



श्री श्री सह योगगीता॥

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૪૩૧૬૦ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ શ્રી/ગ્રંથ યોગગીતા

વિષય કદ્ય: ૬..

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥

श्रीगायत्री पुरश्चरणालय (ब) स्वानन्दोद्भव बुद्धिस्थान
वेद विद्यालय पुस्तकालय-श्रीगणपति मंदिर लुण्णावाडा
अ. ४-४६.

श्री सनातन वैदिक धर्मना सत्य सिद्धा-तत्त्व-आर वेद-व्याख्या-
स्मृति-पुराण-उपपुराण आदि महात्मा महाविद्याना अक्षय भक्त
परमात्मा परब्रह्म ऊकार स्वतः स्वयंभवति, स्वतःसिद्ध, शान्ति-
योग, पूज्ययोगी प्राप्तिने माटे धर्म साहित्य-कर्म साहित्य-ज्ञान
साहित्य-तत्त्व साहित्य-योग साहित्य अने अंकित साहित्यना तत्ताम
अंगोना उद्घाटनपूर्वक अभेद अनुभवनी लव-मुक्तताना दर्शनत्त्व.

श्रीमद् पुराणोपनिषद् मुद्गगल पुराणान्तर्गत

॥ श्री योगगीता ॥

श्रीमद् श्री गार्गाचार्य महाराजना भाष्य उपरंभी शुभरात्री सरण
स्वानंदिनि टीका कर्ता.

॥ श्रीमन् प. प. सद्गुरु स्वामि श्रीविनायक योगीमहाराज ॥

प्रकाशक;

रसिकप्रसाद लुण्णावाडा.

श्रीगणपति मंदिरना वहीवटद्वार-लुण्णावाडा.

संवत् १९८२.

सन् १९२६.

ईश्वर ३. २-८-० पाठ्यश्री ३-८-०.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી ગ્રંથોના સંગ્રહ
૧૩૬૫૦

આ પુસ્તક પ્રકાશકની રબ સિવાય કોઈપણ છાપણ અથવા છાપણ નહિ.

ધી ગુજરાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં શ્રી. સોમાલાલ મંજળદાસે છાપ્યું,
ઠે. પાંચકુવા; ચાર રસ્તા—અમદાવાદ.

શ્રીમાન સદગત કાંતાના માહારાજ શ્રીહરિસીંહજી.



જન્મ દિવસ, તા. ૨૨-૧૨-૧૮૧૯.

તપ્તબસિન, તા. ૨૨-૧-૧૮૦૮.

વિદેહકૈવલ્યતા-સ્થાનદવાસ, તા. ૧૫-૧૧-૨૫.

ૐ શ્રી ગણેશાય નમઃ ॥

॥ અર્પણ પત્રિકા ॥

શ્રીમાન્ વિદેહ દેવદત્ત પરમાત્મા સ્વરૂપ-શ્રી ક્ષિત્રચક્રુલ-ચન્દ્રચિતામણી-
બ્રહ્મવિદ્યા ઉપાસક-પરમ ભક્તરાજ શિરોમણી-શ્રી શાન્તિ પૂર્ણયોગ
પ્રાસિરૂપ શ્રીમન્ મહારામધિરાજ મહારાણા શ્રી ૧૦૮ શ્રીમન્
શ્રીહરિસિંહજી મહારાજશ્રીના યોગપૂર્ણ આત્માને—

આપ શ્રીમંતની જીતમાતમ સંસ્કારિક પ્રજાપાલક સ્વભાવની જીતકટ
શુભેચ્છાઓ દર્શાવતી રાજનિતીના યોગે-તેમ યોગ્યાવસ્થાની સ્થિતિમાં પ્રૌઢ
ગંભિરતાભર સ્થિતપ્રજ્ઞતાના સમત્વરૂપની સુચુદ્ધિ-શુદ્ધ શાન્તિ-પૂર્ણબ્રહ્મ
યોગનાં દર્શન આપીજ રહી છે. નિર્દેશવાલું કરના તાપસી પ્રભાવથી સુશો-
ભિત્-આર્ય મહિલા ભારત માતાની જિદાસિત્ત્વ મ્હાન હૃદયની ગુર્જર ખાલાના
ક્ષત્રિય નૃપતિ પુત્રોના હિંસા ક્ષેત્રના તમસ્ પ્રવાહમાંથી ક્ષેમ ધમ્મજીતી-અહિંસા
ના દિગંત જીવવલ વૈદિક સંભાર નિશ્ચયને દર્શાવતી સનાતન ધર્મની ગુપ્ત
મયોદા-જીજરતા-કુંભલા-નુતન રાજકુમારો ઉપર સ્વધર્મની કૃપા કટાક્ષની શુદ્ધ
છાપ પાડી રહી છે. વળી બ્રહ્મવિદ્યાના ગુદ જહન ગંભિર મયોના અંતિમ
પરમપદ-બ્રહ્મજ્યોતના કૈવલ્ય જિદારતારૂપ છાયામાં તત્ત્વ સ્વરૂપની અભેદ
પારમાર્થતા-શિતળતા સહ આપ શ્રીમંતની જિદાર સદ્ગુણિતિની પ્રગલ્ભતા અને
મહત્તાદર્શક મહિમાના યોગની મંદમંદ સમિર દહેરી તારક સ્વભાવની ચાર
પ્રકારની મુક્તિની પણ પરે શાન્તિ દર્શાવી રહી છે. વિજેરે વિજેરે અનેક રીતે
પણ રાજ્યતંત્રના પ્રવાહમાં કે આત્મદર્શિત્વ ભાવમાં અભેદ ગતિરૂપ આપ
શ્રીમંતના પવિત્ર નામરૂપ ક્ષેત્ર ઉપર કુલોદ્ધારક સ્વભાવે અમૃતભર પૂર્વાહિની
પ્રભુત્વ ભરપુર જ્ઞાનગંગાની પવિત્રતાના અનુભવો સ્વપ્રકાશ જિદયાચલના
અનુરાગી આપ શ્રીમંતના અખંડ સ્મરણે આ જી યોગગીતા પ્રભુમય સ્વરૂપે
શ્રીમંતના શુદ્ધ આત્માને સમર્પણ કરતાં સંતોષ, સુખ, આનંદ, તૃપ્તિરૂપ
અપૂર્વ સિદ્ધિની સંપૂર્ણતા વિદેહ દેવદત્તતામાં તન્મયતા રૂપ હો !!! ઐજ
આશિર્વાચનથી વિરમતાં ૐ ૐ ૐ ૐ ૐ ૐ ૐ ૐ ૐ

સદાનો શુભેચ્છક,

ભુષાવાહા-શ્રીજયપતિ મંદિર
હાલ યુ.
ભરૂચ-ઝોડીસ ખડકી,
તા. ૧-૪-૨૬.

શ્રીમત્ પ. પ. સ્વામિવિનાયક યોગીમહારાજ
ની આજ્ઞાથી
રસિકપ્રસાદ ભુલેશ્વર મેહતાના સવિનય.
જયગુરુજલેશ.

શ્રીમાન હાલના દાંતાના માહારાજ શ્રીભવાનિસિંહજી.



જન્મ દિવસ, તા. ૧૩-૩-૧૯૮૮.

રાજ્યપ્રાપ્તિ, તા. ૧૧-૮-૨૦૧૮.

સંવત ૧૯૮૨ ના ક્રાંતિ વર્ષ ૧૧.

ૐ શ્રી મન્મહાગણાધિપતયે નમઃનમઃ ॥ ૧ ॥

શ્રી પરમાત્મા સ્વરૂપ શ્રી વૈદિક સનાતન ધર્મધુરંધર-શ્રી ક્ષત્રિય
કુલદિપક રાજરાજેન્દ્ર શ્રીમન્મહારાજ ધીરાજ શ્રી મહારાણાશ્રી
૧૦૮ શ્રીમન્ શ્રી ભવાનિસિંહજી મહારાજ.

મુ. હાંતા ભવાનમહ સ્ટેટ.,

રાજ્યારોહણ પ્રસંગ. સંવત ૧૯૮૨ના ફાગણ વદી ૧૧ શુક્રવાર

ઈસ્વી તા. ૧૧-૩-૧૯૨૬

ના પ્રસંગે અપૂર્વ સન્માન સહ પ્રભુ કૃપારૂપ આકાશવાણીના આશિર્વાદ.

સગ. ભૈરવીની લાવણી. (બત્રિસા સવેયા).

ચણું છવે !!! ક્ષત્રિય કુલ દિપક નેક ન્યાયિ જગમાં થાએ;
ગો વ્રાહ્મણ પ્રતિપાલ ટેકના વીર ગુણ ગુર્જર ગાએ.
ધન્ય ભાગ્ય !!! ભૂમિપતિ દર્શન કરી કૃતાર્થ થઈ ભેદ તણે;
હાંતા ચન્દ્ર નરેન્દ્ર ભવાનિસિંહ સુખી યશ પૂર્ણ હાએ. ૧

દિન દિન વધતી કિશુંકલા ઐમ સત્વગુણ હૃદયે વસાએ;
દ્રવ્ય કલેશ રૂપ દ્રવ્ય પાપના તાપ દુઃખનેા ભય ખસાએ.
ક્ષમા, સરળતા રૂપ શિતળતા પ્રભ હૃદય શાન્તિ સજાએ;
હાંતા ચન્દ્ર નરેન્દ્ર ભવાનિસિંહ સુખી યશ પૂર્ણ હાએ. ૨

વિનય, વિવેક તણી મયોદા, સંત સમાજમ પ્રેમ વધા;
શીલ, સતોષ, સુખાહુ બળથી, હઠતો શત્રુ સમૂહ બધા.
બ્રહ્મવિદ્યા સમ શ્રેષ્ઠ દાનથી પુણ્ય કિર્તિ ગુર્જર વસાએ;
હાંતા ચન્દ્ર નરેન્દ્ર ભવાનિસિંહ સુખી યશ પૂર્ણ હાએ. ૩

માત !!! તાત !!! જગદંબ દયાળુ પ્રભુ !!! ભવાનિસિંહ રક્ષા;
અખંડ ચિરાયુઃ !!! અનુષ્ઠ મુદ્ધિ !!! જ્ઞાન પ્રબળતાને બક્ષા.
શોભ ભક્તિ બલ હૃદય પ્રકટતા, છવન્યુદ્ધિ આનંદ સજા;
હાંતા ચન્દ્ર નરેન્દ્ર ભવાનિસિંહ સુખી યશ પૂર્ણ હાએ. ૪

ભક્ષ્ય ભક્ષણ કર્મે અળગા અજમ્ય અમન ન, સ્વપ્ન ધરે;
અપેય પાન તિલાંજલી થાતાં પ્રભુ કૃપા !!! ભંડાર ભરે.
સંજ્ઞનતા, સ્મરણીય સુગમતા પરદુઃખભંજન આપ થાએ;
હાંતા ચન્દ્ર નરેન્દ્ર ભવાનિસિંહ સુખી યશ પૂર્ણ હાએ. ૫

માયા વિહાર તણી જમ લીલા અહં મમ આવ તણ જોશે;
આત્મ સમાન છવાત્મા સર્વે જણી આનંદમય હોશે.
ધર્મ, રામ ને જનક વિદેહી, સમ વૈદિક માગેં બહેને;
હાંતા ચન્દ્ર નરેન્દ્ર ભવાનિસિંહ સુખી યશ પૂર્ણ હજી. ૬

અંબરીષ સમ ભક્તિ યોગથી પ્રજા સંઘ સવળો બહેશે;
પુણ્ય જ્યોતિ પ્રકટાવે એવા નૃપતિ કલિ ઠો કહેવાશે ?? ?
“ નીજ પ્રજા નીજ નૃપને ઇચ્છે ” સત્ય કલા યુક્તિ સળજે;
હાંતા ચન્દ્ર નરેન્દ્ર ભવાનિસિંહ સુખી યશ પૂર્ણ હજી. ૭

દંભિ, ચોર, પ્રપંચી, સ્વાર્થી, લાંચ, લુચ્યાઇ તણા સરદાર;
અસુર તણો ભય નાસ છોડાવા સત્ય ધર્મ ધરજે તરવાર.
ધર્મ સનાતન વાસ વસે ત્યાં વિજય નાદ અભયે વસજે;
હાંતા ચન્દ્ર નરેન્દ્ર ભવાનિસિંહ સુખી યશ પૂર્ણ હજી. ૮

અજ્ઞદાન કરી ક્રુધા ટાળજે, તૃપા છિપાવા પાણી પાચેા;
ધર્મ વૃદ્ધિનાં દેવ મંદિરો, આપધ, ગો, રસહૃદ પ્રકટાવો.
હે યોગીશ્વર !!! નર ચિંતામણી !!! સંત શિક્ષા શિર્ષ ધરજે;
હાંતા ચન્દ્ર નરેન્દ્ર ભવાનિસિંહ સુખી યશ પૂર્ણ હજી. ૯

બ્રહ્મવિષા રસ અમૃત પાવા અવતરીયા યોગી અંશી;
ગુર્જર વસુધા ધર્મધુરધરે વિષાધર ક્ષત્રિય વંશી.
માત પિતા કુલ દિપક દર્શન કરે કૃતાર્થે ઝડે સ્મરણ સળે;
હાંતા ચન્દ્ર નરેન્દ્ર ભવાનિસિંહ સુખી યશ પૂર્ણ હજી. ૧૦

(શ્રી) યોગગીતા રસ પૂર્ણમૃત આ દક્ષ !!! હૃદય છલકાઇ જશે;
વાદ વેદ આશિવોદાત્મક નાદ ભવાનિ અવણ થજે
યોગી વિનાયક કૃતી કૃત્યતા સ્વરૂપ સમસ્થા હૃદય ભજે;
હાંતા ચન્દ્ર નરેન્દ્ર ભવાનિસિંહ સુખી યશ પૂર્ણ હજી. ૧૧

ૐ શાન્તિ : શાન્તિ : શાન્તિ :

(આ કવિતા રાજ્યશેઠ્ઠણ પ્રસંગે રાજ્યસભામાં ગવાઈ હતી)

શ્રીમત્પરમહંસ પરિવ્રાજકાચાર્ય શ્રી
સ્વામિ વિનાયક યોગી મહારાજ
શ્રી ગણપતિ મંદિર લુગાવાઢા તરફથી
હાલ સુઠ બંધન-આક્રીંસ ખડકી.
સુરત લુહાણા મહાજન વાડી.

શ્રી સદ્ગુરુ આજ્ઞાધારક
રસિકપ્રસાદ બુદ્ધેશ્વર મહેતા.
શ્રી ગણપતિ મંદિરના વહિવટદ
ના જયગુરુ ગણેશ.



श्रीभक्त परमहंस परिव्राजकाचार्य श्री सद्गुरु स्वामी
श्री विनायक योगी महाराज. (छुंवावाडा.)

॥ ॐ श्री परमात्मने नमो नमः ॥

॥ मंगलम् ॥

આ “શ્રીચોગીતા” સેંકડો વર્ષથી અત્યાર સુધી આ ગુજરાતમાં અપ્ર-
સિદ્ધ છે. દક્ષિણ જાંઘલ-મધ્ય હિંદુસ્તાન-વિગેરે સ્થાનોમાં શ્રીમદ્-મહા સુદ્રલ પુરાણ
પ્રસિદ્ધ છે, અને તેની હસ્તાલિખીત પ્રતો ભોવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં તો ઘણાં
પુસ્તકો અને પુરાણો ખરેખર અપ્રસિદ્ધ છે. કારણ ગુજરાત ધર્મ અને વ્યવહાર
અન્ને બાબતમાં ઘણાજ પછાત છે. અષ્ટાદશ પુરાણ અને અષ્ટાદશ ઉપપુરાણો શ્રીમદ્
બાદરાયણ વેદ વ્યાસ રચિત છે. ઉપપુરાણો અને પુરાણોની દ્વિવિધ સંહિતા કહેવાય
છે. પુરાણોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે.

^૧બ્રહ્મં ચ ^૨વૈષ્ણવં ^૩પાર્શ્વં ^૪શૈવં ^૫માગવતં તથા ।

^૬મવિષ્યં ^૭બ્રહ્મવૈવર્તં ^૮માર્કંડેયં ચ ^૯વામનં ॥

^{૧૦}આગ્ર્યં ^{૧૧}વાયવં ^{૧૨}માત્સં ^{૧૩}વારાહં ^{૧૪}કૌર્મમેવચ ।

^{૧૫}લૈંગં ^{૧૬}ગારુડકં ^{૧૭}સ્કાંદં ^{૧૮}બ્રહ્માઢ ચ પ્રજાપતે ॥

ઉપપુરાણોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે.

^૧ગાળેશં ^૨નારદીયં ચ ^૩નારાસિંહં ચ ^૪કાપિલં ।

^૫નાંદિકેયં ચ ^૬વારુણ્યં ^૭દૌર્વાસપમયાંવિકં ॥

^૮કાલિકેયં ચ ^{૧૦}મારીચં ^{૧૧}મૌડનસં ચ ^{૧૨}માગવં ।

^{૧૩}સનત્કુમારકં ચેત્ ^{૧૪}કૌમારં ચ પ્રજાપતે ॥

^{૧૫}માહેશ્વરં ચ ^{૧૬}સૌરં વૈ ^{૧૭}પારાશર્યં ^{૧૮}ચ મૌદ્રલમ્ ॥

આ અતિમના શ્રીમ-મહા સુદ્રલ પુરાણને પુરાણોના ઉપનિષદ સ્વરૂપથી
શ્રીવ્યાસ મહારાજે વર્ણન કરેલું છે. શ્રીમ-મોદ્રલ પુરાણમાં સર્વ પુરાણોના યોગ સાથે
સર્વ શાસ્ત્રોના તેમ ઋષિમતોના યોગ અભેદરૂપે વર્ણવેલો છે. વેદશાસ્ત્ર સ્મૃતિ પુરાણ
માન્યવર પરમાત્મા અધિકારન ઇચ્છાર બ્રહ્મ સ્વરૂપના પંચક્રમય પાંચ પાદરૂપ પંચાશતત્ત્વ
દેવમૂર્તિ સ્વરૂપની ઉપાસ્યમાત્ર અભેદ માન આ સુદ્રલ પુરાણમાં છે. જેમાં પાદક્રમ
પૂર્વક એક બીજામાંથી કીર્તિત અને લયનો ક્રમયોગ-હોવાથી યોગના અભેદ બલ-
નેજ વર્ણવેલું છે. શિવ પુરાણમાં શિવલિંગ મહાત્મ્ય પૂર્ણ બ્રહ્મરૂપે-ત્યારે (વિષ્ણુનાં
પુરાણમાં વિષ્ણુ મહાત્મ્ય પૂર્ણ બ્રહ્મરૂપે જેમ પાંચે નામોના ભેદરૂપ પુરાણોની
તકરારો અને કલ્પ-મહાના અભેદ સ્વરૂપના પ્રાદ ક્રમની નિદા કરવારૂપે અત્યારે
કલ્પ પ્રધાન ભેદરૂપે અને તેનું અત્યારે અત્યક્ષ દર્શન થાય છે. પાદ ક્રમમાં
શક્તિ-સૂક્ષ્મ-સિદ્ધિ-સિદ્ધિ અને ગણેશ જે પ્રતિ નામો ઇચ્છાર બ્રહ્મ સ્વરૂપનાં અનુ-

કમે અસત સત્ સમ નેતિ અને સ્વ એમ સ્વરૂપ સમસ્યાને માટે બુદ્ધિના વિચારની યોગ્યતા દર્શક છે. અને અધિકાર પ્રાપ્તિરૂપની ચિંતિરૂપે વર્ણવાયેલા છે. અને તે પાંચે ઝંકાર બ્રહ્મ સ્વરૂપમાં અભેદ છતાં અત્યારે તો એક બીજા નામની નિંદાના ઘોષો ગાળ રહ્યા છે. શ્રીમત્ જગદ્ગુરુ શ્રીશંકરાવતાર શ્રીશંકરાચાર્ય મહારાજ સુધી ઝંકાર પંચાયતન વિધિ અને બ્રહ્મ સ્વરૂપનો અભેદ બોધ પ્રવર્તિ રહ્યો હતો. ત્યાર બાદ આ વાદવિવાદનો જન્મ થતાં કલિયુગ પ્રચાર પામતો ચાલ્યો છે. પંચાયતન અભેદ મુક્તિપૂજા સનાતન વૈદિક ધર્મમાં પ્રમુખસ્થાને હતી અને છે. છતાં નામ ભેદનો પ્રવાહ બ્રેશમાં વહેવા લાગતાં અત્યારે આ દશામાં સનાતન ધર્મ પટકાંઠ પડ્યો છે. શ્રીગણેશ ગીતામાં શિવે વિષ્ણુ ચ શક્તી ચ સૂર્ય મધ્ય ત્રાયણ ॥ આડંબેવ કુદિર્ભોગઃ સ સમદ્રયોગો મતો મમ ॥ ૧-૨૧ જે અભેદ બુદ્ધિરોગ છે તેજ યોગ છે. જીની સાબીતીને માટે શ્રીગણેશજી યોતે વરેણ્ય રાખને કહે છે કે શિવને વિષે-વિષ્ણુને વિષે-શક્તિને વિષે-સૂર્યને વિષે અને મારે વિષે જે અભેદ બુદ્ધિવડે ભ્રમ-તેજ અભેદ સમ્યક્ યોગ છે. એમ વ્યાસ મહારાજે પુરાણ ઉપપુરાણોના અંતમાં અભેદ બુદ્ધિ યોગનો પૂર્ણ સિદ્ધાન્ત-કે જેમાં સર્વ પ્રકારથી પૂર્ણયોગ વર્ણવી શાન્તિ લીધી છે. આમ અત્યારે સનાતન વૈદિક ધર્મની એણીજી આગ્રહી શેવ વૈષ્ણવાદિ યથાર્થ ધર્મ પાલન કરે. તેજ તેમનું કલ્યાણ છે. બાકી દ્વિતાદ્વિતાના ખંડન મંડનમાં કુટાહને દેવ નામ પરમેશ્વરનીજ નિંદા કરી અસુર કુલની વૃદ્ધિ કરી આપવામાં સ્કાય કતો બનવાના છે. અને તેજ કમીનાં ફોલો ચાળે છે અને હજુ પણ આખવા આટવાના છે.

શબ્દોની મારામારી સધ રહી છે. એક વિશિષ્ટદ્વિતોને વાદ કરે છે ત્યારે બીજે શુદ્ધદ્વિતોને વાદ કરે છે ત્યારે ત્રીજે કવલયાદ્વિતોને વાદ કરે છે ત્યારે ચોથા દ્વિતાદ્વિતોને વાદ કરે છે. આસુરીની અભિવૃદ્ધિરૂપ નમસ્તિક આર્વાકો અખંધો તો કહેવાનુંજ રહ્યું નથી. સ્વચ્છંદાચારી પ્રજા ચાહે તેમ રમત રમવા લાગી છે. એમાં દ્વિત શું ?? અદ્વિત શું ?? અને અભેદ શું ?? વળી તેમાં વિશેષણો શું ?? આ સારો આ બોટો. આ બસબસ અને આ મિથ્યા-એણી રીતોના ભિન્ન ભિન્ન ગઢોએ પ્રજાને બંડેળ અને અશ્રદ્ધાવાન કરાવી, અને એકજ સનાતન વૈદિક ધર્મના પરબ્રહ્મ પરમાત્માના અભેદ સ્વરૂપના સિદ્ધાન્તમાં ચોટાળો ભ્રમે કરી .. ભક્તવધની પ્રજા ઘણા ધર્મ માને છે એમ કહેવરાવી ” કુલ્લતી કરી. દુઃશામાં ઉતારી હવે અધર્મ કાલના જેવી ચારના ભોજમાં ભોજા તરીકે સ્વાદ આળી રહી છે. તેતો તપાસો. અસલ સનાતન વૈદિક ધર્મની ચારુવર્ણ્ય પ્રજા વર્ણોત્તમ ધર્મની યથા યોગ્યતાએ કેવા હતી અને અત્યારે કેવી સ્થિતિમાં છે. તે બુઝો તો ખરા. હવે શાન્તિ પૂર્ણયા- અને પ્રાસ-બ્રહ્મણ્ય જીવન્યુક્તતાની પરાકાષ્ટાના સેવનાર કેવલ અશ્વત્થ સુનિ યોગીજનો અને બ્રહ્મવેદાચારીના અનુભવો બુઝો. વેદની શ્રુતિઓના અનુભવો કેળવો. જતા ઘાવો તથા સત્ય જ્ઞાન મનંતે જણ તથા પુર્ય મદઃ આ શ્રુતિઓનો સિદ્ધાન્ત અને તારખર્ચો કેટલો ઉચ્ચ અનુભવ આપે તે વિચાર કરવાની કેવળ તનુમય શુદ્ધ બુદ્ધિ પ્રણુના અણુમાં ગેજ ભરી કેવી સ્થિતિનો અનુભવ કરાવે છે. તેનો હવે કોણજ વિચાર કરશે ?? ક્યાં છે ?? દ્વિત કે અદ્વિત-અને તેનાં વિશિષ્ટ-શુદ્ધ કેવલ આદિ વિશે-વ-પૂણે પણ ક્યાં છે ?? અધુરીઓની તકરારો પધ્ધતિમાં જે આવ અગ્રાનંદ

પૂર્ણ બ્રહ્મ પરમાત્માના ધર્મ, કર્મ, જ્ઞાન, તત્ત્વ, યોગ અને ભક્તિરસથી આરંભાદિત કરી
ટપકતા રસાશ્રુતોના સ્વાદ આખનાર પુરવના અનુભવમાં ભાવાભાવ વાયક-દ્રેતાદ્રેત
વાચક-સાપેક્ષ દર્શક શબ્દો ટકનારજ નથી. તેા અન્ય સિદ્ધાન્તજ કેમ કરશે ???
વા કોનો કરશે ??? પૂર્ણ એજ સિદ્ધાન્ત છે. અસ્તુ !!!

અવ્યક્ત નામા અિથ્યા માયાના (હુદ્ધિના) બાન્તિ વિહારમાં માયામય-માયાના
ભેદો સોયમાલ્યા ચતુષ્પાદ આ શ્રુતિથી પરમાત્મા ઝંકારના ત્રિકાલાત્મક સ્વરૂપમાં માયા
રૂપેજ કલ્પાયેલા છે. પરબ્રહ્માના અભેદ સ્વરૂપને ન વિસરનારા આ શ્રુતિના તાત્પર્યોર્થમાં
રસયુક્ત-રસહીન માયા વિહાર યોગ કહે છે. આ માયા વિહાર રૂપ ચારપાદો ૧
અસત્ એટલે દેહપાદ ૨ સત્ એટલે જીવપાદ ૩ સમ એટલે સમષ્ટિ વ્યાપકપાદ
૪ નેતિ એટલે વૃથા સાંકી શિવ ઇન્દિરપાદ અને તેની અનુક્રમે બ્રહ્મ-સ્વભ-સુધુમિ
અને તુરીયા અવસ્થા-એમ જે ભેદો આ પંચમપૂર્ણ બ્રહ્મ અધિષ્ઠાન સ્વસ્તિવ ત્રિકા-
લાત્મક ત્રિકાલાતીત ઝંકારના ઉપાસ્ય સ્વરૂપમાં અધ્યસ્તરરૂપે કહેવાય છે. સજ્ઞાન્ય
ત્રિકાલનીત તદપિ ઝંકાર એવો શ્રુતિ નિશ્ચયથી આ માયા વિહાર સંહિત અધિષ્ઠાન
સ્વરૂપ પણ ઝંકારજ અન્યરૂપે એટલે પરસ્પરે ભાવથી વર્ણવાયો હોય તેા તેના
તેજ સોપાધિક તેજ નિરૂપાધિક છે. અન્યથ લક્ષણના વિહારમાં સોપાધિક
અને વ્યનિરેક લક્ષણના વિહારમાં નિરૂપાધિક કહેવાતો છતાં તે પરબ્રહ્મ તો
અભેદજ છે-અને તેજ સ્વતઃસિદ્ધ છે. આ રચનાવાળું પૂર્ણ પટસાદિત્ય કુદરતી
વિચિત્ર માયાના પ્રભાવરૂપે-પૂર્ણ બ્રહ્મ ઝંકારના અભેદમાં કેવી રીતે ગોઠવાયેલું
અને કેવી રીતે લય જતું સમજાયું છે તે માત્ર અનુભવી પુરૂષોજ સમજીને
જ્ઞાન્તિ પામ્યા છે. પ્રથમના અસત્ બ્રહ્મપાદ રૂપમાં દેહ કે જગત્ તે કેવળ માયા
વિહારનો અર્હ રાજ-પાંચે ભૂતો જેમાં કલ્પનારૂપે જીત્પતિ પામ્યા એવા અહંકાર
નામના અંતઃકરણના છેલ્લા નિચામાં નિચા દૃતત્ત્વમાં કલ્પાયેલા છે. તેની જીત્પતિ
રમેગુણ (બ્રહ્મા) અને તામસી પ્રકૃતિથી છે તેજ જીવન હોવાથી આ રમેગુણ જગત્
જીવન હોવાથી તે જગતના દરયભાવમાં આ સૂર્ય નામથી સ્વપ્રસિદ્ધજ છે. સૂર્ય
આત્મા જગત્સત્ આ શ્રુતિથી સૂર્ય એજ જગત્તું જીવન છે. એમ સિદ્ધ છે. જગત્નો
આત્મા સૂર્ય છે. તેજ આપણી સમજનો જીવપાદ-એટલે બીજો વ્યષ્ટિ ભેદ સમૂહપાદ
છે. આ રમેગુણની જીત્પતિ સત્ત્વગુણમાં છે અને તેની રાજસી પ્રકૃતિ છે અને તેથી
તે વ્યષ્ટિનો સમષ્ટિ કહેવાય છે. અસત્ અને સત્પાદની સમાનતામાં તે અંતર્યામિ
વ્યાપકત્વને પામેલો વિષ્ણુ છે. તેથી વ્યષ્ટિજત જીવાત્માઓ સમષ્ટિરૂપ વિષ્ણુની ઉપા-
સનામાં બળ રાખે છે. આનેજ અંતર્યામી પણ કહે છે. આ વિષ્ણુનું ક્ષેત્ર ગુણક્ષેત્ર
છે. એટલે વૈકુંઠ અથવા મેલોક છે. એમ ત્રિપાદના ત્રિલોકો ત્રિ અવસ્થા પદ્યત
પ્રકાશ છે. આ કર્મક્ષેત્ર જે વ્યષ્ટિ-અને ગુણક્ષેત્ર જે સમષ્ટિ તેનો વિહાર સમજાવતિ
અવસ્થાભેદના વ્યતિરેકથી તે ત્રી એટલે સર્વની જીત્પતિનું સ્થાન તે મોહમય ગુણ
રૂપે જીવરૂપથી નહિ પણ મોહહીન સિવરૂપ એટલે ઇન્દિરથી કલ્પાય એવો માયાનો
એક છે. આ ઇન્દિર વિજેય છતાં ત્રિકાલાત્મક પશુના પૂર્ણભાવમાં વર્ણવેલો સાપેક્ષ
પણથી છે તેથી મોહાપાદ રૂપે ગણાયો છે. આ માયા (હુદ્ધિ) પ્રકૃતિનોજ પુરૂષ
સ્વતંત્ર અને સ્વાધીન છતાં માયાના વિહારરૂપે ત્રીપુરાસુરનો વધ કરનાર ત્રી અવસ્થા

દેહનો સાક્ષી ચૈતન્ય-દ્વૈતાધિકારનો પ્રેરક-અદ્વૈત સ્વરૂપ એવો-ત્રિપાદના નેતિ નામથી તેને વર્ણવે છે. આ આરપાદ અથવા આર ઉપાસના તે સોપાધિકરૂપે ગણાય પણ તેથી બ્રહ્મ અધિક્ષાનની પૂર્ણતા તો ઉપરના કૃતિ નિષ્કૃષ્ટ સ્વસ્તવિષમાંના અનુભવેજ થાય છે. અને તેજ ત્રિકાલાતીત-અક્ષરાતીત-શબ્દાતીત-માયાતીત એમ સ્વસ્તવેષ તેજ પરસ્તવેષ રૂપે સમબંધ છે. આને પાંચમી ઉપાસનાના અભેદરૂપથી વર્ણવી. વેદે તેમાંજ શાન્તિનો અનુભવ લીધો છે. એટલે આ પૂર્ણ અધિક્ષાન રૂપ કેવળ ઝંકારજ-ઝંકાર સ્વરૂપાકારમય-આ પાંચમી ઉપાસના તે બ્રહ્મસ્થિતિ-ગણપતિ (બ્રહ્માદિ ગણનાં રૂપ મૂર્તિમત્યાદ) એમ પાંચે ઉપાસનાના અભેદમાં સ્વસ્તવેષ તે અન્ય અને પરસ્તવેષ તે વ્યતિરેક અને તેનુંજ અભેદ તે શાન્તિ સ્વરૂપ સમબંધુ છે. એમ ત્રિકાલાત્મક-ત્રિકાલાતીત-અથવા સોપાધિક નિરૂપાધિક-અથવા સ્વસ્તવેષ-પરસ્તવેષ-આ “નામભેદાત્મક ભૂમિકા” તે કેવળ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપમાં જીવનમુક્તા-વિદેહકૈવલ્યતા અને શાન્તિ ભરભરીત અનુભવ પૂર્ણ-મનવાણીયુક્ત-મનવાણી રહિત આનંદના અવધિરૂપની છે. આ પરબ્રહ્મ પૂર્ણતાનો અનુભવરૂપ યોગ અને તેમાંજ સ્વસ્વરૂપાનુસંધાન ન થાય તો આ સર્વ આરપાદનો માયાવી બેલ દષ્ટિ બાહ્ય થાય જ નહિ-અને નાનો-મોટો-સાચોભુટો-ખરોખોટો-નિચોઝાચો-નહો ને છે-એવો ખુદ્દિને અદ્વલત ભરેલો બેદ તેયાર જ બ્રહ્મા રહેલો બહુવો. આ વાતના અનુભવી સંતબનો-આ સાક્ષરવિદ્વાનો-સમજી શક્યા હોય તો સાહિત્ય રચના યથાર્થ ગોઠવાયેલી નજરે આવી જવાથી દેશના અભ્યુદયમાં પોતાનો ફાળો આપી શકે-બાકી વાદનિવાદ ઝડપ ખની અનેક રોતના ખુદ્દિભદના-વા નિંદા સ્તુતિનાં પોટલાંને ભાર જાચકી ભારવાહી જીવાત્માની સામગ્રીમાં ગોથાં ખાતો અતે યમદ્વાર પુરતી ભરતી કરવાને મદદગાર રૂપ થઈ પડે તેમ છે.

હવે સાહિત્યની બાજુની પૂર્ણતાનાં દર્શન કરતાં માલમ પડે છે કે-આ વેદ-શાસ્ત્ર-સ્મૃતિ અને પુરાણાદિનું સાહિત્ય તેજ પૂર્ણ સત્ય સાહિત્ય છે. અને તેના અંજમાં પેટાભાગ રૂપે અન્ય જેને સાહિત્ય નામ અપાતું હોય તો તે બહે કદવાય પણ વાસ્તવિક રીતે તો આ સનાતન વૈદિક ધર્મની હિંદરૂપ પાવન ભૂમિકાના વર્ણાશ્રમ ધર્મના વ્યવહારમાં તો શ્રેષ્ઠ તેજ શ્રેષ્ઠ છે. આ સંપૂર્ણ પ્રકૃતત્વ સાહિત્યનો બ્રહ્મપૂર્ણ સ્વદેશ અત્યારે કેવા રૂપમાં દર્શાય છે. એનું જ્ઞાન કરનારા સાક્ષરોની કેટલા બધી ખોટ અનુભવાય છે. તે વિદ્વાનો જ સમજી શક્યા હોય તેજ યોગ્ય છે. અને તેને જ સાક્ષર કહીએ કે એણે આ વેદથી લગાવત પુરાણ સાહિત્યના મર્મરૂપ વેદશાસ્ત્ર સ્મૃતિના અભ્યાસી સેવક તરીકે સેવ્ય બ્રહ્મપૂર્ણતામાં જ દીન નિર્જનન કીધા હોય-તો તે શબ્દ શ્રુગ્ધાર તેને જ યોગ્ય ગણાય. આ કલિકાળમાં આ સાક્ષર અને સાહિત્ય એ બંને બાજુ બદલાઈ ગયા જેવી જ ભાસે અને તેથી અધોગતી ભોગવાય-એ અધોગતતા ત્યાજ થતાં જ પૂર્ણ સત્ય સાહિત્ય-અને તેની સેવા-સેવક અને સેવ્યતા અનુભવાય છે. જે અભ્યુદયના સ્વરૂપે વર્ણવાય તેજ સાહિત્યની પૂર્વ બાજુ છે અને નિશ્ચયતા અનુભવાય તે કિતર બાજુ પૂર્ણ થતાં જીવન સાદૈવ્ય જ અને સેવ્યતા પૂર્ણ જ-બાકી સાહિત્યની બાજુ અને સાક્ષરની બાજુ બદલાયેલી અનુભવાંધ રહેતાં આ હિંદ હજી કેટલું પાછળ છે તે વર્ણવવાની હાલ જરૂર નથી જ નથી. તેથી-ધર્મની બાજુમાં પૂર્ણ થતાં મતોડ્યુદય ત્રિવેલ સિદ્ધિ સ ધર્મઃ ॥ આ નિશ્ચય છે. ખરે

ઝંકાર પૂર્ણબ્રહ્મ પરમાત્માને સમજવાનો કોડો.

પાદનો અનુક્રમ.	સાહિત્ય.	ઉપાસના બ્રહ્મનાં નામો.	ઝંકારના ભેદ.	અધિષ્ઠાન સાથે અકથસ્ત.	સમાધિ.	લક્ષણ.
સ્વપાદ ૫	પૂર્ણબક્તિ	ઝંકાર સ્વરૂપ ગણેશ	ઝંકાર પૂર્ણોત્તીત	પરમાત્મા પરબ્રહ્મ	અસંપ્રજ્ઞાત સંપ્રજ્ઞાત	ગુણોત્તીત
નેતિપાદ ૪	યોગ	શિવબ્રહ્મ	ઝંકાર પૂર્ણ	બુદ્ધિ	નિર્વિકલ્પ સવિકલ્પ	ગુણાત્મક
અમપાદ ૩	તત્ત્વ	વિશ્ણુબ્રહ્મ	ઝંકાર સમષ્ટિ વ્યાપક	મન	નિર્ગુણ સગુણ	ગુણાત્મક
અત્તપાદ ૨	જ્ઞાન	સૂર્યબ્રહ્મ	ઝંકાર વ્યથિ જીવ	ચિત્ત	સૌહર્દ	જીવાત્મા કર્માત્મા
અસત્પાદ ૧	કર્મ સાહિત્ય ધર્મ સાહિત્ય	શક્તિબ્રહ્મ	ઝંકાર દેહ	અહંકાર	દેહ	દેહાત્મા

સાક્ષર વિદ્વાનજનો કદાપિ બમમાં પડતા નથી. તેમ ભેદપ્રવાહે કોઈના અપ-
માનમાં પોતાની પૂર્ણતા છે એમ પણ માનતા નથી. આ વેદશાસ્ત્ર સ્મૃતિ પુરાણોમાં
પરમાત્માના પ્રતિપાદનરૂપે નીચે પ્રમાણે પૂર્ણ સાહિત્યની મર્યાદા જોઈવાયેલી જોવાય
છે. અને તેજ અનુક્રમે દેહ વ્યવહારની આરોહ અવરોહ ક્રમગતિ ચાલીજ રહી છે.
તેને ત્રિવેકલ્લેશી વિદ્વાન યોગીજનોજ સમજી શકે છે. પરમાત્મા પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરની
છેક અભેદ સ્થિતિના નજીક સખંધમાં માત્ર ભક્તિ યા ને ભક્તિ સાહિત્ય તદન
નજીકજ છે. આ વાત સર્વમાન્ય હોવાથી શ્રીશંકરાચાર્ય માહારાજ તેનો સિદ્ધાન્ત ખાંધેલો
છે. મોક્ષકારણ સામર્થ્ય મંજિરેવ ગરીયસિ ॥ સ્વસ્વરૂપાનુસંગાત્ મંજિરિત્યમિધોયતે ॥ આથી
સમજાશે કે ટીકાં ટપકાં માલા વિગેરે માત્ર બ્રહ્મ સાધન-ભક્તિ સાહિત્યની પૂર્ણતા
દર્શક નથી. ભક્તિ ગણવા પુરતુંજ છે. માત્ર સ્વ એટલે પોતાના સ્વરૂપથી અનુસંધાન
એટલે યોગરૂપે અભેદતા સિદ્ધ કરી આપનાર તે સાધનમય ભક્તિ છે. પૂર્ણ પરમાત્મા
સ્વરૂપના પૂર્ણ સિદ્ધાન્તના અનુભવથી જીતરતાં જીતરતાં કેવળ છેક નીચે દરજ્ય ભેદ-
રૂપ શરીરરૂપ બની જનારને અને ત્યાંથી જ પોતાના સ્વરૂપ તરફ વળી સ્વરૂપની
પૂર્ણ સ્થિતિને અનુભવવા તૈયાર રહેલાને અત્તમાં માત્ર ભક્તિ જ જે યોગપૂર્ણ
સાહિત્ય છે. આવા જિઆમાં જિઆ અતિમ ભક્તિ સાહિત્યની કિમતના ખચાડનાર
આજે જ આ ભારત પ્રદેશની દુર્દશાનાં દર્શન કરાવેલાં બણવાં, આ ભક્તિ સાહિત્ય

થીજ જીવન-સુક્રાંત યોગીજનો પરમપદ-પરાક્રાંત-પરમશ્રુતિરૂપ શાન્તિ અને બ્રહ્મભૂય સિદ્ધિને પામ્યા છે. વા તદ્વરૂપ છે. કે જ્યાં બ્રહ્મવેદ બ્રહ્મૈવ મવતિ આ શ્રુતિની દહાણી થયાજ કરે છે. આ ભકિત સાહિત્યના અતિમ પદનો નીચેનો સુમુક્ષુ યોગ સાહિત્ય વર્ગી ભકિત સાહિત્યનો સાધક છે. યોગ સાહિત્યના સમાધિ યોગવડે તત્ત્વની પૂર્ણતાનો અનુભવ ખુલતાં “ જીવો બ્રહ્મૈવ ” યોગ સિદ્ધ થાય છે. એમ યોગ પૂર્ણતાના અનુભવથી ભકિત સાહિત્યમાં પૂર્ણ અભેદતા સેવે છે. આ યોગ સાહિત્યની નીચે તત્ત્વ સાહિત્યનું બંધારણ હોવાથી તત્ત્વોની પૂર્ણતા સેવનારો સુમુક્ષુ યોગ સાહિત્ય માં જઈ શકે છે. તત્ત્વના સમુદાયમાં દેહ-જીવ-ધર્મ અને બ્રહ્મના સ્વરૂપની અમુક રીતે માયા ચુકરડિતપણાના બંધારણની વ્યાખ્યા છે. અને અમુક રીતે તે માયાની સમાપ્તિથી સ્વસ્વરૂપ નિર્વિકાર સમજમાં આવી શકે છે. એ સર્વ હકીકત તત્ત્વ સાહિત્યમાં બજવાની છે. આ તત્ત્વ સાહિત્યની નીચે જ્ઞાનસાહિત્ય બજવું એટલે જ્ઞાન સાહિત્યની પૂર્ણતાએજ તત્ત્વ સાહિત્યમાં પ્રવેશ કરી શકાય છે. જ્ઞાન સાહિત્યમાં બ્રહ્મ સખંધી અને માયા સખંધીનું બજવા સમજવાપણું હોય છે. આવી રીતે ધર્મ કહેવાય. આવી સમજણથી જીવાત્મા કહેવાય. અને આવી સમજણથી બ્રહ્મપર્યતનાં તત્ત્વો સમજાય છે એવી યોગ્ય બજતી. જ્ઞાન સાહિત્યમાં છે. અમુક પ્રકારના ગુણાત્મક-માયા ગુણ સંયોગીકરણમાં અંતઃકરણાદિ અને અમુક રીતે બુદ્ધિની જીતપતિનો તેમ પ્રાણોની જીતપતિનો તેમ શબ્દાદિ તત્ત્વોનાની જીતપતિનો આદિ ધર્મદ્રવ્યજન્ય ભોગ્યના ભોગરૂપ ભોગપૂર્વક સખંધ ધરાવતા અજ્ઞાન આવરણરૂપ આવેશનો સમાવેશ તે જ્ઞાન હિંસાકમાં આવે અને ત્યાંજ સમજી શકાય છે. આ જ્ઞાનસાહિત્યની નીચે કર્મસાહિત્ય છે એટલે કર્મસાહિત્યની પૂર્ણતાના અનુભવથી જ જ્ઞાનસાહિત્યમાં પ્રવેશવાનો માર્ગ ખુલેજો છે. આ કર્મસાહિત્ય ધર્મ મર્યાદાવાળા દેહની સાથે સખંધ ધરાવે છે. તેથી સ્મૃતિ પુરાણો આદિ ધર્મ શાસ્ત્રોમાં બતાવેલી સદાચરણની મર્યાદાના બંધારણપૂર્વક કર્મના મર્મને સમજી શકાય છે. તેમાંના કર્મ-વિકર્મ અને અકર્મરૂપ અંધાજીવન શ્રુતિની સ્થિતિએ જ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિનું સાહિત્ય પ્રકાશમાં આવી શકે છે. કર્મની અધમતા ઉત્તમતા વડે જ બુદ્ધિનું બલ તૈયાર થાય છે. જ્ઞાનસના ઉપરનો કાચનો ગ્લેષ (કાચનો ગોળ) એ પાણી મીઠીત કાઢવથી ઘોવા માગીએ તો કાઢવની અધમતાએ ગોળો પ્રકાશ આપતો બધ થાય છે પણ ચાક આદિ ઉત્તમ સાધનરૂપ વડે કાચનો ગોળો ઘસાય તો કાચમાં વિશેષ પ્રકાશ આવી શકે છે. એટલે જ્ઞાનસાહિત્યનો તમામ આધાર કર્મસાહિત્ય ઉપર છે. આ કર્મસાહિત્યની નીચે ધર્મસાહિત્ય છે. કર્મસાહિત્યનો આધાર ધર્મસાહિત્ય છે. ધર્મસાહિત્યની યોગ્યતાએ પૂર્ણ બજત નર કર્મની મર્મ શ્રુતિને સમજવા સક્તિમાન છે. દેહના સખંધમાં વેદ સનાતન ધર્મ મર્યાદાનો શુદ્ધ અવહાર વર્ણોમની પ્રભાસિકા પૂર્વક આલતો હોય-ધર્મ યથાર્થ સમજતો હોય-અને ધર્મ તથા અધર્મ એ બંનેનાર ધ્યાનમાં રહી શકવું હોય-અધર્મ અવહારના ત્યાગપૂર્વક ધર્મ અવહાર સાધ્ય થતો હોય અને જ્ઞાનસાહિત્યનાં તમામ સાધનોથી પુરતી હોય તો જ ધર્મસાહિત્યની સામર્થ્યના અંતે તે કર્મસાહિત્યનો અધિકારી છે- એટલે છેલ્લામાં છેલ્લું ધર્મસાહિત્ય છે અને તે મનુષ્ય અવતારના દેહ સખંધથીજ સમજવું બેધએ. વર્ણોમ ધર્મ મર્યાદા સેવનાર વેદિક સનાતન ધર્મના સાક્ષર વિદ્વાન વિચારવાન પ્રવેશ

આ દેહના વ્યવહારમાં અધર્મસાહિત્યને કદાપિ ઉછરતા નથી. એટલે તે અધર્મ-સાહિત્યના અંગે ઉપાગ્રીથી અળગા જ રહી શકે તો જ ધર્મ સાહિત્યની વૃદ્ધિ થાય. અહિંયાથીજ આરંભ કરનારે તે અધિકારી છે. માત્ર ઝંખેન નિયમાના અંગા ॥ અથવા ગાઠરીયા પ્રવાહમાં તણાઈ યુગમાં ખાતા હોય તો શાસ્ત્રકાર તેવાએને વિષયથી કે પામર કે તેથી નીચા ધર્મનિર્દેક નાસ્તીક કે તેથી નીચા ચાવાઈ કહે કે તેથી નીચા અધમાધમ-કેવળ વિરહાચરણથી બદ-પશુવત્ આચરણ યુક્ત કહે તો ગેરવ્યાજગી નથી.

આ ઉપરથી વાચક સાક્ષર વિદ્વાન વર્ગના સહ્ય સંજ્ઞાને સમજશે કે. પર-માત્માને ઓળખનારને સાચી નીચામાં નીચું પ્રથમ સાહિત્ય તે અસપ્તાદનું દેહ મયો-દીત ધર્મસાહિત્ય છે. આ ધર્મસાહિત્યની શુદ્ધ પૂર્ણતાનો અનુભવ કરવા વડે તેનાથી પરે કર્મસાહિત્ય પદમાં જઈ શકે છે એટલે દેહવ્યવહાર છૂટી જાય છે એવો અર્થ કરવાનો નથી. જેમ જેમ ધર્મ વૃદ્ધિથી કર્મસાહિત્યમાં ઉપર ચઢતો જાય તેમ તેમ દેહ વ્યવહાર અતિ શુદ્ધિથી ભરેલો-મિથ્યા દેહાભિમાનથી રહિત થાય છે. કર્મ-સાહિત્યની યથાર્થ જાતિ સ્થિતિના અનુભવની સાથે ધર્મસાહિત્ય મિત્રતા ખતાવે તો જ તે કર્મની શુદ્ધતાએ અકર્મ સ્વરૂપ અભાષણ મયોદા સમજી શકવાને શક્તિમાન થાય છે. એમ ધર્મસાહિત્ય અને કર્મસાહિત્યની અત્યંત શુદ્ધતાએ તે પુરૂષના અધિકારની ઉચ્ચતર દશામાં જ્ઞાનસાહિત્યની જીસાસા પ્રકટ થાય છે. અને સંતસમાજમમાં પ્રેમ ધારણ કરે છે અને બુદ્ધિ બળવાનરૂપે જ્ઞાનસાહિત્યનાં સાધનોમાં પુર જોશ ધરાવે છે. જ્ઞાનસાહિત્યના બળ સમયમાં દેહ તરફનું બળ કમી જ રહેવું જોઈએ એટલે દેહાભિમાન કમીજ રહેવું જોઈએ. એ તેની પરીક્ષા છે. એમ ધર્મસાહિત્ય-કર્મ-સાહિત્ય અને જ્ઞાનસાહિત્યની શુદ્ધતા સાથેની પૂર્ણતાએ તે પુરૂષ તત્ત્વસાહિત્યના દેશમાં પ્રવેશ કરી શકે છે. જ્ઞાનની પ્રખલતાએ તત્ત્વસાહિત્યની સમજણ આવી શકે છે અને યોગ્ય સાધનથી પૂર્ણતા અનુભવવા આગળ વધે છે. આમ તત્ત્વસાહિત્યમાં અતિ શુદ્ધતાએ કેવળ દેહાભિમાન રહીત જોવો પોતાને અનુભવવા લાગે છે. તત્ત્વ-સાહિત્યની નિપૂણતાએ તેવો પુરૂષ યોગસાહિત્ય દેશમાં પ્રવેશ પામે છે. દંદોને સંહાર કરે છે. મિથ્યા માયામયરૂપ જગતને જાણે છે. અભિમાન શૂન્યતાએ દેહની કાંઈપણ પ્રકારની સત્તા બાજુનો નથી, કેમકે કેવળ પ્રારબ્ધ ઉપરજી શરીર વ્યવહાર મુકાય તેજ યોગસાહિત્ય સેવાય છે. આ સેવાય નહીં જ. આ તે સંપૂર્ણ મુચ્છુત્ત્વ સેવાય વડે મુચ્છુતા માર્ગને પૂર્ણ બ્રહ્મતિવાળો પોતાને અનુભવે તોજ યોગસાહિત્યની નિપૂણતા ધારણ કરી શકે છે. આ યોગસાહિત્યમાં તૂર્ણપદની બ્રહ્મતિ છે. તેથી જણીજ હોય પ્રદેશ જાણવાનો છે. યોગસાહિત્યના સાધનોની શુદ્ધતા સાથેની પૂર્ણતાએ તે યોગી સ્વરૂપતાને પામે છે. યોગસાહિત્યમાં આ ખીતાના બલવાન યોધના પ્રકાશ વડે યોગીની સંપૂર્ણતા સેવાય છે. અને પુરતજ ભક્તિસાહિત્યમાં પ્રવેશ કરે છે. ભક્તિ-સાહિત્યમાં જીવ-ધૈર્ય-માયા-જગત-દેહ ઇત્યાદિ તમામ જ્ઞાન વિસરતાં મિથ્યાત્મક માયા વિહારથી સ્વ સ્વરૂપની બ્રહ્મતિ અનુભવાય છે. અને જેમ ધરફનો ગાંઝડો જળમાં તાદાત્મ્યને પામે છે એમ આ યોગી ધર્મમાં અભ્યસરૂપતાનો અનુભવ કરે છે વિલાસરૂપ માયા વિહારનું સ્વપ્ન વિવત્ જીવતાં પૂર્ણ બ્રહ્મતિને અનુભવ થાય છે. આ સ્વસ્વરૂપાનુસંધાન ભક્તિસાહિત્ય યોગ છે. એમ સાહિત્યોની નિપૂણતાએ જીવ-

-મુક્તતા અનુભવાય છે. છવ-મુક્ત સ્થિતિના અંતરગત માયાના આભાસમય સ્વ-
ત્વેષ ભૂમિકા-પરસ્વેષ ભૂમિકા અને શાન્તિયોગ અથવા પ્રવૃત્તિયોગ-નિવૃત્તિયોગ
(અંશેયોગ) અને પૂર્ણયોગના અનુભવની લક્ષણો યોગીઓ પોતાના અનુભવમાં ધારણ
કરે છે. એટલે તેમના નિશ્ચય અને આનંદ માત્ર વર્ણવવાના બહાનારૂપે કહેવાય.
ખાકી તો જે ખાય તેજ ધરાય છે.

શ્રીમદ્ જમદગુરુ શ્રીશંકરાચાર્ય શ્રીમદ્ આવ શંકરાચાર્ય મહારાજશ્રીના
કાળમાં ખ્રીષ્ટાબ્દ ૧૦૮ મતના પુરૂષોએ સનાતન વૈદિક ધર્મ વિરુદ્ધ વર્તન ચલાવી
હિંદુ ભૂમિને દુષણરૂપ કરી મુકી હતી. છતાં સંસ્કૃત મહાવિદ્યાની જ્યોતીષી પ્રજા
સચેતન હતી. અત્યારે શ્રીશંકરાચાર્યનો અવતાર અનુકૂલ દેખાયો હતો. દેવતા અનુ-
સંગીઓના કોલાહલના મધ્યમાં દેવ પ્રવાહનો લય એકમેવાદ્વિતાયંબદ્ધનેદનાનાસ્તિ
કિંચન ॥ શ્રુતેઃ ॥ આ દેવતા અંડનરૂપ અને અદ્વતના મંડનની શ્રુતિ રૂપ અમોઘ શસ્ત્ર
વિના હોઇ શકેજ નહિ. કેમકે વાદમાં સાપેક્ષત્વ હોય છે. દ્વૈત શબ્દનું સાપેક્ષત્વ
અદ્વૈત શબ્દ છે. અર્થાત્ દેવતા અંડનવાદમાં અદ્વતજ પ્રતિપાદન થાય. દેવ પશુ
વાદ માટે છે અને અદ્વૈત વાદપક્ષનો પરાજય કરે છે. એટલેજ તેથી પરે બ્રહ્મ
પરમાત્મા પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ છે. અંડનમંડન રૂપ વાદના શબ્દોથી બ્રહ્મપૂર્ણતા
સંભવેજ નહિ-શબ્દાતીત-અક્ષરાતીત બ્રહ્મનો સંખંધ. ચક્રાન્ય ત્રિકાલાંત તદપિ ઝંકાર
અથ ॥ શ્રુતેઃ ॥ આ શ્રુત સાથેનો છે. શાન્તિ પૂર્ણ બ્રહ્મનો અનુભવકર્તા યોગીજનો
આ અસંપ્રજાત સમાધિ યોગની પૂર્ણતાએ ત્રિકાલાતીત પરમાત્માની શાન્તિ અનુ-
ભવે છે-ત્યાં માયા મુક્તત્વ (ક્ત) અને માયા હીનત્વ (અદ્વૈત) એ બંને શબ્દો
નાયાવરણરૂપ હોવાથી લય રૂપેજ છે. પ્રભુના પૂર્ણત્વમાં માયા મુક્તત્વ અને માયા
હીનત્વ બંને ઘટતા નથી. એમ સમજવાનું છે. અને તે પ્રભુ શ્રીશંકરાચાર્ય માહા-
રાજના વાદવિવાદના અંગે લખાયેલા ત્રથો છોડી-જે ત્રથો બોધરૂપને માટે પ્રસિદ્ધ
છે. તેમાં જોવાથી ખાતરી થશે. તેઓશ્રી ઉપાસના અને જ્ઞાનના અભેદ યોગરૂપ-ભેદ-
વાદીઓના પરિહારપૂર્વક જ્યાં ત્યાં ઝંકાર સ્વરૂપ પંચાયતન-(જણેશ-શિવ-વિષ્ણુ-
મુર્તિ અને શક્તિ ની ઉપાસના કરવા અને અસત્-સત્ સમન્વેતિ અને સ્વ
પાદના નિશ્ચયે અંતે સ્વાર્થ મર્મમુક્ત સંપ્રજાત સમાધિથી સ્વસ્થવેદ્ય બ્રહ્મના
પ્રતિપાદન સાથે-આધ્યાત્મનો મુદાર્થ મર્મ જતાવેલો બોવાય છે-યોગીજનોના પૂર્ણપણાના
સમાધાન રૂપે અશ્વપ્રજાત સમાધિ-છવ-મુક્તના અનુભવોનો અપાર સંત્રાજ અનુ-
યાયી પ્રજાના લાભાર્થે મુકેલો છે. છતાં બહુ ભેદ વાદસ્ત વિદ્વતા બતાવવાના
ડોળમાં શ્રીશંકરાચાર્યને કોઇ એક મતાભિમાની તરીકે જણી લઇ ગમે તેમ બોલે તો
કોઇનું મોઢું પકડવાનું નથી. પણ તેમણે તો ખરેખર બ્રહ્મપૂર્ણતાના યોગીરૂપના
અનુભવો અનુયાયી જ્ઞાનોના કથાણને માટે મુકેલા છે. દષ્ટિ દષ્ટિમાં ભેદ છે. સનાતન
વૈદિક ધર્મની પૂર્ણતાનો વેદોની સાથેનો પૂર્ણ અભેદ માત્ર શંકરાચાર્ય મહારાજ જ
પ્રતિપાદન કરેલો છે. તેમની વિદેહ દેવદ્યતા પછી તેના સમજનારા સમજે-અજર
ગમે તેમ તાણે. પણ યોગીજનોના અનુભવો પ્રભુકૃપા-ગુરુ કૃપાના યોગીજનોજ સમ-
જનારા છે-તે પછી પડિતાધિને રસ ગમે તેવા પ્રકારે માન્ય કરે-જેવાજ આ
યોગગીતા વાદનો રસ નથીજ નથી.

શ્રીમદ્ વ્યાસનાસમક્ષે જેવા આજ આશ્ચર્યના હૃદયની પ્રકૃષ્ટતા સાથેના અંબીર અનુભવનો જાંડાર-ચોગીજનોના કંઠક્ય અક્ષીભૂષતાના યોગ્યપણે ઢોવાથી અત્યારની પ્રજાના અધિકાર અને બુદ્ધિ વિચારથી શુદ્ધીજ કઠીણતા અલગે સ્વિકારવા જેવા કાગે એમાં નવાઇ તો નથી. સામાન્ય બુદ્ધિ વિચારના-તેમ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનેને તો તેના ઉપયોગ કરવાનો સમય પણ નજ ઢોય-છતાં ઉપયોગ કરનારા પણ ઢોય ઢોય ને ઢોયજ. તેથી કાગે કરી-આ ગુજરાત પ્રદેશમાં અપ્રસિદ્ધ અજ્ઞાનતા વિનાશક ત્રય પ્રસિદ્ધ થાય છે. એજ પરમેશ્વરની કૃપા !!!

આ કાળમાં અનેક દૈતુકેનો દેખાવ દેખાઇ રહ્યો છે. એ વાત કાંપી હાથમાં પાર આવે તેમ નથી. તેમ તેની જરૂરીયાત બેવાતી નથી. માત્ર સાહિત્યનું ભુલુ પીર-સનારા-અને ખાનારા-અમૃત જમણવારની અમુલ્યતા ન સ્વિકારી આ ભુસાને કીમતી માનતાં પોતાની અપૂર્ણતા જણાવી છે. પણ સંતની વાણીના અભેદ પ્રસાદની પ્રાપ્તિથી પોતાના સત્ય કેવળ લાભમાં ભણવું બેઠ્યે. કે સાહિત્ય તો ધર્મ સાહિત્ય-કર્મ સાહિત્ય-જ્ઞાન સાહિત્ય-તત્વ સાહિત્ય-યોગ સાહિત્ય અને ભક્તિ સાહિત્ય એમ કિતરેકર એક બીજાથી શ્રેષ્ઠ સાહિત્યની સેવના જ્યાં સુધી નથી કરી ત્યાં સુધી-તે ભુસામાં ભલે કાટકાં ખવાય. પણ દાણા જડયો નથી. ઉછાટી નર જન્મની સાક્ષ્યતા તબ્ય છે.

સાહિત્યની દૃષ્ટિએ કહો કે કિર્તિની દૃષ્ટિએ કહો-કે ગુદારતાની દૃષ્ટિએ કહો. પણ આ કળીકાળના દુર્ઘટ સમયમાં આવા જિતમ બ્રહ્મવિદ્યાજ્ઞાનયોગ ભક્તિભજના રહસ્યને આશ્રય આપનારા-ક્ષત્રિય નૃપતિકુલચન્દ્ર શ્રીમદ્ મહારાજભિરાજ મહારાજા શ્રી ૧૦૮ શ્રી ભવાનિસિંહ મહારાજને અતઃકરણપૂર્વક આશિર્વાદનો આકાશનાદ પહોંચાડતાં વાચકોનાં હૃદય પ્રકૃષ્ટજ ધવાનાં-ક્ષત્રિય નૃપતિ દેવપુરુષોજ છે. તેથી ધર્મજ્ઞાનના સાહિત્યો સાથેના બધા સાહિત્યોના બડોળો ફલાવો કરવા ધારે એ ગુજરાતમાં અત્યારે આ કાગે તો નવાઇ ભરેલી વાનગીજ છે. એ કે અન્ય રીતની અનેક ઉદારતામાં “શ્રેષ્ઠ ઉદારતા ભરેલું” દાન તે બ્રહ્મવિદ્યા દાન છે.” પ્રભુ તેમના અંતર નિવાસીજ છે. અને તે તેમના અનુભવની પૂર્ણતા ખાલી આથી જિવ્યતર જીવન-સુક્રાંતનો અનુભવ કરાવે-એમ પ્રેમ જણાવીએ છીએ-તેઓ શ્રીમાનનાં હાલનાં બાહ્ય રાજ્યતંત્ર સાહિત્યો પણ યોગ્યતા પૂર્વકનાં છે સાક્ષર વિચારવાન પુરુષોનો સહવાસ પણ રાજ્યની સુપ્રતિષ્ઠિત સ્થિતિમાં અને નૃપતિની જિવ્યતરતાની પ્રતિષ્ઠામાં પૂર્ણ સ્ફાપતાદર્શક દેખાય એ તે દાંતા સ્ટેટની પ્રજાનાં અહો ભાગ્યજ !!!

શ્રી દાંતા મહારાજભિરાજ શ્રી નૃપચન્દ્ર શ્રી ૧૦૮ શ્રી ભવાનિસિંહજી મહારાજશ્રી પૂર્ણ પ્રારબ્ધ યોગે પૂર્ણ સંસ્કારી એટલે જન્મોજન્મના યોગી છે. કેમકે જન્મકાલથી સનાતન બ્રહ્મવિદ્યા સ્વરૂપ “શ્રી શક્તિબ્રહ્મ” જગદંબાના ઉપાસકના કુલમાંજ જન્મ ધારણ કરી પધારેલા છે. આ ઉપરથી વિદ્વાન જનો ઉપાસના કમની શ્રેણીએ સમજેલાજ છે કે તેમનો આ પુણ્યપવિત્ર જન્મયોગ ઉપાસના બળ સ્થાનને દિપાવનાર છે-એજ બ્રહ્મશક્તિ તેમના પૂર્ણ સ્વસ્વરૂપ-પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સ્વસંવેષ પરસંવેષ અભેદ શાન્તિ પૂર્ણ થોગને પ્રાપ્ત કરી આપવામાં અભેદ છે. વિષાદાન ઉદારતા જેવા અપરિમિત દાનધર્મના માગને સેવનારા-ઉદારતાના વિશિષ્ટ સ્વરૂપને સમજી ના-આ

દિવ્ય પુરૂષ પરમાત્મા રાજ્ય-દ્રને સર્વ સાહિત્યની નિપુણતા બેવાનો સમય હાથ લાગ્યો છે એ મહદ્ ભાગ્યકાળમાં હવે તેવા જીવન્મુક્ત યોગી સંતાના સમાગમમાં અનુત પૂણ્ણતા અનુભવે એમાં કહેવાપણું હોયજ નહિ. એમ આશા ધારતાં સંવચન.

હાંતા સ્ટેટની પ્રબળ લાભ મળે એ સહજ વાર્તા છે. પણ રાજ્યકર્તા તૃપતિની ધર્મપુરંધરતા-અને પેદીએ ગતની જગદંબા શક્તિશક્ષ પરમાત્માની ઉપાસના-જ્ઞાનની અભેદતામાં-આ ગુજરાતના બ્રહ્મવિદ્યા રસપાન કરનારા-ભક્ત સંજ્ઞનોના અજ્ઞાન અવિદ્યા અધિકારનાશક અમૃતાંજનની ક્રુટે હાથે લ્હાણી કરવામાં પૂર્ણ સાક્ષ્યભૂત ઉદારતાના હાતારને માટે તું કહેવું?? સત્કર્મ ઉદારતાની સુખંધી સર્વત્ર પસાર પામી અન્યને સુખંધિત કરે છે. એજ સત્ય છે-સુશ્રુષા વાચક શ્રદ્ધથી સંતોષ જણાવવાનો નથી. અંતરાત્મા સાક્ષી પુરે તેજ—

“બ્રહ્મવિદ્યા દાન સમાન દાન નથી”

વાચક બંધુઓ!!!

વિદ્વાન હબ્બે-સાક્ષર હબ્બે-ભક્તરાજ હબ્બે-અધ્યાત્મી હબ્બે-વા જન્મ તેવી સ્થિતિમાં હબ્બે-પણ આ શ્રી યોગગીતાની રસપૂર્ણતા અનુભવવા સવિનય પ્રેમ બહેર કરતાં આનંદ ઉદ્ભવ્યો છે. તેમાં યોગ્યયોગ્યતા સંભાળવા તમે વાચક ભક્તરાજ બંધુઓને સોંપી અતે શુદ્ધાશુદ્ધતાને માટે સમયોચિતતા પણ બળવી લેશે. પ્રભુ કૃપાએ (ગુરુ કૃપાએ) પ્રભુ સેવા-પ્રભુના ચર્ણુમાં સમર્પણ કરતાં પ્રભુપરાયણતામાં પ્રભુમય હો. હૈ

સનાતન વૈદિક ધર્મની મુખ્ય પ્રજ્ઞાલિકામાં ઉપાસના કરવાના યોગમાં ઝંકાર સ્વરૂપ ગણેશ-શિવ-વિષ્ણુ-સૂર્ય અને શક્તિનું અલેહત્વ-વેદશાસ્ત્ર સ્મૃતિ પુરાણોમાં સ્વિકારેલું સ્પષ્ટ રીતે છે. ઝંકારની તત્ત્વાત્મા સ્વરૂપે જ. ડ. મ નાદ અને વિંદુ એવાં પાંચ પ્રકારથી એ પાંચે નામો સ્પષ્ટ રીતે ભક્તિ સાધ્યજ છે. અને તે ઝંકારમાં અભેદ છે. એમ સ્પષ્ટ રીતે માંડુક્ય ઉપનિષદમાં અવસ્થાના બેદ રૂપની પંચક કોટી પણ સ્વિકારેલી છે-તેમ યોગમાં પણ છે. આ પાંચે નામો પ્રમાણે પાંચ પાંચ પાદોના ક્રમોનો નકશો પણ બહાર પાડેલો છે. અસત્ બ્રહ્મ-સત્ બ્રહ્મ-સમ બ્રહ્મ-નેતી બ્રહ્મ અને સ્વ બ્રહ્મ-એમ પણ પાંચ છે. કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ, સમયોગ, સ્વાધિન યોગ, અને પુણ્યયોગ એમ પણ પાંચ છે. દેહ વ્યથિ, સમથિ, નેતી અને નિજ એમ પણ પાંચ છે. દેહ બ્રહ્મ, દેહી બ્રહ્મ, વ્યાપક બ્રહ્મ, સાક્ષી બ્રહ્મ-અને પૂર્ણબ્રહ્મ એમ પણ પાંચ છે. સોહ-ઓષ-સખ્ય-સ્વસંવેષ-અને પરસંવેષ એમ પણ પાંચ છે. દેહપંચકમાં પણ સ્થૂલદેહ-સૂક્ષ્મદેહ-કારણદેહ-મહાકારણ દેહ-અને બિંદુદેહ-પણ પાંચ છે તેમ અવસ્થા પંચકમાં પણ બ્રહ્મત્વ અવસ્થા. સ્વમાવસ્થા સુષુપ્તિ-પ્રૌઢાવસ્થા અને તૃપ્તિત્વ અવસ્થા એમ પણ પંચક છે. તમોગુણ-રમેગુણ-સત્વગુણ-ત્રીગુણાત્મક અને ત્રિગુણાતીત એમ પણ પાંચ છે. એમ અનેક પંચકો સમજાવ છે અને તેનો અભેદ તે પરમાત્મા પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરજ છે.

આ વૈદિક સિદ્ધાન્તનું ગુપ્ત રહસ્ય સમજવા જેટલું બળ જેમ જેમ પ્રબળજ માંથી કમ્પી થતું વાહયું. તે સમયે શ્રીમદ્ વેદશાસ્ત્ર મહારાજને પુરાણોની સહિતા બાંધી પ્રબ્હ ઉપર ઉપકાર ડીધા. અને લોકસમૂહની શુદ્ધિ પ્રમાણેના યોગિક લેવા જણાવ્યું.

એ તેમની પૂર્ણ દક્ષતા છે. તેથી બુદ્ધિના પૂર્ણ ખેલના અનુભવીઓને પૂર્ણ રહસ્ય સમજવાની મના કરેલી તો કદાપી હોયજ નહિ. એ તો કાયમજ છે. અને વેદોક્ત મર્યાદા સંભાળવાને સંપૂર્ણ આજ્ઞા છે. એમ પણ સત્યજ છે. ઉપાસના અને ભક્તિ સાહિત્ય સાથે પૂર્ણ સાહિત્ય કેળવી દરેક પુરાણોમાં રચના બાંધી ઈકાદશબ્રહ્માં બ્રહ્મ સ્વરૂપની યોજના સચુલ્લ નિર્જુલરૂપે ત્રિકાલાત્મક અને ત્રીકાલાતીત રૂપે વેદોક્ત વર્ણનને કાયમ રાખી બ્રહ્મ સ્વરૂપની યોજના પૂર્વક દરેક નામમાં ગોઠવણ કરેલી જણાય છે. અરાઢ પુરાણો અને અરાઢ ઉપપુરાણોની રચનામાં પંચાયતન નામોની મર્યાદા બાંધતાં બ્રહ્મ પુરાણોમાં દક્ષ દશ શિવબ્રહ્મ સ્વરૂપના મહિમાના ચાર ચાર વિબુલ બ્રહ્મસ્વરૂપ (સૂર્યસહ)ના મહિમાનાં બે બે પુરાણો શ્રી જગદંબા શક્તિબ્રહ્મનાં અને બે બે શ્રી ગણેશબ્રહ્મના મહિમાનાં રચાયેલાં જણાય છે એમાં બ્રહ્મસ્વરૂપે વર્ણન કરતાં વ્યાસ નારાયણે જરા પણ ભેદ વર્ણવેલો જણાતો નથી. સર્વસર્વનાં પુરાણોમાં સર્વને પૂર્ણ બ્રહ્માંજ અનુક્રમે સમાવેશ વર્ણવેલો છે. તેમ તે દરેક પુરાણોમાં ગીતાઓ પણ સુકેલી છે. દેવી પુરાણમાં દેવીગીતા-સૂર્યનાં પુરાણમાં સૂર્યગીતા-વિબુલપુરાણ અને મહાભારતમાં વિબુલગીતા અને ભગવતગીતા-શિવ પુરાણમાં શિવગીતા અને ગણેશ પુરાણમાં ગણેશગીતા પ્રત્યક્ષ ભેવામાં આવે છે. એટલે પદ ક્રમવાર ઉપાસનાના યોગે પ્રારબ્ધ-વશાત્ અદી આવનાર અધિકારી ભક્તોના પ્રેમભાવની વૃદ્ધિરૂપ તેને ગીતા અમુદ્ય કલદાતા છે આથી અમુક ગીતા માનવી અને અમુક ગીતા માનવી નહિ. એવા અર્થ નીકળતો નથી. દ્વાપરના અંતપર્યંત નામભેદને આગ્રહ નહોતો. માત્ર આ કલિયુગના ઊદરભરી અહંભવત્વના ઉપાસક આગ્રહાચાર્ય બનેલા પુરુષોએ ગોટાળો લાલી ભેદોજ પાડી ખતાવી પોતાની પંડિતાઇનું દર્શન આપી કલ્પમિત્ર ભક્તો જિજ્ઞાસીયા છે એ હિંદુસ્તાનના સનાતન વેદિક ધર્મની આતુર્વલ્ય પ્રજ્ઞના ઉપરનો ઊલટ અને મોટો ઉપકાર હવે કુસાતો નથી એજ. તેમનું પરોપકારી માહાત્મ્ય છે. છતાં વિબુલપુરાણના અધિકાર સમયે વિબુલને બ્રહ્મસ્વરૂપે માનવાની આજ્ઞા વ્યાસાચાર્ય કરી અને શિવપુરાણો કે દેવીપુરાણો કે ગણેશપુરાણોના અધિકાર પદપ્રાપ્તિ સમયે તે તે નામને બ્રહ્મસ્વરૂપે માનવાની આજ્ઞા કરનાર પણ શ્રીમદ્વ્યાસાચાર્ય હતા તો તેમની સમજણ પ્રમાણે અમલ કરી વર્તવામાં તેમને હાની શી રીતે હોય !!! માત્ર એક નામથી પોતાને આગ્રહ માની અન્યનામની મિથ્યા નિંદા કરી પોતાની અજ્ઞાનતાજ સમજાવતી એ દુરાગ્રહચાર્યોએ હયાનમાં લેવુંજ એકંએ. અનુક્રમપૂર્વક પાંચ નામની ભિન્નભિન્ન ઉપાસનામાં ધર્મ-સાહિત્ય-કર્મ-સાહિત્ય જ્ઞાનસાહિત્ય-તત્ત્વસાહિત્ય-યોગસાહિત્ય અને ભક્તિ-સાહિત્ય તો તેનું તેજ રહ્યું છે તે કેાનું અજાણ્યું છે ??? આગ્રહ કરવાની આજ્ઞા કરી જણાતોજ નથી. શ્રીમદ્ સંકરાવતાર. શ્રીજગદ્ગુરુ સંકરાચાર્ય મહારાજના સમય પર્યંત આવ્યું છે. એમ શંકર દિગ્વિજયમાં આગ્રહી મતોના ખડન પછી પંચાયતન અભેદ ઉપાસના કરવા આજ્ઞા કરેલી પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે. એટલે તે સમય પછીના અત્યાચારના આધુનિક કાળમાં આ બધાં ડોળાં કરી લેઃક સમૂહને મોહાંધળનાવી મોહચાર્યોની સલાહોના ભડોળના ઢેખાવ ભેદને રાફડો ફાટ્યો છે અને સનાતન વેદિક ધર્મ કુખાલી, લોક સમૂહને દુઃખ, કલેશ, ભય, ત્રાસ, પંશધિનતા, આદિ મહાન કુર જસુ-રોના સપાટામાં ગોંધી લાલવાને શિખવવામાં આવે છે તેથી અત્યારની આયબૂમિના.

જનોની હાલત પ્રથમનાજ વર્મસાહિત્યરૂપ પાયાનીજ ખરાબીની સાથે તેમનેજ આભા-
 છે એમ જણી નહીં તો સનાતન વૈદિક ધર્મ પ્રજા કદાપી પણ આવા દુઃખનું સ્વપ્ન
 પણ જોઇ શકતી નહોતી અને જુલે પણ નહીં, અધર્મોચાર્યો અને મહાત્મા ગણાતાઓ
 એ અધર્મ અન્યાય દુરાચાર નોંદા અને અસ્પર્શના સિક્કાંતને સત્ય મનાવવાના
 ચત્રોનેા બંડાર ખોલ્યો છે. તેમાંના વૈખરીરૂપ રત્નો વિખરાયાં તે સર્વને મળી આવતાં
 હવે તેનાજ ધનાઢયો, તેવાજ ફલોના સ્વાદને ચાખી રહ્યા છે, અફસોસ!!!

હજી વિદિત કરનાર કરે છે. છતાં વિદિત કરનારજોનાં શરીર કાયમ છે, ત્યાં
 પર્યંત ભ્રાંતિમય રહેનારા સેંકડે દેહ ટકા હાજર હોય છે પણ શરીર દિલિનું સમા-
 પાન થતાં આ વિદિત જોખોની અમુલ્યતા દર્શનમાં આવશે—જુઓ. અત્યારના સા-
 હિત્ય વિલાસી બંધુઓ શુદ્ધોની જોડણીઓ તરફ અને વાતોવિલાસની ગંજીની
 રમત ગમત-સીનેમા નાટકના દેખાવોના સાહિત્યનેમાટે ભરમાયેલા પોતાને સાક્ષર
 કહેવરાવવાની ઇચ્છા જણાવતા ઉભા છે—પણ ધન્ય છે તેને કે જે જનકલ્યાણાર્થ-
 જન જીનનતિ માર્ગમાં-ધર્મ સાહિત્યનો પાયો નાખી પ્રજાને જીવ્ય કક્ષામાં
 દોરનાર છે. અને સાહિત્યનો ક્રમ પણ પાયામાં ધર્મ સાહિત્યનો જ છે. આજ
 માર્ગે ચલવાનો પ્રજાવર્ગનો યોગ આવશે ત્યારે જ જાનતિની દિશા સુઝી છે એમ
 સત્યરીતે ગણાયે. આ ધર્મ સાહિત્યનો શુદ્ધ સનાતન વૈદિકમાર્ગ પ્રજાવર્ગમાં જીવ્ય
 આશય યુક્ત થતાં ધર્મ સાહિત્યનું બળ સમજશે તેની શુદ્ધતાએ જ્ઞાન સાહિત્ય
 બલવાન સમજશે, ત્યારે જ આ પંચાયતન અભેદ સ્વરૂપની ભક્તિમાં પ્રથમ બ્રહ્મવિષ્ણુ
 દેવી-જગદેશ્વરી, આરાધ્યુરી, સરસ્વતિ, બુદ્ધિની સાત્વિક શુદ્ધતા સહ ભકિતમાં
 પ્રજાવર્ગ જોડાશે. આ અતુલક્રમના આરંભનું પદ-દેહ કે માયા (બુદ્ધિ) રૂપ છે. જે
 પરમાત્મા પરમેશ્વર છે તે બ્રહ્મસ્વરૂપે કેવળ માયામય જ છે. શરીર એ પરમાત્માનું
 સત્યશક્તિરૂપ બ્રહ્મદર્શન અને માયારૂપે મિથ્યા ભ્રાંતિજન્ય છે. એમ ઉપાસના ક્રમે
 દેવીબ્રહ્મની ઉપાસના શુદ્ધપૂર્ણ થતાં અતિ સૂચ્ય, તેના અતિ વ્યાપક વિષ્ણુ, તેના
 અતિ સાક્ષી શિવ તૂચ્ય અને તેના અતિ પતિસ્વરૂપ ગણેશ એમ ગુપ્ત મર્મભેદ
 અનુભવી વેદ પ્રણાલિકા પૂર્વકની ઉપાસનાના ક્રમ એક પછી એક થતાં અતિ પાંચ
 નામોના ભેદોની સમાપ્તિએ બ્રહ્મજ્ઞાન-શાન્તિસ્વરૂપે અભેદ જ છે. એમ સમજશે.

આબળ જણુચા પ્રમાણે નામ નામની ગીતાઓ પ્રસિદ્ધ છે અને તે જુદા જુદા
 પદવાર ક્રમને ચલવા વાળાઓના ઉપયોગરૂપે છે. પણ જ્યારે તે અભેદપદે જણુવા
 યોગ્ય અધિકારીના બળને સેવે ત્યારે તેજ ભક્તજનને માટે શ્રી વેદવ્યાસ નારાયણે
 સનાતન વૈદિક ધર્મની હૈવલ્ય પૂર્ણતા સાધ્ય કરવા યોગ્ય આ વેદોશી પણ પરે માત્ર
 અનુભવરૂપ યોગગીતા લખીને જ હાથ ધોયા છે—પાંચ નામની ઉપાસના ભકિતને
 યોગ કરી નિંદાના માર્ગમાંથી પ્રજાને કેવળ બચાવવાને આ યોગગીતા વાંચવી.
 તેથી જ આ ભક્તોમય કરવામાં આવે તો અયોગ્ય સ્થાને નથી. પાદપંચકના
 ક્રમમાં અભેદતા સિદ્ધ કરી દેખાડનાર આ ગીતા તેજ ગીતા છે જ્ઞાન રહસ્યની
 અભેદતા દરેક ગીતામાં છે છતાં નામભેદ રહે એ ઠીક નથી. તેવા ભેદ આ ગીતાશાસ્ત્ર
 માં અભેદરૂપથી વર્ણવી શુદ્ધદર્શના સમૂહને જોડવામાં તેમજ જે ગંભીરતા ભરેલા

પ્રક્રિયાનો બોધ જણાવ્યો તે ઠેવલ રતુતિ પાત્ર છે. એમ માત્ર વિદ્વાનો મહિતો અને સાચા સાહિત્ય વિભાસી સાક્ષરો જ સંમત થઈ શકનાર છે. ભલે અન્ય આપણા આચાર્યજીઓ અને ભેદ જીવાસક વિદ્વદ્યો ગમે તેમ બોલે પણ સાચું સાહિત્યનું કમવાર પદ શબ્દો કરનાર જ ધન્યને પાત્ર છે હવે જેમ યોગ્ય લાગે તેમ જુઓ, તપાસો. “અભેદ જોનારને અભેદ જણાય છે.” અને ભેદ જોનારને માટે ભેદ જુલો જ રહેલો છે. ઝં.

આ બુમિકા તરફ પ્રેમદાષ્ટ નાખી અભિપ્રાય જણાવવા માટે શ્રી કાશીનિવાસી સાક્ષરવચ્ચે શ્રીમાન રા. રા. આનંદશંકરભાઈ ધ્રુવ કે જોએ. અંત્યારે ગુર્જર સાહિત્ય પુસ્તકોમાં અજગણ્ય પવિત્ર પુસ્તક માન્યવર છે. તેઓશ્રીએ તપાસી ભેધ. એજ ગુજરાત ના ભકતરાજ બાપુઓના ઉપકારરૂપ છે—તેઓશ્રીના પરમ ઉપકાર દેશના સાહિત્યની વૃદ્ધિ રૂપજ છે. સાચે સાચી રીતે મૂળ જોયા વિના અભિપ્રાય બાંધવો કઠીણ છે. વિષય બેશક રસિક છે—એ અભિપ્રાયજ !!! વળી તેઓશ્રીની સૂચના જોતાં સંસ્કૃત શબ્દો અને ગુજરાતીમાં તેનાં તત્ત્વ સમ રૂપોની જોડણીમાં જે દોષ દેખાય તે છાપતી વખતે સુધારી લેવા જણાવે તે યોગ્યજ છે. જો કે વિશેષત્વે જણાવે છે કે—પોતાને પણ શબ્દ કરતાં અર્થનું મહત્વ વધારે માન્યરૂપ છે. પણ શબ્દ શુદ્ધિની અવગણના તે કદાપી ભવિત ગણાશે નહિ. એમ છતાં છાપતાં એવા પ્રકારના દોષો સાહિત્યવિભાસી બાપુઓને કદાપી ક્ષણે ક્ષણે અને લીટી બે લીટીએ દષ્ટિએ થયે તે પછી તેને સુધારી વાંચવાને માટે આજ્ઞા કરવાની જરૂર ધરાય નહિ. વિદ્વાનો અર્થની ગંભીરતા તરફ સંપૂર્ણ દષ્ટિ રાખી કાર્યસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરશે. ઇત્યલમ્ ઝં

હાલ મુ. સુરત.
હાલજીની વાડી, અંબાઇ રોડ.
તા. ૧-૮-૨૬.

સહાનો તમારો,
ઓ. પ. પ. સ્વામીશ્રી વિનાયક ચાગી મહારાજ
ના અતિ પ્રેમપૂર્વક જયગુરુચલેષ.

શ્રી યોગગીતામાં આવેલા લોકવ્યવહારમાં ન વપરાતા અધરો શબ્દોના અર્થ વિચારના સંક્ષેપ-મુદ્દાસા.

- ૧ બ્રહ્મીભૂત. પરમાત્મા-પરમેશ્વર-પરબ્રહ્મથી તન્મયતા ખંધન મુક્તિ રહિત પરમેશ્વર સ્વરૂપે જ્ઞાતાજ્ઞાત સમ જીવ-મુક્તતા.
- ૨ યોગ. જીવાત્મા=પરમાત્માની અભેદતા.
- ૩ સ્વ. નિજાત્મા-પોતે બ્રહ્મ.
- ૪ અસંપ્રજ્ઞાત. અસંપ્ર+પ્રજ્ઞાત=ત્રેષ્ટ પ્રકાર વડે પરમાત્માના સ્વરૂપમાં બુદ્ધિરહિત તન્મયતા ખતાવનાર સમાધિ.
- ૫ સંપ્રજ્ઞાત. સંપ્ર+પ્રજ્ઞાત=ત્રેષ્ટ પ્રકાર વડે પરમાત્મા સ્વરૂપમાં બુદ્ધિની તન્મયતા રૂપ સમાધિ.
- ૬ પરમાત્મા. દેહ-દેહી અથવા બ્યહિ-સમહિ-તુર્ય ઇશ્વર ચાર પાદથી રહિત-સ્વયં સ્વરૂપ. પરમ-સ્વરૂપ. અખંડ અભેદ જ્યોતિ.
- ૭ પરાત્મા. દેહ-દેહ (બ્યહિ) અને સમહિથી રહિત. ત્રણે અવસ્થાથી રહિત-જે તુર્ય-ઇશ્વર-અતુર્ય શિવરૂપ.
- ૮ અતર્થગી. દેહ અને દેહી (બ્યહિ) આ બ્રહ્મ પાદથી રહિત પરં સમહિને બ્યાપક આત્મા-સર્વના અંતરમાં પ્રવેશ કરી રહેલા વિશુ સ્વરૂપ.
- ૯ જીવાત્મા. દેહને અભિમાની તે દેહી-બ્યહિ સ્વરૂપ દેહને મારો માનનારો.
- ૧૦ દેહ. જે આ સક્રિય દેખાય છે તે દરથ-મિથ્યા-નાશવંત-આનંદરૂપ-સ્વપ્નરૂપ. ઇન્દ્રિય. અવિચારથી ભાસતો-અસત્ય સ્વરૂપ-અનૃત સ્વરૂપ. અજ્ઞાનથી ભાસતો શરીર નામવાળો. કાયા નામવાળો-રજ્જીગુણ-તમાગુણથી જિત્પત્ત થતો તે.
- ૧૧ સોહ. સૂક્ષ્મ શરીર-સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ. કારણ અથવા સમશરીર મહાકારણ અથવા અસ્મિતાખ્ય શરીર-અને પાંચમું બિંદુ શરીર-એમ પાંચ દેહથી રહિત ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્મા કે જેને એક પ્રકારે જિત્પાત્ત વિકલ્પયુક્ત જીવ કહેવાય છે તે.
- ૧૨ સ્વતઃ જિત્પાત્ત. સ્વતઃ+જિત્પાત્ત=પોતાની આપે જીતનાર. એવો માયાયુક્ત અહં. (તુર્ય-પાદમાં રહેલા અહં વિકલ્પનું સ્વરૂપ.)
- ૧૩ પરતઃ જિત્પાત્ત. પરતઃ+જિત્પાત્ત=પોતાની આપે જીતી શકી જનાર માયા રહિત અહં. (તુર્યપાદમાં હુથી રહેલા અહં) સ્વતઃ જિત્પાત્ત જે અન્વય લક્ષણ. તેથી પરતઃ જિત્પાત્ત લક્ષણનું નામ છે. આ જન્મે બુદ્ધિના સંધાનના ભેદો છે.

- ૧૪ સવિકલ્પ. સ+વિકલ્પ=વિકલ્પ સહવર્તમાન. મનની સાથેના બેડાણવાળો આત્મા. અન્ય લક્ષણાયુક્ત-સમાધિનો ભેદ છે. --
- ૧૫ નિર્વિકલ્પ. નિ+વિકલ્પ=વિકલ્પથી રહિત સ્થિતિ-મનની સાથેના બેડાણથી રહિત સ્થિતિ-પણ મનના દોષ રૂપ તો ખરીજી વ્યતિરેક લક્ષણાયુક્ત સમાધિનો પ્રકાર છે.
- ૧૬ સગુણ. સ+ગુણ=ગુણ સાથે બેડાયેલો આત્મા અન્ય લક્ષણાયુક્ત.
- ૧૭ નિર્ગુણ. નિ+ગુણ=ગુણ રહિત સ્થિતિમાં બેડાયેલો આત્મા વ્યતિરેક લક્ષણાયુક્ત.
- ૧૮ સાપેક્ષ. ઠાઠ એક શબ્દ બોલતાં તેના પ્રતિકુળ અર્થવાળો સામે શબ્દ હોય તે સાપેક્ષ કહેવાય છે. જેમ સુખના સામે દુઃખ અને દ્રેતના સામે અદ્રેત છે. તે તે દ્રેત પ્રવાહ છે.
- ૧૯ સોપાધિક. માયા અને માયાના ચાર પાદ દેહ-દેહી (બહિઃ) આપક (સમપ્તિ) અને તુર્યની ઉપાધિ સાથેના સ્વ સંવેષ જે જકાર બ્રહ્મ તે.
- ૨૦ નિરૂપાધિક. માયા અને માયાના ચાર પાદની ઉપાધિ રહિત સ્થિતિનો પરસંવેષ જે જકાર બ્રહ્મ તે.
- ૨૧ અસ્મિત્વાખ્ય. માયાનું તુર્ય સ્વરૂપ-હું હું પણનું જ્ઞાન આપનાર મામ માયા સાથેના તુર્યબ્રહ્મ અથવા થોથો દેહ-દેહી.
- ૨૨ અધિષ્ઠાન. કલ્પિત-આન્તરૂપ મિથ્યા ભૂતા જેવી માયાની કલ્પના જેના ઉપર મનકલ્પિત કલ્પાનાં જેના ચાર પાદો કલ્પવામાં આવે છે એવો પૂર્ણ અથવા પાંચમ સ્વસંવેષ બ્રહ્મ તેજ સર્વનું અધિષ્ઠાન છે.
- ૨૩ અધ્યસ્ત. અધિષ્ઠાન ઉપર જે અન્ય દષ્ટિ કલ્પાય તે માયા અને તેમાં કલ્પાયેલા ચાર પાદો જે સર્વ કલ્પિત છે.
- ૨૪ સાંખ્ય યોગ. પાંચ શરીરો-અવસ્થાઓ-સોહ-સગુણ નિર્ગુણ પાદ સવિકલ્પ વિકલ્પ ભાવ. સ્વતોત્થાન પરતોત્થાન ભાવ-અને યોધ. આ સર્વ તત્ત્વો જેમાં ડુંગે તેનું નામ સાંખ્ય છે. આ વ્યતિરેક ભાવથી અમબ્ધ છે.
- ૨૫ યોધયોગ. પાંચ શરીરો-અવસ્થાઓ-સોહ-સગુણ નિર્ગુણ ભાવ-સવિકલ્પ નિર્વિકલ્પ ભાવ. સ્વતોત્થાન પરતોત્થાન ભાવ. જે સર્વ જેમાં જીવતાં હોય તે યોધયોગ છે. સાંખ્યની નીચે આ યોધયોગ-અન્ય રૂપ ગણાય છે. યોધ જે તુર્યપાદના અન્યથા અને સાંખ્ય તે તુર્યપાદના વ્યતિરેકમાં સમજવો બોધ્યો.
- ૨૬ વિકલ્પ. શબ્દ અને અને અર્થથી જ્ઞાનજ્ઞાન થતાં પણ જેના સ્વરૂપમાં વસ્તુથી શૂન્યતા સમબ્ધ. જેમ વંજાનો પુત્ર એવા શબ્દોત્તાર થતાં પણ વસ્તુ જે બોતા વંજાનો પુત્ર મિથ્યા ભાવણ છે. એવા અહંને વિકલ્પ કહેવામાં આવે છે.

- ૨૭ અન્વય. માયાની ઉપાધિ યુક્તપણુનો પ્રકાશાવ.
- ૨૮ વ્યતિરેક. માયાની ઉપાધિ હીનપણુનો પ્રકાશાવ.
- ૨૯ અધારોપ અ. બોધી રીતે યુક્તો આરોપ અથવા અપવાદ.
પવાદ.
- ૩૦ માયા. બુદ્ધિ તત્ત્વને પ્રકાશકિત અથવા માયા કહેવાય છે.
- ૩૧ અસત્પાદ-સ્વસ્ત્વેષ ઝંકાર પ્રકાશને છેક નિચેનો પાદ તે કેવળ અસત્ ભાવ-
પ્રકાશ. યુક્ત માયામય પ્રકાશ તેની દેવતા-શક્તિપ્રકાશ છે તે.
- ૩૨ સત્પાદપ્રકાશ. અસત્ પાદનો સમાવેશ જ્યાં છે એવા બીજા ચૈતન્યની વિશેષ
સંસાયુક્ત પાદનો માયામય પ્રકાશ તેની દેવતા સૂર્યપ્રકાશ છે.
- ૩૩ સમપાદ પ્રકાશ. અસત્પાદપ્રકાશ-સત્પ્રકાશ એ બેનો સમાવેશ જ્યાં છે-એવા તેથી
પરેનો ત્રીજા પાદનો માયામય પ્રકાશ તેની દેવતા વિભુપ્રકાશ છે.
- ૩૪ તૂર્થ-નેતીપાદ અસત્પાદપ્રકાશ-સત્પાદપ્રકાશ અને સમપાદપ્રકાશ એ ત્રણેનો સમાવેશ
પ્રકાશ. જ્યાં છે-એવા તેથી પરેનો સ્વાધીન નામનો ચોથો નેતી પાદનો
માયામય પ્રકાશ તેની દેવતા શિવપ્રકાશ અથવા ઇશ્વરપ્રકાશ છે.
- ૩૫ તૂર્થાતીત અ. માયા અને માયામય ચાર પાદના અધિષ્ઠાની ભૂત. જે ઝંકાર-કે
વવા પંચમ જ્યાં ઉપર બતાવેલા ચારે પાદનો અભેદ છે. એમ ચાર યુક્ત-અને
પૂર્ણ-સ્વસ્-ચાર રહિત. ચારનો અભેદ. જે પૂર્ણ એવા પ્રકાશ બળનો અધિષ્ઠાની
વેદ્ય પ્રકાશ. સ્વરૂપ-ચિત્ત શક્તિનો સંપૂર્ણપણે પ્રકાશક પૂર્ણ સ્વયંભૂત-પંચમ
પાદ પ્રકાશ કે જના વડે ચાવવ અઘ્યસ્ત માયા (બુદ્ધિ વિલાસ) નો
પ્રકાશ છે. એવા ઝંકારાત્મક ઝંકાર સ્વરૂપ-ઝંકારજ અણુપતિ-
અણુશ નામથી સ્વયં સ્વરૂપ છે તે પરપ્રકાશ-પરમાત્મા-પરપ્રકાશ છે
કે જે સર્વ દેવ આદિ અનંત પ્રકાશોનો ઉપાસ્ય પ્રકાશ છે, જેને
અણુવાર્ધી છવ્વ-મુક્ત-પ્રકાશીભૂતાનો અનુભવ છે.

॥ यच्चान्यत्रिकालातीतं तदपि ॐकार एव ॥

ॐ सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म ॥

॥ ॐ त्वमेव प्रत्यक्षं तत्त्वमसि ॥



ॐ प्रज्ञान मानंद ब्रह्म.

ॐ ब्रह्म ब्रह्मास्मि.

ॐ अयं आत्मा ब्रह्म.

ॐ मित्येदं सर्वम् त्यांथी वगाथन यच्चान्यत्रिकालतीतं तदपि ॐकार एव ॥ ॐ मित्ये तदक्षर मुद्रांथ मुपासीत ॥ तस्य वाचकः पणवः तदुपास्यम् ॥ ततश्च ॐ मिनि ध्वनीरभून् स वै गजाकारः तत्तेपदं संग्रहेण ब्रविमि ॐ इति ॥ ॐकाररुपि भगवान्यो वेदादौ प्रतिष्ठितः ॥ ॐ मित्येकाक्षरं ब्रह्म ॥

સ્વસ્વરૂપાનુસંધાન-વિચાર.

સનાતન વૈદિક ધર્મના સિદ્ધાન્તમાં ઝંકાર સ્વરૂપમય શ્રીપંચાયતન સ્વરૂપ ૧ જગદંબા શક્તિ ૨ સૂર્ય ૩ વિષ્ણુ ૪ સદશિવ અને ૫ શ્રીગણેશ આ પાંચ નામથી ઉપાસના કરવા આજ્ઞા છે. પાંચે સ્વસ્વરૂપમાં અભેદ થાય તોજ ઝંકાર ઉપાસના સ્વતઃસિદ્ધ જ છે. એમ હયાન કરવામાં અ, ડ, મ, આ ત્રણની ઐક્યતા તે નાદ અને તે સર્વમાં સ્વતઃસિદ્ધ સ્વરૂપ વિન્દુ તેજ સ્વસંવેષ અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ છે એમ પાંચના અભેદને સાચે સ્મૃતિ પુરાણ વેદ-ઉપનિષદથી સદ્ગુરુ દ્વારાએ સિદ્ધ સમજીને ઉપાસના એટલે હયાન કરી ગુરુ કૃપા પ્રાપ્ત કરવી જોઇએ.

ઝંકાર જ હયાન કરવા યોગ્ય વેદ માન્ય છે, તેા ઝંકારનું જ સ્વરૂપ જોમનું તેમ કાયમ રાખી તેજ સ્વતઃસિદ્ધ સ્વરૂપથી હયાનમૂર્તિ સમજવી જોઇએ આગ્રહી જીવજીહ્વિની કદબનાના નવી રીતના સ્વરૂપના ઠોણપણ આકાર ઓળખાણની મૂર્તિની આવના જોડી લાવી હયાન કરવાનું નથી, એટલે પંચાયતનમાં ઠોણએક નામના આકારના આગ્રહની જરૂર નથી. ઝંકારનો જોવો તેવો આકારજ હયાન કરવા યોગ્ય જણાવો.

સ્વ સ્વરૂપાનુસંધાનથી શ્રેષ્ઠતર માત્ર પરતોત્થાન કાળનો “ઝં” આવી રીતનો સમજવાનો છે. અને સ્વતોત્થાન એટલે હયાન કાળનો ઝંકાર જ આવી રીતે જણવાનો છે. સ્વરૂપમાં ફેરફાર કરવો નહીં. સ્વતઃ સિદ્ધ જોમનો તેમ હયાનમાં હ્યેય રૂપ છે, પંચાયતન અભેદ સાથે નવિમૂર્તિનો ભેદ જુદો જણવવાનો નથી. એજ સનાતન વૈદિક ધર્મનો શુદ્ધ હયાન સ્વરૂપનો સત્ય માર્ગ પ્રમાણભૂત છે. તત્ત્વોમિતિ ધ્વનીરમૂત સર્વે ગજાકારઃ ॥ ઊચ્ચારમાં પણ ઝં અને હયાનમાં પણ તેનું સ્વરૂપ એટલે જ સ્વસ્વરૂપ. એમ પૂર્ણરૂપે સ્વતઃસિદ્ધ પરમાત્મા પોતાનું સ્વરૂપ છે.

(અન્ય ઠોણ મૂર્તિ કાઢી તેની નિચે ઝંકાર લખી હયાનમૂર્તિ ખતાવવાની જરૂર નથી.)

ૐ શ્રીમન્મહા ગણાશિવતયે નમોનમઃ ॥ ૧ ॥

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમયોગીતા પ્રારંભ ગમામુ યોગામૃતાર્થશાસ્ત્રે શ્રોમ-
દાન્યે પુરાણોપનિષદિ મોદલે નવમસ્ત્ત્વે યોગચરિત્રે મુદ્રલ દક્ષ સંવાદે
શ્રીમદ્ ગાર્ગ્ય માધ્ય સહ ॥

॥ શ્રીમદ્ યોગીતા પ્રારંભ ॥

સ્વાનંદિની ગુર્જર ભાષાયાં ટીકા ॥

॥ દક્ષ ઉવાચ ॥ ધન્યોહં કૃત કૃત્યોહં કૃતસ્ત્વયા મહામુને ।

યેન ગણેશ મહાત્મ્યં શ્રાવિતં યોગદાયકં ॥૧॥

અર્થઃ—સુધિના આરંભ પહેલાંના કટપમાં દક્ષ પ્રબળપતિના યજ્ઞ સમયે
પાર્વતીએ દેહ ત્યાગ કીધો, તેથી શ્રી સદાશિવના ગણોએ દક્ષ પ્રબળપતિનું
માથું કાપી નાખ્યું—પછી અર્જનું માથું લાવી ચોટાડ્યું, તેથી “એ એ”
એવી દ્વૈત ભાષા બોલાઈ—તેથી અત્યંત દુઃખી થયા હતા અને ભયથીત રહેતા
હતા, કેમકે દ્વૈત ભાષા જીવદશાની છે અર્થાત્ ત્રિથ્યાભિમાન કરવાવડે
દક્ષ પ્રબળપતિ દેવપદમાંથી ઉતરી અદ્વૈતયોગથી બ્રહ્મ થયા હતા, આથી
મહાન્ ખેદયુક્ત રહેતા હતા. ત્યારપછી બુદ્ધિની વિનંતી ઉપરથી શ્રીમાહા-
દેવજીએ દક્ષનું નરનું માથું કર્યું, પણ ખેદ ગયો નહિં તે પછી કોઈક કાળે
શ્રીમન્માહા મુદ્રગલ સુની આવી ચઢયા. તેમણે દક્ષને શોક ટાળવા માટે
બ્રહ્માના મુખથી શ્રવણ કરેલો ગણેશનો યોગરૂપ મહિમા (પૂર્ણ બ્રહ્મયોગ)
સમજાવવો શરૂ કીધો—કે જે ત્યારપછી વ્યાસ માહારાજે જાણ્યો. આ
પૂર્ણ યોગસ્વરૂપના મહિમાને જગત્ કદયાણુર્થે પ્રસિદ્ધ કરવા માટે વેદાન્ત
ઉપનિષત્ પ્રમાણથી બ્રહ્મસૂત્ર બાંધ્યાં અને વેદરહસ્યનાં પુરાણો રચ્યાં. આ
દક્ષ મુદ્રગલ સંવાદરૂપ ઉપનિષદ્ વેદાન્તને પુરાણોના શિરોભાગરૂપે પુરાણ
ઉપપુરાણના અંતમાં નવમ ખંડરૂપે પ્રસિદ્ધ કરી સુત પુરાણીને કહ્યું. સુતે—
શોનકાદિકને કહ્યાં અને કલિ દોષ નિવારણુર્થે જગત્માં પ્રસિદ્ધ સુક્યાં—આ
બ્રહ્મ વિનાયક સ્વરૂપે આઠ ખંડનું વર્ણન વર્ણવ્યા પછી આ નવમા ખંડમાં
પૂર્ણબ્રહ્મ ઝંકાર સ્વરૂપ શ્રીમાહાગણુપતિના વર્ણનરૂપે આ યોગીતા કહી,
બ્રહ્મવિદ્યા જ્ઞાનથી બ્રહ્મજ્યેષ્ઠતા સિદ્ધ કરી છે, તે યોગીતા માહાગણુપતિની
કૃપાથી કહીએ છીએ. દક્ષ પ્રબળપતિ કહે છે કે હે મહામુને મુદ્રગલ માહારાજ !!!
હું ધન્ય ધન્ય છું અને હું કૃતાર્થ થયો છું. આપે શ્રી ગણેશ સ્વરૂપનું યોગ-
દાયક મહાત્મ્ય જે શ્રવણ કરાવ્યું તેથી કૃતાર્થ થયો છું.

ગણેશ ગીતા સારાદિ કથિતં તુ વસેષતઃ ।

જ્ઞાનં યોગ પ્રદં ણં સંક્ષેપેણ ત્વયાપરં ॥૨॥

અર્થ:—વળી તમેએ ગણેશ ગીતાદિ સારવડે જ્ઞાનયોગ સંક્ષેપથી વિશેષે કરી વર્ણવ્યો કે જે જ્ઞાનયોગ પૂર્ણયોગપદને આપનાર છે.

તન્ન ચુદ્ધં મયા સર્વં અતઃ સૌલભ્યતો વદ ।

યોગં ક્રમયુતં પૂર્ણં યેન યોગી નરો ભવેત્ ॥૩॥

અર્થ:—છતાં તેથી કરીને પૂર્ણબ્રહ્મનું પૂર્ણસ્વરૂપ જાણવા સમજવામાં આવ્યું નથી, તેથી પૂર્ણ પરમપદ જાણવામાં આવે એવા યોગને ક્રમયુક્ત કહો કે તે જાણીને પૂર્ણ પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થઈ માણસ યોગી થાય છે.

સૂત ઉવાચ ॥ एवं पृष्ठो महायोगी मुद्रलस्तमुवाचयत् ।

हर्षेण महतायुक्त स्तत्तेहं कथयामितु ॥४॥

અર્થ:—એ પ્રમાણે પુછવાથી સુતપુરાણી જ્ઞાનકાદિક ઋષિઓને કહેતા હતા—કે એ પ્રમાણે દક્ષ પ્રજાપતિએ જ્ઞાનયોગના માર્ગવડે ક્રમયુક્ત પૂર્ણબ્રહ્મ સ્વરૂપની જાણતી મેળવવા અને યોગીરૂપ (જીવન્મુક્ત) થવા પુછ્યું. ત્યારે શ્રીમન્ મુદ્દગલ મહાસુનીએ હર્ષવડે અતિ મહત્તાથી દક્ષ પ્રજાપતિને જે યોગ વર્ણવ્યો તે તમોને હું કહું છું.

मुद्रल उवाच ॥ धन्योसि कृत कृत्योसि साक्षाद्गणपतेः किल ।

विभूति वाचकस्तत्र न चित्रमिदमुत्तमम् ॥५॥

અર્થ:—હે દક્ષ પ્રજાપતિ !!! તમને ધન્ય છે. તમે કૃતકૃત્ય છો. તમે સાક્ષાત્ મહા ગણપતિના પરમ ઉપાસક છો. તમે શ્રીમાહાગણપતિની વિભૂતિ (કૃપા) સ્વરૂપ છો. આ એક ઉત્તમ સ્વરૂપ છે—કે જે ચિત્રરૂપ નથી જ નથી.

त्वया पृष्ठं महाभाग लोकोपकारकारकं ।

सर्वेषां सुलभत्वेन योग ज्ञान्निपद प्रदम् ॥६॥

અર્થ:—તમે મહા ભાગ્યવાન પુરૂષ છો. તમેએ માત્ર લોકોના ઉપકાર કરવાને માટે આ પુછેલું છે—કે લોક સમૂહને યોગની શાન્તિનું પરમપદ સુલભતાથી પ્રાપ્ત થાય.

तच्छास्त्रे ते प्रीत्या गुह्यं वेद रहस्यकं ।

शृणुष्वैकमनादसं योगं ज्ञान्ति प्रदायकम् ॥७॥

અર્થ:—હે દક્ષ !!! આ યોગમાર્ગથી શાન્તિ આપનાર એવા શુભમાં શુભ વેદ વેદાન્તના રહસ્યને અતિ પ્રિતિવડે તમોને કહું છું. જે એક મનવડે એટલે એકાગ્ર મનવડે તમે સાંભળો.

ચિત્તં પંચવિધં પ્રોક્તં તેષુ પંચવિધોરસઃ ।

સરસં ચિત્તમ્ભૂત્યજ્ય યોગી ભવતિ માનવઃ ॥૮॥

અર્થઃ—(અહિંચાંથી જ યોગગીતાનો આરંભ થાય છે) આ ગીતા વચનમાં વેદના શુભ રહસ્ય સાથે અલેદ પૂર્ણયોગનું વર્ણન છે. જીવાત્માસ્વરૂપ મનુષ્યના પાંચ પ્રકારમાં પામર અને વિવેચી સ્વભાવના જનો આ જ્ઞાન-યોગની પૂર્ણતાને સમજવા કે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય ગણાય નહિ તેથી “અધિકારી અને તેથીપરે જ્ઞાસુ અને સર્વથી પરે મુમુક્ષુ સ્વભાવના પરમગ્રેમી ભક્તજન હોય તેના હૃદયમાં આ શુભ રહસ્ય શ્રદ્ધા સહિત ઠરે છે તેથી મુમુક્ષુનેવા “પરમશ્રેષ્ઠ અધિકારી ભક્તને માટે આ ગીતા કહેવામાં આવી છે. જેમ શાસ્ત્રમાં પ્રથમ સૂત્ર અથાતો બ્રહ્મ જીજ્ઞાસા છે તેમ યોગગીતામાં આ સૂત્રવત આઠમો શ્લોક જાણવો કેમકે તે શ્લોક કેવલ અલેદ પૂર્ણયોગના પ્રતિપાદનના અર્થ છે. સુલભયોગની પ્રાપ્તિને માટે આ ચિત્તના પાંચ પ્રકાર કે જે આગળના શ્લોકમાં ‘કહેવાશે. એ પાંચ પ્રકાર સાથે પાંચ પ્રકારનો તેનો રસ એટલે મોહ છે. પાંચ પ્રકારના ચિત્તવડે પાંચ પ્રકારથી આયા વિહારાત્મક બ્રહ્મ પાંચ પ્રકારના મોહયુક્ત છે અને તે યોગીજનોના હૃદયમાં સમભર્ત રહેલા છે. તે જાણવાથી દરેક પ્રકારના સ્વસ્વવિહારના રસ સાથેના ભોગોનો ત્યાગ કરવાથી જીવાત્મા યોગી થાય છે.

ક્ષિપ્ત મૂઢં ચ વિક્ષિપ્ત મેકાગ્રં ચ નિરોધકં ।

ચિત્તં પંચવિધં વિદ્ધિ જગત્સુ બ્રહ્મસુસ્થિતમ્ ॥૯॥

અર્થઃ—૧ ક્ષિપ્ત ૨ મૂઢ ૩ વિક્ષિપ્ત ૪ એકાગ્ર ૫ નિરોધ એવા ચિત્તના પાંચ પ્રકાર છે. આ પાંચ પ્રકારમાં સ્વસ્વ વિહારાત્મક મોહ સહ આ જગતને વિષેના જીવાત્માઓ બ્રહ્મસ્વરૂપથી સિદ્ધ છે. પહેલાંના ત્રણ પ્રકારવડે જીવાત્માઓ ભોગ અને મોક્ષની ચિત્ત વૃત્તિ યુક્ત છે અને ચોથા તથા પાંચમા પ્રકારના જીવાત્માઓ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિને માટે બ્રહ્મમાં અનુકૂળે સ્થિતિ કરવાવાળા છે. ચિત્તના પ્રકાર પ્રમાણે તો બ્રહ્મના બુદ્ધા બુદ્ધા ભોગ સમભળ્ય છે, કેમકે બ્રહ્મ પરમાત્મા અલેદ છે. તેથી બ્રહ્મમાં સિન્ન સિન્નતાનો અસંભવ જાણવો તેથી અઠાવાકયોનો વિરોધ ન આવે તેમ જાણવું જોઈએ. અલેદાત્મક બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન માહાવાકયોમાં છે અને તેમજ સમભળનાર યોગીજનોનાં હૃદય કૃતકૃત્ય હોય છે, કેમકે યોગીજનો સંપ્રજ્ઞાત સ્વમાધિયોગથી યોગસાધક છે. સાધક યોગીજનો સમજે છે કે-વેદમાં નાના પ્રકારથી બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન પણ છે અને તેજ કમથી ચઢતે ચઢતે પૂર્ણયોગને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ અર્જુન ક્ષેત્રે વ્યજાનાત્-પ્રાણો ક્ષેત્રેતિ । ઇત્યાદિ અન્ન, પ્રાણાદિ લેદવડે બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન થાય છે. તેમજ દ્વે ક્ષેત્રે વેદિત્યે ઇત્યાદિ શ્રુતિ

પણ બ્રહ્માના લિન્નપણને જણાવે છે તેમ ઝંમિત્યેકાશરં પ્રણેતિ । ઇત્યાદિ ક્રુતિ-
ઓથી બ્રહ્માનું લિજત્વ સમજાવેલું છે. જો સર્વ કમવડે લેદ છતાં બ્રહ્મામાં
અલેદ સ્વરૂપ છે તેમ આ પાંચ પ્રકારના ચિત્તથી પણ અલેદ જ સમજવું.

વ્યષ્ટિ ભાવે સ્થિતાયેતુ જંતવો વિવિધાત્મકાઃ ।

લક્ષ ચતુરશીતિષુ યોનિષુ સંભવાઃ કિલ ॥૧૦॥

અર્થઃ—(હવે છ સ્ત્રીકવડે ક્ષિપચિત્તનું વર્ણન થાય છે) દુષ્ટિરાશિ લક્ષ
યોનીમાં જારજ-અંડજ-સ્પેદજ અને ઉદ્ભીજ એવા ચાર પ્રકારથી અનેક જીવા-
ત્મારૂપ આ જગત છે. તે સર્વે ૧૬૫ વિધ પ્રકારના દેહો ધારણ કરેલા જાણવા
તેથી તે જીવાત્માઓ વ્યષ્ટિ સ્વરૂપ એટલે દેહની લિન્નતાએ લિન્ન લિન્ન
કહેવાય છે. જેને પ્રત્યક્ષ ચૈતન્ય અથવા ચિદાભાસ પણ કહેવાય છે. તે
પોતપોતાના સ્વસ્વ દેહ વિહારાત્મકપણાથી પણ બ્રહ્મા જ છે.

દેહ ભોગાદ માર્ગેષુ કુશલાઃ સંભવંતિયે ।

તેષુ સ્વ સ્વ પ્રપંચેષુ નાના કાર્ય પરાયણાઃ ॥૧૧॥

અર્થઃ—તે વ્યષ્ટિરૂપ લિન્ન લિન્ન દેહધારી જીવાત્માઓ પોતાના દેહ-
ભોગાદિ માર્ગમાં દુઃખનાશક અને સુખ પ્રાપ્ત્યર્થે કુશલ પ્રવર્તે છે. તેઓ પોત
પોતાનાં સ્વસ્વદેહ વિહારાત્મક ભોગોને માટે રજેશુ તમોશુને લીધે પ્રપંચ
કરવામાં જુદા જુદા કાર્યોને આધિન વરતે છે. સ્વદેહાભિમાનને લીધે જ સુખ
દુઃખાદિને પ્રાપ્ત કરે છે. શબ્દસ્પર્શરસગંધાદિ પ્રપંચમાં વિષયોના મોહવડે
કાર્યપરાયણતા ભોગવે છે.

તૈઃ ક્ષિપ્ત કાર્ય સિદ્ધયર્થે ચિત્તં કાર્યેષુ નિત્યદા ।

તત્તત્કાર્ય પ્રકાશેન પ્રકાશયતિ તાન દ્વદિ ॥૧૨॥

અર્થઃ—તે જીવાત્માઓનું ચિત્ત હંમેશાં ક્ષિપ્તપણાથી વિષયોના પ્રપંચ-
માર્ગમાં જ વહેતું ચાલે છે—પોતાના દેહાભિમાનપૂર્વક પોતાના કાર્યમાં ફોતેહમંદ
થવા માટે તેવાં તેવાં પ્રાપંચીક સાધનો પણ તૈયાર કરવામાં જગત રહે છે.

તેન કાર્યેષુ દક્ષાસ્તે ભવત્યત્ર ન સંશયઃ ।

તદેવ ક્ષિપ્ત સંજ્ઞત્વં ચિત્તં જ્ઞનીહ માનદ ॥૧૩॥

અર્થઃ—તે જીવાત્માઓ પોતાના પ્રપંચ સાધનદ્વારા પ્રપંચમાં દક્ષ જ
ગણાય છે. મહા માનવાળા દક્ષ પ્રજાપતિ !!! આવા દેહાભિમાની અત્યંત
પ્રપંચકુશળ પુરોધોને ક્ષિપ્ત ચિત્તવાળા જાણો. ક્ષિપ્ત ધાતુથી ક્ષિપ્ત શબ્દ સિદ્ધ
થયેલો છે. (દુરમાં દુર પડેલા તે)

કેવલેશ્વર કાસ્તેષુ કેવલજ્ઞાનાધિકામતાઃ ।

મધ્યમાઃ કેવલેશ્વરં નાના મેદાશ્રિતા નરાઃ ॥૧૪॥

અર્થ:—એવા ક્ષિપ્ત ચિત્ત વિહારી જીવાત્માઓમાં કેટલાએક અદ્યપ્ત એટલે કેટલાએક અદ્ય ચાતુર્યભરેલા-કોઈએક મધ્યમ-તેમ કેટલાએક પ્રપંચ સાધનદારા પ્રપંચ કાર્ય કુશળતાને અધિકપણે બહુવાવાળા-વળી કોઈએક વિષયોની પ્રાપ્તિમાં વિચાર યુક્ત-એમ અનેક પ્રકારના જીવો જેમનું ચિત્ત સમાનતાને પ્રાપ્ત થયું નથી એવા પોતપોતાના પ્રારબ્ધ કર્મફળ યુક્ત હોવાથી નાના પ્રકારના લેહોનો આશ્રય કરીને રહેલા હોય છે.

ત્રિવિધેષુ વિભાગેષુ સ્થિતા નાના વિમેદતઃ ।

નાના જ્ઞાનયુતા સ્તેષાં રૂપં ન કથિતું ક્ષમ્ય ॥૧૫॥

અર્થ:—એ પ્રકારના પોતપોતાની બુદ્ધ ચાતુર્યના વિભાગ પૂર્વક ત્રિવિધ પ્રકારે ઉત્તમ મધ્યમ અને અધ્યમ એવા નાના પ્રકારના અનંત વિશેષણોના લેહવટે પ્રપંચ કુશળ જીવાત્માઓ ક્ષિપ્ત ચિત્તવાળા છે. પ્રપંચ કુશળ વિષયોના જ્ઞાનથી યુક્ત જીવાત્માઓના રૂપને વર્ણવવાને ક્ષમા કરવી યોગ્ય છે. કેમકે તે સમાન ચિત્તવાળા નથી.

લક્ષ ચૈતુરચીતિષુ જંતવો વિવિધાત્મકાઃ ।

વ્યષ્ટિસ્થાઃ સર્વં કાર્યેષુ જ્ઞાનહીના ભવંતિયે ॥૧૬॥

અર્થ:—હવે (ચાર સ્લોકવટે) મૂઢ ચિત્તવાળા જીવાત્માનાં લક્ષણ વર્ણવાય છે. મૂઢ ચિત્તવાળા જીવાત્માઓ આ ચોરાશિ લક્ષ્યોનીમાં વિધવિધ પ્રકારના હોય છે. વ્યષ્ટિ સ્થિત ભિન્ન ભિન્ન દેહ ધારણ કરવાથી-વિધવિધ યોનીમાં જાતપન્ન થયેલા હોવાથી આત્મા અને દેહની સમજણ ધારણ કરી શક્તા નથી. દેહને જ આત્મા માને છે, દેહની જાતપત્તિ થવાથી પોતાની જાતપત્તિ અને દેહના મરણમાં પોતાનું મરણ માને એવા અજ્ઞાનને તે જ્ઞાનરૂપે માન્ય કરે છે. તેથી તે જ્ઞાનહિન ગણાય છે. પોતાના સાચા દુઃખના નાશના સાધનથી જ્ઞાનહિન હોય છે.

તે મૂઢાઃ કથ્યતે લોકૈર્વિષયે ચતુરૈઃ સદા ।

તેષુ નાના વિધા મેદા અલ્પાધિક સુમધ્યમાઃ ॥૧૭॥

અર્થ:—એવા મૂઢ ચિત્તવિહારી જ્ઞાનહિન જીવાત્માઓ જેમ ક્ષિપ્ત-ચિત્તવાળા ચતુરાશિ દાખવવાવાળા છે તેમ આએ પણ વિષયોને વિષે ચતુરાશિ બતાવવાવાળા છે. સ્વદેહાનુકુલ કાર્ય સાધનમાં મોઢ પામેલા તેથી મૂઢ એવી ચિત્ત સંજ્ઞાવાળા કહેવાય છે. તેમાં અદ્યપ-મધ્યમ અને આધિક એવા મૂઢ ક્ષેત્રથી નાના પ્રકારના ઘણા છે.

તેષાં પ્રકાશકં ચિત્તં નાના મૂઢ સ્વભાવમ્ ।

તદેવ મૂઢ સંજ્ઞારૂપં ચિત્તં જ્ઞાતવ્યમંજસા ॥૧૮॥

અર્થ:—એવા વિધવિધ પ્રકારના મોહના આવેશથી મૂઢ બનેલા જીવાત્માઓને મૂઢ ચિત્તવાળા જાણવા. આત્મચિત્ત:મણીને ભજવામાં મૂઢ સ્થિતિવાન હોવાથી મૂઢ બનેલા (મોહ પામેલા) જાણવા—મૂઢ ચિત્ત આલોક જીવાત્માને જ મૂઢ કહેવામાં આવે છે.

પરૈઃ સંબોધિતો જન્તુર્ને બુદ્ધોષ વિચારતઃ ।

કાર્ય નાનાવિધં તસ્ય ચિત્તં મૂઢં પ્રકિર્તિતમ્ ॥૧૯॥

અર્થ:—એમ નાના નાના પ્રકારથી સ્વદેહ સુખસમજનાર—કાર્યનો વિચાર ન કરનારા તે મૂઢ ચિત્તવિહારી જીવાત્માઓ. અન્ય જીવાત્માઓની પેઠે કાર્યના અર્થમાં જ વિચાર કરે છે. માટે જ સ્વાર્થ પરાયણુવૃત્તિથી મૂઢ ચિત્તવાળા કહેવાય છે.

વ્યષ્ટિ સ્થાયે નરા દક્ષ સ્વધર્મ નિરતાઃ સદા ।

નાના તપઃ પરા ભૂત્વા મુક્તિમિચ્છન્તિ શાશ્વતીં ॥૨૦॥

અર્થ:—આ ઉપર વર્ણવાયેલા ક્ષિપ્ત અને મૂઢ ચિત્તવાળા પુરૂષ જીવાત્માને પામર અને વિષયી સ્વરૂપ જાણવા. તેથી પરમપદની પ્રાપ્તિને માટે તે યોગ્ય ગણાતા નથી. હવે (દશ શ્લોકથી) વિક્ષિપ્ત ચિત્તવિહારી જીવાત્મા નાં લક્ષણ વર્ણવાય છે. આ વ્યષ્ટિરૂપ જીવાત્માઓમાં ભિન્ન ભિન્ન દેહાભિ-માની છતાં આ વિક્ષિપ્ત ચિત્તવાળા જીવાત્માઓ સદાએ સ્વસ્વ વર્ણાશ્રમ ધર્મમાં પ્રેમથી જ (નિરત) રહેવાવાળા હોય છે. વળી પંચાગ્નિ સાધન પત્ર વાયુ ભક્ષણાદિ તપ પરાયણુ રહેવાવાળા હોય છે. એ પ્રમાણે રહેતે સતે સ્વાત્મ જ્ઞાનાત્મિકા મુક્તિની પ્રાપ્તિને માટે યત્ન કરનારા હોય છે. શક્તિ સૂર્ય અને વિષ્ણુની ઉપાસનાથી પરે શિવબ્રહ્મની તુર્યાપાદની ઉપાસનાથી સાલોક્યાદિ સાયુજ્ય મુક્તિના અર્થમાં શાશ્વતી મુક્તિનો અર્થ નથી. કેમકે મૃત્યુહિન લોકાધિશ તે શિવપદ છે ખરૂં પણ તેથી તે શાશ્વતપદ નથી. નૈમિત્તિક લય માં શિવપદ લોકનો લય નથી. પણ તેથી પરે પ્રાકૃત પ્રલયમાં શિવાદિપદ લોકનો લય છે. તેથી આ શાશ્વતી મુક્તિ એટલે બ્રહ્મભૂય મુક્તિના અર્થમાં છે. બ્રહ્મવેદ બ્રહ્મૈવ ભવતિ આ શ્રુતિ પ્રમાણે પુનઃજન્મમર્ણુ બંધનમોક્ષથી રહિત બ્રહ્મભૂય મુક્તિને શાશ્વતિ. મુક્તિ કહેવાય છે.

વિષયેષુ વિરજ્યૈવ સદા બ્રહ્મ પરાયણાઃ ।

કુર્વતિ વિવિધં કર્મર્હનિશંમુક્તિ કારણાત્ ॥૨૧॥

અર્થ:—એવા વિક્ષિપ્ત ચિત્તવિહારી જીવાત્માઓ સ્વદેહ સુખ અને હુઃખનાશક પાંચ પ્રકારના વિષયોથી વૈરાગ્ય ધારણ કરે છે. દેહના નાશને અર્થે અન્ન ભક્ષણાદિકનો ત્યાગ કરવો કે આચ્છાદિકનો ત્યાગ કરવો. એવો અર્થ નથી. પણ સ્વદેહ પ્રારબ્ધ આધિન છે તેથી દેહના રક્ષણથી જ્ઞાન પ્રાપ્તિના

અર્થે દેહ ધારણ કરવાની જ ર બાબતી. દેહને વિષયાધિન બનાવવો નહિ. તેથી વૈરાગ્ય ધારણ કરવો જોઈએ. સુક્તિ સાધનગત-ચિત્તરસના ત્યાગ પૂર્વક સદા નિરંતર પરમાત્મા પરબ્રહ્મ પરાયણ રહે છે.

તદપિ બ્રહ્મ હૃદયે ન દૃષ્ટં તૈ મૈદાત્મભિઃ ।

ન સંસાર સુલે ચિત્તં તેષાં રમતિ કાર્દ્ધિચિત્ ॥૨૨॥

અર્થ:—જેમાં સત્વગુણ વાસ કરી રહ્યો છે. અને જેને મોક્ષથી જ રૂચી છે એવા આ વિક્ષિપ્ત ચિત્તવિહારી જીવાત્મા નાના પ્રકારના સત્કર્મો પરાયણ રહેતાં છતાં સ્વહૃદયે માયાવરણ યુક્ત ચિત્તની દિથિતિ હોવાથી અદ્વૈતસ્થ પરમાત્માને જોઈ શકતા નથી. તેમ તપાચરણથી આ મિથ્યા સંસારમાંની સુખ યુદ્ધિ પણ જન્મમર્ણ્ય સંસારણ દુઃખદર્શન રૂપની હોવાથી તે પણ તે વિષયોમાં રમતી હોતી નથી.

અતો વિક્ષિપ્ત ચિત્તાસ્તે મતા યોગિજનૈઃ પુરા ।

બ્રહ્માર્પણ ક્રિયાઃ સર્વાઃ કુર્વંત્યંતર વાહજાઃ ॥૨૩॥

અર્થ:—એમ સંસારમાં પણ સુખયુદ્ધિ થતી નથી અને પરમાત્માનાં પણ દર્શન નહિ. એમ ઊભય પ્રકારે સુખહિન તે સાત્વિક ગુણસંગન વિશેષ ચિત્તવિહારી ઊભય બ્રહ્મ હોય છે. બ્રહ્મદર્શનમાં પ્રેમ છતાં બ્રહ્મના અનુભવથી રહિત છે. પણ તે સમજે છે કે સત્વગુણથી નાના પ્રકારના તપવડે કોઈ યોગી જનની કૃપાથી કોઈએક દાળે પણ બાણીશ. તેથી ચિત્તનિબ્રહ્મકારક ક્રિયાના નિશ્ચયથી. બાહ્ય શરીર શોષણાર્થ અને શરીર મિથ્યા મોહનાશનાર્થે બ્રહ્મર્પણ ક્રિયાજ કરે છે. કેમકે તે સંસાર સુખમાં ચિત્ત રસહીન છે. તેમ કર્મફળ આશાહીન સ્વભાવરૂપે અંતરકર્મ બ્રહ્માર્પણ કરતાં પણ તે કર્મફળ બ્રહ્મના અનુભવને પ્રાપ્ત કરી શક્યાં નથી.

વિશેષેણેવક્ષિપ્તોઽં સંસારે માયયા સદા ।

વિગત ક્ષેપણં સર્વે નાના સાધન ભાવતઃ ॥૨૪॥

અર્થ:—અ અહં ઊત્થાનવાળો જીવાત્મા વિશેષ ચિત્તવિહારી-સુક્તિ પ્રાપ્તિહીન સ્થિતીરૂપ હોવાથી. (નિરંતર અનંત કદાપનો પણ અહં ઊત્થાન સહિત હોવાથી.) આ સંસારને વિષે જન્મમર્ણ્યરૂપ સંસારણથી વિશેષ કરીને દ્રેકાચેલો જ છે એમ સમજવું. નાના પ્રકારના મોક્ષદાયક શાસ્ત્રોક્ત સાધનમાં રૂચીભાવથી યુક્ત છે ખરો. પણ પરમાત્માથી દૂર રહેવાપણું હજી છુટેલું નથી.

તેષામુત્તયર્થમત્યંતં પ્રકાશયતિ ભાવનાં ।

ચિત્તં ક્રિયાત્મિકાં તેન વિક્ષિપ્તં તત્પ્રકીર્તિતં ॥૨૫॥

અર્થ:—તેવા વિક્ષિપ્ત ચિત્તવિહારી અહં અનુભવવાળા જીવાત્મા સૂક્ત પ્રયોજનાર્થે નાના પ્રકારના સત્કર્મોની ભાવનાથી પોતાના ચિત્ત (બુદ્ધિ)ને પ્રકાશ કરી શકે છે. પણ પરમાત્મ તત્વમાં જોડરસ અલેદ બની શક્યો નથી. તેવા જીવાત્માઓને વિક્ષિપ્ત ચિત્તવિહારી બાણુવો જોઇએ.

તત્ર ના . ક્રયાયાશ્ચ સામર્થ્યેન વિમોહિતઃ ।

જાનાતિ દેવતાં તુષ્ટાં મમે પરિ ન સંશયઃ ॥૨૬॥

અર્થ:—જેવા જીવાત્માઓ નાના પ્રકારની સત્કર્મોની ક્રિયાઓના સામર્થ્યથી વિમોહિતરૂપે તથા તપ સામર્થ્યબળે પોતાનામાં રહેલા અહં ઊત્થાનને શ્રેષ્ઠ તો માનતા જ નથી, કેમકે રજો તમોગુણથી અહં મમતા પ્રદિપ્ત રહે છે. તેથી સાત્ત્વિક વૃત્તિવાળો આ જીવાત્મા સંસાર રસહીન ચિત્ત હોવાથી અહં મમથી રહિત થવા ઇચ્છે છે તે સમજે છે કે જેટલો હું અહં મમતથી રહીત હોજી તેટલાજ પ્રમાણમાં મારા ઉપર તપના પ્રભાવથી દેવ સંતુષ્ટ થઈ કૃપા કરશે (તપપ્રભાવથી તેમ થાય તો તેમાં શંકા પણ નથી). એમ તેનું દૃઢ માનવાપણું છે.

કદાદેવ પ્રસાદાદિ શુભ વિક્ષેપ સંયુતઃ ।

અનાધારાં ક્રિયાં કુર્યાદેવાજ્ઞા વશગોમુધા ॥૨૭॥

અર્થ:—એમ વિક્ષેપ ચિત્તવિહારી જીવાત્મા ઊભય પ્રકારે રસહીન છતાં તપ પરાયણ છે. કદા કોઈએક કાળમાં સત્કર્મ કર્તવ્યમાં અન્ય પ્રકારથી દ્વિવિધ પ્રકારની શાસ્ત્રાજ્ઞા સમજાય. ત્યાં સુનીઓનાં વચનો ઊત્તમ મધ્યમ અધમ અને અધમાધમ એવા ચાર પ્રકારથી આપત્કાલની ચિત્તશુદ્ધિને માટે બોધરૂપ માર (આપત્કાલના) ધર્મોના પાલન માટે દરસાય. એવા સમયમાં પૂર્ણ સર્વજ્ઞ યોગીજનો તેને વિવેકથી જુએ છે, પણ પૂર્ણ ચિત્તભૂમિ દર્શનના અભાવથી તપ અને જ્ઞાનનિષ્ઠાવાળા અન્ય સ્વરૂપે માને નહિ. પણ દેવની આજ્ઞાને આધિન વર્તી અનાધાર ક્રિયા કરે.

સ્વમેષુ વિવિધાન્ ભાવાન્ પડયતિ તદ્વત્તેવસા ।

સત્યં સ્વમં મદીયતુ માન્યં તાદૃશજં ચરેત્ ॥૨૮॥

અર્થ:—આ વિક્ષિપ્ત ચિત્તવિહારી જીવાત્મા સમજે કે—એમ જાણી અવસ્થામાં જુએ—સંભળે—તે પણ ચિત્તમાં જ રહેલો જાણે છે. તેમ જીવતર્ત-માન અને ભવિષ્યમાં પણ તેજ છે. તેમજ સ્વભાવસ્થામાં સંભળાય. જેવાય એમ થાય તો કોઈક કાળનું ચિત્તીત જોવાય છે. માટે મારું સ્વમ (તપ સુક્ત બુદ્ધિવડે) સત્ય જ છે. એમ માને છે. એવી માન્યતાએ તે કર્મ કરે છે. ત્યાં કદાપિ સ્વમની વાત સત્ય ઠરી તો તેનું ફલ પણ પ્રત્યક્ષ જ સમજે છે, વળી સંશયસુક્ત સ્વભાવથી આ સ્વમ મિથ્યા ઠરે તો વાસુ આદિક શરીરધર્મના

દોષથી થતું તો તેનું પણ પ્રમાણ શું ? પણ તપ પ્રભાવના મોહથી શાસ્ત્ર-
ધાર “જેવું સ્વપ્ન તેવું જીવું.” તેજ પ્રમાણે અનાધાર કર્મ કરતું એવો
નિશ્ચય થાય છે. અહિંયાં યોગ સૂત્રાર્થના અનુભવઢાયક વ્યાસ ભાષ્યમાં પાંચ
પ્રકારના ચિત્તમાં ક્ષિત્ત-મૂઢ અને વિક્ષિત આ ત્રણ પ્રકારનું ચિત્ત યોગપક્ષમાં
માન્યરૂપ નથી. કેમકે તે ત્રિશુભાયાબંધ વિહારયુક્ત છે. ॥ ગુણૈશ્ચિમિરિયદેહે
વદ્ધાતિ પુરુષં દૃઢમ્ ॥ ઇતિ સ્મૃતેઃ ॥ વ્યાસ મહારાજ કહે છે. આ ત્રણે ચિત્તથી
સમાધિયોગ નથી. તેથી યોગપક્ષે તે માન્ય નથી. સાત્ત્વિક શુભ લક્ષણાયુક્ત
જીવાત્મા આ સર્વ જગત પ્રજ્ઞાજ સમજ્યા છે. તે કેવા જ્ઞાનપટે પૂર્ણ પ્રજ્ઞાત્મક
સમજાય, તે જાણતા નથી. વિકારયુક્ત પ્રજ્ઞના ચિંતનનથી તે સમજાતું નથી. પ્રજ્ઞનું
વાસ્તવ સ્વરૂપ સવિકાર પણ નથી તેમ નિર્વિકાર પણ નથી (વિશેષ ખુલાસા
માટે ભાષ્યમાં જુઓ.)

एवं विक्षिप्त भावेन मोहितः सकदाचन ।

अनाधारं करोत्येव नाना तपः प्रभावतः ॥२९॥

અર્થ:—એ પ્રમાણે વિક્ષિત ચિત્તવિહારી જીવાત્મા. સાત્ત્વિક સત્કર્મ
આદિ તપના પ્રભાવથી મોહિતરૂપે અહંમમભાવ યુક્ત રહેતો છતો માત્ર
અનાધાર ક્રિયા કરે છે.

समष्टि व्यष्टि संस्थं य चित्तं वैरादगं परं ।

તેન વ્યષ્ટિં સમાવ્યાપ્ય શુંકે સવિવિધં મુક્તમ્ ॥ ॥૩૦॥

અર્થ:—હવે બાર શ્લોકથી એકાગ્રચિત્તના સ્વરૂપનું વર્ણન થાય છે.
વ્યષ્ટિસ્થાનના પાછળ બતાવેલા-વિક્ષિત-મૂઢ અને ક્ષિત ચિત્તવાળા જીવાત્મા-
ઓની સ્થિતી સાચી રીતે તો એક ભાવરૂપ છે. જેમ ફારાં પાણી રૂપજ છે.
તેમ વ્યષ્ટિના જીવાત્માઓ એ સમષ્ટિ સ્થાનમાં એક્યત્વ રૂપ છે. એટલે
વ્યષ્ટિના અંતરમાં સમષ્ટિચિત્ત વિહારી આત્માનું વ્યાપકપણું હોવાથી તે
ભાવ વિચારમાં વ્યાપક એટલે સમષ્ટિનો વિરાટ હમેશાં સ્થિત છે. તે પોતાની
પ્રકૃતિના ભોગવિહારથી વ્યષ્ટિ રૂપે રમે છે. વ્યષ્ટિસ્થાનમાં જીવાત્માકૃત દેહ
સુખને ભોગવે છે. અને મૃતમય ભોગોમાં અમૃતમય માને છે. એટલે વ્યષ્ટિમાં
પણ સૂક્ષ્મ ભોગોના તે ભોક્તા અંતરમાં સ્થિત રહે છે, તે વિરાટ છે. સ્વ-
વર્ણાશ્રમમાં કહેલાં સત્કર્મો કરતાં અન્ન ભક્ષણ બાહ્ય શરીરને પુષ્ટિરૂપ થાય.
અને સૂક્ષ્મ શરીરમાં દેવતાઓને સંતોષ થાય તેમ સ્વવર્ણાશ્રમથી વિરૂદ્ધ કર્મો
કરી અન્ન ભક્ષણ થાય. તો તે અસુરોને સંતોષ આપવામાં આવે છે. એ
પ્રકારે સર્વ વ્યષ્ટિગત જીવાત્માઓ દેવ. અસુરાદિ સ્થિતીઓના છે. અહિંયાં
શ્રુતિ છે કે-પ્રાજાપત્યાદેવાસુરાશ્વતતઃ કર્નીયસ एव देवा ज्यायसः असुरास्तपसु

લોકેષ્વ સ્પર્ષત ઇતિ શ્રુતેઃ ॥ એ પ્રમાણે જીવાત્માઓકૃત સતકર્મ-લોગોમાં અત્યંત સૂક્ષ્મલોગ તે વિરાટ ખાય છે. કેમકે આ વિરાટ આત્મા પુરૂષ સર્વ જીવાત્માઓમાં વ્યાપક છે. વ્યાપકજ્ઞાને લઇને તે ત્રેધાચિત્તરૂપ વ્યાપ્યમાં વિરાટ નામે વ્યાપક છે. તેનેજ એટલે વ્યદિમાં સમદિના આત્મસ્વરૂપને જાણવાથીજ તે ચિત્ત એકાગ્ર કહેવાય છે. આત્મા વ્યદિસમદિમાં અલેદ હોવાથી તેને વિષે સ્થિરતા થવી તેજ એકાગ્રતા છે.

વૈરાટસ્ય ક્રિયા પ્રોક્તા વ્યાપિકા શાસ્ત્ર સંમતે ।

તત્ર વ્યાપક ભાવસ્ય ચિત્તં પ્રકાશદં મતમ્ ॥૩૧॥

અર્થઃ—સર્વ શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ છે કે આ વિરાટ પુરૂષની વ્યાપિકા કીયા છે. તેથી આ વિરાટ પુરૂષ-કીયામાં વ્યાપક ભાવથી સાક્ષાત્ પ્રજ્ઞાના જ્ઞાનયુક્ત છે—કેમકે ચિત્તિ સંજ્ઞાને ધાતુથી તે સિદ્ધ છે. તેથી તે વ્યાપક વિરાટ. ચિત્ત (બુદ્ધિ) ને પ્રકાશ કરે છે.

તત્ત્વેષુ વિવિધેષ્વેવ સ્થૂલ સ્ક્ષ્માદિ ગેષુચ ।

વ્યાપક ભાવકાશત્વા ચિત્તં તેષુસ્થિતં મતમ્ ॥૩૨॥

અર્થઃ—તત્ત્વજ્ઞાનને આપનાર સમાધિના વર્ણનમાં સમજવું જોઇએ કે—સ્થૂલની જગત્ અવસ્થા—પ્રત્યક્ષ બાહ્યભાવથીજ જણાય છે—ત્યાં સ્થૂલોમાં પાંચ જૂતાત્મક તત્ત્વો તે સૂક્ષ્મ દેહની સ્વભાવસ્થામાં લય જાય છે. એમ સ્થૂલ સૂક્ષ્મ દેહની જગત્ સ્વભાવસ્થા તે કારણ દેહની સુષુપ્ત અવસ્થામાં લય જાય છે. આ અવસ્થા આનંદાત્મિકા છે. અને પાંચ વિષયો વડે નિર્મિત છે. તેથીજ આ સુષુપ્તિમાં કંઈપણ સમજાતું નથી. કેમકે ત્રીઅવસ્થાનો લોકતા—વ્યાપક વિરાટ તૃતીય પુરૂષ—ત્યાં સ્થિત છે. અહંભાવ ધારણથી આ ત્રણે અવસ્થા અહંકારયુત છે, તેના અંતમાં મહતત્ત્વ છે. અહંકારયુક્ત હોવાથી આ વ્યાપક પુરૂષ અજ્ઞાન સ્વરૂપે છે. વ્યાપ્યવ્યાપક ભાવમાં તાદાત્મ્ય થાય તે એકાગ્ર ચિત્ત કહેવાય છે. હવે તત્ત્વોત્પત્તિ તપાસીએ. પ્રકૃતેઃ પુરુષાત્પરં ! આ શ્રુતિસિદ્ધ પરમાત્મા પુરૂષ અને પ્રકૃતિ શબ્દથી પર છે તે પરમાત્મામાં યતોવાચોઽ આ સ્વરૂપે સ્થિત થવાની જરૂર છે ત્યારે તત્ત્વનો નિશ્ચય કર્યા પછી તે સાધ્ય થાય માટે તત્ત્વોના નિર્ણયમાં પુરુષ, શબ્દ મૂળ ચેતન છે. તેમાં પ્રકૃતિ અચેતન (જડ) છે. મિથ્યા ભુતા છે. આ કલિપત મિથ્યાભુતા પ્રકૃતિસહ અંતર્ગત પુરૂષ વડેજ આ સૃષ્ટિસર્જનમાં તે સમર્થ ગણાય છે, તેજ સમલપ્રજ્ઞ-શબ્દપ્રજ્ઞ-અધિષ્ઠાન પ્રજ્ઞ—અથવા સગુણપ્રજ્ઞ જિત્તમ પુરુષ કહેવાય છે. તેની મિથ્યાભુતા અવ્યક્ત પ્રકૃતિ સ્વરૂપમાં પડેલું જિત્તમ પુરૂષનું જિજ્ઞાસુ કહેવાય છે. આ અવ્યક્તજ મહત્ત્વ થતાં આ ઇન્દ્રિય સર્વાંતર્યામી છે સર્વ તત્ત્વના અંતરમાં સ્થિત મહત્ત્વ છે. તે પછી ઇન્દ્રિય પુરૂષથી સમંધ થતાં મહં

તત્ત્વમાં અહં વિકલ્પ ઉત્પન્ન થાય છે, અને આ અંતર્યામી અહંભાવ ધારણ કરે છે. તે પછી અહંભાવ પ્રાપ્ત ઇન્ધર પુરૂષ વડે પ્રેરીત અહંકાર રૂપે પ્રકૃતિમાં ત્રિશુભો ઉત્પન્ન થાય છે. આ પુરૂષજ ત્રણ રૂપ ગણાય છે. તે ઈકોહંબહુસ્યામ્ છે. તે અહંકાર ત્રણ શુભ પુરૂષ વડે પ્રેરાયલો હોવાથી પોતપોતાના શુભરૂપે સૃષ્ટિને રચે છે. ત્યાં તમસ શુભથી શબ્દ સરભય છે, તેથી આકાશ થાય છે આકાશ વડે સ્પર્શ સરભય છે અને તેનાથી વાયુ થાય છે—વાયુથી રૂપ સરભય, અને રૂપ વડે તેજ થાય છે. તેજ વડે રસ સરભય અને તેનાથી પાણી થાય છે—પાણી વડે ગંધ સરભય અને તેથી પૃથ્વી થાય છે. એ પ્રમાણે દશવિધ તામસી સૃષ્ટિ છે. તેથી આ જગત કેવળ—તમસ શુભ મય છે. હવે તેના સત્ત્વશુભ વડે દેવતાઓ સરભય છે. તેથી જ્ઞાન ક્રિયા ચાલક દેવતાઓ છે. વાણીના અગ્નિ—ચક્ષુના આદિત્ય—કર્ણના દિશા—નાસીકાના અધિની કુમારો અને ત્વચાના વાયુ દેવતાઓ છે—તેમ પાંચ કર્મેન્દ્રિય—પૈકી હાથના ઇન્દ્ર—જીભના વરૂણ—પાદના વિષ્ણુ—લિંગના બ્રહ્મા અને શુદ્ધાના મૃત્યુ એમ છે. સર્વ ઇન્દ્રિય ધર્મ પ્રકાશકપણાથી આ તમસ તત્ત્વોમાં જ્ઞાનમય સત્ત્વ શુભ છે. આ અધ્યાત્મ પાંચભુતાત્મક કહેવાય છે. હવે અધિદેવત પાંચક કહેવાય છે.

સત્ત્વરજ શુભ ક્રિયાત્મક તે છે, અને અધીભુત રજોશુભ તમોશુભથી જ્ઞાન-કર્મ લેહાત્મક પાંચક કહેવાય છે. આ પ્રમાણે સમષ્ટિમાં મૂળ રૂપે રહેતાં વ્ય-ષ્ટિમાં જણાતાં સમષ્ટિ વ્યષ્ટિનાં અલેહમાં તત્ત્વો બાણવાં. એ પ્રમાણે કપિલ સાંખ્યમાં કથેલું છે. વેદમાં પણ તેમજ છે—કતમે રુદ્રાહિતિ । દશેમે પુરુષે પ્રાણાઃ આત્મેકાદશસ્તે યદાસ્માન્મર્ત્યાચ્છરીરાદુલ્કામંતિ અથરોદયંતિ તચદ્રોદયંતિ તસ્માદ્રુદ્રા હંતિ શ્રુતેઃ ॥ આ શરીરમાં દશ પ્રાણ અને દશેન્દ્રિય સમૂહ છે, તે સત્ત્વરજ તમોશુભના લેહે કરીને દશ સંખ્યાથી બાણવા. અહિંયાં અગિયારમે અહંકાર બાણવો. આ અહંકારથીજ દશ સ્વરૂપ બંધાય છે. એ આત્મા ચૈતન્યવાચક શબ્દ નથી. એમ નિરૂપ્તમાં પણ વર્ણવેલું છે. વળી કાપિલ સાંખ્યમાં— સત્ત્વ રજસ્તમસાં સામ્યાવસ્થા પ્રકૃતિઃ । પ્રકૃતેર્મેહાન્ મહતોર્હેકારોર્હેકારાત્પંચતન્માત્રા યદુભયમિન્દ્રિયં તન્માત્રેભ્યઃ સ્થૂલ મૂતાનિ પુરુષ ઇતિ ॥ પંચવિંશતિ ગણ ઇતિ સૂત્રાત્ એ રીતે પચીસ તત્ત્વોના અંડમાં માત્ર એક પુરૂષ ચેતન છે. આ માહાકારણુ ભુત અહં સ્વરૂપ તે ત્રીય પુરૂષ (ઇન્ધર) છે. તેથી સર્વ અહંકાર સ્વરૂપ છે. આ તત્ત્વમાં સમાધિ સ્થિતીરૂપ તે એકાગ્રચિત્ત છે—તેથી સમાધિ રૂપ એકાગ્ર ચિત્તથી તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે. આ સર્વથી ઉત્તમ—તે ઉત્તમ પુરૂષ નામનો જ સબલબ્રહ્મ છે. તે તુર્ય પુરૂષથી ઉત્તમ છે—તે નોખો છે.

સમષ્ટિ વ્યષ્ટિ સંયોગેનં બ્રહ્મ સ્થૂલગં પરં ।

તથા સ્વપ્ન ગતં સૂક્ષ્મં સૌપ્તિ સમ સંસ્થિતં ॥૩૩॥

અર્થ :—આ સમષ્ટિમાં વ્યષ્ટિ લય રૂપ હોવાથી સમષ્ટિ વ્યષ્ટિ સંયોગમાં સમષ્ટિના જાગૃત અવસ્થાના આત્મા વૈશ્વાનર કે જે વિરાટ કહેવાય છે—તે જાગૃત અવસ્થામાં વ્યાપક છે—તેમ વ્યષ્ટિની જાગૃત અવસ્થાના જીવો ભિન્ન ભિન્ન દેહ વિહારીપણથી છે. તેના સંયોગમાં અલેહપણથી—સ્વલપચલુતમાં તાદાત્મ્યપણા વડે ગમન કરનાર તે સ્થાપાધિક છે. અહિંયાં રાજસ અહંકાર જાગૃત રાજસ છે. ત્યાં વિરાટ અંતર્યામીપણથી વ્યષ્ટિગત વિશ્વ નામનો જીવાત્મા જાગૃત અવસ્થામાં પ્રાણધારક છે. તે મૂળ સમષ્ટિનો આત્મા વૈશ્વાનર છે. તેના યોગે પરમ અન્ન ભક્ષણ કરવાથી તેજકોશમાં અન્નમય વિષ્ણુ પ્રકટ થાય છે. તેજ પ્રમાણે માતામાં રક્ત થાય છે, આ બેના સંમીલનમાં આ જાગૃત દેહની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેથી તેના અન્નમય કોશ કહેવાય છે તેજ પ્રમાણે વૈશ્વાનરનો પણ અન્નમય કોશ છે. તેના વ્યાપકપણાને લઇને વિશ્વાત્મક દેહ પણ વ્યાપક રૂપે કહેવાય છે. વ્યાપ્ય વ્યાપકના અલેહમાં અન્ન પ્રલ્લ છે. તેથી સંપ્રજાત રુમાધનો લાભ થાય છે. તેમ સ્વપ્નઅવસ્થાના સૂક્ષ્મ દેહમાં પ્રાણમય અને મનોમય કોશ છે. અને તેમાં હિરણ્યગર્ભ વ્યાપક છે. તેને વ્યષ્ટિમાં તેજસ કહેવાય છે. તેમ સુષુપ્તિ અવસ્થાના સમ—કારણ દેહમાં વિજ્ઞાનમય કોશ છે. અને ત્યાં અવ્યાકૃત રૂપરાજ નામથી વ્યાપક વ્યાપ્ય છે. એમ ત્રણ દેહ અવસ્થાના લેહનો વ્યાપ્ય વ્યાપક સમંધથી વ્યષ્ટિ અને સમષ્ટિનો અલેહ સમંધ છે.

ચેતના ભાવગં પૂર્ણ તદ્વ્રજાદાત્મકં મતં ।

અસ્મિતાસ્ત્યં પરં બ્રહ્મ તેષુ ચિત્તં પ્રકીર્તિતં ॥૩૪॥

અર્થ :—તૂર્થ પુરૂષના સંગમાં ચેતન ભાવને પામેલી. આ મહત્ત્વા ત્રિગુણના લેહથી જે વિદ્યા અવિદ્યા રૂપ પ્રકૃતિના મૂળ ભુત અથવા ત્રણે ગુણોની સામ્યાવસ્થારૂપ પ્રકૃત—તે ચૈતન્યના આધારવાળી ચેતનાત્મક અવસ્થામાં પુરૂષ વિહારી છે. નીચેની બે અવસ્થાના વિહારહીન યોગમાં. ત્રીજી અવસ્થાના અનુભવ છે તેમ ત્રણ અવસ્થાના અલેહ યોગમાં અને યોગહીનપણાએ આ તૂરીય અવસ્થા છે—તૂરીયંત્રિણ સંતતમ્ ॥ સ્મૃતેઃ ॥ એટલે જેમાંથી ત્રણે ગુણ પુરૂષનો પ્રાદુર્ભાવ છે. જેમ સુવર્ણમાંથી અલંકાર છે. તેમ જેમાંથી ત્રણ પાદ—ત્રણ ગુણ ત્રણ અવસ્થા ત્રણ દેહ સમષ્ટિ વ્યષ્ટિના અલેહે પ્રાદુર્ભાવને પામે છે. અને તેમાંજ લય ભય છે તે ત્રિગુણાત્મક તૂર્થા—અવસ્થા કહેવાય છે. તદેવ નાદાત્મકં ઝંકાર ધ્વનીઃ ઇતિ ॥ તેજ અસ્મિતાસ્ત્ય એવો ચોથો પાદ છે. તે કેવળ અહંકારાત્મક હોવાથી હું હું એવા રૂપે વર્ણવાય છે, તેમાં ત્રિગુણાત્મક જગતનો લય થાય છે. જ્ઞાનરૂપે અહીંયાં વિશ્વ તત્ત્વજ્ઞઃ આ શ્રુતિથી અનંત અપાર પ્રદાંડનો ધારક આ તૂરીયપાદ ને ઇશ્વર જેને અસ્મિતાત્મ્ય દેહવાળો કહ્યો તે પ્રાવણ કહે છે. અરહંમહદ્મુત

મનંતમપાર વિજ્ઞાનઘન એવૈતેમ્યોમૂતમ્યઃ સમુત્થાય તાન્યેવાનુવિનયતિ ન પ્રેત્ય
સંજ્ઞાસ્તીવિશ્રુતેઃ ॥ એને જ અભ્યાકૃત કહેવાય છે. વિશ્લેષેણા સમંતાત્કૃતં
ત્રિગુણાત્મકં જગદ્દેન સ સ્વયમવ્યાકૃતઃ ॥ આ તૃતીયાદેને પુરૂષ સાક્ષ ઇશ્વર
જેનો અસ્મિતાખ્ય દેહ કહેવાય છે.

સમષ્ટિ વ્યષ્ટિ ભાગસ્ય તયોરૈકસ્ય ચ પ્રમો ।

પ્રકાશકારકં વિદ્ધિ ચિત્તમેકાગ્ર સંજ્ઞિતમ્ ॥૩૫॥

અર્થઃ—આ એકાગ્ર ચિત્તની સ્થિતિએ અભ્યાકૃત પ્રજ્ઞામાં સમષ્ટિ વ્યાપ્ત
જીવાત્માઓની એક્યતા જ છે અને તેથી સમષ્ટિ વ્યષ્ટિના લેહોને બાહ્યવાણો
પણ તે જ છે. આ ત્રિગુણાત્મક અલેહ સ્વરૂપ સમષ્ટિ વ્યાપ્તના લેહોનો પ્રકાશ-
કારક છે તેથી આ ચિત્ત સંજ્ઞા એકાગ્ર કહેવાય છે.

સમષ્ટિ વ્યષ્ટિ ભાવેષુ નભિર્નં ભવતીત્યહો ।

તેનૈકાગ્રં સમાખ્યાતં ચિત્તં તદ્વિજ્ઞાન કારકમ્ ॥૩૬॥

અર્થઃ—હવે તેનો અનુભવ કહેવાય છે કે—આ તૃતીયાખ્ય-અસ્મિતાખ્ય
દેહવાળો ત્રિગુણુ વિહારીપણથી—સમાપ્ત વ્યષ્ટિ અલેહાત્મપ્રજ્ઞા સહ જાગૃતસ્વપ્ન
સુષુપ્તિના લયવાળો છે—તે ચોથો છે. આ અલેહાત્મકમાંથી સમષ્ટિ વ્યષ્ટિના
લેહો ઉત્પન્ન થાય છે—તેથી આશ્ચર્યપૂર્વક અહો શબ્દ વાપરેલો છે. ત્રિગુણુ
ભાવાત્મક સમષ્ટિ વ્યષ્ટિના અલેહમાં ભિન્નત્વનું બાહ્યવાપણું સમાયેલું છે તેથી
આ ચોથો ચિત્ત પ્રકાશક એકાગ્ર ભાવ જ્ઞાનકારક છે તેથી આ સ્થાને અસ્મિ-
તાનુગત સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ કહેવાય છે.

દેહશ્ચતુર્વિધઃ પ્રોક્તઃ સ્થૂલઃ સૂક્ષ્મઃ સમાત્મકઃ ॥

અસ્મિતાખ્યશ્ચતુર્થશ્ચ તેષુ દેહીસ્થિતો મતઃ ॥ ૩૭ ॥

અર્થઃ—સ્થૂલ એ જાગૃત અવસ્થાનો દેહ—સૂક્ષ્મ એ સ્વમાવસ્થાનો દેહ
અને સમાત્મક અથવા કારણ એ સુષુપ્તિ અવસ્થાનો દેહ. એ ત્રણેના લેહોનો
લય જેમાં છે એવો માહાકારણ—અથવા અસ્મિતાખ્ય નામવાળો ચતુર્થ તૃતીયા
વસ્થાનો દેહ એ પ્રમાણે ચાર દેહોનો તે આત્માદેહી છે. તે ગુણોનો ભોક્તા
હોવાથી દેહી કહેવાય છે. આ દેહ અને દેહી-રજ્જુ સર્પવત વિવર્ત બ્રાન્તિ
સ્વરૂપ છે. આ સચિતકં સંપ્રજ્ઞાત સમાધિનું લક્ષણ છે. (ભાખ્યમાં જુઓ).

દેહેષુ મોહિતો દેહી જીવ इत्यभिधीયते ॥

મોહીનઃ સર્વાપિ શિવઃ પ્રોક્તોમનીષિભિઃ ॥ ૩૮ ॥

અર્થઃ—આ સમષ્ટિ વ્યષ્ટિના લેહવાળા ત્રણુ દેહો. અને સમષ્ટિ
વ્યષ્ટિની એક્યતા કે જેમાં તે ત્રિદેહોનો વિલય છે એવો ચોથો દેહ તેમ તેના

ચારે દેહી—એ મિથ્યા રજ્જુ સર્પવત્ વિવર્ત બ્રાન્તીરૂપ છે. કેમકે આ ચારે સ્થાનના ચાર દેહીબ્રહ્મ દેહમોહને વિષે તાદાત્મ્યપણાથી મોહયુક્ત છે. તેથી આ ચિદાત્માદેહી જીવ કહેવાય છે. દેહોને વિષે મોહ પામવાપણી વડે તે જીવાત્મા કહેવાય છે પણ તેજ જીવાત્મા મિથ્યા મોહને બ્રાન્તીરૂપ બણે. ત્યારે મોહહિન થવાથી તેનેજ એટલે તે ત્રણના લયવાળા ચોથા દેહીને દેહી કહેતા છતાં મોહહીન શિવરૂપ છે એમ બણે. એમ ત્રિદાનો બણે છે.

जीव शिवात्मिका संज्ञा देहिना भ्रममात्रतः ॥

सर्वाकाम स्वभावत्वा तत्रभेदो न विद्यते ॥ ૩૯ ॥

અર્થ:—હવે આ ચિદાત્મ સ્વરૂપનું વર્ણન કરાય છે. ચારે દેહનો અભિમાની આત્મા તે દેહી છે. ચારે દેહમાં મોહ પામેલો હોય તો જીવાત્મા કહેવાય અને મોહહીન થાય તો તે શિવાત્મા કહેવાય છે. આ જીવાત્મા-શિવાત્મારૂપી સંજ્ઞા તે આત્માને વિષે બ્રમણી માત્ર છે. તે આત્મા ચિદાત્મા તો સદાએ ઐકાત્મ્ય સ્વરૂપના સ્વભાવથી છે. તેથી તેને વિષે શિવ જીવાદિ ભેદ ખોટોજ બણેલો. તત્ તત્ દેહ વિહારયુક્ત માનવાપણું છતાં તેમ તત્ તત્ દેહ વિહારહીનપણું માનતા છતાં પણ તે ઐક્યાત્માને વિષે ભેદ તો છેજ નહિં. કેમકે મૂળ સ્વસ્વરૂપમાં ભેદ હોયજ નહિં.

तत्र जीव शिवाकार भाव प्रकाशकारकं ॥

चित्तमेकाग्र संज्ञाख्यं तिष्ठति देही संश्रितम् ॥ ૪૦ ॥

અર્થ:—આ ચિદાત્માને વિષે વ્યગ્તિવિહારી જીવાત્મા અને સમગ્તિવિહારી શિવાત્મા—આ ભાવ-પ્રકાશકારક છે. છતાં તે ચારે બ્રહ્મમાં અલેદાત્મકજ છે. આ સંવિતર્ક સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ કહેવાય છે—બગૃત અવસ્થાની તાદાત્મ્યતાના લાગમાં સવિચાર સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ કહેવાય છે. તેનો લય સ્વપ્નમાં અને બગૃત સ્વપ્નનો લય સુષુપ્તિમાં પૂર્ણ થતાં એ ત્રણે વ્યગ્તિનો લય તે તેની સમગ્તિની અવસ્થામાં થાય છે. એમ એકંદર વ્યગ્તિ સમગ્તિના અલેદ-પણાનો લય તુર્યાત્માના અસ્મિતાખ્યમાં થાય. એવા જ્ઞાનપ્રકાશકારક ચિત્તને એકાગ્ર કહેવામાં આવે છે અને તે સર્વ દેહનો અભિમાની તે દેહી સંજ્ઞાથી આશ્રય આપી રહ્યો છે.

सास्मिताच्च परंचित्तमेकाग्रं विद्यते न वै ॥

देहदेहीमयं चित्तं मेकाग्रं योगिनां मते ॥ ૪૧ ॥

અર્થ:—આ અસ્મિતાખ્ય દેહનીપરે એકાગ્ર ચિત્ત નથી. આ સ્થાને અષ્ટપ્રકાર સમાધિ વર્ણવાય છે. ૧ વિતર્કાનુગત-૨ વિચારાનુગત-૩ આર્નંદાનુગત-૪ અસ્મિતાનુગત આ ચાર સોપાધિક સગુણ સમાધિ કહેવાય છે. અને

સવિતર્કાનુગત-૨ સવિચારાનુગત-૩ સાનંદાનુગત-૪ સાસ્મિતાનુગત આ ચાર પ્રકાર નિરૂપાધિક નિર્જુલુ સમાધિ કહેવાય છે. અને તે સમષ્ટિ વ્યષ્ટિના હોદ્દા સાથે શુલ્બ અવસ્થા-દેહનો સમંધ ધરાવે છે. તેને યોગીજનો એકાગ્રચિત્ત કહે છે. દેહ દેહીમય દેહ દેહી વિહારાત્મક તે એકાગ્રચિત્ત છે.

ચતુર્ણાં વપુષાં યત્ર બ્રહ્માકારેણ જાયતે ॥

સંયોગો વિંદુરૂપંત જ્ઞાતવ્યં બ્રહ્મ સર્વગમ્ ॥ ૪૨ ॥

અર્થ:—હવે છ શ્લોકથી નિરોધ ચિત્તનું વર્ણન થાય છે. આદિમાં પાછળ વર્ણવેલા ચાર પ્રકારના દેહદેહીનો પ્રકૃતિમાં પ્રલય. તે અસંપ્રજાત સમાધિ કહેવાય છે. જાગૃત-સ્વપ્ન-સુષુપ્તિ અને તૃપ્યાવસ્થારૂપ ચારે દેહોનો અભેદવડે જે સંયોગ-તેમ જાગૃત સ્વપ્ન સુષુપ્તિના વ્યષ્ટિ સમષ્ટિગત અભિમાની ચિદાત્માનો લય જેમાં છે એવો ચારે દેહીનો અભેદવડે જે સંયોગ તેજ પ્રલ્હના આકારભુત જાણવો. તેજ પંચમ પ્રલ્હનું વિંદુબ્રહ્મ એવું નામ છે. તેમાંજ અકાર-ઉકાર અને મકાર તથા નાદ એવા ચાર પ્રલ્હની ઐક્યતાવડે જે સંયોગ તેજ અભેદ વિંદુ છે. આ સંયોગ અભેદરૂપ વિંદુબ્રહ્મ તે ઉપર બાહ્યના ચાર પ્રકાર સ્વરૂપમાં જ્ઞાનરૂપે સર્વાંબાનુએ પૂર્ણ એમ જાણવાનું છે.

ચતુષ્પદં ચુર્યૈઃ પ્રોક્તં ચતુર્ભિર્વર્જિતં સદા ॥

દેહાનાં બ્રહ્મ ત્રિભુવાતં નાના દેહ સ્વભાવગમ્ ॥ ૪૩ ॥

અર્થ:—એજ આત્મા જગદાકાર કેવી રીતે છે. અને જગદાકાર વર્ણન પણ કેવી રીતે છે. તેના અર્થને કહે છે. આ પાંચમાપણથી તે ચારે દેહોના સંયોગનો તે પ્રલ્હ વિંદુબ્રહ્મ નામથી વિખ્યાત છે. તેથી પરે હવે દેહ નથી. તો દેહી ક્યાંથી ? ? અને તેવીજ રીતે વેદમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે. આ ગુદા ગુદા પ્રકારના ચારે દેહોને વિષે ભિન્ન ભિન્ન વિહારી તે પોતાના પ્રકૃતિશુલ્બ અવસ્થા આદિના સ્વભાવથી રહેલા છે. સર્વાત્મ સ્વભાવથી ભિન્ન નથી. અહિંયા અન્વય વ્યતિરેકથી સમજવા જેવું છે કે—પ્રુષ્ઠ એટલે પાંડિત વિદ્વાન યોગીજનો અતુપાદ-ના ચાર દેહોના ચાર પ્રકાર ગમનાત્મક ભાવથી કહે છે. ને ચારે પાદોના ચારે દેહોમાં અન્વયાત્મકતાહાત્મ્ય ભાવ છે. હવે ચારે પાદો ચાર દેહોથી રહિત તેના તેના વિહારકૃત દોષથી રહિત ભાવને વ્યતિરેક લક્ષણાદિ સમજે છે. એમ માંડુક્ય ઉપનિષદમાં વર્ણવેલું છે કે ઐ મિત્યેકાક્ષરં બ્રહ્મેદં સર્વમ્ ॥ ઈત્યાદી શ્રુતિથી ઐકારાત્મક સશુલ્બપ્રલ્હ શુલ્બ સમાનભાવના આદ પ્રકાર ધાર-ણથી વેદાન્તમાં પ્રતિપાદિત લક્ષણાયુક્ત તે વિંદુબ્રહ્મ ઐકાર છે.

તત્ર ચતુષ્પદાકાર ભાવપ્રકાશકારકં ॥

ચતુર્ભિર્વર્જિતસ્તૈવ ચિત્તં તિષ્ઠતિ હ્રદયતમ્ ॥ ૪૪ ॥

અર્થ:—હવે નિરોધાત્મક ચિત્તનું સ્ફુટ વર્ણન થાય છે. તે બ્રહ્મ સ્વરૂપના ચતુષ્પદાકાર ભાવનો પ્રકાશકારક મતવિહારાત્મક ભાવથી છે. તે તે પાદોમાં પ્રકાશકારક અન્વય વિધિથી તે તે પાદોની ઊત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય પામ તે વિધિ પ્રકાશકારકપણા વડે ત્યાં તે પ્રકારનું ચિત્ત છે. તેજ પ્રમાણે ચારે પાદોના (ત્યાગરૂપ) લયરૂપ વ્યતિરેક ભાવથી તે બ્રહ્મ છે. એવું તે નિરોધાત્મક ચિત્ત કહેવાય છે.

દેહેષુ ન ભવેદ્ગિન્નં સર્વં ગયાત્મ માવતઃ ॥

નિરોધ કથ્યતે ચિત્તં ચિંદુ ધર્મ પ્રકાશકં ॥ ૪૫ ॥

અર્થ:—આ અન્વય વ્યતિરેકાત્મક ભાવથી તે બંદુ ધર્મપ્રકાશક આત્મા ભીજ નથી. અહિયાં એકાગ્રચિત્ત ન હોવાના સંભવથી એકાગ્રતાનો પણ નિરોધ થાય છે. સર્વ ગતીના રોધવડે તે લય સંભવથી, આ નિરોધ નામનું ચિત્ત સર્વનો લય કરનાર છે. તેથી સર્વ બાબુની બુદ્ધિના યોગે સર્વ બાબુથી આત્મા પૂર્ણ છે. એટલા માટે દેહ તરફની દૃષ્ટિથી ચતુષ્પદાત્મક રમત રજા સર્પવત વિવર્ત છે, અને બ્રહ્મની દૃષ્ટિથી દેહ આત્માની અભિન્નતા સ્વિકારાય છે. તેને નિરોધ ચિત્ત કહેવાય છે. ચાર પ્રકારના એકાગ્રચિત્તવાળા દેહોમાં જે તાદાત્મ્ય અભેદ ભાવથી સ્થિત તેજ બ્રહ્મ સ્વરૂપ છે. ત્યાં યોગસમાધિ સામર્થ્યથી-એકાગ્રચિત્તના લયમાં નિરોધ ચિત્ત ઊત્પન્ન થાય છે. તે બાહ્ય ભગૃતપણાથી બાહ્યવૃત્તિહીન-અંતર સ્વમ્મપણાથી અંતર વૃત્તિહીન-અને આનંદ સમ સુષુપ્તિપણાથી ઊભય લેહવૃત્તિહીન-અને ત્રિશુણના અભેદે અહંભેવ ચેતનાત્મકપણાથી અહંભાવ ઇશ્વર વૃત્તિશૂન્ય છે. અહં અંતરગત મહત્ત્વને બાબુવું. અહં ભાવનો નાશ થયે સતે કોણ જ્ઞાતા છે ?? સર્વના આધારભૂત અહંભાવ હન એવી સર્વ વૃત્તિનો નિરોધ થવાથી તે નિરોધ ચિત્ત છે-કેમકે યોગીના હૃદયમાં સર્વ વૃત્તિનો લય હોય છે-ત્યારે વિરોધ ચિત્ત કયા પ્રકારે કહેવાય ?? અને અસ્મિતાખ્ય પર હોવાપણાથી યોગી હૃદયમાં તે કેવી રીતે સમન્વય છે ?? હવે તે સમન્વય છે કે-સંસ્કાર વિશેષણપણાથી યોગીઓના હૃદયમાં તે નિરોધ ચિત્ત છે. સંસ્ક્રિયતેડનેનાત્માશુદ્ધઃ ક્રિયતે સ સંસ્કારઃ ॥ આત્માની ઉપાધિના ત્યાગપણાથી જેમ જેમ શુદ્ધ આત્મા થતો જાય તેમ તેમ તે સંસ્કાર યોગે સર્જનાદિ માયામલના નાશકપણાથી નાશિત છે તેવું બાહ્યરૂપ દેખાતું નથી. છતાં અહંભાવનો ત્યાગ કરવાથી અને આત્મને અ-વિશેષ રૂપે બાબુવાથી તે યોગી થાય છે-ચારે પ્રકારના માયામલનો નાશ કરી તે સમાધિ રૂપ છે. ત્યાં તે ત્રિશુણાત્મકી પ્રકૃતિ-અણના ત્રિપાદાત્મકી અને તુરીયપાદાત્મક પુરૂષ એ બેના લયમાં અભેદ રૂપે આ આત્મા બ્રહ્મને બાબુ છે.

ત્યાં ગણેશ પુરાણે ગુણોભિરિયંદેહે બધ્નાતિ પુરુષં દદમ્ ॥ આ પુરૂષને બંધ-
 મોક્ષના સંબંધમાં ત્રીગુણોના મોહ તે બંધન અને માત્ર પુરૂષપણના અનુભવે
 તે મોહબંધનપણથી મોક્ષ સ્વરૂપ કહેવાય છે—અહિંયાં નિરોધ ચિત્તમાં
 જગતની ઉત્પત્તિનો અસંભવજ છે—આ પુરૂષ પ્રકૃતિના અલેહના સર્જનકાળમાં
 નિરોધ ચિત્તાત્મક માયાની રૂઢાયતાથી જગત સર્જન દર્શન થાય છે—
 આત્મા વા હૃદયમેકવાપ્ત આસીજાન્યર્કિચનમિષતસપેક્ષત લોકાનુ સ્ત્રાજાં ઇતિ સદમા-
 જ્ઞાકાન સ્ત્રજતેત્યાવિ શ્રુતેઃ ॥ આનું નામ પ્રકૃતિ લયાત્મક ભવપ્રત્યય
 અપ્રજ્ઞાત અમાધિ કહેવાય છે—અહં મમાત્મિકા તે ત્રીગુણ સ્વરૂપે
 તેના અહં ભાવમાં મમતાહીન રૂપથી અહં સ્વરૂપા તે પ્રકૃતિ છે—અહં મમ
 જતાં તે અસંપ્રજ્ઞાત અમાધિ છે—મનસાકૃતિશૂન્યસ્ય બ્રહ્માકારણ યા સ્થિતિ
 અસંપ્રજ્ઞાત નામાસૌ સમાધિરભિધીયત ઇતિ સ્મૃતેઃ ॥ વિગેરે મનસવૃત્તિની શૂન્ય-
 તાથી જે સ્થિતિ પ્રજ્ઞાકાર થાય, તે સમાધિભાવથી અસંપ્રજ્ઞાત કહેવાય છે.

જીવ શિવાત્મ ભાવસ્ય મોહહીનં સદાત્મર્ગ ॥

બ્રહ્મ સોહં સમાખ્યાતં સદાબ્રાન્તિ વિવર્જિતમ્ ॥ ૪૬ ॥

અર્થ:—જીવ શિવાત્મકબેદ સ્થિતીમાં જીવાત્મા સવિતકાદિ ત્રીગુણના ભોક્તા
 છે. તેમાં શિવ તે અસ્મિભાષ્ય તુરીય દેહના ભોક્તા કહેવાય છે. સત્ય રીતે તે
 પરમાત્મા ત્રીગુણોમાં ગમિદપણથીજ છે. તે ગન્નેમાં દેહાત્મક માયામોહીત
 આ જીવ અને શિવમાં વાસ્તવિક રીતે જે ચૈતન્ય છે તે મોહહીન બ્રહ્મસ્વરૂપ
 છે. તે માયામય અને માયાહીન છતાં પ્રજ્ઞાને ગમનાગમન નથી, છતાં દેહતા-
 દાત્મ્ય ભાવથી જન્મ મરણમાં જાય છે. એમ માનવામાં જન્મ મર્યાદિક રજજી
 સર્પવત જન્તિમાત્ર છે. એટલાજ માટે સદાચે દેહ માયામય બ્રાન્તિ
 વિવર્જિત માયાહીન ચૈતન્ય માત્ર સોહં નામથી છે.

તત્ત્વ જીવ શિવાકાર મોહહીન પ્રકાશકં ॥

ચિત્તમાત્મ સ્વરૂપસ્ય નિરોધં કથ્યતે બુધેઃ ॥ ૪૭ ॥

અર્થ:—ત્યાં દેહ મોહ તાદાત્મ્યપણથી તેના પ્રકાશક મોહહીન તાદા-
 ત્મ્ય ૧૦૦ ત્યાગ પ્રકાશક ચૈતન્ય આત્મા સ્વરૂપ છે. તેવા ચિત્તને વિદ્વાન
 લોકો નિરોધીયત કહે છે.

દેહ દેહી સમાયોગે સ્વત ઉત્થાન મુચ્યતે ।

વૌધાસ્યં દ્વંદ્વં ભાવેન બ્રહ્મ સ્વેલ કરં સદા ॥૪૮॥

અર્થ:—દેહ દેહી સમાયોગમાં દેહ તે ત્વં પદ સ્વરૂપ છે, અને તે
 સોપાધિક છે. અને દેહી તે તત્ત્વ પદ સ્વરૂપ નિરૂપાધિક છે. તેના સમયોગમાં
 એટલે સમગ્સામંતાયોગોસમાયોગઃ ॥ આ ચૈતન ચૈતન્યના અલેહ પણથી તે
 અસિ પદ રૂપ બ્રહ્મ કે જેમાં ત્વં પદ અને તત્ત્વ પદનો અલેહ છે. આ તત્ત્વમસિ

મોહાવાક્ય પ્રતિપાદ્ય આ આત્મા પ્રજ્ઞ સર્વનું કારણ છે. આ પ્રસંગમાં જીવાત્મા ત્વં પદાત્મક અને તત્ પદાત્મક મધ્યરાત્મા (શિવ) અને એ બેનો સમાયોગ રૂપ જે કારણરૂપ પ્રજ્ઞ તે આદિ કારણ સ્વરૂપ છે. આ જીવ શિવાત્મા દ્વંદ્વભાવ તે સોપાધિક પ્રજ્ઞ—તે નિરૂપાધિ પ્રજ્ઞથી ઉદ્ભવ પામતા એવાં બેબેની બેઠવાળાં અનેક દ્વંદ્વો છે. તે ભાવવડે અધ્યારોપાપવાદ રૂપે આ પ્રજ્ઞ કારણ જસિ પદાત્મક જગત સર્જનાદિ અનેક ખેલ કરનારા છે. તેને સ્વતઃ ઉત્થાન કહેવાય છે. સ્વયમેવ કારણરૂપ પ્રજ્ઞ અધ્યારોપ વડે ઉત્થાન કરે છે કેમકે તે આત્મા વિહારપ્રિય સ્વરૂપ છે. આ સ્વતઃ ઉત્થાનનું સ્વરૂપ વસિષ્ઠ મહારાજે વર્ણવેલું છે. આ બોધ સ્વરૂપ છે. બોધથી બાણવા યોગ્ય છે. તેને ત્વં પદ અને તત્ પદ સ્વરૂપથી બાણવું. તે અભિન્નરૂપે સર્જન કરનાર બોધવડેજ સ્વત ઉત્થાનના સંભવરૂપ બાણવું. તેજ કારણથી તે સર્વ જીવાત્માઓમાં સ્થિત અને હૃદયમાં રહેનાર સ્વસ્ત્રવિહાર યુક્ત છે.

તત્ત્વ નિરોધકં ચિત્તં તસ્યરૂપં વદામ્યહં ।

સંક્ષેપેણ પ્રજાનાય શ્રુણુ ભાવ સમન્વિતમ્ ॥૪૯॥

અર્થ:—હે પ્રજાનાય દક્ષ !!! આ બોધ પ્રજ્ઞનું સ્વરૂપ તે સૂક્ષ્મ નિરોધ ચિત્ત છે. તે ચિત્તની સહાયતાવડે નિરૂપાધિક અને સોપાધિક પ્રજ્ઞરૂપ સર્જનનો સંભવ છે તે બોધ સ્વરૂપ પ્રજ્ઞમાં વાસ્તવિક રીતે ભિન્નતાનો અભાવ છે. આ અચિત્તવડે આત્મા પોતાનેજ સર્જે છે. તદેતત્ બ્રહ્માર્પ્વ મનપરમ જાણમયમાત્મા બ્રહ્મ સર્વાનુભૂતિયનુશાસનમિતિ શ્રુતેઃ ॥

વાર્ણં સ્થૂલં સમારુયાતમાંતરં સૂક્ષ્મગં મતં ।

બાહ્યાંતરૈક ભાવસ્ય માનંદ દેહગં પરં ॥૫૦॥

અર્થ:—એમ અજ્ઞાન બાળુત અવસ્થા ધારક—બાહ્ય તે સૂક્ષ્મ શરીર બાણવું. તેમ સ્વભાવસ્થા ધારક અંતરનું સૂક્ષ્મ શરીર છે. આ બાહ્ય અને અંતરની ઐક્યતાના ભાવવાળું સુષુપ્તિ અવસ્થાધારક ત્રીલુ, આનંદ અથવા સમ શરીર કારણુ ન્યામાત્મક છે. બાહ્ય શરીર સ્થૂલનો સમાવેશ અંતરના સૂક્ષ્મ શરીરમાં અને સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ બંનેના અલોદે તેનો લય. આ કારણુનામાં શરીરમાં છે. એમ થતાં થતાં આ ત્રણે શરીરની ઐક્યતાએ તેના લય અસ્મિતાખ્ય નામના ચોથામાં છે. એમ કરતાં ચારે દેહોનો જે ચિત્તમ વિલય થાય છે. તે પાછળ વર્ણવી ગયા પ્રમાણે આ નિરોધ નામના ચિત્તમાં છે

ત્રિભિર્હીનં ત્રયાણાં ચ ચાલકં હસ્મિતાત્મકં ।

અહમાનુભવેનૈતજ્ઞાતવ્યં યોગિનાં હૃદિ ॥૫૧॥

તેષાં સંયોગ ભાવેય ચતુર્ણાં વપુષાં પરં ।

સર્વાત્મકં ભવેત્ બ્રહ્મ પંચમં ચિદુ સંક્લિતમ્ ॥૫૨॥

ચતુર્વિધા નરસ્યૈવ કલ્પના હદિ સંસ્થિતા ।

અતઃ પરં ન મેદોસ્તિ મધેયેનાસ્ય કલ્પના ॥૫૩॥

અર્થ:—પાછળ વર્ણુઓ પ્રમાણે સ્થૂલ-મૂઢમ અને કારણ અથવા આનંદ અને તેની ભગૃત-સ્વપ્ન અને સુષુપ્ત નામક અવસ્થા આ ત્રણેનો લય જેમાં છે. એવું ચાથું શરીર તે “અસ્મિતાસ્થ” નામક છે—અને તેના અનુભવ અહીં એવા સ્વરૂપે યોગીજનો પોતાના હૃદયમાં ભણે છે. આ ચારે શરીરનો સંયોગ જેમાં છે. અથવા જે ચારે દેહોથી પરે છે તેજ સર્વાત્મક બ્રહ્મનો પાંચમો વિંદુ સંજ્ઞાવાળો દેહ છે. આ ચારે પ્રકારના દેહોની કલ્પના માણુસના હૃદયમાં સ્થિર છે. તેથી પરે અન્ય કંઈ પણ લેદ નથી, અને તે લેદો પણ કલ્પિત છે.

વિન્દુ ત્યાગે નિરાલંબં ચિત્તં ભવતિ સર્વદા ।

સંતતં તત્સમાલ્યાતં બ્રહ્મધ્યાતુ વિહીનતઃ ॥૫૪॥

નર્કિચિજ્ઞાયતે યત્ર મેદહીન પ્રભાવતઃ ।

સોહં માત્રાત્મકં ચિત્તં નિરાલંબં સમાધિદં ॥૫૫॥

અવલંબનં ચિત્તં ચતુર્ધાદિદિ સંસ્થિતમ્ ।

અવલંબન હીનં તત્ દેહિનં ચિન્મયં ભવેન્ ॥૫૬॥

નિરાલંબં પરિત્યાગેઽધિક સંરોધનં ભવેન્ ।

ચિત્તસ્ય દેહ દેહિભ્યાં હીનત્વાન્નાત્ર સંશયઃ ॥૫૭॥

અર્થ:—આ ચારે દેહોનો લય જેમાં છે, તે આ પાંચમો વિંદુ નામક દેહ અંતે નિરાલમ્બ નામના ચિત્તમાં હોવાથી આ સર્વાત્મક બ્રહ્મ ક્યાતા રહત થાય છે. અહિંયાં કંઈ પણ ભણવામાં આવતું નથી. કેમકે ત્યાં લેદહિન પ્રભાવ છે. તેને સોહં માત્રાત્મક નિરાલમ્બ (નિરોધ) ચિત્ત કહેવાય છે અને તે સમાધિ ધારક છે. ચિત્તની—ક્ષિત—મૂઢ—વિક્ષિત અને એકાગ્ર એવી સ્થિતી તે અવલંબન એટલે દેહોના આધારવાળી છે—અને તેના આધારે દેહી ઉભો છે. પણ આ પાંચમો દેહ અવલંબન એટલે આધારહીન હોવાથી તે તો માત્ર ચૈતન્ય ચિન્માત્ર છે. આ નિરાધાર નિરાલમ્બ પુરતાં એટલે અધિક સંરોધન થતાં આ ચિત્તના તમામ દેહ અને તમામ દેહીઓ લય ગય છે, તેમાં કશી શંકા નથી.

મનો વાણી વિહીનં તચ્ચિત્તં જ્ઞાતવ્ય માદરાત્ ।

અસ્તિ નાસ્તિ વિહીનત્વાદાધારાધેય યોગતઃ ॥૫૮॥

અર્થ:—આ તમામ દેહદેહીઓના વિલયપૂર્વક જે અધિક સંરોધન ચિત્ત તે મનોવાણી રહિત ચિત્ત કહેવાય છે—કેમકે આથી પરે તે ચિત્ત સા-નાત્મકપણથી છે. કારણ ચિત્તી સંજ્ઞાને-હતિ ચાતુર્થર્થાત્ ॥ અન્ય સ્થાને મનનેજ

મુખ્ય કહેવામાં આવે છે. અહંકાર અને ચિત્તાની એકંદર સ્થિતિને મન કહેવું છે-તેથી દોષરૂપે જોવાનું નથી. પણ સર્વ વિચારમાં શ્રેષ્ઠ ઉપનિષદ વાક્યમાં મનસસ્તુ પરાબુદ્ધિ રિતિશ્રુતેઃ આ પ્રમાણે છે. માટે તે સત્ય માનવું કેમકે સર્વથી શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિ તે તમામ પ્રકારના અહંકાર મન અને ચિત્તાના હેતુ રૂપે મૂળ પ્રકૃતિ છે. (અવલંબન) આધારરૂપ રહેલો જે ચિદાત્મા કે જે ચાર પ્રકારથી ગણાય તે અચેતન જેવો બાણવો.-તેથી તેને સોપાધિક બ્રહ્મ ચૈતન્ય સ્વરૂપ કહેવાય છે. તેના અલેદાત્મક યોગમાં અસ્તિ અને નાસ્તિ વિહીનપણાથી જે ચૈતન્ય તે નિર્ગુણ નિરૂપાધિક છે. અચેતન (જડ) એ કંઈ વસ્તુરૂપ નથી. તેથી ચૈતન્યનો ત્યાગ ગણાતો નથી. કેમકે (જડ) અચેતન નાશવંતજ છે.

અવલંબન યોગો ન પંચધાયોગિનાં હૃદિ ॥

નિરાલંબન કંતસ્માન્મનો વાળી વિવર્જિતમ્ ॥૫૯॥

અર્થ:—આ આધારવાળો ચાર પ્રકારના દેહનો યોગ. (સ્થૂલ સૂક્ષ્મ કારણ અને આસ્મતા) તેના અલેદમાં એટલે એક બીજામાં લયરૂપ અલેદ થતાં તેના દેહીઓ સોપાધિક બ્રહ્મ તેના પણ અલેદમાં નિરૂપાધિક સ્વરૂપે સ્થિત છે. એમ ચેત્તી પુરૂષોના હૃદયમાં નિશ્ચય છે તેથી સગુણ અને નિર્ગુણના અલેદમાં સમાધિપણાથી અલેદતા છે. તેજ મનોવાણી વિવર્જિત સ્થિતી કહેવાય છે. અહિં જીવાત્માનું ચિત્ત આત્માત્મકે થાય છે. કેમકે અહિંયાં લેહનો અભાવ છે. આવી રીતે સમાધિ પર્યંતના અનુક્રમ પૂર્વક અધિક અધિકપણાથી અંતે તે ચિત્ત કેવળ નિરોધપણાને પામે છે.

બોધેન બુદ્ધયતે સર્વ નિરાલંબં સમાધિના ।

અવલંબન કંતઋત્ત્વ બોધ બોધો ન વિચયતે ॥૬૦॥

અર્થ:—હવે બોધસ્વરૂપ બ્રહ્મનો અનુભવ કહે છે કે-બોધ વડે પૂર્ણ બ્રહ્મ સ્વરૂપનું જ્ઞાન આ નિરાલંબ સમાધિ વડે છે-અને તેમાં આધારવાળા દેહીઓનો પણ તમાજ યોગ થવાથી તેજ પ્રમાણે સમજવાનું છે તેથી હવે પછી બોધ કે જે નિરાલંબ સમાધિ વડે છે. તે બ્રહ્મીભૂત સ્થિતી થવાથી તેના સંભવ નથીજ નથી.

एवं बोधात्मकं ब्रह्म देहदेहि समाधिदं ।

देह देहि समायोग प्रकाशं चित्तमुच्यते ॥६१॥

અર્થ:—હવે બ્રહ્મરૂપાકાર થયેલા ચિત્તાનું વર્ણન થાય છે કે-આ બોધાત્મક બ્રહ્મસ્વરૂપના જ્ઞાનમાં દેહો અને દેહીઓની લય સમાધિ બાણવી. દેહ દેહીનો સમાયોગ એટલે એકત્યતાને પ્રકાશ કરનાર ચિત્ત તે પ્રકાશ ચિત્ત છે-એટલે બ્રહ્મમય થાય છે. કેમકે પરબ્રહ્મત્વ સ્વયંપ્રકાશ છે. દેહ દેહીઓની સમાધી અલેદાત્મક છે. તેનો પણ નાશક તે સમાધિ છે. સમ્યગ્સમંતાદિયેતે દેહદેહેદિનૌ યત્રસમાધિ રન્યત્સમ્યગાધિઃ રોગ આત્મનાં નાશકઃ સમાધિશન્દાર્થાત્ ॥

રૂડા પ્રકારે દેહ અને દેહીઓને બધાં ઐક્યતારૂપ ધ્યાન થઇ બાંધ છે તે સમાધિ છે. અથવા આત્મા પરમાત્માના અલેહ સ્વરૂપમાં શિન્નતા જણાવનાર મિથ્યા જ્ઞાનિ રૂપ જે રોગ-કે જે આત્માને બાંધવા દેતા નથી. તેવા લેહ રોગનો નાશ કરનાર તે સમાધિ છે—ત્યાં ચિત્ત કેવળ નિરોધાત્મક ભાવે સ્થિત થાય છે. યત્પૂર્ણનિર્દેહ રૂપ રમ બોધસ્તત્ બ્રહ્માહમિતિ કૃતકૃત્યો ભવન્તીતિ શ્રુતેઃ ॥ તેમજ કાર્યોપાધિ રચંજીવઃ કારણોપાધિરીશ્વરઃ ॥ કાર્ય કારણતાંહિત્વા પૂર્ણબોધોવશિષ્યત્ હતિ ॥ અહિંયાં સોપાધિક પ્રજ્ઞા સ્વરૂપે પ્રકૃતિ છે. તથા નિરૂપાધિક પ્રજ્ઞા સ્વરૂપે તે પુરૂષ છે. એ એના અલેહમાં યોગી જનો બોધપ્રજ્ઞા કહે છે—કે જે અધિષ્ઠાન સ્વરૂપ છે. તેજ પ્રકૃતિ પુરૂષના વિહારી વાચ્યાર્થમાં અસંપ્રજાત સમાધિ અને લક્ષ્યાર્થમાં—સ્વાનંદ—સ્વમહિમામાં સ્થિતપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

देह सौख्यं प्रजानाति देहि सौख्यं निरंतरं ।

तयोर्योगि च यत्सौख्यं जानाति ब्रह्मबोधम् ॥૬૨॥

અર્થ:—હવે ચાર શ્લોકથી “સ્વતત્ત્વાન” નું વર્ણન થાય છે. દેહો અને દેહીઓના અલેહ બોધ વડે તેના લોગાર્થે અધ્યારોપથી જે બાંધવું તે જ બોધપ્રજ્ઞા છે. એટલાજ માટે દેહને વિષેની સુખબુદ્ધિ અને દેહીને વિષેની સુખબુદ્ધિના અભેદયોગ પોતાના આત્મા પૂર્ણ સુખરૂપ જણાય છે.

पदानां बोध भावेन पदार्थानां विशेषतः ।

उत्थानं जायते तस्मात् स्वत उत्थानं मुच्यते ॥૬૩॥

અર્થ:—જગત કહો કે શરીર કહો. એ સમષ્ટિ વ્યષ્ટિ ભાવનાં પદ છે. ઇશ્વરપ્રજ્ઞા-કે જીવપ્રજ્ઞા તે પણુ તેવાંજ છે. તે પદાર્થોના પદમાં આત્મા ચેતન્યનું પૂર્ણ વ્યાપકત્વ સિદ્ધજ છે. બોધભાવ વડે એટલે તેને વિષે સુખબોધ વડે લક્ષણતાથી તેના મૂળ પરપ્રજ્ઞાનું જે ઉત્થાન-થવું એટલે ઊઠવું—અનુભવવું કે “પોતાના મહિમામાં તે સ્થિત છે.” એવા ભાવનું ઉત્થાન-પદાર્થ વિહારને માટે જન્મ પામે છે. તેજ સ્વતઃ ઉત્થાન પ્રજ્ઞા કે જેને ભાવ્યકાર અધિષ્ઠાન સ્વરૂપે સત્વજ્ઞાનમનંતંબ્રહ્મ કહે છે તે છે. પોતાના વડે ઉત્થાન કરાય તેને સ્વતોત્થાન કહીએ.

सुखं ज्ञात्वा समुत्थानं स्वयमेव करोमियः ।

देह देहि च मुञ्चा स खेलति ब्रह्मतत्परः ॥૬૪॥

અર્થ:—જે પોતાના આત્માના સ્વરૂપમાં પૂર્ણ યોગે પોતાને સર્વ બાબુથી સુખરૂપ બેઠાં ઉત્થાન કરે છે. તે સ્વતઃ ઉત્થાનપ્રજ્ઞા-ચારે દેહો-અને ચારે દેહીઓને ઉત્પન્ન કરી તેના પદ પદાર્થ ભાવમાં રૂડા પ્રકારે તેજ પ્રજ્ઞા રમી રહ્યા છે—તેથી તે સ્વતોત્થાન કહેવાય છે—તેજ અધિષ્ઠાન છે.

तत्रोत्थानं प्रकाशाख्यं चित्तं निरोधसङ्गकं ।

तिष्ठत्यत्र न संदेहो જ્ઞાતવ્યં યોગિનાંહદિ ॥૬૫॥

અર્થ:—આ ચૈતન્યપ્રકાશ 'બ્રહ્મ'નું ઊત્થાન કરનાર પ્રકાશરૂપ ચિત્ત તેજ નિરોધ સંજ્ઞાવાચક છે. આ ચિત્તને આધિનજ જગતના સર્જનનો વિધિ છે. અને તે નિરોધ ચિત્તમાંજ સમાયેલો છે. તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સંદેહ નથી. આ પ્રકાશરૂપ ચિત્તના સ્વતંત્રતાથાન બ્રહ્મ સ્વરૂપને યોગી જનો પોતાના હૃદયમાં બાંધે છે.

બોધત્યાગે સમાભ્યાસં બ્રહ્મ સાંખ્યં પ્રજાપતે ।

ક: સંખ્યાં કુસ્તે તસ્ય બોધનાશ પ્રભાવતઃ ॥૬૬॥

અર્થ:—હે દક્ષ પ્રભાપતિ !!! હવે તેર શ્લોક વડે પરતઊત્થાન સ્વરૂપનું વર્ણન કહેવાય છે. પ્રકૃતિ પુરુષ કે દેહ દેહીનું વર્ણન બાહ્યનું તેનું નામ બોધ છે. પુરુષ પ્રકૃતિના યોગને બોધ કહેવાય છે. તેનો ત્યાગ થયે સતે તે સાંખ્ય બ્રહ્મ સ્વરૂપ જ્ઞાનને બાંધે છે. સાંખ્ય એટલે સંખ્યા વડે કરીને ઊર્વશીત છે. બ્રહ્મ તેજ-તેને સાંખ્ય કહીએ અથવા સંખ્યા લીયતે યત્રસાંખ્ય ॥ જ્યાં સંખ્યા એટલે એક બે એવી અનંત સંખ્યાનો લય છે તેને સાંખ્યબ્રહ્મ કહે છે. એ પ્રમાણે બોધ ત્યાગ થયે સાંખ્યબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ઉત્થાન વર્જિતં બ્રહ્મ સાંખ્યં સાક્ષિ સ્વભાવગં ।

બોધહીનાત્કદાતત્રોત્થાનં નૈવ પ્રજાપતે ॥૬૭॥

અર્થ:—આ સ્વતંત્રતાથાન વર્જિત જે સાંખ્ય બ્રહ્મનું સ્વરૂપ સાક્ષિ સ્વભાવ વાળું છે. સાક્ષી જેમ માયાવિકારને વળગતો નથી, તદ્વાત્ તે સાંખ્યબ્રહ્મ નિર્વિકાર છે અને બોધબ્રહ્મથી પર છે તેથી તે સ્વતંત્રતાથાન રહિત છે. બોધહીન એટલે બોધના ત્યાગથી સાક્ષિનું સ્વરૂપ સાંખ્ય બ્રહ્મમાં ઊત્થાન રૂપે હોય જ નહીં.

પ્રકૃતિ સંભવે બોધે તયોઃ પુરુષ સંભવમ્ ।

યોગ સૌખ્યં ન જાનાતિ સાંખ્યં બોધ વિહીનતઃ ॥૬૮॥

અર્થ:—પ્રકૃતિ પુરુષના સંભવમાં તેના યોગ સંયોગથી બોધ બ્રહ્મને સંભવ છે. આ સુખરૂપ વિહાર તે બોધાત્મક અને બોધથી પર બોધહીનતા છે-તે સાંખ્ય બ્રહ્મ છે. બોધહીનપણાથી સાંખ્ય બ્રહ્મ બાહ્યતો નથી.

બુધ્વાસુલ્લે નરસ્યૈવોત્થાનં યથા પ્રજાપતે ।

તથા માયા સુલ્લે જ્ઞાત્વા બ્રહ્મણોત્થાનકંભવેત્ ॥૬૯॥

અર્થ:—હે દક્ષ પ્રભાપતિ !!! જેમ મનુષ્ય-શુદ્ધિના ઊત્થાન વડે સુખને બાંધે છે. તે સુખ માયાસુખ છે. એમ નિશ્ચય બાહ્યનું-આ ઊત્થાન બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે.

તથા પરત ઉત્થાનં સાંખ્યે નિત્યં પ્રતિષ્ઠિતં ।

તત્ર યોગં પ્રવક્ષ્યામિ યેન યોગી નરો ભવેત્ ॥૭૦॥

અર્થ:—હવે પરત ઊત્થાન સ્વરૂપ એટલે સાંખ્ય બ્રહ્મના સ્વરૂપને કહે છે. બોધહીનપણાથી સાંખ્યબ્રહ્મના સ્વરૂપને જ પરત ઊત્થાન કહે છે. પુરુષ

અને પ્રકૃતિના ભિન્નભિન્ન સુખના અભેદપણાથી આ સાંખ્યબ્રહ્મ છે. ઉત્થાન ભાવથી હિન યોગીજનો તેને સાંખ્યબ્રહ્મ કહે છે. વિપરીત ભેદ ધારણ કરવાથી ઉત્થાન કહેવાય. તેથીજ આ સાંખ્યબ્રહ્મ પરત ઉત્થાનમાં નિત્યાત્મકત્વ પ્રતિષ્ઠિત છે—કે જ્યાં વિપરીત ભેદ નથી.

યદુત્થાન સમાયુક્તં ભવતિ ચેત્તદા ભવેત્ ।

ઉત્થાન વર્જિતં દક્ષ તદેવં બીજ માઘકમ્ ॥૭૧॥

અર્થ:—જો કે જ્યારે ઉત્થાન સમાયુક્ત બ્રહ્મ હોય, ત્યારે ઉત્થાન વર્જિત પણ હોય. અન્યથા નહીં, તેજ આઘ—એટલે પ્રથમ બીજ. એ પ્રકારે ઉત્થાનનું બીજ આ પરત ઉત્થાન સાંખ્ય બ્રહ્મને બાબુલું—અથાત્ સ્વતઃઉત્થાન પ્રમાણે આ પરત ઉત્થાન જ છે.

ઉત્થાન હીન ભાવેન સદા સાંખ્યં વિરાજતિ ।

સ્વયં ચ સ્વત ઉત્થાનં નિસૃતં તત્પ્રભાવતઃ ॥૭૨॥

અર્થ:—આ સ્વતઃઉત્થાન રહિત ભાવથી જ આ પરત ઉત્થાન રૂપ. સાંખ્ય બ્રહ્મ વિરાજે છે. તે વડે કરીને સ્વતઃઉત્થાન સર્જનત્વ કરી શકે નહિ. જ્યારે તે પ્રભાવ વડે ઉત્થાનહીન છે. ત્યારે ઉત્થાનરૂપ છે—જ્ઞાન સંભવથી. ઉત્થાન યુક્તનું ઉત્થાન હિનતા છે—એટલા માટે સ્વયમેવ સ્વતઃઉત્થાન નિકળતાં ઉત્થાન હિનત્વ જે સાંખ્ય બ્રહ્મ તે કારણરૂપ છે.

સાંખ્યે ન ન કૃત ચૈતત્તથાપ્યુત્થાનહીનતઃ ॥

સ્વયં ચ સ્વત ઉત્થાનં જાયતે નાત્ર સંશયઃ ॥૭૩॥

અર્થ:—હે દક્ષ !!! આ સાંખ્ય બ્રહ્મે ઉત્થાન કર્યું નથી. છતાં પોતે ઉત્થાનહીન છે. તેમજ પોતે જ પોતાનું ઉત્થાનરૂપ છે. તેમાં પણ કંઈ શંકા નથી—એટલે એક બીજાની અપેક્ષાસહિત રહિત છે.

યદાનૃતં ભવેદક્ષ તદા સત્યં પ્રકીર્ત્યતે ।

एकं ब्रह्म यदा तिष्ठेत्सत्यंवत्केन कथ्यते ॥७४॥

અર્થ:—હે દક્ષ પ્રજાપતિ !!! જ્યારે અનૃત એટલે બુલું અથવા મિથ્યા હોય ત્યારે સત્યની અપેક્ષાજ બાબુવાની છે. એકની અપેક્ષાથી બીજું છે. અનૃતની અપેક્ષાએ સત્યની જરૂર સમજાય છે. કેમકે પરસ્પર સાપેક્ષતા છે. હવે જ્યારે એકજ બ્રહ્મ છે. ત્યારે સત્ય બ્રહ્મ કયા પ્રકારે કહેવાય છે. કેમકે અનૃતાત્મક બ્રહ્માડને સદાને માટે અસાવ છે—

नष्टमनृतयेन न जानाति स सत्यकं ।

सदा तादृश रूपत्वा देकभाव प्रदर्शनात् ॥७५॥

અર્થ:—એવા યોગવડે અનૃત જગત દેખાતું નથી તોયોગી સત્યાત્મક એવા બ્રહ્મને સત્યરૂપે કેમ જ બાણે !!! બ્રહ્મ સત્ય જગન્મિથ્યેતિ શ્રુતેઃ ॥ સદાએ

તાદૃશ સ્વરૂપભૂતી આદિ મધ્યાંતકાળનો અભેદભાવે તાદૃશ છે. તેથી એકભાવ પ્રદર્શન થતાં બહુતો નથી. જ્યારે ભેદહીન છે તો ભેદયુક્ત છે. એટલે અભાવરૂપે એકભાવ છે.

અતઃ ઉત્પાનહીનત્વં ધૃતં તેન વિશેષતઃ ।

સ્વતઃ ઉત્પાન ભાવાત્મ્યં સ્વયમેવોપજાયતે ॥૭૬॥

અર્થઃ—એટલાજ માટે સાંખ્ય પ્રજ્ઞ સ્વરૂપના જ્ઞાનપડે ઉત્પાન હીનત્વ ધારણ કરેલું સમજવાનું છે, અને તેજ કારણથી સ્વતઃ ઉત્પાન પ્રજ્ઞનું પરસ્પર સાપેક્ષત્વથી કારણરૂપ છે. એમ બહુવું. આ કારણથી સ્વતઃઉત્પાન ભાવ છે પ્રજ્ઞ સ્વયમેવજ ઉત્પન્ન થાય છે. કેમકે તેજ જિજ્ઞ છે.

ન કૃતં તેન સાંખ્યેન સ્વયમેવ વિનિઃસૃતં ।

અતઃ પરનુત્પાનં પ્રાપ્તં તત્ર ન સંશયઃ ॥૭૭॥

અર્થઃ—હવે પરત જિજ્ઞાસના ભાવને વર્ણવે છે. સાંખ્ય પ્રજ્ઞપડે તે ન કરતાં છતાં તે જિજ્ઞ જ છે. તેથી જેમ જિજ્ઞ જળમાં દેખાય છે—જળમાં આ પરનુત્પાન સાંખ્ય પ્રજ્ઞ યોતાના સ્વરૂપે જિજ્ઞને નાખતો તથા પણ સ્વયમેવ જળની ઉપાધિથી જળમાં પડે છે—તે પુરૂષનું જિજ્ઞ (સ્વરૂપ) તે પત્તાનાત્મક ઉપાધિથી આવે છે—કેમકે જળની સન્નિધિમાં હોવાપણું છે તેજ પ્રમાણે અને જિજ્ઞાસના ભાવ ધારણ કરવાના અભાવથીજ સ્વતઃજિજ્ઞાસ પ્રજ્ઞ જણાય છે. કેમકે માયાપ્રભાવથી છે. તેનો હેતુ એવો કે પ્રજ્ઞ પરત ઉત્પાન એ બોધપ્રજ્ઞ સ્વતઃઉત્પાનથી પરે છે. તેથી સ્વતઃજિજ્ઞાસનું કારણ છે. એમાં સંશય નથી.

સંસ્કયાહીન પ્રકાશાત્મ્યં ચિત્તં તત્ર પ્રવર્તતે ।

બોધહીનં પ્રકાશેન જ્ઞાયતે તન્નિરોધકમ્ ॥૭૮॥

અર્થઃ—હવે સાંખ્યપ્રજ્ઞ સ્થાનના કેવળ નિરોધ ચિત્તનું વર્ણન થાય છે. બોધ પ્રજ્ઞ સ્થાન કેવળ સંખ્યાયુક્ત છે. તેથી પર એવા સાંખ્ય પ્રજ્ઞ સંખ્યાહીન હોવાથી સંખ્યાહીન પ્રકાશરૂપ છે. બોધહીન સ્વભાવથી તે ઘણા સંખ્યાવાચક કેમ કહેવાય ? ન જ કહેવાય. આ સાંખ્ય પ્રજ્ઞ અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિવડે પ્રકાશરૂપ છે. તે રૂપ જે ચિત્તની નિરોધઅવસ્થા તેને પ્રજ્ઞ પ્રવર્તે છે તેથી બોધહીન છે. બોધહીનનો વિહાર કેવી રીતે સંભવે ? જગર તેનો અનુભવ કેવી રીતે હોય ? કેમકે બોધાત્મક જ્ઞાન વિહારથી રહિત સ્થિતી છે. તેથી સમજવું કે ભેદ વિહારપણથી બોધ પ્રજ્ઞનું બોધાત્મક સ્વરૂપ સવિકારી છે—તેથી પરે સાંખ્ય પ્રજ્ઞ નિર્વિકારી છે. ત્યાં નિર્વિકારાત્મક માયા ત્યાં સંભવરૂપ નથી તેથી અભેદાત્મક છે—નિર્વિકારી માયાનો નિર્વિકાર પ્રજ્ઞ સાથેનો વિહાર હોય. તેથી આ સ્થાનના ચિત્તનો નિરોધ પણ નિર્વિકાર જ હોય છે. ન તત્સ્યકાર્ય કરણં ચ વિચતે ન તત્સમંચામ્યથિકં ન દૃશ્યતે ॥ પરાસ્ય શક્તિર્વિવિધેવ દૃશ્યતે સ્વામાવિકી જ્ઞાન ચલ ક્રિયાંચ ॥ શ્રુતેઃ આ નિર્વિકારી મંથાનું કાંધપણ

કાર્ય નથી અને કરણપણ નથી તેના બરોબર પણ કંઈ નથી અને તેથી અધિક પણ નથી, આ પરા શક્તિ વિવિધ પ્રકારથી એટલે ૧ સ્વાભાવિકી રૂપ, ૨ જ્ઞાન સ્વરૂપ, ૩ બળ સ્વરૂપ, અને ૪ ક્રિયા સ્વરૂપથી છે.

उत्थानेन युतं ब्रह्मबोधमयं प्रकीर्तितं ।

સાંસ્કૃત્યુત્થાનહીનં ચ તયોર્યોગિ નિજાત્મકં ॥૭૯॥

અર્થ:—હવે ચાર સ્તોક વડે સ્વમહિમા સ્થિત નિબત્તમ પ્રકારનું સ્વરૂપ કહેવાય છે—આગળ વર્ણવી ગયા પ્રમાણે સ્વતઃઉત્થાનયુક્ત તે બોધમય અને પરત ઉત્થાનયુક્ત એટલે બોધહીન કે ઉત્થાનહીન તે સાંખ્યમય પ્રકાર છે. આ બેના સંયોગરૂપ ભેદયોગમાં નિબત્તમક પ્રકાર સ્વસંવેદ્યાત્મકે અભેદ પ્રકાર છે. સ્વેન આત્મા સ્વાત્મા જાયતે ત્યાં ભિન્ન ભિન્ન અનુભવના જ્ઞાનનો અભાવ છે. આત્માને વિષે પોતાનો જ આત્મા સ્વતઃઉત્થાન અને પરતોત્થાનના અભેદ યોગાત્મક સ્વાનંદથી આરંભ કરતાં તે છેક નીચે જાગૃત અવસ્થાના પામર જીવ પ્રકાર પૃથ્વી સર્વ પ્રકારમાં વિવિધ વિહારપણાથી તેજ સ્વસંવેદ્ય પરમાત્મા છે તેમ પરત ઉત્થાન સ્થાને પ્રકૃતિ પુરૂષ વિહારહીનત્વપણાએ વ્યતિરેક લક્ષણા સમજવાની છે એ બેના યોગ વડે સ્વમહિમ્ની સ્થિતીના સ્વસંવેદ્ય પ્રકાર સ્વરૂપમાં માયા લીનપણા વડે સદાએ નિબત્તમારૂપ છે. એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના વિહાર (જીવાત્મા પરમાત્માના) વેદાદિથી પ્રતિપાદિત છે.

स्वतः परत उत्थानं तत्रैव प्रजापते ।

जगतां ब्रह्मणां योगे भवति स्वस्वरूपकम् ॥૮૦॥

અર્થ:—હવે સ્વસંવેદ્ય સ્વાનંદના સ્વયુગ્મનું વર્ણન કરે છે. સ્વસંવેદ્ય સ્થાન સ્વાનંદમાં સ્વતઃ પરત ઉત્થાન જણાતા નથી. કેમકે અન્યથા વ્યતિરેક લક્ષણાના ભાનનો અભાવ છે—હે દક્ષ પ્રજાપતિ !!! જગતને વિષે સમષ્ટિ વ્યષ્ટિના અભેદ એવા તુર્યાથી જાગૃત પૃથ્વીતના પ્રકાર સ્વરૂપ તે સોપાનિક પ્રકાર તુર્યાથી સહજ પ્રકાર પૃથ્વીતના યોગ સંયોગના અભેદપણાથી સ્વસ્વરૂપ છે. પોતામાં પોતાના આત્માની સમાધિમાં સર્વ વિલયરૂપ છે. અહીંયાં સહજ પ્રકાર પૃથ્વીતનું વર્ણન આવ્યું. હવે આત્મ સમાધિનો પ્રસંગ આગળ વર્ણવીએ છીએ.

स्वस्वरूपात्परोનાस्ति संयोगः स्तन्मयः कदा ।

સ સમાધિઃ સમાહ્યાતો બ્રહ્મણ્યસ્વાન્વયાત્મકઃ ॥૮૧॥

અર્થ:—હવે સ્વસ્વરૂપમાં પોતાનો જ આત્મા છે. આ સ્વસ્વરૂપથી પર અન્ય સંયોગ નથી. અથવા અન્ય તન્મયતા નથી. આ સ્થાનનો યોગી અન્યથા લક્ષણાથી અસંપ્રજાત સમાધી વડે સાક્ષાત આત્માનો અભેદ સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે—માટે જ સમાધિ કહેવાય છે કેમકે પોતાના આત્મામાં પરમાત્માનો અભેદ સંયોગ છે.

સ્વકીયા મેદભાવસ્ય તત્ર પ્રકાશકારકમ્ ।

ચિત્તં નિરોધ સંજ્ઞતુ તિષ્ઠત્યત્રન સંસયઃ ॥૮૨॥

અર્થ:—અસંપ્રજાત સમાધિયોગના અલેહભાવથી. અહીંયાં સ્વકીયાત્મક માયાનો અલેહભાવ હોવાથી આ અસંપ્રજાત સમાધિને વિષે કેવળ નિરોધાત્મક ચિત્ત કેવળ પ્રકાશકારક છે તેથી સ્વસંવેદ પ્રજ્ઞ પ્રકાશકારક ચિત્તથી અલેહ છે—આ પ્રકાશકારક ચિત્ત તે અધિક નિરોધાત્મક છે.

સંયોગઃ પંચધાદક્ષ ભવતિ શ્રુતુરૂપકં ।

તસ્ય મિર્જં પ્રવક્ત્ર્યામિ લોકાનાં હિત કારણાત્ ॥૮૩॥

અર્થ:—આ સ્વસંવેદ (સ્વસ્વરૂપ) પ્રજ્ઞમાં પાંચ લેહથી સંયોગ છે. આ સંયોગ ત્વં પદ સાથે તત્ પદનો અલેહ અને એ યેનો અસિ પદ સાથે અલેહ છે અને તે પાંચ પ્રકારથી પંચાચતન પ્રજ્ઞના પ્રતિપાદન સહ—ઉપાસ્ય અને જ્ઞાનનો અલેહ છે—અને તે લોકોના હિતના માટે તેના લેહને જીણવીએ છીએ.

એતે મેદાઃ સમાભ્યાતા યોગેન લયતાં યયુઃ ।

સ્વસંવેદ્યે ન સંદેહ સ્તેન સ્પષ્ટા ચ પાલિતાઃ ॥૮૪॥

અર્થ:—પૂર્વે વર્ણવેલા સ્વતંત્રિયાન—પરતંત્રિયાન—નિર્ગુણ આદિ લેહો તે પોતપોતાના ઉપાધિધ્યુક્ત પ્રજ્ઞસ્વરૂપના લેહથી છે. સ્વસંવેદમાં પોતાના જીવાત્માનો પરપ્રજ્ઞ સદૃશ સાથેનો અલેહ છે તેમાં નીચેના સર્વ પ્રકારના સ્થાનના સ્વસ્વપ્રજ્ઞનો ઉપર વર્ણવેલા લેહો સાથે લય તે સમાધિ છે. અતે તે સર્વનો લય થતાં તે સર્વ પ્રજ્ઞ—સ્વરૂપનો અલેહ સ્વસંવેદમાં છે તેથી સ્વસંવેદ તે સર્વનો અન્વય છે. હવે સ્વસંવેદના વિહારનું વર્ણન કરે છે.

એતેષાં રૂપમાસ્થાય રતેલતિ સ્વસ્વરૂપકં ।

નાના લીલાકરં પ્રોક્તં તદેવ વેદવાદિ મિઃ ॥૮૫॥

અર્થ:—સર્વ પ્રજ્ઞાત્મકપણથી પૂર્વોક્ત વર્ણવેલા સ્વસ્વસ્થાનવિહારી પ્રજ્ઞનાં રૂપો તે તે અધ્યારોપપણાએ તદ્દત્સ્વરૂપમાં સ્વસ્વરૂપતાથી આ અધિષ્ઠાન સ્વસંવેદ પ્રજ્ઞ જ રમી રહ્યો છે. એટલા જ માટે આ જગતમય પ્રજ્ઞમાં આ સર્વ જગત—પ્રજ્ઞની લીલામાત્ર કહેવાય છે. એ પ્રમાણે વેદને જીણવાવાળા યોગીજનો કહે છે—તદાત્માનમેવા વેદાહં બ્રહ્માસ્મિ ઇતિ તસ્માત્સર્વમભવત્ ॥ તત્રકો મોહઃ કઃ શોકઃ એકત્વમનુપવ્યતઃ ॥ શ્રુતેઃ ॥

ઉત્પત્તિ નાશ સંયુક્તા મેદાપતે મનીષિભિઃ ।

તેષાં નિજ સ્વભાવત્વાદસત્સ્વાનંદ ઉચ્ચત્ ॥૮૬॥

અર્થ:—સ્વસંવેદ એટલે સ્વાનંદ—એના પાંચ પ્રકાર છે તેમાંનો પહેલો અસત્સ્વાનંદ પ્રજ્ઞ પ્રકાર વર્ણવે છે. વિદ્વાનજનો આ સ્થાનને ઉત્પત્તિ નાશ સંયુક્ત કહે છે. ઉત્પત્તિ લયાત્મક અસત્ છે. તમાં પોતાનો આત્મા અસત્

સ્વરૂપમાં સત્સ્વરૂપે કાર્યકારણ ભાવથી જોડાય છે. અસદેવ અગ્રઆસીદિતિ શ્રુતેઃ ॥ તથા ચ સર્વે સ્થિતિવદં બ્રહ્મતજ્જલનીતિ શાન્ત ઉપાસીતેતિ શ્રુતેઃ ॥ આ શ્રુતિ પ્રતિપાદનમાં છે.

તત્ત્વ બ્રહ્મશક્તિરૂપાખ્યં જ્ઞાતવ્યં મેદ ધારણાત્ ।

તત્રા સત્કાશાભાવેન ચિત્ત તિષ્ઠન્તિ નિશ્ચિત્તમ્ ॥૮૭॥

અર્થઃ—(શ્રદ્ધાવાનજનો તેને શાક્રત પ્રજ્ઞ કહે છે) તેના અર્થને કહે છે, અસત્ શબ્દવડે અસત્ બ્રહ્મ સ્વરૂપ શક્રિત છે. ત્યાં અર્થર્વશિષ્ટમાં સર્વે વેદેશા દેવીમુપતસ્થુઃ કાસિત્વં મહાદેવી સા બ્રવીત્ । બ્રહ્મવિદ્ અહંબ્રહ્મ સ્વરૂપિણી મત્તઃ પ્રકૃતિ પુરુષાત્મકં જગત્ શૂન્યં ચ અહમાનંદાનંદૌ અહંજ્ઞાનવિજ્ઞાને અહં બ્રહ્મા બ્રહ્મણિ વ્રેદિન્યેતિ ॥ તત્રાસત્ત્વબ્રહ્માણિ ॥ અસત્ કાશભાવે નાસત્ત્વબ્રહ્મણઃ કાશઃ પ્રકાશઃ । કાશવિસાવિત ધાત્વર્થાત્ ॥ આમ સાક્ષ સાક્ષ શક્રિતપ્રજ્ઞનું અસત્ પ્રજ્ઞનું બુદ્ધિ-રૂપે વર્ણન કરે છે, પ્રકાશત્વવડે નિશ્ચિત્ત એવું તે ચિત્ત છે—આ કેવળ નિરો-ધાત્મક ચિત્ત વિના પ્રકૃતિ પુરુષની ઉત્પત્તિનો અસંભવ છે. તે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિવડે યોગીજનો પરપ્રજ્ઞને વિષે પ્રજ્ઞીભૂતપણુને નિરોધ ચિત્ત સમાધિ સામર્થ્યથી પામે છે.

एतर्मेदैर्विहीनं यदमृतं ब्रह्म कथ्यते ।

एतेषां जीवनं नित्यं तच्च सत्स्व स्वरूपकम् ॥૮૮॥

અર્થઃ—હવે જે શ્લોકવડે સત્ સ્વાનંદ પ્રજ્ઞના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે, એ પ્રમાણે પૂર્વે કહેલી રીતે પ્રકૃતિ પુરુષાદિ પ્રજ્ઞના અલેદમાં આસત્ સ્વાનંદ પ્રજ્ઞ લેદ વિહિન અમૃતસ્વરૂપ છે—અર્થાત્ જ્યાં પ્રકૃતિ લેદનું મરણ છે. એમ યોગીજનો વર્ણવે છે. અસત્ સ્વાનંદ પ્રજ્ઞ કે જે મરણસ્વરૂપ લેદરૂપ છે તેના આધારભૂત જીવનરૂપ આ સત્સ્વાનંદપ્રજ્ઞ અખંડાત્મકપણુથી સત્સ્વાનંદ નામે કહેવાય છે. અને તે જીવનરૂપ સત્પ્રજ્ઞઆત્મા જ અસત્પ્રજ્ઞના આધારભૂત છે.

तत् ब्रह्म सौरमाख्यातं त्रेदहीन प्रभावतः ।

तत्र नित्यस्य काशाख्यं चित्तनिरोધकं मतं ॥૮૯॥

અર્થઃ—પ્રકૃતિ પુરુષના લેદવાળા અસત્ પ્રજ્ઞ (શક્રિતપ્રજ્ઞ) ના અલેદ પણુના આધાર-જીવનસ્વરૂપ આ સત્પ્રજ્ઞને શાસ્ત્રમાં સૌરબ્રહ્મ કહેવાય છે. સૌરમાખ્યાતં સૂર્યઃ ॥ કેમકે સર્વના આત્મારૂપ આધાર જીવનરૂપ અમૃત છે. સૂર્ય આત્મા જગતસ્ત્થૂવશ્ચ ॥ શ્રુતેઃ ॥ તથા એકમેવાદિતીયં બ્રહ્મ શ્રુતેઃ ॥ તંદેવ માત્મબુદ્ધિપ્રકાશ આ એક અને અદિતિય એવો બુદ્ધિ પ્રકાશક તે સૂર્ય છે તેથી આ સત્પ્રજ્ઞને સૌરબ્રહ્મ કહેવાય છે અહીંમાં પ્રકૃતિ પુરુષાત્મકને જગત અથવા (અસત્પ્રજ્ઞ) શક્રિતપ્રજ્ઞ-તેના આધાર જીવન અમૃત રૂપ જે સૂર્યરૂપ

આત્મા તે તેના અભિમાનભૂત છે. તેનેજ સત્સ્વાનંદ બ્રહ્મ કહેવાય છે. કાશ એટલે પ્રકાશરૂપ. જે નિરોધાત્મક ચિત્ત તે ચિત્ત વડે જગદાત્માનો સંભવ છે તે નિરોધાત્મક ચિત્તથી જ તે અપરોક્ષ પ્રભુ અસંપ્રજાત સમાધિથી પ્રાપ્ત છે—તે ચિત્તવડે સ્થિત એવું આસ્વસંવેદ્ય સત્સ્વાનંદ પ્રભુ તે સૂર્ય પ્રભુ છે.

અસત્સત્ત્વિવિધં પ્રોક્તં તયોર્થેયં સમાત્મકમ્ ।

સ્વસંવેદ્યં પરંબ્રહ્મ વિષ્ણુર્દ્વિ પ્રવેશનાત્ ॥૧૦॥

અર્થ:—હવે જે સ્થોત્રવડે સમ બ્રહ્મ ના સ્વરૂપને વર્ણવે છે—અસત્ તે પુરૂષ પ્રકૃતિના લેહવાળું છે અને સત્ તે અસતના લય અલેહમાં તેનું પુરૂષભાવત્વ અભિમાનીભૂત પ્રભુ છે. આ લેહાત્મક અને અલેહાત્મકના અલેહ સંયોગાત્મકયોગે સમભાવધારણથી આ ત્રીજા પાદને સમ સ્વાનંદ બ્રહ્મ કહેવાય છે. અસત્ અને સત્ પ્રભુસ્થાનને પ્રકાશ કરનાર આ સમપ્રભુ છે. પોતે પોતાના આનંદવિહાર થી છે. આસમંતાનંદનાત્મક એટલે ઉભયમાં નંદન ધર્મથી ઉભયમાં આનંદ વિહારી તે સમ પ્રભુ છે. તેથી આ સમપ્રભુને આનંદપ્રભુ કહેવાય છે. ઉભયમાં આનંદનો પ્રવેશ થવાથી ખંને નીચલાં પદ નિરોધાત્મક ચિત્તવડે પ્રભુાત્મક વિચાર ઉત્પન્ન થવાનું સ્થાન છે. ત્યાં વ્યાસસુત્ર છે કે તત્તુલીલા કેવલ્યમિતિ લીલાના બંધનને બાણીને તે તે સ્થાનમાં સ્વસ્વજ્ઞાનવિહાર માત્રથી લીલારૂપે તે અધ્યાસરૂપ છે. તેથી લેહ અલેહના લેહને તોડનાર આ દ્વંદ્વમાં પ્રવેશ કરનાર તે આત્મા છે. તેજ દ્વં વિષ્ણુર્વિચક્રમે ત્રેણાનિદેષે પદમ્ ॥શ્રુતેઃ॥ ત્રીજા પદસ્થાનમાં પ્રવેશ શબ્દથી અસત્ સત્માં પ્રવેશ અને સમ એવા ત્રીજાસ્થાનના અર્થને બતાવે છે. તે વિષ્ણુ પ્રભુ—સમપ્રભુ—આનંદપ્રભુ છે. વળી ॥વષ્ણુ ગીતામાં પણ નાસતો વિચતે ભાવો ના ભાવો વિચતે સતઃ ॥ ઉમયો રપિ દદ્યોન્ત સ્તવનયો સ્તત્ત્વદર્શિભિઃ ॥ અસત્ દૃશ્ય શક્તિપ્રભુ—સત્દૃશી સૂર્યપ્રભુ—આ ઉભયના અંતરમાં વિશતિ પ્રવિશતિ અંતરાત્મા થઈ રહેલો છે. તેઓનો પ્રકાશક અલેહાત્મક યોગરૂપ ત્રીજો જે સૃષ્ટા તેજ વિષ્ણુ છે. એમ સમ બ્રહ્મ તે ॥વષ્ણુ પ્રભુ છે.

તજ્ઞાનંદ પ્રકાશાસ્ત્ર્યં ચિત્તં નિરોધ સંશ્લિતમ્ ।

તિષ્ઠતે તેન યોગોન્દ્રા સ્તંગચ્છન્તિ સમાધિના ॥૧૧॥

અર્થ:—આ સમ સ્વાનંદ પ્રભુસ્થાનમાં કેવલ નિરોધ ચિત્તના આનંદ વિહારથી આનંદરૂપ માયાનો વિહાર બાણી, સર્વ વૃત્તિ નિરોધરૂપે વેદમાં તે માયાને “યુદ્ધિ” એ નામથી પ્રતિપાદન કરવામાં આવી છે—તે સમાનાર્થમાં છે. છે. કેમકે સત્યજ્ઞાનમર્મનંત્ર બ્રહ્મ યો વેદ નિહિતં ગુહાયાં પરમેશ્વોમન્ શ્રુતેઃ ॥ અહીંયાં ગુહારૂપ યુદ્ધિને વિષે પાસ એવો તેને જે કોઈ બાણે તેજ પ્રભાંભૂત થાય છે. આ માહાત્મકથી પરે વેદાન્તનો અભાવ છે—તેજ યુદ્ધિરૂપ નિરોધાત્મક

ચિત્તવડે યોગીહોઠા સમાધિથી અસંપ્રજાત સમાધિમાં બળ છે, તેથી જાહી-
ભૂતપણને પામે છે.

ત્રિભિર્હીનંત્રિભિયુક્તમવ્યક્તં નેતિકારકં ।

મોહહીન પ્રભાવેણ તુરીયં બ્રહ્મ કથ્યતે ॥૧૨॥

અર્થ:—હવે બે શ્લોકવડે તુરીય સ્વાનંદ બ્રહ્મનું વર્ણન કરે છે. અસત્
સત્ અને સમ બ્રહ્મથી સહિત-એટલે અસત્ સત્ અને સમથી પદે એમ આ
તુરીય સ્વાનંદ બ્રહ્મ કહેવાય છે-તેમજ નિરોધ ચિત્તાત્મક પોતાની માયાવડે
અસત્ સત્ અને સમ બ્રહ્મમાં સ્વવિહાર પ્રેરક જે છે. તેનું નામ તુરીય સ્વાનંદ
બ્રહ્મ છે. આ ઉપર બતાવેલા ત્રણ સ્થાનમાં જેનો પ્રકાશ પડે છે. તે તેની
સત્તાથી ત્યાં વિદારી છે-સર્વનો પ્રેરક હોવાથી અસત્માં-સત્માં અને સમ
બ્રહ્મમાં તેનીજ સત્તા છે. ત્રીપ્રકારના બ્રહ્મના ત્રિવ્યા ભાનનાશ સંભવથી તેને
નેતિ એટલે ત્રણનો સંહાર કરનારો કહે છે, તે ત્રિવિધ નેતીનો નેત્યાત્મક એમ
શ્રી વસિષ્ઠજીએ કહ્યું છે-નેતિનેતીતિનેતીતિ શેષિતં યત્પરં પદં ॥ નિરાકર્તુમશક્યત્વા
ત્તદસિતિ મુક્તી મયેત્ ॥ આ મંત્રમાં ત્રિવાર નેતી શબ્દનો ઉચ્ચાર કરી ત્રી
બ્રહ્મપાદ નેતિરૂપ અને ચતુર્થપાદ તે “નિરાકર્તુ” શબ્દથી અશક્યરૂપ વર્ણવેલો
છે-કેમકે તે મોહહીન સ્વરૂપ છે. તેમ ત્રીબ્રહ્મનો પ્રેરક છે-ત્રીબ્રહ્મ ત્રીપાદમાયા
મોહયુક્ત સ્થાનમાં માયા વિહારપણાથી પરાધીન છે-પણ આ ચોથો-મોહહીન
અને સ્વાધીનપણાથી તે ત્રણેનો પ્રેરક છે. તે પ્રભાવથી તેને અવ્યક્ત એટલે
સર્વ ત્રીબ્રહ્મના ભાનનો અંત લાવનાર તેજ મર્વજ છે તેથી આ સ્થાનને અવ્યક્ત
તુરીય સ્વાનંદબ્રહ્મ કહેવાય છે.

તદેવ શિવ સંજ્ઞાસ્ત્યં જ્ઞાતવ્યં યોગ સેવયા ।

તત્ર નેતિ પ્રકાશાસ્ત્યં ચિત્તં તિષ્ઠતિ તદ્વત્ ॥૧૩॥

અર્થ:—આ તુર્થ સ્વાનંદ બ્રહ્મને શિવબ્રહ્મ પણ કહેવામાં આવે છે
અને તે અસંપ્રજાત સમાધિયોગથી બાળુવામાં આવે છે-શિવં ચતુર્થે તુરીયં મન્યત
મત્યાદિ શ્રુતિ પ્રમાણરૂપ છે. ચતુર્થ અંપ્રજાત સમાધિ દેહાત્મપણાથી છે ત્યારે-
તુરીય અસંપ્રજાત સમાધિ બ્રહ્મત્વથી છે. એ પ્રમાણે બે પ્રકારથી શિવતત્ત્વને
બાળુનું અહિંયાં નેતિ પ્રકાશરૂપ ચિત્તની નિરોધિ અવસ્થા છે. સર્વ સંહાર
કરનાર આ નેતિ કે જે સ્વયં નિરાકર્તુ-અશક્ય સ્વરૂપ બાળુવાનું છે ત્યાં નિરોધ
સમાધિવડે માયા લય થતાં બ્રહ્મીભૂત યોગનો સંભવ છે.

ત્રિવિધં મોહ સંયુક્તં મોહહીનં ચતુર્થકમ્ ।

તેષાં સંયોગ ભાવે ચ સ્વસ્ત્વેષાં પ્રકીર્તિતમ્ ॥૧૪॥

અર્થ:—હવે ત્રણ શ્લોકથી સ્વસ્વાનંદ પૂર્ણબ્રહ્મનું વર્ણન થાય છે. ત્રિવિધ
એટલે અસત્-સત્ અને સમ આનું અલેહાત્મકપણું તે મોહ સંયુક્ત જ છે.

ત્રિવિધ પ્રકારના માયા મોહયુક્તપણાથી તે તે પદના સ્વસ્વ વિહારીભૂત આત્મા તેજ મોહ સંયુક્ત બળુવા, તેથી આ ત્રિવિધ પ્રકારના અલેહાત્મક પ્રહ્મથી પરે ચતુર્થપ્રહ્મ શિવપ્રહ્મ તુરીય સ્વાનંદ પ્રહ્મ તે મોહહિન છે. કેમકે તુરીયમાં પ્રેરકત્વનો અભાવ છે ત્રણ સશુણ અને આ ચતુર્થનિર્શુણ આ બેનો જે સંયોગભાવે અલેહભાવ તેજ સાચીરીતે સ્વસંવેદ્ય પ્રહ્મ છે. સ્વસ્મિન્ સ્વાત્મના વેદ્યં મવતિ ॥ પોતાના આત્માને પરપ્રહ્મના સ્વસ્વરૂપે બાણું તે સ્વસંવેદ્ય છે. આ પૂર્ણ સ્વસંવેદ્યાત્મક પરપ્રહ્મ છે તેથી પરે હવે સંયોગના અલેહનો અભાવ છે.

पूर्णसंयोग भावाख्यं पंचमं ब्रह्मतत्समृतम् ।

तस्मात्परो न संयोगः कथ्यते योगिभिः सदा ॥૧૬॥

અર્થ:—આજ પૂર્ણ સંયોગ સ્વસંવેદ્ય સ્વાનંદ પ્રહ્મ છે—આથી અન્ય સ્વાત્મ સંયોગના યોગે અલેહ વર્ણનનો અભાવ છે, ચાર પ્રકારના લેહોમાં આ પંચમ પ્રહ્મનો અલેહ હોવાથી આ પંચમ અલેહપ્રહ્મ છે. ત્યાં મોહકય ઉપનિષતમાં ચતુષ્પાદવાળા તે ઝંકારનું પ્રથમ મંત્રમાં પ્રતિપાદન છે. ચારપાદ જેના છે એવો આ પંચમપ્રહ્મકે જેને વિષે આ ચારપાદો અધ્યારોપ અપવાદથી છે. ચારપાદના ચારે બુદ્ધા બુદ્ધા લેહ છે એમ બાણવાનું છે તત્ત્વલેહમાં ઝંકારાત્મક પ્રહ્મ તે પંચમ સ્વરૂપ અલેહ છે—કે જેથી પરે સશુણ પ્રહ્મનો અભાવ છે. એજ પ્રકારે નિર્શુણમાં પણ ચાર પ્રકારના લેહનો અભાવ બાણવો, સશુણપ્રહ્મને વિષે તાદાત્મ્ય બ્રાન્તિ ધારણ કરવાપણાથી તે રજ્જુ સર્પવત્ છે—તેથી અલેહ-પણાએ સ્વસંવેદ્ય પ્રહ્મ તે જીવાત્મા પરમાત્માનો અલેહ સમજવો. અને તેના ચાર પ્રકારના લેહ બાણવા કે જે ચાર પ્રકારના પ્રહ્મનું અધિષ્ઠાન અથવા ણીજ છે. તે જ્યારે જ્યારે ચારેનો અલેહ થાય ત્યારે નિર્શુણ સશુણનો અલેહ કરતાં આત્મકાર્યકારણ હીનપણાથી લેહ દર્શનનો અભાવ થાય છે. પોતાનો આત્મા પોતાની માયાના પહાર કરવાપણાથી પોતાના આત્મામાં લેહ બુદ્ધે—ત્યારે જ તે નિર્શુણ સશુણ કહેવાય છે. આ પ્રહ્મ યોગશાસ્ત્રમાં લવપ્રત્યય અસંપ્રજ્ઞાત એટલે મવા: જન્માનિ તેષાં પ્રત્યય સ્તત્રૈવ દૃશ્યતે કહેવાય છે. જ્યારે ચાર લેહ ન જણાય ત્યારે લવપ્રત્યય અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ કહેવાય છે. ત્યાં યોગ સૂત્ર છે. વિરામપ્રત્યયાન્યાસ પૂર્વ: સંસ્કાર શેષોન્ય ઇતિ ॥ તથા અન્ય સૂત્ર છે કે મવ પ્રત્યયો વિદેહપ્રકૃતિ લ્યાનામિતિ ॥ (વિગેરે સૂત્રોની સમજ જીવન્મુક્તયોગી સદ્ગુરુ પાસેથી શિષ્યવી બેઠએ) આ સઘળા સૂત્રોનો અર્થ અનવથ વ્યાતરેક લક્ષણાથી સમજવાનો છે. ત્વં પદાર્થ દેહ પ્રકૃતિલય—અને તત્ પદાર્થ વિદેહ પ્રકૃતિલય તેના અલેહમાં અસિ પદાર્થ પૂર્ણલવ પ્રત્યય સમાધિ છે. સમાધિ શબ્દનો અર્થ—સમ્યગ્ સામંતાત્ । દ્વીયં તે સર્વબ્રહ્માણિ સમાધિ: ॥ અથવા સમ્યગ્ગાધિ: સર્વં ભાવનાશકોરોગ: સમાધિ: ॥ ૩૬ પ્રકારે પ્રહ્મનું ધ્યાન કરવું તે સમાધિ છે.

અથવા રૂપાકારે આધિ એટલે રોગના સ્વ ભાવનો નાશ કરાય તે સમાધિ છે. (જન્મભરણાદી રોગ) યોગશાસ્ત્રમાં ભવ અત્યયના પચ્ચેદો અનવસ્થાદોષન સંભવથી વર્ણવેલા નથી.

સ एव गणनायस्तु स्वानंदारूपः प्रकीर्तितः ।

तत्रनिज प्रकाशारूपं चित्तं विष्टति सर्वगम् ॥૧૬॥

અર્થ:—એ પ્રકારે ચાર પાદરૂપ ગણયુક્ત અને ચારપાદરૂપ ગણરૂપથી રહિત, એમ અન્વયવ્યતિરેક લક્ષણથી જાગૃત થતાં જે આ અલેદ પંચમ પૂર્ણ સ્વાનંદ પ્રદ છે. તે ગણનાય છે અને તે સ્વસ્વાનંદ કહેવાય છે. તેજ પૂર્ણ સ્વસંવેદ્ય સ્વસ્વરૂપ છે—મિમાંસાશાસ્ત્રમાં પણ પંચમપ્રદ્ય ગણેશને વ્યાસ માહારાજે કારણપ્રદ્ય સ્વરૂપે કહેલા છે. કે જેથી પર કારણુનો અભાવ છે—કેમકે પ્રથમ સૂત્રમાં, અથાતોબ્રહ્મજીજ્ઞાસેતિ પ્રથમજ મંગલમાં પ્રદ્યની જ્ઞાસાથી તે પ્રદ્ય કોણ છે તેના અર્થના વિવેચનમાં યીજુ સૂત્ર છે કે જન્માયસ્યયતઃ ॥ તે પ્રદ્ય જગતના જન્મ પાલન અને સંહાર કરવામાં કારણરૂપ છે—તે કારણ ત્રિવિધ છે. ૧ ઉપાદાનકારણુ—નિમિત્ત કારણુ અને ત્રીજુ સાક્ષાત્કારણુ એમ છે. ત્યાં ઉપાદાન કારણુ તે અતુપાદાત્મક સોપાધિક (માયાસહિત) છે, જુદા જુદા પ્રકારના જગતને વિષે જુદા જુદા લેદવડે જે પ્રદ્ય અલેદાત્મક છે. તે સોપાધિક સ્વાત્સર્વજ એ પ્રમાણે સ્મૃતિ પણ કહે છે—उपसमिप आदानं ग्रहणं यस्य जगदात्मकत्वात् ॥ સમિપમાં અહણુ કરેલું છે જેનું જગદાત્મકપણું તે ઉપાદાન છે. હવે નિમિત્ત કારણુ તે નિરૂપાધિક પ્રદ્ય ચિદાત્મા જે નર્તુણુ કે જ્યાં સ્વાત્મકતા અભાવથી ઐક્યત્વ છે—તે (માયાસહિત) છે. ઉપાદાન અને નિમિત્ત ભાવના ત્યાગમાં કેવળ સાક્ષાત્ કારણુ સ્વસંવેદ્યપ્રદ્ય છે. તેથી પર કારણુનો અભાવ છે, તે કાર્યનો કારણુ અલેદ હોવાથી ત્યાં સૂત્ર છે કે—तनु समन्वयादिति ॥ તે પ્રદ્ય—કાર્યોમાં તે જ્ઞાનવડે સમન્વય થતાં પ્રદ્ય સ્વરૂપતાને પામે છે—તે જ્ઞાન કેવી રીતે થાય છે, તેને માટે આગળ સૂત્ર છે કે—शास्त्रयोनित्वादिति ॥ વેદોને આદ્ય લઈને શાસ્ત્રોના કારણુથી તેને શાસ્ત્રોવડે તેમાં વર્ણવેલાં સાધનો પોતે જુએ તે સાધનોના અનુક્રમથી તે પ્રદ્યનો સાક્ષાત્કાર કરે—એટલાજ માટે શાસ્ત્રોક્ત સાધનદ્વારાએ તે જ્ઞાન થાય છે. તે કારણુથી વર્ણવેલું છે તે સ્વસંવેદ્ય નિજ પ્રકાશ પોતાના આત્માનો સ્વપ્રકાશ થયેકો છે. તે જે ચિત્તથી તેને પ્રકાશ સ્વરૂપ નિરોધ ચિત્ત કહીએ—તે માયા કાર્યરૂપ ચાર પાદના સ્વરૂપની જાગૃતિથી અંતે અત્ત વિનાની સ્વસંવેદ્ય સ્થિત થાય—તેજ પ્રદ્યીભૂત છે. તેજ સમાધિ છે—એ પ્રમાણે પંચાયાન સ્વાનંદનું પ્રદ્ય અલેદ વર્ણન છે—એમ જ્ઞાન અને ઉપાસ્ય અલેદ યોગનું વર્ણન જાણુ.

अतः परम योगारूपं ब्रह्म माया विवर्जितम् ।

तदेव योगिभिः प्रोक्तं निवृत्ति सुखदायकम् ॥૧૭॥

અર્થ:—હવે છ શ્લોકવડે અયોગનું વર્ણન થાય છે—આ પંચમ સ્વસંવેદ્ય પ્રવૃત્તિમય જોટલે ચતુષ્પાદાત્મક માયાત્મક ભાવનાથી પ્રવૃત્તિરૂપ કહેવાય છે તેથી તે પરે નિવૃત્તિ સુખદાયક કાર્ય કારણના અભેદ નિવૃત્તિ પ્રકારની પ્રાપ્ત છે. તેને અયોગ પ્રકાર કહેવાય છે. સર્વ અપવાદપણાથી લેહાલેહ વર્ણિત તે અયોગ છે. આ ઉપાય પ્રત્યય અસંપ્રાપ્ત સમાધિ ધારક યોગીઓ લક્ષણથી જાણે છે.

ન તત્ર જગતાં દક્ષ બ્રહ્મણાં યોગ ઉચ્યતે ।

તસ્યાપિ તેષુ તદ્વચ્ચ તેના યોગ इति स्मृतः ॥૧૮॥

અર્થ:—જ્યાં જગત જોટલે ચાર પાદ પ્રકારનો સંયોગ—તે સ્વસંવેદ્ય પંચમ પ્રકારના અભેદમાં વર્ણવાયેલો યોગ—સંયોગ—તેથી પણ પર જોડું કે જ્યાં તે યોગ સંયોગના અભેદપણાને અભાવ છે—તે હેતુથી તેને અયોગ અથવા નિવૃત્તિયોગ કહેવામાં આવે છે—આથી પરે હવે અન્ય આત્મસંજ્ઞાનથી સમાપ્તરૂપ છે. અહિંયાં સ્વસંવેદ્ય વિષે રહેલો અધ્યાત્મપાત્મક અપવાદનો અયોગ વર્ણવાય છે.

બ્રહ્મણિ તન્મયત્વેન સ્વસ્ય સંયોગ ઉચ્યતે ।

તસ્માન્નિવૃત્તિરાપન્ના તેન નિવૃત્તિ સંજ્ઞકમ ॥૧૯॥

અર્થ:—પ્રકારને વિષે તન્મયપણાવડે યોતાના યોતે સ્વરૂપને જાણવું તે સંયોગ છે—તેમાં નિવૃત્તિ સ્વરૂપે સ્થિત થવાને નિવૃત્તિ સંજ્ઞારૂપે અયોગ છે. અહિંયાં સંયોગનો પણ કયજ જાણવાનો છે—કેમકે નિવૃત્તિ રૂપનો આત્મા માયાખેલરૂપ નથી. સર્વ માયામય મિથ્યા જાણવાપણા વડે અપવાદ કરી માયામય નાશ દર્શનરૂપ જે સમાધિ છે તે અયોગ છે. આ હંદજાલ રૂપ નાના જમ પદાર્થો દર્શિતા મિથ્યાત્મકા ચતુષ્પાદાત્મક માયા તે આત્માની પૂર્ણતામાં મિથ્યાભૂતા છે—તેને નિવૃત્તિ કહીએ.

સ્વસંવેદ્યસ્ય નાશોન લભ્યતે હ્રાસમાધિના ।

નાગતં નગતં બ્રહ્મ સંયોગઃ કુત્ર જાયતે ॥૨૦॥

અર્થ:—આ સ્વસંવેદ્યની સમજણથી પરે તેના નાશવડેજ આ નિવૃત્તિ અયોગની સમાધિ છે—જગતમાં પ્રકારનો જવાપણા કે આવવાપણા રૂપી સંયોગ જ્યાં કદાપિ પણ નથી તે સ્વસંવેદ્યનો નાશ સમજવાનો છે. યોગશાસ્ત્રમાં પૂર્ણ સમાધિ યોગ નામથી વર્ણન છે. અથ યોગાનુસાસનં । આ સુત્રથી યોગ સમાધિ છે. અસમાધિનું વર્ણન નથી. ત્યાં વ્યાસનું બાધ્ય છે કે યોગઃ સમાધિઃ । યોતાના ચિત્તનો સાર્વભૌમધમ તે સમાધિ છે—સમાધિની વ્યાખ્યા આગળ આવી ગઈ છે કે—સર્વ રોગ નાશકપણાથી યોગ તે સમાધિ છે, કેમકે સંયોગનો અભેદ છે—યોગ સંજ્ઞામાં બે ધાતુ છે. ઝુજ સમાધાવિતિ । અથવા યુગિરયોગે ચેતિ ॥ અયોગઃ અસમાધિઃ ॥ એ પ્રમાણે

યોગની સમાધિ અને અસમાધિનો અલેદ છે—એ પ્રમાણે યોગ સંયોગનો અલેદ છે. જ્યાં આત્મા પરમાત્માનો અલેદજ છે. ત્યાં કયાં અને કીપા પ્રહને બળવાનું છે—તે સમજવું.

તત્રાયોગ પ્રકાશાર્ય ચિત્તં નિરોધ સંજ્ઞિતમ્ ।

તિષ્ઠતિ चापवादेषु निवृत्ति सुखदायकम् ॥૧૦૧॥

અર્થ:—આ અધ્યારોપાપવાદ પ્રહારે સ્વસંવેદ—તે પ્રહારને વિષે ઉત્પત્તિ આદિ કારણ ભુત અધ્યારોપ અપવાદ છે—ત્યાં અપવાદાત્મક યોગથી તે સર્વ અપવાદાત્મક છે. તેથી આ પરસંવેદરૂપ અયોગમાં જે પ્રકાશરૂપ છે તે ચિત્તની અતિ ઉત્તમમાં ઉત્તમ નિરોધ અવસ્થા છે—આ અયોગ એટલે પરસંવેદમાં સર્વ માયામય મિથ્યાનો નાશ દર્શક યોગ હોવાથી યોગ શાસ્ત્રમાં તેને ઉપાય પ્રત્યય અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ કહેવાય છે. આ સ્થિતિ પ્રહરીભૂત સ્વરૂપ છે. અહિં યોગ સૂત્ર છે કે શ્રદ્ધાવીર્ય સ્મૃતિ સમાધિ પ્રજ્ઞાપૂર્વક રૂપેણમિતિ । શ્રદ્ધા એટલે વર્ણશ્રમને વિષે કહેલી ધર્મપરાયણ તપ પુણ્યના સંયયથી જે પ્રહારને વિષે શ્રદ્ધા આસ્થા તે શ્રદ્ધા છે. વેદાનાં વચનવડે પ્રહાર્યથ વડે વિર્યનું શ્રદ્ધા પૂર્વક સાધ્ય કરવું તે વિર્ય છે. વેદાન્ત પ્રતિપાદીત પ્રહારની સ્મૃતિ તેજ સ્મરણ નિદિધ્યાસન રૂપ છે—તે સ્મૃત છે—પ્રહાર સ્મૃતિ પૂર્વક એકાગ્રચિત્ત વડે અત્તાદિ પ્રહારના અનુભવ વડે સમાધિ કરવી. ન કર્મણા તથા પરેણ નાકં આત્મા અર્થે પૂર્વક સંન્યાસી યોગી પુરૂષો પોતાની છુદ્ધિરૂપ શુદ્ધમાં પ્રહાર સુખનો અનુભવ કરે છે. દેહ પ્રારબ્ધ ક્ષય પર્થ ત્યાંજ સ્થિત થાય છે—મિથ્યા માયાજ્ઞાન ત્યાગવડે અયોગી અમૃત એટલે પ્રહરીભૂતપણથી પ્રહારને પ્રાપ્ત કરે છે. અહિંયાં યતયઃ સંપ્રજ્ઞાત અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિથી ભવ પ્રત્યય પર્થ કમથી બાળીને કેવળ અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિથી નિરોધના સુખપર્થ જાય છે. આ સમાધિ મુદુ મધ્ય અધિ માત્ર રૂપની છે. તે સદશુદ્ધ પાસેથી તિવ્ર વૈરાગ્યના લક્ષણ સુક્ત બળવાની છે:—

इदं पंचविधं चित्तं कथितं ते प्रजापते ।

जगत्सु ब्रह्मसु तज्જં નાના પ્રકાશદાયકમ્ ॥૧૦૨॥

અર્થ:—હે દક્ષ પ્રજાપત ! ! ! એ પ્રમાણે ચિત્તની પાંચ ભૂમકા ક્ષિત મૂહ—નિરાક્ષત એકાગ્ર—નિરોધ આ પાંચ પ્રકારના ચિત્તવડે ચિત્તનું ભાવનો સંભવ છે—એમ યોગશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલું છે. તે અત્રે વર્ણવ્યા છે—આથીપરે પ્રહાર ચિત્તનનો અભાવ છે—તે જગતાવહારરૂપ તથા પ્રહારાવહારરૂપ તથા પ્રહાર એ પ્રમાણે નાના પ્રકારથી પ્રકાશદાયક । વહારાદ ચિત્તન વડે તેને પ્રકાશદાયક છે—તે બળવું.

भूमयः पंच विख्याता चित्तस्य विविधात्मनः ।

भूमीनां त्याग भावे तच्चित्तं ब्रह्ममयं भवेत् ॥૧૦૩॥

અર્થ:—આ ચિત્તની પાંચ ભૂમિ સર્વત્ર વખ્યાત છે. શાસ્ત્ર સંમત છે. વળી યોગવાસિષ્ઠમાં સાત ભૂમિ વર્ણવી છે—૧ શુભેચ્છા, ૨ સુવિચારણા, ૩ તત્ત્વ માનસી, ૪ સત્વાપત્તિ, ૫ અસંસ્રિજિત, ૬ પદાર્થભાવિની, ૭ તુર્યગા તેમાં પ્રથમની સુસુક્ષ્મ પુરૂષને પ્રથમ જ્ઞાન ભૂમિમાં ઈચ્છા થવી. બીજી ભૂમિકામાં યથાર્થ રીતે પ્રહ્લવિચાર થવો. ત્રીજી ભૂમિમાં અજ્ઞાદિ પ્રહ્લાનુભવ યુક્ત તત્ત્વજ્ઞાનનો સુક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ અનુભવ કરવો. ચોથી ભૂમિકામાં સત્ત્વ એટલે સોપાધિક પ્રહ્લ પ્રકૃત્યાત્મક સ્વરૂપને સમજવું. ત્યાં શ્રુતિ છે કે સત્ત્વેનપુરુષસ્યાન્યતેતિ શ્રુતે : સત્ત્વના અનુભવ વડે પુરૂષરૂપ સોપાધિક પ્રહ્લની પ્રાપ્તિ થવી—પાંચમી ભૂમિકામાં પ્રકૃતિના ત્યાગે પુરૂષ પ્રહ્લ (સોપાધિકમાં) માં આઠાત્મા સ્વરૂપને જાણવો. એમ નિર્ગુણના અનુભવપૂર્વક બુદ્ધિ સાથેની પાંચમી ભૂમિકા છે—છઠ્ઠી ભૂમિકામાં આ સર્વ પ્રકૃતિ પુરૂષના સંમેલનવડે શુદ્ધાત્મક અનંત પદાર્થો છે પુરૂષના તાદાત્મ્ય વડે પ્રકૃતિ સજ્જ છે. તે પ્રકૃતિ પુરૂષના અભાવવાળી અનુભવયુક્ત આ ભૂમિકા જાણવી. સાતમી ભૂમિકા અસત્ સત્ સમ અને સહજ રૂપના અનુભવયુક્ત બુદ્ધિ તે સાતમી તુર્યગા ભૂમિકા છે, તેથી પરે તુર્યાનો અભાવ છે. તે સાક્ષાત્ સ્વસંવેદાત્માનુભવયુક્ત બુદ્ધિને સાર્વભૌમ કહેવાય છે. એમ સ્વસંવેદ, તેજ તુર્યા છે, તેથી પરે પરસંવેદ તે તુર્યાતીત સ્વરૂપ અગમ્ય છે અગોચર અક્ષરાતીત પરમાત્મા છે. આ સંપૂર્ણ ભવમત્યય યોગ જાણવો. એ પ્રકારે જુદા જુદા યોગી જનોએ સ્વરવદૃત શાસ્ત્રોમાં ભૂમિકાઓનું વર્ણન કરેલું છે—પણ યોગ શાસ્ત્રમાં પાંચપ્રકારની ભૂમિકાના ત્યાગમાં માયા વિહારનો ત્યાગ થતાં અંતે પ્રહ્લસ્વરૂપમાં તે ચિત્ત તદ-રૂપાત્મક સ્વય પ્રકાશ થાય છે.

અથ: પંચવિધં ચિત્તં ત્યજત્વં યોગ સેવયા ।

યોગી ભવિષ્યસિ દક્ષ ચિંતામણી ન સંશય: ॥૧૦૮॥

અર્થ:—હવે ચિત્તમાં સ્થિત એવા ચિંતામણી પરમાત્માના સ્વરૂપને વર્ણવે છે. સાર્વભૌમ બુદ્ધિયોગ ધર્મથી પાંચ પ્રકારના ચિત્તનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરી પ્રહ્લમાં પ્રહ્લીભૂતપણાથી પૂર્ણયોગ એવા ચિંતામણી પ્રભુને પામે છે. ચિત્તિ સંજ્ઞાનેં રૂપિ કાતુ: । આ સંજ્ઞારૂપ ચિત્તનો મણી તે ચિંતામણી. ચિત્તનો આલોકપણાથી તે યોગી ચિંતામણી સ્વરૂપ પરપ્રહ્લ પરમાત્માને જ પામે છે. ત્યાં ચિંતાત્મિકા એવી જે માયા તેનો વિહારી જે ચિંતામણી તે જવાત્મા પરમાત્મા અને પરમાત્મા એમ જીવ-ઈશ્વર અને પરમેશ્વર એમ ત્રણ પ્રકારનો કહેવાય છે તે માયાના લયવડે સાક્ષાત્ આત્મારૂપ પરમેશ્વર ચિંતામણી રૂપ પ્રહ્લીભૂતપણુને પામે છે—

સંયોગાયોગ સંજ્ઞસ્થં નિરોધાત્મ્યં મર્ત્યુષૈ: ॥

અતઃ પરા નિરોધો ન વિદ્યતે સર્વ સંમતે ॥૧૦૫॥

અર્થ:—ચિત્તની સંપૂર્ણ અને અંતની નિરોધ અવસ્થા તે સંયોગ—
એટલે સ્વસંવેદ અને અયોગ એટલે પરસ્વંવેદની સંજ્ઞાવડે ઇચંતામણીપદની
પ્રાપ્તિ તે છે આથી પરે ચિત્ત નિરોધ નથી. ચિત્તની કેવળ પ્રકાશરૂપ સ્થિતિ
એજ નિરોધ અવસ્થા છે. એમ સર્વ શાસ્ત્ર સંમત વિક્ષાનો બાજુ છે.

સાર્વભૌમાત્મવર્મેણ યોગી મવતિ માનવઃ ॥

તત્ત્વ જ્ઞાન્તિ લભેત્ ચિત્તં ત્યક્ત્વા ભૂમિ મર્મં ભ્રમમ્ ॥૧૦૬॥

અર્થ:—હવે પૂર્ણ યોગાનુભવ શાન્તિ વર્ણવાય છે ચિત્તની પ્રથમ ભૂમિકા-
પ્રકાશ તે દેહ ઇન્દ્રિયયુક્ત છે. તે ચિત્તચાલક ચિંતામણીમાં આત્માસહ બ્રહ્મી-
ભૂત સ્થીતી તે મહાચત્ત છે તેમાંથી મુક્ત સ્થિતિ તે વિક્ષિપ્ત છે, તેમાંથી
બ્રહ્મીભૂત સ્થિતિ તે એકાગ્ર સંજ્ઞારૂપ ઇચંત છે આ શબ્દ અર્થસહ બ્રહ્મીભૂતત્વ
છે. શબ્દ તે માયામય છે અને તે મિથ્યા છે અને અર્થ તે અન્યથા વ્ય-
તિરેકથી સ્થિત છે—એમ વાળુ શબ્દમાં વિશતીતિ વિષ્ણુઃ । આ શબ્દથી
વિષ્ણુ નામના ચતુર્ભુજ શ્યામવર્ણાદિ ચિન્હયુક્ત સ્વરૂપનો યોધક વિષ્ણુ શબ્દ
છે. અન્ય સ્વરૂપ નહિ. હવે વિષ્ણુ શબ્દાર્થવડે વિષ્ણુ બ્રહ્મનો યોધ આપનાર
વિશ પ્રવેશને આ ધાતુ વડે ઝસત્ સત્ સમ રૂપ આત્મા તે વિષ્ણુ છે. ભ્રાજ
પદના આનંદને આપનાર તે પોતે સમસ્વાનંદ સ્વરૂપ છે. એ પ્રકારે શબ્દ
તે નામરૂપના યોધથી માયામય છે અને અર્થભાવથી તત્ત્વ બ્રહ્મ પ્રકાશક છે
એમ સ્વશાસ્ત્ર સંમત:છે એ પ્રમાણે આત્માસહ બ્રહ્મીભૂત સ્થિતિમાં નિરોધ
ચિત્ત છે એમ નિરોધની પૂર્ણતામાં શબ્દ શબ્દાર્થનો લય થાય. ત્યારે
સ્વસંવેદ પોતાના માહમામાં સ્થિત સ્વસ્વાનંદ બ્રહ્મીભૂતત્વ પ્રાપ્ત થાય છે.
એ પ્રકારે પોતાના આત્માસહ પંચ વિધચિત્ત-ચિતામણી પરમાત્મામાં બ્રહ્મી-
ભૂતપણાએ સ્થિત થાય. તો તે સાર્વભૌમ કહેવાય છે, કે જ્યાં ચિત્તની
સ્થાંત અભાન છે એમ સાર્વભૌમપણાને જે મનુષ્ય પામે છે તે યોગી છે જે
વડે સર્વ પ્રકારની ચિત્ત ભૂમિકાને ત્યાગી શાન્તિ મેળવે છે.

યોગરૂપે સુક્લં યદ્દે યોગનાં દૃદિવર્તેતે ॥

તથૈવ કથિતું દક્ષ શક્યતે ન કદાચન ॥૧૦૭॥

અર્થ:—હવે આવા યોગીના સુખંતું વર્ણન થાય છે, હે દક્ષ !!!
યોગીજનો પોતાની હૃદ એટલે છુદ્ધિમાં આત્માના યોગરૂપવડે સદાકાળ
પરમાત્મામાં લયરૂપથી સંપૂર્ણ સુખનો અનુભવ કરે છે તેનું વર્ણન કરવાને
સર્વ કોઈ અશક્યજ છે. જ્યાં અદંડી યોગી માત્ર જ્ઞાનદંડીજ વિધિ નિવેદહીન
સ્થિતધારક બાજુવો. (પરમહંસ ઉપનિષદ જુઓ) દંડના એ પ્રકાર છે.
એક શાસ્ત્રોક્ત સત્કર્માત્મક સત્કર્મ કરનારો શુભ પ્રાપ્તિરૂપ સાધકદશાનો છે.
તે શાસ્ત્રોક્ત કર્માચરણથી શરીરથી કા થતી નથી. પણ કર્મદંડ છે. એમ વિધે

છે અન્ય નિષેધાત્મક દંડ છે. નિષિદ્ધ આચરણથી જે શરીરસુખ ફળની પ્રાપ્તિ સમયે મનુષ્યને તે દુઃખદ એટલે નરકાદિકની પ્રાપ્તિ થાય છે તે દંડ નિષેધાત્મક છે. એમ શરીર સમયે વિધિ અને નિષેધના દંડનો પરિત્યાગ કરી સ્વેચ્છાવિહાર પૂર્વક જે યોગી હોય તે વિધિ નિષેધના કર્માચરણના લોકતારૂપના અભાવે વિધિ નિષેધ રહિત તે જ્ઞાનદંડી અદંડી છે જ્ઞાનપૂર્ણ યોગથી બ્રહ્મીભૂત યોગી દેહ પ્રારબ્ધકર્મ લોગાર્થે નરાકૃતિધારક બન્યા છે. તે શરીરના ક્ષયમાં યોગીઓના પ્રાણનો ભૂતકંમણ થતો નથી. તેથી યોગીજનો ની સ્થિતિ સ્વેચ્છા વિહારાત્મક વિધિનિષેધહિન છે. એવા આચરણથી સર્વના અલેહરૂપમાં તે યોગી બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, પોતાના વાચ્યાર્થ-લક્ષ્યાર્થ-વિહારરૂપથી અદંડ રહેલો યોગી સ્વેચ્છાવિહારી શુભાશુભ કર્મફળ લોકતુલ્યના અભાવે કેવળ સ્વસુખને પામેલો છે એમ બાણુનું. એટલાજ માટે અશક્યપણ બતાવે છે.

મનોવાણીમયં ચિત્તં ચતુર્વિધં પ્રકીર્તિતં ॥

મનો વાણી વિહીનં તુ નિરોધ સંજ્ઞકંમતમ્ ॥૧૦૮॥

અર્થ:—હવે ચિત્ત અને આત્માના અલેહ સ્વરૂપને વર્ણવે છે, ચતુર્વિધ એટલે બાહ્ય-સ્વપ્ન-સુષુપ્તિ અને તૃતીય દેહ અને તેના દેહીઓ એમ ચાર પ્રકારના દેહ અને તેના દેહીઓ તે મનોવાણીમય ચિત્ત સ્વરૂપ છે. જે મનવાણીમય ક્ષિપ્તચિત્તથી ચારણ કરીને ક્ષિપ્ત-મૃદ-વિક્ષિપ્ત અને એકાગ્ર પર્યંત છે. સંપ્રજ્ઞાત સમાધિવડે આ ચતુર્વિધ લેહ બ્રહ્મ વિહારને બાણુનારૂં તે ચિત્ત છે સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ સાલંબનરૂપ છે હવે મનવાણી રહિત ચિત્ત તે નિરાલમ્બ છે. કે જે નિરોધ સંજ્ઞાવડે છે, આ ચિત્તરૂપ માયા તેમાં ભિન્નિત એવું જે બ્રહ્મ તે અભિન્નજ છે ચિત્તનો લય જતાં પણ બ્રહ્મનો લય નથી, બ્રહ્મને વિધે લેહ નથી કેમકે ચિત્તરૂપ માયાનું મિથ્યાપણ છે તેને નિરોધ ચિત્ત કહેવાય છે. તે ચાર પ્રકારના ચિત્તથી પરે છે, અને તે મનવાણીથી રહિત છે, ત્યાં સારોપનિષદનું પણ વર્ણન છે.

અતો યોગઃ સમાભ્યાતો મનોવાણીમયો ન ચ ॥

મનો વાણી વિહીનોપિ કથ્યતે નૈવ યોગિભિઃ ॥૧૦૯॥

અર્થ:—એટલાજ માટે મનવાણીમય યોગ તે યોગ નહિ, તેમ મનવાણી વિહીન યોગ તે પણ યોગ નહિ. એમ યોગીજનો કહે છે.

કીદૃશં બ્રહ્મતત્ત્વાં યોગેન કીદૃશે ન ચ ॥

બ્રહ્મભૂતઃ સ્વયંજાત ઇન્દ્રિયઃ શાન્તિઃ લભ્યેત્ ॥૧૧૦॥

અર્થ:—હવે યોગીજનોની ચિત્તની સ્થિતિનું વર્ણન કરે છે કે-પરબ્રહ્મ પરમાત્માં સ્વ-પરલેહરાહિત ચંકાર ચિંતામણીનું અલેહ જ્ઞાન થવાથી જીવબ્રહ્મ અને

ઈશ્વર પ્રહ્લભાનનો લય થયો છે તે જેનો અને મહાવાક્યના યોગથી સાર-સ્વત્ લયયોગમાં તત્ત્વમસિ આદિ મહાવાક્યના યોગે દંદ લેદનો લય થયો છે તે જેનો એવા પ્રહ્લીભૂત યોગીજનો હવે તે પ્રહ્લ કેવી રીતે છે, અને કેવા પ્રકારના યોગવડે તે પ્રાપ્ત થાય છે, એ બંને સ્વરૂપથી જાગૃત થઇને તે પ્રહ્લીભૂત પુરૂષ શાન્તિને પ્રાપ્ત થાય છે.

યોગે યોગી નરો જાત સ્વત્ર ન જ્ઞાયતે કદા ॥

બ્રહ્મ વા સાધનં કિંચિત્ બ્રહ્મભૂતસ્ય કારકમ્ ॥૧૧૧॥

અર્થ:—આવા પ્રહ્લીભૂત સ્વસ્વરૂપ યોગીજનો પ્રહ્લીભૂત સ્થિતિના અનુભવથી જાગૃત થયા પછી તે યોગી પ્રહ્લીભૂત સ્થિતિકારક સાધનોને જાણતાજ નથી કેમકે જેના ચિત્તની સર્વભૌમ સ્થિતિ થયેલી છે. તેથી તેને સાધનની જરૂર નથી.

તન્મયત્વં બ્રહ્મણિ ન ન ચ તન્મય વર્જનમ્ ॥

અતઃ શાન્તિ સમાયુજ્ય શાન્તિયોગ પરોભવેત્ ॥૧૧૨॥

અર્થ:—પ્રહ્લસ્વરૂપમાં અન્વય લક્ષણથી અને વ્યતિરેકલક્ષણથી સ્વમ-હિમામાં જાગૃતી પામેલો આ યોગી અલેદપણથી તન્મયપણું કે તન્મય વર્ણ-પણું એ અપવાદના યોગરૂપે પોતાનો અનુભવ કરતો નથી. કેમકે સંયોગ કે અયોગથી તે પરે પ્રહ્લીભૂત છે. કેવલ શુદ્ધાત્મા છે તેથી પ્રહ્લસ્વરૂપમાં પ્રહ્લીભૂત-પણાની શાન્તિયોગરૂપ પરપ્રહ્લને જાણીને શાન્તિ ધારણ કરી કૃતકૃત્યતાને પામે છે.

પંચવિધેષુ ચિતેષુ દૃશ્યતે જગતાં પરં ॥

બ્રહ્મણામૈશ્વરં સૌરુયં રસં તત્ર ન ધારયેત્ ॥૧૧૩॥

અર્થ:—હવે ચાર સ્લોકવડે યોગીની સ્થિતિ કહે છે, પાંચ પ્રકારના ચિત્તને વિષે આ સર્વ જગત માત્ર બ્રાન્તિરૂપે ભાસે છે જાગૃત અવસ્થાથી તુરીય પર્યંત સર્વોત્કૃષ્ટ ઈશ્વરનું ઐશ્વર્ય કે જે સચળ પ્રહ્લ છે અને તુરીયથી પરે પ્રહ્લ ના ઐશ્વર્ય સુધી જે નિર્ગુણ કે જેનું વર્ણન અશક્ય છે, તે માત્ર શિષ્યગ્રાધાર્ય છે, તે શાન્તિપરાયણ યોગીની સ્થિતિમાં તે ઐશ્વર્ય સુખને વિષે યોગીને ચિત્તરસ હોતો નથી.

નાના રસ વિહીનંતુ ચિત્તં કૃત્વા પ્રજાપતે ॥

તત્ત્વત્ત્વા સ ભવેયોગી જ્ઞાન્ત્યા જ્ઞાતિ મવાપ્નુયાત્ ॥૧૧૪॥

અર્થ:—હે દક્ષ પ્રજાપતિ !!! એવા યોગીજનો પોતાના ચિત્તને સર્વ સુખદુઃખના પારત્યાગ પૂર્વક રસવિહીન બનાવી. અર્થાત ચિત્તને રસસહિત છોડી શાન્તિના યોગમાં શાન્તિને પામે છે. કર્મથી તપ શ્રેષ્ઠ છે તપથી જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે અને જ્ઞાનથી શાન્તિ શ્રેષ્ઠ છે કર્મજ્ઞાન યોગકૃત શુભ કર્મો

જો યોગીઓ કરે તો તે પોતાના શિષ્યોને તે શુભ કર્મોના ફળો આપે. અને અશુભ કર્મોના ફલો અનાશ્રિત પોતાની નિંદા કરનારને મળે, ત્યાં શ્રુતિ છે કે, તસ્યપુત્રાદાયમુપયંતિ સુહૃદઃસાધુ કૃત્વાં દ્વિષતઃપાપકૃત્યામિતિ ॥શ્રુતે॥ અર્થ ઉપર આવી ગયો છે. આવા શાન્તિ પ્રાપ્ત બ્રહ્મીભૂત યોગીજનો શુભ કર્મો કરે તો તેનું ફળ સેવા કરનારા લઈ જાય અને અશુભ કર્મો કરે તો તેનું ફળ દેષ કરનાર લઈ જાય, આમ થવાથી યોગી સદાએ નિતર્યો રહી શકે છે.

સ્તોતસોર્ગવમાનંદાત્ ગચ્છન્ત્ય પ્રેરિતાન્યપિ ॥

પ્રારબ્ધેન તથા કામાન્ હુનક્તિ યોગી સત્તમઃ ॥૧૧૫॥

અર્થ:—જેમ નદીયોને પ્રેરણા થતી નથી છતાં અપ્રેરીત સ્વભાવે નદીઓ અર્જુન એટલે સુધી તરફ જાય છે તેમ યોગીજનો અપ્રેરીત પ્રારબ્ધ સંસ્કારે માત્ર દેહ રક્ષણુર્થ કર્મકરતા શુભાશુભ કર્મફળ છાડીને પોતાના ગતવ્ય સ્થાન બ્રહ્મીભૂતપણાને પામે છે. ત્યાં પ્રારબ્ધ મુખ્ય છે-બુદ્ધિ:કર્માનુસારિણી ॥ इति स्मृते: ॥ વળી ગણેશગીતામાં પણ સરિતાંપતિમાયાંતિ વનાનિ સર્વતો યથા ॥ આયાંતિ તં તથા કામાઃ સનાશાન્તિ સદા લભેત્ ॥ इति ॥

નાના દ્વંદ્વ વિહારેષુ સમભાવ પરાયણઃ ॥

યોગી ભવતિ શાન્ત્યા ચ સદાયોગ મુત્તેરતઃ ॥૧૧૬॥

અર્થ:—જેવા બ્રહ્મીભૂત યોગી સુખદુઃખ લાભ અલાભ માન અપમાન હર્ષશોક રાગદ્વેષ આદી દ્વંદ્વના સમયે સદાએ સમયુદ્ધિયુક્ત રહે છે, પ્રારબ્ધાધિન દ્વંદ્વોથી પ્રાપ્તિના સમયે અસંતોષરૂપ ફોલને પામતા નથી, શાન્તિથી સદાએ સુખયુદ્ધિને પ્રેમ રાખી બ્રહ્મમાં અલેહાત્મક ભાવે નિવસે છે. સુખમાં રત રહેવાવડે તે તદ્વચ બ્રહ્મીભૂત બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે.

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્યોગીતા સુપનિષત્સુગમાસુયોગામૃતાર્થ શાસ્ત્રે શ્રીમદાન્ત્યે પુરાણોપનિષદિ મૌદ્ગલે નવમસ્કન્ધે યોગચરિત્રે મુદ્ગલદક્ષસંવાદે ચિત્ત મૂર્ધિનિરોધેન સાર્વભૌમ યોગો નામ પંચમોઽધ્યાયઃ ॥ યોગગીતાયાં પ્રથમોઽધ્યાયઃ ॥૧॥

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

॥ योगगीतायां द्वितीयोऽध्यायः ॥

दक्षउवाच ॥ योगस्यानुभवं ब्रूहि यत्र शान्तिं लभेन्नमः

रसं त्यक्त्वा सुशान्त्या तद्युक्तं तिष्ठेन महाशुने ॥१॥

અર્થ:—એમ મુદ્દગલ મુનિથી દક્ષ પ્રભાપતિએ પ્રથમ અધ્યાયનું શ્રવણ કર્યું—પાંચ પ્રકારના ચિત્તની રચીને ભૂમિકાની સત્ય સમજણ પ્રાપ્ત કરી તેનો ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કરવો એ સાંભળી એ અનુભવ કરવાનો અતિ દુર્ધર છે એમ જાણી દ્વિતીયાધ્યાયનો આરંભ કરી તેવી ચિત્તવૃત્તિની સ્થિતિ ધારણ કરવાને જ્ઞાનયોગ સમજણ આપવાનો નિશ્ચય કીધો. ચિત્તની સ્થિતિ અચળ છે. અને કિંચિત્ સુખના અનુભવને અનુભવે છે. તેમાં પ્રેમ સહયોગનો અનુભવ કરી પૂર્ણ સુખ પ્રાપ્ત કરવાને કેવો અનુભવ લેવો એવા વિચારથી દક્ષ પ્રભાપતિ મુદ્દગલ યોગી મહારાજ પ્રત્યે પુછવા લાગ્યા હે મહામુની ! બ્રહ્મના પૂર્ણ અનુભવ કરનાર પ્રહ્લીભૂત બ્રહ્મસ્વરૂપ તે બ્રાહ્મણનું જે મન તે જેનો અનુભવ છે તે મુનિ કહેવાય છે એવા જે ગણેશના પરમ ઉપાસક ગાણપત્ય એવા યોગી સર્વ યોગીઓમાં શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. તે મુદ્દગલ એવા યોગી વેદ વચન પ્રમાણે ગણેશાથર્વશીર્ષનાં એક વંતં ચતુર્હસ્તં મંત્રથી ધ્યાન કરવાવાળા એવા એવં ધ્યાયતિ યોનિત્યં સયોગી યોગિનાંવરઃ ॥ એમ ઉચ્ચાર સ્વરૂપ શ્રીમહાગણપતિના ધ્યાનમાં (તત્પર) પરાયણ યોગી તે “યોગીવર” કહેવાય છે. કેમકે તે સર્વનો ઉદ્ધાર કરવામાં સામર્થ્યવાળા છે. વળી ગણેશપુરાણાન્તર્ગત ગણેશગીતામાં જ્ઞાનનિષ્ઠાત્તપોનિષ્ઠાત્કર્મનિષ્ઠાન્નરાધિપ ॥ શ્રેષ્ઠો યોગી શ્રેષ્ઠ તમો મક્તિમાન્ મયિત્તેયુગઃ ઇતિ ॥ જ્ઞાનનિષ્ઠાવાન, તપોનિષ્ઠાવાન અને કર્મનિષ્ઠાવાન યોગીજનોમાં શ્રેષ્ઠ—એવા યોગીઓ તે મારે વિષે સંપૂર્ણ પ્રેમભક્તિવાન યોગીયો છે. યોગમાં સંપ્રજ્ઞાત અલેહાત્મક બ્રહ્મના અનુભવનું સુખ તે યોગ છે. એવા યોગના અનુભવને સાંભળીને જેની શાન્તિ થઇ છે, એવા યોગીઓ ચિત્તના રસનો ત્યાગ કરી અત્યંત શાન્તિયુક્ત રહે છે. એથી પરે શાન્તિ નથી.

મુદ્દલઉવાચ ॥ ન તત્ર દૃશ્યતે દક્ષ જગત્ બ્રહ્મ ભવંમુલ્લખ ॥

તન્માયામયગં દૃષ્ટ્વા તસ્માનિર્હૃતિ મોખવેત્ ॥૨॥

અર્થ:—હે દક્ષ પ્રભાપતિ ! જગત બ્રહ્મમાં ઉદ્ભવ પામેલું સુખ તે સાચું સુખ નથી. કેમકે જગતરૂપ ઉપાધિ સહિત બ્રહ્મમાં પૂર્ણ સુખનો અનુભવ હોય નહિ. વળી અધ્યાપોપાપવાદરૂપ અધ્યસ્ત માયાની ઉપાધિયુક્ત જે બ્રહ્મની અનુભવ યુક્ત પ્રાપ્તિ—તે ઉપાધિયુક્તપણાને લીધે પૂર્ણ સુખાત્મક નથી. તેથી તે સુખ

માયામય જાણીને હવે નિવૃત્તિ સુખ પ્રાપ્તિરૂપ અનુભવ મેળવવાને યોગ્ય થા. કેમકે આ ઉપાધિ તે માયામય રસયુક્ત ચિત્ત છે. ચિત્તની પાંચે ભૂમિકા છાદ્ય એટલે માયામય મિથ્યા ભાવનાત્મક છે—શ્રુતી પ્રમાણુ છે કે બ્રહ્મસત્ય જગન્મિથ્યેતિ શ્રુતેઃ ॥ જગતના મિથ્યાપણાથી પ્રકટ સત્ય છે. જેમ માયાવડે ગાર્હાદિ મંત્રોથી પ્રાપ્ત સુખ તે મિથ્યાભૂત દેખવા માત્ર છે—તેમજ આ છે—તેથીજ નિવૃત્તિને પ્રાપ્ત થવાની યોગીયોને જરૂર છે—અને તે એવી રીતે કે—

નાહં દેહો નમે દેહો નાહં નાના શ્રમાન્નિવૃત્તઃ ॥

ચરાચરમયોનૈવ તામ્યાં સંવર્જિતો ન ચ ॥૨॥

અર્થઃ—હવે પાછલા અધ્યાયમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણુ યોગના અનુક્રમ પૂર્વક પ્રથમથીજ આરંભ કરતાં અન્વય લક્ષણાને છાદી હવે વ્યતિરેક લક્ષણાથી પરબ્રહ્મપદ પર્યંતની જાગૃતી આપે છે—પ્રથમ ચાર પાદના સોપાધિક પ્રકાશના સુખનું વર્ણન કરે છે. પોતાના આત્મામાં અત્યંત પ્રિતીવાળા આત્મરત યોગીએ સર્વજાત દેહાત્માને દેહભાવહીન જાણે છે. એમ સમજાવતાં કહે છે કે ભક્ત-જનોએ પ્રથમજ સમજવું જોઈએ કે આ દેહ જન્માદિયુક્ત હોવાથી તે ચાર દેહો માટે સ્વરૂપ નથી. હું અહં ઉત્થાન વસ્ત્રદેવથી પરેન્નું તેથી હું દેહ પશુ નથી. જુદા જુદા પ્રકારના જમ યુક્ત દેહના વિહારથી જોડાયેલો પશુ હું નથી. તેમ ચર એટલે ત્રિશુણાત્મક પ્રકૃતિ (બુદ્ધિ) અને અચર એટલે શુણાત્મક પુરૂષ (ઇશ્વર) એ બેની ઐક્યતા તે પ્રકૃતિ પુરૂષ પશુ માટે સ્વરૂપ નથી. એ વ્યતિરેક લક્ષણારૂપથી તેમ પ્રકૃતિ અને પુરૂષના લેહરૂપથી પશુ માટે સ્વરૂપ નથી. એ અન્વયાત્મક છે.

ન સમષ્ટિ સમાયુક્તો વ્યષ્ટિગો ન કદાચન ॥

બ્રહ્માહમત્રિલેખ્યેવ તત્તદ્ભાવિવિવર્જિતઃ ॥૪॥

અર્થઃ—એ પ્રમાણુ દેહાદિકના વર્ણન પછી પ્રકૃતિ પુરૂષકૃત લેહરૂપ માયાથી પર સ્વરૂપનું વર્ણન થાય છે. પુરૂષ અને પ્રકૃતિના અલેહ સ્વરૂપ વ્યાપ્તવ્યાપકના સમષ્ટિસમાયુક્ત અંતર્યામીત્વ તે પશુ માટે સ્વરૂપ નથી. વળી પ્રકૃતિ બે પ્રકારની છે— સમષ્ટિ વ્યાપીકાત્મીકા (વિદ્યા) તે વડે સમાયુક્ત જે અહં તે સ્થૂલ સૂક્ષ્મ અને વ્યાપક (કારણ) ભાવથી પર છે તે માટે સ્વરૂપ નથી. તેમ બિન્ન બિન્ન વિહારાત્મિકા રજ તમયુક્ત અવિદ્યા પ્રકૃતિ તેમાં રહેલો તાદૃશ્ય બિન્ન બિન્ન અહં તે બિન્ન ભાનરૂપ પશુ માટે સ્વરૂપ નથી. ત્યારે હું પોતે કોણ છું ? તેના અર્થને કહે છે—કે અળીક જગતમાં તત્ તત્ ભાવ વર્ણત વ્યાપ્તવ્યાપકત્વ અલેહાત્મક અને વ્યાપ્તવ્યાપક ભાવહીન તે સર્વથી પર એ પ્રમાણુ (તર્કરૂપ) અહં બ્રહ્મસ્વરૂપ અલેહાત્મપણાથી માટે સ્વરૂપ છે—કે જે ધ્યાતુધ્યાનહીન છે.

ન વાણ મુલ્ય મોક્ષાહં નાંતરસ્ય પરાયણઃ ॥

ન સમાનગતોઽંતુ નાત્મપ્રતીતિ ચારકઃ ॥૫॥

અર્થઃ—બાહ્ય સુખ દુઃખના ભિન્ન ભાવનો લોકતા પણ્ય હું નથી. ભિન્ન હોય તો લોગનો સંભવ છે—તેને હું બહુતો નથી. મારા વિષે તે વિકાર નથી. સુખઅહણ્યથી દુઃખ અહણ્ય કરવાપણ્ય આવશ્યક છે—તેથી તે માફે સ્વરૂપ નથી. બાહ્યસ્વરૂપ જે અન્ન તે જઠરમાં જાય, તેનું પચન થાય ત પણ્ય હું બહુતો નથી તેમાંથી સાત ધાતુરૂપ વિર્થ થાય છે—તે કેમ થાય છે—તે બહુવાપણ્ય મારે નથી, કેમકે દેહ ક્રિયાહીન છું. તેમ અંતર્ય પ્રાણાદી ક્રીયારૂપ પણ્ય હું નથી એમ બાહ્યાંતર ક્રિયા વિવેકરૂપ જે સુખ તેનો પણ્ય લોકતા હું નથી તેથી પર છું તેમ આત્મ પ્રતિતિધારક જે વિશ્વ કે જે જગત અવસ્થાના અભિમાનીની પ્રતિતિરૂપ છે તે રૂપ હું નથી. તેમ સૂક્ષ્મ સ્વભાત્મા તૈજસ પણ્ય તે હું નથી.

ન સ્થૂલો નૈવ સૂક્ષ્મોઽં ના નંદગઃ કદાચન ॥

ન નાદ દેહ સંસ્થંશ્ચ સર્વાકાર સદામતઃ ॥૬॥

અર્થઃ—જગત અવસ્થાના સ્થૂલ દેહનો વિશ્વ આત્મા તે પણ્ય હું નથી—કેમકે કેવળ માયામય મિથ્યા છે સૂક્ષ્મ દેહની સ્વભાવસ્થાનો તૈજસ આત્મા તે માફે સ્વરૂપ નથી. આ બે અવસ્થાઓની એકય એવી સુષુપ્તિની આનંદાવસ્થાનો પ્રાણ—તે પણ્ય માફે સ્વરૂપ નથી. તેમ નાદ દેહ સ્વરૂપ તૂર્થવાચ્યાર્થ—પણ્ય માફે સ્વરૂપ નથી, ત્યારે ચાર દેહરૂપ સર્વાકારો જેમાં લય થાય છે—એવો જે તૂર્થાત્મા જે સર્વમાં અલેહરૂપ છે—તે માફે સ્વરૂપ છે.

ચતુષ્પાદાઃ સૈતિ મે ચૈન્માયયા સંધૃતામયા ॥

માયાહીન પ્રભાવેણ પાદહીનો હ મંજસા ॥૭॥

અર્થઃ—મારી ચતુષ્પાદાત્મક જગત સ્વપ્ન સુષુપ્તિ અને તૂરીયાત્મક માયાવડે તે ચાર પાદો મેં માયાથીજ ધારણ કરેલાં છે. તેથી સોપાધિક (પ્રભુવ) પ્રજ્ઞ તે માફે સ્વરૂપ છે. યોગીએ પોતાના માત્ર આત્માના અનુભવથી ચાર પાદ દર્શનના અભાવે સ્વાત્મ સમાધિરૂપવડે પાદ લય કરે છે તેથી સોયમાત્મા ચતુષ્પાદ શ્રુતિ પ્રમાણે અન્વય લક્ષણ્યથીજ માયાવડે મેં તે ચાર પાદ ધારણ કરેલા છે એમ સમજવામાં છે—માયાથી ધારણ કરેલા હોવાથી તે સ્વાત્માને વિષે કદાપિ પણ્ય નથી. પોતાના માત્ર જ આત્માના લક્ષ્યાર્થથી તે લય જાય છે તેથી પાદહીન સ્વભાવથી હું સદાએ પાદહીન સ્વરૂપ છું. કેમ કે માયાનો મારે વિષે અપવાદજ છે એમ ચારપાદ પણ્ય મારે વિષે અપવાદજ છે યજ્ઞાન્યત્રિકાલાતીતં ॥ આ શ્રુતિ પ્રમાણ છે—

માયા યુક્તવિયુક્તત્વં મયિ નૈવ પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥

માયા સંસ્થાપિતં દ્વંદ્વં તદપ્યાશ્ચર્યમુત્તમમ્ ॥૮॥

અર્થ:—અન્ય લક્ષણાથી માયાયુક્તપણું અને વ્યતિરેક લક્ષણાથી માયા-
હીન પણું તે મારે વિષે અપવાદથીજ કહવામાં આવે તેથી તે પ્રતિબ્ધીત
નથી. કેમકે મારું સ્વરૂપ પોતાના મહિમામાં સ્થિત સ્વસંવેદ્ય છે—તેથી તેમાં
યુક્ત વિયુક્તપણાનો અભાવજ છે તેમજ આ માયાના અધ્યારોપાપવાદ
વડેજ દ્વંદ્વ કહાય છે. અને તે અન્ય લક્ષણમાં મારા વિહારીપણાથી તે
મારી માયામાં સ્થાપિત જેવા દેખાય છે—પણ હું માયાવિહારીયુક્ત કે હીન બન્ને
રૂપ નથી. તેથી મારા આત્માને વિષે તે દ્વંદ્વનો સદા અભાવજ બાણવો આત્માની
પૂર્ણતાથી મારે વિષે અધ્યારોપ એ મહાન આશ્ચર્ય છે—કેમકે મારું સ્વરૂપ
માયાવિકારયુક્ત અને માયાવિકારહીન છે. જે કે સ્વમહિમામાં સ્થિત [સ્વસંવેદ્ય]
એમાં અધ્યારોપ અપવાદનો સદાએ અભાવજ છે. એજ આશ્ચર્ય છે.

અનેનાનુભવેનૈવ યોગી વિંદુ ગતો ભવેત્ ॥

તત્ર લીનસ્વભાવેન સદાસાન્ત્યા પ્રવર્તેત્ ॥૧॥

અર્થ:—હવે યોગીના અનુભવ સુખનું વર્ણન થાય છે—એ પ્રમાણે
પૂર્વોક્ત અનુભવવડે યોગી સાક્ષાત્કારના અનુભવથી મિંદુ નામના પંચમ દેહને
નાદથી પરે સોહં સોપાધિક પ્રહરૂપે બાણ છે તેથી તે સર્વ એટલે નીચેના
ચાર પાદમાં અન્યરૂપે અલેહ છે એ પ્રકારે ચાર પાદ દેહમાં છતાં પણ પોતાના
આત્મામાં તે સર્વ લય રૂપે રહે છે. આવા જીવ-યુક્ત સ્વભાવ ધારણ કરનાર
યોગી પ્રારબ્ધ માત્રના ક્ષયમાં કેવળ પરબ્રહ્મને વિષે સદાએ શાન્તિથી રહેતાં—
વિધિનિષેધહીન રહેતાં—પ્રારબ્ધને લોગવતાં—લોકતા લોગમાં સ્વેચ્છાવિહારી
પણાથી કેવળ સ્વયંપ્રકાશ સ્વરૂપે સુખે વીચરે છે હુંજ બ્રહ્મ છું અને આ સર્વ
મારે વિષે લીલા માત્ર દેખાય છે તથાપિ હું આત્મા છું એમ સુખરૂપ બાણી
માયા મોહથી શાન્તયુક્ત રહે છે—હવે નિરૂપાધિ બ્રહ્મનો અનુભવ કહે છે—

અયાઈ ભેદહીનશ્ચ ન ભેદામયિ વર્તેત્ ॥

સદા સંતતં ભાવેન સંસ્યિતોત્ર નિરંતરમ્ ॥૧૦॥

અર્થ:—હવે નિરૂપાધિક બ્રહ્મના અનુભવને દશ શ્લોકથી વર્ણવે છે
ઉપર વર્ણવી ગયા પ્રમાણે સોપાધિક બ્રહ્મનો અનુભવ કરીને આ અહંયુક્ત
યોગી અન્ય વ્યતિરેક લક્ષણાના માયાયુક્ત લેહોથી પોતાના સ્વસંવેદ્યસ્વરૂપ
માં સ્થિત રહેતો અનેક લેહોમાં તાદૃશ અલેહાત્મક રહેવા લાગે છે—કેમકે બ્રહ્મ
સ્વરૂપ સદાએ નિરૂપાધિકજ છે—તેજ સદાએ ગુણવર્ણિત નિર્ગુણ છે—સોપા-
ધિક તે સગુણ બ્રહ્મ છે—એટલે ગુણ સમાનભાવ મારણથીજ સગુણ બ્રહ્મ છે.
ગુણ સમાન ભાવનો અભાવ હોવાથી ગુણલેહમાં તે નિર્ગુણ છે—એટલે હું
ચૈતન્ય લેહહીન છું એમ બાણ છે મારા બિદાત્મામાં લેહ નથી. લેહ તે
સગુણમાં છે. નિર્ગુણમાં નથીજ. એટલે સદા સર્વ કાળમાં સદાત્મભાવ વડે
હું સર્વ ઉપાધિ રહિત છું એવો અનુભવ કરે છે.

ન સ્વામિ હરાન્વેષ પાલયામિ ન નિશ્ચિતં ॥

સ્વયમેવ જગત્ભાતિ યથામયિ ધૃતં ભવેત્ ॥૧૧॥

અર્થ:—મારા આધિય (અધિકાર) પશુથી આ માયામય જગત સ્વયમેવ ભાસે છે. તેને મેં ધારણ કરેલું નથી. તદાપી બધું ધારણ કર્યું હોય એમ રજા સંપર્વત જ્ઞાન્તિની પેઠેજ ધારણ કરેલું છે—મારા ચિદાત્મા ચૈતન્યને વિષે ધારણ ક્રિયાનો અભાવજ છે—ધારણ ક્રિયા રજા સંપર્વત જ્ઞાન્તિમાત્ર એટલે અજ્ઞાનથી કદપાય છે—ચિદાત્માના આભાસ વડે આ જગત-દેહનું ચાલન બધુંલું તે વાસ્તવિક નથી. એ ભાસનો પ્રભાવ છે—એટલા માટે હું ચિદાત્મા સજ્જતો પણ નથી. કેમકે સર્જન ક્રિયાહીન છું. તદ્વત્ ન પાલન કરું છું અને ન તેનો નાશ કરું છું. એ પ્રમાણે ક્રિયાત્મક સોપાધિક બ્રહ્મ હુંજ છતાં પણ નિશ્ચયથી નિષ્ક્રિય નિરૂપાધિકજ છું.

ઉત્પન્નં સ્વસ્વભાવેન સ્થિતં નષ્ટં તથા કિલ ॥

વિશ્વં તત્ર ન મે હાની વૃદ્ધિર્ભવતિ કહિંચિત્ ॥૧૨॥

અર્થ:—સોપાધિક બ્રહ્મના પ્રકૃતિમય વિહારભાવથી બધે વિશ્વ કે દેહની ઉત્પત્તિ ગણાય પણ સોપાધિક બ્રહ્મના સ્વભાવની ક્રિયાર્પે છે—પણ મારા ચિદાત્મ સ્વરૂપમાં નથી. મારા સ્વયંપ્રકાશ ભાસનોજ પ્રભાવ છે—તેથી ભાસે છે—અથો યદતઃ પરાદિવો જ્યોતિર્દીપ્યતે વિશ્વતઃ પૃષ્ઠેષુ સર્વતઃ પૃષ્ઠેષ્વનુકોષ્ટત્મેષુ લોકેષ્વિદં વાવતલાદિ દમસ્મિન્નંતઃ પુરુષે જ્યોતિઃ યેન સૂર્યસ્તપતિ તેજસેદ્વં ઇતિ શ્રુતેઃ॥ આ શ્રુતિમાં પાછલા ભાગમાં નાના પ્રકારનું વિશ્વ તેના અંતરમાં બ્રહ્મ પુરૂષ જ્યોતિની જે વિશ્વાત્મિકા માયા બુદ્ધિ પ્રકૃતિ છે—તે સર્વ કરનાર છે—આ પ્રકૃતિ બુદ્ધિના અંતમાં તે પુરૂષ છે—તે જ્યોતિ પ્રકૃતિનો વિહારી છે. એવો અર્થ છે—એ પ્રકારે વિશ્વની ઉત્પત્તિ અને એવીજ રીતે વિશ્વનો લય. તે મારા પ્રકૃતિ વિહારે સોપાધિક સગુણ સ્વરૂપમાં છે—પણ મારા ચિદાત્મની ચૈતન્ય સ્વરૂપમાં કંઈપણ કદાપિ પણ વિશ્વ વિહાર નથી. તેથી મને વૃદ્ધિ પણ નથી તેમ હાની પણ નથી. આ મારા ભાસના સામર્થ્યથી વિશ્વ વિહાર છે—તે ભાસ તેજ માયા—ન ફેંકે છે અને ન ગૂઢણ કરે છે તે દોષ મારા નથી પણ એવો મારા ભાસનો સ્વભાવ છે.

ન વિશ્વસ્મિન્નર્હજીવો ન શિવઃ સાક્ષી યાવગઃ ॥

અન્યા માયાયુતં હીનં વદન્ત્ય યોગિનઃ સદા ॥૧૩॥

અર્થ:—આ જીવાત્મા પરાત્મા (ઈશ્વરાત્મા) સંજ્ઞા કેવા કારણથી છે—તેના અર્થને કહે છે—પ્રકૃતિના તાદાત્મ્ય ભાવ ધારણથી આ મિથ્યા વિશ્વ અથવા દેહ બધે ભાસે પણ તે મારા ચિદાત્મામાં નથીજ નથી—તેમજ ત્રિગુણાત્મકા પ્રકૃતિના લોકતા રૂપ જે જીવો છે—તે મારા ચિદાત્મામાં નથીજ. મારા સ્વરૂપમાં આ-

ભાસદોષ વડે તે જીવો છે-તે મારા અખંડ સ્વરૂપમાં કદાપિ હોયજ નહિં. તેમજ સાક્ષી ભાવાત્મક જે તુરીય કેવળ ભિન્ન ભિન્ન ગુણોનો ગુણાત્મક-ગુણોનો આલોક ચૈતન્ય જે શિવ-તે પણ પ્રકૃતિના અંતરમાં સ્થિત હોવાથી તે પણ મારા ચિદાત્માને વિષે નથી. મારે વિષે જો અહં ન ભાસે તો તે તુરીય શિવ મારા વિષે કદાપિ સંભવે નહિં. કેમકે તે પણ ભાસનો સ્વભાવ છે-આ સર્વ મારા વિષેના ભાસની દોષ દૃષ્ટિથી તે કહેવાય છે. જે પુરૂષ યોગી ના અનુભવથી રહિત હોય. તેને બ્રાન્તિ રૂપ રજ્જુ સર્પવત્ વિવર્તરૂપથી દેહ ભાસે છે-મારે વિષે માયાયુક્તપણું અને માયાહીનપણું કહે છે તે યોગી નથી. કેમકે મારા માયાયુક્ત અને માયાહીનપણાના અભેદના અભાવને તે જાણતો નથી.

यथाकाश भवं मेघ पटलं सर्वतः स्थितम् ॥

तत्र सूर्यस्य किं दक्षाच्छादनं संभवेत् कदा ॥૧૪॥

અર્થ:—તેનું બિદાહરણ કહે છે-જેમ આકાશને વિષે સ્થિત એવા સૂર્યને તે આકાશમાં પથરાયેલો (મેઘપટલ) જે વાદળોનો સમૂહ તે કદાપિ આચ્છાદન કરી શકતો નથી. સૂર્ય તો પોતાના સ્વમંડળમાં સદાએ સ્થિરસ્થિત છે-એટલે પટલ દોષહીન છે-સ્વમંડળમાં વાદળાં પહોંચી શકતાં નથી. સૂર્યનો ભાસ પૃથ્વી ઉપર પડે તે આભાસને મેઘપટલનું આચ્છાદન થાય, તેથી સૂર્યને આચ્છાદન થયું એમ માનનાર મોટી ભુલજ કરે છે-તે દોષ સૂર્યમાં કદાપિ નથી. તે પ્રમાણે મારા સ્વરૂપને જાણવું જોઈએ. માત્ર મારા ભાસ રૂપે માયા સ્વભાવજ છે.

नष्टे भ्रे किं रविः साक्षाच्छादनेन विवर्जितः ॥

तथा मोह विमोहौ च मयि भ्रान्त्या वर्दतिये ॥૧૫॥

અર્થ:—જ્યાં વાદળો નષ્ટ થઈ જાય છે-એટલે આપણી આંખોને આચ્છાદન કરનાર વાદળોથી નિવર્ત થયેલો પુરૂષ તુરતજ સૂર્યને દેખે છે-તેવીજ રીતે મારા ચિદાત્મ સ્વરૂપને વિષે માયાયુક્તપણું મોહ કે ત્વમોહ એટલે માયાહીન પણું-એ બન્ને રજ્જુ સર્પવત્ બ્રાન્તિમાત્ર છે. મારા પ્રહ્લ અનુભવથી રહિત પુરૂષા (યોગી જનો) મારા વિષે દૃષ્ટે છે તે ખોટું છે—

सदैकात्म स्वरूपाख्ये मयि मोह विमोहकौ ॥

कथं भेदौ प्रवर्तते पश्य माया प्रभावजौ ॥૧૬॥

અર્થ:—મારા સદાએ ચિદાત્મ સ્વરૂપને વિષે માયાપ્રભાવરૂપ મોહયુક્ત મોહરહીતપણું. એ બન્ને કેમજ હોય !!! માયાયુક્ત સોપાધિકને વિષે. માયાના પ્રભાવરૂપે તે ભાસ સામર્થ્યથીજ ભાસે છે-તે મારા નિરૂપાધિક પ્રહ્લસ્વરૂપને વિષે મોહ વિમોહ કેવી રીતે પ્રવર્તે !!! તેથીજ તું જોકે માયાના પ્રભાવથી મારે વિષે કાંઈપત મોહ વિમોહ ભેદો કંઈપે છે-પણ સત્ય રીતે તે મારા અભેદ સ્વરૂપમાં કદાપિ પણ નથીજ નથી.

તથાપિ વિશ્વસંયુક્તો મોહિતો હં ન સંશયઃ ॥

જ્ઞાત્વાત્માનં વિમોહોહં સદા સાક્ષી ન સંશયઃ ॥૧૭॥

અર્થ:—તથાપિ ભેદકતા પછી વાળી પ્રકૃતિના સંયોગે વિશ્વાત્મક ભોગ અભોગના ભેદકતા તે વિશ્વસંયુક્ત હોવાથી તે સોપાધિક કહેવાય છે. વિશ્વાત્મક માયાના મોહીતપણાથી હુંજ તે માયાના તાદાત્મ્યપણાએ અન્ય લક્ષણયુક્ત જીવાત્મારૂપ સોપાધિક ગણાઉં છું. એમાં કંઈ શંકા નથી. શ્રુતિથી પુરૂષ પ્રકૃતિની તાદાત્મ્યતાને વેદ પછી વર્ણવે છે. તે બહુ કાળે સત્કર્મ વડે વૈરાગ્ય યુક્ત થવાથી પોતાના નિરૂપાધિક ચિદાત્માના સ્વરૂપને સાક્ષી સ્વરૂપે અહં માયા ભ્રમના ત્યાગે બાંધે છે, અન્ય અંતે વ્યતિરેક તે આત્મવિદ્યારાત્મક ભાવજ છે તેથી આમાં શંકા નથી. કેવળ નિરૂપાધિકજ છે.

માયયા જીવસંજોહં તથા શિવો ન સંશયઃ

મયિ વ્રહ્મણિ વિશ્વં તદ્દશ્યતે નૈવ દ્વશ્યતે ॥૧૮॥

અર્થ:—તેજ પ્રમાણે માયાના મિથ્યાપણના સ્વરૂપથી તાદાત્મ્યપણાને લીધે, અન્ય લક્ષણયુક્ત પુરૂષ ધર્મના અનુક્રમમાં મારા વિષે જીવ-અને વ્યતિરેક લક્ષણયુક્ત માયાયુક્ત શિવ કે જે સાક્ષી કહેવાય છે, તે મારા નિરૂપાધિક ચિદાત્માને વિષે કદાપિ નથી. એ વાત નિઃસંશય છે કેમકે સ્વમહિમામાં સ્થિત (સ્વસંવેદ) ચિદાત્માના ભાસનો લય જતાં પુનઃ જીવ શિવનું ભાસવાપણું નથી. કેમકે કેવળ જીવન્યુક્ત અનુભવરૂપ ચિદાત્મા છે.

एवं ज्ञात्वा स्वयं योगी सदा शान्त्या प्रवर्त्तते ॥

દ્વંદ્વ ભાવં પરિત્યજ્ય સોહં વ્રહ્મણિ સંસ્થિતઃ ॥૧૯॥

અર્થ:—હવે જીવન્યુક્ત મુખનું વર્ણન થાય છે. એ પ્રકારે પોતાના મહિમામાં સ્થિત એવા પોતાના આત્માને બાંધીને દ્વંદ્વભાવરૂપ મોહયુક્ત-અને મોહહીનપણું ત્યાગ કરીને પોતાના આત્મામાંજ લીન રહેનાર યોગી દેહસ્થિત પ્રારબ્ધ ભોગના ભેદકતાપણાના સંબંધે નિવસે છે. અને દગ્ધ બીજવત્ પોતાના ચિદાત્મક સ્વરૂપને વિષેથી દ્વંદ્વભાવરૂપ પ્રારબ્ધાધીનપણાને છોડે છે. એટલા માટે બિંદુ દેહાત્મક-સોહ-સોપાધિક બ્રહ્મને વિષે સ્થિત થનાર પ્રકૃતિના ભેદકતા તરીકે જે હું તે પોતે પોતાના મહિમામાં નિરૂપાધિક ચિદાત્મારૂપે સ્થિત છું. એવી સદા શાન્તિ કૃતકૃતાર્થ પણાવડે સંભવ છે કેમકે પ્રારબ્ધહીન ધારણ કરનાર છતાં વિધિનિષેધહીન આચરણ યુક્ત તે યોગી છે, યત્રનાન્યત્ પश्यति नान्यत् शृणोति नान्यत् विजानाति सम्मृषेति श्रुतेઃ ॥ એમ શ્રુતિ પછી કહે છે—

अतः परं प्रवक्ष्यामि ब्रह्मानुभव रूपकं ॥

ન દેહો નૈવ દેહરથોહં ભવામિ કદાચન ॥૨૦॥

અર્થ:—હવે સ્વતંત્રિયાન બ્રહ્મના અનુભવનું નવ પ્રકારોથી વર્ણન થાય છે કે હવે પ્રકૃતિ પુરૂષના અલેહાત્મક બ્રહ્મના અનુભવથી નિરૂપાધિક

ચિદાત્મા બ્રહ્મનો અનુભવ જે ચોરીના ચિત્તમાં થાય છે, તેના સ્વરૂપને કહું છું. હે દક્ષ ! ! ! હું દેહ નથી. તેમાં દેહ શબ્દ વડે સોપાનિક બ્રહ્મને ન બાબુલુ કેમકે બુદ્ધા બુદ્ધા દેહના બેદામાં પણ દેહનો અભેદ છે. દેહાત્મક લક્ષણથી તેનો અનુભવ કરવો, એટલાજ માટે હું દેહ નથી. કેમકે તેમાં પ્રકૃતિભાવ હીનત્વ છે તેજ પ્રમાણે દેહને વિષે સ્થિત એવા ચિદાત્મા પુરૂષ પણ પ્રકૃતના અતર્ગતપણાથી સમજવાનો છે. ઈકો દેવઃ સર્વમૂતેષુગુઢઃ સર્વ વ્યાપિ સર્વમૂતાં તરાત્મેતિ ॥ શ્રુતેઃ ॥ એટલાજ માટે પુરૂષભાવહીનપણાથી દેહને વિષે સ્થિત હું નથી, એમ પ્રકૃતિ પુરૂષાત્મક કદાપિ પણ નથી.

સંતતમયિ નાસ્ત્યેવ વિશ્વં મયિ ન વિચિતે ॥

બેદાભેદ વિહીનત્વાત્ વ્રક્ષં વ્રક્ષાણ્યહં રતઃ ॥૨૧॥

અર્થઃ—પ્રકૃતિ પુરૂષના અભેદપણાથી સંતત એટલે સદા મારા સ્વરૂપમાં બુદ્ધારૂપે ચિદાત્મત્વ નથી. મારા ભેદ અભેદપર સ્વરૂપમાં પ્રકૃત્યાત્મક વિશ્વ પણ કદાપિ નથી. ભેદ એટલે પ્રકૃત્યાત્મક અને અભેદ એટલે પુરૂષાત્મક આ ભેદનો મારે વિષે અભાવજ છે—એમ બ્રહ્મમાં પ્રિતીવાળા ચિત્તથીજ પરબ્રહ્મમાં રત એવા પ્રકૃત પુરૂષના અભેદથી અહં વ્રક્ષાસ્મિ આ શ્રુતિ મહા વાક્યો વડે બ્રહ્મના અનુભવની યોજના સાધવી. ન વિદિતક્રિયાઅન્યદેવ તદ્વિવિદિતાદયોઽવિદિતા વચીતિ શ્રુતેઃ ॥ આ શ્રુતિમાં વિદિત તે સગુણ—કે જે બ્રહ્મ—ગુણુ લક્ષણયુક્ત છે. અને અવિદિત તે નિર્ગુણુ લક્ષણયુક્ત એ બેનો અભેદાત્મક તે અહં વ્રક્ષાસ્મિ છે.

વિશ્વરૂપો હમેવેદં મયિ સર્વં મતિષ્ઠિતય ॥

નિશ્ચહીનો ન સંદેહઃ સર્વેકરૂપ ધારકઃ ॥૨૨॥

અર્થઃ—આ પ્રકૃતિ પુરૂષ સ્વેચ્છા વહારી છે. સ્વતંત્ર છે તેને વિષે પ્રવેશનો અસંભવ છે—તેને હવે ચાર શ્લોકથી કહે છે—પ્રકૃતિ પુરૂષ અભેદાત્મક અને સર્વમાં વ્યાપક છે. મારાવડે પ્રકૃતિ પુરૂષની સ્થિતિ છે. પ્રકૃતિ પણ હુંજ છું અને પુરૂષ પણ હુંજ છું, તેથી જીવાત્મા અને શિવાત્માનો અભેદ છે. તેથી સદા એ હું એકરૂપ ધારક નિરૂપાધિક અતુર્ય બ્રહ્મ છું. મારું સ્વરૂપ આ વિશ્વહીન છે. વિશ્વનો ભેદ મારા વિષે નથી. તેથી હું પરમાત્મા સ્વરૂપ છું. પરમ શબ્દની ઉપાધિથી હીન કેવળ આત્મ સત્તાધાર સ્વરૂપ તે મારું છે. તેમજ વિશ્વરૂપ જીવાત્માનો આત્મ સત્તાધારક જે હું તે સદાએ એકરૂપ ધારક છું.

ન સૃષ્ટં પાલ્યતે નૈવ દ્રિયતે ન મયા કદા ॥

વિશ્વં સૃષ્ટં હતં નિત્યં પાલિતં સર્વદા મયા ॥૨૩॥

અર્થઃ—મારા વિષે નિશ્ચય ઉત્પન્ન થયું પાલન થયું અને નાશ થયો. તે સર્વદા સર્વ કાલમાં મારા અભેદ સોપાનિક સ્વરૂપના અનંતકલ્પવિહાર.

પણથી છે—તે મારે વિષે અન્વય લક્ષણયુક્ત પ્રતિષ્ઠિત બાબતું. કેમકે અન્વય લક્ષણા માયામયપણથી છે તે વાસ્તવિક નથી. તેમ મારા વિષે કદાપિ કોઈ પણ કાળે પણ વિશ્વનું ઉત્પત્ત થવું, પાલન થવું અને નાશ થવો એ વ્યકિત રીકે લક્ષણયુક્તથી કદાપિ કહેવાય નહિ. આ વ્યતિરેક લક્ષણ પણ માયામય હોવાથી તે પણ વાસ્તવિક નથી. એ પ્રકારે સોપાનિક અને નિરૂપાધિક પ્રશ્નને બાબતું. કેમકે અન્વય લક્ષણા અને વ્યતિરેક લક્ષણા એ બંને માયાયુક્ત પણથી છે તે મારે વિષે કદિપત છે.

મયિ સંતત ભાવશ્ચ દૃશ્યતે ન વિનિશ્ચિતં ॥

ન વિશ્વં વિવિધાકારં નાના દેહ પરાયણં ॥૨૪॥

અર્થ:—વિધવિધ પ્રકારના દેહ પરાયણ અને તત્ અલેહાત્મક સર્વ પરાયણ એટલે વિધવિધ પ્રકારનું સર્વાત્મકપણું જેમ કરોળીયાની તંતુ બાળ અથવા અગ્નિના વિસ્ફુર્લોગ (તણખા)ની પેઠે મારા ચિદાત્માને વિષે સર્વે પ્રાણો સર્વે લોકો સર્વે દેવો તથા સર્વે જૂતો વિગેરે સર્વ તે મારા વિષેજ બાસે છે. ત્યાં ઉપનિષદનું વાક્ય છે કે—સત્યઃ સત્યમિતિ પ્રાણાવૈ સત્યં તેષાંમેષ સત્યમિતિ શ્રુતેઃ ॥ એમ બધું સત્ય હોવાથી અન્વય વ્યકિતરેકના માયામય રૂપથી અને માયાના મિથ્યાપણાવડે ભાસમાન થતું તે સર્વ મિથ્યાત્મકજ છે. મારા સંતત સ્વરૂપમાં સદૈકત્વ હોવાથી તે મારે ૧વધે કદાપિ પણ નથી કેમકે તે સર્વ માયામય છે એમ નિશ્ચય કરીને સ્વમહિમામાં સ્થિત થાય છે—તેજ નિરૂપાધિક પ્રશ્ન મારે સ્વરૂપ છે.

સદા બોધમયો હતુ દેહદેહિયુતં સ્તથા

મમ તત્ર ન મો દક્ષ બંધાર્થૌ પ્રકીર્તિતૌ ॥૨૫॥

અર્થ:—એટલાજ માટે પ્રજ્ઞાત્મકપણાથી હું તુરીય બોધાત્મક બોધમય છું. માયા વિહાર બોધવડે અન્વય વ્યતિરેક તેમ સ્વતંત્રતાન એટલે સ્વયમેવ જિત્યાન કરનાર દેહ દેહીયુક્ત પ્રકૃતિ પુરૂષાત્મક તે અન્વય વ્યતિરેક પણાથી છે. હે દક્ષ પ્રભપતિ!!! એટલાજ માટે અન્વય વ્યતિરેકાત્મકા એવી જે માયા તે વડે વર્ણવાતો બંધ અને અગંધ એટલે મોક્ષ અર્થાત્ અન્વયથી બંધ અને વ્યતિરેકથી મોક્ષ અથવા સાક્ષીત્વ તે બંધમોક્ષ મારે વિષે મારા સાથેના સંબંધના અભાવથી નથીજ નથી. મારા પોનાના સ્વ મહિમામાં સ્થિત પણાના સ્વરૂપથી મારા વિષે બંધ અને અગંધ કયા આધારે હોય!!! કે ત્યાં સંબંધનોજ અભાવ છે, જો કે તે માયાના આધારરૂપ હોવાથી ત્યારે નાચા સમાધિ યોગમાં લય ભય, ત્યારે તેના આધારભૂત એવા બંધ અગંધ પણ લય ભય છે કે પછી જેનું આદર્શન નથી. કેમકે માયાનું મિથ્યાપણું છે. પ્રજ્ઞાસત્યં જગન્નિર્યોતિ ॥ શ્રુતેઃ ॥

માયયા સંયુતોનિત્યં દેહદેહી પ્રયોમતઃ ॥

માયા હીન પ્રભાવેણ દેહદેહી વિવાર્જિતઃ ॥૨૬॥

અર્થઃ—સર્વ શાસ્ત્રોના નિશ્ચય છે કે—માયાનું મિથ્યાપણ છે. ત્યારે કેવા કારણસર તે દેખાય છે—તેનો નિશ્ચય કહે છે—હું કે જે નિત્ય સ્વરૂપ છું—તે મને અન્યથા વ્યતિરેક લક્ષણોના વિહારચુક્રતપણથી માયા સંયુક્તપણું બાંધેલું. એટલાજ માટે દેહ દેહીમય જે પ્રકૃતિ પુરૂષાત્મકપણા વડે મને માયાયુક્ત વર્ણવે છે—તેજ પ્રમાણે યોગ સમાધિ વડે માયાહીનત્વથી મને બાંધે છે—એટલાજ માટે પ્રકૃતિ પુરૂષમય દેહદેહીનો અલેહ તે સમાધિના સામર્થ્યથી છે—તેમ કરી માયા લય જતાં તે પુનઃ દેખાતી નથી. એ પ્રકારે ત્રીપાદનો વિહાર માયામય મિથ્યા છે—મારા સ્વમહિમામાં સ્થિત બ્રહ્મવિહાર પ્રમાણથી આ અન્યથા વ્યતિરેક બાંધવા, એજ સર્વત્ર નાના પ્રકારથી બ્રહ્મ સ્વરૂપને બાંધતું બેઠ્યો.

માયા યુક્ત વિયુક્તર્ત્વં મયિ કુપ્ર મદશ્યતે ॥

સદાહં બોધરૂપાશ્રયો વ્રજાણિ વ્રજપ્રભાવિતઃ ॥૨૭॥

અર્થઃ—હવે સમાધિ સુખનું વર્ણન કરેલ છે—મારા સ્વમહિમામાં સ્થિત સ્વરૂપ સ્થાને સમાધિ વડે લય જનાર—માત્ર માયાની અન્યથા વ્યતિરેક લક્ષણોથી માયાયુક્તપણું અને માયાવિહીનપણું કે જે સ્વસ્વરૂપાનુભવમાં લય રૂપ છે—તે મારા સ્વરૂપની બાંધતીથી મિથ્યાપણાના ભાવથી હીનપણામાં તે મારે વિષે કયારે અને કયાં દેખાય ? ? જીવાત્માને ચેતાના બ્રહ્મનો અનુભવ અલેહપણા રૂપે થતાં તે સમાધિ સ્વરૂપમાં સાક્ષાત્કાર થતાં નજ દેખાય. એ પ્રમાણે સદાએ બોધરૂપમાં આત્મા તદ્દરૂપ છે. તેથી હવે નર સ્વરૂપ નથી. પણ જીવન્મુક્ત સ્થિતિનું સર્વદા પૂર્ણ સુખ આનંદ અને તૃપ્ત સ્વરૂપે પૂણ બ્રહ્મ સ્વરૂપ છે—

एवं बोधात्मके नैवानुभवेन प्रजापते ॥

યોગી યોગ સમાયુક્તઃ સદાશ્ચાન્ત્યા પ્રવર્તેતે ॥૨૮॥

અર્થઃ—હવે જીવન્મુક્ત યોગીના સુખને વર્ણવે છે—એ પ્રમાણે બોધ એવા પરમાત્માના સ્વરૂપના અનુભવ વડે સમાધિથી સાક્ષાત્કાર કર્યો છે તે જેણે. એવા સ્વાનુભવયુક્ત યોગીજનો બ્રહ્મમાં અલેહકાર યોગપૂર્ણ છે—કે જ્યાં સમાધિબાંધનો અભાવ છે—તેજ કૃતકૃત્ય સુખાનુભવયુક્ત છે—શાન્તિસ્વરૂપ છે. સ્વાધીન આચરણ સુખાનુભવયુક્ત હોવાથી વિધિ નિષેધ હીન છે—પ્રારબ્ધાધીનસુખને ધારણ કરેલું બાંધનાર વિધિનિષેધને બાંધતા નથી પ્રારબ્ધલક્ષ્યમાં બ્રહ્મનું ભાવીસુખ મેળવવાનો સંભવ છે—યદ પુર્ણાનંદૈક રૂપસઃ બોધસ્તદ્બ્રહ્માહમિતિ કુતક્રત્યો મવતિ ॥ સ્મૃતેઃ ॥ તથાચ ॥ કાર્યોપાધિરયં-જીવ કારણોપાધિરશ્વરઃ ॥ કાર્યકારણ તાં હૃત્વા પૂર્ણં બોધો વ શિષ્યત ઇતિ સ્મૃતેઃ॥

અતઃપરં વિવેચારૂપં વક્ષ્યામિ બ્રહ્મભૂતકં ॥

પ્રકૃતિર્ન તથા દક્ષ પુરુષોર્હં ન નિશ્ચિતમ્ ॥૨૧॥

અર્થ:—હવે વિગ્રોધ એટલે સાંખ્ય સ્વરૂપના અનુભવને દક્ષમંત્રથી કહે છે કે-હે દક્ષ પ્રજાપતિ !!! હવે વિગ્રોધ એટલે સાંખ્ય બ્રહ્મ કે જેથી બ્રહ્મભૂત સ્વસ્વરૂપાત્મસ્વરૂપની સમાધિવડે સમજવું કે અહં સ્વરૂપે નામરૂપાત્મિકા મિથ્યા પ્રકૃતિ તે નથીજ નથી. તેમ પ્રકૃતિના તદાત્મ્યપણાથી, લોકેત્યાના દોષહીન રૂપ પુરૂષ તે પણ માફે સ્વરૂપ નથી. એ પ્રમાણે સમાધિના યોગ વડે નિશ્ચિત કર્યો છે વિચાર તે જેણે-એવો યોગી બ્રહ્મીભૂતપણાને પામે છે—

તયો યોગે ન બોધો હં બ્રહ્માર્હં ભોગવર્જિતઃ ॥

સદા બ્રહ્મણિ સંસ્યંશ્ચ સેલહીન પ્રમાવતઃ ॥૨૦॥

અર્થ:—પ્રકૃતિ પુરૂષના અલેહાત્મક યોગ રૂપ યોધ બ્રહ્મ હું નથી-કેમકે માયા મુખ યોધવડે બ્રહ્મના બિત્થાનનો સંભવ છે-અને માફે સ્વરૂપ તો સદાએ ઉત્થાનરહિત છે-હું સદાએ બ્રહ્મસ્વરૂપ હોવાથી, લોગરૂપ માયાના લોગરહીત એટલે માયા વિહારરહિત છું. એટલાજ માટે ખેલહીન પ્રભાવથી ખેલ જે માયા વિહાર-તે હિન, માફે માહાત્મ્ય છે-માફે વિષે અલનનો અભાવ હોવાથી. સદાએ સ્વસ્વરૂપે સ્થિત છું. અન્યથ લક્ષણથી માયાચુકતપણું અને વ્યતિરેક લક્ષણથી માયાહિનપણું. એ સમાધિમાં એટલે સ્વમહિમાની પ્રાપ્તિમાં નથી. એ પ્રકારે યોગીજન સદાએ સાંખ્ય બ્રહ્માનુભવે વિહારહીનજ રહે છે—

મિથ્યારૂપં જગત્સર્વં જગદાત્મા તથા મતઃ ॥

તયો યોગકરં બ્રહ્મ મિથ્યામૂલ પ્રકાશકમ્ ॥૨૧॥

અર્થ:—હવે મિથ્યાત્મક નાશ સમાધિનું વર્ણન કરે છે-સોપાધિક એટલે સચુણ બ્રહ્મ કે જે સર્વ જગત અલેહાત્મક તે મિથ્યા નામરૂપથી અલેહાત્મક છે-તેમજ નિર્જુણ બ્રહ્મ કે જ્યાં પ્રકૃતિના લોગનો અક્ષાવ છે-એવા બિહાત્મા નિર્જુણનું પણ મિથ્યાપણું છે-તે પુરૂષ પ્રકૃતિસ્વરૂપના યોગથી અલેહ યોગાત્મક એવા મિથ્યા મૂળ દ્વંદ્વ પ્રદાયક જે બ્રહ્મ તે દ્વંદ્વનો અભાવ હોવાથી તે પણ મિથ્યા છે-તે મિથ્યા મૂળ પ્રકૃત પુરૂષરૂપ દ્વંદ્વનો પ્રકાશ પણ માયા વિહારાર્થે બિન્નત્વને સ્થાને તેમાં ખેલ કરે છે. એવા પ્રકારના યોગનું સ્વરૂપ જે યોધ તે પણ મિથ્યાજ છે-કેમકે તેમાં માયાવિહારનો અસંભવ છે અને ચોખ સૂત્ર છે કે-નિર્માણ ચિત્તજ્ઞાસ્પિત્યાત્રાદિતિ તેના ઉપર વ્યાસ બાપ્ય કે-અસ્પિતા જ્ઞાનં કિત્ત કારણહુત્વાદામ્ ચિર્માણ ચિત્તદ્વિવે કરોતિ તત્ત્વ સચિત્તાનિ ભવંતિ ॥

અપિ બ્રહ્મણિ નાસ્ત્યેવ પ્રકૃતિર્વાં પુવાન્ કવિત્ ॥

તયો ચૈવો ભવાકારઃ સકલેલ પરાવતઃ ॥૨૨॥

અર્થ:—હવે બ્રહ્મ સ્થિતિનો અનુભવ કહે છે—એ પ્રમાણે સાંખ્યાત્મક સાંખ્ય બ્રહ્મનો મારે વિષે સમાધર્થી સમાવેશ થતાં પુરૂષ અને-પ્રકૃતિના તત્વો એકત્યપણાને પામે છે. તેજ યોગ બોધાત્મક બ્રહ્મ છે. કેમકે તે સદાએ બેલ-પરાયણ છે-પણ, તે સર્વ મારે વિષે કદાપી નથી. તે બેલ બ્રમણ્યરૂપ હોવાથી મારું સ્વરૂપ સદાએ વિહારહીન છે-અહીંયાં શ્રુતિ કહે છે કે-इन्द्रियेभ्यः परास्वर्ग्यः અહીંથી આરંભીને પુરુષાન્નપરં કિંચિત્ અહીંયાં સુધી તિનેા અર્થ ઇન્દ્રિયો-વિષય મન અને બુદ્ધિ એ સર્વ વ્યપ્તિસ્વરૂપ બુદ્ધિમાં સુપુતિરૂપે અલેદ થાય, તે બુદ્ધિ આગળ મહત્ત્વ તુરીય સ્વરૂપ જે કે પ્રકૃતિના અપાર અને અનંતાદિ શુભ્યુકત છે-અને મહાન ચેતનાત્મક પુરૂષ પણ્યથી છે, પરમ અવ્યક્ત સ્વરૂપ જે માયા તે અવ્યક્તસ્વરૂપના વહારપણ્યથી છે-તેથી તે માયાધારભૂત પુરૂષ શ્રેષ્ઠ છે.

बोधे नोत्थान भावश्च जायते ब्रह्मणः सदा ॥

मिथ्याभूतं तदेवापि कर्ममायि प्रवर्तते ॥૩૩॥

અર્થ:—હવે દોષનું વર્ણન કરે છે-માયાવિહારના બોધવડે બ્રહ્મનાનો ભાવ છે પોતાના મહિમામાં સ્થિત એવા બોધ બ્રહ્મમાં વિહારની રૂપી છે તેમાં અન્યથ વ્યતિરેકની બ્રહ્મત્તિ તેજ દોષ છે-તે મિથ્યાભૂતા છે-કેમકે મારા સાંખ્ય એવા બ્રહ્મનાહીન સ્વરૂપમાં કેમજ હોય ? ? કેમકે અસંગોદ્યયં પુરુષઃ ॥ શ્રુતેઃ ॥ તેમ સાંખ્ય સૂત્ર પણ છે કે અસંગોયં પુરુષઃ ॥ એમ છે.

सत्यं ब्रह्म इति प्रोक्तं वेदेषु वेदवादिभिः ॥

तत्रत्वेलोनृताकारः कुतस्तिष्ठति भ्रान्तिदः ॥૩૪॥

અર્થ:—હવે સાંખ્ય બ્રહ્મનું સત્ય સ્વરૂપ વર્ણવે છે-વેદોને વિષે વેદ વાદીઓનો અનુભવ વડે સાંખ્યબ્રહ્મને સત્ય સ્વરૂપે વર્ણવે છે-તેને વિષે-અનૃત છે આકાર તે જેનો એવી મિથ્યાત્મક માયાના વિહારાત્મક ભ્રાન્તિનો એલ આત્માને વિષે ભ્રાન્તિદાયક છે-તેજ માયા આવરણ્યુકત, નરાદિ સંસારરૂપ આત્મા છે-નરાકૃતિ માયા મોહ્યુકત છે-કે જે આત્મામાં નરાકૃતિ નથીજ.

सदा ब्रह्म सुखे सक्तो ब्रह्मणि ब्रह्म भावितः ॥

तत्र वेदादिकं नास्ति स्त्री पुंभाव मयं कदा ॥૩૫॥

અર્થ:—હવે બ્રહ્મસુખના અનુભવને કહે છે-સાક્ષાત્કાર બ્રહ્મને વિષે બ્રહ્મ સુખના અનુભવવડે જન્માદહીનપણ્યથી સુખ્યુકત સાંખ્ય સ્વરૂપમાં જન્નભિન્ન સ્ત્રી પુરૂષના બોધરૂપનો લેદ ભાવ નથીજ નથી-તે અન્યથ લક્ષણ્યોએ પ્રકૃતિનો અને વ્યતિરેક લક્ષણ્યોએ પુરૂષનો લેદ કલ્પિત છે-કેમકે સાક્ષાત્કાર સાંખ્યની સમાધર્માં બોધ બ્રહ્મના અનુભવનો અલેદ છે-વહારહીન સાંખ્ય બ્રહ્મમાં બોધ બ્રહ્મનો અભાવ બળેા સંસ્કયાં કૃત્વા યદુર્વરિતં બ્રહ્મ તદેવ સાંખ્ય સાંખ્યરૂપ આત્મા-પરમાત્માને 1વધે લથ બથ છે.

માયયા રચિતં સર્વમનૃતાલ્લયં ન સંશ્ચયઃ ॥

સા મયિ ન સ્થિતા દક્ષ નિરાધારા અમાન્વિતા ॥૧૬॥

અર્થઃ—ત્યારે બોધ બ્રહ્મ આદિ સર્વ કયાં લય બય છે—તેને કંઈ છે, અનૃતા સ્વરૂપ જે માયાવિહારરૂપ બોધ બ્રહ્મ—તે માયારચિત એટલે અનૃતા-ત્મિકા માયારચીત કે જેમાં પુરૂષ પ્રકૃતિ સર્વ અલોકાત્મક છે—તેથી તે નિરાધાર છે. તેજ જમાન્વિતા છે—કે જેમાં જન્મ મરણાદિક કંઈ જમ છે. હે દક્ષ પ્રજાપતિ !!! તે માયા મારે વિધે નથી. કેમકે માઈ માયાવિહારહીન સ્વરૂપ છે. ત્યારે નિરાધારા માયા કેવી રીતે કીડા કરે છે ? કેમકે આત્મસત્તા-હીન છે—આત્મસત્તાહીન હોવાથી કીડાને અમ્ભવ છે—વિહારહીનપણામાં માયાના આપેક્ષપણાથી વિહારોત્પત્તિ સ્વયમેવ છે.

બ્રહ્મરૂપં ચ માંદૃષ્ટ્વા સ્વયમેવ વિનશ્યતિ ॥

માયાતતઃ સ્વયં સાક્ષાત્સત્યરૂપો ભવિષ્યતિ ॥૩૭॥

અર્થઃ—મારા બ્રહ્મસ્વરૂપની સમાધિવડે સાક્ષાત્કાર થતાંજ આ અનૃતા માયા આપો આપ વિનાશને પામે છે—વિહાર નાશ સંભવથી વિહારહીન સમાધિ સામર્થ્યવડે વિહારનો આપો આપ નાશ થાય છે—જેમ સદૈક વ્યાપક સ્વરૂપના ધ્યાનથી અનેકાત્મ વ્યાપ્યભાવનો નાશ થાય છે—તેમજ આ બાબતુ. એવો સ્વયં યોગી સાક્ષાત્ સત્યસ્વરૂપ બ્રહ્મસ્વરૂપ થાય છે.

યદ્યદં માયયા યુક્તસ્તયા સ્ત્રીયું મયં જગત્ ॥

સજામિ વેત્તદા સત્યં મયિકૃતઃ પ્રતિષ્ઠતિ ॥૩૮॥

અર્થઃ—હવે પોતાના સ્વરૂપમાં વિહારદોષનો વિનાશ સમજાવે છે—જે કે કલ્પનાવડે હું માયાયુક્ત છું. એમ હોય ત્યારે માયાવડે સ્ત્રીયુંમય પ્રકૃતિ પુરૂષ રૂપ પ્રચુર જગત્ હુંજ સજામું છું. તેમાં સંદેહ નથી. માયા વિહારથી અવસ્થ સર્જન છે. પણ મારા સત્ય બ્રહ્મ સ્વરૂપમાં કલ્પનાથી કલ્પાયેલું આ બધું કયાંથી અને કેમજ હોય !!! નજ હોય. એમ વિહારહીન મારા સ્વરૂપમાં માઈ પોતાનું સત્ય જ્ઞાન હોવાથી તે સત્ય બ્રહ્મ કહેવાય છે:— તદે ન વ્યક્ષરં સત્યમિતિ । સફલ્યેકમક્ષરંતિત્યેકમક્ષરંમિત્યેકમક્ષરં પ્રથમોત્તમે બક્ષરે સત્યં મધ્યતોનૃતં તદેતદનૃત સત્યેન પરિગૃહીતં સત્યં સ્વયમેવ ભવતિ નૈવં વિદ્વાંસમનૃતં હિનસ્તીતિ શ્રુતેઃ ॥ ઝંકાર અક્ષરરૂપ સત્ય છે. સત્યના અંતરગત અનૃત છે એમ પ્રતિપાદનથી બાબતુ, કારણ કે પરસ્પર સાપેક્ષવ છે—અહિંયાં વિહારહીન આત્મમાયા છે એમ બાબતુ કેમકે સાક્ષાત્ બ્રહ્મમાં માયા વિહાર યુક્ત અને માયા વિહારહીનપણાનો અભાવ છે—એટલા માટે પરત બિદ્યાનાત્મક બ્રહ્મને સત્ય સ્વરૂપ બાબતુ. કેમકે તેમાં વિહારહીન અનૃતાથી બિદ્યાનાનો સંભવ છે. બ્યારે વિહારયુક્ત અનૃત બ્રહ્મ છે ત્યારે અનૃત વિહાર નાશાર્થ સત્ય

બ્રહ્મની ઉપાસના કરવી એકજો. સત્યવડે અનૃતાત્મક ન હોય. તથાપ સત્યના આધારથી અનૃત સ્વયમેવ પ્રકટ થાય છે, કેમકે પરસ્પર સાપેક્ષત્વથી માયા-યુક્ત તે માયાહીન સત્ય બ્રહ્મ સ્વરૂપ છે. સાપેક્ષપણું એમ બહુવું કે-જ્યારે અનૃત સ્વરૂપ છે. ત્યારેજ સત્યનું હોવાપણું પણ સિદ્ધ આધારભૂત છે. જ્યારે અનૃતનો નાશ થાય છે. ત્યારે સત્ય પણ શું જ??? જ્ઞાન કૃત સત્યથી અનૃતનો અભાવ તે પરસ્પર સાપેક્ષત્વ છે-જ્યારે સ્વયં ઊત્થાનહીન બ્રહ્મ છે-ત્યારે તેનાથી ઊત્થાન પ્રગટ છે. કેમકે સત્યનો આધાર છે.

યજ્ઞાનૃત સ્વરૂપં તુ નાસ્ત્યેવ વેદવાદતઃ ॥

તદેવ સત્યમાહ્યાતમતો વૌષો ન દૃશ્યતે ॥૨૧॥

અર્થ:—હવે સ્વયમેવ સત્ય સમાધિવડે અનૃતના નાશના યોગને કહે છે જે સત્ય બ્રહ્મમાં (સાંખ્ય બ્રહ્મમાં) અનૃત સ્વરૂપ (બોધબ્રહ્મનો) નાશ થાય છે. તેનેજ વેદ વાદ કરવાવાળા સત્ય બ્રહ્મ કહે છે. તેથીજ સત્ય સમાધિમાં અનૃતનો નાશ થવાથી બોધનું બહુવાપણું નથી. કેમકે બોધ મિથ્યાપણામાં છે. અહીંયાં કપિલ સાંખ્ય સુત્રમાં છે કે-પ્રતિનિયતકારણનાશત્વમસ્ય દ્વાન્તત્વાત્ ॥ તેજ જગત છે. એમ પ્રસિદ્ધ છે. સત્યવડે અનૃતનો નાશ છે માટે સત્ય એજ બ્રહ્મ છે.

અનૃતં વિશ્વમસ્તિલં પ્રકૃતિ પુરુષાત્મકં ॥

તસ્માદ્ મિત્રોદ્દમેકથ્ય સત્યરૂપો ન સંશયઃ ॥૪૦॥

અર્થ:—હવે પરસ્પરનો વિરોધ બતાવે છે. અનૃત એટલે પ્રકૃતિ પુરુષાત્મક બોધ બ્રહ્મ સ્વરૂપ તે અખિલ વિશ્વના બહુવરૂપ કાર્યમાં અન્વય લક્ષણથી કારણરૂપ છે-તેજ અનૃત છે. તેથી તાદૃશ સ્વરૂપના અભાવથી મિત્ર એવું અહીં બોધ સ્વરૂપ બ્રહ્મ છે. સત્યનો નાશ નથી. મિત્ર મિન્નત્વનો નાશ છે. તેથી સત્ય રૂપ સાંખ્ય બ્રહ્મ સત્ય છે, એમાં સંશય નથી. આ પરસ્પર વિરોધપણાથી કદાપી તાદૃશ નથીજ નથી. આ સ્થાને અનૃત છે. તે સ્થાને સત્ય નથીજ નથી. કેમકે અનૃતનો નાશ કરનાર સત્ય છે અને જે જગાએ સત્ય છે ત્યાં અનૃત ઉભું રહેતું નથી, કેમકે તેનો નાશ કરનાર સત્ય શત્રુ તુલ્ય છે, એવો વિરોધ છે.

યોગે નૈતાદ્યોનૈવ જ્ઞાન્તિ યુક્તો ભવેન્નરઃ ॥

સંકુર્યાંત્યક્ત્વા સવિવિષાં બ્રહ્મભૂતસ્ત્રમાયનઃ ॥૪૧॥

અર્થ:—હવે સાંખ્ય બ્રહ્મના અનુભવની સ્થિતિનું વર્ણન થાય છે-જો પ્રમાણે તે નર એટલે યોગી ઉપર વર્ણવેલી અનુભવની સીત પ્રમાણના ચોક્કસ સમાધિ વડે સ્વાત્મ્યકથ. ભાવથી બ્રહ્મયોગના વિધિવિધિપણાના નિર્ણય સહ-બુદ્ધી બ્રહ્મ સંખ્યાનો ત્યાગ કરે છે, અને તેથીજ આપા વિદ્યાર-બોધવડે સ્થિતિ-વિધિ બ્રહ્મના સર્જનાદિક વિકાસાત્મક બોધના લયમાં જ્યાં બોધનો અભાવ છે

એવા પ્રજ્ઞાની સંખ્યાનો પણ લય કરી તે સાંખ્ય સ્વરૂપ પ્રજ્ઞામાં અનંત સંખ્યાના ત્યાગનો અલેહ સમજી કેવળ પ્રજ્ઞાભૂત સ્વભાવથી જીવન્મુક્તની શાંતિએ કૃત-કૃત્યતા અપાર સુખમાં સ્વેચ્છા વિહારી પણાથી વિધિ નિષેધહીન વિચરે છે.

અય સ્વાનંદ યોગં તુ વદિષ્યામિ હિતાશ્વતે ॥

તં શ્રુણુશ્વ પ્રજાનાથ સાવધાનેન ચેતસા ॥૪૨॥

અર્થ:—હે દક્ષ પ્રજાનાથ !!! હવે સ્વાનંદ પ્રજ્ઞા યોગને તમારા હિતને માટે વર્ણવું છું તે તમો સાવધાન બુદ્ધિથી અને શુદ્ધ ચિત્તથી શ્રવણ કરો, અહીંથી બાર મંત્રોવડે અસત્ સ્વાનંદ પ્રજ્ઞાનું વર્ણન થાય છે.

સત્યમુથાન હીનં ચાનૃતમુત્યાન સંયુતં ॥

બ્રહ્મણિ દ્વિવિધં નાસ્તિ સ્વસ્વરૂપિણિ નિત્યદા ॥૪૩॥

અર્થ:—હવે સ્વસંવેદ્ય પ્રજ્ઞાનું વર્ણન કરે છે કે સાંખ્ય પ્રજ્ઞા તે જિત્યાનહીન સત્ય પ્રજ્ઞા અને બોધ પ્રજ્ઞા તે જિત્યાન સંયુક્ત તે બંને પરસ્પર વિરોધરૂપ હોવાથી તે સ્વસ્વરૂપ પ્રજ્ઞા સ્વરૂપ નથી. સ્વસ્વરૂપ પ્રજ્ઞા અલેહ અને સ્વાનંદ સ્વરૂપ સ્વસંવેદ્ય છે.

બોધયુક્તં સ્વતોત્યાનં સાંખ્યમુત્યાનવર્જિતં ॥

તયોર્યોગિ પરંબ્રહ્માસત્સ્વાનંદમયં ભવેત્ ॥૪૪॥

અર્થ:—હવે સ્વસ્વરૂપ-સ્વસંવેદ્ય એટલે સ્વાનંદ પ્રજ્ઞાના સ્વરૂપને વર્ણવે છે કે આગળ વર્ણવી ગયા પ્રમાણે માયા વિહાર સંયુક્તપણાથી માયા સુખ બોધવડે સ્વયમેવ પોતાના મહિમાના સ્થિત ભાવને છોડી જે ઉત્યાન કરે છે તે બોધયુક્ત પ્રજ્ઞા કહેવાય છે, અને માયા વિહારહીન ઉત્યાન વર્ણવે તે સાંખ્ય પ્રજ્ઞા જે નિસંગ છે તે નિસંગ નામની ઉપાધિયુક્ત સાંખ્ય પ્રજ્ઞા છે. ઉપાધિયુક્ત અને ઉપાધિહીનપણું એ માયાનો દ્વંદ્વ વિહાર છે. તેથી માયા સંગ અને માયાથી નિસંગપણું એ બંને ઉપાધિ છે. તે બંનેના અલેહયોગ એટલે બોધ અને સાંખ્યના અલેહ યોગ સંયોગમાં જે પર સર્વોત્કૃષ્ટ સ્વસંવેદ્ય પ્રજ્ઞા કે જેનીપર આત્માનો અભાવ છે તેજ અસત્ સ્વાનંદ અથવા અસત્ ઉપાધિયુક્ત સ્વાનંદ પ્રજ્ઞા તન્મય તદાત્મક સ્વરૂપ છે.

ઉત્યાન વર્જિતોઽં નોત્યાન યુક્તોપિ નાંજસા ॥

ઉત્યાન યુક્ત હીનોઽઈ પશ્યમે યોગમુત્રમય ॥૪૫॥

અર્થ:—હવે અસત્ ઉપાધિવાળા સ્વાનંદ પ્રજ્ઞાથી સમાધિના સુખને વર્ણવે છે. આ અસત્ ઉપાધિવાળા સ્વાનંદ પ્રજ્ઞામાં ઉત્યાન વર્ણવે તે પણ નહિં તેમ ઉત્યાન યુક્ત પણ નહિં. ઉત્યાનયુક્ત પ્રજ્ઞા તે જિત્યાન વર્ણવે તે પ્રજ્ઞામાં લય ભય છે, તેથી પર આત્મસત્તાધાર હું અસત્ સ્વાનંદ પ્રજ્ઞા સ્વરૂપ સ્વ-સામર્થ્ય રૂપ છું. મારા પ્રજ્ઞાના અલેહ સ્વરૂપમાં આ મોટું આશ્ચર્ય છે કે જિત્યાનયુક્ત અને જિત્યાનહીનપણાનો અલેહ છે.

મયિ બ્રહ્મણિ સર્વતઃ સ્વસ્વરૂપમયં ભવેત્ ॥

તત્રોત્થાને ન યુક્તત્વં હીનત્વં નૈવ દૃષ્યતે ॥૪૬॥

અર્થ:—મારા સ્વસંવેદ પ્રજ્ઞ સ્વરૂપને વિષે ઉત્થાન યુક્તત્વ અને ઉત્થાન-હીનત્વનો બ્યવહાર અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ સામર્થ્યથી સ્વસ્વરૂપમય છે એ સિદ્ધિ નથી. કેમકે સંયોગનો અભેદ છે, એટલાજ માટે સ્વસંવેદ (અસત સ્વાનંદ પ્રજ્ઞ) ને વિષે ઉત્થાનયુક્ત પણ કે હિનપણું પ્રજ્ઞના અભેદપણુથી દેખાતું નથી.

અહો માયા પ્રભાવેણ માં વદન્તિ વિમોહિતાઃ ॥

ઉત્થાનેન યુતં હીનં સ્વસ્વરૂપં નિજેરતમ ॥૪૭॥

અર્થ:—યોગીના અનુભવથી રહિત પુરૂષો દોષરૂપ બુદ્ધિ તેને વર્ણવે છે કે—અહુજ આશ્ચર્યની વાત છે કે ભક્ત્યાના કાદંપત પ્રભાવવડે અહં મમતાયુક્ત દેહાદિને વિષે મોહયુક્તપણુથી વિમોહને પામી, યોગના અનુભવથી રહિત પુરૂષો (યોગીજનો) અહં ઉત્થાનવડે યુક્ત અને હિનપણુથી પોતાના આત્માને વિષે રત મારા સ્વસંવેદ સ્વરૂપમાં ત્રિવિધ પ્રકારે કહે છે—તેવાઓને મારા સાક્ષાત્કાર યોગમાં સમાધિહીનપણુથી સમજાય છે. તેનું કારણ એકે દેહાદિને વિષે અહંભાવ ધારણથી તેમનો તેવો સ્વભાવજ છે.

ઉત્થાન સંયુતં બ્રહ્મોત્થાનહીનં પ્રકીર્તિતમ ॥

બ્રહ્મણિ તન્મયં સર્વં સંયોગાયોગ ભાવતઃ ॥૪૮॥

અર્થ:—હવે યોગીજનના સ્વરૂપનું વર્ણન થાય છે કે—યોગીજનો અન્યથ લક્ષણવડે ઉત્થાનયુક્ત પ્રજ્ઞને કહે છે. સ્વસંવેદ પ્રજ્ઞના ત્રણ પ્રકારના વિહાર બાણવાના છે, અને તે અન્યથ લક્ષણથી બાણવાના છે, તેજ વિહાર બોધપ્રજ્ઞ છે. બોધપ્રજ્ઞ તે સ્વસંવેદનો અન્યથ લક્ષણનો બ્યવહાર છે, તેજ પ્રમાણે જ્ઞાન બોધના અર્થે ત્રિવિધ પ્રકારે વર્ણવતાં સાક્ષાત્ સ્વસંવેદ પ્રજ્ઞને વિષે અન્યથા-ત્મક માયાવિહાર બોધવડે પ્રજ્ઞમાં ઉત્થાનનો સંભવ છે તેજ તદરૂપ યોગક્રમ વર્ણનમાં ત્રિવિધ વિહારયુક્તપણું છે—તેમાં દોષ નથી. હવે ઉત્થાનહિન જે સાંખ્યપ્રજ્ઞ તે વ્યતિરેક લક્ષણના વીહારપણુથી છે. નિઃસંગ તે વ્યતિરેકથી સાંખ્ય સ્વરૂપ નિઃસંગ સર્વજ છતાં અહંમમ માયા વિહાર દોષહીન છે. કેમકે સંયોગ અને અયોગનો અભાવ છે—સમાધિના સામર્થ્યથી સંયોગ અયોગનો અભેદાત્મક યોગ છે. સ્વસંવેદ પ્રજ્ઞને વિષે એમ સર્વ બાણુવું, અન્યથ વ્યતિરેક લક્ષણનો લય થવાથી લક્ષ્યાર્થ સમાધિ થાય છે—કેમકે પ્રજ્ઞ તો પોતાના મહિમામાં સ્થિત છે.

મયિ બ્રહ્મણિ સંયોગો જાયતે યોગિનાં યદા ॥

ઉત્થાનેન યુતંહીનં કઃ પશ્યતિ તતઃ પરમ ॥૪૯॥

અર્થ:—હવે સ્વતઃ ઉત્થાન અને પરત ઉત્થાનને (હીનત્વ) વર્ણવે છે, જ્યારે યોગીઓ સમાધિવડે જે કાલે પ્રજ્ઞ સ્વરૂપમાં સંયોગને

પામે છે. અર્થાત્ સંયોગથી અલેહપણને પામે છે. ત્યારે તેથી પર ક્રીયા ઊત્થાન વડે યુક્તને હીનપણું જોવાય ? ? તેનો જવાબ કે માંથા મોહિત પણાથીજ જણાય છે—પ્રક્રમે વિષે અલેહપણને પામેલાને જોવાતું નથી, ત્યાં અસ્ય સર્વ માતૈવા ભૂત તત્કેન કં પરયેત્ તત્કેન કં જિવેચત્કૈકમખિવદેસત્કેન કં: શુણ્યાત-ત્કેન કમન્વતિ તત્કેન કં વિજાની યાચેનેદશ: સર્વે વિજાનાતિ તં કેન વિજાનીયા દ્વિજ્ઞાતા રમરેકેન વિજાનીયાદિતિ ॥ શ્રુતે: ॥ (શુદ્ધી અર્થે જાણવે.)

સમાધિહીન ભાવેન પડયન્તિ વિવિધં સદા ॥

અયોગિને ન સંદેહો યોગિનાં વૈ ન વિચ્યતે ॥૫૦॥

અર્થ:—યોગીના અનુભવથી હીન પુરૂષના લેહને વર્ણવે છે—અહં મમાત્મક માયા મોહીત તે અયોગી છે—સમાધિહીન ભાવથી—સાક્ષાત્કારના અભાવ વડે હું નર છું એવા તાદૃશ દેહાભિમાન વડે અને તેવાજ જ્ઞાન ધારક ભાવ વડે વિવિધ પ્રકારે ભુલ્યે છે. તેજ યોગીના અનુભવથી રહિત અયોગી જાણવા તે સર્વત્ર આત્મારૂપે જોતા નથી. આવા અનુભવહીન દશાના અયોગીજનો આત્માના સાક્ષાત્કાર યોગવડે હું બ્રહ્મ છું એમ માને છે ખરા, પણ તે માયામય સ્વભાવ છે અંતે માયા લય જાય છે—ત્યારે એવા યોગીજનોને લેહ કદાપી જણાતો નથી.

સર્વે બ્રહ્મંતિ વેદેષુ કથ્યતે વેદવાદિભિ:

અતો માયાં પરિત્યજ્ય બ્રહ્માકારો ભવેન્નર: ॥૫૧॥

અર્થ:—હવે યોગીઓના ઉપદેશાર્થે કહેવામાં આવે છે કે—વેદના ગુપ્ત મર્મને જાણવાવાળા વેદવાદી જનો બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારપૂર્વક વેદોમાં સર્વેશ્વરિવદંબ્રહ્મ આ શ્રુતિના અર્થને આ અસત્ બ્રહ્મ સ્થાનમાં સમજે છે. અને સર્વ શબ્દના વ્યાખ્યપણામાં બ્રહ્મના વ્યાપકપણાને અલેહ યોગ કરી સ્વત: ઊત્થાન અને પરત ઊત્થાન એ બંનેના માયા વિહાર યુક્તહીન પણાને સંયોગ સમાધિમાં અલેહ લય કરે છે તેથી તે કંઈ પણ નહિ એમ સમજીને યોગીજનો સર્વ શબ્દાર્થરૂપ અભાવાત્મિક માયાનો પરિત્યાગ કરીને બ્રહ્માકાર ભાવથી જે કંઈ તાદૃશ છે. તે સ્વયં સમાધિમાં સર્વ શબ્દભાવનો લય કરી દેહાદિ યાવત્ પદ માયાના લયથી બ્રહ્મૈવેદં સર્વમિતિ અથવા આત્મૈવેદં સર્વમિતિ શ્રુતે: ॥ આ શ્રુતિથી સ્વસ્વરૂપ અસત્ સ્વાનંદ બ્રહ્મને જાણે છે.

અનેનવિધિના યોગં સાધયેદ્ય: સમાધિના ॥

બ્રહ્મણિ બ્રહ્મભૂત: સ શાન્તિ માપ્નોતિ શાશ્વતીય ॥૫૨॥

અર્થ:—ઉપર કહેલી વિધિથી યોગ સાધનરૂપે સમાધિદાયક યોગ સાધીને યોગી પુરૂષો અસંપ્રજાત સમાધિ વડે પુન: માયા દર્શન ન થાય તેવા લક્ષ્યાર્થ પૂર્વક શાશ્વત બ્રહ્મમાં અચલ એવી બ્રહ્મીભૂત પરમપદ સ્થિતિને પામે છે—કે જે

કૃતકૃત્યપણાની સુખાત્મક શાંતિરૂપ છે. નસપુનરાવર્તિતે આ શ્રુતિથી પુનઃ પોતાને માયાબંધન આવરણ બાજુતો નથી કેમકે પ્રહ્મ સ્વરૂપમાં અનુસંધાન થવાથી અલેહપણા રૂપ છે.

અય સત્ત્વ સ્વરૂપસ્ય વિધેયોગં વદામિ મોઃ ॥

તં જ્ઞાત્વા યોગ માર્ગેણ યોગી ભવતિ માનવઃ ॥૫૩॥

અર્થઃ—હવે અસત્ સ્વાનંદ પ્રહ્મના પૂર્ણ અનુભવને પ્રાપ્ત થઈ તેથી પરે સત્ સ્વાનંદ પ્રહ્મના યોગને ચૈદ શ્લોકથી વર્ણન કરે છે તે પહેલાં યોગના ઉપદેશને કહે છે—હે દક્ષ પ્રબળપતિ!!! અસત્ સ્વાનંદ પ્રહ્મના વર્ણન પછી અનુક્રમવડે યોગના સૂક્ષ્મ મર્મરૂપ જે સત્સ્વાનંદ પ્રહ્મ અથવા સત્ સ્વસ્વેદ્ય પ્રહ્મના અલેહાત્મક યોગને કહું છું તે તમે સાંભળો. તે યોગને બાણીને અર્થાત્ શ્રવણ કરવા વડે અનુભવી માણસો યોગમાર્ગના સાધન ક્રમથી યોગી પદને પામે છે—અર્થાત્ યોગી—ક્રમ સમાધિ વડે અલેહ સાક્ષાત્કારરૂપ પ્રહ્મ સ્વરૂપને પામે છે.

સર્વે બ્રહ્મેતિ વેદેષુ કથિતં નાત્ર સંશયઃ ॥

તદેવોપાધિ સંયુક્તં સર્વ માયા પ્રભાવતઃ ॥૫૪॥

અર્થઃ—આ સત્ સ્વાનંદ પ્રહ્મ પણ ઉપાધીયુક્ત છે તેનું વર્ણન કરે છે વેદમાં અસત્ સ્વાનંદ પ્રહ્મમાં સર્વ સ્વસ્વિદં બ્રહ્મ શ્રુતિ કહેલી છે તે વેદ વાક્ય પ્રમાણથી શંકા રહિત છે. સર્વસ્વસ્વિદં બ્રહ્મ તજ્જલાનીતિ શાન્ત ઉપાસીતેતિ શ્રુતેઃ। આ મહાવાક્ય સર્વાત્મ પ્રહ્મભાવ પ્રતિપાદનથી, ચારે વેદમાં ચાર મહા વાક્યો છે. તે દરેક વેદમાં એક એક છે તે સર્વ સર્વાત્મિકા માયારૂપ હોવાથી માયા પ્રભાવરૂપ બાણવાં. કેમકે યોગના અનુભવથી બાજુત થનારા યોગીજનો પોતાના હૃદયમાં સમાધિ વડે તેનો લય કરી શકે છે તદ્દપિ અન્ય મનુષ્ય-દેહને વિષે અન્ય વ્યતિરેક લક્ષણાવડે તેનો પ્રભાવ સ્થિત છે એમ બાણ છે. તેથીજ અસત્ સ્વાનંદ પ્રહ્મ ઉપાધિ સંયુક્ત બાણુ.

एकमेवाद्वितीयं यत् ब्रह्म वेद विवादतः ॥

तत्र सर्वं कुतो भाति नाना भाव परायणम् ॥૫૫॥

અર્થઃ—હવે સત્ સ્વાનંદ પ્રહ્મ સ્વરૂપ અથવા સત્ સ્વસ્વેદ્ય અથવા સત્ સ્વસ્વરૂપ પ્રહ્મના અનુભવને કહે છે—વેદ વચનના અનુભવવડે અસત્ સ્વાનંદ પ્રહ્મના સર્વાત્મામાં સર્વના અલેહવડે તે સત્ સ્વાનંદ પ્રહ્મ અદ્વિતીય છે. કેમકે પ્રહ્મ સ્વરૂપે અલેહ છે. જ્યાં અન્ય વ્યતિરેકના ભિન્નપણાનો સંભવ નથી. તેજ સત્ સ્વાનંદ પ્રહ્મ છે. સત્ સ્વાનંદ પ્રહ્મ સ્વસ્વરૂપના અલેહપણાથી અદ્વિતીય છે. સર્વાત્મક ભાતના સર્જનરૂપે આ એક વાચક જેવી રીતે તેની રીતે એકજ છે—કેમકે **एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति श्रुतेः ॥** આ એક અદ્વિતીય પ્રહ્મને

વિષે સ્વતઃ જિત્યાન પરત જિત્યાનમય સર્વ શબ્દનો લેદ કયાંથી હોય ? ? ? કેમકે ભિન્ન ભિન્ન ભાવ પરાયણહીન એક પદમાં લેદ હોયજ નહિ. આ સત્ સ્વાનંદ પ્રશ્નને કોઈ વ્યતિરેક લક્ષણરૂપ કહે તો તેમ નહિજ. કેમકે—આ વ્યતિરેક લક્ષણ એકપણને જણાવે છે એમ ખરૂં છતાં સર્વજ્ઞ શબ્દ માયાયુક્તપણા સાથે નિઃસંગપણાનો પણ સાક્ષી ધર્મયુક્ત-વિશ્વકૃત પાપ પુણ્ય-હીનપણાથી છે તેથી સત્ સ્વાનંદ સ્વસંવેદ્ય પ્રશ્નપદ અન્યથા વ્યતિરેક લેદહીન છે. તેથી આ અદ્વિતીય એકપણરૂપ સાક્ષી-રોપહીન છે.

નાદમુત્યાન સંયુક્તોનાદમુત્યાન વર્જિતઃ ॥

તયોર્યોગ મયોર્હ ના દ્વિતીયે સ્મિન્ સ્થિતઃ સદા ॥૫૬॥

અર્થઃ—હવે સત્ સ્વાનંદ પ્રશ્નનું આદ્વિતીયપણું વર્ણવાય છે. આ સત્ સ્વાનંદ પ્રશ્નસ્વરૂપ અન્યથા ભાવહીન જિત્યાન સંયુક્ત યોગ્ય પ્રશ્નરૂપ નથી. તેમજ વ્યતિરેક ભાવહીન જિત્યાન વર્ણત સાક્ષી ભાવહીનપણાએ સાંખ્ય પ્રશ્નરૂપ પણ નથી. તે ઉભયના યોગમય અસત્ સ્વાનંદ (સ્વસંવેદ્ય) પ્રશ્ન સ્વરૂપ કહેવાય છે. તે પણ સર્વાત્મક ભાવહીન હોવાથી તે પણ નહિજ. આ સત્ સ્વાનંદ પ્રશ્ન સ્વરૂપ તો જ્યાં દૈતભાન નથી એવા અદ્વિતીયભાનાત્મક પ્રશ્ન છે. યોગ સમાધિવડે સાક્ષાત્કાર કરી પ્રશ્નમાં અલેદપણાવડે સદાએ સ્થિત છે.

ન સત્યં મયિ નાસ્ત્યેવાનૃતં તત્સંયુતં પરં ॥

બ્રહ્મ સંયોગદં નાસ્તિ સદાહં બ્રહ્મ સંજ્ઞકઃ ॥૫૭॥

અર્થઃ—હવે સત્ સ્વાનંદ પ્રશ્નનું એકાત્મકપણું વર્ણવાય છે. પરત જિત્યાન રોપયુક્તપણાવડે ખરૂં સત્ય નાશ વર્ણત નથી. તેજ પ્રમાણે સ્વતઃ જિત્યાન રોપયુક્તપણાવડે અનૃતાત્મક પણ નથી. તે ઉભયના સંયોગના અલેદ-પણાવડે આત્મા અલેદ છે. આ બેનું સંયુક્તપણું જણવું તે અસત્ સ્વાનંદ માયામય છે. તેના અલેદાત્મપણાવડે મારા તાદશ પ્રશ્નમાં લેદ તે પ્રસુતીકારક છે—એટલાજ માટે અસત્ સ્વસંવેદ્યત્વ મારે વિષે નથી કેમકે હું સદાએ પ્રશ્ન સ્વરૂપ છું. તથા સર્વ શબ્દવડે સર્વ ભાવહીનપણાથી હુંજ પ્રશ્ન સ્વરૂપ પ્રશ્ન સંજ્ઞાથીજ છું.

ન મયા સત્યરૂપંનું સૃષ્ટં નાનૃતરૂપકં ॥

તયોર્યોગ મયં નૈવાસૃતોર્હં ચાત્મભાવતઃ ॥૫૮॥

અર્થઃ—હવે સત્ સ્વાનંદ પ્રશ્નનું અમૃતપણું વર્ણવાય છે—હું સત્ સ્વાનંદ પ્રશ્ન અન્યથા ભાવહીનપણાથી અનૃતભાવરૂપ જગતને સૃજનાર નથી. તેમ વ્યતિરેક હીનપણાથી સત્ય સાક્ષીત્વને સૃજનાર નથી. તે બંનેના યોગ-મય અસત્ સ્વસંવેદ્ય પ્રશ્નરૂપને પણ સૃજનાર નથી કેમકે મારું સ્વસંવેદ્ય-ત્મક સ્વરૂપ છે. આત્માનાભાવવડે એટલે આત્માના સ્વભાવવડે આત્મા કદાપી

સુજી શકેજ નહીં. તેથી માફ અમૃત સ્વરૂપ છે સર્જનાદિક ભાવ તે મરણ્યુકત—(સર્જનનો મૃતભાવ) તે અમૃત ભાવથી વિરૂદ્ધ છે. તેથી હું સર્જન કે મરણ્યુભાવ રહિત છું.

આદિ મધ્યાન્ત ભાવાશ્ચ કૃતોમયિ ભવંતિતે ॥

સદામૃતમયે સંસ્થો હમાત્મા બ્રહ્મમાવિતઃ ॥૫૯॥

અર્થ:—હવે સત્ સ્વાનંદ પ્રદાની સ્વાત્મ સ્થિતિનું વર્ણન થાય છે કે આદિ સર્જનભાવ મધ્ય પાલનભાવ અને અંતે સંહરણ્યુભાવ એ મારા સત્ સ્વાનંદ પ્રદા સ્વરૂપને વિષે ભિન્ન અભિજ્ઞતાના ભેદો નથી. મારા અમૃતમય અખંડ સ્વરૂપને વિશે કયાંથીજ હોય !!! એટલાજ માટે પ્રદા સમાધિવડે સાક્ષાત્કારથી બાહ્યનાર તે જીવન્મુક્ત સ્વભાવથી છે.

માયયા સંયુતાઃ સર્વે સર્વેષાં જીવનં પરમ્ ॥

માં વદન્તિ વિશેષેણ મયિ સર્વે ન વિદ્યતે ॥૬૦॥

અર્થ:—આગળ પ્રદાના માયામય જુદા જુદા પ્રકાર જે પાછળ વર્ણવ્યા છે. અને વેદમાં પરંબ્રહ્મ કહેવાય છે. એવું જે જ્ઞાન એટલે શબ્દાનુભવની ભિન્નતાનું જ્ઞાન તે બ્રાહ્માત્મક છે. તે ઉપરથી આ અસત્ સ્વાનંદ પ્રદા તે કોના આધારથી છે. તેનો ખુલાસો અત્રે કરેલો છે કે સત્ સ્વાનંદ પ્રદાના અનુભવ હીનપણાથી મિથ્યાત્મક માયાનું સંયુક્તપણું અનુભવાય છે. આ સર્વ જગત તે પ્રદા છે, એમ બાહ્યનાર તે સર્વ જ્ઞાનીજનો છે, તેથી સર્વોત્કૃષ્ઠ પર એવા બાગૃત અવસ્થાના જીવનરૂપ વિશ્વ નામના દેવ-એમ સ્વપ્નાદિ દરેક સ્થાનમાં વિદ્યોમ કેમ પ્રમાણથી જીવનને જોતા જોતા તે સર્વમાં આખરે શ્રેષ્ઠ એવા અસત્ સ્વાનંદ પ્રદા જે જીવનનું જીવન છે. તેજ સર્વનો આધાર છે, સર્વ શાસ્ત્ર સંમત છે, અને તેજ સર્વોના આધારભૂત છે. તેજ માયાત્મક મિથ્યા માયાવડે મિથ્યાપણાથી છે, મારા સદા અખંડ સત્ સ્વાનંદ પ્રદા સ્વરૂપને વિષે આ સર્વ શબ્દ વાચક અસત્ સ્વાનંદરૂપ પ્રદા નથી. મારા પોતાના જીવન અનુભવવડે આ માયા લય ભય છે, તે માયા જીવનહીન છે કેમકે આત્મા વિનાની છે.

સર્વાત્મકં પરંબ્રહ્મ નાના સેલયુતં ભવેત્ ॥

સેલહીનં ભવતિ ચ તદેવાપિ તયોઃ પરમ્ ॥૬૧॥

અર્થ:—એમ સત્ સ્વાનંદ પ્રદાની જીવન સત્તાધારક પણાવડે જીવનાત્મક માયાના ધારકપણાથી તે અસત્ સ્વાનંદ પ્રદા આદિનું સર્જન થાય છે. એમ સર્વ સ્વરૂપ અસત્ સ્વાનંદ પ્રદાસત્તાનો સર્વાત્મક જે સત્ સ્વાનંદ પ્રદા તે નાના પ્રકારના સર્વ શબ્દ વાચક પ્રદાથી પરે અને સર્વોત્કૃષ્ઠ છે. તેજ આ નાના પ્રકારના એલો કરે છે. તેજ નાના પ્રકારના એલ હીન છે. કેમકે તે

કલ્પનાના વિહારયુક્તપણાથી છે. તે ખેલયુક્ત અને ખેલહીનથી પરે સ્વમહિમામાં સ્થિત તે અહં રહિત સત્ સ્વાનંદ પ્રજ્ઞ છે.

તન્નાહં નાગતો દક્ષ ન ગતોપિ કદાચ ન ॥

સ્વયમેવ ભવેત્યદય જીવનં મે પ્રભાવતઃ ॥૬૨॥

અર્થ:—હવે જીવનભાવને વર્ણવે છે, હે દક્ષ પ્રભાપાત ! !! અહિંયાં શ્રીમુદ્ગલ માહારાજ પ્રજ્ઞભાવ ધારણ કરી પોતાના આત્માને પ્રજ્ઞ સ્વરૂપે પ્રતિપાદન કરે છે—તે વેદ પ્રમાણરૂપ છે, માટે દોષરૂપ નથી, તેજ પ્રમાણે તમારે વામદેવ ઋષીની પેઠે બાણવું. અહંમનુરમવં સૂર્યએતિ શ્રુતેઃ ॥ આ શ્રુતિના નિશ્ચયથી અસત્ સ્વાનંદ પ્રજ્ઞ કદાપી પણ નથીજ. અસત્ પ્રજ્ઞના જીવનાર્થે સત્ સ્વાનંદ પ્રજ્ઞના આવવાનો પણ અભાવ છે—અને પુનઃ પોતાના મહિમામાં સ્થિત હોવાપણથી તે જતો પણ નથી. મારા પ્રભાવવડેજ અસત્ સ્વાનંદ પ્રજ્ઞને વિષે અંતરમાં હુંજ પોતે પ્રભાવરૂપે સ્થિત છું. તેથીજ હું સ્વયમેવ અસત્ પ્રજ્ઞની અંતરના આધારભૂત હુંજ જીવનમય છું. અહિંયાં ત્વં પદ તત્ પદનો અલેદાત્મક સ્વસંવેદ તે અસિ પદપ્રજ્ઞ સ્વરૂપ છે તે અંતરસ્થ આદિના અભાવરૂપ છે. મનુષ્યોના ઉપદેશને અર્થે અંતરસ્થ એ પ્રકારે વર્ણવવાને અશક્ય છે એમ સર્વત્ર જાણ છે, દોષરૂપ નથી. તેમ મને પણ દોષરૂપ નથી.

તત્ત્વં મયિ સર્વાત્મ વિકારો દૃશ્યતે કદા ॥

શ્રાન્તિયુક્તા માં વદન્તિ જીવનં બ્રહ્મણાં પરમ્ ॥૬૩॥

અર્થ:—આ સર્વાત્મક એટલે સર્વ પદનો આત્મા અવિકાર છે તેને વર્ણવે છે—ત્યાં મારા સત્ સ્વાનંદ પ્રજ્ઞના આધારવડે મારામાં અસત્ વાચક સર્વાત્મક ભાવ વિકાર (જગત્ સ્વર્જનાદિક) કોઈ વખત કોઈ પણ કાળે કેમજ દેખાશે ? ? નથી દેખાતો. કેમકે અંતરસ્થ તાદાત્મ્ય સ્વભાવપણાથી સત્ પ્રજ્ઞ છે. શ્રાન્તિયુક્ત માયાના મોહપણથી યુક્તજનો આ અસત્ આદિ પ્રજ્ઞથી પરે મારા જીવનરૂપને કહે છે—તેજ મિથ્યા છે, કેમકે તેના લોકતાપણાનો ત્યાં અભાવ છે.

બ્રહ્મણાં જગતાં નૈવ જીવનં સંપૂર્ણ મયા ॥

સ્વયમેવ પ્રભાવેણ મયિ તદૃશ્યતે વૃથા ॥૬૪॥

અર્થ:—મારે વિષે જીવનના અર્થે, જવાપણાનો અભાવ હોવાથી જગત અને પ્રજ્ઞમાં મારું જીવન સ્વરૂપ ધારણ કરેલું નથી. તથાપી મારા વિષે જીવન દેખાય છે. તે મિથ્યા વૃથારૂપ છે, કેમકે લોગ અને લોકતાપણાનો અભાવ છે. આ જગતને વિષે સ્વયમેવ અંતરસ્થ પ્રભાવવડે જીવન જણાય છે. તે અંતરસ્થ સ્વભાવ મોહરૂપ નથી.

સદા બ્રહ્મણિ સંસ્પોહં મેદામેદાદિ વર્જિતઃ ॥

અદ્વિતીય પ્રભાવેનાત્માર્હં પૂર્ણ સ્વભાવતઃ ॥૬૫॥

અર્થ:—હવે સ્વસ્થિતિનું વર્ણન કરે છે. મારા સત્ સ્વાનંદ પ્રભાવ પણાવડે પ્રકૃતિ અને પુરૂષના અલેહરૂપ જે બોધાદિ પ્રજા તે રહિત સ્વસંવેદાત્મકપણાવડે હું સદાએ પ્રજા સ્વરૂપમાંજ સ્થિત છું. મારા લેહ વિહારહીન અદ્વૈતપણાના પ્રભાવવડે અથવા સત્તાવડે સદાએ પૂર્ણ સ્વરૂપ છું, અને સદાએ સુખભાવવડે યુક્ત છું. હું આત્મા સ્વરૂપ સાતત્યગમનાદિ સ્વભાવરૂપ છું. સર્વાણ્ય મહાનજ આત્માડરોડરોડ્મૃતોડમયં હિત શ્રુતેઃ ॥ આ શ્રુતિમાં મહાન એવા અસતના પર પણારૂપથી સત્ સ્વાનંદ પ્રજાના પ્રતિપાદનરૂપ આત્મા અજર અમર અમૃત અને અભયરૂપ છે—એમ વર્ણવે છે.

अनेन योग मुख्येन योगी संजायते नरः ॥

ब्रह्मणि ब्रह्मभूतत्वा च्छान्ति युक्तो भवेत् सदा ॥६६॥

અર્થ:—હવે યોગ સ્થિતિનું વર્ણન કરે છે—એ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત મુખ્ય યોગવડે (પ્રથમમાં અલેહપણાવડે સ્વસ્થાત્માનો યોગ તે મુખ્ય યોગ છે) યોગ સાધનાર મનુષ્ય અસપ્રસાદ સમાધિ સામર્થ્યથી પ્રતીભૂતપણાને પામે છે. પ્રથમે વિષે પ્રતીભૂતપણાવડે પોતાનો આત્મા પ્રત્યક્ષસ્વરૂપ થાય છે. ત્યાં અસત સ્વાનંદ પ્રત્યક્ષ જીવનરૂપે આ સત્ સ્વાનંદ પ્રત્યક્ષ છે. તે માયામય અસદાધાર રૂપે છે. તેના આ અભિમાની આત્મા જે સત્ સ્વાનંદ પ્રત્યક્ષ તે પોતાના અભિમાનનો ત્યાગ કરે તો પોતાના આધાર હીનત્વપણાથી તે પોતે પોતાના મહિમામાં સ્થિત થાય છે—એ પ્રકારે સમાધિ વડે કૃત કૃત્યપણાથી મુખ્યુક્ત શાંતિને પામે છે—કેમકે વિધિ નિષેધહીન સ્વેચ્છાવિહારીપણાથી દેહ કે જે પ્રારંભને આધિનજ છે તે શભાશભ કર્મકૃત ફલહીન સ્વભાવથી તે સદાએ મુખ્ય યુક્ત છે.

अतः परं समाख्यंयत् ब्रह्मानुभव रूपकम् ॥

कथयाम महाप्रीत्या येन योगी भवेन्नरः ॥६७॥

અર્થ:—હવે દશ શ્લોકવડે સમ સ્વાનંદ પ્રદા—અથવા સમ સ્વસંવેદ પ્રદા વર્ણન કહેવાય છે. પ્રથમ તેની વ્યાખ્યા કરે છે. આ સત્ સ્વાનંદ પ્રદાથી પરમ ઉત્કૃષ્ટ આ સમ સ્વાનંદ પ્રદા તેના અનુભવનું સાધન કરીને સમ સ્વાનંદ પ્રદાને બાંધે છે, આ યોગ કમ છે. સંસ્કાર બળના અધિકપણથી એકદમ પૂર્ણયોગીપણાને પામે છતાં યોગ સંસ્કારયુક્ત પણ સ્વરૂપ પ્રયાસપૂર્વક કમવડે પ્રદા પરમાત્માનું સાધન કરી યોગીપણાને પામે છે. નાના પ્રકારના માયાના આવરણયુક્ત પ્રદા તેને માયાવરણ નાશક કમ યોગથી બચે તે શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે. જેમ કીડીઓ મંદ મંદ ગતીથી બચે છે તેમ યોગીજનો સ્વરૂપ સંસ્કારયુક્ત યોગકંમથી બચે છે. પક્ષીની પેઠે શીઘ્ર ગતીએ આવે તે શિઘ્ર માર્ગી-સાધન કરે છે, અને તે અકસ્માત ઈચ્છીત સ્થાનને મેળવે છે. તેમ સંસ્કારબલના યોગી શીઘ્ર બચે છે. આ સમ સ્વાનંદ પ્રદા તે અસત અને સતના સમ-

ભાવરૂપ છે. આ બેના લય જેમાં અગર આ બે બ્યાંથી પ્રાપ્ત છે. અગર જે બેના અલેદ સ્વરૂપ છે તે સમ છે. પ્રજ્ઞાના અનુભવ રૂપથી તેનો અનુભવ છે. મહાન પાત્રતા પૂર્વક એક મહાપ્રીતિથી કહું છું. એવા પાત્ર મુસુલુ નરો એજ અનુભવથી યોગી સ્વરૂપે પ્રક્ષીભૂતપણાને પામે છે, એમ સર્વ જનના ઉદ્ધારાર્થે પ્રજ્ઞાના પુત્ર દક્ષને શ્રીમન્મુદ્ગલ મહારાજે ઉપદેશ કરેલો છે.

ના હં સર્વાત્મિકોદક્ષ નાહ્યાત્માત્મકઃ કદા ॥

આનેદોહં તયોઃ સામ્યે બ્રહ્મણ બ્રહ્મભાવતઃ ॥૬૮॥

અર્થઃ—હવે સમ સ્વાનંદાનુભવ કહેવાય છે. નાના નાના પ્રકારના આત્મ-હીન ભેદવાળો અસત સ્વાનંદરૂપ સર્વાત્મ ભાવરૂપ તે હું નથીજ. તેમ ભેદ વર્ણીત દોષહીનપણાથી હું સત સ્વાનંદ પ્રજ્ઞા આત્મારૂપ પણ હું નથી. કેમકે દ્વૈતાનું સાપેક્ષત્વ છે. ત્યારે અસત અને સતના સામ્યપણાની સમાધિવડે તે બંને સમજ લય જતાં સમાત્મક થાય છે. જ્યાં ઉદ્ભવ ત્યાંજ લય બાજુવો. આ સમ સ્વાનંદ પ્રજ્ઞાને આનંદ પ્રજ્ઞા પણ કહે છે. આસમંતાન્નંદનાત્ ॥ અસત સતના લયમાં પ્રજ્ઞાનંદ સુખનો અનુભવ આપનારું આ સમ સ્વાનંદ પ્રજ્ઞા સ્થાન છે. બંજીત સ્વપ્નની સમતા જેમ સુષુપ્તિ છે. તેમ સૌપુત્ર અવસ્થાત્મક આ સમ પ્રજ્ઞાસ્થાન સચ્ચણના અનુભવે વર્ણવેલું સ્વસ્વવેદ્યાત્મક બાજુનું. સ્વસ્વવેદ્યથી નિશુલ્બ-સચ્ચણના કારણની પેઠે કાર્યની ઉત્પત્તિ છે તેમ યતો વાજો । આ શ્રુતિ છે.

મયામાયા બલેનૈવ સર્વાત્મિકં પ્રતિષ્ઠિતં ॥

एक मेवाद्वितीयाख्यं तयोः साम्येहमस्थितः ॥૬૯॥

અર્થઃ—મારા સમ સ્વાનંદ પ્રજ્ઞાની સત્તારૂપ માયાના બલવડે અર્થાત સામર્થ્યવડે મારા સ્વ મહિમામાં દ્વિતીનો માયાધિન વિહાર છે, તેમાં અસત પ્રજ્ઞા સર્વાત્મક ભાવ પ્રતિષ્ઠિત છે. તેવીજ રીતે પણ આનંદાત્મીકા માયાવડે પ્રેરીત નિર્દોષ ચિત્તમાં અન્યથ વ્યતિરેક લક્ષણાયુક્ત એકરૂપ જે સત પ્રજ્ઞા તે પણ મારા સામ્યપણામાં પ્રતિષ્ઠિત છે. છતાં પણ હું મારા સમ સ્વાનંદ પ્રજ્ઞા સ્વરૂપે છુંજ. એટલાજ માટે મારું સમ સ્વાનંદ પ્રજ્ઞા માયા વિહારપણાવડે અસ-હાત્મક અને સદાત્મક તેમ સમાત્મક એમ ત્રીવિધ પ્રકારે છે.

ब्रह्मणि सर्वं भावश्च भावहीनं कुतो भवेत् ॥

अमृतं भृત્ मूलं य आस्तेजोवमयि सर्वदा ॥ ૭૦ ॥

અર્થઃ—હવે સ્વ મહિમામાં દ્વિત ભાવને વર્ણવે છે. મારા પૂણ સમ સ્વાનંદ પ્રજ્ઞા સ્વરૂપને વિષે સમાત્મક માયાનો વિહારજ મિથ્યા છે-તેથી અસદ પ્રજ્ઞા કે સત પ્રજ્ઞા ક્યાંથી સાચા હોય !!! કેમકે મારા અમૃત સ્વરૂપમાં સદાએ મારે વિષે મૃતમૂળ નથીજ નથી, કેમકે અમૃત તે નાશહીન સ્વભાવરૂપ છે, મારા સમ પૂણ સ્વરૂપને વિષે માયાનો લય સંપ્રજ્ઞા. મારી સમાત્મક માયાના બલ-વડે સર્વ ભાવરૂપ હું પોતેજ છું. તેથી ભાવ હીનત્વ નથી.

अनंत लीलाया युक्तं लीलाहीनं न विद्यते ॥

मयि लीलायुतंहीनं वर्त्तते पश्यमे महः ॥ ७१ ॥

અર્થ:—હવે મારા સ્વાધીનમાં માયા છે તે વર્ણવે છે—મારા લીલાયુક્ત
અસત્ પ્રજ્ઞ અને લીલાહીન સત્ પ્રજ્ઞ છે—કેમકે મારી માયાના વિહારયુક્તપણથી
સ્વતઃ ઉત્થાન અને પરત ઉત્થાનથી તે છે. એમ મારી અનંત લીલા માયાયુક્ત
અસત્ પાદ છે, અને લીલા માયાહીન સત્પાદ છે, અને તે બંન્ને સમાધિમાં
લય જવાથી નથીજ—કેમકે મારે વિષે સ્વતઃ ઉત્થાન અને પરત ઉત્થાનનો અભાવ
છે. એટલાજ માટે મારા મહત્ સમાત્મક પ્રજ્ઞ સ્વરૂપના અસત્-સત્ અને
સમાત્મક ભાવ તે નિજ જ્યોતિરૂપ છે.

अस्वंबरूप भावेन संस्थितोऽहं सदा मलः ॥

नाना विकार हीनत्वाद् द्वाभ्यांहीनोह मंजसा ॥ ७२ ॥

અર્થ:—હવે મારા સ્વ મહિમામાં સ્થિત એવા સ્વસંવેદ સમ સ્વા-
નદની સ્થિતિને વર્ણવે છે. અંજસા એટલે સાક્ષાત્કાર અનુભવવડે જોતાં મારા
અખંડ સ્વરૂપને વિષે હું સદાએ નિર્મલ છું. તે જુદા જુદા પ્રકારના ભાવવાળો
કેમજ હોજી ? ? માયા વિહારાત્મક વિહારથી સ્વકારણ માયાયુક્ત અને માયાના
લયનો સ્વભાવ તે સમાધિ સામર્થ્યમાં નથીજ, એમ મારા સમાત્મક શ્રદ્ધા
સ્વરૂપમાં અસત અને સત બંને નથી. બંને માયામય યુક્તાહીનપાણથી જાણવા.

ब्रह्मणि सर्वं भावश्च वर्त्तते नात्र संशयः ॥

सदात्म भावस्तत्रैव साम्यं वेदेततःस्मृतः ॥ ७३ ॥

અર્થ—આ સમાત્મક સમન્વાનંદ પ્રકારમાં સર્વભાવો વર્તે છે-અસત્ભાવ લય લય તો પણ પ્રકારમાં પ્રકીર્ણપણ છે-તેમજ સત્ભાવનો લય જતાં પણ પ્રકારમાં પ્રકીર્ણત્વ છે. એ પ્રમાણે વેદમાં મુનીજનોએ સામ્યપ્રકારને સમત્વ-ભાવથી વર્ણવ્યો છે. વેદમાં આ સમન્વાનંદપ્રકારને ઊભય પ્રકારના દોષધીન-પણાથી આનંદાત્મક પ્રકારરૂપે વર્ણવ્યો છે.

यद्यत् सं कथ्यते वेदे तेषु ब्रह्मस्थितं मतं ॥

न वर्ण्यते तथा तत्र न सत्तु ब्रह्मपर्यङ्कित ॥ ७४ ॥

અર્થ:—હવે બે પ્રકારે સમાત્મક પ્રશ્નને વર્ણવે છે-તે તે પ્રશ્નના અલે-
કાત્મકપણાથી કહેવાય છે તે વેદમાં વર્ણવેલા જગદ અને જગદાત્મકભાવ છે,
સમસ્તવાનંદ પ્રશ્નને વિષે મનવાણીના નિરોધ હોવાથી વેદમાં સગુણ નિર્ગુણને
વર્ણવ્યા નથી ત્યાં પ્રશ્નમાં પ્રશ્નઅલેદ પ્રશ્નમય છે. સર્વ વ્રત્યત્વાત્ કિલ એમ નિર્ણય
સમાધિવટ મૂનીજનો બાલે છે.

अंतःसमं समारूपातं ब्रह्मवेद विवादतः ॥

आनंद भूषयानंदा दासभंता द्विचारय ॥ ७५ ॥

અર્થ:—તેથી વર્ણન અને અવર્ણનના લેહથી વેદ વાક્યપ્રમાણુ આ સમ પાનંદ્રપ્રક્રમનું સ્વસ્વેદાત્મક સમાત્મકપણું છે—લિભયાનંદ સ્વરૂપથી અસત્ અને સત્રૂપી આનંદના સમસ્વરૂપને વિચારનું એકજે કેમકે માયાના મોહીતપણુથી જગત અને પ્રક્રમે વિષે નંદન સ્વભાવાત્મક માયાનું લીનાત્મકપણું છે.

આનંદોદૈ ન સંદેહો બ્રહ્મબ્રહ્મસુ સંસ્થિતં ।

અનેનાનુભવેનૈવ જ્ઞાન્તિ યુક્તો નરોમયેત્ ॥૭૬॥

અર્થ:—હવે આનંદ સમસ્વાનંદ પ્રક્રમનું યોગ્ય અનુભવ સ્વરૂપ વર્ણવાય છે. નાના નાના પ્રકારના પ્રક્રમે વિષે અલેહ સ્થિત એવો આ સમસ્વાનંદ-રૂપ આનંદ પ્રક્ર છે. એટલાજ માટે હું સર્વમાં અલેહરૂપે સમસ્વરૂપથી છું. એ પ્રકારના અનુભવ વડે સમાધીથી પ્રક્રમેના અનુભવ કરનાર શાન્તિ વડે કૃતકૃત્ય થાય છે—અને એ પ્રમાણે નરો યોગીપણુને પામે છે.

અતસ્તેવ્યત્, સંજ્ઞસ્યં કથયામિ પ્રજાપતે ।

બ્રહ્માનુભવ માહાત્મ્યં યેનયોગી મયેન્નરઃ ॥૭૭॥

અર્થ:—અત્યાર સુધી સમાત્મકપ્રક્રમનું સ્વરૂપ વર્ણવી હવે સહજ પ્રક્ર એટલે તૂર્થ અવ્યક્ત સંસારાળા પ્રક્રમેના અનુભવને માટે પંદર શ્લોકથી વર્ણન કરે છે. હવે યોગની પ્રસંશા કરીને કહે છે—એ પ્રમાણે સમાત્મક યોગને સાધીને ત્યારપછી તેથીપરે અવ્યક્ત યોગનું સાધન કરવું, જેનું નામ અવ્યક્ત છે. તેના અનુભવની સમાધિ વડે અવ્યક્ત પ્રક્રમેના માહાત્મ્યને બાજે છે. તેથી તેના લક્ષણોની જરૂર છે જે અનુભવ પ્રાપ્ત કરવાથી આ નરરૂપ જીવાત્મા-યોગી સ્વરૂપે પ્રક્રમીભૂતપણુને પામે છે.

અપ્રાણ્યત્, રૂપશ્ચ ત્રિભિર્હીનઃ સદામતઃ ।

ત્રિષુ મોહ વિહીનોહં ત્રિનેતિ કારકઃ પરઃ ॥૭૮॥

અર્થ:—હુંજ અવ્યક્ત એટલે અસત-સત-અને સમ એવા ત્રીપ્રકારના પાછળ વર્ણવેલા ત્રણ સ્વાનંદ પ્રક્રમથી રહિત-સ્વરૂપ છું—તે મારા સ્વસ્વેદાત્મક પ્રક્રમસ્વરૂપમાં પરમ અવ્યક્ત સ્વરૂપ કહેવાય છે—જેમાં ઉપર બતાવેલા-ત્રણે પ્રક્રમે બાજુવામાં કે એવામા ન આવે. તે અવ્યક્ત સ્વરૂપ પ્રક્ર સમાધિથી સમભય છે. ત્રીસ્થાને ઉપાધિયુક્તપણુથી એટલે માયા વિહારપણુથી છે—તે માયા મોહ વિહારપણુના ત્યાગથીજ હું આ ત્રણે પ્રક્રપાદનો નેતિ એટલે ન હિતિ અર્થાત્ તે ત્રણે રહિતજ છે અને તે ત્રણેથીપર સ્વરૂપ છું. નેતિનેતીતિનેતીતિ શેષિતંયત્-રંપદર્શ ॥ નિરાકર્તૃમણ્મયત્વાતદસ્મીતિ સુલીભવેત્ ॥ આ સ્મૃતિથી ત્રિવાર ત્રીપાદનો સ્વરૂપને આ નહિ—આ નહિ—આ નહિ—એણ ત્રીવિધ પ્રકારના લયને બતાવી. જે શેષ કે જેમાં આ ત્રણેનો લય છે. તેને અતુર્થ બાજુવો તે નિરાકર્તૃ છે—અને વર્ણવવાને પણ અશક્ય છે—કેમકે તે સર્વનાશાત્મક અવશેષસ્થાન છે.

સર્વાત્મકં યચિનાસ્તિ તથા મૃતમયં ચ ।

સામ્યં સ્વાધીન સંજ્ઞે ચ બ્રહ્મણિ નૈદનાત્મકમ્ ॥૭૯॥

અર્થ:—હવે તે ત્રણે સ્વરૂપને વર્ણવી તેના આત્મસ્વરૂપને વર્ણવે છે—કે મારા બ્રહ્મીભૂતપણુના બ્રહ્મસ્વરૂપને વિષે બેઠરૂપે સર્વાત્મક એવો અસતબ્રહ્મ નથી, કેમકે સ્વાધિનપણુના અભાવને દીધે, તેના અંતસ્થ એવા અમૃતમય સતબ્રહ્મમાં તે આધિનપણુથી છે—તેમજ સતબ્રહ્મ જે અમૃતમય છે—તે તેના અંતસ્થ આત્માના આધિનપણુથી છે તેથી તે પણ મારે વિષે નથી. તેમજ મારા અવ્યક્ત સ્વરૂપવેદના સ્વાધીનપણુના અભાવને દીધે અસત અને સત સ્વરૂપ બ્રહ્મના સમબ્રહ્મપણુનો પણ આધીનપણુન હોવે અભાવ છે—કેમકે તેના અંતસ્થ, તુર્ય નેતી બ્રહ્મમાં માયાવટે તેનું લીનપણું છે.

ઉત્પાનયુક્તહોનાલ્યો મોહઃ સર્વમયેસ્થિતઃ ।

સદામૃતમયો મોહો સ્વંદ બ્રહ્મણિ કથ્યતે ॥૮૦॥

અર્થ:—હવે તે ત્રણે બ્રહ્મના દોષનું વર્ણન થાય છે. માયા મોહાવરણરૂપ માયાના વિહારયુક્ત—સ્વતઃઉત્પાન પરતઊત્પાનરૂપ સર્વજ્ઞ અને અદ્વયપણુ રૂપે તે પ્રથમ અને દ્વિતિયપાદ દોષયુક્ત છે તેથી જેમનું તેમ આ અસત અને સત સ્વાનંદ અખંડ અને અંડપણુથી નિચેના બન્નેપાદ મોહરૂપે માયા વિહાર યુક્ત છે—એમ દોષરૂપ છે.

નૈદનં સર્વભાવેષુ સમત્વાન્મોહરૂપકમ્ ।

સદાસ્વાધીનતાતેષુ કુતસ્તિષ્ઠુ ભવેત્કિલ ॥૮૧॥

અર્થ:—હવે સમબ્રહ્મના દોષનું વર્ણન છે. કંઈ ભાવરૂપ અસત અને સત આ બિભચભાવમાં સ્વાનંદરૂપ જે સમબ્રહ્મ તે બિભચની સામ્યાવસ્થા છે અને તે પણ મોહમાયા વિહારયુક્ત છે. એટલે અસત અને સત અને સમપાદમાં સ્વાધીનતા કેમજ હોય!!! જે પ્રકારે તે બિભચપદ આત્માના અંતસ્થ સમ આત્મામાં આધિનપણુ વટે હોવાથી તે પણ દોષીત છે.

ત્રિભિર્યુક્તોહમત્યંતં તદપિ ત્રિવિમોહતઃ ।

ભિન્નઃ સદાત્રયાણાંતુ નેતિ કર્તાહમંજસા ॥૮૨॥

અર્થ:—આ ત્રણે અહં માયવિહાર પ્રિયત્વથી માયાયુક્ત સ્વરૂપ છે. તથાપિ ત્રણે તેના અંતસ્થ અવ્યક્તભાવને આધિન છે. સદા બિન્નત્વપણુથી ત્રણે મોહીત છે આ ત્રણેના અંતસ્થનું આધિનપણું છતાં તે અંતસ્થ એવો જે એથી તે તેમને આધિન નથી. યુગ્મ તે ત્રણેનો આ એથી જે “ નેતિ ” તે સ્વેચ્છાવિહાર યુક્તપણુથી માત્ર હું રૂપે છું.

નાના ભાવસમાયુક્તં ભાવહીનં તતપરં ।

સામ્યમુપગમં તેભ્યઃ પરોમ્યક્તસ્તતઃ સ્વતઃ ॥૮૩॥

અર્થ—હવે અવ્યક્તપણું વર્ણવાય છે. નાના પ્રકારના ભેદભાવ સમાયુક્ત જે અસત્ સ્વાનંદપ્રજ્ઞ-તેથી પરે તેતે ભાવહીન જે સદાત્મભાવ અખંડ શ્રેષ્ઠતે સત્ સ્વાનંદપ્રજ્ઞ-તથા એ બિભચને વિષે બિભચ સ્વરૂપે રહેલો તે તાદશ સમસ્વાનંદપ્રજ્ઞ છે તે ત્રણેથી પરે શ્રેષ્ઠ એવો અતુર્થ ત્રણેનો અંતસ્થ એટલે ત્રણના લયનું સ્થાન તેમ ત્રણે પ્રજ્ઞને બાણવાવાળો તે થોથો. તેજ આ અવ્યક્ત સ્વાનંદપ્રજ્ઞ છે, તેને વેદમાં ન તસ્ય કાર્ય કરણં ચ વિચિતે ન તત્સમઘ્યામ્યવિકથ દૃશ્યતે ॥ પરાસ્ય શક્તિર્વિવિધૈવશ્યતે સ્વામાવિકા જ્ઞાનબલક્રિયા ચ ॥ શ્રુતેઃ ॥ અહીંયાં માયા વડે જગત્સૃષ્ટિના સંભવમાં આ અતુર્થનું કાર્ય જગદાત્માના બિદ્ધ કરણમાં કાર્યોત્પત્તિના સાધનરૂપ છે-અહીંયાં પાણીનીય સૂત્ર છે કે- “ સાષકતર્મકરણમ્ ” ત્યાં અસત્ પ્રજ્ઞ-કાર્ય કારણના અભેદરૂપે છે-તે આ અતુર્થ અવ્યક્ત પ્રજ્ઞસ્વરૂપમાં નથી. વળી અસત્થી અધિક તે સત્પ્રજ્ઞ પણ ત્યાં નથી-તેમ સમસ્વાનંદપ્રજ્ઞ પણ ત્યાં નથી. તે અતુર્થ પ્રજ્ઞ અવ્યક્ત લક્ષ્યાર્થ રૂપ છે-ત્યારે આ ત્રિવિધ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે કે, આ થોથા પ્રજ્ઞ અવ્યક્ત પ્રજ્ઞની માયા તેપરા કે જે-સર્વોત્કૃષ્ટ છે. તે દ્વિવિધા છે. તે માયાવડે ત્રણ પ્રજ્ઞની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે માયા સ્વભાવિકીથી તે પોતેજ ત્રિરૂપે ઉત્પત્તિને પામે છે. તેજ સમાત્મિકા તે સમપ્રજ્ઞ વિહારપ્રેરક સ્વભાવના સ્થાનરૂપ છે. તથા તેજ જ્ઞાન બળરૂપ સત્ આત્મિકા છે તેમજ ક્રિયાત્મિકા અક્રિયાત્મીકા અસત્ પ્રજ્ઞ સ્વરૂપાને નિર્માણ કરનારી છે. એ પ્રમાણે મુનીઓનું વચન સાંભળ્યું છે. આ લક્ષ્યાર્થ સ્વરૂપ અતુર્થ અવ્યક્ત પ્રજ્ઞમાં આ માયાનો લય થાય છે તેથી ત્યાં કિંચિત્ દેખાતી નથી.

સૃષ્ટિવાં ત્રિવિધાંમાયા તત્ર खेलकरो मुदा ।

मोहहीनोहं तदपि मायायाः स्वप्रभावतः ॥૮૪॥

અર્થ—વાચ્યાર્થમાં તે અતુર્થ પ્રજ્ઞ મોહયુક્ત છે, તેથી ત્રિપ્રજ્ઞનો પ્રેરક છે. એમ કહેતા હો તો-તે હું અતુર્થ સ્વરૂપ અવ્યક્ત પ્રજ્ઞ-અસત્-સત્-અને સમાત્મક એવા ત્રિવિધ માયાત્મક પ્રજ્ઞને સૃષ્ટિને તેજ માયામાં અભેદ-પણાએ તે પોતે મોહહીન છે કેમકે અતિ હર્ષપૂર્વક તે સ્વેચ્છાવિહારી છતાં મોહહીન છે. તેને હેતુ માત્ર સ્વભાવ એટલે પોતાનો ભાવજ છે. તાદશ પ્રેરક-પણાના ભાવથી ત અવ્યક્ત પ્રજ્ઞ સત્તાત્મક છે-તે હુંજ છું.

मदाज्ञया त्रयं नित्यं बलवत्प्र न संशयः ।

स्व स्व व्यापार संयुक्तं स्वाधीनोहं प्रभावतः ॥૮૫॥

અર્થ—હવે મોહહીનપણાનું વર્ણન કરે છે-હું અતુર્થ અવ્યક્ત પ્રજ્ઞની સમાવડે-વીર્યાનરૂપ પોતપોતાની માયા વિહારાત્મ વ્યાપાર સંયુક્ત ક્રીયાના ત્રણ પ્રજ્ઞો માયાજ સ્વેચ્છાત્મીપણાએ કર્યું કરે છે. અહીંયાં સંશય નથી. અતુર્થ પ્રજ્ઞના અતુલબલુક્તપણાવડે પોતાના સ્વ પ્રભાવથીજ હું સ્વાધીન સ્વરૂપ છું.

ત્રયાણામંતરે પ્રજ્ઞાસ્તદ્વચ્ચ ન સંશયઃ ।

મયાંતરે કૌપિ ન વૈ પ્રેરકઃ સાધુસત્તમ ॥૮૬॥

અર્થ:—હવે અવ્યક્ત પ્રજ્ઞાના પ્રેરકપણાને વર્ણવે છે. હે સાધુસત્તમ દક્ષ પ્રભાવતિ !!! હું અવ્યક્ત પ્રજ્ઞા પોતે ત્રણે પ્રજ્ઞસ્વરૂપના અંતરમાં બિત્કર્ષ-પણાથી સર્વને બાબુનારે સમાધિ સામર્થ્યથી પ્રજ્ઞ છું. અત્રે સંશય નથી, કેમકે ત્રણેને વિષે વિહારસુખના લોકતાપણાથી છું. મારા અંતરમાં તે કોઈપણ પ્રેરક નથી. તેથી હું જ પ્રેરક છું. મારા વિષે સુખના લોકતાપણાના અભાવથી જ હું તે સર્વને લોકતા ચતુર્થ પ્રજ્ઞસ્વરૂપ છું.

સ્વસ્વભાવેષુ નિત્યંતુ પ્રેરકશ્ચિપ્તુ સંશ્યિતઃ ।

તથાપિ નૈવમૌહો નાઈ પ્રેરક ઉચ્ચતે ॥૮૭॥

અર્થ:—હવે ત્રીસ્થાનની પ્રેરક માયાનું વર્ણન કરે છે. સ્વસ્વવિહારાત્મક ભાવમાં આ ત્રણે પ્રજ્ઞસ્વરૂપ-સ્વસ્વભાવા વિહારપ્રેરક ત્રણે સ્થિત છે. કેમકે સ્વભાવા વિહારપણાથી હું જ તે છું. તથાપિ હું ચતુર્થ સહજાતમાં પ્રજ્ઞસ્વરૂપ મને મારાપણું હોવાથી તે ત્રણે પ્રજ્ઞસ્વરૂપના માયાવિહારમાં મોહ નથી. યજ્ઞાતં તેન સહજા તમિવ । વજ્રઈ તેન સહનષ્ટમિવ જાયતે તત્સહજ વ્રજોતિ ॥ આ પ્રમાણે છતાં સ્વ અને પરના અભિમાનથી હીનપણાએ જેવા પ્રકારે જ્ઞાન અને જેવા પ્રકારે સમાધિ કરે તેમ પ્રમાણે તાદૃશ કૃણ આપે પણ જેને મોહ નથી તે ચતુર્થ સહજાતમાં છે. અંતરસ્થ આત્મા કર્માદિકને બાજુ છે—તેથી તે કૃણદાતા છે. કેમકે સર્વજ્ઞને આધિન સર્વકૃણ છે. એમ છતાં પણ હું પ્રેરક રૂપ નથી. તેમ મોહરૂપ પણ નથી કેમકે સમાધિવડે માયા પ્રેરકરૂપના લય છે તેમ માયા લય જતા હોવાથી મોહરહિત છું.

અહમવ્યક્તરૂપશ્ચ વેદે સંકાયિતો મતઃ ।

નેહનાનાસ્તિ માવાલ્યઃ સદા નાના ત્રિવર્જિતઃ ॥૮૮॥

અર્થ:—હવે અવ્યક્ત સહજાતમાં પ્રજ્ઞાના સ્વસંવેદ્ય સ્વમહિમામાં સ્થિત સ્વરૂપને વર્ણવે છે. હું સર્વના અંતરમાં અલોદપણાથી રહેવાવાળો સહજાતમાં હોવાથી અસત-સત-અને સમ. કે જેની બિત્પત્તિ પ્રકૃતિ પુરુષાત્મક હોવાથી ભિન્ન ભિન્ન છે—તેના આત્મારૂપે હું તાદૃશ છું. પ્રાણશ્ચ પ્રાણજત ચક્ષુઃશ્ચ રૂત ઓત્રસ્ય ઓત્રમ્લસ્યાજં મનસોવે મનોવિદુઃ તે નિષિક્વુ ક્ષણપુરાજ મયં મન સૈવાલ્લયં નેહ નાનાસ્તિ કિંચિત્તે ક્રુતેઃ ॥ તેથી મારા સ્વરૂપની લક્ષ્યાર્થ સમાધિ સામર્થ્ય વડે સદાએ ભિન્ન ભિન્ન જેવા ત્રણ સ્વરૂપના ઉદ્ભવથી પણ રહિત છું તેમ ત્રણે વર્ણતપણાથી સદાએ પોતાના મહિમામાં સ્થિત છું—એટલાજ મારે અવ્યક્ત રૂપે ભિન્ન ભિન્ન અમાન લયરૂપવડે વેદના અવ્યક્તસ્વરૂપ ક્ષેત્રું છે, કેમકે તે મારે અવ્યક્ત સ્વરૂપ છે.

નેહ નાના પ્રમાણેના વ્યક્ત બ્રહ્મ સનાતનં ।

તદેવાહં સુત્તે સક્તઃ સદા બ્રહ્મણિ યોગતઃ ॥૮૯॥

અર્થ:—હવે બ્રહ્મરીપૂત સુખતું વર્ણન થાય છે. વેદમાં કહેલા અનુભવ પ્રમાણુવડે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના બ્રહ્મ તે નહિતે તે ત્રણે નકારથી વર્ણવાય છે, માટે સર્વાત્મકપણુવડે વેદમાં સનાતન એવા ચતુર્થ બ્રહ્મનેજ વિશેષ સ્વરૂપથી કથવામાં આવે છે, ત્રણે નહિ. અવ્યક્ત એટલે ચતુર્થબ્રહ્મ તે અભેદ યોગ છે—તેજ સદા સુખમાં હીન સ્વરૂપ છે. તેથી તૃપ્ત સ્વરૂપ છે. અન્ય વિવિધ સુખમાં તેની રૂચી નથીજ, કેમકે માયામય સુખતું મિથ્યા દર્શન બાણે છે—તેજ બ્રહ્મ હું છું એમ સમાધિતું સામર્થ્ય છે.

સર્વેષાં નેતિ કર્તાહં મહાદંડધરઃ પ્રભુઃ ।

નેતિ કર્તાનાસ્તિયેકસ્તેનાવ્યક્તોહર્મજસા ॥૯૦॥

અર્થ:—હવે સર્વના ઉપર આજ્ઞાધારક સ્વભાવથી દંડધરપણુને વર્ણુવે છે. સર્વે જંતુમાત્રના ઉપર મારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવાનો મારાજ સ્વસ્વ-વિહાર સ્વરૂપ મારોજ દંડધર યોગ છે, તેથીજ સર્વનો અંતસ્થ હુંજ છું જેમ હું પ્રેરું છું, તેમ વિહાર સંભવ છે. મિષાસ્માદ્વાતઃ પવતે મિષો દેતિ સૂર્યઃ ॥ શ્રુતેઃ ॥ એકે મોહધારક તે ત્રણે આદિ સર્વ પોતપોતાના સ્વાધિન અધિકારનો મોહ ધારે તોપણ જ્યારે સર્વેશ્વર્યાત્મક ઐશ્વર્યના સામર્થ્યરૂપે મને જીએ ત્યારે અશકત થઈ જાય છે—કેમકે મારી દંડધર સત્તાની પીઠા થાય છે. મારી આજ્ઞાના ભંગ કરનાર ઉપર ક્રોધથી તેનો નાશ કરવાને સર્વનો (ત્રોસ્થાન બ્રહ્માદિ સર્વનો) નેતિ કર્તા અથવા નાશકર્તા હું છું. કોઈપણ મારો નેતિ કર્તા નથી તેથી હું અવ્યક્ત છું સાક્ષાત્ સમાધિ સામર્થ્યથી હુંજ ખીબના કરેલા દંડના હીનપણુથી સુખયુક્ત છું.

મનોવાણી વિહીનોહમવ્યક્તઃ પરમોમતઃ ।

અનેનાનુભવેનૈવ શાંતિં પ્રાપ્નોતિ માનવઃ ॥૯૧॥

અર્થ:—હવે અવ્યક્ત બ્રહ્મના શાન્તિસુખતું વર્ણન થાય છે—મારા ચતુર્થપણુવડે હું મનોવાણી વિહીન છું. સર્વ એવા અનેક અને સત્ એવા એકના અલેહપણુ રૂપ સમથી પણ પરમ અવ્યક્ત કે જેના અંતસ્થનો અભાવ છે તે મારા સાક્ષાત્કાર સામર્થ્યથી હું અનુભવવડે સુખથી શાન્તિરૂપ છું મારા કૃતકૃત્યપણુથી સુખયુક્ત છું.

અથ પૂર્ણ નિજાનંદાનુભવં શ્રુણુસોભયં ।

એન સ્વાનંદ સંયુક્તો મવિષ્યસિ મહામતે ॥૯૨॥

અર્થ:—એ પ્રમાણે ચતુર્થ-અવ્યક્ત-નેતિ-સહજ એવા નામના બ્રહ્મસ્વરૂપના અનુભવતું વર્ણન કરીને હવે માર સ્થિતિવડે સાક્ષાત્ સ્વસંવેદ

અર્થાત્ સ્વસ્વાનંદ પૂર્ણ નિબ્બનંદના અનુભવ સુખને વર્ણવે છે—તેને વિષે આદરપૂર્વક શ્રવણ કરો. હે મહામતે દક્ષ પ્રજાપતિ !!! ચતુર્થ અવ્યક્ત સ્વાનંદપ્રકાશના અનુભવના અંતરમાં પૂર્ણ જ્યોતિ નિબ્બનંદ સ્વાનંદ પ્રકા છે. અસત્-સત્-સમ અને અવ્યક્ત એ ચારે પ્રકા સ્વનિબ્બનંદ સ્વરૂપમાં છે—તેથી આ સ્વસંવેદ સ્વસ્વાનંદ પ્રકા તે પૂર્ણ નિબ્બનંદ સ્વરૂપ છે કેમકે અસત્ આદિ ચારેસ્થાનો માયાવિકાર વિહાર દોષયુક્ત છે—તેથી આ દોષરહિત પૂર્ણનિબ્બનંદ પ્રકા છે. આ પૂર્ણનિબ્બનંદસ્વરૂપ સ્વાનંદપ્રકા સ્વ એવા પદ પ્રાપ્તિરૂપ નિબ્બનંદની પૂર્ણતાએ સદાએ સુખમય છે, જે તે સાંભળવાથી સ્વાનંદયુક્ત સર્વ અલેદે યોગીસ્વરૂપ થાય છે.

અહં બ્રહ્મમયઃ સાક્ષાન્મયિમોહવિવર્જિતં ।

કુતો મોહયુતં વ્રજ નિજરૂપે ભવેત્કદા ॥૧૨॥

અર્થઃ—હવે પૂર્ણ નિબ્બનંદ સ્વસ્વાનંદ પ્રકાશ સ્વરૂપનું વર્ણન થાય છે. મારી અહીંભૂત સમાધિના સામર્થ્યથી હું નિજરૂપ તાદૃશ્ય છું મારી સ્વમાયા મોહયુક્તપણાથી અસત્-સત્-સમ અને નેતિ અથવા સાદૃશ્ય સ્વાનંદ (અવ્યક્ત) મારું સ્વરૂપ છે. અને હું સ્વ ચારે પ્રકાશસ્વાનંદના લક્ષ્યાર્થયુક્ત હોવાથી સદા પંચમલાવધી દોષરૂપ છું. અસત્ સ્વાનંદ તે અસત્ મીથ્યાપણાના દોષયુક્ત—સત્ સ્વાનંદ તે અખંડપણાના દોષયુક્ત—તેમજ સમ સ્વાનંદ તે આનંદપણાના દોષયુક્ત છે. એ પ્રમાણે દોષયુક્ત હોવાથી તેના પ્રેરક પોતાના વિહારપણાથી તે ચતુર્થ અવ્યક્ત સ્વાનંદ અંતસ્થપણાના દોષયુક્ત છે. તેમ નિબ્બનંદના સ્વ સ્વાધિનપણાના યોગે સ્વાધીન કે પરાધીન તે સૌ માયા વિહારયુક્ત છે. જે માયા વિહારલક્ષ્ય થતાં કેવળ પરમાત્મા છે. એમ માયાપણા વડે પાંચ લેદ પંચમેશ્વરમાં આવે છે : એમ જાણવું. કેમકે કારણ કાર્યનો અન્વય છે. અહિંયાં વ્યાસ સૂત્ર છે કે તત્તુ સમન્વયાદિતિ ॥ પરમાત્મા પુરૂષને વિષે પ્રકૃતના તાદાત્મ્ય ભાવ ધારણ કરવા વડે પાંચ લેદો માયા પ્રાન્તિયુક્ત પણાથીજ જાણવા. જીવાત્માને વિષે વિદ્યા અવિદ્યા પ્રકૃતિના લેદે પ્રત્યક્ષ દૃશ્યપણાથી પણ પાંચ લેદો જાણવા. જાગૃત સ્વપ્ન અને સુષુપ્તીરૂપ ત્રણ ગુણના ત્રણ લેદો અને તેના અલેદે તુરીય—અને તે બંનેનો પૂર્ણ સમભાવ તે સજીવ—એમ જીવાત્માના ચાર પ્રકારના પ્રાણ ધારણ સજીવ સાથે પાંચ લેદ જાણવા. જીવ પ્રાણધારણે इति શાત્વર્યાત્ ॥ વળી તે સજીવ પ્રકાશને વિષે પ્રત્યક્ષ દૃશ્યપણાથી હવે તેનો પ્રપંચ પણ પાંચ પ્રકારનો છે. (સજીવ—નિર્જીવ બોધ સાંખ્ય અને સ્વસંવેદ) એ પ્રમાણે સર્વ કારણ વડે સાક્ષાત્કારણ સ્વસંવેદક તેના પણ પાંચ લેદો જાણવા. (અસત્-સત્ સમ નેતિ અને સ્વ) કેમકે કારણની સાથે કાર્યનો અન્વયપણાથી એમ જી

મહાવાક્યયુતા વેદા યદા લીનાઃ સમાધિનાં ।

તદા સ્વાનંદગાઃ પ્રોક્તાઃ પશ્યવેદે સહાત્મયિઃ ॥૧૭॥

અર્થ:—હવે સ્વસ્વાનંદ પૂર્ણ નિબનંદની સમાધિનું વર્ણન થાય છે. તત્ત્વમસ્ત્યાદિ મહા વાક્યોવડે વર્ણવેલો પ્રજ્ઞ કે જેની પ્રાપ્તિને માટે સાધનો વેદ સંહિતા બ્રાહ્મણ-આરણ્યકરૂપ ઉપનિષદો વિ. સાક્ષાત્કાર કરનાર જે છે તે વેદનો અર્થ વિદ્જ્ઞાન इति વાત્વર્થાત્ તે જ્યારે સમાધિ વડે મહાવાક્ય પ્રોક્ત અસંપ્રજાત સમાધિથી ત્વં પદ તત્ પદનો જસિ પદમાં કહેલો આત્મા સ્વસંવેદ્ય પ્રજ્ઞમાં જે કાળે સમાધિમાં લીન થાય ત્યારે સ્વસંવેદ્ય પ્રજ્ઞને વિષે અભેદ વડે ધ્યાન થાય છે. વિશ્વાનિ ચ વિશ્વાત્માનશ્ચ યસ્મિન્ સઃ સમાધિઃ ॥ વિશ્વોનો વિશ્વાત્મામાં લય થાય તે સમાધિ છે. ત્યારે સ્વાનંદ પ્રાપ્તિ થાય છે. એમ સર્વના અભેદમાં જસિ પદ પ્રોક્ત આત્માને વિષે સર્વનો લય થાય છે. તે પ્રજ્ઞીભૂતપણા વડે સ્વસંવેદ્ય-સ્વાનંદપદ છે, ત્યારે પ્રજ્ઞીભૂત-વ છે. દરેક વેદમાં જુઓ કે તેના મહાવાક્ય પ્રતિપાદિતપણા વડે તેની સાધના કરવી એવો ભાવ છે.

અહંભાવ યુતો જંતુર્માયયા તૂર્યમાવયા ।

મોહહીનશ્ચ યુક્તશ્ચ ભવતિ ભ્રમમાવતઃ ॥૧૮॥

અર્થ:—હવે ચતુર્થ પ્રજ્ઞ બ્રમયુક્ત છે તેને વર્ણવે છે. એવો અવ્યક્ત-નામા અહંભાવવાળો શિવાત્મા માયાવડે સ્વાધીન પણારૂપે તૂર્થ પ્રજ્ઞના સાક્ષાત્કાર અનવધે સમાધિ વડે (અહંભાવ યુક્ત) સર્વના અંતસ્થ ભાવ સત્તાત્મકરૂપે મોહયુક્ત છે-અને તે પ્રજ્ઞ પ્રેરક મોહ માયાનો લય જાય છે. ત્યારે લક્ષ્યાર્થ વડે તુરીયાના સાક્ષાત્કારથી તેજ મોહહીન છે. હુંજ પ્રજ્ઞીભૂત છું એમ માને છે તેજ બ્રમભાવયુક્ત છે. કેમકે પૂર્ણ સ્વાનંદ સમાધિ હિનપણાથી તુરીય પ્રજ્ઞ તત્ત્વવડે યોગી પૂર્ણ કહેવાતો નથી.

ચતુર્વિધં મયા સૃષ્ટં નાનામાવ પરાયણં ।

ભાવહીન સમાનં ચાવ્યયં તેષુ સ્થિતેનવૈ ॥૧૯॥

અર્થ:—હવે ચાર પ્રકારે સર્જનવિધિ કહેવાય છે. વિધ વિધ પ્રકારના ભાવ પરાયણ સમાનાંતર્ગતમાં તે અસત્ અને સત્ પ્રજ્ઞ છે તે ત્રણે વડે સૃષ્ટિ સર્જન થાય છે તે ભાવહીન તેના પ્રેરક એવો અંતસ્થ તે નાના ભાવના પ્રેરકપણાથી તુરીય પ્રજ્ઞ છે. તેજ અવ્યક્ત મારા (સ્વ. નિજ) વડે સર્જન થયેલો છે. મારી આત્માની સત્તા માત્ર ભાવવડે મારા સ્વયંજ્યોતિની અભિન્નતા સિદ્ધ એ ચાર પ્રજ્ઞ મારે વિષે સ્થિત છે. તે નિરોધ ચિત્તથી કદપાય છે. આગળ “ કૃતોહમેવાસ્મિ ” એ વિના થીજી કંઈ દેખાતું નથી, તેજ ત્યારે ચતુર્થાત્મા બ્રહ્મવેદ, આગળ “ સર્વાંતસ્થો હમેવ ” તેથી ચતુર્થ પ્રજ્ઞ સર્વના અંતસ્થનો હું રૂપ છું. ત્યારે તે અહમસ્મિ હું છું

એવા વિકલ્પ ભાવવડે કિદ્દશોહં કેવા પ્રકારે છું, એ પ્રકારે કલ્પના થતાં પોતાના નીચે સમાત્મક ધ્રુવને જુએ છે. તેને સમાત્મક ભાવ બાણવો. તેજ સર્વે બ્રહ્મ પછી તે પોતાના નંદન સ્વભાવથીજ સત્ પ્રજ્ઞ-જીવનરૂપ અખંડ ભાવને પાગીને અહંકારયુક્ત અભિમાન ધારણ કરીને તુરત લેદ લેદ પ્રકારવાળા અસત્ ભાવાત્મક ધ્રુવને સજે છે એ પ્રકારે ચાર પ્રકાર ધ્રુવને સજીને પણ તેમનાથી ભિન્ન નથી. હું તે ચારેમાં સ્વયંજયોતિ સત્તા માત્રપણથી છુંજ છું.

બ્રહ્મદોષ વિહીનં તુ દોષયુક્તં પ્રકીર્તિતં ।

સામ્યં નેતિ મયં વેદે ચતુર્હીન પરં ભવેત્ ॥૯૭॥

અર્થ:—હવે પૂર્ણ સ્વ સ્વાનંદ અથવા નિજ સ્વાનંદ અથવા નિજ સ્વસંવેદના સ્વરૂપને વર્ણવે છે. વેદોમાં દોષયુક્તપણું તે મારા ત્રીજા સમાનભાવ ધ્રુવમાં છે, તેથી પરે નેતિ ધ્રુવ-અર્થઃ ધ્રુવ દોષહીન છે. તે વેદ વાક્યોના પ્રમાણથી સત્ય છે. આ ચારેથી રહિત—ચારે હીન એવા જે પરમ સર્વોદ્ગ્રસ્ત સ્વસંવેદ પણાથી હું નિજ છું તે પૂર્ણ ધ્રુવ સ્વરૂપ છે, જેની પરે સ્વસંવેદનો અભાવ છે.

સ્વાનંદે તન્મયો યોગી ભવતે યઃ સમાધિના ।

ન પશ્યતિ પુનર્દશ ચતુર્ણ મોહિતાત્મસુ ॥૯૮॥

અર્થ:—જે યોગી કેવળ નિરોધ ચિત્તની સમાધિ વડે તત્ અલેદાત્મક ભાવને પામી પોતાના પૂર્ણ સ્વાનંદ ધ્રુવનો સાક્ષાત્કારે છે—તે પુનઃ મોહીત થઈને—સ્વતઃ પરત ઉત્થાન ભાવરૂપ અસત્-સત-સમ-અને તૂર્થ એવા ચારે ધ્રુવમાં મોહીત થતો નથી. તે અન્ય જગત કે અન્ય નરાદિને પણ જોતો નથી, કેમકે સ્વતઃ પરત ઉત્થાનહીન લક્ષ્યાર્થ સમાધિ ધારકપણાથી માયા સહ તે સર્વનો લય થાય છે. એમ સ્વસ્વાનંદ તન્મયતા છે.

સમાધિના યુતોયોગી નિજરૂપે લયંગતઃ ।

ન પુનર્દર્શનં તસ્ય તેષાં તત્ર પ્રવર્તતે ॥૯૯॥

અર્થ:—હવે આ પૂર્ણ સ્વાનંદ ધ્રુવ સ્વરૂપમાં માયાના દર્શનનો અભાવ છે તેને વર્ણવે છે. સમાધિવડે સાક્ષાત્કારને પામેલા યોગી પોતાના અલેદમાં સર્વ લેદરૂપ ચાર પાદ ધ્રુવનો અલેદ બાણી, દેહને પ્રારબ્ધ લોગાર્થે છાડી પોતાના નિજ સ્વરૂપમાં લય રહે છે, પોતાના હૃદયને વિષે સ્થિત એવા જીવ આત્મા સહનો લય કરવો તેનું નામ સ્વાત્મ સમાધિ કહેવાય છે, તે જ યોગી છે. તે સમાધિમાં દેહાદિકના અભિમાની આત્માનો તે પુનઃ દર્શન કરતો નથી કેમકે સર્વને પોતાનામાં અલેદરૂપે જુએ છે.

કીદશોહ મિમાંમાય્યાં યસ્સ્યત્કા યોગ સંયુતઃ ।

બ્રહ્મણિ બ્રહ્મભૂતઃ સ ભવતિ સ્વસ્વરૂપિણિ ॥૧૦૦॥

અર્થ:—હવે સ્વાત્મ સમાધિનું વર્ણન કરે છે, એવા યોગીજનો ક્રીયા પ્રકારે નેતિ અહં પ્રહ્મ સ્વરૂપને ક્રીયા યોગવડે સ્વપ્રહ્મીભૂતપણામાં મેળવે છે, તે કહે છે—આ માયાને બાણીને કેવા પ્રકારે તૂટી નેતિ પ્રહ્મની ઉત્પત્તિ છે, કઇ સમાધિ વડે સમ પ્રહ્મની ઉત્પત્તિ દર્શન છે, તે માયાને છોડતાંજ તે યોગ સંયુક્ત યોગી થાય છે, ત્યારે હું પ્રહ્મ અતે પ્રહ્મીભૂત છે એવા યોગમાં તે માયા કેવા પ્રકારે ?? કેવી રીતે છે ?? કે ત્યાં નિજ આત્માને બેવાનો અભાવ છે, એવી સમાધિ વડે સાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત થનાર યોગીને જેનો અભાવ છે અને જેનાથી નાના પ્રકારના લેહલાવવાળા લેહ દર્શનને બેવાય છે, તે માયાનો લેહ ત્યાગ કરી યોગ સંયુક્ત હું પ્રહ્મને ડુબાડી સત્ય પ્રહ્મીભૂત છું ત્યારે તેમાં લેહાલેહ નથી, ત્યારે તે લેહરૂપે કે માયારૂપે શું બુઝે ?? પોતે પ્રહ્મીભૂત છે. લેહલાવનો ત્યાગ છે, અલેહ છે. તેજ પોતાનું પોતે પૂર્ણ સ્વાનંદ પ્રહ્મ સ્વરૂપ છે. તેનેજ પ્રહ્મીભૂત બાણવો કે ત્યાં સ્વ અને પર એવા જ્ઞાનનો અભાવ છે.

યદા બ્રહ્મણિ યોગેન તન્મયો ભવતિ સ્વયં ।

સ્વપરાદિક મે વેદં પુનર્વદકુતઃ પ્રમો ॥૧૦૧॥

અર્થ:—હવે સ્વ અને પરના નિષેધને વર્ણવે છે, હે પ્રમો દક્ષ !! ત્યારે યોગવડે સ્વયં પ્રહ્મસ્વરૂપને બાણી યોગી તન્મય પ્રહ્મીભૂતપણાને પામે છે. ત્યારે સ્વ અને પર એવું આ વિશ્વ તે પુનઃ ક્યાં છે ?? કેવા કારણથી છે ?? તે કદાપિ પણ નથી એવું જે જગત હવે કંઈ છે !! તે કહેા

અહં બ્રહ્મેતિ યત્યોક્તં પદ્યવેદે વિચારતઃ ।

તે નૈવ કૃતકૃત્ય સ ભવતિ યોગ સેવયા ॥૧૦૨॥

અર્થ:—હવે કૃતકૃત્યતા વર્ણવે છે, વેદમાં અહં બ્રહ્માસ્મિ લખ્યું છે હવે તેના વિચાર કરવો, ચિત્ત સમાધિયોગની પૂર્ણ સેવના કરવાથી સાક્ષાત્કાર કરીને જોતાં તે સાક્ષાત્કાર સમાધિવડે આ યોગી કૃતકૃત્ય થાય છે કેમકે હવે પછી જન્મ ધારણ કરવાનો અભાવ છે. તદાત્માનમેવ વેદાહં બ્રહ્માસ્મીતિ તસ્મા-ત્તત્સર્વમભવત્ । તત્રકો મોહઃકઃશોકઃ એકત્વમનુપશ્યત્ ઇતિ બ્રહ્મેવેદં સર્વમિતિ આત્મે-વેદં સર્વમિતિ ॥ શ્રુતેઃ ॥ તે આત્માને અહંપ્રહ્મસ્વરૂપે બાણી તે અતે સ્વ સ્વરૂપ છે. તેને મોહ કે શોક નથી, તે એકપણું અનુભવે છે. આ સર્વ પ્રહ્મ છે આ સર્વ આત્મા છે, એમ વેદ હે છે

एवं संयोग योगेन भवेत् ब्रह्मणि तन्मयः ।

શાન્તિ યુક્તઃ સર્વે સાક્ષાદર્શતે શાન્તિધારકઃ ॥૧૦૩॥

અર્થ:—હવે શાન્તિયુગને વર્ણવે છે, એ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત યોગવડે પોતાના આત્માના પૂર્ણ સ્વાનંદ નામે પ્રહ્મ સંયોગરૂપ અલેહ યોગવડે પોતાના સ્વસંવેદ્ય (સ્વાનંદનાપૂર્ણપણાને) પામે છે. તેજ પ્રહ્મીભૂત છે તેજ

યોગી સાક્ષાત્કારથી શાંતિયુક્ત છે. કૃતકૃત્યપણાના સખને ધારણ કરે છે. દેહ પ્રારબ્ધ નિર્વાહાર્થે એમ વસે છે.

અતઃ પરમ યોગારૂપં વદામિ યોગ મુક્તમં ।

તત્રાનુભવ માત્રેણ શાન્તિ યુક્તો નરો ભવેત્ ॥૧૦૪॥

અર્થ:—હવે અરાદ પ્લોકથી પૂર્ણ સ્વાનંદ સ્વાનુભવરૂપ અયોગના સ્વરૂપને વર્ણવે છે, તે પહેલાં તેના અનુભવના ફલને કહે છે, 'હવે પૂર્ણ સ્વાનંદાનુભવના અતસ્થના સાધન યોગ્યપણાવડે તેના પરમ સ્વરૂપને કહે છે. આ સ્વાનંદ તેના ઉત્તમ યોગ રૂપ અયોગ તેના સાક્ષાત્કાર આત્મસમાધિવડે આત્માત્મક એવું સ્વરૂપ તે તમને કહું છું. હે દક્ષ પ્રજાપતિ !!! ત્યાં આત્માના અનુભવ માત્રવડે અનુભવ યુક્ત શાંતિને પામે છે. કૃતકૃત્ય થાય છે.

અર્હં બ્રહ્મેતિ યત્પ્રોક્તં કુતસ્તત્ર ભવેદિદં ।

તન્મયત્વં પ્રજાનાથ બ્રહ્મ બ્રહ્મણિ સંસ્થિતં ॥૧૦૫॥

અર્થ:—હવે અયોગ સ્વરૂપ બ્રહ્મનું વર્ણન થાય છે, તુર્યનેતિ અહિં પ્રહ્લાદિ સમાધિવડે એવો યોગી બ્રહ્મ બ્રહ્માનુભવયુક્ત થાય છે તે અયોગમાં એટલે બ્રહ્મ તન્મયત્વ (પોતાના આત્માનું તન્મયત્વ)ના અલેદ સંયોગપણામાં ક્યાં હોય ??? નજ હોય, સદાએ બ્રહ્મસ્વરૂપપણાથી તેને જગતમાં અન્વયવડે આવવાનું નથી. અને સમાધિવડે સ્વસંવેદમાં જગત પણ નથી. તેથી સ્વસંવેદ બ્રહ્મપણ બાણવાના ભાવવડે મિથ્યામાયાત્મક છે એમ બાણવું, સર્વના અલેદપણાથી જીવ આદિ સર્વ ભાવનો સદાએ નાશ બાણવો. આથી આત્માનો નાશ થાય છે એમ બાણવું નહિ. જે બ્રહ્મનું માત્ર સાતત્યગમનાત્મક સ્વરૂપ છે. તેજ અયોગ કે જ્યાં બ્રહ્મ જગતના સંયોગનો સદાનો અભાવ છે. (યુજિયોર્ગે ઇતિષાત્વથાત્ ॥)

બ્રહ્મવાણી વિહીનં ચ મનોગતિ વિવર્જિતમ્ ।

તદેવ નાગતં કુત્ર ન બ્રહ્મણિ ગતં પુનઃ ॥૧૦૬॥

અર્થ:—હવે મનવાણી વિહીન બ્રહ્મનું વર્ણન થાય છે. વાણીવિહીન એટલે વાણી જેને વણવી શકતી નથી. એવો બ્રહ્મ જે સ્વસ્વાનંદ બ્રહ્મ કે જે જગત બ્રહ્મમાં અન્વય વ્યતિરેક અને સ્વ મહિમામાં સ્થિત એવા સ્વસંવેદ (સ્વાનંદ) ના અનુભવના સંભવથી વાણી મનમય કહેવાય છે. તેજ બ્રહ્મ વાણીહીન એવા સ્વસંયોગના અલેદપણા વડે વાણીવિહીન છે. એમ વાણીયુક્તપણાનું વાણીહીનપણું તે અયોગ પદ છે કદાપી પણ વાણી વર્ણન કરી શકે નહિ. તેજ પ્રમાણે મન પણ બાણી શકતું નથી. મન અને વાણીએ કહેલી સમાધિનો અભાવજ છે. ત્વંનપિતાયોસ્માકમન્નિવાયાઃ પરં પારંતારયતિ શ્રુત હૃદયમગ્વો દ્વૈશ્યસ્તરતિ શોકમાત્મવિદિતિ ॥ શ્રુતેઃ જ્ઞેનો અર્થ એવો છે કે—માયા રૂપ અવિદ્યાથી પરે પારસ્થાને અવિદ્યાના દર્શનનો અભાવ છે. તેથી જ્યાં આત્મા

છે. આત્મવેત્તા પુરૂષ નિરોધ સમાધિવડે આત્માને બાહ્યીને અવિદ્યાનો નાશ કરી તે આત્મા હું છું. આગળ એમ જવા આવવાના બ્રમનો ત્યાગ કરી પોતાને બાહ્ય છે. તે દૃશ્યના શોકથી તરીને સમાધિવડે સ્વાનુભવ બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારરૂપે દર્શન કરે છે. અહિંયાં આત્માને પંચમી વિશ્લેષાર્થે છે, જન્મમણ્ડાત્મક દેહ બ્રમનાશક સમાધિ સામર્થ્યથીજ પરમાત્માને બાહ્ય છે. એમ શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે. યસ્યમર્તં તસ્યમર્તં મર્તં યસ્યન વેદસઃ ॥ અવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાનતાં વિજ્ઞાત મવિજ્ઞાનતામિતિ ॥ શ્રુતેઃ ॥

યદા ભિન્નં વિહારેષુ સંસક્તં જાયતે પરમ્ ।

તદા યોગેન સ્વાનંદ યુક્તં ભવતિ નાન્યથા ॥૧૦૭॥

અર્થઃ—હવે એ પ્રકારથી વિવિધાત્મકપણું કહેવાય છે. જ્યારે પરમાત્મા બ્રહ્મ, વિહારોમાં સંસક્ત હોય તો ભિન્નરૂપ થાય છે જ્યારે યોગસમાધિવડે પોતાના આત્માને સ્વમહિમામાં સ્થિત એવા સ્વસંવેદ-સ્વાનંદને પામે છે. અન્ય પ્રકારે નહિ. ત્યારે પણ તે પૂર્ણ નથી કેમકે સ્વસંવેદ તે માયાવિહારી-પણાથી માયામય છે.

બ્રહ્મ બ્રહ્મણિ સંસ્યં ચ નામતં નગતં મતમ્ ।

કુતો યોગે ન તત્રૈવ તન્મયો જાયતે નરઃ ॥૧૦૮॥

અર્થઃ—હવે તેના નિષેધનું વર્ણન કરે છે. જ્યારે પોતાના આત્માનો સાક્ષાત્કાર સ્વરૂપે બ્રહ્મનો અલેહ થયો ત્યારે તો તે માયાયુક્તપણું રહેતું નથી. ત્યાં માયાવિહારનો અભાવ હોવાથી તે જગત-બ્રહ્મમાં ઘટેજ નહિ. તેમજ જ્યાં માયાબંધ દર્શનનો અભાવ છે, તે પોતે સમાધિવડે પુનઃ બ્રહ્મીભૂતમાં જતો પણ નથી. સંયોગના અલેહ યોગવડે તે સાક્ષાત્કાર સ્વરૂપ બ્રહ્મ છે. કેવા કારણ-સર તે ત્યાં જવા આવવાપણું ધારે ? ? ? ભિન્નત્વવડે આ અયોગ સમાધિ નથી. સમ્યગાધિરોગઃ સર્વભાવાભાવાદિનાશકત્વાત્સમાધિરિત્યર્થઃ ॥

સદાહંબ્રહ્મ રૂપશ્ચ ન માયા સંયુતઃ કદા ।

બ્રાન્તયા માં નૈવજાનંતિ સ્વમહિન્નિ સ્થિતં પરં ॥૧૦૯॥

અર્થઃ—એ પ્રકારે સંયોગનો નિષેધ કરીને કેવળ આત્મા સ્વરૂપના વર્ણનને કહે છે હું સદાએ બ્રહ્મરૂપ છું. એ મારી કેવલ્ય આત્મ સમાધિ સામર્થ્ય છે. મારે વિષે માયાના સંસર્ગનો અભાવ હોવાથી મારામાં માયા સંયુક્તપણું નથી. હું પોતે મારા સ્વમહિમામાં સ્થિત છું. બળી તેથી પણ શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપે સ્વ મહિમાની સ્થીતીના અભાવે પર સ્વરૂપ છું. એવા મારા સ્વરૂપને માયા બ્રાન્તિવડે માયાવીજનો બાહ્યતા નથી. કેમકે સ્વ સ્વદેશ નરાકૃતિધારક મારા યોગી સ્વરૂપને દેખી માયાના વિહારીજનો મને બાહ્યી શકેજ નહિ.

સર્વ સંયોગ યોગારૂપા માયા નાના ભ્રમાત્મિકા ।

મયિ બ્રહ્મણિ સા કુઞ્ઞ તિષ્ઠતિ બ્રહ્મવર્જિતા ॥૧૧૦॥

અર્થ:—સર્વ પ્રકારના સંયોગના અલેહવડે મારા અયોગ સ્વરૂપને વિષે ભુદાઃ ભુદાઃ પ્રકારના જીવાત્મા પરમાત્માના અને તેથી જીહ્વ પામેલાં વિષ્ણોના અને તેમાં ભિન્ન ભિન્ન કર્મ કરવાવાળા પ્રભાવજીત સ્વરૂપા માયામોહદિના અભાવવડે મારે વિષે કયાંથી ? મારા પૂર્ણ અયોગ સ્વરૂપમાં તે ભિન્ન ભિન્નતાને સ્થાન નથી. કેમકે કેવલ સમાધિથી સાક્ષાત્કાર સ્વરૂપમાં માયા લય છે કે જેનું પુનઃ દર્શન નથી. તેમ જીવપ્રતિભા પણ અભાવ છે, કેમકે હું પ્રહરીભૂતથી પરે પ્રહર સ્વરૂપ છે કે જે મારા સમાધિયોગના અયોગરૂપમાં જવા આવવાપણીના સદાનો અભાવ છે.

યથા મરીચિ સંસ્યં ચ તોયં વ્યર્થ ભ્રમપદં ।

તથા મયિ મહામાયા વ્યર્થા સંયોગ ધારિકા ॥૧૧૧॥

વ્યર્થ:—જ્યારે તે યોગી પ્રહરીભૂતપણીને પામ્યો છતાં દેહધારક છે તેથી દેહરક્ષણ ક્રિયાયુક્ત છે, એમ કહેતા હો તો તેમ પણ નથી. તે મરિચિકા જળવત વ્યર્થ ભ્રમપદ છે. મારા યોગી સ્વરૂપમાં અલેહ સંયોગધારિકા (ધરનાર) મહામાયા તે વ્યર્થ એટલે મિથ્યા હોવાથી તેથી થયેલા દેહની શુભાશુભ ક્રિયા પણ ફલહીન છે, દેહ પ્રારબ્ધને આધિન છે અને તે પ્રારબ્ધ પણ જ્ઞાન્તિરૂપે નષ્ટ છે, તેથી મિથ્યા દેહના મિથ્યાપણીના નિશ્ચયથી સાચી રીતે તે યોગીને પ્રહર સ્વરૂપે ભુજે છે.

બ્રહ્મ દોષ વિહીનં તુ વેદે સંકથિતં પુરા ।

તદેવ માયયાયુક્તં કથં ભવતિ મોહિતં ॥૧૧૨॥

અર્થ:—હવે પ્રહરનું દોષહીનપણું કહેવાય છે—અનાત્માને વિષે આત્મભાવ પ્રકાશપણીથી તે માયાત્મકપણીના દોષ. વેદોમાં પ્રહરને વિષે નથી—પ્રહર વસ્તુ કેવળ નિર્દોષ હોવાથી અને માયા સંસર્ગના અભાવથી માયા પવહીન છે તેથી મોહીત કેમજ હોય !!! કદાપિ નજ હોય. ન કર્મણા ન પ્રજયા ધનેન ત્યાગેનૈકે અમૃતત્વમાનશુઃ । પરેણાકં નિહિતં ગુહાયાં વિભ્રાજતેયદ્યતયો વિશંતિ ॥ શ્રુતેઃ ॥ સ્વર્ગાદિકના ત્યાગ વડે તેથી પરે—એક એવો યોગી જ્યાં અન્ય અમૃતનો અભાવ છે. એવા અમૃત હૈવદ્યાત્મક પ્રહર સ્વરૂપને પામે છે. એવા યતિઓ કે જે સંન્યાસી છે અને તે ચોવેદ નિહીતં ગુહાયાં પરમેશ્વોમન્ તથા બુદ્ધો ગુહાયાં આ શ્રુતિવડે બુદ્ધિ રૂપી શુદ્ધા—બુદ્ધિના પ્રકાશક—બુદ્ધિને અંતરાત્મા—બુદ્ધિનો સાક્ષી અને બુદ્ધિના પતિ સ્વરૂપે શક્તિ સ્થ—વિષ્ણુ—શિવ અને શ્રીમહાગણપતિ રૂપે સુપ્રસિદ્ધ છે—તે ઉપાસનાથી કેવલ નિમલત્વને પ્રાપ્ત થયેલો સર્વના બળ રૂપે તે સંન્યાસી સર્વાત્મકપણીને પામેલો છે—અથવા પૂર્ણપણીને પામેલો છે કે જે સર્વ અલેહાત્મક સુખાનુભવી કે દ્યાત્મ સમાધિ યોગથી યોગી છે.

આન્તિ યુક્તં મુયોગેન આન્તિહીનં મવેત્કથં ।

બ્રહ્મ માયાયુતામુર્ત્વા વદન્તિ બ્રહ્મવર્જિતાઃ ॥૧૧૨॥

અર્થ:—હવે સ્વસંવેદ્યાદિ સમાધિકારક યોગીનાં આર મુખ છે એમ વર્ણવે છે—બ્રહ્મ સાક્ષાત્ કૈવલ્યજ છે છતાં આન્તિયુક્ત માયાના મોહવડે મનુષ્યાદિ દેહધારક નાના પ્રકારના જીવાત્મા સ્વરૂપે આન્તિમય છે. તેમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતા યોગ રૂપ સ્વસંવેદ્યાત્મક અનુભવ વડે સ્વમહિમામાં સ્થિત રહેતાં આન્તિહીન છે. તો સ્વસ્વરૂપ કૈવલ્ય કેમજ થશે ??? કેમકે માયા મોહયુક્ત-પણાથીજ તે બ્રહ્મ સ્વરૂપ માયામય સમન્વય છે—એટલાજ માટે બ્રહ્માનુભવ વર્ણિત મુરખ માણસો આ બ્રહ્મ સર્વાત્મક બ્રહ્મ છે. એમ જાણે છે પણ સત્ય રીતે સમજવાનું છે કે સર્વાત્મક એટલે જગદાત્મક (ત્રીજા પાદનો) ભાવ છે તે જગદાત્મ ભાવ છાડવાને માટે અને તેથી પરે સાક્ષી નોત સ્વરૂપાત્મક તૃત્ય બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવો. તેમ થતાં સર્વાત્મક ભાવ ડુબે છે એ પ્રમાણે નદનંતર પૂર્ણ સ્વસંવેદ્ય સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થતાં તૃત્યબ્રહ્મના યોગને ડુબાવી તે સ્વસંવેદને કૈવલ્યાત્મક પૂર્ણ બ્રહ્મરૂપે ભેદ તે પૂર્ણ બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારના અધિકારથી આ સાપેક્ષ શબ્દ માયાનો વિલય કરવો ભેદજે અને બ્રહ્મસાક્ષાત્ અયોગ અનુભવમાં તરંતરા રહેતું ભેદજે.

અતોહં નાગતઃ પદ્ય જગત્સુબ્રહ્મસુમધુઃ ।

ન બ્રહ્મણિ ગતસ્તત્ર પુનર્યોગસ્ય સેવચા ॥૧૧૪॥

અર્થ:—હવે માયાના સાપેક્ષપણાના અનુભવનું વર્ણન થાય છે એટલાજ માટે પુનઃ યોગ સેવા વડે પૂર્ણબ્રહ્મમાં કૈવલ્યાત્મક સમાધિકારકપણાનું સેવન થતાં તે જગત બ્રહ્મના સર્વાત્મક ભાવમાં આવતો જતો પણ નથી. કેમકે બ્રહ્મમાં અભેદપણાની પૂર્ણતાએ સર્વાપવાદ સમાધિ સામર્થ્યથી માયાનો નાશ છે—તેથી જવા આવવાપણું રહેતું નથી એમ માયા સંસર્ગના અભાવથી પરમાત્માજ સમર્થ છે—એ પ્રમાણે કૈવલ્ય પૂર્ણ આત્માનુભવ વડે સાપેક્ષ માયાનો સ્વયમેવ નાશ થાય છે જેમ સત્ય વડે અનૃતનો નાશ થાય છે તેમ આત્માની સમાધિ વડે ઐક્યત્વ (બ્રહ્મ અને માયા) નો નાશ થાય છે તેજ પ્રમાણે સર્વાપવાદ વડે કરીને બ્રહ્મને વિષેના અધ્યારોપ અપવાદ રૂપનો નાશ સંભવે છે.

બ્રહ્મણિ વિવિધાકારા માયાનૈવ પ્રતિષ્ઠતિ ।

માયાયાં નૈવ તત્ત્વ બ્રહ્મણપવાદમખાવતઃ ॥૧૧૫॥

અર્થ:—હવે અપવાદાત્મક બ્રહ્મ સ્વરૂપનું વર્ણન થાય છે—કૈવલ્ય પૂર્ણ અભેદ બ્રહ્મને વિષે વિષ્ણુવિધાકાર ભેદો રૂપ આકાર તે જેના જેવી તાદૃશી માયા તે કદાપિ પણ પ્રાતઃકીત હોયજ નહીં. તેમ તેવી માયાને વિષે તેવા અભેદરૂપ કૈવલ્ય પૂર્ણબ્રહ્મનું પ્રતિષ્ઠિતપણું પણ હોયજ નહિ. માત્ર અપવાદજ છે. સર્વને

અપવાદ રૂપે જણાવનાર આ પરબ્રહ્મનું મહાત્મ્ય કે જેના માહાત્મ્યથી તેનું કેવલ્ય પૂર્ણપણું કે જેમાં અપવાદ રૂપે માયા સમજાય છે અને તેજ માયાના અસત-સત-સમ-નેતિ આ ચારે પાઠો માયા અપવાદથીજયુક્ત છે તેથી પરે પૂર્ણબ્રહ્મ સ્વરૂપમાં અપવાદ રૂપ માયાનો સદનંતર અભાવજ છે.

અયોગશ્ચિવિષયઃ પ્રોક્તો મૃદુમધ્યાધિમાત્રતઃ ।

તેષાં મેદ પ્રવક્ષ્યામિ માયામૂલ નિકુંતનં ॥૧૧૬॥

અર્થઃ—હવે અપવાદના કમળી પ્રાપ્તિને વર્ણવે છે. કેવલ્યાત્મક પૂર્ણ-બ્રહ્મ કે જેને અયોગ નામ આપેલું છે. તેના સમાધિ યોગમાં મૃદુ-મધ્ય અધિમાત્ર એવા ત્રણ પ્રકાર છે. સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર વડેજ આ લેહો જાણવા. સ્વરૂપમાં લેહ નથી. કેવલ્યાત્મક બ્રહ્મપૂર્ણ સ્વરૂપમાં લેહનો અભાવ છે. સંપૂર્ણ માયા ઊમ્છેદાત્મકપણથી લેહ રૂપ માયાના મુળ સહિતનો નાશ કરવો તેનો નિશ્ચય સમાધિ વડે કરેલો છે. સ્વરૂપમાં લેહ નથી.

સ્વતોત્યાન ભ્રમં ત્યક્ત્વાહં બ્રહ્મણપવાદતઃ ।

યસ્તિષ્ઠતિ નરઃસોપિ મૃદુયોગયુતો મતઃ ॥૧૧૭॥

અર્થઃ—સ્વતોત્યાનની બ્રમણ માયાનો જમ ત્યાગ કરીને યોગ માર્ગના સેવનથી હું બ્રહ્મ છું એવા અપવાદ વડે જે યોગી સ્થિર થાય છે તેને મૃદુ-યોગ કહે છે. સ્વતઃજિત્યાન અટપડ છે. સ્વયમેવ પરમાત્માના ઊઠવાથીજ માયા આ સર્વ લેહ રૂપ દેહ જગતને સજે છે—તે સ્વતઃ જિત્યાન છે (આ મૃદુયોગના પણ ત્રણાગ તે સર્વ શુદ્ધ પાસેથી જાણવા.)

પરતોત્યાનર્જં દક્ષ ભ્રમં ત્યક્ત્વાહ્યયોગતઃ ।

તિષ્ઠતિ મધ્યગઃ સોપિ મતો યોગસ્ય સેવયા ॥૧૧૮॥

અર્થઃ—પરતોત્યાનની બ્રમણ રૂપ માયાનો ત્યાગ કરીને અયોગ વડે જે યોગી પૂર્ણબ્રહ્મમાં સ્થિત થાય છે તે મધ્ય યોગ કહેવાય છે. આનું સ્વરૂપ શ્રી સદશુદ્ધ પાસેથી શીખી લેવું જોઈએ.)

સ્વતઃ પરત ઉત્યાનં હીનં સંયોગ ધારકઃ ।

બ્રહ્મતસ્ય ભ્રમં ત્યક્ત્વા તિષ્ઠતિ સોધિમાત્રગઃ ॥૧૧૯॥

અર્થઃ—સ્વતોત્યાન પરતોત્યાનનાં સંયોગ એવી જે સ્વસ્વવેદાત્મક યોગની મર્યાદાએ જે પૂર્ણબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ છે તેમાં રહેલા માયાના બ્રમનો ત્યાગ કરીને યોગી અધિમાત્ર યોગને પ્રાપ્ત થાય છે.

નાગતોર્હં યદા આન્ત્યા જગત્સુબ્રહ્મસુભ્રમન ।

તદામે ગમનં કુત્ર યોગે નૈવ ભવિષ્યતિ ॥૧૨૦॥

અર્થઃ—હવે બ્રમણના સ્વરૂપને વર્ણવે છે. જ્યારે જગત બ્રહ્મમાં વિહાર રૂપ ભાન્તિવડે તદ્દરૂપે સદાએ અપવાદાત્મકપણથી બ્રમણ કરે ત્યારે તેમાં તે

વિહારાર્થે આવતો નથી. જ્યારે આવવાપણું નથી ત્યારે મારા બ્રહ્મ સ્વરૂપને વિષે ક્યાં અને ક્યારે ગમન કરું ? ? અલેહ યોગ છે તેથી ગમન નથીજ નથી. કેમકે હું કેવલ્ય આત્મા છું તેમ યોગી સ્વરૂપે બ્રમહીન છું. જવા આવવા-પણુંનો સદાનો અભાવજ છે.

બ્રહ્મભૂત સ્વભાવેન સતિષ્ઠતિ નરોત્તમઃ ।

નિવૃત્તિ યોગ માશ્રિત્ય સદાશાન્ત્યા પ્રવર્તતે ॥૧૨૧॥

અર્થ:—હવે બ્રહ્મભૂતના સુખને વર્ણવે છે. વિધિ અને નિષેધહીન સ્વેચ્છા વિહારી સુખ સ્વભાવને લીધે—શુભાશુભ કર્મ ફળના રહીતપણાએ નરોત્તમ એવા યોગીજનો કેવલ્યાત્મ સમાધિ સુખયુક્તપણાથી સ્થિત થાય છે. આ અયોગ એટલે નિવૃત્તિ યોગ એટલે સર્વ ભાવાભાવમાં ચિત્તવૃત્તિના કેવલ નિરોધમાં નિવૃત્તિ સ્થિતિ પરાયણ તે જો યોગ અયોગ છે. સર્વાપવાદના આશ્રયથી સદાએ શાન્તિમાં કૃતકૃત્ય સુખ વડે રહે છે કેમકે પ્રારબ્ધાધિન શુભાશુભ કર્મ છે.

અધુના પૂર્ણ યોગસ્યાનુભવં તે વદામ્યહં ।

યોગીયેન નરો ભૂત્વા તિષ્ઠતિ ગણપમિયઃ ॥૧૨૨॥

અર્થ:—એ પ્રમાણે નિવૃત્તિ યોગ એટલે અયોગના સ્વરૂપને વર્ણવી, હવે વિસ શ્લોકવટ પૂર્ણયોગને વર્ણવી. તેના ફળને વર્ણવે છે, હે દક્ષ પ્રભાપતિ !!! સ્વસંવેદ એટલે પ્રવૃત્તિયોગ અથવા સંયોગ—અને પર સંવેદ એટલે નિવૃત્તિયોગ અથવા અયોગ આ બેના યોગથી પરે કે જેથી પરે યોગનો અભાવ છે એવા તે કેવળ પૂર્ણયોગના સ્વરૂપના અનુભવનો સમાધિ વડે સાક્ષાત્કાર કરીને પૂર્ણયોગીપણાથી હું છું એવા અનુભવે માણસ યોગીરૂપ થઈ ગણુપ પ્રિય સર્થાત્ ગણાન્ બ્રહ્મ ગણાન્ પાતિસ ગણપઃ સાક્ષાત્ તત્ત્વમસીતિ મહા વાક્યાકૃતિર્ગણપઃ । સ એવ મિયો યસ્ય એ પ્રમાણે સમજીને તાદૃશ સ્વરૂપે સ્થિત થાય છે.

નાહં ન બ્રહ્મ વેદેષુ કયિતં મેદશ્ચાન્તિદમ્ ।

બ્રહ્મણિ દ્વિવિધં દક્ષ કુતો ભવતિ ચિત્તમ્ ॥૧૨૩॥

અર્થ:—હવે યોગ-અયોગથી પરે પૂર્ણ યોગબ્રહ્મના અનુભવને કહે છે હે દક્ષ !!! સ્વયં બ્રહ્મભૂતપણાને લઈને “હું બ્રહ્મ છું” એમ બ્રહ્મને વિષે અહં કદાપિ નથીજ—કેમકે આ આત્મા—બ્રહ્મ સ્વરૂપને વિષે જય રહે તેથી સ્વ આત્માનો અભાવ હોવાથી હું યોગી છું એમ કોણુજ કહેશે ? ? કયા ભાવથી બોલશે ? ? કદાપિ નહીંજ. વાદ કરવાનો અભાવ છે. જ્યાંસુધી સમાધિ કરનાર આત્મા સમાધિ કરે ત્યાંસુધી તે સમાધિના આધ્યપણાવડે સમાધિયુક્ત બ્રહ્મ છે જ્યારે યોગના આત્માનો જય જય ત્યારે આત્મા જય જવાથી—હું બ્રહ્મ છું.

એમ કહેવાતું રહેતું નથી—કેમકે સાધક સાધ્યનો અલેદ છે તેવી રીતે આત્મા અને પ્રજ્ઞનો અલેદજ છે. અલેદ હોવાથી અન્ય અર્થ નથી. ચિત્તની પાંચ વૃત્તિ-વડે આત્મા અને પ્રજ્ઞના અલેદપણામાં લેદ થતાં નિરોધ ચિત્ત સ્થિતિએ આત્મા પ્રજ્ઞ સાધ્ય છે અને દેહી જીવ તે સાધક છે. પ્રજ્ઞમાં એપણું છેજ નહિ. એ પ્રમાણે દરેક ચિત્તની વૃત્તિને વિષે હોવાથી તે ચિત્તનો લય થતાં તે ચિત્ત સાર્વભૌમ ધર્મવડે સાધ્ય પ્રજ્ઞીભૂતપણાથી પ્રજ્ઞસ્વરૂપે અલેદ-ભાવથી છે. આમ યોગી આત્મા પ્રજ્ઞના નિષ્પાપ તાદાત્મ્ય યોગપણાવડે પૂર્ણ યોગ પ્રજ્ઞસ્વરૂપ છે—એમ વેદમાં કહેલું છે. અથાત આલેક્ષો નેતિનેતિ ઇતિ ન તદ્વિ દિતાદથો ના વિદિતાદધીતિ શ્રુતેઃ॥

અહં ચિત્તમય એવ બ્રહ્મચિત્તમયં તથા ।

ચિત્તં પંચવિધં ત્યત્તવા યોગી ભવતિ માનવઃ ॥૧૨૪॥

અર્થ:—હવે યોગીના સ્વરૂપને વર્ણવે છે. આ હુંપણા સાથેનો આત્મા સંસ્કાર વિશેષપણાથી સૂક્ષ્મ નિરોધ ચિત્તમય છે. સ્વસંવેદાત્મા અન્વયવ્યતિરેક માયા મોહિત સંસ્કારવડે છે તે નિરોધ ચિત્ત સંસ્કારની અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિવડે વાચ્યાર્થ ભાવ લય કરીને કૃત કૃત્યપણાવડે સ્વસ્વાનંદમાં એટલે પોતાના મહિમામાં સ્થિત થાય છે. જ્યારે ચિત્તમય આત્મા પરમાત્મ તત્વના જ્ઞાનવડે—ચિત્તની સ્થિરતા થતાં ચિત્તનો લય થવાવડે—આત્મા પ્રજ્ઞસ્વરૂપની પ્રાપ્તિવડે—પ્રજ્ઞભૂત-પણાને પામે છે. ચિત્ત માયાવડે આત્મ સંજ્ઞાપૂર્વક અયમાત્મા બ્રહ્મ શ્રુતિથી પ્રતિ પાદિત છે. ચિત્તાત્મક માયા પ્રભાવથી જેમ અજ્ઞં બ્રહ્મેતિ આ શ્રુતિથી અજ્ઞ પ્રજ્ઞની સંજ્ઞા માયામોહિત પ્રજ્ઞ છે એમ ચિત્તાત્મક માયા પ્રભાવથી આત્મ માયા મોહિત પ્રજ્ઞાત્મ સંજ્ઞા જાણી તેજ પ્રમાણે આત્માત્મ ચિત્તનો લય થવાથી તે આત્મા પ્રજ્ઞપણાને પામતો નથી. પ્રજ્ઞ તેજ પ્રજ્ઞ છે. તેથીજ તે નરા કૃતિયોગી ચિત્તમય છે. ચિત્તમય પ્રજ્ઞ જ્યાંસુધી અહંયુક્ત છે ત્યાંજગી તે પ્રજ્ઞ સ્વસ્વરૂપ પ્રજ્ઞ થતો નથી. એટલાજ માટે પ્રથમ મનુષ્યોએ પાંચ પ્રકારના ચિત્તનો ત્યાગ કરી યોગી સ્વરૂપે પ્રજ્ઞભૂતપણાને પામવુંજ જોઈએ. પછી પ્રજ્ઞના અલેદપણામાં અહં પ્રજ્ઞ એવો લેદ કદાપિ રહેનારો નથી તેથી તે પ્રજ્ઞ એ પ્રકારે છે.

જગદ્રૂપં મહશ્વિતં બ્રહ્મરૂપં તથા મતં ।

જગતાં બ્રહ્મણાં સંયોગાયોગં ચિત્તમુચ્યતે ॥૧૨૫॥

અર્થ:—હવે પાંચે પ્રકારના ચિત્તનો સર્વભાવ વર્ણવે છે. આ મહત્ ચિત્તરૂપ જગત્ પ્રકૃતિ પુરૂષાત્મક ચિત્તસ્વરૂપ સમજવાનું છે. તે પ્રકૃતિ પુરૂષાત્મક ચિત્તનો ત્યાગ થયો. તે ચિત્ત જાણવારૂપ છે—ત્યાં વિવેક છે કે—ઉપાધિ આત્મક ચિત્ત પ્રજ્ઞ—ચિત્તના લયમાં પણ પ્રજ્ઞ સ્વરૂપ પ્રજ્ઞવાત્મક પ્રજ્ઞ તેજ નહિજ—એમ ચિત્ત ઉપાધિયુક્તપણાથી સર્વ પ્રજ્ઞને જાણવું. ચિત્ત

સયવડે પ્રહ્મનો લય નથી તેજ પ્રમાણે પ્રહ્મરૂપ ચિત્ત સમુલ્લપ્રહ્મ અને તેનો નિર્ચુલ્લપ્રહ્મ આદિચિત્તના લેહોમાં પ્રહ્મના લેહને બાણવું, આગળ જગત અને પ્રહ્મના સંયોગ તે અયોગરૂપ ચિત્ત બાણવું તેજ ચિત્તના સંયોગે અયોગનું સ્વરૂપ છે-ચિત્ત માયાયુક્ત તેતે પ્રહ્મના વર્ણનને પૂર્વે બાણવ્યા પ્રમાણે સમજવું.

આન્તિ યુક્તં મહેશ્વિત્તં નાનામાયા વિમોહિતમ્ ।

યોગ સેવા પરંચિત્તં આન્તિહીનં તથા મહેત્ ॥૧૨૬॥

અર્થ:—હવે બધે મોક્ષાત્મક ચિત્તનું વર્ણન થાય છે માયાવડે મોહિત ચિત્તવડે સંસાર પ્રિય થાય છે. તે ચિત્તને શુદ્ધ કરનાર સત્કર્મ છે તે થતાં સંસાર અપ્રિય થાય છે તેજ પ્રમાણે મોહહીન થવાને માટે યોગ સેવાથી પરે યોગરત ચિત્ત કરવાની જરૂર છે તેથી યોગ એજ પરમ સાધનરૂપ છે તેથી આન્તિ બધ છે પણ તેનો અનુક્રમ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે બાણવે બેઠ્યો. (સવ સારોપનિષદનો સાર શુદ્ધ મહારાજ પાસેથી બાણવે)

અહં કુતસ્તથા બ્રહ્મ કુતસ્તયોગ્યયોગતઃ ।

અમેદઃ સર્વગંચિત્તં ક્રીડત્યત્ર ન સંશયઃ ॥૧૨૭॥

અર્થ:—હવે પ્રહ્મીભૂતના અનુભવને વર્ણવે છે. ત્યાં માયા સંલવ અને દર્શનહીન છે-ત્યાં હું ક્યાંથી, અને કોનાથી છું. તેમજ પ્રહ્મ પણ ક્યાં?? જ્યાંસુધી અહં છે ત્યાં પર્યંતજ પ્રહ્મ છે. અહીંયાં પ્રહ્મ શબ્દ નરોપદેશને માટે સંજ્ઞા છે. જ્યારે નર એટલે મનુષ્ય. પ્રહ્મપ્રહ્મંવ પ્રહ્મીભૂત થાય છે ત્યારે પ્રહ્મ સંજ્ઞા નષ્ટ થઈ બધ છે-કેમકે તેજ સારસ્વત લય કહેવાય છે તેમજ જે પુરૂષ યોગના સાક્ષાત્કારથી પ્રહ્મના યોગને પ્રાપ્ત થાય છે એટલે અલેહ થાય છે-ત્યારે કોણ અને કોનાથી એ રહેતું નથી ત્યાં ઇદં પણ રહેતું નથી કેમકે સર્વબાબુના આ જગત્થી આરંભીને આત્મા પર્યંત સર્વ તેમાંજ બધ છે. તે લાવડપવડે કોઠાત્મકપણથી તાદૃશચિત્ત ક્રિડા કરે છે-એમાં શંકા નથી કેમકે પ્રહ્મને વિષે લેહનો અભાવ એટલે અલેહજ છે.

નાહં સર્વત્ર યોગેન સંયોગામેદમાવતઃ ।

તિષ્ઠામિ ચિંતમોહેન વદંત્યયોગિનોહ્વાસા ॥૧૨૮॥

અર્થ:—સ્વસ્ત્રવેદ્ય સંયોગના અલેહપણથી હું એવું અજ્ઞાન સર્વ નીચેનાં પાદોનો યોગ થવાથી રહેતું નથી. ત્યાંથી આગળ પણ ચિત્તના મોહવડે કરીને જે અયોગ એટલે પરસ્ત્રવેદ્ય નિવૃત્તિયોગ છે એમ શાસ્ત્રો અને વિક્ષાનો મહે છે. વાસ્વાર્થ લક્ષ્યાર્થનો લય કરતાં સાર્વભોમ ચિત્ત સાધ્ય પ્રહ્મીભૂતત્વ છે.

બ્રહ્મ બ્રહ્મણિ સંસ્થં ય જ્ઞાતવં ન ગતં કદા ।

અયોગ ધારકોહં ન ચિત્તં તદેવ સંમતમ્ ॥૧૨૯॥

અર્થ:—ચિત્ત પ્રજ્ઞયોગ જ્યારે પૂર્ણપ્રજ્ઞમાં સ્થિત થાય છે ત્યારે આવવા જવાનું રહેતું નથી. જે કેવલ્ય વસ્તુ છે અને અલેહ છે તેને કોઈપણ કાળે માયાયુક્ત વિહારી થવાની જરૂર નથી તેમ અયોગરૂપે પણ નહિ. કેમકે અયોગ અયોગનું સાપેક્ષવજ છે એમ સર્વ અપવાદરૂપ સ્થાનોના સર્વ પ્રકારના ચિત્તના લયથી પ્રજ્ઞસ્વરૂપ છે એમ બાબુ.

ધર્મચિચ્છતિ ચિત્તં ચ ધ્રમયુક્તં તયાર્થકમ્ ।

કામં મોક્ષં બ્રહ્મભૂતં પંચભૂમિ પ્રભાવતઃ ॥૧૩૦॥

અર્થ:—હવે બે શ્લોકવડે કૃતકૃત્યતા વર્ણવે છે. પાંચ ભૂમિના પ્રભાવવાળી ચિત્તની ભૂમિકા ધર્મ-અર્થ-કામ-મોક્ષ અને પ્રહ્લીભૂતપણુનેજ ધરે છે. અહંથી રહિત સ્થિતિ તેજ કૃતકૃત્ય છે. તેજ પ્રહ્લીભૂત છે-કેમકે ચિત્ત લય સમાધિ ધારકપણથી તે છે.

ચિત્તં ત્યત્ત્વા મહાયોગી પંચરૂપં મુશાન્તિ ગઃ ।

બ્રહ્મભૂતો ભવેન્નૂનં ચિંતામણિઃ પ્રકથ્યતે ॥૧૩૧॥

અર્થ:—મહાયોગી તેજ જીવન્મુક્ત યોગી સંત પુરૂષ પાંચ પ્રકારના ચિત્તનો પરીહાર (ત્યાગ) કરીને તેથી પરે અધ્યારોપક સ્વસંવેદ-સ્વાનંદાત્મા જન્મત પ્રજ્ઞ તથા અપવાદાત્મક પરસંવેદ કેવલાત્માને વિષે સર્વ લેહનો અભાવ હોવાથી અધ્યારોપક અપવાદનો સંભવ નથી. તેથીજ ચિત્ત ત્યાગનો સંભવ છે. ભૂત અભૂત વિહીન પ્રજ્ઞભૂતત્વને જે બાણ છે-જે નથી બાણુતો-બાણુવાવળી આત્મા તે લય જવાથી પરે ક્રીયા યોગવડે હું પ્રહ્લીભૂત છે તે જે બાણુતા નથી તે દૃષ્ટપ્રજ્ઞભૂતપણું છે. તદા દૃષ્ટઃ સ્વરૂપે વસ્થાનમ્ इति ॥ યોગસૂત્રે ॥ (પ્રથમાધ્યાયે) પ્રજ્ઞાપણુથી ચિત્તનો ધર્મ છોડી પ્રહ્લીભૂતને બાણું છે. જ્યારે પ્રહ્લીને બાણુવાપણું છે ત્યારે ચિત્તની કોઈપણ ભૂમિકા ગણાય છે. પ્રજ્ઞનું બાણુવાપણું તેના અનુભવનું સ્થાન છે તેથી ચિત્ત એ સંજ્ઞારૂપ છે તેથી ધાતુના અર્થ પ્રમાણે પ્રજ્ઞાભૂતને સંજ્ઞા નથી. તેથી ચિત્તના લયમાંજ પ્રહ્લીભૂતપણું છે. પાંચે પ્રકારના ચિત્તનો આલોક તેજ સાર્વભૌમ પ્રજ્ઞ છે. આ પ્રજ્ઞ તત્ત્વ સદા અલેહાત્મક તત્ત્વમાસિ આદિ મહાવાક્યોથી પ્રતિપાદિત છે ત્વં પદાર્થ સંશુભ્યપ્રજ્ઞ તે જીવાત્મા સોપાધિક છે. તત્ પદાર્થ નિર્ગુણ પ્રજ્ઞ ત ચિન્માત્ર શિવરૂપ આત્મા નિરૂપાધિક છે. અસિ પદાર્થ સાક્ષાત્ આત્મા જીવ અને ચિન્માત્ર ભાવ હીન છે તે બંને સંશુભ્ય નિર્ગુણ ત્વં તથા તત્ પદ વાચ્યાર્થ સ્વસંવેદ પ્રવૃત્તિ યોગ સંપ્રગટ સમાધી યોગરૂપ છે તે લક્ષ્યાર્થ પરસંવેદ નિવૃત્તિ યોગ અસંપ્રગટ સમાધિરૂપ યોગ છે આને બીજીરીતે જાવ પ્રત્યય અને ઉપાયમુક્ત્ય પજ્ઞ કહેવાય છે અને તે વાચ્યાર્થ લક્ષ્યાર્થરૂપે અધ્યાત્મોપ અને અપવાદરૂપે ૩ એ પ્રમાણે ત્વં પદાર્થ તત્ પદાર્થ અને અસિ પદાર્થ ત્રણના અલેહવડે પ્રજ્ઞ

જૂત છે તેથી તત્ત્વમસિ મહાવાક્ય ત્રીપદમાં અલેહ સ્વરૂપ છે લેહ દર્શનરૂપ નથી ત્યાં
સ્વામી સેવકરૂપ દ્વંદ્વનો સંભવ પણ નથી માફે સેવકસ્વરૂપ અને તમાફે સ્વામીસ્વરૂપ
આ લેહો ઉત્પત્તિ પ્રલયના સંભવ રૂપ છે. તે સત્ય પ્રહસસ્વરૂપને વિષે નથી બન્યાં અલેહ
અને લેહનો અભાવ છે, પ્રહસને વિષે અધ્યારોપાપવાદ હીનપણાથી લેહ કદાપી પણ
નથી, અજ્ઞસોમયં ગતો ભવતિ યદાદ્યેવૈષ્ટ્યતસ્મિન્નુદરમંતરં કુરુતે અથતસ્ય મયં ભવતિ
इति શ્રુતે: ॥ એવો પ્રહસીજૂત તે પ્રહસસ્વરૂપના અલેહ પણાથી અભય પદને
પામેલો છે. જો કે તેને વિષે ઉત્તરં કિંચિદપિ અંતરં શ્રુત્યર્થઃ ॥ અરે જો કે
જરા પણ અંતર કદે તો તે ભયને પ્રાપ્ત થાય છે. તેજ પ્રહા પ્રત્યક્ષ યોગી
પ્રહસીજૂત ત્વમેવ પ્રત્યક્ષં તત્ત્વમસિ આ શ્રુતિથી કેવળ ગણેશ સ્વરૂપજ છે. ત્વં પદ
તત્ પદ અને અસિ પદ એ સર્જનાદિ વિહારાર્થ છે. પુનઃ યોગવડે દાનાર્થ
પ્રહસીજૂત યોગી સ્વરૂપે થાય ત્યારે આ પ્રત્યક્ષ પ્રહા વિહારનો સંભવ દેખાય છે.
તેથી વેદમાં સ્વાંશપણાથી તત્ત્વમસિના ત્રિપાદો વર્ણવેલા છે. ત્વમેવ પ્રત્યક્ષં
તત્ત્વમસિ આ વાક્ય ત્રીપાદના અલેહરૂપ સાક્ષાત્ ગણેશને પ્રહસીજૂત રૂપમાં
વર્ણવે છે. પછી ત્વમેવ કેવલં કર્તાસિ-ત્વમેવ કેવલં ધર્તાસિ ત્વમેવ કેવલં
હર્તાસિ ત્વમેવ સર્વં સ્વલિવદં બ્રહ્માસિ ત્વં સાક્ષાદાત્માસિ નિત્યમિતિ એજ એનો અર્થ
છે. એમ તત્ત્વમસિ મહાવાક્યને ત્રિપાદના અનુક્રમથી સમજી લેવું જોઈએ.
ત્યાં પ્રથમ તત્ પદ નિર્ગુણના સ્વરૂપે વર્ણવે છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તે
નિર્ગુણ કર્તા ધર્તા અને હર્તા તે બીજો નથી. પણ તે નિમિત્ત કારણથી છે.
તત્ પદના નિર્ગુણપણાથી કેવળ વર્ણવે છે. હવે ત્વં પદાત્મક જીવાત્મા સજ્જ-
ણપણાના આશ્રયથી સર્જનાદિક કદે છે. ચિદાત્મામાં ભિન્ન ભિન્ન પણાનો
અભાવ છે, તેથીજ ત્વમેવ સર્વં સ્વલિવદં બ્રહ્માસિ આ શ્રુતિથી સર્વ જગત રૂપ
ત્વં પદના અર્થથી સજ્જણરૂપે તેનેજ વર્ણવે છે. તેજ ઉપાદાન કારણરૂપ છે. હવે
અસિ પદને વર્ણવે છે. ત્વં સાક્ષાદાત્માસિ નિત્યમ્ ॥ નિત્ય સાક્ષાત્ આત્મા તેજ
અયોગ તે અસિ પદ વાચક છે. ત્વં પદ અને તત્ પદના સાપેક્ષત્વ પણાવડે
સાક્ષાત્ આત્માજ કારણ છે. તેમાં ત્વં પદ તત્ પદ અને અસિ પદનો અલેહ
ત્વમેવ પ્રત્યક્ષં તત્ત્વમસિ તે વેદમાં વર્ણવેલો છે. કેમકે સાક્ષાત્ પ્રહસના કારણનો અભાવ
હોવાથી તેજ અસિ પદાત્મક પ્રહસજ સર્વ કરણોનું પણ કારણ ગણેશ છે. એ
પ્રમાણે અલેહરૂપ ગણેશ પ્રહસને પૂર્ણયોગ ચિંતામણીરૂપે કહે છે. તેની ભક્તિ
કરવાથીજ પ્રહસીજૂતત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. તેજ આ સાક્ષાત્ પ્રહસમાં ભક્તિ ભક્તનો
અભાવ છે-તો પણ વિવેક છે કે ગણેશની ભક્તિ એ પ્રકરણી છે-એક અજ-
વદનાદિ લક્ષણયુક્ત ગણેશ નામ રૂપાત્મક તે ભક્ત ચિત્ત પરાયણ છે. બીજી
પ્રહસીજૂત ભક્તિ-તે નામરૂપના ભાગવડે સમાધિવડે, પ્રહા ધ્યાન પરાયણ ચેત્વી
થાય છે. તે ગણેશી ભક્તિ-ચોગના હંમવડે ચોગીજનીને પ્રહસીજૂતમણને આપ-

નારી છે. તેથી સાક્ષાત્ પ્રજ્ઞ વસ્તુમાં ભક્ત ભક્તિપણુનો અસંભવ છે, સાક્ષાત્ પ્રજ્ઞ તે પ્રજ્ઞ અલેદાત્મક છે. ત્યાં ભક્તિ ભજન ભક્ત તેને કોણ બાંધે છે??? કોઈ પણ નહિ. કેમકે અલેદમાં જોય જ્ઞાનુત્વનો અભાવ છે. ચિંતામણી શબ્દનો અર્થ ચિત્ત પ્રકાશક અને ચિંતા પ્રકાશક એવો કોઈ કરે પણ ચિત્તેદુઃસ્વસ્મૃતાવિતિ ધાત્વર્થાઃ ચિંતા શબ્દ બાંધેલા પણ રૂઢા પ્રકારે સમ્યક્ જ્ઞાનના અર્થથી ચિત્ત શબ્દનો અર્થ ચિંતિત્ત્વ અર્થને આપનારો છે. એમ સર્વ શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ છે. ચિત્તિત્ત્વ કરેલા આત્મારૂપ મણીને આપનારો થાય છે. એટલાજ માટે સાક્ષાત્ પ્રજ્ઞના ભક્તિ લક્ષણ સ્વભાવરૂપ બે પ્રકાર છે. પ્રત્યક્ષ અને અપ્રત્યક્ષ (પરોક્ષ) એવો છે તે વેદમાં વર્ણવેલો છે.

ચિત્તરૂપા મહાબુદ્ધિ સ્તત્રધ્રાન્તિ પ્રદાયિકા ।

સિદ્ધિસ્તયોઃ પતિઃ સાક્ષાત્ ક્રીડતિસ્વેચ્છયા પરઃ ॥૧૩૨॥

અર્થઃ—હવે ચિંતામણીની ક્રિડાનું વર્ણન થાય છે. પાંચ પ્રકારનું ચિત્ત-ને રૂપ છે જેનું-એવી તાદશ રૂપા મહાબુદ્ધિ-સર્વ જગત પ્રજ્ઞને વિષે સ્થિતા બુદ્ધિ તે સર્વ બુદ્ધિની અલેદાત્મિકા બુદ્ધિ-તે મહાબુદ્ધિ-તે બુદ્ધિ જ્ઞાન્તિ ધારક છે. વળી સર્વ જે આ તેના અભિન્નત્વે મોહનો અભાવ છે, છતાં સર્વેશ્વર્ય દર્શનથી છે-તે સિદ્ધિ મોહીતા છે, અને તે સ્વ વિહાર પ્રિયત્વપણુ વડે નાના પ્રકારની છે તે સિદ્ધિ ભિન્ન ભિન્નત્વ આત્માને બાંધતી નથી. એટલાજ માટે જ્ઞાન્તિદાયિકા સિદ્ધિ છે. આત્મા લોકતાપણથી બુદ્ધિ ઐશ્વર્યરૂપ છે એ આત્મમાયા લોગાત્મિકા છે. એ પ્રકારે બે પ્રકારથી પ્રજ્ઞની માયા બાંધવી. દ્વંદ્વ માયા સ્વરૂપ તે દ્વંદ્વ સ્વરૂપ છે. આ પ્રજ્ઞ સ્વેચ્છાવિહારી છતાં પણ પર હોવાથી સિદ્ધિ બુદ્ધિનો પતિ ગણેશ સર્વોત્કૃષ્ટ સાક્ષાત્ પરપ્રજ્ઞ છે. તે ક્રિડા કરે છે. પ્રજ્ઞ-જગતરૂપ માયાવડે ક્રિડા રત છે. સાક્ષાત્ પ્રજ્ઞમાં ક્રિડાનો અસંભવ છે. તેથી પ્રજ્ઞ પ્રત્યક્ષ થઈને ક્રિડા કરે છે. તેનો શુદ્ધ અર્થ માયા પતિ એમ થાય છે.

તે જ્ઞાત્વા બ્રહ્મયુતશ્ચમવત્યત્ર ન સંશયઃ ।

સિદ્ધિ બુદ્ધિમયં સર્વં ત્યક્ત્વા યોગી પ્રજાપતે ॥૧૩૩॥

અર્થઃ—યોગના અનુક્રમને સાધવાવાળો યોગી ત્વં પદ તત્ પદ અને અસિ પદાત્મક જીવ ઇશ્વર અને પરમાત્મામય સ્વસંવેદ્ય સ્વરૂપને બાંધી આગળ તેજ તત્ત્વમસ્યાત્મક અલેદ બાંધેલને બાંધી પ્રજ્ઞાભૂત થાય છે-ગજવદનાદિ ચિન્હવાળા હૃદીસ્થમાં ધ્યાન કરતાં કરતાં બુદ્ધિપતિ સ્વરૂપ ગણેશને બાંધે છે. સત્ય જ્ઞાન મનંતં બ્રહ્મ યોગેદનિહિતં ગુહ્યાયાં પરમે જ્યોત્સ્નિતિ શ્રુતેઃ ॥ આ મહા વાક્યનો અર્થ છે, ઋગવેદમાં પ્રજ્ઞાન માર્ગદં બ્રહ્મ યજુર્વેદમાં અહં બ્રહ્માસ્મિ અને અથર્વણુ વેદે અર્ચં આત્મા બ્રહ્મ આ મહા વાક્યોના અર્થનું ત્રિપુટી રૂપના અલેદમાં અનુભવ

પ્રાપ્ત કરી પ્રહ્લીભૂત પણુને પામે છે. ગજવહનાદિ ચિન્હયુક્ત ભક્તિયોગમાં સિદ્ધિ બુદ્ધિ નારીરૂપથી છતાં મૈથુન ધર્મો કે ભોગધર્મો નથી. પ્રત્યક્ષ પ્રહ્મ પ્રહ્મ સુખમાં રત છે. ત્યાં સિદ્ધિ બુદ્ધિ અભેદમાં છે. તેથી પતિત્વ કે પતિત્વનો સંભવ નથી. તેમ મૈથુન ધર્મ પણુ નથી. સિદ્ધિ બુદ્ધિના વિહારથી પ્રહ્મરૂપ જગતનો સંભવ છે—આગળ બુદ્ધિસ્થ ગણેશ બુદ્ધિ વિહાર કરે તે મોહ તત્ત્વ મૈથ્વરૂપ પ્રયત્ન પૂર્વક આત્મા છે. તેજ સિદ્ધિ વિહાર છે. એમ સિદ્ધિ બુદ્ધિના પતિત્વમાં—ગણેશ ઝંકાર સ્વરૂપે પરપ્રહ્માનું પતિત્વ સિદ્ધ છે. અને તે પ્રહ્મ ક્રિડારત રૂપ છે. છતાં મૈથુન ધર્મ (વિહાર) રહિત કેવળ પ્રહ્મ—પ્રહ્મ સુખમાં રત છે. એમ ઉભય રીતે ચતુષ્પાદના ચાર પ્રહ્મ ગણના અભેદમાં પૂર્ણ પ્રહ્મ શ્રીગણેશજીની ઉપાસનાથીજ પ્રહ્લીભૂતત્વ છે.

નૈવ બ્રહ્મણિ સંયોગો નાંયોગો વર્તન્તે કદા ।

સિદ્ધિ બુદ્ધિ ભ્રમેણૈવ પરં વાંચ્છતિ તત્પતિઃ ॥૧૩૪॥

અર્થ:—આ બંને યોગો ભ્રમયુક્ત છે. પ્રહ્મનો સાક્ષાત્ પ્રહ્મની સાથેનો સંયોગ તે સંયોગ નથી કેમકે સંયોગ તો સર્વજ્ઞપણુથીજ છે. તેજ સર્વજ્ઞપણુના અપવાદથી અયોગ નથી. કોઈ પણ કાળે કદાપી પણ અભેદમાં ભેદનો સંભવ નથીજ. તેજ પ્રમાણે સિદ્ધિ બુદ્ધિ મોહિત આત્મા ગણેશ છે. પ્રત્યક્ષ ગણેશમાં ઊત્પત્તિ યોગ નથી. સિદ્ધિ બુદ્ધિરૂપ ભ્રમવડે તેનો પતિ ન ગણેશ છે. એટલે ભેદભેદ સંયોગ અયોગ એ સિદ્ધિ બુદ્ધિ કૃત છે. ગણેશ તો અભેદજ છે—એ પ્રમાણે સમજનાર પ્રહ્લીભૂત છે.

ગણેશોઽં ન સંદેહો કુતોમયિભવેદિદં ।

સિદ્ધિ બુદ્ધિ કૃતં સર્વં તેન યોગી સજાયતે ॥૧૩૫॥

અર્થ:—હવે સિદ્ધિ બુદ્ધિ ભ્રમ નાશાર્થ વર્ણવાય છે. ગણેશનો સાક્ષાત્કાર થતાં સ્વપણુરૂપ આત્માનો લય થાય છે. ગણ સમૂહ વાત્વર્થાત્ ॥ મનુષ્યાદિ ગણુથી આરંભ કરી મનુષ્ય ગણુ—પક્ષી ગણુ—અસુરગણુ—દેવગણુ—વૃક્ષગણુ—નાગ-ગણુ, ખગગણુ, ઇત્યાદિ અનેક ગણુથી આરંભ કરીને પ્રહ્મગણુ પર્યંતના જે ગણો તેના જે ઈશ સ્વરૂપ જે ગણેશ કે તે સદા સર્વદા પૂર્ણપણુએ અભેદાત્મક છે. તેમાં સંદેહ નથી. ત્યારે મારા ગણેશ સ્વરૂપમાં સિદ્ધિ બુદ્ધિકૃત સર્વ આત્મ વિહારરૂપ આ જગત ક્યાંથી હોય ?? નજ હોય. સિદ્ધિ બુદ્ધિ સાથે તનું રચેલું જગત ત સર્વ લય ભય છે. એવા યોગવડે તે જીવાત્મા યોગી સ્વરૂપ થાય છે તેજ પ્રહ્લીભૂત છે. એમાં શંકા નથી.

સિદ્ધિ બુદ્ધિ સમાયુક્તો બ્રહ્મભૂતો નરોભવેત્ ।

શાંતિ યોગેન જ્ઞાન્તિસ્થો વર્તન્તેનિત્યપાદરાત્ ॥૧૩૬॥

અર્થ:—હવે સિદ્ધિ બુદ્ધિ સહીત ગણેશ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થતાં પ્રહ્લી-ભૂતપણુનો અર્થ છે તે સમજાવે છે. નર એજ આત્મા સિદ્ધિ બુદ્ધિ વિહાર

વડેજ મનુષ્ય દેહરૂપ છે, સાભિમાનયુક્ત છે. સ્વસ્વૈચ્છય યુક્ત છે. શાન્તિ યોગ વડે સાવજીભ ચિત્ત ધર્મ સમાધિ વડે પાંચ પ્રકારના ચિત્તમાં સ્થિત આત્મા પાંચ પ્રકારના ચિત્તની સાથે જીવાત્માનો લય કરીને બ્રહ્માકાર વૃત્તિમાં સ્થિત થાય છે તે કૃતકૃત્ય સ્વભાવની શાન્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રહ્મમાં અલેહ પ્રાપ્તિ થવાથી નિત્ય અખંડ સ્વરૂપે છે. શાન્તિમાં સ્થિર થવાથી વિધિ નિષેધહીન સ્વેચ્છાચાર સુખરૂપે પ્રારબ્ધાધિન કર્માચરણ કરવું.

બ્રહ્મણિ યોગ ભવેન માયાયુક્ત વિહીન્તા ।

શાન્તિ પ્રાપ્તઃ સ્વયંત્યક્ત્વા યોગયોગી સજાયતે ॥૧૩૭॥

અર્થ:—હવે પર-જ્ઞાનહીનપણું વર્ણવે છે. એવો યોગી પોતાના જ્ઞાન જાતૃત્વના અભાવ વડે બ્રહ્મ યોગની પ્રાપ્તિરૂપ અલેહાત્મક યોગ ભાવનાથી માયાયુક્તપણું અને માયા વિહીનપણું તે સર્વ આત્મામાં લય જાય છે. ત્યારે માયા પણ લય જાય છે. મારા વિષે માયાયુક્તપણું અને માયાહીનપણું નથીજ નથી. એમ સમજે છે, એ પ્રમાણે ચિત્તની નિરોધાત્મક ભાવનાને છોડીને અલેહત્વની શાન્તિ અલેહ યોગ વડેજ યોગના અનુભવથીજ સંભવે છે કે જ્યાં યોગના સાધક સાધન અને સાધ્યપણાનો અભાવજ છે, એમ યોગ શબ્દના અર્થથી બ્રહ્મ અલેહમાં સાક્ષાત્ યોગવડે યોગી થાય છે.

પતાદશ ભવેનૈવોનુભવે ન યુતં પરં ।

ચિત્તપ્રાન્તિ મર્વે સર્વે રસંત્યક્ત્વા મુતિઘૃતિ ॥૧૩૮॥

અર્થ:—યોગીજન દેહ રહે ત્યાં સુધી ચિત્તની શાન્તિરૂપ નથી, કારણ દેહ વિહાર દર્શન હોવાથી આત્મ યોગાનુભવ જ્ઞાનહીનપણાએ ચિત્તની શાન્તિ નથી. એમ જો કહેતા હોતો. પૂર્વાકૃત અલેહ યોગ સાધનરૂપ બ્રહ્મના અલેહ-પણાના અનુભવ વડે તેમ તેથી પરે અલેહ યોગ જ્ઞાન અભાનાત્મકાનુભવવડે યુક્ત-પર-સર્વોત્કૃષ્ટ કૃતકૃત્ય સુખપરાયણ બ્રહ્મીભૂતત્વ છે. માયા પ્રાન્તિનાં દ્વિવિધ રૂપ તે સ્વસ્વૈચ્છય વિહારાત્મિકા અને શુભાશુભ કર્મ લોભાત્મિકા એવી બે પ્રકારની માયા યોગીના ચિત્તમાં નથી-કેમકે પોતાના આત્માનો લય સમાધિ-ધારકપણાએ કરેલો હોવાથી સ્વકૃત શુભાશુભ કર્મ લોકતાપણું નથી એટલાજ માટે ચિત્તના સર્વપ્રકારના રસનો ત્યાગ કરી સુખભાવે રહેનારા યોગીને પ્રારબ્ધવશાત્ દેહની પ્રાપ્તિ એ કોઈપણ પ્રકારે લેહની પ્રાન્તકારક નથી.

યોગે રસ સમાયુક્તં સદા ભવતિ તત્પરમ્ ।

નિશ્ચલં શાન્તિસંયુક્તં યાવા મલ વિવર્જીતમ્ ॥૨૩૯॥

અર્થ:—ત્યારે ચિત્તનો રસયુક્ત સ્વભાવ ક્યાં પ્રવર્તે છે તેને કહે છે. અલેહાત્મક યોગવડે ચિત્તનો લય થતાં તે ચિત્તરશ પણ યોગમાં લયરૂપ રહે છે. નેથી રસ પણ કૃતકૃત્ય સુખાત્મક સ્વરૂપ થાય છે-કેમકે પુનઃજન્મનો અભાવ છે.

એટલાજ માટે અલેહ સુખપર માયામલ વિવર્ણિત કે માયાના અહંમત્વરૂપી મલના ત્યાગે આત્માના લયનો અનુભવ છે. યોગીપુરૂષો કદાચિત્ મહદ્ આઅહથી શુભાશુભ કર્મ કરે ત્યારે અહંમમભાવ યુક્તપણાથી કરે—વસિષ્ઠમુનીએ દેહપાતાર્થ આઅહ ધારણ કરેલો હતો. યાજ્ઞવલ્ક્યે શાકલનાશાર્થ આઅહ કર્યો હતો. સંવર્તે મરૂત યજ્ઞમાં અધ્વર્યુપણાનો આઅહ કર્યો હતો. દત્તાત્રેયે મધપાન સાસંભોગનો આઅહ ધર્યો હતો. એ પ્રમાણે કદાપી યોગીએ અહંમમભાવ યુક્ત દેખાયા છે. તે પ્રમાણે તાદૃશ દેહ પ્રારબ્ધ ભોગ ભોગીપણાથી પ્રારબ્ધ છે એ પ્રકારે અહંમમયુક્ત યોગી દેહમાં સ્થિત છતાં પણ પ્રભને વિષે લય જવાપણાવડે પ્રારબ્ધના કર્મનું ફળ યોગીજનને ભોગવવાનું નથી કેમકે પુનઃ નિર્ગમનનો અભાવ છે. જે આત્માના આધારે અહંમમ છે તે આત્મા સહ અહંમમનો લય જાય છે. યોગબ્રહ્મ યોગી અહંમમ ભાવ ધારણથીજ બ્રહ્મ થયા છે એમ મુનીઓએ વર્ણવેલું છે ત્યારે અલેહપણાને પામ્યા છતાં આત્માનું આગમન છે એમ કહેતા હોતો સંપ્રજ્ઞાત કે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધધારક યોગી કદાપી સ્વસ્વઅલેહ ભૂમિકાના ત્યાગથી વિષયાસક્તભાવ ધારણ કરી યોગ બ્રહ્મ થાય એમ કદાપી થાયજ નહીં. ચિત્તની ભુમિ હોય ત્યાં ચલન થાય છે. ભૂમિ હિન યોગીઓનું ચિત્ત કદાપી ચલાયમાન થતું નથી તે લય ગયેલું છે લય ગયેલું ચિત્ત નિરાધારજ હોય છે અને તે પણ સ્વભુમિમાં લય ગયેલું હોય છે માટે યોગીઓના આગમનનો અભાવ છે અધવચના યોગીનું આગમન સંભવે.

एतत्ते कथितं सर्वमनुभव भवंमुखं ।

यज्ञात्वा ब्रह्मभूतःस तिष्ठत्यत्र न संशयः ॥૧૪૦॥

અર્થ:—હવે તેના ઉપસંહારને કહે છે—હે દક્ષ પ્રભાપતિ !!! એ પ્રમાણે અનુભવથી બિત્પક્ષ થતું સુખ તમને વર્ણવી બતાવ્યું તે જાણીને પુરૂષ પ્રક્ષી ભૂતપણાને પામે છે એમાં શંકા નથી.

शृणुयाद्यः पदेदपि योगानुभवरूपगं ।

माहात्म्यं सलभेत् सर्वं वाञ्छितं शान्तिमाप्नुयात् ॥૧૪૧॥

અર્થ:—અહિંયાં સાધન સાધ્યરૂપ અનુભવ સુખ કે જે યોગીપણાનું સુખ-ઉપરના સર્વ ક્રમવડે સાક્ષાત્ પ્રક્ષીભૂતપણાને પામે છે તે યોગી છે એમાં સંશય નથી. સર્વ વેદાન્ત શાસ્ત્રની સમાનતાથી છે.

ॐ तत्सदिति श्रीमद् योगगीता सुपनिषत्सुगमासु योगशास्त्रे श्रीमदान्त्ये पुराणोपनिषदि मौद्गले पुराणे योगचरित्रे नवमस्कण्डे सुब्रह्म दक्षसंवादे योगचित्तानुभव शान्ति सुखवर्णन योगोनाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ पुराणेतुषष्टोऽध्यायः ॥ ॐ ॐ ॐ

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

॥ योगगीतायां तृतीयोऽध्यायः ॥

दक्षउवाच ॥ स्थितिं वद महायोगिन् जीवन्मुक्तस्य सौख्यदां ।

शुभाशुभ कृतं तेन कुत्र गच्छति तत्परं ॥१॥

અર્થ:—દક્ષ પ્રબળપતિ એ પ્રકારે યોગીજનોના અનુભવ સુખને સાંભળીને અતિ હર્ષ પામ્યા અને અતિ પ્રેમભુક્ષિથી શ્રીમત્ સદ્ગુરુ મુદ્દગલ સુની મહારાજને પુછવા લાગ્યા. “હે મહારાજ હવે યોગીજનોની સ્થિતિના જ્ઞાનાર્થે કહો એમ સાંભળી હર્ષિત થયેલા મુદ્દગલ મહારાજ દક્ષને કહેવા લાગ્યા તેનું વર્ણન થાય છે. દક્ષ પુછે છે—પ્રક્ષીભૂતપણુના યોગથી સાક્ષાત્ પ્રક્ષસ્વરૂપે હે મહાયોગી ??? દેહજીવન ધારણપૂર્વક નરદેહી શ્રી શુરૂપારૂપે પ્રક્ષીભૂત જ્ઞાનયોગને ધારણ કરનાર જીવન્મુક્ત સ્વરૂપે પોતાના પરમસુખની પ્રાપ્તિમાં દેહધર્મનાં શુભાશુભ કર્મ કરે તો તેનું શું થાય છે ?? અને અંતે તે યોગીનાં કર્મો ક્યાં જાય છે. તે ખુલાસાવાર કહો. “દેહ ધારણ હોવાથી—જીવન ક્રિયાકારક સ્વભાવથી”—માયાબંધનનાં કે માયા લયનાં કર્મ કરે—દેહ જીવતો છતાં સર્વ ક્રિયાકારક યોગી બંધસુક્તિના અનુભવવાળો સમજાય છે—તો તેની સ્થિતિની મને સમજણ પડતી નથી તેવા યોગીજનો શુભાશુભ કર્મ કરે—વળી આગળ સર્વ ભાવવડે કરે તો તે કર્મો ક્યાં જાય છે તે જ્ઞાનનો મારી સમજણમાં અભાવ છે વળી યોગી શુભાશુભ કર્મ કરતાં ફક્તીન કેવીરીતે થાય છે—એમ મારી શંકા છે. કૃત કર્મકૃણ ભોગવ્યા વિના નાશ પામતાં નથી. કૃત કર્મસયો નાસ્તિકલ્પ-કોટિશૈતરપિ ઇતિસ્મૃતે: ॥

કાર્યિકં વાચિકં માનસિકં સાંસર્ગિકં પ્રમો ।

કર્મ યોગિકૃતં સર્વં કીદશં તસ્ય કાગતિઃ ॥૨॥

અર્થ:—યોગીકૃત કર્મોનું શું સ્વરૂપ થાય અને તે કર્મોની શું ગતી છે તે કહેવાય છે. કાર્યિક, વાચિક, માનસિક અને સાંસર્ગિક એવાં ચારે પ્રકારનાં યોગીકૃત કર્મો કેવા પ્રકારે છે તે મને સમજાયું નથી. જીવતા માણસના જેવા કર્મકર્તા દેખાય છે તે સફલ કેવી રીતે અથવા નિષ્ફળ કેવી રીતે ?? વા અન્ય કેવી રીતે થાય ?? તેની મને સમજણ પડી નથી કેમકે જ્ઞાની અને અજ્ઞાની તમામ જીવાત્માઓ કર્મ કરવામાં સમાન છે તે કર્મોની શું ગતિ છે ?? ક્યાં જાય છે ??? કર્મનો કર્તા તે ભોક્તા ખરો કે નહિ ?? કે કર્મ ફળહીન થતાં હોય તો કેવીરીતે ??

મુદ્રલઢવાચ ॥ જીવન્મુક્તઃ સ્વયંયોગી સ્વેચ્છાચારિ ભવેત્સદા ।

પ્રારબ્ધ પેરિતઃ સાક્ષાદ્વર્તે નિત્યમાદરાત્ ॥૩॥

અર્થઃ—એ પ્રમાણે દક્ષ પ્રજ્ઞપતિના પ્રશ્નને સાંભળીને તેના આઘમાં ત્રણ પ્રકારની યોગી સ્થિતિને વર્ણવે છે. આ જીવન્મુક્ત સ્થિતિનો યોગી સ્વયં સદાએ દેહના અંતકાલ પર્્યંત સ્વેચ્છાથી કર્મ કરનારો બંધન મુક્તિનાં વિધિ નિયંધ આચરણથી હીનપણાએ સ્વેચ્છાચારી છે. સ્વેચ્છાચારીને પ્રેરકનો અભાવ છે તેથી તે જીવન્મુક્ત યોગી સ્વેચ્છાથી કર્મ કરનારો હોવાથી મરણ નથી એમ કહેના હો તેમ નથી. મરણ થાય તો જન્મ પણ થાય તેથી કે માત્ર પ્રારબ્ધ પ્રેરીત યોગીપુરૂષ યથા તથા બુદ્ધિની બિત્પત્તિરૂપે પ્રારબ્ધાધિન દેહધર્મને ભોતો કર્મ કરે છે. બુદ્ધિકર્માનુસારિણી ॥ સ્મૃતેઃ ॥ સાક્ષાત્ પૂર્ણ યોગી જીવન્મુક્ત એ પ્રમાણે સ્વયં સમજણપૂર્વક આદરથીજ કર્મ કરતો દેખાય, છતાં તે કૃતકૃત્યજ છે તે પોતાને “આ મેં કર્યું” કે “મેં કરાવ્યું” એમ કદાપી માનતાજ નથી. કર્મના યોગરૂપ શરીર પ્રારબ્ધવશાત કરે છે અને કરાવે છે અને તેમાં બુદ્ધ પોતાનાથી કરે કરાવે છે—એટલે બુદ્ધિજ મુખ્ય છે.

સ્વયં બ્રહ્મણિ સંસ્થંશ્ચ વિવં ચિત્તે પ્રતિષ્ઠતિ ।

યોગિન સ્તત્કૃતં સર્વં ન કદા વંધદં ભવેત્ ॥૪॥

અર્થઃ—આ જીવન્મુક્ત યોગી પરબ્રહ્મના અલેદપણથી સ્વ બ્રહ્મમાંજ સ્થિત રહે છે. યોગી જીવન્મુક્ત જેકે સ્વયં બ્રહ્મસ્વરૂપ છે અને તેનું (બિંબ) પ્રતિબિંબ—ચિત્તમાં પડવાથી તે જીવાત્મા છે. આ જીવ ચિત્ત (બુદ્ધિમાં) ચેતનપણારૂપે હોવાથી અહંમમ જ્ઞાનના અભાવરૂપ છે. તે શરીર પ્રારબ્ધ ભોગાર્થ તે જીવાત્મારૂપે કર્મ કરે એટલે બિંબરૂપે કરે તેથી શુભાશુભ કર્મ તે બિંબરૂપ જીવભાવનાં કરેલાં હોવાથી કસ્મિન્ કાળે પણ યોગી કે જે બ્રહ્મસ્વરૂપ છે તેને બંધનકર્તા થતાં નથી. બિંબકૃત હોવાથી પણ યોગીને આધારનો અભાવ સમજવાનો છે. યોગી બ્રહ્મસ્વરૂપ હોવાથી પોતે આધારભૂત બનતો નથી.

નરવત્ સર્વં કર્તાપિ તથાપિ દોષ વર્જિતઃ ।

બ્રહ્મણિ બ્રહ્મભૂતત્વાચ્છુભાશુભ વિવર્જિતઃ ॥૫॥

અર્થઃ—પૂર્વપક્ષ છે કે—બિંબ તો અચેતન—માયામય છે. તે કેવી રીતે કરે ?? કેમકે તેના ચાલકનો અભાવ છે પણ એમ નહિ. આ યોગી બ્રહ્મમાં બ્રહ્મીભૂત સ્થિતિનો હોવાથી તેની બિંબને વિષે દેહપ્રારબ્ધ ભોગાર્થ સત્તા છે એમ આ મુક્ત જ્ઞાનીને અનુભવહીન માણસો નરવત્ માની સર્વ કર્મનો કર્તા માને છે કેમકે દેહ સંરક્ષણાર્થ દેહ ભાવધારકપણથી અજ્ઞાનીજનો પોતાની માફક તેને કર્તા માને તથાપિ તે દોષવર્જિતજ છે. જેનો જ્ઞાનવડે અહંમમ ભાવનાનો નાશ થયો છે એવા યોગીયો સ્વકૃત કર્મદોષ કળનો ત્યાગ સમજતાં

છતાં ભલે કર્તાજેવા દેખાય પણ તે કર્તાપણના દોષમાં આવતા નથીજ નથી. જિંબ સાદશથી જડત્વનો અભાવ છે—કેમકે તે પ્રકારમાં પ્રકીર્ણ છે તેથી શુભા-શુભ વર્ણીત છે. પોતાના હૃદયમાં કર્તા કરાવિતા ભાવદર્શનનો અભાવ છે.

પ્રારબ્ધેન સ્વયંયોગી પ્રેરિતઃ પુણ્યમાચરેત્ ।

તીર્થયાત્રાદિકં સર્વં યજ્ઞ દેવાર્ચનાદિકમ્ ॥૬॥

અર્થ:—આમ પ્રારબ્ધાધીન જીવન્મુક્ત યોગી પ્રારબ્ધની પ્રેરણાપૂર્વક સ્વયંપુણ્ય કર્મના આવરણ કરતો જણાય છતાં પણ અહંભમ ભાનથી અભાન હોવા વડે તે પુણ્યકર્મના કર્તા પણ નથી અને કાર્યીતા પણ નથી, તદવત તીર્થયાત્રાદિક ચરદેવાર્ચનાદિક પણ કરે—તો પણ તે અહંભમ ભાવભાનના અભાનરૂપે તે કર્મોનો કર્તા કે કારયિતા નથી.

સદા શૌચ સમાયુક્તો નિત્યં ધર્મપરાયણઃ ।

તથાપિ પુણ્યજં ભોગં મુનક્તિ નૈવ નિશ્ચિતં ॥૭॥

અર્થ:—આવા જીવન્મુક્ત યોગીઓ સદાએ શૌચાચાર યુક્તજ રહે છે. અને તે પણ દેહ પ્રારબ્ધાધીન સ્વભાવથીજ છે. નિત્ય ધર્મપરાયણ રહે છે તે પણ દેહ પ્રારબ્ધાધીનપણથી છે આમ છતાં પણ પુણ્યો કરવાના ભોગોના ફલને યોગી કદાપી ભોગવતા નથી એમ વેદોમાં પણ નિશ્ચય છે કેમકે અહં મમભાવ ભાનનો અભાવ છે.

અથવા પૂર્વજે નૈવ પ્રારબ્ધેન નિયંત્રિતઃ ।

પાપાનિ નિત્યમાનંદા ત્પ્રકુર્યાદિવિધાનિસઃ ॥૮॥

બ્રહ્મહત્યાદિકં સર્વં માતૃ ગમનકાદિકં ॥

મથપાનાદિકં ચૌર્યં પ્રકુર્યાત્ દૈવ યોગતઃ ॥૯॥

एवं पाप समाचारो यदि तिष्ठति मानवः ॥

योगी पापफले नैव मुनक्ति नरवत् कदा ॥૧૦॥

पूर्वजन्मार्जिते नૈવ પ્રારબ્ધેન પ્રજાપતે ॥

કારિતં યોગિના તત્ર તેનર્કિચિત્કૃતેનચ ॥૧૧॥

મરણે યામતિઃ પ્રાપ્તા તાદૃશીં હમતે ગતિં ॥

નરો હયોગ યુક્તો યો યોગીબ્રહ્મૈવ જાયતે ॥૧૨॥

इदं संशय नाशार्थं कथितं ब्रह्मणः सुत ॥

યોગિનાં કર્મજં સર્વં માહાત્મ્યં લેક્ષતો મયા ॥૧૩॥

અર્થ:—હવે પ્રથમ યોગી કે જે અસ્પ્રમ્ભાત (અયોગ) સમાધિ યોગવડે પ્રકાશરૂપ પરમાત્મા છે તેમનાથી થતાં પ્રારબ્ધયોગનાં પાપાચરણ કહે છે કે પક્ષાંતરે પૂર્વજન્મકૃત સંસ્કારથી ઊત્પન્ન થયેલાં પ્રારબ્ધ કર્મોવડે નિયંત્રીત

પ્રારબ્ધાધીન યોગ લોકૃત્યથી ભૂતપન્ન થયેલાં જુદા જુદા પ્રકારનાં પાપો કેવળ પ્રારબ્ધ વશપણથી તે પ્રમાણે યોગી કરતો જણાય. ॥ ૮ ॥

હવે સુખ્ય સુખ્ય પાપોને કહે છે-જંતુઓને દુઃખદ કે જે જીવાત્માઓના સુખ નાશરૂપે કર્મ હોય એમ હિંસાદિક કર્મથી આરંભીને પ્રજ્ઞહત્યાદિક પર્યંત કર્મ કરે તેમ પણ ગમનાદિકથી આરંભીને માતૃગમન પર્યંત પરસ્પરી ગમનાદિક કરે-ફલાહારથી આરંભીને મધપાનાદિક કરે અભક્ષ્ય ભક્ષણ ચોરી, પરધનહરણ તેમ ધાન્યકણથી આરંભીને સુવર્ણ પર્યંતની ચોરી કરે એ પ્રમાણે ચાર મહા પાપો કે જેનાથી પર પાપકર્મનો અભાવ છે એના અંતર્ગતમાં પાંચમું સાંસર્ગિક પાપના ઉદ્દેશનો પણ સંભવ છે. વિશ્વાસઘાત તે ચોરીમાં આવી જાય છે. એ પ્રકારે પ્રારબ્ધ યોગબળે યોગી પાપાચરણ કરે એમાં શંકા નથી. ॥ ૯ ॥

એમ માનવદેહધારી યોગીજન એવાં એવાં પાપાચરણ કરતા જણાય તથાપિ મનુષ્યની પેઠે માયા મોહિતપણથી કદા કોઈપણ કાળે પાપોના કર્મનાં ફળ તે ભોગવતા નથી કેમકે પ્રજ્ઞીભૂતપણથી પુનઃજન્મ ધારણ કરવાનો અભાવ છે એટલે પ્રારબ્ધ ભોગોનો અંત લાવવાને ભોગવતાં પ્રજ્ઞીભૂત જ્ઞાન પ્રકાશના સંપૂર્ણપણાના બળથી તેને પાપો ચોટતાં નથી. ॥ ૧૦ ॥

હવે કર્તૃ કારયિતુ ભાવને વર્ણવે છે. હે દક્ષ પ્રજાપતે !!! પૂર્વજન્માર્જિત પ્રારબ્ધ કર્મેવર યોગીના યોગરૂપ દેહની પ્રાપ્તિમાં પાપો કરાય છતાં તેતે કર્મોમાં થતાં પાપો તે યોગીને પ્રજ્ઞીભૂતપણના પ્રજ્ઞસાક્ષાત્કાર સ્વસ્વરૂપપણથી જરાપણ બાધ કરી શકતાં નથી. અર્થાત યોગીજનો પોતે કરતા પણ નથી અને યોગીયોથી કરાતાં પણ નથી કેમકે પ્રારબ્ધ આધીનપણથી પાપો જણાય છે છતાં યોગીજનો નિપ્પાપજ છે. ॥ ૧૧ ॥

હવે તેની સ્મૃતિ છતાં પણ યોગીજનોને તે પાપો બંધન કરી શકતાં નથી તેને કહે છે-માયા મોહિતપણથી મનુષ્ય માત્રને મરણ સમયે જે મતિ ભૂતપન્ન થાય છે તે મતિવરૂપે તે માણસ તેવીજ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે અને મરણ અનંતર તેવોજ જન્મ ધારણ કરે છે પણ અયોગ એટલે અસંપ્રસાત સમાધિ યોગપર્યંત પહેંચેલા યોગીઓની મરણ સમયે જન્મ ધારણ કરવા જેવી મતિ ગતિ થતી નથી. ત્યારે કઈ ગતિ થાય છે-તેા તે પ્રજ્ઞમાંજ જાય છે કેમકે જ્ઞાનપ્રકાશ સમયે તેમણે પ્રજ્ઞમાં અલેહપણ પ્રાપ્ત કરેલું છે અને તેજ યોગે દેહ પ્રારબ્ધના ક્ષયમાં તે પોતાના સ્વરૂપમાંજ રહે છે. ॥ ૧૨ ॥

હવે તેના ઉપસંહાર કરે છે. હે દક્ષ પ્રજાપતિ !!! એ પ્રમાણે જીવન્મુક્ત યોગી પ્રજ્ઞીભૂત સાક્ષાત્ પ્રજ્ઞસ્વરૂપને અન્ય જીવનીપેઠે કરેલાં છતાં પણ કર્મફળ હીનપણના યોગે વા તેના તેના યોગ માહાત્મ્યથી લેશમાત્ર પણ બાધ કરી શકતાં નથી તે તથોને સંશયનાશાર્થે કહ્યાં છે. ॥ ૧૩ ॥

યોગી યોગ સમાયુક્તો ન પાપાનિ કદાચન ॥

ચરતિ ધર્મનિઘ્રુઃ સ ભવત્યગ્ર ન સંશયઃ ॥૧૪॥

અર્થ—એમ સાંભળીને દક્ષ ઘણા વિસ્મિત થયા. આવા પ્રહસવરૂપને પામેલા યોગીજનો પ્રહસહત્યાદિક પાપો કરે છે એ આશ્ચર્ય !!! તે પ્રમાણે પ્રારબ્ધયુક્ત યોગીએ કર્મ ન કરવાં જોઇએ વા કરવાં જોઇએ એવી દક્ષના હૃદયની શંકા બાળીને તે સંશય નાશાર્થ મુદ્ગલ માહારાજ કહેતા હતા—કે એવો શાન્તિપદને પામેલા શાન્તિ સમાયુક્ત યોગી કદાપી કોપપણ કાળે એવાં પાપો કરતાજ નથી. કેમકે એવાં પાપોના પ્રયોજનના અભાવેજ તે જીવન્મુક્ત યોગી છે તેથીજ તે સનાતન વૈદિક ધર્મનિઘ્રુ છે. ધર્મનિઘ્રુ, કર્મનિઘ્રુ, જ્ઞાનનિઘ્રુ, ભક્તિનિઘ્રુપણી સેવનાથીજ તેઓ આ પુણ્યયોગે જીવન્મુક્ત યોગીપદને પામેલા છે તેથી તેઓ સર્વજનોના બિદારાર્થે લોકસંગ્રહરૂપ ધર્માચરણુજ સેવે છે. એમાં શંકા નથી કેમકે લોકનો માર્ગ મહાત્મા સાધુનઃ શુભાચરણુપૂર્વક જવાનો હોવાથી તેજ લોકને પ્રિય છે.

લોકોદ્ધારકરાઃ સર્વે યોગિનઃ પરિકિર્તિતઃ ॥

નાચરંતિ કદા પાપમર્હિસાદિ સમન્વિતઃ ॥૧૫॥

અર્થ—હવે લોકોદ્ધારક યોગીના ચરિત્રનું વર્ણન થાય છે. સંતજનો લોકના બિદારાર્થેજ ઉપદેશ કરે—કેમકે સાધુનું આચરણુ લોકપ્રિય છે તેમના ઉપદેશથીજ લોકો સત્કર્મ કરતા. સાધુ ચરણુકૃપા સામર્થ્યથી પરમપદ પ્રહસવરૂપતાને પામે છે. ગણેશ ગીતામાં કહ્યું છું કે—કરુણાપૂર્ણહૃદયા નોષયંતિચકાંશ્વનેતિ એમ નિશ્ચય હોવાથી ભૂત, ભવિષ્ય કે વર્તમાનમાં પણ યોગીજનો એજ પ્રમાણે હોય છે. એવા યોગીજનો અહિંસાદિથી સમન્વિતજ છે. સર્વ જંતુઓમાં માયા મોહિતપણાએ પણ આત્મા જોવાથી હિંસાહીન કર્મયુક્ત વિચરતા આત્માને હુઃખ આપતા નથી કેમકે અહિંસાધર્મ શિખવનાર યોગીજનોજ છે.

ફલહીન સ્વભાવેન ધર્મ ચરતિ નિત્યદા ॥

યોગી લોકોપકારાર્થ સ્વયં બ્રહ્મ પરાયણઃ ॥૧૬॥

અર્થ—એવા યોગીઓ પુણ્યકર્મ પણ આચરણુ કરતા નથી કેમકે ફલ સ્પૃહાનો અભાવ છે એવા અર્થને માટે કહે છે કે—યોગીજનો પૂર્ણ પ્રહસયોગથી પ્રહસ પરાયણતા સેવવાવાળા હોવાથી કેવળ સ્વયંપ્રદીભૂત છે તેથી સદા શાન્તિરૂપ રહેતાં છતાં પણ લોકના બિદારાર્થે લોકને બોધ કરવાના ઉપકારપૂર્વક ધર્માચરણુ યુક્ત રહે છે. જો ધર્માચરણુ યુક્ત ન રહે તો અધર્મ આચરણુથી લોક શ્રદ્ધાનો નાશ થાય છે—શ્રદ્ધાયુક્ત જોનેજ બોધ થઈ શકે છે તેથી ઉપદેશકરૂપે પણ કમ ક્ષણની નિર્વાસનાપૂર્વક બોધ કરે તોજ તે બોધ મોક્ષદાયક છે તેથી યોગી ફલહીન સ્વભાવથીજ નિત્ય સર્વકાળ ધર્માચરણુપૂર્વક લોકને શ્રદ્ધા ઊત્પન્ન કરવામાં કારણરૂપ છે.

કદાચિત્પૂર્વ સંસ્કારાત્પાપં તેનકૃત્પરં ॥

ન તત્ર પાપયુક્તો સૌ તદર્થો વર્ણિતઃ પુરા ॥૧૭॥

અર્થ:—ત્યારે પૂર્વ પાપાચરણ કેવીરીતે વર્ણવાય છે તે કહે છે. એવા યોગીજનોને પૂર્વજન્મ સંસ્કાર બુદ્ધિવડે આ જન્મને વિષે તેવીજ પાપકર્મની રૂચી ઊત્પન્ન થાય છે. દેહ પ્રારબ્ધવશાત્ પાપ કરે છે છતાં આ યોગી પાપ કરતાં પણ પાપયુક્ત થતો નથી કારણ કેવળ પુણ્યકર્મના બળવડે તે પ્રહ્લીભૂતપણાથી કેવળ જાગૃત છે. પ્રહ્લીભૂતપણાની જાગૃતિથી સર્વપાપ વિનિર્મુક્ત સ્થિતિએ પરમપદરૂપ પરમાત્માજ તે યોગી સ્વરૂપ છે. અવશેષ પ્રારબ્ધવશાત્ ભોગવતા ભોગોથી તે અંધનરૂપ કદાપી નથી. એવા યોગીજનો પોતે કો વિધિ કો નિષેધ:॥ આમ કર્મબંધનને ત્યાગ કરી વિધિ નિષેધહીનજ હોય છે. કાચિક કર્મયોગને તે પ્રહ્લીભૂતપણામાં લય છે. ત્રિવિધ (કીચમાણુ પુરુષાર્થ-સંચિત અને પ્રારબ્ધ) કર્મને લય જવાપણાથી સર્વકર્મનું અહં ઊત્થાન પણ લય જાય તેથી તે દેહનું શુભાશુભ કર્મ પણ લય જાય તેથી તે યોગી કર્મરહિત થાય છે. ભલે હવે શરીર દોરી બહાર પછીના આંખજાની માફક રહેવાથી તે નિર્બાંધિત આત્મા યોગી સદાએ પાપપુણ્યાદિથી મુક્તજ છે. તેમજ વાચિક કર્મથી નિર્બંધન રહેનારો યોગી સર્વ વર્ણોમાં સ્તુતિનિદાને સમાન ગણતો હોવાથી કર્મબંધનથી મુક્ત છે તેમજ માનસિક કર્મથી પણ મનના વિચારની ગતિનું પાપ પુણ્ય થાય તો મનના સ્વભાવનો ત્યાગ કરવાથી મુક્ત રહે તેથી શુભાશુભ સંકરૂપ વિકરૂપ કદાપી થતા નથી તેમ અન્યજનના સાંસર્ગિક કર્મદોષના અંધનમાં તો તે પડતાજ નથી તેણજ ત્રિશુભકર્મના યોગને પણ સમજેલા હોય છે. તામસ વિકર્મ છે. રાજસ સંક્રામ છે અને સાત્વિક પ્રત્યાર્પણ છે. તામસ પાપાચરણ રૂપ છે. રાજસકર્મથી દેહાન્તે સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ છે ત્યાં પોતાના પુણ્ય યોગને ભોગવી અંતે પુણ્યક્ષયે ભૂમિ ઉપર અવતાર ધારણ કરે છે. ભોગભૂમિમાં સ્વર્ગ શ્રેષ્ઠ છે. સ્વર્ગ કરતાં વિશેષ સુખદ ભોગ નથી. ત્યાંથી પડતી વખતે કિંચિત્ પુણ્ય અવશેષ રહેતાં ભોગની યોગ્યતાએ આ કર્મભૂમિ ભરતપંડમાં અવતારી જીવાત્મા છે. પ્રારબ્ધ કર્મયોગે દેહ અવતાર છે અને પુણ્યયોગથી સુબુદ્ધિજ છે તેમજ નરકયાતનાના ભોગરૂપ દુર્બુદ્ધિ હોય છે. વ્યવહારી અહંકારથી મુક્ત હોય છે ત્યાં તથાહ રમણીય ચરણામ્યાસો રોહયંતે રમણીયાં યોનિમાપચેરન્નાક્ષણયોનિં વા ક્ષત્રિયયોનિં વા વૈશ્યયોનિં વા ય દ્વિહ કુપૂયચરણામ્યાસો રોહયંતે કુપૂયાં યોનિ-માપચેરન્નિતિ શ્રુતેઃ ॥ ત્યાં દેહ ધારણ કરનાર નર જીવાત્માના ત્રિવિધકર્મના યોગને કહે છે કે પ્રથમ પ્રારબ્ધ વર્ણુવાય છે. પૂર્વજન્મ કૃતકર્મથી તેનો પ્રાક્ષણ દેહ પ્રારબ્ધવડે આવે છે ત્યાં સ્વ વર્ણુશ્રમ ધર્મ આવશ્યક પાલન કરે છે અને પ્રારબ્ધાધીનપણાથીજ પ્રાપ્ત, હાની, સુખ, દુઃખ, વૃદ્ધિ, ક્ષય, રોગ, નિરોગ ઇત્યાદિ દ્રવ્ય ભાવ ધર્મને સહન કરે છે તે પ્રમાણે કરતાં સ્વધર્મોક્ત ભોગને

લોગને તેજ પ્રારબ્ધાધીન વર્ણ પ્રાપ્ત્ય બાતી છે હવે સંચિતને કહે છે તે અનેક જન્મના સંગ્રહરૂપે છે તે યથા અવકાશે લોગને આપે છે સંચિતકર્મના બળરૂપણ ભુદિની આવૃત્તિ છે પુણ્યાત્કર્ષરૂપ સંચિત કર્મયોગે સ્વવર્ણાશ્રમ ધર્મ પ્રારબ્ધયોગનું સંરક્ષણ થાય છે અને તેથી સત્કર્મમાં રૂચી થાય છે તેજ સંચિત કર્મનું સામર્થ્ય છે એજ પ્રકારે પાપોત્કર્ષ રૂપ સંચિત હોય તો પાપ કર્મની રૂચી ઉત્પન્ન થાય. એ પ્રમાણે સંચિત બાણુવું. એમ સંચિત સામર્થ્ય વડે કર્મનિષ્ઠા, તપનિષ્ઠા, જ્ઞાનનિષ્ઠાની સફલાસના થતાં પૂર્ણ યોગ પૂર્ણતની રૂચી થાય છે. એજ પ્રમાણે પાપોત્કર્ષ રૂપ સંચિતથી પાપ કર્મની રૂચી થાય છે હવે ક્રિયમાણુને કહે છે—સંચિત પ્રેરીત અરૂચીના અંતમાં દેહેન્દ્રિય તામસ કર્મ કરે છે. સત્કર્મના અસંતોષથી નાના પ્રકારના કર્મ કરે છે. અને તેની સાથે દેહેન્દ્રિયને દુઃખરૂપ શિતોષ્ણ ક્ષુભિપાસાદિ સહન કરે છે, અને દેહેન્દ્રિયના સહનપૂર્વક અભક્ષ્યભક્ષણ પરજીગમન, સ્નાન સંધ્યાદિહીનત્વ માત્ર શરીરના સુખને વિચારતા રાજદંડાદિ અનેક પ્રકારનાં દુઃખરૂપ દુષ્ટ કર્મ કરે છે. એ પ્રકારે પરસ્પરની સાહ્યતારૂપે ત્રિવિધ કર્મ થાય છે. પ્રારબ્ધયોગે લાભાલાભમાં સમતા રહે છે. સ્વધર્મોક્ત કર્મ કરતાં સંતોષ રહે છે તે કાળે સંચિતક્રિયમાણુ કર્મ થતાં પણ પ્રારબ્ધના અંગીભૂતરૂપે સંતોષ ધારણ કરતાં પ્રારબ્ધરૂપ નિવાસ કરે છે. સંચિતયોગે પ્રાબલ્યતામાં સંતોષયુક્ત રૂચી રહે છે. સંચિત કાળમાં પુણ્ય પાપાદિકના દેહથી પરસેવાદિ પરાધિનતાથી—તે સત્કર્મોચ્ચરણમાં સમર્થરૂપ નથી બધ રહે છે—તે કાળમાં અંતરગત પ્રારબ્ધ અને ક્રિયમાણુ રહે છે. તેથી નાના પ્રકારનાં કર્મા કરે છે પુણ્ય કે પાપનાં પણ રૂચીયુક્ત સંતોષને માને તેથી ગમે તેમ થાય છે. હવે ક્રિયમાણુ કર્મને કહે છે—તે પણ પુણ્ય પાપ પ્રેરીત છે કોઇ સ્વાધીનપણુથી કોઇ પરાધીનપણુથી કોઇએક પૂર્ણસ્વાધીનપણુથી માને છે પોતાની ભુદિને અનુસાર ક્રિયમાણુ કરે તે અહંકારયુક્ત કરે છે તેના પેટામાં પ્રારબ્ધ સંચિત રહે છે. અસંતોષયુક્ત કૃત કર્માધીનપણુ તે પ્રારબ્ધયોગ અને સંચિત યોગ છે. ત્યાં સ્વધર્મ આચરણ માત્રથીજ સંતોષયુક્ત તે પ્રારબ્ધ છે. પુણ્ય પાપોત્કર્ષરૂપ તે સંચિત છે—ક્રિયમાણુ વડે પુણ્ય કર્મ યોગથી પાપ ક્ષય થાય છે ત્યારે પાપ કર્મ યોગથી પુણ્ય ક્ષય થાય છે—સંચિત આધીન ક્રિયમાણુ અને ક્રિયમાણુ આધીન સંચિત રૂચી લોગયુક્ત છે એમ ત્રણેનો પરસ્પર સબંધ છે—પ્રારબ્ધ તે દેહપાતે નાશ થાય છે ત્યાં સુધી દેહ પ્રારબ્ધ છે—દ્વેદે હૈવ કર્મણી વેદિત્યે । પાપસ્યૈકોરાશિઃ પુણ્ય કૃતોપહંતિ યદિચ્છતિ સ્વકર્મણિ સુક્ષ્મતાનિ કર્તુમિદૈવ તે કર્મ કથયો વેદ્યંતં હતિ શ્રુતેઃ ॥ એમ સંક્ષેપથી કર્મને વિવેક બાણુવો. એ પ્રમાણે પ્રજ્ઞ સમાધિ સામર્થ્યથી તેવા યોગીજનોનાં સંચિત પૂર્વનાં હોય તે નષ્ટ થાય છે—ક્રિયમાણુ તે સંચિતની રૂચી આધીન નથી. પુણ્ય પાપાચરણ થાય તો સંચિતનો નાશ થતાં તે નાશ થાય છે—માત્ર

પ્રારબ્ધજ સ્થિત રહે છે. જેથી અંતે દેહોન્દ્રિયમન બુદ્ધિસ્થ આત્માના આચરણ વડે તે પ્રારબ્ધનો લોગી છે—ત્યારે યોગી જનો પુણ્ય પાપ કર્મ કેમ આચરણ કરતા હશે ? ? કેમકે સંચિતનો નાશ થાય છે તેના વિચારમાં સમજવાનું કે સંચિત નષ્ટ થાય તોપણ સ્વેચ્છાચરણ પ્રારબ્ધ વડે ક્રિયમાણુ જિત્પજ થાય છે તત્ અનુકૂલતા ભેતો યોગી દેહ સંગયોગથી દેહોન્દ્રિય પ્રેરક થઈ ક્રિયમાણુ કરે છે—કેમકે તેના વિહારી આત્મા છે—તસ્ય દેવાશ્વનામૃત્યા ઈશતે આત્મા દોષાં સંભવતિ યં કામં કામયતે સોસ્ય સંકલ્પાદેવસમુદ્ધતિ યેનસંપન્નો મહીયત્ત્વમિતિ શ્રુતેઃ ॥ યોગીજનો સ્વેચ્છાગતિવિહાર સામર્થ્યપણાથી પુણ્ય કર્મો માત્ર લોક કલ્યાણાર્થજ કરે છે. કર્મના પ્રાધાન્યપણાથી કર્મ કરતા નથી. તેજ પોતાની ઇચ્છાને આધારે કર્મ છે—તેજ પ્રમાણે પોતાના યોગ મહાત્મ્યના આચ્છાદનાર્થ માત્ર પાપાત્મક કર્મ કરે છે—પોતાના પ્રત્યક્ષીભૂતપણાની અતિ ઉત્તમ પ્રતિક્ષાના નાશનાર્થે એમ સ્વેચ્છાવિહારીપણાનું મહાત્મ્ય સમજીને તેને શુભ રાખવાને માટેજ એમ કરે છે એમ પણ સમજવાનું છે ખરું.

કિમર્થે પ્રાણિનાં યોગી દુઃસ્વદાયકમાચરેત્ ॥

પાપં પાપ સમાયુક્તો ન ભવેન્નિશ્ચિતં પુરા ॥૧૮॥

અર્થ:—હવે પાપના આચરણનું પ્રયોજન નથી એમ કહેવાય છે. યોગીજનો પાપાચરણથી જનોને દુઃખજિત્પજ કરવામાં દુઃખકારક કર્મો શામાટેજ કરે ? ? નાનું પહલ્યભૂતાનિ માગઃ સંભવતીતિ ॥ શ્રુતેઃ પાપો શામાટે કરે ? ? જોને સુખની અપેક્ષા નથી તે દુઃખની અપેક્ષા શામાટે રાખે ? ? કેમકે યોગીજનો પ્રારબ્ધ પ્રમાણુ લોગકારક પણાથી પ્રત્યક્ષીભૂત છે. તેથી પાપ સમાયુક્ત નથી એ વાત પ્રથમ અને દ્વિતીયાધ્યાયમાં વર્ણવી ગયા છીએ.

સર્વત્ર ગણનાયં સ પદ્યત્યન્યન ચણુષા ॥

પુણ્યેન સુખ સંયુક્તં વિશ્વંભવતિ તચ્ચરેત્ ॥૧૯॥

અર્થ:—ત્યારે યોગીજનો પુણ્યશીલ પણ શામાટે હેાય ? ? તેના અર્થને કહે છે. એવા યોગીઓ પોતાના આત્માના અનુભવ રૂપ અનન્ય ચક્ષુ વડે સર્વત્ર પરમાત્મા ગણનાથનેજ ભેવા વાળા છે તે અન્ય દૃશ્ય કંઈપણ ભેતાજ નથી, કેમકે માયાલીન સમાધી સામર્થ્યથી જગૃત છે તેઓ સારી પેઠે સમજેલા છે કે આ જગતના જીવાત્મારૂપે પણ શ્રીગણનાથજ સ્થિત છે તે અનંત રૂપે ભેવાય છે એટલાજ માટે તેમની સેવાર્થે પુણ્ય કર્મો કરવાં અહિંસાયુક્ત પુણ્ય યોગથી આ વિશ્વ સુખ સંયુક્ત રહે છે. એટલાજ માટે ગણેશ પ્રિત્યર્થે પુણ્ય કર્મનું આચરણ કરે છે.

પ્રારબ્ધ યોગિનાં દક્ષ ન ભવેત્વાપકારકં ॥

પુણ્ય લેહા સમાયુક્તં તેષાં પ્રારબ્ધ યંજ્ઞતાં ॥૨૦॥

અર્થ:—તેમ યોગીજનોનું પ્રારબ્ધ પાપાચરણ રૂપ પણ નથી તેમ કહે.

છે. હે દક્ષ !!! એવા સમર્થ યોગીજનોનાં પ્રારબ્ધ પાપાચરણ રૂપ હોતાંજ નથી. સાક્ષાત પુણ્ય કર્મ રૂપજ હોય છે—કેમકે યોગીજનો કેવળ સ્વધર્મયુક્ત સ્વેચ્છા ધારણ કરનાર સ્થિતિ રૂપથી પ્રારબ્ધ પણ તેવાંજ બંધાયેલાં બલુવાં તેમની સ્થિતિ પુણ્યાત્મિકાજ બલુવી કેમકે હોડોના ઊઢારાથે તેમનું જીવન છે.

યોગાર્થ ધર્મ સંયુક્તો બ્રહ્માર્પણ વિધાનતઃ ॥

યતતે જન્મસુમાજ્ઞ સ્તદા યોગી ભવેન્નરઃ ॥૨૧॥

અર્થ:—એવા મહાન યોગીઓ કેવા કારણસર થયા છે તેને કહે છે. એવા નર સ્વરૂપ જીવાત્મા કર્મફલ રૂપ પાપનો નાશ કરવા પ્રાપ્ત સ્વરૂપે એટલી પ્રકર્ષણ જ્ઞાનયુક્તવાત્ રૂઢા પ્રકારે જ્ઞાન થવા નાના પ્રકારના જન્મોમાં સ્વધર્મ યુક્ત રહી બ્રહ્માર્પણ વિધાનથી તમામ સાત્વિક સત્કર્મો પરમેશ્વરાર્પણ કરે છે ત્યારે તે યોગી જીવનસુક્ત સ્વરૂપના જ્ઞાનથી બળુત થાય છે વળી આગળ સંપ્રજ્ઞાત—અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ જ્ઞાનની સાધ્યતાથી તે યોગી સ્વરૂપે ધાય છે એ વાત ગણેશ ગીતામાં પણ કહેલી છે.

તત્ત્વમેતન્નિવોદ્યુમે યતતે કશ્ચિદેવહિ ॥

વર્ણાશ્રમવર્તા પુંસાં પુરા ચીર્ણન કર્મણા ॥

સાક્ષાત્કરોતિમાંકશ્ચ યત્નવત્સ્વપિતેષુ ચ ॥

મતોન્ય જ્ઞેક્ષતે કિંચિન્મયિ સર્વં ચ વિહ્યત ॥ ગણેશ ગી૦

(શ્રી ગણેશ ગીતા જીઓ) એનો અર્થ ઉપર પ્રમાણે છે.

તસ્ય પ્રારબ્ધ કંદક્ષ કુતો દુર્બુદ્ધિદાયકમ્ ॥

भवति च महायोगी धर्मयुक्तो भवेत्सदा ॥૨૨॥

અર્થ:—એવા યોગીઓનું પ્રારબ્ધ પાપાચરણ રૂપ નથી તેને કહે છે. હે દક્ષ !!! એવા યોગીજનો પુણ્યેત્કર્ષથી યોગીઓની રૂચીયુક્ત સમાધી વડે યોગી પણાને પામ્યા છે તેવા યોગીજનોનું પ્રારબ્ધ દુર્બુદ્ધિ દાયક કેમજ હોય !!! માત્ર હોડાપકારાર્થે એવા મહાયોગી પુણ્યયોગી સદા ધર્મયુક્તજ રહેવા વાળા છે.

अथयोगी जनानांति स्थितिं वदामि सर्वदां ॥

क्रमयुक्तो ययायोगी भ्रान्तो नैव भवेत्कदा ॥૨૩॥

અર્થ:—યોગીનું ચરિત્ર વર્ણવ્યા પછી હવે યોગના ક્રમ વડે યોગીની સ્થિતી વર્ણવાય છે. હે દક્ષ !!! તમેને સર્વદા બ્રહ્મસ્થિતીમાં સર્વ અસેદ સ્વરૂપે સર્વસ્વ આપનારા યોગીજનોની સ્થિતિ ક્રમયુક્ત બ્રહ્મનુભવપૂર્વક કહું છું. જે સ્થિતિમાં રહેનારા યોગીજનો કદાપી પણ બ્રાન્તિયુક્ત થતા નથી.

साधयित्वा महायोगं चित्तनिरोधकारकं ॥

पंचविधं परित्यज्य चित्तं योगी भवेन्नरः ॥૨૪॥

અર્થ:—હવે પૂર્ણ યોગીની સ્થિતીને વર્ણવે છે. એવા મહાયાગી ચિત્તની

અત્યંત નિરોધની પણ નિરોધ અવસ્થાએ સંપ્રજાત અસંપ્રજાત સમાધિ સાધનથી કેવળ પરમાત્મા તત્વમાં સમાધિ ધારણ કરવાથી મહાયોગી પૂર્ણ યોગને આશ્રય કરી પાંચ પ્રકારના ચિત્તને ત્યાગ કરતાં સાક્ષાત્ બ્રહ્મને વિષે બ્રહ્મીભૂતપણા વડે યોગી થાય છે.

ચિત્તે ચિંતામણિ જ્ઞાત્વા સચિત્તઃ સદસાગતઃ ॥

તદાકારઃ સર્વે યોગી તત્ર બ્રહ્મણિસંરતઃ ॥૨૫॥

અર્થઃ—હવે બ્રહ્મીભૂત યોગીના સુખનું વર્ણન કરે છે. પાંચ પ્રકારના ચિત્તને નિરોધ કરતે સતે નિરોધની શિમાએ સહસાએ આવતો યોગી—બ્રહ્મસ્વ રૂપને વિષે અલેહતાને પામે છે તે પાંચ પ્રકારના ચિત્ત સહીત ચિત્તને વિષે સ્થિત એવા ચિંતામણી આત્મરૂપ પરબ્રહ્મને બાળીને તદાકાર રૂપે તત્ત્વ બ્રહ્માકાર સ્વરૂપે બ્રહ્મીભૂતપણાથી તે ચિત્તના લયમાં તદરૂપ થાય છે એવા યોગી સ્વયં બ્રહ્મ સ્વરૂપ છે. બ્રહ્મને વિષે અલેહપણાને પામેલા હોવાથી બ્રહ્મસ્થભીન્ન કદાપી પણ નથી તદનંતર બલે દેહ પ્રારબ્ધયોગ કાયમ રહે તોપણ તે તો સદાએ બ્રહ્મમાં રત રહે છે. કેમકે અલેહપણાનું પરમ સુખ અનુભવેલું છે તેમજ કૃત કૃત્ય સુખનો અનુભવ કરેલો હોવાથી બ્રહ્મરત છે.

મારબ્ધં યોગિનાં નાસ્તિ ભોગદં શાસ્ત્ર સંમતં ॥

યદા હૃદ યુતો યોગી ભવેન્મારબ્ધ ચાલકઃ ॥૨૬॥

અર્થઃ—આવા મહાન યોગીજનોએ જ્ઞાનવડે પ્રારબ્ધનો ક્ષય કરેલો હોવાથી તેમનું પ્રારબ્ધ-ભોગને આપનારું હોતું નથી. એ પ્રમાણે શાસ્ત્રનો મત છે. જો કે દેહયુત યોગી ચિત્તસહ વર્તમાન છે. તેથી આ કાર્ય હું કરીશ. એમ વિચાર કરે પણ કાર્ય સિદ્ધિ પ્રારબ્ધમાં નથી. તે કાર્યના અર્થે દેહ ધારણ કરનાર જો હઠયોગી હોય તો આશ્વહ ધારે તો તે પ્રારબ્ધ ચાલક થાય છે. આ પ્રારબ્ધને ક્ષય થતો અન્ય જન્મમાં તે કાર્ય સાધ્ય થાય છે. એવો ભાવ છે.

દેહપાતં પ્રકુર્યાચ્ચિદાત્મહત્યાં લભેન્નચ ॥

આયુષા સંયુતો વાપિ દેહંત્યજતિનિશ્ચિતં ॥૨૭॥

અર્થઃ—હવે આત્મહત્યાના પાપથી મુક્ત થવાને વર્ણવે છે. દેહધારક યોગી દેહ સંબંધે ક્ષોભીત થાય અને દેહપાત કરે તો પણ પુણ્ય પાપના અસ્પર્શથી અર્થાત્ પુણ્ય પાપ જેને સ્પર્શ કરતાં નથી. એવો પ્રારબ્ધહીન યોગી પોતાના બ્રહ્મીભૂતપણાના શ્રેષ્ઠ આત્મભગળથી આત્મહત્યાદિક દોષમાંથી મુક્ત રહે છે. વળી એમ પણ થાય છે કે વાયુ સાધન પ્રાબલ્યથી પોતાના સ્વાધીનપણાએ આયુષ્ય સંયુક્ત દેહનો ત્યાગ પણ કરે છે. એ પ્રકારે નિશ્ચય બાળવો.

તથાપિ યોગ સંયુક્તો નદેહં ત્યજતિ મશ્નુઃ ॥

ન મારબ્ધમતિક્રમ્ય કરોતિ કિંચિદંજસા ॥૨૮॥

અર્થ:—હવે યોગીજનોનું અશુદ્ધપણું કહે છે. પરમાત્મા પ્રભુરૂપ યોગી પોતાના સ્વાધીનપણાના આત્મબળથી પોતે સદાએ પુણ્ય પાપ સ્પર્શહીન હોવાથી અને યોગસંયુક્ત બ્રહ્મપૂર્ણતા સેવે તેવાને દેહત્યાગ કરવાની જરૂર નથી. કેમકે તેવા યોગી શાન્તિયુક્ત સ્વભાવ હોવાથી પ્રારબ્ધના ગમે તેવા નિયમને તેઓ કદાપી તોડી શકતા નથી.

શાન્તિયુક્ત સ્વભાવેન તિષ્ઠત્યત્ર ન સંશયઃ ॥

યદ્ભાવિ તદ્ભવત્યેવ માયામોહ વિવર્જિતઃ ॥૨૯॥

અર્થ:—એવા મહાયોગી જનો અહંમમ ભાવહીન માયા મોહ વિવર્જિત શાન્તિયુક્ત સ્વભાવ વડે કૃતકૃત્યતાના અનુભવપૂર્વક બ્રહ્મભૂય સ્થિતિ ભુક્તમાન કરતા હોય. તેમાં કંઈ શંકા નથી. તેથી પોતાના ચિત્ત વડે અહંમમ ભાવહીનત્વથી કદાપી દ્વેષ પામતા નથી. માયા મોહ રહિત આનંદમાં રમે છે—

દેહપાતેન કિં ગ્રાહ્યં દેહરક્ષણતસ્તથા ॥

રચિતં ગણનાયેન સદા ભવતુ તાદૃશ્ય ॥૩૦॥

एवं निश्चित्य चित્तेन શાન્તિયુક્તસ્વભાવતઃ ॥

આચરેયોગ સંયુક્તઃ સ્વધર્મે સંસ્થિતાં ક્રિયાં ॥૩૧॥

અર્થ:—હવે શાન્તિયુક્તપણું યોગીજનોનું કહેવાય છે. યોગીજનો વિચારયુક્ત છે કે-કૃતકૃત્ય સ્વભાવથી મને દેહ પાડવાથી શું લેવાનું છે ?? તેમ લોગની આશા હીન હોવાપણાથી દેહના રક્ષણમાં પણ શું મેળવવાનું છે ?? પ્રારબ્ધ લોગના લોગવવાપણારૂપે શ્રી ગણુનાથે જે રચ્યું છે—તે જે પ્રમાણે રચાયું છે. તેજ પ્રમાણે તે ભલે લોગવાઓ—અગર બનો તેમાં મારે કંઈ પણ જોવા બાબુવાનું છેજ નહિ. (૩૦) એ પ્રકારે યોગી જનોને નિશ્ચય હોવાથી શાન્તિયુક્ત સ્વભાવ વડે યોગ સ્વરૂપે રહેતાં છતાં—સ્વધર્મ મર્યાદા સેવતાં છતાં—લોક વિરૂદ્ધ આચરણના ત્યાગપૂર્વક ધર્મ મર્યાદા માન્ય કરતા પોતાના વર્ણશ્રમ ધર્મની પ્રબલતા દર્શાવે છે.—(૩૧)

વર્ણશ્રમ યુતો યોગી ભવેદ્યદિ સ સર્વદા ॥

તદા સ્વધર્મજં કુર્યાં ત્કર્મનિઃસંગ ભાવતઃ ॥૩૨॥

અર્થ:—એ પ્રમાણે યોગી પુરૂષની સ્થિતિનું વર્ણન કરી હવે વર્ણ-શ્રમમાં રહેનાર યોગીની પંદર શ્લોક વડે કર્મ મર્યાદાને કહે છે—એ કે વર્ણ-શ્રમમાં રહેનાર જીવ બ્રહ્મની ઐક્યતાના યોગને સાધનાર સાધક ભક્તજન હોય તો અહંમમ ભાવ શૂન્યતાથી સમજે છે કે મારાથી અહંકારના આધારે કર્મસંગ કેવી રીતે થાય ?? તેથી નિઃસંગ બ્રાહ્મણે હમેશાં સ્વવર્ણશ્રમ ધર્મ મર્યાદાનું પાલન કરતો વિચરે છે.

દેહઃ કર્મમયઃ પ્રોક્તસ્તયોઽકર્મિ કુલો ભવેત્ ॥

જ્યવસ્થા સંભવં કર્મકૃતં ભવતિ ન હ્યપિ ॥૩૩॥

અર્થઃ—પ્રણીભૂત યોગીને કર્મ સંસર્ગથી પરે હોવામાં કર્મનો અભાવ છે. તેથી કેવી રીતે શું કારણથી કર્મ કરે ?? તેને જણાવે છે કે—પ્રણીભૂત સ્થિતીને પ્રાપ્ત થયા છતાં આ યોગી દેહસ્થ છે. કેમકે પ્રારબ્ધ કર્મ લોગવે છે—એટલાજ માટે દેહને કર્મમય અન્ન લક્ષણાદિ કર્મનો ત્યાગ કરવાનું બનતું નથી. કેમકે અન્નના આધારે દેહ છે. તેથી તે દેહને વિષે કર્મ રહિતપણું કેમજ સંભવે ?? નજ સંભવે. અન્નનો ત્યાગ કરવા થકી મરણનો સંભવ છે તેથી બ્રહ્મત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તી અવસ્થાના સંભવ રૂપ કર્મ કરવાનું ન કહે તો પણ કર્મ થયા વિના રહેતું નથી કારણ કે ત્રીશુબ્ધમય પ્રકૃતિને આધીન રહેલો આ દેહસ્થ પુરૂષ આત્મા છે એટલાજ માટે વર્ણાશ્રમમાં રહેનાર સાધક યોગી દેહ ક્રિયાયુક્ત-પણાથી અકર્તા કદાપી પણ થતો નથી તેથી કર્મ કર્તા છતાં પણ અહમ્મમ રહિત નિસ્સંગ ભાવ ધારણથી વર્ણાશ્રમને વિષે રહેનાર સાધક ભક્ત યોગીએ કર્મ કરવું

યદિ કર્મ પરિત્યજ્ય તિષ્ઠેયોગ પરાયણઃ

તદા દેહ નિપાતેન યુક્તો ભવે ચ સંસાયઃ ॥૩૪॥

અર્થઃ—કાંઈ માનશે કે સમાધિ વડે પ્રાણને મુક્તિ સ્થાનમાં લઈ જવાથી વાયુ સાધ્ય સામર્થ્ય વડે ત્રિઅવસ્થા કર્મ હીન થવાય છે તેથી કર્મની જરૂર નથી એમ જો કહેતા હો તો વાયુ સાધ્ય યોગપરાયણ યોગી ત્રિઅવસ્થાના કર્મનો સંભવ છોડી સ્થિત થાય. તો દેહપાત યુક્ત થાય. મરણ નહિ—બ્રહ્મત અવસ્થાયુક્ત અન્યતર રોધથી જો કદાપિ પ્રાણ પ્રસ્પર્શ છેડી બહાર નીકળી જાય તો મરણનો સંભવ છે તેથી આ યુક્ત બરાબર નથી પણ જે પ્રાણરોધન ક્રિયા ઊર્ધ્વ ગતિએ લઈ જાય એવા કર્મના કર્તા યોગી છે એવો ભાવ છે તેમાં કંઈ સંશય નથી તેથી કર્મ હીનપણું સંભવતું નથી.

અન્ન ભક્ષણ રૂપં યદ્ભવતિ કર્મ નિશ્ચિતમ્ ॥

જાગૃત સ્વપ્નાદિકં સર્વં ત્યક્ત્વા જીવતિ તત્કર્મ ॥૩૫॥

અર્થઃ—ભક્ષણ ક્રિયાત્મક રૂપપણાથી અન્ન લક્ષણ કરવું એ પણ કર્મજ છે. તેમજ બ્રહ્મત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ આદિમાં પણ તે તે અવસ્થાનાં કર્મ છે તેથી કર્મ છોડીને કેમજ જીવાય ? મરણજ થાય એમ યોગીઓના નિશ્ચય છે.

ક્રિયતેનેન યત્કિંચિત્સા ક્રિયા પરિકિર્તિતા ॥

અતઃ કર્મમયોદેહસ્તેન ધર્મ સસાચરેત્ ॥૩૬॥

અર્થઃ—એટલાજ માટે વર્ણાશ્રમમાં રહેલા સાધક મોક્ષીઓએ અવરૂપ કર્મ કરવું. કર્મની બિન્ન બિન્નતા કેવા છતાં મોક્ષીઓ વડે કરીને જે કદાચ છે તેજ ક્રિયા કહેવાય છે. આદે મોક્ષીઓના દેહ કર્મમય પ્રકૃતિને આધીન હોવાથી

કર્મના હેતુ રૂપ છે. તેથી વર્ણશ્રમમાં રહેનારા અન્ય જનોને માટે વર્ણશ્રમી યોગીએ ધર્મ મર્યાદાપૂર્વક અવશ્ય કર્મ કરવું.

દેહ ત્યાગે સમ્યુત્કો यदि योगी भवेत्प्रभो ॥

સહને દ્વંદ્વ ભાવસ્ય ન સમર્થઃ સર્વે સ્મૃતઃ ॥૩૭॥

અર્થ:—ક્ષોભ પામેલા તેવા વર્ણશ્રમી યોગીઓથી દ્વંદ્વ સહન થઈ શકે નહિ તેથી વખતે દેહનો ત્યાગ કરવાને માટે ઉત્સુક થાય તો તેને ક્ષોભ પામેલા જાણવો. અને દ્વંદ્વોનું સુખ દુઃખાદિકપણું પોતાના શાંતિહીન સ્વભાવથી સહન કરવાના સામર્થ્યથી રહિત છે એટલાજ માટે તેને દેહ પાડવાનું મન થાય છે એમ જાણવું.

અશાન્તિ સંયુતઃ સોપિ યોગહીનો યથા નરઃ ॥

તથા દ્વંદ્વે સમાલોક્ય સહનેન સમર્થકઃ ॥૩૮॥

અર્થ:—શાંતીના જેણે ત્યાગ કર્યો છે એવા સાધક વર્ણશ્રમીયોગી પ્રથમ કહ્યા પ્રમાણે ક્ષોભ પામેલા યોગહીન અશાંતિ વડે ધમનો નાશ કરનારો છે. શાંતિહીન સ્વભાવથી દેહ, ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ, વિગેરેમાં આ દ્વંદ્વો સહન કરવાને સમર્થતા નથી તો તે સાધક યોગીપણાને માન્ય પણ નથી. બ્રહ્માના અલેહપણના અનુભવ વડે કરી બ્રહ્મીભૂતપણાને પામેલા યોગી કદાપી ક્ષોભ પામતો પણ નથી, તેમ યોગ બ્રહ્મ પણ થતો નથી, કેમકે બ્રહ્મમાં અલેહપણું એ જીવાત્મ દર્શનના અભાવ રૂપ છે. તેથી જ્યાં સુધી ચિત્ત લય ન જાય ત્યાં સુધીજ ક્ષોભ પામે જળમાં જળ મળી ગયા પછી પુનઃ ભિન્નતા સંભવતી નથી તેજ પ્રમાણે પ્રારબ્ધ ક્ષયમાં બ્રહ્મરૂપ થનારા અનુભવવાળા યોગીઓ ક્ષોભને પામતા નથી. આ ઉપરથી નિશ્ચય છે કે ક્ષોભ એ યોગીઓનું નિર્માલ્યપણું છે.

મણેશેન કૃતં તસ્યેચ્છયા સર્વં ચ યદ્ભવેત્ ॥

મવતુતાદયં સર્વં સદેખિત્યં સુજ્ઞાન્તિગઃ ॥૩૯॥

અર્થ:—હવે દ્વંદ્વ સમભાવ ધારક યોગીને સંશય નથી તે કહેવાય છે એવા યોગીજનો કૃતકૃત્યાત્મિકા રૂપ બ્રહ્મીભૂત સ્થિતીની પ્રાપ્તિથી સદાએ શાન્ત ચુકત છે. એમ પોતાને અનુભવે છે. વળી તેઓના નિશ્ચય છે કે—‘યંચિત્ત વિહારાત્મકં અને વિહારહીનાત્મકં તે સત્યરીતે તો ગણેશજ છે અને તેમજ અલેહસ્વરૂપમાં કૃત અકૃત ભાવથી આ સર્વ વિહાર પ્રત્યક્ષ ભાવ ધારણ કરેલા છે તે ગણેશજની સ્વેચ્છા જેમ હોય તેમ ભલે હો. આદિમાં વિવેકવડે કરી જોતાં કર્માર્થિન આ જગત્ વા દેહ છે ત્યાં સ્વસ્વકૃત કર્મ લોગવવાપણાથી આજ્ઞાપાલક યોગી છે. એટલાજ માટે આ યોગી શાન્તિચુક્રપણાવડે સ્વ પ્રારબ્ધને લોગવીજ લે છે. એ પ્રમાણે નિત્ય નિરંતર પોતાના દેહના મરણ પર્થતે તે સંજયે આવી પડતાં દ્વંદ્વો પોતાની સહનશિલતાનું આત્મબળ ધારણ કરી એમ-

દષ્ટિથી શાન્તિ સ્વભાવ રાખવા સહન કરે છે.

સ યોગી જ્ઞાન્તિહીનો ન પ્રભવેત્કચિદંજસા ॥

જ્ઞાનમૂતો મહાભેષ્ટઃ પાવનઃ સર્વદેહિનાં ॥૪૦॥

અર્થ:—આ સહન કરવાના મુળ સ્વરૂપને કયે છે કે—દ્વંદ્વ સહન કરવામાં સાક્ષાત્ સમભાવ ધારણ કરેલો છે એવા યોગી સંતાપ શાન્તિ સ્વભાવ-પણાથી કોઈપણ કાળે સંતાપયુક્ત કે શાન્તિહીન હોતાજ નથી. કેમકે દ્વંદ્વ સહન કરવામાં સમભાવ ધારક છે. એવા અક્રીભૂતપણાને પામેલા મહા શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠતર જ્ઞાનહીન યોગી કીટાલીકથી નર દેહ પર્યંતના જીવાત્માઓના ભિદ્ધાર અને પાવનરૂપ છે કે જેમનાં દર્શન સ્પર્શ અને ઉપદેશ તે સર્વને પાવનકર્તા છે.

અતો વર્ણાશ્રમસ્યો યો યોગી ભવેત્સતત્ક્રિયાં ॥

જ્ઞાપાર્પણ તથા કુર્યાત્તદ્દિ ધ્યાત્વા ગજાનનમ્ ॥૪૧॥

અર્થ:—હવે એવા યોગીજનોનું પોતાનું કર્મ સ્વધર્માચરણ કર્તવ્ય છે તેને વર્ણવે છે. શાન્તિધારક યોગી દ્વંદ્વ સમદર્શિ ભાવથી વર્ણાશ્રમ ધર્મનું પાલન કરનાર હોવાથી વર્ણાશ્રમસ્થ સ્વધર્મ ક્રિયાના આચરણપૂર્વક ભક્તિ પ્રભાવના બળથી સદાએ પોતાના હૃદયમાં શ્રી ગજાનનનું ધ્યાન કરે છે. કોઈ કહે કે શિવાદિનું ધ્યાન કેમ નહિ ? ? ? તો તે વિષે સમજવાનું છે કે—શિવાદિ પણ અક્ષસ્વરૂપના તૃર્થપાદનું સ્વરૂપ છે તેથી પરે તૃર્થાવીત ગણેશ તત્ત્વ છે તેથી શિવને ધ્યાન કરવા યોગ્ય કે જેનું સદાશિવ સદા ધ્યાન કરે છે એવા સ્વસ્વાનંદ વાસી શ્રી મહાગણપતિ છે—કેમકે ગણેશતત્ત્વ પૂર્ણ યોગાત્મક પૂર્ણ પ્રજ્ઞ છે તેથી તેમનું ધ્યાન સર્વ ધ્યાનોમાં મુખ્ય છે. एवं ધ્યાયતિ ચો નિત્યં સયોગી યોગિનાં વરઃ॥ એ પ્રમાણે ગણેશજીનું ધ્યાન કરનાર યોગી તે યોગીજનોમાં શ્રેષ્ઠતર છે તેથી મહાવાક્ય પ્રતિપાદિત મહાયોગી સ્વરૂપ શિવપ્રજ્ઞ—તે પરબ્રહ્મનું ધ્યાન કરતાં શ્રેષ્ઠ યોગીશ્વર ગણાયા છે. માટે મહાવાક્યોમાં તેવા પ્રતિપાદનનો અભાવજ છે. ત્વમેવ પ્રત્યક્ષં તત્ત્વમાસિ ॥ શ્રુતેઃ ॥ આ મહાવાક્ય તે ગણેશ તત્ત્વ સ્વરૂપ છે તેથી ધ્યાન કરતાં સ્વવર્ણાશ્રમ ધર્મક્રિયા સર્વ તારકપણાથી કરતાં તે સર્વ કર્મ પ્રજ્ઞાર્પણ કરે છે *

*ટીપ—શ્રીમુદ્ગલપુરાણના અધ્યમખંડના પ મ આધ્યાયમાં શ્રીપાર્વતીજીએ શ્રી-સદાશિવ શંકરને પૂછ્યું છે કે—હે પ્રભો !!! ત્વં કિં સમીચનાદેવ ધ્યાયસેમાવદપ્રભો ॥ જ્વતઃપરતરં કિંચિન્નદૃષ્ટં નૈવસંશ્રુતં તમે સમાધિ સમયે કોનું ધ્યાન કરે છે. તે કહો. તમારાથી પરતર એવા અન્ય કોઈ દેખ્યા પણ નથી. અને સાંભળ્યા પણ નથી. તેના જીતરમાં માહાદેવજી કહે છે કે—બ્રહ્મપ્રિયે પ્રવક્ષ્યામિ ચંપ્યાયામિ દિવાનિષં ॥ ગણેશં હૃદિસંસ્થં સ્વાનંદ વાસિનં પરં ॥ હે પ્રિયે પાર્વતી !!! તે કહું છું કે—હું તે રાત્રી દિવસ મારા હૃદયમાં સ્થિત રહેલા સ્વાનંદ નમર નિવાસી અર્થાત્ પોતાના આનંદરૂપમાં રહેલા

યદિ સ્વધર્મ સંયુક્તં કર્મ નૈવ સપાવરેત્ ॥

તત્ત્વેતિત્તાલ્લેખ્યાન્યે ત્યજેયુઃસ્વધર્મકમ્ ॥૪૨॥

અર્થ:—જેકે બ્રહ્મીભૂત યોગી વિધિ નિષેધહીન સ્થિતિપણ્થથી વર્ણશ્રમસ્થ હોઈ સ્વધર્મ સંયુક્ત કર્મ ન કરે તો તે અન્ય રીતે અયોગી કહેવાય છે. પોતાના સમાન વર્ણશ્રમધારક પણ સ્વધર્મ ત્યાગી તે યોગીને જોઈને સ્વધર્મનો ત્યાગ કરે તો સ્વધર્મ કર્માચરણહીન થાય છે. સર્વ શાસ્ત્રનો જ્ઞાતા યોગી જન્મમરણ બંધક કર્મને બાણીને કદી કર્મ ન કરે તે પ્રમાણે અદ્વપણ પુરૂષ યોગાનુભવ હીનદશામાં તેમ કહે કે અમે શા માટે કરીયે ? ? અમે પણ કર્મ ત્યાગથી બ્રહ્મીભૂત જ છીએ એમ નિશ્ચય કરી સ્વધર્મનો ત્યાગ કરે તેને દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વોધધારક યોગી આવી વિપરીત એટા કદાપી કરતાજ નથી કેમકે ગણેશ ગીતામાં કહ્યું છે કે—પાવર્યત્યલ્લિભાન્લોકાન્વશીકૃત જગત્રયાઃ ॥

કરુણા પૂર્ણહૃદયાભોષયંતિશ્ચ કાંશ્ચનેતિ ॥ વેદમાં પણ કહેણા યુક્તપણાવડે યાજ વડકયાદિ જનકાદય પણ ઉપદેશા બન્યા છે છતાં તે સ્વધર્મનો ત્યાગ કરી શક્યા નથી (એવા અદ્વપણ જન કલિમાં કર્માચરણના ત્યાગવડે શુદ્ધવેદાન્તિ કહેવાય છે.)

એવા-ગણેશનું સદાએ ધ્યાન કરતો સમાધિ કંઈ ધ્રુ. કે જ મારી કુલદેવતા છે. તેમજ આગળ ૮ મા ખંડમાં શ્રીનંદિકેશ્વરે પ્રશ્ન કર્યો કે-યોગિભ્યો યોગનાયસ્ત્વં યોગસિદ્ધિ પ્રદાયકઃ ॥ સ્વત્તઃ પરતરં નાસ્તિ મજસે કં મજાજનં ॥ વેદે શિવગુતઃ પ્રોક્તો ગણેશોનાયકસયઃ ॥ તં કર્થં મજસે નાથ સ્વપુત્રં સ્વામિનં યથા ॥ હે પ્રભો!!! શંકર!!! તમેજ યોગીજનોના યોગનાથ છો. યોગસિદ્ધિને આપનારા છો. તમારાથી એટ અન્ય કોઈ નથી છતાં તમે ગજનનનું ભજન શા માટે કરો છો !!! વળી વેદમાં ગણેશજીને શિવપુત્ર કહેલા છે. તેમાં કાંઈ શંકા નથી. તેથી હે નાથ !!! તમે તેમના પિતારૂપ સ્વામિ છતાં તે પોતાના પુત્ર રૂપને શા માટે બળે છો ?? વિગેરે વચનો કહેવાથી નંદિકેશ્વરને સદાશિવ કહેવા લાગ્યા. વિદ્યાવિશોદયેન્દ્રકવિગોષે વેદવાદિમિઃ ॥ યોગવિદ્યાં મયાત્રિય ગણેશઃ પ્રકટીકૃતઃ ॥ સમાધિર્જ પરંબ્રહ્મ તંદેવ પુત્ર ઉચ્યતે ॥ અતઃસમાવિજો યોમે ગણેશઃ પુત્રતાં વયૌ ॥ વેદના બહુવાળા પુરૂષો હું એક એવા જ્ઞાનઃસર્વ વિદ્યાનાં ॥ મુતિસિદ્ધ સદાશિવને જ વિદ્યાધિક્ષર કહે છે. અને મારાવડે આશ્રિત્ય એવી આ યોગવિદ્યા મારી સમાધિ સમયમાં મારા હૃદયમાં રહેલા પરબ્રહ્મ ગણેશજીને પ્રકટ કરી શકે છે-મેં મારા હૃદયમાં ઉત્પન્ન કર્યો. તેથી તે મારા પુત્ર કહેવાય છે, અને તેથી સર્વ જનો મારા પુત્ર નામથી કહે તો તેમને મેંજ સાક્ષાત્ કરેલા છે. શિવપુતાય વરદમૂર્તયે નમઃ આવી રીતે વેદમાં પણ વર્ણન હોય તો તે ખરાખર છે. અન્ય વિષ્ણુ આદિ દેવો તે વિદ્યાધિપતિ કહેવાતા નથી. તે સર્વ વિદ્યાવડે જ્ઞાનસંયુક્ત ગણાય છે તેથી તે સર્વે મારા શિષ્યો છે એમ બહુ. તેઓએ પણ મારા ઉપદેશપૂર્વક-શ્રાવણલક્ષી ગણેશજીને પ્રકટ કરેલા છે. તેથી તે પરબ્રહ્મ ગણેશજી તેમના પણ પુત્ર તરિકે ગણાયા છે. આદિમાં મેંજ સમાધિમાં ગણેશને પ્રકટ કર્યા. તેથી તે જ્ઞાનના જ્ઞ સાક્ષાત્ પુરૂષ રૂપ કોવાથી મને યોગી જગદ્ગુરુ કહેવાય છે. વિ.

અતો લોકોપકારાર્થે યોગી કર્મ સમાચરેત્ ॥

અન્યાન્કર્મયુતાન્કુર્યાત્સ્વવશાન્કર્મપાલકઃ ॥૪૩॥

અર્થ:—હવે લોકના ઊધારાર્થે પણ યોગીએ સ્વધર્મ કર્મચરણ કરવું જોઈએ એમ વર્ણવી આગળ કહે છે કે-વર્ણશ્રમ ધર્મમાં રહેનારા યોગી જો કર્મનો ત્યાગ કરે તો નરકની પ્રાપ્તિ થાય છે કેમકે જીવેછે અર્થ ધારણ કરી અજ્ઞાનમાર્ગે વહન કરે છે એવા જનોના ઊધારાર્થે માત્ર લોકોપકારક યોગીજનો સ્વધર્મોક્ત કર્મનું આચરણ કરે અને સ્વધર્મનું પાલન કરે અને પોતાની આજ્ઞામાં રહેનાર પવિત્ર શિષ્યભક્તો તેમ અન્ય જીવતાઓને સ્વધર્માચરણથી પણ યુક્ત રહેવાને જોધ કરે.

સર્વેભ્યશ્ચાધિકૌ યોગી કુર્યાત્સત્કર્મ ધર્મદં ॥

તાદૃશં કર્મ સર્વેપિ કરિષ્યન્તિ વિશેષતઃ ॥૪૪॥

અર્થ:—આવા યોગીજનોને સ્વધર્માચરણ કર્મ કરતા જોઈને અન્યજનો યા ભક્તજનો સ્વધર્માચરણમાં પ્રિયતા ધારણ કરે છે. સર્વ શાસ્ત્ર રહસ્યથી જ્ઞાતા યોગીજનો સર્વ યોગીઓમાં અધિકજ છે તેથી સત્કર્મ ધર્માચરણ ધારણ કરેજ કરે તેવાનું જોઈને બીજા લોકો તાદૃશ કર્મ કરે છે. સ્વધર્માચરણ કર્મ બ્રહ્માર્પણ કરે તેથી તે બ્રહ્મીભૂતતાને પામેલા છે, શ્રેષ્ઠ આચરણ શુભફળદાતા છે.

તેન પ્રામાણ્ય માનંદાત્કૃતં કર્મપ્રજાપતે ॥

તદેવ સર્વ લોકાશ્ચ માન્યંકુર્વેતિનિશ્ચિનં ॥૪૫॥

અર્થ:—હવે યોગીજનો જેને પ્રમાણ માને છે તેને લોક પ્રમાણરૂપ ગણે છે તે કહેવાય છે. સર્વ ભાવદર્શિપણના આનંદથી યોગીજનો જે કંઈ કર્મ કરે છે-તે અનુભવજન્ય અને સત્ય હોવાથી સર્વલોકને તે પ્રમાણભૂત એટલે માન્યરૂપ હોય છે. એમાં શંકા નથી.

બ્રહ્માર્પણ તયા કર્મ વંધદં ન ભવેત્કદા ॥

બ્રહ્મ પ્રાપ્તિકરં તસ્ય ફલં પ્રોક્તં મનીષિભિઃ ॥૪૬॥

અર્થ:—સ્વર્ગલોગની વાસનારહિતપણના યોગીજનો વેદાદિમાં કરેલી આજ્ઞા પ્રમાણે કર્મ કરવાથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિરૂપની ઇચ્છા કરતા નથી. સ્વર્ગપ્રાપ્તિ પુણ્યપાપના યોગરૂપ છે તેથી સાચા વિદ્વાન ગણાતા યોગીજનો જે કર્મ કરે છે તે સત્કર્મ એટલે સત્વગુણી કર્મ બ્રહ્માર્પણ કરે છે તેથી તેઓને કદાપી પણ બંધન નથી. કર્મફળની અપેક્ષારહિત નિર્વાસનીક કર્મો વેદમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે બ્રહ્માર્પણ થતાં બ્રહ્મીભૂતપણની પ્રાપ્તિરૂપ છે તે કર્મ બ્રહ્મ પ્રાપ્તિકર બ્રહ્મકથ બાવને આપનાર કહેવાય છે. નિર્વાસનીક કર્મો સ્વર્ગ પ્રાપ્તિકર નથી. તંવેદાનુ વચ્ચેને વિવિધવિધંતિ બ્રહ્મચર્યેણ તપસા શ્રદ્ધયા યજ્ઞેનાનશ્નનકેનૈતમેવ વિદિત્વામુનિ મૃત્યુચેતમેવપ્રવાજિનોલોકમમીપ્સંતઃ પ્રવર્જંતીતિ શ્રુતેઃ ॥ (પરમહંસ ઉપનિષદ્ ભુઓ.)

યોગીભિશ્ચકૃતંકર્મ લોકસંગ્રહ કારણાત્ ॥

અસક્ત મનસા નિત્યં નૈમિત્તિકં ન બંધદમ્ ॥૪૭॥

અર્થ:—યોગીજનો કર્મ કરે છે તે લોગપ્રાપ્તિને માટે નથી. માત્ર લોકસંગ્રહને માટેજ છે તેથી લોગ અને મોક્ષની સત્તાહીન મનવટે આસક્તિ રહિતજ નિત્ય અને નૈમિત્તિક સત્કર્મો જન્મ મરણાદિક બંધનરૂપ કર્મ-બંધનના રૂપમાં નથી-એકે વાસનાયુક્ત કર્મો જે ચિત્તથી થાય તે ચિત્ત કર્મવાસના યુક્ત લોગરૂપને આપનાર છે તેમ ચિત્તની નિર્વાસનાર્થ કરેલાં કર્મો મોક્ષફલને આપનાર છે. આ બંને ચિત્ત યોગીજનોમાં નથી. યોગીજનો કૃતકર્મો કેવળ પ્રત્યાર્પણ કરે છે. એટલાજ માટે ચિત્તરૂપ જે મન તેજ બંધન અને મોક્ષના કારણરૂપ છે. આ બંને સાપેક્ષત્વ હોવાથી જરૂરનાં નથી એમ યોગીજનો જાણે છે.

સદા બ્રહ્મમયત્વેન તેનર્કિચિત્કૃતં ન ચ ॥

દેહ સ્વભાવજો ભાવો ભવેદસ્ય નિરંતરમ્ ॥૪૮॥

અર્થ:—હવે યોગી કંઠપણ કરતા નથી-કેમકે માયા લયગતપણથી તે સ્વસ્વરૂપને વિષે અનુભવથી જાગૃત છે. તેને કહે છે-યોગીજનોને પ્રત્નીભૂત ભાવના વડે નિરંતર બ્રહ્મમયપણથી કંઠપણ કર્તાપણાનું અહંમમ નથીજ નથી. વળી પ્રત્યક્તત્વના અલેહપણથી જાગૃત અવસ્થામાં થતાં અન્ન ભક્ષણાદિક કર્મો તે પણ પોતે કરતા નથી એમ સારી પેઠે સમજે છે. કોઈ શંકા કરે કે-દેહ ધારણ કરેલા યોગીજનો કર્મ કરે છે એમ જાણાય છે-કેમકે યોગીના બાહ્ય શરીરનું દર્શન છે-તેના નિરસનને માટે કહે છે કે આ યોગી નિરંતર દેહસ્વભાવના ભાવથી કર્મ કરતા હોય છતાં તેના પ્રત્નીભૂતપણામાં બંધ મોક્ષરૂપ અહંમનને અભાવ હોવાથી દેહભાનનો તેમને સદાનો અભાવ છે. તે પૂર્ણ પ્રત્યક્ષે જોનારા છે તેથી તે મિથ્યાભાનરૂપ દેહના બંધનથી સદાએ રહિત પ્રત્નીભૂત છે.

અન્યં માર્ગં પ્રવક્ષ્યામિ યે નિર્દંતિસ્તુવંતિતં ॥

યોગિનં પાપમેક્તારો ભવંતિ પુણ્યમેગિનઃ ॥૪૯॥

અર્થ:—યોગીજનોએ કરેલું કર્મ સફલજ છે તેને વર્ણવે છે. યોગીજનોએ કરેલું કર્મ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે છતાં યોગીએ કરેલા કર્મના ફલલોકતા અન્ય બને છે. યોગીજનોની સ્તુતિ અને નિંદા કરનારને માટે ફલલોગ માર્ગને કહીએ છીએ કે-યોગીઓને યોગચેષ્ટારૂપ જોનાર તેમની સ્તુતિ કરે છે તેથી સેવાભાવથી તે યોગીઓના પુણ્યને લોગવે છે. સ્તુતિસેવા કરવાના સંબંધથી પુણ્ય લોગવે એ નિશ્ચય છે તેજ પ્રમાણે યોગીજનોને દેહ ચેષ્ટારૂપ જોનારા તેમની નિંદા કરે છે તે યોગી કૃત પાપરૂપના લોકતા થાય છે.

યોગીના યત્કૃતં પાપં તં સ્પન્દું ન સમં કદા ॥

નિંદકાંસ્તત્સમાશ્રિત્ય પ્રવિષ્ટે તસ્ય નિત્યદા ॥૫૦॥

અર્થ:—યોગીજનોએ કરેલું યોગીઓજ કેમ ન લોગવે ?? તેા તેમ નહિજ—કેમકે યોગીજનો પ્રાણીભૂતપણાથી દેહરૂપે અહં મમતામય કર્મના ભાનના અભાવરૂપ છે તેથી કર્મફળ હીનપણાથી તે પાપને સ્પર્શ કરતાજ નથી તેથી તે પાપના લોક્તા નથીજ નથી, જગતના અદ્યત્ત માણસો યોગીજનોને દેહ ધારણ કરેલા બેઇને અહંમમ ધારણ કરેલા બાજે તે બાજુનારા પોતાની બુદ્ધિની દૃષ્ટિથી બાજે છે, અદ્યત્ત જનો પોતાના જેવા અભિમાની અને દેહધારી બાણી યોગીને પોતાના સમાન ક્રિયા કરનાર બાણી નીંદા કરે પણ એમ સમજનારની મોટી ભુલ છે છતાં અણસમજમાં જે નાંદા કરે છે તેથી યોગીજનોથી ચતા પાપના ભાગીદાર તે થાય છે.

યોગિના યત્કૃતં પુણ્યં તદેવ તં ન સંસ્પૃશેત્ ॥

સ્તુવતસ્તાન્સમાશ્રિત્ય નિત્યંતિષ્ઠેત્ સ્વભાવજં ॥૫૧॥

અર્થ:—એ પ્રમાણે યોગીજનો જે કંઈ પુણ્ય કરે છે તેમાં પણ દેહ અહં મમતાધારક ન હોવાથી કર્મફળ હીનપણાએ તે પુણ્યને પણ સ્પર્શ કરતા નથી તેથી પુણ્યના લોક્તા પણ નથી, યોગીઓના પુણ્યકર્મની ચેષ્ટામાં યોગધર્મની યોગ્ય ચેષ્ટાને જોનારા મહાભક્તરાજ પુણ્યભાગી સેવા કરનાર જનો તેમના તરફ બહુજ પ્રેમથી પરમાત્મરૂપ બાણી સેવા કરે છે તેથી આ યોગીજનોએ કરેલાં પુણ્યકર્મફળો તે સ્તુતિસેવા કરનાર પુણ્યભાગીજનોને પ્રાપ્ત થાય છે—એમ યોગીજનો કૃતકર્મથી સદાએ મુક્ત રહે છે.

અતો ન યોગિનાં નિંદાં કદા કુર્યાદ્વિચક્ષણઃ ॥

સેવા સમાચરેત્તેષાં તેન સૌખ્યયુતો ભવેત્ ॥૫૨॥

અર્થ:—હવે માણસોનું વિચિક્ષણુત્વ કહેવાય છે, પૂર્વે કહી ગયા પ્રમાણે પાપપુણ્ય ગતિ જ્ઞાન મુક્તપણાથી વિચિક્ષણુ પુરૂષોએ જેટલી બની શકે તેટલી સેવાજ કરવી પણ કદાપિ નિંદા તેા નજ કરવી બેઇએ—કેમકે યોગીજનોનાં લક્ષણો અહંમમ રહિત હોવાથી જ્ઞાન અજ્ઞાનહીન જેવાંજ રહે અને દેખાય છે એટલાજ માટે તેઓ પોતાના પ્રજ્ઞાત્વથી બજૂતજ હોય તેથી તેમની ક્રિયાચેષ્ટા આપણી મનિ પ્રમાણે આપણે સમજીએ તે બરાબર સત્ય છે એમ સમજવું નહિ તેથી સેવા કરવી પણ નિંદા કરી પાપના ભાગી બનવું નહિ. યોગીનાં યુગ લક્ષણોના ભાવથી યોગીઓની સેવાજ કરવી એ કડ્યાણરૂપ છે તેમની ચરણસેવાથી દરેક માણસ મુખરૂપ થાય છે. અષ્ટાવક કહે છે કે—સંતુષ્ટોપિન સંતુષ્ટો સિન્નોપિન સિન્ધતે ॥ તસ્યાશ્ચર્યદશાંતાંતાં તાદશાપ્તવાનત ॥ इति તેમજ તસ્ય પુત્રાદાય મુપયંતિસુહૃદઃ સાધુકૃત્યાંદ્વિષંતઃ પાપકૃત્યામિતિ ॥ શ્રુતેઃ ॥

વને यदि स्थितो योगी प्रारब्धेन नियंत्रितः ॥

फलादिकं तत्रभूजन् ज्ञान्त्यातिष्ठेत्तदा ॥૫૩॥

અર્થ:—યોગીજનોની નિંદા કરનાર કે સેવા કરનાર કોઈ ન હોય ત્યારે યોગીજનો પોતાનાં કરેલાં કર્મ પોતે ભોગવે કે કેમ તેને વર્ણવે છે. યોગીજનો સ્વેચ્છા વિહારીપણથી કદાપી વનમાં રહેતા હોય એટલે પ્રારબ્ધવશાત્ વન નિવાસ કરના હોય ત્યારે કંઈ સમભાવ ધારણથી ફલ કંઈ મુળ પત્ર ઇત્યાદિકથી પોતાનો નિર્વાહ કરે અને સદાકાળ શાન્તિમાં રહે.

તસ્ય નિંદાકરા સ્તસ્ય તથા સેવાકરા નચ ॥

एक एव महायोगी शुभाशुभं समाचरेत् ॥૧૪॥

અર્થ:—ત્યારે તેવા યોગીજનોની નિંદા કરનાર કે સેવા કરનાર કોઈપણ હોયજ નહિ—કેમકે અરણ્ય નિવાસમાં તેઓએનો અભાવ છે અને વનમાં પશુરક્ષણ કે પશુહિંસા આદિ શુભાશુભ કર્મો તેવા યોગીજનોથી પણ થાય છે.

तदेव देह पातेस्य योगिनश्चमृतं भवेत् ॥

शुभाशुभ निराधार मुपोषण समन्वितम् ॥૧૫॥

અર્થ:—ત્યારે દેવચિંતનાદિકકે પશુઓની ગમનાદિક એવાં શુભાશુભ કર્મયોગે તે યોગી પોતાના દેહને ત્યાગ કરે ત્યારે સ્તુતિ નિંદાકૃત જનોના અભાવે ઊપોષણયુક્ત હોય છે તેથી તેવા યોગી અમૃતને પામે છે—કેમકે તેવા યોગીજનો પ્રક્રમના અભેદપણથી અમૃત તુલ્ય છે.

एतत्ते कथितं दक्ष ब्रह्मीभूतस्य चेष्टितं ॥

कर्मयोगमयं पूर्ण श्रवणाच्छुभदं भवेत् ॥૧૬॥

અર્થ:—એ પ્રમાણે કર્મયોગ વિધિના ઉપસંહારને કહેતાં હે દક્ષ પ્રબળપતિ !!! બ્રહ્મીભૂતપણને પામેલા યોગીજનોના કર્મયોગમયની ચેષ્ટા તમોને કહી સાંભળાવી જે સાંભળવાથી કર્મ યોગીજનો કલ્યાણને પામે છે.

अथ योगं प्रवक्ष्यामि ज्ञानात्मकं महं परं ॥

योगिभ्यः सुखदं पूर्णं शान्ति युक्तं विशेषतः ॥૧૭॥

અર્થ:—હવે સોળ શ્લોકવડે તેવા યોગીના જ્ઞાનયોગને કહે છે—ત્યાર પછી એ પ્રકારે કર્મયોગને સાધ્ય કરી, આગળ જ્ઞાનયોગના અધિકારીને કહેવાય છે. કર્મ કરમવડે સ્થિર ચિત્ત પ્રાપ્તિના સંભવથી યોગીઓ કલ્યાણને અને અન્ય રીતે કર્મબદ્ધ અયોગી એટલે અહંબદ્ધ થયેલા જનો નરકને પામે છે. શાન્તિને આપનાર કર્મયોગના નિશ્ચયથી વિશેષ શાન્તિને આપનાર એવા જ્ઞાનયોગના આવરણ યુક્ત થાય છે. હવે પૂર્ણ જ્ઞાન સાહિત્ય યોગરૂપ સ્થિતિને વર્ણવે છે તે સાંભળો.

देहः कर्मात्मकः प्रोक्तं स्तत्रयोगं समाचरेत् ॥

ब्रह्मार्पणं તથા કર્મં વાચરન્ શાન્તિ ધારકઃ ॥૧૮॥

અર્થ:—હવે દેહાદિવડે કર્મયોગ વિધિ સાધ્ય કરી પૂર્ણયોગની સર્વ સ્થિતિધારક યોગીજનોનું વર્ણન થાય છે—કેમકે પૂર્ણયોગ સ્થિતિથી કૃતકૃત્ય

થાય છે. હવે કર્મયોગની સાધ્યતા કરનાર યોગી-ક્રિયાત્મક દેહ અને દેહ ઉપલક્ષીત ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિથી આજ્ઞા એવાં સતકર્મો અને તેનાં આચરણો સર્વ પ્રકારપણુજ કરે છે એ વાત આગળ કહેવાઈ ગઈ છે. તેવાં કર્મ પ્રકારપણુ યોગ પ્રાપ્ત યોગીને દેહાદિકના સંબંધમાં જ્ઞાનયોગ પ્રાપ્ત થાય છે-કેમકે પ્રકારપણુ કર્મથી પ્રકારના અલેદપણુનો માર્ગ જે યોગરૂપ જ્ઞાન-તે પ્રાપ્ત થાય છે.

જ્ઞાનસ્ફૂર્તિમયં પ્રોક્તં હૃદિ તિષ્ઠતિ સર્વદા ॥

વિવેકાત્મમયં તત્ર જ્ઞાનયોગં સમાચરેત્ ॥૧૯॥

અર્થ:—હવે જ્ઞાનયોગ સ્વરૂપને વર્ણવે છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રકારપણુ કર્મ કરવાથી પ્રકારના અલેદપણુમાં લઈ જનાર જ્ઞાનની સ્ફૂર્તિ આપો-આપ પ્રગટ થાય છે અને તેથી પ્રથમ નાના પ્રકારના પદાર્થની વિવેકાત્મ બુદ્ધિની સ્ફૂર્તિ આવે છે. અને સર્વ પદાર્થ માત્રના સ્વરૂપને યથાર્થ જાણવા પણુથી તે પોતાને જ્ઞાનાત્મિકા બુદ્ધિના સાક્ષી આત્મા સ્વરૂપે જાણે છે તે પ્રમાણે થતાં તત્ત્વમય જ્ઞાન થાય છે. એમ સર્વદા દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિને પામતાં બુદ્ધિના અહંમમ ભાવયુક્ત જ્ઞાનમય રહે છે તેમાં વિવેક એજ આત્મમય સ્વરૂપથી વિવેકાત્મ ભાવરૂપ ભલે તે અહંમમ ભાવધારક જ્ઞાન કે અજ્ઞાન યોગ દેહાદિથી બુદ્ધિ પર્યંતનું કેવળ વ્યવહારિક કે પારમાર્થિક પણ તે સર્વ આગળ ઉપર પૂર્ણ જ્ઞાનયોગમાં સમર્પણુ કરવાનુંજ છે-કેમકે અહં દેહબુદ્ધિ સાથેનું જ્ઞાન સંગયુક્ત હોવાથી નિસંગ કરવાની જરૂર છે અને તે જ્ઞાનયોગ ધારણુ કરવાનો છે તેથી તેણુ વિવેકપૂર્વક જ્ઞાનની સમજણુ લેવાની છે.

હૃદિ યદ્યદ્ભવેજ્ઞાનં નાના યોગાર્થ સૌખ્યદં ॥

અથવા વિષયાર્થાનાં બોધકં તત્સ સંત્યજેત્ ॥૨૦॥

અર્થ:—હવે જ્ઞાન લેદનું વર્ણન થાય છે. જુદા જુદા પ્રકારથી સંપ્રજાત સમાધિ લેદ અને અસંપ્રજાત સમાધિ લેદ આદિ સુખ પ્રાપ્તિ કરનાર યોગના સિદ્ધિજ્ઞાનથી પ્રજ્ઞ પરમાત્માના અનુભવવડે યોગી સત્યસુખઆનંદ તૃપ્તિને મેળવે છે-કે જ્યાં માયાના મિથ્યાપણુના ભાનનો અસંભવજ છે કેવળ પ્રજ્ઞ પરમાત્માના અનુભવાત્મક ભાનનેજ જ્ઞાન કહેવાય છે અથવા પક્ષાંતરે શબ્દ સ્પર્શરૂપ રસગંધાદિ વિષયલોગાનુભવ જે વિષય તેનું બોધકજ્ઞાન તેના અનુભવ સુખને જાણનાર જે યોગી તેતે સુખાનુભવનો ત્યાગ કરી કેવળ જ્ઞાનમય પ્રજ્ઞ સ્વરૂપના અલેદપણુના સાક્ષાત્ અનુભવથી અખંડ જ્ઞાનને જાણી નાના પ્રકારના દેહ અને બુદ્ધિ આદિકના જ્ઞાનને મિથ્યાભાનરૂપ સમજી પોને પોતાના અનુભવ સુખવડે અહં મમત્વથી કેવલ સહિત સ્થિતીથી રહે તેજ સત્યજ્ઞાન છે-કે જેમાં પ્રજ્ઞસ્વરૂપના સાક્ષાત્ અલેદપણુના અનુભવથી રમજી સર્વવત્ માયામય નાના પદાર્થજ્ઞાનની જ્ઞાન્તિ કે જે અજ્ઞાન છે તે લૂપ્ત બીય છે.

ઉત્પત્તિ નાશ સંયુક્ત જ્ઞાન વિષય બોધકં ॥

બ્રહ્મ સૌખ્યમદં જ્ઞાનં યોગભૂમિ પ્રભાવજં ॥૬૧॥

અર્થ:—નાના નાના પ્રકારના જ્ઞાનસ્વરૂપમાં અલેહસ્વરૂપનું વર્ણન હવે ત્રણ શ્લોકથી થાય છે. વિષય બોધકજ્ઞાન તે ઉત્પત્તિ નાશયુક્ત બ્રાન્તિધારક જ્ઞાન કહેવાય છે તે પ્રમાણે યોગભૂમિ પ્રભાવને ઉત્પન્ન કરનાર અહંરહિત જે જ્ઞાન તે બ્રહ્મસુખને આપનાર જ્ઞાન છે અને તે માયાના મિથ્યાભાનના ત્યાગથી બ્રાન્તિનાશક છે એ પ્રમાણે જ્ઞાનના બે પ્રકાર બાણવાના છે.

ઉપાધિ સંયુતં ચૈકમનુપાધિ યુતં પરં ॥

તત્ત્વસ્ત્વા યોગ સંયુક્તો ભવેદ્યોગી મહાયજ્ઞા: ॥૬૨॥

અર્થ:—હવે લયબ્રાન્તિ ત્યાગાત્મક જ્ઞાનનું વર્ણન થાય છે. એક ઉપાધી યુક્ત અને બીજું નિરૂપાધિ યુક્ત—માયાની ઉપાધિ સાથેનું અહંમમ મોહ ધારણથી વિષય બોધાત્મક તે ઉપાધિ સંયુક્તજ્ઞાન કહેવાય છે—તેમ સંપ્રસાત સમાધિના અનુભવરૂપ અહંમમ ભાવનાશાત્મક—રજ્જુ સર્પવત માયા મિથ્યાભાન નાશાત્મક—જ્ઞાન તે નિરૂપાધિ યુક્ત કહેવાય છે. આ પ્રકારે યથાર્થ સમજનાર મહાયજ્ઞવાળા યોગીજનો તે બંનેનો ત્યાગ કરી કેવળ યોગસંયુક્ત બ્રહ્મીભૂતપણના અનુભવના લય સહૃવર્તમાન પરમપદરૂપ બ્રહ્મ છે.

જ્ઞાનાનાં સકલાનાંચ યોગે જ્ઞાનમય: સ્મૃત: ॥

યોગસ્તત્રભવેછીનો બ્રહ્મીભૂત સ્વભાવત: ॥૬૩॥

અર્થ:—એ પ્રકારે સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનને વિષેની માયામય મિથ્યા ભાનાત્મક બ્રાન્તિયુક્ત જ્ઞાનના ત્યાગવડે યોગપ્રાપ્તિ છે. બ્રાન્તિસહિત જ્ઞાનના લેહથી ખંડજ્ઞાન યોગવડે સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન લેહાત્મક હોવાથી તેને જ્ઞાનમય યોગ કહેવાય છે કેમકે તે સર્વ અહં મમભાવ ત્યાગ સંભવરૂપ છે. ત્યાં તે જ્ઞાનમય યોગથી પરે જતાં બ્રહ્મીભૂત સ્વભાવથી સર્વજ્ઞાન દર્શનવડે પોતાના આત્માને બ્રહ્મસ્વરૂપમાં લય કરે છે. જ્યાં તે લીન થાય છે એટલે પુનઃ બ્રાન્તિનો સંભવ નથી.

બ્રહ્મણિ બ્રહ્મભૂતોહં મમ જ્ઞાનંકુતો ભવેત્ ॥

નાના બ્રાન્તિ કરં દૃત્સ્યં ત્યક્ત્વા બ્રહ્મપરો ભવેત્ ॥૬૪॥

અર્થ:—હવે દેહ પ્રારબ્ધયોગને ધારણ કરવાવાળાઓનું બ્રહ્મીભૂતપણું કહેવાય છે. ઉપર પ્રમાણે બતાવેલું જ્ઞાનાત્મક (જ્ઞાનમય યોગ) બ્રહ્મસ્વરૂપમાં હું બ્રહ્મીભૂત છું અને મારા દેહનું પ્રારબ્ધ લોગનું છે. એમ નાના પ્રકારની બ્રાન્તિ કરનાર જગતબ્રહ્મના અનુભવનું જ્ઞાન હૃદયમાં પાંચ પ્રકારના ચિત્તવડે થાય છે તે સત્યરીતે માયાના મિથ્યાપણના અનુભવી બ્રહ્મીભૂતપણને પામેલા યોગીને કદાપી હોયજ નહિ તેથી તે જ્ઞાન બ્રહ્મીભૂત યોગીજનોએ ત્યાગ કરી

દેહમાં રહેલા એવા આત્માના જ્ઞાનની ભુદ્ધિને પણ ત્યાગ કરી પર એવા બ્રહ્મ સ્વરૂપની નિસંગ સમાધિના સામર્થ્યથી બ્રહ્મીભૂત સ્થિતિએ રહેવાનો નિશ્ચય કરેલો છે.

અનેન વિવિના સર્વ જ્ઞાનં ત્યક્ત્વા હૃદિસ્થિતમ્ ।

શાન્તિયુક્તઃ સ્વયં યોગી તિષ્ઠેત્ બ્રહ્મપરાયણઃ ॥૬૫॥

અર્થઃ—હવે બ્રહ્મીભૂતની શાંતિનું વર્ણન થાય છે. એ પ્રમાણે ઉપર બતાવેલી વિધિથી દેહ સાથેના આત્માના જ્ઞાનરૂપ લેહજ્ઞાનના નાશરૂપ હૃદયમાં રહેલા સર્વ સંબંધીના જ્ઞાનને છોડી કેવળ બ્રહ્મપરાયણતાએ સર્વજ્ઞપણાના આત્માનો લય કરી બિભૃત્વ છોડી સદા શાંતિયુક્ત પોતે દ્વંદ્વ સમભાવ ધારણથી તે બ્રહ્મીભૂત યોગી રહે છે.

ન કર્તાહં કદાચિદ્દે કારયિતા ન નિશ્ચિતં ।

માયા મોહ યુતામાતે વદન્તિ કર્મ કારિણા ॥૬૬॥

અર્થઃ—હવે દેહકૃત કર્મના અભાવને વર્ણવે છે. એવા યોગીએ સદાએ બ્રહ્મના જ્ઞાનથી-અહં-મમ ભુદ્ધિ-આદિથી નિસંગ રહેતાં હું કર્તા છું એમ કદાપી વિચારતા નથી તેમ નિષ્ક્રિય જ્ઞાનાત્મક સ્વભાવથી હું કરાતું છું એમ પણ વિચારતા નથી કેમકે માયાના મિથ્યાપણાના ભાનથી સદાએ નિજસ્વરૂપે જાગૃત છે. કોઈ કહે કે એવા વર્ણાશ્રમમાં રહેવાવાળા જ્ઞાનયોગને સેવવાવાળા યોગી કર્મ કરતા પ્રત્યક્ષ દેખાય છે તો તે ઠીક છે પણ તેના માટે સમજવું ઘટે છે કે તેવા માયામોહ યુક્ત જનો એવા નરદેહ ધારણ કરવાવાળા યોગીને દેહધારણ રૂપે જુએ છે પણ જ્ઞાનયોગવટે જાગૃતિ પામેલા અહં-મમ ભાવના મિથ્યાપણાને સમજેલા હોવાથી અને કર્મ બ્રહ્માર્પણ કરતા હોવાથી તે કર્મબંધન રૂપ જાણતા હોતા નથી. છતાં દેહમાયા મોહ યુક્તજનો કર્મના કારણરૂપે જુએ છે.

અહં સાક્ષી શરીરસ્ય યદેહેન કૃતં ભવેત્ ।

તન્મયા ન કૃતં કાપિ બ્રહ્માહં પરતઃ પરઃ ॥૬૭॥

અર્થઃ—હવે યોગીના સાક્ષીપણાની સમજના વિચારને કંડે છે. એવા યોગીજનો નિઃસંગ સમાધિ સામર્થ્યવટે અહં ભાવયુક્ત દેહને વિષે રહેલા છતાં તેને સાચી સમજપૂર્વક તે શરીરના સાક્ષીસ્વરૂપે પોતાને જાણે છે. અને એટલાજ માટે દેહવટે દેહથી બાંધે પર્ણતનાં તમામ તત્ત્વોથી થતાં કર્મો તે કર્મો હું કરતો નથી વા કરાવતો નથી. એમ સત્યરીતે માની પોતાના અક્રિય જ્ઞાન બ્રહ્માત્મકપણાવટે પોતાને સાક્ષીવત્ જુદો સમજે છે એવી અક્રિય સમાધિ સામર્થ્યથી કર્મથી પરે અથવા કર્મથી શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપે પોતાને અહંબ્રહ્મ જાણે છે.

યદ્યત્સ્ફૂર્તિર્ભવન્મેવં સા માયા બ્રાન્તિ દાયિકા ।

ન તસ્યાં સંસ્થિતો જીવઃ સદા સાક્ષી સ્વભાવતઃ ॥૬૮॥

અર્થઃ—હવે જીવાત્માના અભાવપણાને વર્ણવે છે કે—એવા યોગીજનોની

સમજણ છે કે મારી બુદ્ધિની સ્ફૂર્તિ પ્રમાણે અનેક સ્ફૂર્તિ થાય છે. તેજ બુદ્ધિ તે માયા છે. તે મોહાત્મક છે તેજ બ્રાન્નિદાયક છે, તેથી પોતાના સત્ય સ્વરૂપના અભાનરૂપે આ માયા મોહમય બ્રાન્નિદાયિકા બુદ્ધિ-રજ્જુ સર્પવત્ આત્મામાં દેહનું ભાન બતાવી જીવપણાને સમજાવે છે પણ જાગૃત યોગીજનો બુદ્ધિ સ્ફૂર્તિ દોષહીન નિઃક્રિયપણાથી પોતાના જીવપણાના ભાનથીરહિત સાક્ષી પણાના સ્વભાવથી અનુસરતા-માયામાં સ્થિત એવા માયાના તાદાત્મ્યપણાના ભાનનો ત્યાગ કરી વસે છે. એટલે નિઃક્રિય સમાધિવડે અહંબુદ્ધિના જીવપણાના ભાવનો લય થાય છે.

ન મોહેન સમાયુક્તો ન કદા મોહ વર્જિતઃ ।

માયયા માં વદંત્યેવ હયોગીનો ન સંશયઃ ॥૬૧॥

અર્થઃ—કોઈ કહે કે તે યોગી મોહયુક્ત રૂપ જીવ અને મોહહીન રૂપના સાક્ષી એમ ભાવ છે. તો કહે કે તેમ નહિં. તેને સમજાવે છે. મોહથી યુક્ત જીવ રૂપ હું નથી. કેમકે બુદ્ધિમાં જ્ઞાનને ફેંટી દેવાનો અભાવ છે. સ્વયમેવ મારી સાનિધ્યમાં માયા વડે જ્ઞાન છે. જગમાં રહેલા સૂર્યની પેઠે જગના હાલવાથી સૂર્ય કંપે છે એમ જણાય છે. એવા સંભવ રૂપની આ વાત છે, તેમજ મોહવર્જિત પણ હું નથીઃ ત્યાં જ્ઞાન આકર્ષણનો અભાવ છે—કદાપી હું તેમ નથી, કેમકે નિઃક્રિય ક્રિયાવડે અભાવ છે. તેથીજ યોગ જ્ઞાનથી રહિત એવા અદ્વૈત અયોગી જનો મને અહંમમ ભાવયુક્ત કે મોહહીન એમ કહે છે પણ તે મિથ્યા વાત છે. એમાં શંકા નથી. માટે યોગાત્મસ્વરૂપસંગ્રહ કે ત્યાગ રૂપ નથી ક્રિયાહીનપણાથી નિઃક્રિય સ્વરૂપ છે --

एवं सदा महायोगी साक्षीवत्संस्थितो भवेत् ।

હૃદય જ્ઞાન યોગસ્થ ત્યક્ત્વા સ્ફૂર્તિ ભવં ભ્રમમ્ ॥૭૦॥

અર્થઃ—હવે યોગીની જ્ઞાનયોગ સ્થિતીને કહે છે—પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે સર્વ દેહાદિકના સંગવાળા જ્ઞાનના મોહથી રહિતપણાએ તે મહાયોગી સદા સાક્ષીવત નિઃસંગ સ્થિતિ રૂપે છે. તેઓને સર્વ શબ્દાદિવડે દેહ બુદ્ધ્યાદિના સંગવાળા જ્ઞાનનું મિથ્યા દર્શન સમજાયું હોય છે અને હૃદય ચૈતન્યતા ભરેલા જ્ઞાનયોગથી નિશ્ચય બુદ્ધિ ધારણાવડે સ્થિરતાને પ્રાપ્ત થઈ રહે છે. મનથી યથાર્થ નેહનાનાસ્તિ કિંચન શ્રુતેઃ ॥ આ શ્રુતિના અર્થ પ્રમાણે જ્ઞાન વડે સ્થિરતાને પામે છે. એમ સર્વ પ્રકારથી નાના નાના પ્રકારના જ્ઞાનના ભ્રમની સ્ફૂર્તિનો ત્યાગ કરી જ્ઞાનયોગ સ્થિતીધારક યોગી સ્થિત રહે છે.

सर्वत्र रसहीनं यन्मनस्तस्य महात्मनः ।

શાસ્ત્રાદ્યં, ભવેદહ્ય વ્રણીભૂતસ્ય નિત્યદા ॥૭૧॥

અર્થઃ—એ પ્રમાણે જુદા જુદા જ્ઞાનના અનુભવને પ્રત્યક્ષ બોધ તેના રસયુક્ત જ્ઞાનના મોહથી નિવૃત્ત થઈ રસહીન સ્વભાવ વડે તે પ્રણીભૂત મહાત્મા

સર્વત્ર પ્રકારે મનને રસહીન કરી કેવળ નિઃસંગ જ્ઞાન અનુભવ સમાધિ સામર્થ્યથી નિત્ય શાન્તિશુદ્ધિ દ્વંદ્વ મિથ્યા ભાવદર્શનના અભાવે સ્થિત રહે છે.

પ્રથમે કથિતો યોગો જ્ઞાનાત્મકો વિશેષદઃ ।

સસિવ દેહ સંસ્થઃ સ મય્યાતિષ્ઠતિ લેચતઃ ॥૭૨॥

અર્થઃ—હવે જ્ઞાનયોગ સ્થિતિનું વર્ણન કરે છે. એ પ્રમાણે કર્મયોગથી વિશેષ જ્ઞાન છેએમકહ્યું કર્મયોગ વડે કર્મ દર્શન છે પણ પ્રત્યક્ષયુગ્મયોગ વડે તે દર્શનરહિત થાય છે. કેમકે પ્રત્યક્ષયુગ્મના અતે પ્રકીર્ણત્વ છે. કર્મ યોગથી પરે જ્ઞાનયોગ શ્રેષ્ઠ છે, અને તે કર્મ સંગહીનપણાથી છે—કર્મ દર્શનનો અહં અભાવ એ તેનો વિશેષ ભાવ અર્થ છે—કર્મભાવના અભાવથી દેહસાથેના આત્માના જ્ઞાનનો અહિમા દોષયુક્ત છે. તે દેહ સંગહીનપણાએ આત્માનું જ્ઞાન દોષહીન થતાં યોગી પોતાને સાક્ષીવત્ જાણે છે અને જ્ઞાન સ્થિતિધારક યોગી થાય છે. એ જ્ઞાન જ્ઞાન્તિનાશકપણુરૂપ આ જ્ઞાનાત્મક યોગ છે.

અતઃ પરં સમયોગં શ્રુણુસ્થિતિ પરાયણ ।

યં જ્ઞાત્વા વ્રહ્મયૂતોયઃ શાન્તિહીનો મયેક્ષસઃ ॥૭૩॥

અર્થઃ—પ્રથમ પાદરૂપ કર્મયોગ અને દ્વિતીય પાદરૂપ જ્ઞાનયોગ સ્થિતિનું વર્ણન કરીને હવે સમયોગ (તૃતીય પાદ) ની સ્થિતિનું વર્ણન થાય છે તે સાંભળો. જ્ઞાન યોગથી જાગૃત થઈ સમયોગને ધારણ કરનાર યોગી શાન્તિને પામે છે. હવે પંદર શ્લોકથી સમયોગનું દર્શન અને ફલ કહે છે. હે યોગ-પરાયણ સ્થિતિવાળા યોગી દક્ષ ! ! ! હવે શ્રવણ કરો.

દેહઃ કર્મમય સ્તત્ર કર્મયોગં સમાચરેત્ ।

મનો વિવેક રૂપંતુ સાક્ષીત્વં તત્ર સંચરેત્ ॥૭૪॥

અર્થઃ—હવે સમભાવ ધારણના યોગને કહે છે. ક્રિયાકારકપણાથી દેહ તે કર્મમય છે. તેથી દેહાદિમાં કર્મયોગનું વર્ણન પ્રથમ કહ્યું તે આનંદવડે પ્રદ્વંદ્વસ્થિતિ છે. કેમકે તેના વિવેક રૂપને જાણવાવાળા મનથી સ્ફૂર્તિ સમજવાની છે તે જુદી-રૂપના યોગે નિઃસંગત્વે સાક્ષીપણાને સમજે છે. એ બીજો જ્ઞાનયોગ છે. તે વડે નિઃક્રિય સ્થિતિ થતાં ત્રીજા પાદમાં નંદન ધર્મ પ્રમાણે કર્મ યોગ અને જ્ઞાનયોગના સમપણાથી બ્રહ્માનંદ સ્થિતિનું સ્વરૂપ હવે સમપાદમાં કહેવાય છે.

અહં બ્રહ્મ ચક્ષુ દક્ષ કુતસ્તત્ર મયેદિદં ।

દ્વંદ્વં રૂપં વિશેષેણ તસ્ય વદ્યામિ રૂપકમ્ ॥૭૫॥

અર્થઃ—હવે છ શ્લોકથી સમયોગ સ્વરૂપને કહે છે. કર્મ વિશેષ અને જ્ઞાન વિશેષના હેતુથી કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ એ સામિપ્તપણના દ્વંદ્વભાવો તે મારા પ્રત્યક્ષયોગના આત્મકરૂપ આ સમયોગમાં કયાંથી હોય ? ? કેમકે એ બન્ને માયા ભક્તિપણાથી છે. બન્ને દ્વંદ્વનો અભેદ છે—તે સમયોગ રૂપ અવલું વર્ણન થાય છે.

દેહઃ કર્મમયઃ પ્રોક્તો વિવેકઃ કર્મવર્જિતઃ ।

દ્વંદ્વ જ્ઞાત્વા મહાયોગી સમયોગં સમાચરેત્ ॥૭૬॥

અર્થઃ—હવે કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ રૂપ જે દ્વંદ્વ તેના નાશાર્થ સમયોગનું રૂપ કહેવાય છે, આ દેહ છે તે કર્મમય છે અને તેના વિવેક તે કર્મવર્જિત છે. કેમકે તે વિવેક જ્ઞાનાત્મકપણાથી છે. એમ એ બંને દ્વંદ્વ પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મથી છે. એમ જાણીને સમપ્રક્રમમાં એ બંનેના લય જાણનાર મહાયોગી સમયોગને જીએ છે.

દેહે કર્મમયો હંતુ હૃદિ સાક્ષી તથામલઃ ।

ઉભયો યોગ ભાવેન ભવતિ કિંચિદ્વંજસા ॥૭૭॥

અર્થઃ—એ ઉભયના સમત્વને વર્ણવે છે—દેહથી યુદ્ધિ પર્યંતનાં તમામ તત્ત્વો દેહ ઊપલક્ષિત કહેવાય છે. તે વડે કરીને કર્મ પ્રત્યક્ષ દર્શનથી કર્મને જાણવું, તે પહેલાં કહી ગયા છીએ. તેના અનુભવયુક્તપણાથી હું કર્મમય યોગી છું એમ જાણું છે. કેમકે ક્રિયાત્મક દેહ છે તેજ પ્રમાણે યુદ્ધિને વિષે ક્રિયામલયુક્તહીનપણું હોવાથી એ પ્રકારના અભેદના સમપણા વડે સાક્ષી તે નિર્મલ છે એમ કર્મયોગ અને સાક્ષીના જ્ઞાનયોગ એ બેના અભેદયોગ ભાવ વડે દ્વંદ્વ સમભાવધારક આ સમયોગ છે.

યદા વિવેક દિનશ્ચેદેહઃ કિંતુ કરિષ્યતિ ।

દેહીનં મનસ્તદ્વજ્ઞાનં કસ્ય વા ભવેન્ ॥૭૮॥

અર્થઃ—કર્મ અને જ્ઞાન એ બંને સ્વસ્વ આધારભુત નથી તેમ પ્રત્યક્ષ દર્શન રૂપ પણ નથી તેને કહે છે. જ્યારે વિવેકહીન એટલે જ્ઞાનસંયુક્ત ભાવ ન હોય ત્યારે દેહ શું કરી શકનાર હશે ? જ્ઞાનહીનનું કર્મલય દર્શનથી જ્ઞાનના આધાર વડે વ્યવહાર કરાય છે તેજ પ્રમાણે દેહમાં પ્રત્યક્ષ કર્મ વર્ગનથી દેહહીન દેહ તે વડે કરાતું કર્મ પ્રક્રિયાત્મક જાણવું જેથી રહિત હીન મન અહીંયાં જ્ઞાનાત્મક જાણવું કેમકે મનથી જ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષપણું છે. મનને ત્યાગ થવાથી જ્ઞાન દર્શનનો અભાવ છે. સાક્ષાત્ જ્ઞાનનું જાણવાપણું મન અવસ્થાના પ્રસંગથી અજ્ઞાનનું જ્ઞાન મન છે. તેથી મન કયા કારણથી જ્ઞાન આપનાર થાય ? ? ન થાય. કેમકે મન નિષ્ક્રિય છે. એટલાજ માટે તે કર્મ અને જ્ઞાન બંને દ્વંદ્વ વ્યવહારના આચારમાં સ્વસત્તાત્મક નથી. ઉભય યોગમાં વ્યવહારનો સંભાવ છે.

આનંદમય ભાવેન સંસ્થિતોહં તદાત્મકઃ ।

ઉભયત્ર તતઃ સ્વસ્વ વ્યાપારં કુરુતઃ પરી ॥૭૯॥

અર્થઃ—હવે કર્મ અને જ્ઞાન એ ઉભયકારક તે સમત્વ છે તેનું વર્ણન થાય છે. સાક્ષમાં એ ઉભયની સમતાને આનંદ નામ આપેલું છે. અથવા

સમ પણ કહેવાય છે. એ પ્રકારે અહંબુદ્ધત યોગી આનંદમય ભાવથી તદાત્મક છે. દ્વંદ્વયોઃ આસમંતાત્ નંદનંયસ્યસ આનંદઃ ॥ ત્યાં સ્થિત છે. લેહ કર્મકપણથી તે કર્મને વિષે જન્માદિ વ્યવહારાત્મક દોષ છે. જ્ઞાન વડે સર્વજ્ઞપણથી તેના અનુભવનો દોષ છે. તેમાં આનંદાત્મક સમયોગ તે નિર્દોષ છે. કેમકે પ્રજ્ઞાક્રિયા જ્ઞાનહીનપણથી છે. તેના અલેહમાં આનંદ સ્થાન લોગવવાપણથી તદાત્મક સ્થિતી છે. ઊભય યોગમાં હું બંધારે સ્થિત છું ત્યારે કર્મ અને જ્ઞાનથી પરે છું. તે મારા સામર્થ્યપણથી છે. આ ઊભયના સંયોગ રૂપ સમયોગ પ્રજ્ઞામાં કર્મમય દેહ અને જ્ઞાનમય બુદ્ધિ સ્વસ્વ વ્યાપાર કરે છે. એમ યોગી સમજે છે.

देहेऽकर्ममयो हं वै हृदि विवेक धारकः ।

द्विविधां रच्यतां मायां सदानंदन धर्मगः ॥८०॥

અર્થ:—હવે ઊભય યોગનું દોષહીનપણું કહેવાય છે. એવો અહં યોગી દેહ વડે કર્મમય રહેતો માયા વડે કર્માત્મકપણથી છતાં વિકાર શૂન્ય છે. તેજ પ્રમાણે તેજ માયાત્મકપણથી હૃદય બુદ્ધિના વિવેક દ્વારણ રૂપ જે જ્ઞાન તે પણ વિકાર શૂન્ય છે. માયાના મિથ્યા ભાનપણથી કર્મ જ્ઞાન ઊભય એ માયા રચીત એટલે ભાવહીન બાણવા ત્યારે તું ઊભયના પ્રત્યક્ષ ભાવ હીનપણથી કોણ છે ??? એમ કહેતા હો તો બન્નેના અલેહ આનંદ ધર્મ રૂપ સમભાવ યોગના સંયોગ કતાં ધર્મને બાણનાર હું છું. પરસ્પર વિરૂધ્ધના સંયોગનું દુર્ઘટપણું તેના કારક અહમ્સિ છે.

तयोः समान भावेन संस्थितो हं न संशयः ।

अनुपाधेरुपाधेश्च वर्जितो ब्रह्म संज्ञितः ॥८१॥

અર્થ:—હવે માયાનું મિથ્યાપણું વર્ણવે છે. કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ એ બન્ને સમભાવ આનંદયોગના વિહારે જણાય છે અને હું તે બન્નેમ પોતાના મોહરૂપે આનંદધર્મને સેવનારો છું. તેમાં સંશય નથી. ઉપાધિરૂપે કર્મયોગમાં અને અનુપાધિરૂપે જ્ઞાનયોગમાં એમ બન્નેમાં હું પોતેજ છું. આ દ્વંદ્વમાં હું અલેહ છું એ મારા સમયોગની સંજ્ઞા છે. વળી એટલાજ માટે એ બન્નેથી રહિત પણુંહુંજ છું. તેથી કર્મ અને જ્ઞાન બન્ને યોગના મારે વિષે લય બાણવો—

अतः समं समाश्रित्य बाह्यातरेक भावतः ।

यादृशं संस्थितं ब्रह्म तादृशं तत्र चाचरेत् ॥८२॥

અર્થ:—હવે સમયોગને પ્રાપ્ત થયેલા યોગીની સ્થિતીનો અનુભવ કહેવાય છે. પાછળ વર્ણવ્યા પ્રમાણે બાહ્ય દેહ કર્મયોગ અને અંતર બુદ્ધિ જ્ઞાનયોગ તેના એક અલેહભાવથી સમ પ્રજ્ઞા કહેવાય છે. તેથી સમપ્રજ્ઞાપણનો આશ્રય લેઇને માયા વિહારીપણથી તે યોગી સમપ્રજ્ઞામાં સ્થિત રહે છે. અને તેજ સમપ્રજ્ઞામાં તેજ પ્રમાણે આચરણ કરતો તે યોગી સમપ્રજ્ઞા સ્થિતીની સમભાવધારણા સમજે છે.

દેહે કર્મકરો ભૂત્વા હૃદિ સાક્ષિ મયો મયેત્ ।

ઉભયં તત્પરિત્યજ્યાનંદાવસ્થાં સમાચરેત્ ॥૮૩॥

અર્થ:—હવે સમભાવ યોગનું દર્શન કહેવાય છે. તેવો યોગી પોતાના દેહથી કર્મ કરતો છતો કર્માત્મકપણથી પણ આનંદાત્મ સમભાવ પ્રાપ્તી સ્થિતી હોય છે. તેમ હૃદિસ્થાન બુદ્ધિના જ્ઞાનનો વિચાર વિવેક સમજતો છતો. પણ આનંદાત્મ સમભાવ પ્રાપ્તી સ્થિતી હોય છે. અને સમભાવ સાક્ષિવત્ પોતાને જાણે છે. કેમકે આનંદધર્મ સમભાવ પ્રાપ્તના ધારકપણથી તે સાક્ષી છે. તેમ સમજી જાણ (કર્મ-જ્ઞાનાત્મક) યોગનો પરિત્યાગ કરી સમપ્રાપ્તના અનુભવ વડે કરીને જે પ્રકારમાંની માયાનો લય સમજે છે. આ આનંદાવસ્થા તે દ્રઢ દોષહીન છે. ત્યાં દેહ પ્રારબ્ધ હોગી યોગી પોતાના આત્મામાં દ્રઢને બેધ લોકસંપ્રદાય સદા આચરણ રાખે છે.

યથાદુભય માવાક્યં નાના મેદમયં પરમ્ ।

તત્ત્વ યોગમયો ભૂત્વા તિષ્ઠેદાનંદ સંયુતઃ ॥૮૪॥

અર્થ:—હવે નાના નાના પ્રકારનાં દ્રઢ યોગ સમૂહનું વર્ણન કરે છે. એવા નાના પ્રકારના સુખદુઃખ, લાભઅલાભરૂપ, માનઅપમાનરૂપ, ઠંડાદિ નાના ભેદમય અનંત દ્રઢ ભાવાત્મક કર્મજ્ઞાનાત્મક આ સંસાર છે. તેનાથી પરે સર્વોત્કૃષ્ટ તેને તેને વિષે મોહ આપનાર જાણભાવરૂપ તે જાણરૂપ દ્રઢોમાં યોગમય થઈ તે ત ભાવયુક્ત પણ યોગાત્મક યોગી કદાપી તાદૃશ બનતો નથી. કેમકે તે પ્રમાણુભવયુક્તપણથી યોગી છે.

આનંદાનાં સમાયોગે વ્રજાનંદઃ પ્રકીર્તિતઃ ।

ઉભયેષાં પ્રજાનાથ તાદૃશં વાચરેત્ બુધઃ ॥૮૫॥

અર્થ:—હવે સર્વ એટલે સમ-આનંદના અલેહ પ્રજાસ્વરૂપને વર્ણવે છે. પાછળ કહી ગયા પ્રમાણે નાના પ્રકારના (કર્મજ્ઞાનમય) દ્રઢોમાં કિંચિત્ કિંચિત્ આનંદ છે. તે તે આનંદના મોહવડે કરીને જીવાત્માઓ-તતતત્ લાવ ધારણ કરે છે. આનંદ એજ સર્વ છે અને તે આનંદજ રૂપ છે એમ દ્રઢ માત્રના સમયોગ-વડે કરીને અલેહયોગથી પ્રજાનંદની પ્રાપ્તિ છે. પ્રજા વસ્તુ અનંત વાચક છે તેથી અનંતના અંશ આનંદ વડે સર્વ જીવાત્માઓ અતે આનંદના લય સમયે પ્રજામાં એટલે પ્રજાનંદના પ્રાપ્તિપણરૂપે છે. એટલાજ માટે છે દક્ષ!!! કે પ્રજાનાથ!!! જ્યાં જેમ ત્યાં તમ. એમ દેહ ધારકપણથી જ્ઞાનવાન યોગી આચરણ રાખે છે.

મદીય સંગ યોગેનોમયં મત્રચેતે સદા ।

ઉભયં વાચરેત્સર્વમાશ્નં વર્તિતેષિઃ ॥૮૬॥

અર્થ:—કેઈ પ્રજા કરે કે જગતે પ્રમાણ નિશ્ચયપણ છે ત્યારે યોગી આપો તે પ્રમાણને આચરે છે. તેને માટે છે કે નિશ્ચયને પ્રમાણને આચરે છે.

યોગી સમવિહાર સંગ યોગવડે ઉભય એટલે કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગાત્મકમાં સદા પ્રવર્તે રહે છે. કેમકે પ્રક્ષીભૂત થયો પણ પ્રારબ્ધવશાત્ ઉભય યોગરૂપ છે. તેમ એ બંને યોગના બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રકારના ।વહારપણાની પ્રક્ષીભૂત યોગીની સમાવસ્થાવડે તે બંને રહિત પણ છે. દ્રઢ ભાવના સમપણાથી તે દ્રઢાનો લય ત્યાગ સંભવે છે.

इयमानंदरूपारव्या कथिता योगिभिः पुरा ।

ब्रह्मीभूतः समास्थाय तिष्ठेत्तां शान्ति संयुतः ॥८७॥

અર્થ:—હવે સમાવસ્થાનો ઉપસંહાર કરે છે, આ આનંદાત્મક સમપ્રક્ષ આનંદરૂપ. બિલયભાનહીન. બિલય આચરણયુક્ત બિલય સ્વરૂપથી પરે છે પૂર્વે કદા પ્રમાણે યોગી સમપ્રક્ષમાં સ્થિત થઈ પ્રક્ષીભૂતપણાને પામે છે. દ્રઢ સમભાવ ધારણથી શાન્તિ સંયુક્ત યોગી સ્થિત થાય છે.

अतः परं प्रजानायावस्थां शृणु सुखमदां ।

महजाख्यां महायोगी चाचरेत्तां विशेषतः ॥८८॥

અર્થ:—એ પ્રમાણે સમપ્રક્ષ અવસ્થાથી ભગૃત થનાર યોગીને માટે હવે તેથી પરે સહજવસ્થા એટલે તૃતીયસ્થા (ચાથી અવસ્થા) નું વર્ણન પંદર શ્લોકથી કરે છે. તે પહેલાં તૃતીયસ્થાના પ્રેરક આત્માનું વર્ણન થાય છે. આ ત્રીજી સમાવસ્થાનું જ્ઞાન ધારણ કર્યા પછી હે પ્રજાનાથ દક્ષ !!! યોગીજનોને સુખના સ્થાન રૂપ આ સહજવસ્થા-સમાવસ્થાથી ઘણી વિશેષ છે. બિનમ છે.

देहः कर्ममयः प्रोक्तं स्तत्र योगं समाचरेत् ।

ब्रह्मापणं तया नित्यं कर्मणां योगिं सत्तमः ॥८९॥

અર્થ:—હવે સહજવસ્થા તૃતીયપ્રક્ષની પ્રાપ્તિરૂપની કમ પ્રાપ્તિને માટે કર્મયોગથી વર્ણવે છે. આ યોગીજનોનો દેહ તો કર્મમયજ છે. તે દેહથી તે યોગી બિતભોત્તમ અને લોક કથ્યાણુર્થ પોતે કરેલાં કર્મો કેવળ પ્રહ્માર્પણુ વિધિથી નિત્ય કરે છે. દેહકર્મમાં સ્થિત યોગીજનો દેહ સમયે તેમ કરવું એ કર્મનું પ્રક્ષને વિષે અભેદાત્મકપણાનું યોગ આચરણ છે. એમ સમજીને કરે છે.

हृदि साक्षि स्वभावेन तिष्ठेतयोः परेत्ततः ।

समभावं समश्रित्य त्रिषुचैवं प्रकीर्तितं ॥९०॥

અર્થ:—હવે પહેલા અસત્પાદ દેહની સમજણ પછી બીજા સત-પાદ જ્ઞાનયોગની અને ત્રીજા પાદ સમ-આનંદયોગની સમજણનો વિચાર કરે છે. એવા દેહના યોગને પ્રહ્માર્પણુ વિધિથી લોક કથ્યાણુર્થ કર્મ કરનારા યોગીજનો આગળ પોતાના બુદ્ધિના સાક્ષી સ્વભાવ વડે પોતાના આત્માને બાણે છે-તથા એ કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગના એટલે અસત્ અને સતના અભેદપણાની સમજણ પૂર્વક દેહ પ્રારબ્ધ લોચીપણાથી અભેદાત્મક સમયોગમાં પ્રિતી ધારણ કરે છે. કેમકે

સમભાવમાં કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગનો અન્વય છે તેમ સમભાવમાં તે બંનેનો વ્યતિરેક હોવાથી ઊભય વર્ણીત સમયોગ છે—એમ સમભાવ અભેદાત્મકજ છે એ પ્રમાણે સમભાવની સમજણ ધારણ કરનાર યોગી પછી ત્રણ એવા કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અને સમયોગ એવા ત્રિપાદ ત્રિવિધપણાનું જ્ઞાન આચરણ રાખે છે.

તેષુ વિસ્મૃતિ ભાવેન બ્રાન્ત્યા વા વિસ્મૃતં ભવેત્ ।

વિપરીતં ભવેદ્વાપિ તતઃસ્વેદં ન ધારયેત્ ॥૧૧॥

અર્થ:—હવે ચોથી સહજવસ્થાનું વર્ણન કહે છે. હવે ત્રણ અવસ્થાના ભેદ અભેદ અને અન્વય વ્યતિરેકના જ્ઞાનની સમજણને ધારણ કરવાવાળો યોગી. સહજવસ્થાને ધારણ કરે છે. તેમાં કર્મ—જ્ઞાન, અને સમયોગની વિસ્મૃતિના ભાવથી અથવા તે બ્રાન્તિરૂપ વિપરીત વાચક છે. એમ વચ્ચારી સહજવસ્થાની ઊત્તમ સ્થિતીના વિચારથી ત નીચેના ત્રણ પાદોનો ખેદ કદાપી કરતો નથી ઉપર અતઃસ્વેદા કર્મ—જ્ઞાન—અને સમયોગમાં અંતસ્થની ચોથી તુરીયા કે જેના અંતસ્થ પ્રજ્ઞાનો અભાવ છે એટલાજ માટે તે ત્રણ અવસ્થાનો પ્રેરક કે જે સ્વાધીનપણાથી કે તેના પ્રેરકના અભાવપણાથી ત્રણેના અંતસ્થ ચોથીના આધિનમાં તે નીચેની ત્રણ અવસ્થા છે. તેની ઇચ્છાથી હું તે વિસર્થો છું, તેમ તેની ઇચ્છાથી હું બ્રાન્તિમાં હોતો. એમ તો ધારણુજ નહિ. સ્વાધિનવસ્થાનો અભાવ હવે પછી સ્ફુટ કહેવાશે.

ત્રિવિધં માયયા યુક્તં પરાધિનં પ્રકીર્તિતં ।

તુર્ય સ્વાધીન રૂપાલયં મોક્તં જ્ઞાણેષુ સવદા ॥૧૨॥

અર્થ:—હવે તુરીયાવસ્થાના સ્વાધીનપણાને કહે છે. તુરીયામાયાવટ કરીને યુક્ત માયાયુક્ત—માયા પ્રેરીત—માયા મોહીત—એવા તે ત્રણ અવસ્થાના પરાધીન પાદ છે. તેથી આ ચોથી સ્વાધીન તુરીયાવસ્થા ત્રણ પાદની અભિમાનધારક એ પ્રમાણે કહેવાય છે. પરાધીન તે પ્રેરકને આધીન છે. કેમકે પ્રેરકના ઐશ્વર્ય-રૂપ તે તુરીય ઇન્દ્રિય છે. ત્રણ પ્રકાર જે કર્મ—જ્ઞાન અને સમ—એ ત્રણ પાદને! પ્રજ્ઞ—તુર્યપ્રજ્ઞના સ્વાધીનપણામાં હોવાથી ત્યાં પ્રેરકનો અભાવ છે. એટલે તે તુર્ય સ્વાધીન હોવાથી શાસ્ત્રમાં સ્વેચ્છા વિહારી કહેવાય છે. એટલાજ માટે તુર્યાવસ્થાના પ્રજ્ઞની સમજણથી જાગૃત યોગી તે ત્રણ પાદની સ્થિતીનો ખેદ કરતો નથી. જે કાળે જેમ થાય તેમ યોગસ્થિતી જાણવી. એ યોગીની સમજણ છે. કેમકે દેહ પ્રારબ્ધ યોગ (ત્રણ પાદ) તે તે તુર્યાવસ્થાના ઇન્દ્રિયને આધીન છે—તેથી તુર્યાવસ્થા શ્રેષ્ઠ છે.

તૂર્યેચ્છયાત્રિવા ભૂતં ચલત્યત્ર ન સંશયઃ ।

સ્વ સ્વ પ્રારબ્ધ સંયુક્તં સદા બ્રાન્તમિવસ્થિતમ્ ॥૧૩॥

અર્થ:—હવે પ્રારબ્ધની મર્યાદારૂપ સમજણને કહે છે. તુર્યપ્રજ્ઞની ઇચ્છાવડે એટલે તુર્યપ્રજ્ઞની માયાના વિહારીપણાના એ ત્રણ નિચેના પાદયોગો વિહાર-

સ્થાન હોવાથી તેના પ્રેરકવડે પોતાની માયાએ પ્રેરણા કરેલા છે. તેથી તે ત્રણે પ્રેરણેલા કર્મ-જ્ઞાન અને સમપાદ તે તુર્યાની ઇચ્છા માયાવડે ચલાયમાન છે એમ આ સમજનો યોગી સ્વસ્વ પ્રારબ્ધ સંયુક્ત-પોતાના દેહને વિષે સ્વસ્વ પ્રારબ્ધયુક્ત છે-એમ પ્રારબ્ધની સ્થિતી ધારણ કરે છે. પોતાના તુર્યસ્વરૂપમાં રહેવા વડે યોગી પ્રારબ્ધને ભલે વિસરે. એટલાજ માટે જ્ઞાન્ત્યાત્મક બાણવા વિસ્મૃતીરૂપે રહે તો તે મિથ્યાત્મક નથી-અહિંયાં તેના ખેદ વ્યર્થ છે. એમ નિશ્ચય માને છે. તેથી પ્રારબ્ધ તુર્યાધીન છે. કેમકે સર્વ સ્થિતીપણાથી આ સહજવસ્થા છે.

ન કસ્યાહં કૃતિ સ્તસ્ય તુરીયસ્ય કદાચન ।

યાદશં કુરુતે કર્મ તાદશં ફલમશ્રુતે ॥૧૪॥

અર્થ:—હવે તુરીયાની સ્થિતીનું વર્ણન કહેવાય છે. આ તુર્યાવસ્થા પ્રક્રમ સ્વરૂપના પાદને વેદમાં નેતિ-સહજાવસ્થા-સ્વાધિન અવસ્થા-તૂર્ય અવસ્થા-ચતુર્ય પાદાવસ્થા ઇત્યાદી નામથી વર્ણવેલી છે. તે મોહહીન સ્વભાવથી અહંકૃતિ રહિત છે. માણસ જેવી રીતે કર્મ કરે છે. તે પ્રમાણે ફલ પ્રાપ્તિ થાય છે. તુર્ય માયાના મોહીતપણાથી નિચેની ત્રિવિધ અવસ્થા છે. તેથી સ્વસ્વવિહાર યુક્તપણાના યોગી સ્વ સ્વસ્થિતિપૂર્વક રહે છે. તેથી તુર્યાધીન યોગી પ્રારબ્ધને વ્યર્થ માને છે-એટલાજ માટે લોક સંગ્રહાર્થ યોગી કરે તે કર્મ-જ્ઞાન્તિ કે વિસ્મૃતિરૂપ કે વિસ્મૃત વિપરીત રૂપ કર્મ બાણે તેથી તેના ખેદ કદાપી કરતા નથી. સ્મૃતિ કે વિસ્મૃતિ રૂપ પ્રારબ્ધ તે તુર્યાધીન છે-તેથી જે કાળે જે થાય છે. તે તાદશ સ્થિતીરૂપે બાણે એવી આ સહજવસ્થા છે. તુર્યની ઇચ્છાને વશ રહેલા પ્રારબ્ધ વડે જે કંઈ થાય. તે સ્થિતીરૂપ સહજવસ્થાની સ્થિતી બાણવી. કેમકે તુર્યાવસ્થાના યોગી સ્વ કર્મઅસિમાન રહિત છે. આ યોગી એ સ્થિતીયુક્ત બાણવો, જે થાય તે સહ સ્થિતીનો સંભવ આ યોગીનો છે કેમકે સ્મૃતિકાર લખે છે કે દુર્લભા સહજાવસ્થા દુર્લભશ્ચ મનોજય ઇતિ ॥

અતઃ પ્રારબ્ધ યોગેન વિસ્મૃતોહં સ્થિતિં પરાં ।

યોગરૂપાં ચ તુર્યેણ પ્રેરિતઃ સર્વ ધારિણા ॥૧૫॥

અર્થ:—હવે યોગીની સહજવસ્થાની અખંડ સ્થિતીનું વર્ણન કરે છે એવો સહજવસ્થાનો યોગી વિચાર કરે કે હું વર્ણાશ્રમ ધર્મયુક્ત રહેનારો યોગી મારા પ્રારબ્ધ યોગવડે નિચેની ત્રણે અવસ્થાની ત્રણે સ્થિતીને વિસરીને યોગ સ્વરૂપે સ્વાધિન તુર્યાવસ્થારૂપ છું. તે ત્રણે અવસ્થા તુર્ય પ્રેરીત છે. અને વિસ્મૃત ભાવવડે પ્રેરીત છે. એટલે તે ત્રણે તુર્યાને આધીન છે-એવી સ્મૃતિથી સહજવસ્થા સ્થિતિ ધારણ કરવાવડે દોષરૂપ નથી.

અયવા જ્ઞાન મોહેન વિપરીતં કૃતં મયા ।

સ્વત્ત્વા યોગ સ્થિતિં પૂર્ણા પ્રારબ્ધ તત્ત્વ મુલ્યકમ્ ॥૧૬॥

અર્થ:—અથવા જ્ઞાન મોહથી પણ સહબવસ્થાની અચલ સ્થિતી છે તેને વર્ણવે છે. એવો યોગી જ્ઞાન મોહવડે યથાર્થ પ્રાપ્તિ રૂપથી હું ભગૃત છું પણ વ્યાકુળ ચિત્તવડે મોહ પ્રાપ્ત થાય છે, અને મારાથી વિપરીત કૃત્ય થાય છે. એ પ્રમાણે વિધિ વિપરીતપણાના આચરણથી મારી ચોતાની પૂણ્યયોગ સ્થિતી ભુલાય છે. તે મારા તુર્યાધીનપણાથીજ મારું પ્રારબ્ધ મને નડે છે.

પ્રારબ્ધ ધારકં પ્રોક્તં તુરિયં નાત્ર સંશયઃ ।

તસ્યેચ્છયા ચયજ્ઞાતં તદેવં યોગદં ભવેત્ ॥૧૭॥

અર્થ:—હવે પ્રારબ્ધ તે તુરિયાધીન છે—તેને વર્ણવે છે. એ પ્રકારે પ્રારબ્ધનો વિચાર કરનારો યોગી—જેવું કર્મ કરે છે—તેવું તાદૃશ ફલ ભોગવે છે. એવા તુરિયાવસ્થાના યોગથી સર્વાભિમાનનો ત્યાગ કરી સર્વના અંતસ્થ એવા સહબવસ્થાના નિશ્ચયથી રહે છે. માણસ જે કંઈ કર્મ કરે છે—તે કર્મના યોગે જન્મભાદિક થાય છે એમ સર્વજ્ઞતાનો વિચાર કરે છે, તેથી સ્વ અને પર આદિ અભિમાનના હીનપણાથી યથાર્થ ભોગની પ્રાપ્તિ નથી કેમકે પ્રેરણા હીનપણું છે. એમ બાણે છે એમાં શંકા નથી. તુરિયાવસ્થાને સર્વ કોઈ આધીન છે—એટલાજ માટે તુરિયાની ઇચ્છા વડે કરીને પ્રારબ્ધ જેવું થાય વા કરે તે તેની ઇચ્છા. તેજ યોગ સહબવસ્થા યોગ કહેવાય છે જે થાય તે સહ સ્થિતિનો અતુલ્ય કરનાર તે સહબવસ્થાની સ્થિતિનો યોગી છે.

પરાધીનોહમત્યંતં તુર્યેચ્છયા સમન્વિતઃ ।

કરોમિ કર્મ સાક્ષિત્વ માનંદં વા ન સંશયઃ ॥૧૮॥

અર્થ:—હવે તુર્યા સહબવસ્થાના અંતરગત તે ત્રણે (કર્મજ્ઞાન સમ) સ્થિતી રહેલી છે તેનું વર્ણન કરે છે. આ તુર્યાવસ્થાના અંતસ્થ પણાવડે તુર્યેચ્છા સમન્વિત એવી તે તુર્યાથી પ્રેરીત ત્રણે અવસ્થા અત્યંત પરાધીન પણાથી અહંયુક્ત છે—અને તુર્યા તે અહંમમ ભાવહીનપણાથી સહબવસ્થા છે. કર્મ લોક સંગ્રહાર્થ છે કર્મ નિઃસંગપણાથી જ્ઞાનરૂપે તે આત્મા સાક્ષી છે, અને તે બીજા દોષથી રહિત સમ અવસ્થા છે—તે આનંદરૂપ સ્હેવાય છે—એટલે આ તુર્યાની ઇચ્છાથી પ્રેરીત પ્રાધાન્યનાથી સર્વ એટલે ત્રીઅવસ્થાના અંતસ્થ એવી સ્વાધીન અવસ્થા તુર્યા છે.

સદા સ્વાધીન ભાવેન વિષ્ટિતિ બ્રહ્મ તુર્યગં ।

તુરિયૈઃ સ્વેલકં પ્રોક્તં તસ્યર્કિ વંધનં ભવેત્ ॥૧૯॥

અર્થ:—હવે તુરિયાવસ્થા પણ મોહયુક્ત છે કેમકે ત્રિવિધ અવસ્થાના અંતસ્થના નાના પ્રકારના ભાવ પ્રેરકના મોહને આપનાર છે—એમ કોઈ કહેતું હોય તો આ તુરિયાવસ્થા સ્વાધીન ભાવવડે તેના અંતસ્થ પ્રકારના અભાવથી તે સાચી સ્વાધીન છે—નાના પ્રકારના બેદોમાં તત્ તત્ ભાવ પ્રેરકપણા વડે

આ તુર્યાવસ્થા તે તે ભાવપ્રેરકપણાથી સ્વાધીન છે. સર્વાતસ્થ ભાવવડે આ તુર્યા છે. તે નાના નાના પ્રકારના લેહમાં સ્થિત હોવાથી તેના પ્રેરકરૂપે આ તુર્યા ખેલક કહેવાય છે તે અહંમમ ભાવવડે પોતાની ઇચ્છાવડે ખેલના સંભવથી ખેલક છે-છતાં પણ આ ખેલક તુરીયાવસ્થામાં બંધનરૂપ નથી. પ્રેરકને અન્ય પ્રેરકનો અભાવ છે. આ તુર્યા બ્રહ્મ (ઈશ્વર) સ્વેચ્છા વિહારીપણાથી છે. એમ તત્ત્વસ્થાનનો યોગી સમજે છે.

યજ્ઞાતં તત્કૃતં તેન તુરીયેણ ન સંશયઃ ।

તત્ર કુત્રસ્થિતોઽહં સ્વેચ્છયાઽક્રીડતિ પ્રથુઃ ॥૧૦૦॥

અર્થ:—હવે તુર્યાવસ્થાનો યોગી સાભિમાન હીન છે તેને વર્ણવે છે, જે મારા યોગીપણાથી કરાય વા બિપત્ર થાય અથવા જે હમણાં કર્યું તે તુર્યા ઈશ્વરથી થાય છે-તે તેની પ્રેરણાથી થાય છે-એમાં શંકા નથી, કોઈ કહે કે યોગી કરે છે એમ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે-ત્યારે ઈશ્વર તુર્યા કર્યું એમ કેમજ કહેવાય ?? પણ યોગી અહં પાદમાં ક્યાં સ્થિત છે ?? કર્તૃત્વમાં બોલો નથી તેથી હું કંઈ છું એમ માનતો નથી. તેતો યોગ સામર્થ્યથી બાજુ છે કે મારા બ્રહ્મીભૂત સ્વરૂપમાં કર્તૃત્વ નથીજ નથી. કેમકે દેહને વિષે અહં મમ ભાવ રહિત છે. તુર્યા ઈશ્વર પોતાની ઇચ્છાથી ક્રિડા કરે છે, અને તે દેહને વિષે પ્રેરકપણાથી રહેલો છે, ક્રિડા કારકપણાથી તે ઈશ્વરને આધીન કર્તૃત્વ રહેલું છે-તેથી સહ-બંધવસ્થા બ્રહ્મીભૂત યોગી અહંમમ રહિત છે.

ઈયં તુ સહજાવસ્થા કથિતા તે પ્રજાપતે ।

યજ્ઞાતં તત્ર સા પ્રોક્તા ન કૃતા તદપિ મ્હો ॥૧૦૧॥

અર્થ:—હવે બે શ્લોકવડે સહબંધવસ્થાના સ્વરૂપને વર્ણવે છે-હે પ્રજાપતિ દક્ષ !!! પૂર્વે કહી ગયા પ્રમાણુની યોગીની સહબંધવસ્થા કે જે થાય છે તે યોગીજનોએ કરેલું કર્મ બુદ્ધિના જ્ઞાનની સાથે અલેહપણાએ તેમ તેના સમપણારૂપે નિર્દોષ છે-તે સ્વયમેવ થાય છે. તે સહબંધવસ્થા છે. તેને આશ્રયરૂપ બાણવાતું નથી. કારણ યોગીજનો તે પોતે કરતા નથી એમ સત્ય રીતે બાજુ છે. છતાં થાય છે તો પ્રારબ્ધથી થાય છે ત્યાં ાશવગીતામાં કહેલ છે કે પ્રારબ્ધ સશિવઃ સ્મૃતઃ ॥ એટલે પ્રારબ્ધ તે ઈશ્વરની આજ્ઞામાં છે.

યત્કૃતં સહજા તેન સ્વયમેવ પ્રવર્તેતે ।

યોગ સ્તેન સમાભ્યાસા સહજા તુર્ય સંશ્ચિતા ॥૧૦૨॥

અર્થ:—યોગીજનો કર્મતું કર્તાપણું અહંમમ રહિત હોવાથી પોતે કર્યું તેમ માનતા નથી પણ જે થાય છે-તે તુર્યા ઈશ્વરના આધીનપણાથી થાય છે-તેને પ્રારબ્ધરૂપે માન્ય કરે. તેથી તે સ્વયમેવ સહ થાય છે-અને સ્વયમેવ પ્રવર્તે છે-તે સહજ યોગ બ્રહ્મીભૂત કહેવાય છે, તે હેતુવડે તુર્યા સંજ્ઞાવાળો આ કમ જ્ઞાન અને સમયોગથી પરે પરા-તુર્યા એમ વેદશાસ્ત્ર સ્મૃતિ પુરાણમાં પ્રસિદ્ધ છે.

અતઃ પરં બ્રહ્મભૂતં સ્વાનંદારૂપં પ્રકીર્તિતં ।

તત્ત્વ યોગ સ્વરૂપારૂપં સ્થિતિં શૃણુ સુસ્રમદાં ॥૧૦૩॥

અર્થઃ—એ પ્રમાણે સહજવસ્થાનું વર્ણન અને સ્થિતીનું વર્ણન કરીને હવે સ્વાત્માવસ્થાને દશ મંત્રવડે વર્ણવે છે. પ્રથમ શ્રવણના આદરને કહે છે. આ સહજવસ્થાથી પરે અથવા પાછળ વર્ણવેલી—કર્માવસ્થા (કર્મયોગ) જ્ઞાનાવસ્થા (જ્ઞાનયોગ) સમાવસ્થા (એ બંન્નેના સમયોગ) અને તુર્યાવસ્થા (એ ત્રણેના લયરૂપ અલેહયોગ) તે અનંતર તુર્યાતીત બ્રહ્મીભૂત એવી સ્વાનંદ નામની અવસ્થા કે જેનું પ્રથમાધ્યાયમાં વર્ણન કરેલું છે તે સ્વાનંદ અવસ્થા બ્રહ્મને વિષે અલેહરૂપની સ્થિતી છે. તે યોગથી બ્રહ્મીભૂતપણાને પામેલા યોગી બ્રહ્મને વિષે અલેહરૂપણાને પામતાં લેહરૂપે રહેતા નથી. એટલાજ માટે પરમ સુખની ઇચ્છાવાળા યોગીજનો પોતાને કૃતકૃત્ય ભાવ સુખને માટે સ્વસ્વાનંદરૂપ યોગની સ્થિતી વર્ણવે છે તે શ્રવણ દરે.

સ્વાધીનં તુર્યં ભાવારૂપં પરાધોનં ત્રિધામતં ।

તેષાં યોગે નિજાત્મસ્યો ભવેદ્યોગી નિજાત્મસુ ॥૧૦૪॥

અર્થઃ—હવે પંચમ સ્વપદરૂપ બ્રહ્મીભૂત યોગીના અનુભવ સુખનું વર્ણન કરે છે. જેના પ્રેરકપણાનો અભાવ છે જે ત્રી એટલે સર્વ સ્વરૂપ બ્રહ્મનો પ્રેરક છે, તે તુર્યાવસ્થાનો બ્રહ્મ પોતે સ્વાધીન છે, ત્યારે ત્રીધા જે કર્મ—જ્ઞાન—સમ (આનંદ) એવા ત્રણ સ્થિતીના બ્રહ્મ તે પરાધીન છે. તે ત્રણે બ્રહ્મના વિહાર પ્રેરક જે તુર્ય તેને આધીન છે—તે સર્વ પોતપોતાના વિહારરૂપ છે, તે ચારેના યોગવડે આ અલેહાત્મક સંયોગરૂપ પંચમબ્રહ્મ નિબ્ભૂતબ્રહ્મ તે નાના નાના પ્રકારના જીવાત્માઓ—બુદ્ધિમાં આત્મારૂપ છે તેતે સ્વરૂપના લેહવડે કરી ભિન્ન એવા કલિપ્ત જીવ નામથી ભાસતાં છતાં અલેહરૂપથી બ્રહ્મસ્વરૂપ સ્વ એટલે નિબ્ભૂતમપદને યોગીજનો જાણે છે, તે સ્વાત્મારૂપના અનુભવવડે સર્વજગત અને બ્રહ્મનો અલેહ છે. એ પ્રમાણે સર્વત્ર નિબ્ભૂત જ્ઞાનયુક્ત યોગી થાય છે.

ત્રિવિધં સ્વેલ રૂપં તુર્યઃ સ્વેલક ઉચ્યતે ।

તયો યોગે પ્રજનાય સ્વાનંદસ્યો ભવેન્નરઃ ॥૧૦૫॥

અર્થઃ—જ્યાં ખેલ અને ખેલકનો અભાવ હોય ત્યાં યોગી શી રીતે રહી શકે ?? એવી શંકાના સમાધાનને માટે કહે છે. ૧ કર્મયોગ અસત્ બ્રહ્મ પ્રથમપાદ, ૨ જ્ઞાનયોગ સત્બ્રહ્મ દ્વિતીયપાદ, ૩ સમયોગ સમબ્રહ્મ તૃતીયપાદ. આ ત્રણે સ્વાત્માની માયાના વિહારરૂપ તાદૃશ છે. તેથી ખેલરૂપ છે. હવે તુર્યપ્રેરક આત્મા ખેલક છે અને તે તુર્ય ત્રણે બ્રહ્મનો અંતઃસ્થ છે, તે તેના આત્મા તે ખેલમાં ખેલી રહ્યો છે. પોતાના મૂળ નિબ્ભૂતમપણાથી તેમાં સ્વયંભેવ રમે છે. હે દક્ષ !!! તે ખેલ ખેલક જીભચના યોગમાં સંયોગરૂપે અલેહપણમાં

સ્વપદ્મસ્થ સ્વાનંદની પ્રાપ્ત છે તે નિબત્તમયોગ પંચમ છે ચારપાદના લયના સામર્થ્યથી આ નિબત્તમ સ્વાનંદયોગ છે. જે પદને પાશ્ચા પછી પુનઃ ખેલ ખેલક (એટલે જગત અને જગતમાં રમનારો) બાવયુક્ત થવાની જરૂર નથી. સ્વાત્મામાં લય જવાથી ચારેપાદના દર્શનનો અભાવ છે કેમકે લક્ષ્યાર્થવડે સ્વ મહિમામાં સ્થિત એવું નિબત્તમપદ-પ્રજ્ઞાનુભવરૂપ છે.

ब्रह्मणि ब्रह्मभूतस्य योगिनश्चकुतो भवेत् ।

સ્વાધીનં તુ પરાધીનં માયા યુક્તં ન સંશયઃ ॥૧૦૬॥

અર્થ:—હવે દેહ ધારણ કરેલો છતાં યોગી પંચમ નિબત્તમ પ્રજ્ઞસ્વરૂપથી બિન્ન નથી. તેને કહે છે—પોતાના આત્મામાં એટલે પ્રજ્ઞસ્વરૂપમાં પ્રજ્ઞીભૂતપણાને યોગી વ્રણ સ્થિતી પરાધીન પુનઃ તુર્યસ્થિતી સ્વાધીન એ સર્વ માયામય એટલે મિથ્યા ભાસરૂપ છે. નિરાલંગબોધનિષદ્ધમાં બ્રહ્મસત્યજગન્મિથ્યા ॥ તે માયા-નિબત્તમ સ્વરૂપમાં કેમજ હોય ? નજ હોય. અત્રે સંશય કરવો નહિ.

योग स्थितिं समाश्रित्य बुधश्चत्वारि चाचरेत् ।

तेषां संयोग रूपेण तिष्ठेत्तेषु महात्मवान् ॥૧૦૭॥

અર્થ:—હવે નિબત્તમ પ્રજ્ઞયોગરૂપ પ્રજ્ઞીભૂત યોગીની જીવન-મુક્ત સ્થિતીનું વર્ણન કરે છે. નિબત્તમા અનુભવવાળા, યોગસ્થિતી ધારણ કરનાર એટલે નિબત્તમ અલેક્ષ્યાત્મક સ્થિતી ધારણ કરનાર સર્વના લય સ્વરૂપથી અલેક્ષરૂપ યોગમય નિબત્તમરૂપ જેમાં ચારે પ્રજ્ઞ સ્થિતીનો લય છે, કે જે આગળ કહેવામાં આવે છે—તે યોગી જાણીને તેમાં નિવાસ કરે છે—તેજ જીવન-મુક્ત કહેવાય છે.

कर्मयोगं समाश्रित्य देह चेष्टां समाचरेत् ।

ज्ञान योगं समाश्रित्य साक्षित्वं चाचरेद्बुधः ॥૧૦૮॥

સમયોગં સમાશ્રિત્ય આનંદ આચરેત્પરં ।

सहजं स समाश्रित्य विपरीते न शोकभाक् ॥૧૦૯॥

ચતુર્મિઃ સંયુતો ભૂત્વા ચતુર્ભિર્વિજિતસ્તથા ।

તિષ્ઠેદ્યોગમર્પી દક્ષાવસ્થા માશ્રિત્ય સર્વદા ॥૧૧૦॥

અર્થ:—હવે પાંચે યોગના સ્વરૂપને વર્ણવે છે. એ પ્રકારે જ્ઞાનવાન પંડિત યોગી કર્મને પ્રજ્ઞાપણ કરી દેહાદિની ચેષ્ટા (ક્રિયા) માત્ર લોક સંગ્રહાર્થે આચરે છે, તેમજ તેવા પંડિતયોગી બુદ્ધિની જ્ઞાન સ્ફૂર્તિરૂપ વિવેકથી પોતાના આત્માને સાક્ષીવત્ જાણી જ્ઞાનયોગથી સર્વકર્મ કર્તા કારયીતા ભાવદર્શનથી નિઃસંગપણે જ્ઞાન સ્થિતીપૂર્વક છે. (૧૦૮) આગળ તે યોગી કર્મજ્ઞાનનાં અલેક્ષે આનંદને સેવતા સમભાવની સ્થિતીમાં ઊભાયા દોષથી રહિત યોગે સદા પોતાના સમપ્રજ્ઞના આનંદના આશ્રયથી સમ પ્રજ્ઞભાવમાં સ્થિત થઈ ઊભય

યોગથી પરે પોતાના શુદ્ધ મનથી તે દર્શનના અભાવરૂપ તુર્યપ્રકરનું સ્વાધીન આચરણ કરે છે. એવો યોગી તેથી પણ પરે-વિપરીત કર્મ અને જ્ઞાન એવા બિભચના દોષહીન આનંદમાં વિપરીત આચરણ થાય છતાં તેમાં શોકરૂપ ન રહેતાં તેને માટે પ્રારબ્ધ આધીન આચરણ સેવતા તે પ્રારબ્ધ તુરિયાને આધીન છે એમ સમજે છે. (૧૦૯) એવો મહાન્-યોગી, કર્મ-જ્ઞાન-સમ અને સહજાવસ્થાના સંયુક્તપણાના આચરણને સમજી જાગૃતિ પામેલો જીવશિવના ચારે પાદને ત્યાગ કરી દેહની ચારે અવસ્થાધારક હું નથી એમ યથાર્થ સમજી પોતે નિજાત્મ સ્વરૂપે પ્રહ્લીભૂત અવસ્થાધારક છું એમ જાણે છે કેમકે ચારે પ્રકાર માયાના મિથ્યાપણાવડે માયામય છે. દેહને વિષે ભક્ષણાદિક મારાથી થાય છે-પણ તે મારે કરવાપણું નથી. દેહ પ્રારબ્ધલોગવશાત છે-એટલે મારા જીવનસુક્ત પણાની પ્રહ્લીભૂતદશામાં તે દેહાદિકનાં કર્મો તેતે અવસ્થાધારક હોવાથી મારે વિષે નથી. હે પ્રબળપતિ !!! યોગમય એવા જગત અને પ્રકરન સંયોગરૂપ તે મારી સ્વ અવસ્થા-તેનો આશ્રય કરીને સર્વદા હું રહું છું છતાં તે પણ અહંમમ ભાવહીનપણાથી કંઈપણ કરતો નથી એમ સાચી સમજણથી રહું છું. (૧૧૦)

અવસ્થા નિજરૂપેતુ કુતોવસ્થા પ્રધારક :

તયોર્યોગે યોગમયી હ્રવસ્થાતે પ્રકીર્તિતા ॥૧૧૧॥

અર્થ:—હવે મૈનભાવ અવસ્થાનું વર્ણન કરે છે-સર્વન! એટલે ચારે પાદ પ્રકરના અલેદપણાથી નિજ અવસ્થારૂપે રહેનારા પ્રહ્લીભૂત યોગીઓની અવસ્થાજ કહેવાય નહિ. જ્યાં જગત અને પ્રકરનો અલેદ થયે. અથવા જગત રહુંજ નહિ ત્યાં પ્રકરની અવસ્થા ક્યાંથી હોય !!! નજ હોય. અવસ્થાનું અભિમાન ધારણ કરનાર આત્મા સ્વસ્વરૂપ સમાધિ પ્રાપ્તિમાં લયને ગયો છે. અવસ્થાધારક આત્મા અવસ્થા અને આત્મા એવા સંયોગમાં અલેદપણાથી છે ખરો પણ અવસ્થાના ચિંતનથી યોગમયી અવસ્થા ચિંતક આત્મા તેથી ભિન્ન છે-એમ ચિંતન અને ચિંતકને લેદ તેને મૈનાવસ્થા કહેવામાં આવે છે. પ્રકાનુભવ કરનાર યોગીની કર્તૃત્વપણાના અભાવે એવી રીતે પ્રહ્લીભૂત સ્થિતી સમજવી તે તમને કહી.

ચતુર્મયી ચતુર્હીના યોગાવસ્થા પ્રકીર્તિતા ।

યોગિભિસ્તાં સમાશ્રિત્ય શાન્તિહીનો મધેજસઃ ॥૧૧૨॥

અર્થ:—હવે શાન્તિહીનપણાને વર્ણવે છે એમ 'પૂર્ણ' યોગરૂપ સ્વસ્થાનંદ પ્રકરની પ્રાપ્તિનો પ્રહ્લીભૂત યોગી. કર્મયોગ-જ્ઞાનયોગ-સમયોગ-સહજયોગ એમ ચતુર્યોગે સંયોગાત્મક તત્ત્વ ભાવ અલેદયોગે પૂર્ણયોગરૂપ તેમના ઉપર બતાવેલા ચારે પાદરહીત વા ચારે પાદના ભાવરહિત એવા જે પંચમ સ્થાનંદ પ્રકર પૂર્ણયોગ તેજ યોગાવસ્થા કહેવાય છે. (જ્યાં ચાર પાદ લય ગયેલા છે તે)

તેમ સર્વ સંયોગના અલેદવડે જે યોગ તે યોગાવસ્થા છે. તે અવસ્થાને પામેલા યોગી કદાપી શાન્તિહીન હોય નહિ કેમકે સર્વત્ર સંસીદીન ચિત્તવડે તે કેવળ શાન્તિરૂપ છે. એ પ્રમાણે સમજણપૂર્વક તે યોગી મિથ્યાદેહનું પ્રારબ્ધાધીન સુખદુઃખ લોગવે છે છતાં શાન્તિયુક્ત છે.

અધુના શ્રુણુ યોગસ્થામવસ્થા ક્રિતીયાં પરાં ।

અયોગ ધારિકાં પૂર્ણાં સદા નિવૃત્તિ દાયિકાં ॥૧૧૩॥

અર્થ:—એ પ્રમાણે સ્વાનંદાવસ્થાના પ્રવૃત્તિ યોગનું વર્ણન કરીને હવે એ સ્લોક વડે અયોગાવસ્થા કે જે નિવૃત્તિ લક્ષણ રૂપ છે તેનું વર્ણન કરે છે—હે દક્ષ ! ! ! હવે આ સ્વાનંદાવસ્થા પૂર્ણયોગની બીજી અવસ્થા અપરાથી પરે પરા એવી ઉત્કૃષ્ટ નિવૃત્તિ રૂપ સુખદાયિકા અવસ્થાધારક યોગી અલેદપણાને પામે છે. નિર્ગતવૃત્તિ તત્ત્વ નિવૃત્તિ ॥ તાદૃશી અયોગધારક પોતાના આત્માના સંયોગના અલેદને પણ નાશ કરનાર એવો જે પૂર્ણયોગ કહીએ છીએ.

બ્રહ્મણિ બ્રહ્મભૂતોયો યોગી તાં સંશ્રયેત્પરાં ।

સદા નિવૃત્તિ સંયુક્તઃ જ્ઞાન્તિહીનો ભવેન્નસઃ ॥૧૧૪॥

અર્થ:—હવે નિવૃત્તિ યોગ રૂપ અયોગ અવસ્થાની યોગ્યતા વર્ણવે છે. એવો યોગી બ્રહ્મને વિષે બ્રહ્મીભૂતપણા રૂપે પરા એવી સર્વોત્કૃષ્ટ અવસ્થા કે જે સદાએ પૂર્ણાવસ્થા છે તેનો આશ્રય ધારણ કરે છે અન્યનો નહીંજ. તે યોગી સદા નિવૃત્તિપરાયણ સર્વ કૃત્યવડે નિવૃત્તિથી સંયુક્ત થઈને શાન્તિને પામે છે તે કદાપી શાન્તિહીન નથી, કેમકે હવે લેદ અલેદ સંયોગ વિયોગ સર્વનો લય જતાં છેલ્લે તે દ્વંદ્વ રહિત થાય છે. (છેલ્લામાં છેલ્લો દ્વંદ્વ તે તે લેદ અલેદનો લય આ પૂર્ણયોગમાં છે.

બ્રહ્મણિ બ્રહ્મ સંસ્થંતન્નાગતં ન ગતં પુનઃ ।

માયાયાં બ્રહ્મભૂતોયોવસ્થા ધારકઃ ક્રુતઃ ॥૧૧૫॥

અર્થ:—હવે અવસ્થાધારક યોગનું નિરસન કરે છે. જે બ્રહ્મ સ્વરૂપ મહાવાક્યોથી પ્રતિપાદિત છે. તેજ બ્રહ્મ સ્વરૂપમાં બ્રહ્મસ્વરૂપતાને તાદૃશપણાએ પામી સર્વદા યોગી સ્થિત થાય છે. માયા એટલે મિથ્યા ભાનરૂપ જે વિવર્ત તે માયાના વિહાર ભિન્ન ભાન દાતાપણાથી બ્રહ્મનું આગમન પણ નથી. પુનઃ યોગી કૃત સમાધિ વડે પોતાના મહિમામાં સ્થિત થવા જતો પણ નથી. આવવાનો ભાવ હોય તો પુનઃ જવાનો પણ ભાવ થાય. તેથી ગતાગત લેદનો સંભવ જેમાં નથી એમ પૂર્ણ બ્રહ્મ સ્વરૂપની તેમ પૂર્ણયોગની પ્રાપ્તિ છે. એટલાજ માટે માયાના મિથ્યા ભાન નાશથી પ્રવૃત્તિ રૂપની જીવનમુક્ત બ્રહ્મીભૂત એવી અવસ્થા પણ તે પૂર્ણ બ્રહ્મ સ્વરૂપના નિવૃત્તિયોગ શાન્તિ સ્વરૂપમાં ક્યાંથી હોય ? ? હોયજ નહિ. કેમકે સમાધિધારકપણાથી સમાધિ કરનારજ રહેતો નથી.

યર્થાત્કારયેયસ્ય તત્ર નૈવામલોકયેત્ ।

માયામયં વિનિશ્ચિત્ય પંચકં પંચકેષુગ ॥૧૧૬॥

અર્થ:—હવે, પૂર્ણ યોગીની નિવૃત્તિ યોગ સ્થિતિ સ્વરૂપનું વર્ણન થાય છે—એવા યોગી જે કંઈ કરે છે અગર કરાવે છે. તે સર્વ પંચક એટલે કર્મ યોગ—જ્ઞાન યોગ—સમયોગ, સહજયોગ અને સ્વાનંદ યોગ એ પાંચના અને પાંચમાંજ પ્રપંચાત્મક વિહાર દર્શનથી દેખાય છે. તે સર્વ મિથ્યાભાનાત્મક માયા રૂપ છે એમ નિશ્ચય કરીને તે સર્વ પંચકો માયામય કર્તાપણાથી અને કાર્યીતાપણાથી મિથ્યા ભાનરૂપ માયાનાજ દર્શનમાં આવતાં અવલોકન થાય છે. આ લેહાલેહ રહિત નિવૃત્તિ પૂર્ણ બ્રહ્મયોગમાં નિવૃત્તિ રૂપે સ્થિત થનાર યોગીને વિકાર તો બીલકુલ અસંભવિત છે. વિકારમાં વિકારના અલેહે વિકારી બ્રહ્મલય બ્ય છે. તે અલેહના અનુભવથી જ્ઞાન સ્થિતિ થતાં સ્વવિકાર લય જતા હોવાથી સદા માયા વિહારહીન છે. તેથી તે બ્રહ્મ સ્વરૂપમાં જ્ઞાન પણ કેમજ હોય ? ? સ્વકીયમાં લેહનો અભાવ અને અલેહ અનુભવ છે.

નાદં પંચક ગચ્છે દ્વૈ તતસ્તત્કૃત મંજસા ।

કુતોમપિ પ્રદસ્યેતા ધાર્યં નિર્વૃત્તિ ગો ભવેત્ ॥૧૧૭॥

અર્થ:—હવે ચોતાને વિષે સ્પર્શનો અભાવ છે તેને વર્ણવે છે. ઉપર બતાવેલા પાંચ બ્રહ્મ વિહારને પૂર્ણપણે પ્રાપ્ત થયેલા સદાએ અયોગ નિર્વૃત્તિ બ્રહ્મના અનુભવના સામર્થ્યથી હવે અહં યુક્ત કદાપી નથી સદાએ સંતત ભાવ ધારણથી લેહહીન આત્માજ છે. તે હેતુથી તત્કૃત પંચક બ્રહ્મવિહાર મારા કેવલ્યપણામાં કયાંથી હોય ??? નજ હોય. એ પ્રકારે કેવલ્ય સમાધિધારક યોગી પાંચ અવસ્થાધારકના અભાવ વડે નિર્વૃત્તિને પામે છે અને કૃતકૃત્યહીન થાય છે.

જીવનં મરણં જન્મ યોગો યોગાત્મિકા પરા ।

અવસ્થામે કુતો માયા મોહયુક્તં સ્મૃતં બુધૈઃ ॥૧૧૮॥

અર્થ:—હવે સર્વના અભાવનું વર્ણન કરે છે—દેહ જન્મ ધારણથી પર ચોતાના દેહના આયુષ્યની મર્યાદાનું પાલન તે જીવન છે. તેમજ સર્વ કૃત્ય અભાવાત્મક તે મરણ છે. તેમ ચોતાના આત્માના પરબ્રહ્મની સાથેના અલેહાત્મક યોગાત્મક જે પરા અવસ્થા તે હું મારા કેવલાત્મક સ્વાનુભવ-યુક્તપણામાં કયાંથી ? ? અર્થાત્ જન્મ મર્ણુ મારે વિષે કેમજ હોય ? ? સર્વ કૃત્યમાં નિવૃત્તિ ધારણથી કૃત્ય હીન અવસ્થા બાજુવાની છે. એ પ્રમાણે પૂર્ણ નિર્વૃત્તિ યોગને બાજુવાવાળા પંડિત યોગીજનો પૂર્વાક્ત સર્વ સ્મરણમાં લાવતાં તે નાના પ્રકારના ભાવના બાજુવાપણા વડે કરીને માયા મોહયુક્તપણાના તમામ મર્મને બાજુ છે. આત્માનંચેદ્વિજાનીયાદયમસ્મીતિ પૂરુષઃ ॥ કિમર્થકસ્યકામાય શરીર મનુસંચરેવિતિ શ્રુતેઃ ॥

અયયોગમયી પૂર્ણમિવસ્થાં શ્રુણુ માનદ ।

સંયોગાયોગહીનાં તાં યયાજ્ઞાન્તો ભવેન્નસઃ ॥૧૧૯॥

અર્થ:—એ પ્રમાણેજ અયોગ સ્થિતિનું વર્ણન કરીને પૂર્વયોગ સ્થિતિ અધ્યાય સમાપ્તિ પર્યંત વર્ણવાય છે પ્રથમ ક્ષણ વર્ણન કરે છે કે દક્ષ ! !! નિર્વૃત્તિપરાયણ સ્થિતીના યોગીની અયોગ સ્થિતીનું વર્ણન કર્યો પછી સયોગ અયોગ હીન-પ્રવૃત્તિ અને નિર્વૃત્તિહીન-એટલે કૃત્ય અને અકૃત્યહીન ભેદ અને અભેદહીન-યોગમયી એવી યોગાત્મિકાપૂર્ણ એવી યોગ સ્થિતી જેની પર યોગાવસ્થાનો કેવલ અભાવજ છે. તે અવસ્થાને શ્રવણ કરો. જે શ્રવણ કરવાથી યોગી અશાન્તિવાન કદાપી થતો નથી. કેમકે અંતસ્થ દ્વંદ્વ સમભાવ ધારણથી અન્વય યોગ પરાયણપણાને લીધે કેવલ્ય શાન્તિ રૂપ છે.

બ્રહ્મણિ બ્રહ્મભૂતોઽં મયિ માયામયં પરં ।

પંચકં ચ કુતો ભાતિ માયાહીનમયોગકં ॥૧૨૦॥

અર્થ:—હવે પ્રવૃત્તિરૂપ સયોગ અને નિર્વૃત્તિ રૂપ અયોગના અભાવને વર્ણવે છે—વેદમાં તત્ત્વમસ્યાદિ મહાવાક્ય પ્રતિપાદિત પરબ્રહ્મ સાક્ષાત્ કે જેનાથી પરે પરબ્રહ્મ સંજ્ઞાનો અભાવ છે—તે બાણનાર બ્રહ્મીભૂત યોગી જે કે સાર્વભૌમ ચિત્ત ધર્માત્મક યોગ સમાધિ સામર્થ્યથી અયોગ સ્થિતિને પામેલા છે. તે અહંબ્રહ્મ પાદથી અભિન્નજ છે. એટલાજ માટે આ યોગી સ્વરૂપમાં સ્વતઃ ચિત્થાન-પરત ચિત્થાન-અભેદ વિહારાત્મક એવી જે પ્રચુર માયા એ માયામય જે પંચક-જેને બ્રહ્મ પંચક કહેવાય છે—કે જે માયાહીન સદા કેવલાત્મકપણાથી છે, તે અયોગ સ્વરૂપ છે. તે બ્રહ્મ છે. એટલે તેમાં માયા ક્યાંથીજ હોય ? ? માયાયુક્ત કે માયા હીનપણું તેમાં સંભવતું નથી, આ વાત સારસ્વત પ્રલયના અનુભવથી છે. વેદ કહે છે કે—અઘાત આદેશોનિતે-તીતી નતદ્વિદિતાદયો નાવિદિતાદયોતિ શ્રુતે: ॥

વિધિ નિષેધ સંયુક્તં ચિત્તં ભવતિ સર્વદા ।

વિધિ નિષેધ હીનંતુ તદેવ જાયતે મુષા ॥૧૨૧॥

અર્થ:—હવે યોગીના ચિત્ત નાશનું વર્ણન થાય છે—વેદશાસ્ત્ર શુદ્ધ આદિના વચનની માન્યતા વડે આચરણ ધારણરૂપ તે વિધિ અને તેથી ઉલટ ધારણરૂપે તે નિષેધ તેવા ચિત્ત સ્વરૂપને બાણનાર ભોગવનાર છવાત્મા છે તે ચિત્તનો નાશ થતાં તે બાણનારનો પણ લય સંભવે છે. નિરોધચિત્ત તદાત્મક સ્થિત ચિત્તવડે આત્માનું સંતત ગમનાત્મક નથીજ—કેમકે સર્જનાદિક ભાવહીન આત્મા છે—ચિત્તવડે આત્માનો સંભવ છે, પુનઃ વિધિ નિષેધહીન કૃત્યનો અભાવ તેજ ચિત્ત સાક્ષાત્ પરમાત્મામાં નાશને પામે ત્યારે તે ચિત્તના નાશથી પરમ પદજ શેષ છે. આ સારસ્વત પ્રલયના આધારે કરીને ચિત્તની

ગતી છે. સારસ્વત લયમાં સાક્ષાત્ પ્રથમાં તે ચિત્ત કોના આધારથી સ્થિત રહે ??
તેથી ચિત્ત નાશનો સંભવ છે. અન્ય વાત પહેલાંના અધ્યાયમાં આવી જાય છે.

દેહેન કર્મ યોગશ્ચ જ્ઞાનગો હૃદિ જાયતે ।

ઉભયત્ર સમ શ્વૈવ તુર્યેષુ સ્થિતઃ ॥૧૨૨॥

સર્વ સંયોગ ભાવેષુ સ્વાનંદાલ્ય પ્રવર્ત્તે ।

નિદ્રત્તિષુ હ્યયોગાલ્યો યોગેષુ શાન્તિ યોગકઃ ॥૧૨૩॥

અર્થ:—હવે વર્ણુશ્રમયુક્ત યોગીની સ્થિતિનું વર્ણન કરે છે—એવા યોગી દેહ વડે કરીને કર્મ કરે છે અને તે પ્રકારથી વિધિથી કરેલાં સત્કર્મોનાં ફળ લોક સંગ્રહાર્થજ કરે છે. હૃદયમાં યુદ્ધિયોગ વડે જ્ઞાન વિચારે છે અને તે નિઃસંગ યોગથી કર્તૃત્વના અભિમાનના ત્યાગપૂર્વક છે. આ ઉભય યોગના દોષહીનપણાથી આ ઉભય યોગનો અલેદ તે સમયોગ છે—સ્વસ્વ યુદ્ધિસ્થ સમ સત્તાત્મક યોગે તે તુર્ય સ્વેચ્છા વિહારી એટલે સહજવસ્થા યોગ છે. (૧૧૨) એ ચારે યોગના સંયોગ ભાવમાં સ્વસ્વ આત્માનો સ્વ સ્વાનંદ યોગ પ્રવર્ત્તે છે. તેમજ સ્વ સ્વ જતું માત્રના હૃદયસ્થ નિવૃત્તિ યોગ આત્મામાં પરસ્વાનંદ—અયોગ નામનો યોગ પ્રવર્ત્તે છે, અતે સંપ્રજ્ઞાત અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ યોગમાં સમાધિના અનુભવ વડે કરીને કૃત્ય અકૃત્ય ભાવહીન પૂર્ણ યોગી સ્થિતિ રૂપ શાન્તિયોગ પ્રવર્ત્તે છે, (૧૨૩)

एवं नाना विधं योगं समास्थाय महामतिः ।

योगी शान्त्या समातिष्ठेत् ब्रह्मीभूतोपि निश्चित ॥૧૨૪॥

અર્થ:—હવે જીવન્મુક્ત યોગીને સર્વ યોગ સ્થિતી સાધ્ય છે તેને વર્ણવે છે. લોકનું કલ્યાણ કરનારી મહામતિ જેમને છે એવા બ્રહ્મીભૂત યોગી યોગાની પૂર્ણ યોગ સ્થિતી ધારણ કરવાપણા વડે યોગી કહેવાય છે. યોગી એટલે પૂર્વોક્ત નાના પ્રકારનાં યોગ કે જે કર્મયોગથી આરંભ કરીને પૂર્ણ શાન્તિ યોગપર્યંત યથા વિધિયોગ ધારણ વર્ત્તન કરવાથી તત્ સ્થિતીરૂપ થએલા છે. કૃત્ય અકૃત્ય ભાવહીન સદાએ શાન્તિમાં વસે છે. સમભાવ ધારણાત્મકપણાથી વર્ણુશ્રમમાં રહેતાં છતાં બ્રહ્મીભૂતસ્વરૂપે નિવાસ કરે છે.

योग स्थितिः समाख्याता ब्रह्मीभूत सुखप्रदा ।

अनेन विधिना देह निर्वाहा योगिनां भवेत् ॥૧૨૫॥

અર્થ:—હવે યોગસ્થિતીનું સંરક્ષણ કરતા દેહનિર્વાહ કર્તવ્ય વર્ણવાય છે. એવી બ્રહ્મીભૂતપણાની પૂર્ણયોગાત્મક સ્થિતીને શાન્તિધારક યોગીજનો ઉપર કહ્યા પ્રમાણેની વિધિ અને વિચારપૂર્વક યોગસ્થિતીનું સંરક્ષણ કરી વ્યવહાર કરતા કરતા દેહનિર્વાહ માત્ર પ્રારબ્ધથી ભગૃત રહે છે.

વર્ણાશ્રમ સ્થિતો યોગી ચાચરેત્સ્વતિશ્રુતમાં ।

લોક સંગ્રહ કાર્યાર્થમસત્ત્વ સ્વત્કલાદિષુ ॥૧૨૬॥

અર્થ:—એવીરીતે વર્ણાશ્રમધર્મમાં રહેનારા બ્રહ્મચારી-ગૃહસ્થ-વાન પ્રસ્થ કે સંન્યાસી, મયાદા પાલન કરનારા ભક્તજન યોગીપુરુષોની સ્થિતીનું સંરક્ષણ વર્ણવે છે. વર્ણાશ્રમમાં રહેતા થકા તે બ્રહ્મીભૂત ભક્તિજ્ઞાન પ્રવાહથી ભગૃત યોગી ઉત્તમ પ્રકારની સ્થિતીનું આચરણ કરે છે અને તે પણ તે તે કર્મો પ્રત્યાર્પણ કરતા થકા તેના ફલમાં આસક્તિ કે માન કિર્તિના લોગી ન બનતાં અર્થાત્ તે તમઃમ નરદ્ પ્રિતી ન ધારતાં માત્ર લોક સંગ્રહરૂપ ધર્મકાર્યોથી માટે ચતન કરતા ચાલે છે.

યદા વર્ણાશ્રમ ત્યત્ત્વા પંચમાશ્રમ ધારકઃ ।

ન તસ્ય સ્થિતિ રૂપંતુ કદાચિન્નાત્ર સંસયઃ ॥૧૨૭॥

અર્થ:—એવા યોગીજનોની વર્ણાશ્રમહીન સ્થિતીનું વર્ણન કરે છે. એવા બ્રહ્મીભૂત યોગીજનો આતે વર્ણાશ્રમ ધર્મની વિધિનો ત્યાગ કરી ઘણા ઉત્તમ પ્રકારના આગળ વર્ણવી ગયેલા જ્ઞાનપ્રકાશવટે કેવલ્ય આત્માનું જ્ઞાન સંપાદન કરી તૃપ્તિનીતમાં શાન્તિસ્વરૂપે વિધિનિષેધ રહિત પંચમાશ્રમ ધારણ કરે છે. હવે તે બ્રહ્મીભૂત પણ કહેવાય નહિ તેતો સાક્ષાત્ પ્રભસ્વરૂપ કેવલ્ય બ્રાહ્મણુજ છે. એમ પંચદાશિકાર દર્શનાદર્શનોહિત્વા આ મંત્રથી નિશ્ચય જણાવે છે, કદાચિત્ પણ વર્ણાશ્રમધર્મની સ્થિતીરૂપે તે બ્રહ્મીભૂત એવા વિશેષણયુક્ત યોગી રહેતા નથી. ત્યારેજ વિધિ નિષેધહીન આચરણપૂર્વક તે બ્રહ્મીભૂતયોગી પ્રભસ્વરૂપમય બ્રહ્મ બ્રાહ્મણુ થાય છે બ્રાહ્મણુ કહેવાય છે એમાં શંકા નથી.

વર્ણાશ્રમધર્મ મયાદામાં સંન્યાસ આશ્રમના ચાર ભાગ બતાવેલા છે. ૧. કુટીચક, ૨ બહુદક, ૩ હંસ, ૪ પરમહંસ એમ ચાર પ્રકાર વર્ણવેલા ધર્મશાસ્ત્રોમાં છે. આ ચાર પ્રકારના સંન્યાસ આશ્રમ પૈકી પરમહંસ-બ્રાહ્મણુ દીક્ષા સાધક પૂર્ણ ગણાય છે. એટલે પરમહંસજ બ્રાહ્મણુ સ્વરૂપ થાય છે. આધુનીક સમયમાં બ્રાહ્મણુભાત શિવાયના શત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્રાદિકો પણ કાષાય પહેરી પોતાને પરમહંસ કહેવરાવે છે. તે શાસ્ત્ર માન્ય નથી. બ્રાહ્મણુ શિવાય હંસ પરમહંસ સંન્યાસી થઈ શકે નહિ અને સંન્યાસી (કાષ્ટદંડધારી) શિવાય સંન્યાસીપદની અતિમહત્તામાં પણ જઈ શકે નહિ તેથી બ્રાહ્મણુ શિવાય અન્ય જાતિવર્ણના જનોને વિધિપૂર્વક હંસ સંન્યાસ કે જ્ઞાનદંડી પરમહંસ કે તેથી આગળ પણ જઈ શકાય નહિ અને તેવું નામ ધારણ કરે તોતે મિથ્યાનામધારક છે એમ નિશ્ચય જણવું. પરમહંસની બ્રાહ્મણુ સ્થિતિ બિચામાં બચી વર્ણાશ્રમધર્મ વિધિમાં ગણાય છે તેથી લોકસમૂહ ઉત્તમોત્તમ સ્થિતીવાદા નામથી અજવાઈ તેવા બ્રાહ્મણુ વર્ણહીન નામધારક પાખંડીજનોના સહવાસમાં આવે છે અને અસ્ત

વ્યસ્ત જ્ઞાન સાધે પંચીકરણની ગોખણ પદ્ધતિએ શુષ્ક વેદાન્ત વિચારો બોલવા લાગી બાય છે. તેમણે પોતાની અયોગ્યતા તપાસી જોવા માટે ખુલાસો કરેલો બાળુવો અને શુભરાતમાં ઘણાભાગે તેવા નામધારક ગમે તે વર્ણના પરમહંસ કહી કહેવરાવી ધૂર્તાપૂર્વક વિચરતા. ત્રિવર્ણ અને ખાસ બ્રાહ્મણોને પણ બ્રહ્મ કરી પોતાનો સ્વાર્થ હેતુ પાર પાડે છે પણ શાસ્ત્ર જ્ઞાનહીન ચાતુર્વર્ણ્ય સંજ્ઞાઓએ યાદ રાખવું કે—બ્રાહ્મણ સંતોને સમાગમ શાસ્ત્રકાર વેદ વિધિરૂપે વર્ણવે છે, તેમ બ્રાહ્મણ વર્ણના હંસ કે પરમહંસ સંન્યાસીજ બોધક માનવા અને તેમના બોધથી બ્રહ્મવિદ્યા પ્રકાશ થાય છે. વળી તેથી વિશેષત્વ જીતમેત્તમ બ્રાહ્મણ વર્ણના કાષ્ટદંડ પરીત્યાગી તે પરમહંસમાં પણ શ્રેષ્ઠ એવા વિધિ નિષેધહીન શાન્તિયોગના પાછળ બનાવેલા બ્રાહ્મણ યોગી સંત મળે તો તો અવસ્ય ભાગ્ય સમજવું.

વિધિ નિષેધહીનેાર્ય વિનાયકો ભવેત્સદા ।

યત્કલ્પાર્યાત્સવત્સર્વં યોગરૂપં ભવેત્સદા ॥૧૨૮॥

અર્થ:—હરે વર્ણશ્રમ ધર્મ સ્થિત યોગીજનોની વર્ણશ્રમ ધર્મથી પરે વિધિ નિષેધહીન સ્થિતિતું વર્ણન થાય છે. ચારે વર્ણશ્રમ ધર્મથી પરે પંચમાશ્રમ ધારક વિધિ નિષેધહીન યોગી તે સદાએ બ્રાહ્મણ બ્રહ્મસ્વરૂપ વિનાયક છે. વિશેષેણવર્ણશ્રમસ્થાનાં નાયકો વર્ણશ્રમ ગુરુત્વાત્ અથવા સ્વયં વિગતનાયક સ્તસ્માત્પર ગુરુત્વાભાવાત્ ॥ વિનાયક શબ્દાર્થ છે. વિધિ નિષેધહીન આચરણથી તેના વર્ણનનો અભાવ છે, તેથી તેવા યોગીની દેહાદિક ક્રિયા કેવીરીતે હોય છે ??? તેવા યોગી સ્વેચ્છા વિહારીપણથી જે કઈ કરે છે તે સ્વેચ્છાથીજ કરે છે—કેમકે વિનાયકને નાયકપણાનો અભાવ છે. પોતાના બ્રહ્મસ્વરૂપમાં સર્વોને લય હોવાથી તે સર્વ યોગરૂપ પરમહંસથી પણ પરે છે. બ્રહ્મીભૂતમય છે. બ્રહ્મદારણ્યકમાં કમયોગ સમાધિ ધારકપણાથી યોગીની પાંચ સ્થિતિ વર્ણવેલી છે (અધ્યાય ૩ ને ૫ માં બ્રાહ્મણ) પંડિતઃ પાંડિત્યં નિર્વિચ બાલ્યેન તિષ્ઠાસેત્ બાલ્યં પાંડિત્યં ચ નિર્વિચા ચ મુનિરમૌન મૌનં ચ નિર્વિચા ચ બ્રાહ્મણઃ । સત્રાહ્મણઃ ॥ કેન સ્વાચેન સ્થાતેનેદશ એવ મવતીતિ યદ્વં વેદેતિ ॥

તત્ત્વમસ્થાદિ મહાવાક્યના અનુભવ પ્રમાણથી અર્થને બાળુવો જોઇએ, ત્યાં ત્વં પદના અનુભવના અર્થ પ્રમાણે પંડિતપણાની અવસ્થા બાળુવી. સર્વ તદરૂપ દર્શનથી તત્ત્વજ્ઞાનના સાક્ષાત્કાર વડે જગત ઉત્પત્યાદિમાં પ્રત્યક્ આત્મા મન અનુભવ વડે જગત રૂપ છે અને સગુણ સોપાધિક બ્રહ્મના અનુભવચુક્તપણાથી તેજ પ્રત્યક્ અનુભવ વડે પ્રત્યક્ આત્માને અલોદ રૂપે જોવો. આદિયાં તત્ત્વરહસ્ય પાંડિત્ય શબ્દનો વિવેક સર્વ જગતના રહસ્યને બાળીને તેના પર પાંડિત્યપણાનો અભાવ છે—એમ બાળુવું. તેથી પરે તત્ પદાત્મક સાક્ષાત્કાર

અનુભવ યુક્તપણથી પર એવી બાહ્યાવસ્થાને ધારણ કરનારો યોગી સમજવો.
નિર્ગુણાત્મકપણથી તત્ પદ આત્મા સર્વ પ્રકારથી ક્રિયાહીન છે. સદા ચિદા-
ત્મપણથી તત્ પદ નિઃસંગજ છે—તેથી વર્ણીશ્રમ આચારમાં નિરૂપાધિક નિઃ-
સંગપણએ તે યોગીની સ્થિતી બાહ્યતઃ બાહ્યાત્મિકા બહુવી. જેમ બાળક
સદાએ પવિત્ર છે. સ્પર્શસ્પર્શ દોષહીન બાળકનું આચરણ છે—તેજ પ્રમાણે
આ યોગી સદાએ પવિત્રજ છે. તેમજ બાળકવત્ કાર્ય અકાર્યમાં સદાએ દોષ-
હીન છે. કેમકે ચિદાત્મક સ્વરૂપ વિના અન્ય તત્ત્વ જોતા નથી. વળી કાર્ય
અકાર્યમાં સદાએ નિઃસંગ એટલે લોક હિતાર્થ કાર્ય કરે છે. વળી તે યોગી
પોતાની મુનિ સ્થિતીએ મૈનાવસ્થાધારકપણથી અસત્ય બોલતા નથી. હવે
અસિ પદાત્મકનો સાક્ષાત્કાર અનુભવ વડે સંગ-નિઃસંગ-(તત્-ત્વં ના ત્યાગ
રૂપ) ભાવહીન સગુણ નિર્ગુણ અલેદ સમાધિ ધારકપણથી છે—તે સમજવે
છે. સગુણ પ્રહ્મપણનો સંગ તે સંગ છે—તેમ સદા સંવેદાત્મકપણનો સંગ-
ત્વહીન અલેદાત્મના યોગ નિર્ગુણ તે નિઃસંગ છે. તે પ્રમાણે સંગ અને નિઃ-
સંગ એ બંને ઉપાધિયુક્ત હોવાથી જમ રૂપ છે—તે બધાનો ત્યાગ કરીને
અવસ્થાધારક આત્મા અવસ્થાધારકના અલેદ દર્શનથી અવસ્થાધારક મૈના-
વસ્થા રૂપ છે—એમ ત્વં પદ તત્ પદ અને અસિ પદાત્મપણ વડે સ્વસંવેદ્ય
આત્મા અસિ પદાત્મકનો વાચ્યાર્થ બહુવો તેમજ ત્વં પદ તત્ અને અસિ
પદનો અલેદપણના યોગથી લક્ષ્યાર્થ અસિ પદાત્મક કેવલ આત્મા છે—એમ
સર્વથી અલેદપણએ માયા નાશક તે શુદ્ધ આત્મા કેવલ્ય શાન્તિ સ્વરૂપ છે.
એવી રીતે મૈનાવસ્થાધારક કેવળ આત્મા કેવલ અમૈનાત્મક છે—જ્યાં સર્વ
અલેદ મૈના નથી ત્યાંજ અમૈના પ્રતિપાદન છે. મૌનેન યોગોયસ્ય સદ્વાયોગઃ
કેવલાત્મની મૈના વડે જે યોગ તે અયોગ તેજ કેવલ આત્મા છે—દોષ પ્રશ્ન
કરે કે મૈના એટલે નાના નાના પ્રકારનું ભાષણ ન કરવું તે (નાના પદાર્થનું
વર્ણન ન કરવું તે) તો ડીકજ છે પણ અહીંયાં પ્રહ્મના અનુભવે તાદૃશ
અમૈના વેદમાં વર્ણવેનું નથીજ. તે મૈના નથી. મૈનાથી પર અમૈનાના પ્રતિપાદ-
નને બાણવું. પ્રસજ્યપ્રતિષેધેન અર્થ સંમવાચ તેજ પ્રમાણે તે અનુભવયુક્ત યોગ્ય
મૈનાવસ્થાધારક બાણવા. અવસ્થાધારક અવસ્થા. તેનો જે અલેદ તે સર્વ
અલેદાત્મિકા માયા બહુવી. તે માયા મિથ્યા મૈનાવસ્થાધારક યોગી સર્વત્ર
અયોગના અલેદ ભાવના આત્માના અનુભવ યુક્ત છે—તે વડે જે જે કરાય
તે મિથ્યા સમજવાનું છે—કેમકે અયોગાવસ્થા ધારકપણથી તે મિથ્યા છે. હવે
તેથી પર બ્રાહ્મણાવસ્થા ને વર્ણવે છે—અમૈનાવસ્થા અયોગના સ્વરૂપના જ્ઞાનથી
બગૃહ થયેલા યોગી તદનંતર પુર્ણ શાન્તિ યોગ વડે સાક્ષાત્ પ્રહ્મને વિશે
પ્રત્યક્ષપણથી પર તે પ્રાપ્ત છે. ત્રસૈવત્રાક્ષણં હિત્યુત્તે ॥ એ પ્રમાણે સાંલ-
ગીને કહેલા પ્રાપ્તિ યાત્રાવલકયને અનુભવ હીનપણથી પુછતા હતા—સ ત્રાક્ષણઃ

ક્રીયા કારણથી ક્રીયા અનુભવ વડે તે બ્રાહ્મણ છે—એમ પુછતાં યાજ્ઞવલ્કય બોલ્યા ઉપરના અનુભવ વડેજ બ્રાહ્મણ છે. તે અનુભવ વડે એ પ્રમાણે બાળવું. તેનો અનુભવ વર્ણવવાને અશક્ય છે. આત્મા બ્રહ્મ સ્વરૂપમાં લય ગયો એ પ્રકારના આત્મ અનુભવ વડે સદાએ અલેહ બ્રહ્મમાં બ્રહ્મીભૂત યોગી સરસ્વતી લય સંભવથી અભિન્નપણાએ છે, જેમ છે તેમ બાળવું ઉપદેશના અશક્યપણાથી અન્ય નથીજ નથી. એ પ્રમાણે વેદ એટલે બાળવું તેજ બ્રાહ્મણ છે એવે ભાવ છે. અહિંયાં બ્રાહ્મણ સ્થિતીના વર્ણનમાં સ્વેચ્છા વિહારીપણા વડે વિધિ નિષેધ હીનાચરણ યુક્તપણાથી બ્રાહ્મણાત્મિકા બ્રાહ્મણની સ્થિતી છે—સ્વસ્વેચ્છા ચરણની વિચિત્રતા વડે કરીને તે બ્રાહ્મણનું ચરિત્ર વર્ણવવા યોગ્ય ગણાય નહિ. યોગના અનુભવ વડે તે એક છતાં આચરણ અનેક રૂપથી છે. કેમકે વિચિત્ર પ્રારબ્ધાધીન સ્વેચ્છા ચરણથી આચરણ અનેક રૂપે છે. તેથી શ્રુતિનો અર્થ વેદાદિમાં કહેલાં પાપાચરણ સદાચરણના નિયમનો ત્યાં અભાવ બાળવો. આ વનાયીકી દિક્ષા વિશેષેણ સ્વયં સર્વેષાંનાયકઃ વિશેષ કરીને પોતે સર્વેના નાયક સર્વ વંદ્યપણાથી છે, સર્વના ગુરૂપણાથી છે—વળી પોતાનો કોઈ નાયક નથી કેમકે સ્વેચ્છાચારીપણાથી રહે છે. વળી આચરણ પ્રતિપાદનમાં વિાધ નિષેધ હીન છે—તેજ વિનાયક એજ યોગી એવો અર્થ છે. કો વિધિઃ કો નિષેધ હિતિ સ્મૃતિઃ ॥

यदि स्थिति समायुक्तो वेदादिषु प्रमाणतः ।

तदा विधि युतः सोपि भवेत्पश्य प्रजापते ॥૧૨૯॥

અર્થઃ—હવે વિધિ હીનત્વને વર્ણવે છે. આવા પૂર્ણ યોગીનું આચરણ વેદ પ્રમાણથી વર્ણન કરેલું કહેવાય ત્યારે યોગીની સ્થિતીના સમાયુક્તપણાથી તે યોગી ગણાય છે. પણ હે પ્રજાપતી દક્ષ !!! એવો તે યોગી બ્રહ્મતાદશ સ્થિતી ધારકપણાથી તે વિધિયુક્ત છે—એમ બોધને જેનું વર્ણન થઈ શકતું નથી એવા વિધિ હીનત્વ યોગે તે સ્વેચ્છા વિહારી યોગી છે—તેજ વિનાયક યોગી છે.

यदा स्थिति विहीनोऽयं तिष्ठेत्संकथितं परं ।

वेदेषु स निषेधन તदा युક્તો ભવેત્ પરઃ ॥૧૩૦॥

અર્થઃ—કોઈ કહે કે સત્કર્મના આચરણના અભાવ તે નિષેધ ત્યારે તે યોગી શું નિષેધ રૂપ છે ?? તો પણ તેવો અર્થ નથી. જ્યારે વેદાદિકમાં સ્થિતિ વિહીન યોગી વસે છે અને તે સર્વ કર્મ નિષેધ વડે પર એટલે શ્રેષ્ઠપણાના સંભવથી કહેવાય તેજ શ્રેષ્ઠ વિનાયક યોગી કહેવાય છે. શુભાશુભ આચાર નિષેધયુક્ત હોય ત્યારે તે નિષેધ કહેવાય નહી, ત્યારે સ્વયં બ્રહ્મીભૂતપણાથી સ્વેચ્છાચારીજ કહેવાય છે.

અતઃ સ્થિતિયુતો યોગી સ્થિતિહીનો યથારુચિ ।

વર્ણાશ્રમાન્પરિત્યજ્ય તિષ્ઠેદ્દિનાયકો યથા ॥૧૩૧॥

અર્થઃ—હવે વિધિ નિષેધહીન આચરણનું વર્ણન કરે છે. એટલાજ માટે વિધિ નિષેધહીન આચરણી યોગી પોતાની પ્રજ્ઞાત્મિકા સ્થિતી સહ સત્કર્માચરણ પ્રિય અને સ્થિતિહીન દુષ્ટકર્માચરણ પ્રિય—એમ યથારુચી યોગી રહે છે. કાયાક, વાચિક, માનસિક ત્રણ હંડને ધારણ કરનાર તે કર્મકારણરૂપ કુટીચક—દ્વિહંડધારક બહુદક અને એક હંડધારક હંસ નામના સંન્યાસી છે—તેમ પરમહંસ કાષ્ટહંડત્યાગી જ્ઞાનહંડ ધારણ કરે છે પણ આ ચારે હંડથી હીન એવા યોગી અવધૂત સ્થિતી પ્રહણ કરનાર સ્થિતિ હીનત્વને પ્રાપ્ત કરનાર હંડાત્મક તાદશ સ્વભાવ ધારણથી તેનો પણ ત્યાગ સમજનાર સ્વેચ્છાવિહારી અદંડી એવા યોગી પ્રહરીભૂત પ્રાણશ્ચ દેહધારી કેવલ્ય પ્રજ્ઞસ્વરૂપ પ્રાણશ્ચ છે એટલાજ માટે વર્ણાશ્રમનો ત્યાગ કરી સાર્વભૌમ ચિત્તધર્મસાધ્ય સર્વાધિકાર અચરણ યુક્તપણાથી તે વિનાયક છે.

શાન્ત્યાનિર્તપ્તચરેત્સર્વ મનસાપ્સત મંજસા ।

વિધિ નિષેધહીન શ્ર વ્રહ્મણિ રસ ધારકઃ ॥૧૩૨॥

અર્થઃ—હવે શાન્તિનું વર્ણન કરે છે—એવા યોગી કૃતકૃત્યપણાથી પૂર્ણ મુખયુક્તપણાવડે પ્રહારસધારા તે યોગી છે, તેમ કૃત્ય અકૃત્ય રહીન પણ પ્રારબ્ધ ક્ષય મર્યાદાને અપેક્ષાપણાવડે પ્રહારસ ચિત્તરસ તાદશ વિધિ નિષેધહીન માત્ર દેહ રક્ષણાર્થ કર્માચરણ પ્રિય કે જેમાં વિધિ નિષેધ ન દેખાય તેમ તાદશ આચરણથી દેહ રક્ષણ કરે એવાં આચરણકૃત યોગી જડભરત જેવાએ ચારે વર્ણનું અન્ન ભક્ષણ દેહ રક્ષણાર્થે કરી માત્ર લોક કલ્યાણ સાધ્યું છે એમ વિધિવિધિ આચરણયુક્તથી યોગાચરણ વર્ણવી શકાતું નથી, એમ મુખદુઃખ સમભાવાત્મિકા શાન્તિ ધારણ કરી દેહ ધારકપણાથી સાક્ષાત્ પ્રજ્ઞસ્વરૂપ યોગી મનોપ્સત વિચરે છે.

एतत्सर्वं समाख्यातं योगनां चेष्टितं महत् ।

ब्रह्मभूतात्परं पूर्णं चरेदेवं निरंतरं ॥૧૩૩॥

અર્થઃ—એવાયોગને ધારણ કરનાર શાન્તિ પ્રાપ્તિરૂપ યોગી સર્વોત્કૃષ્ટ સર્વને ચેષ્ટા કરવારૂપ આચરણયુક્ત પ્રહરીપણાથી શ્રેષ્ઠ પૂર્ણ નિરંતર પ્રારબ્ધ ક્ષયાર્થ માત્ર દેહ રક્ષણ જીવનરૂપે વિચરે છે.

अनुयाय पठेत्वापि स सर्वं हीप्सितं लभेत् ।

अंते योगमयो भूत्वा तिष्ठेत्सगणपे रतः ॥૧૩૪॥

અર્થઃ—હવે યોગીઓની સ્થિતીના પઠનપાઠન કલને વર્ણવે છે. આ યોગીની સ્થિતીનું ચરિત જે કેઈ ભણે વાં સાંભળે તે જનો આ લોકમાં

ધાપ્ત થઈ શકે તેવાં લોકોને લોકોને છે. ક્ષયપણી અને પદ્મની તેમાં રૂચી ઉત્પન્ન થાય તેથી સત્કર્મ આચરણ કરવામાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે. વળી તે વડે પાપ ક્ષયરૂપ ઇન્દ્રિયસંકલ્પની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને એટલે દેહાન્તે યોગની રૂચી ઉત્પન્ન થતાં ચિત્તરસ યુક્તપણથી યોગી થાય છે અને યોગી થઈ યોગાનુભવ હીનપણારૂપ સર્વોત્કૃષ્ટપણાએ શ્રી મહાગણપતિ કે તેના સ્વરૂપમાં પ્રિતીવાળા થઈ પ્રત્યક્ષ પ્રદક્ષ રૂચીયુક્તપણથી તત્ત્વજ્ઞાનનાજ સંભવ છે. તેથી યોગ વાસના યુક્તપણથી સ્વાનંદ લોકમાં ગમન કરે છે. વળી યોગ સાધન કરવાથી તે યોગી થઈ કલ્પાંતે શાન્તિ પ્રાપ્તિ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે.

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્યોગગીતા સૂપનિષ્તુગમાસુ યોગમૃતાર્થ શાસ્ત્રે શ્રીમન્ મોદ્ગલેય મહાપુરાણે નવમસ્કંધે યોગચરિત્રે મુદ્ગર દક્ષ સંવાદે યોગીસ્થિતિ વર્ણન યોગો નામ સપ્તમોઽધ્યાયઃ ॥ યોગગીતાયાં તૃતીયોઽધ્યાયઃ ॥ ૐ ૐ ૐ

॥ શ્રી ગણેશાય નમઃ ॥

॥ યોગગીતાયાં ચતુર્થોઽધ્યાયઃ ॥

વશંકવાચ ॥ યોગશાન્તિ સમાશ્રિત્ય યોગમભ્યસ્ય નિત્યદા ।

વ્રજ્જાણ વ્રજભૂત. સ યોગમ્નઃ કથંભવેત્ ॥૧॥

માયામયં જગત્સર્વં નાનાશ્રમ સમન્વિતં ।

જ્ઞાત્વા સ્વપ્નં પુનર્નૃષ્ટઃ કૌતુકં વદમેશુને ॥૨॥

અર્થઃ—તૃતીય.ધ્યાયમાં યોગીની પૂર્ણ યોગમય સ્થિતિ સાંભળી છતાં યોગીના ચિત્તની ચંચળતા જતી નથી એમ જાણી દક્ષ પ્રજ્ઞપતિ શ્રીમુદ્ગલ મહારાજને પુછે છે કે હે પ્રજ્ઞા ! ! ! એવા યોગ શાન્તિના સર્વોત્કૃષ્ટતાથી ભગૃત પ્રજ્ઞપદને પામેલા યોગીજનો પુનઃ યોગમ્નઃ કેવીરીતે થાય છે અને તેમની કેવી ગતી થાય છે ? કેમકે તેવા યોગીઓ જિજ્ઞાસુ થયા છે તેથી લાભને અભાવજ છે—ત્યારે નિત્યદા નિરંતર યોગ સમાધિના અભ્યાસપૂર્વક કેમ કેમથી પ્રાપ્તિલૂત—આને પ્રજ્ઞસ્વરૂપ અને પૂર્ણયોગ શાન્તિયોગ પર્મિત ગયેલા યોગીજનો કે જ્યાં દંદ સમભાવપ્રત્યક્ષ કૃતકૃત્યપણાને અભ્યાસ કરી પ્રજ્ઞને વિષે પ્રાપ્તિલૂત પણથી પણ એટલે એવા પૂર્ણયોગ શાન્તિમય યોગધારક યોગી થયા છે તે યોગમ્નઃ કેવીરીતે હોઈ શકે ? ? ન હોઈ શકે, કેમકે કૃતકૃત્યતાવડે માનવી

મિથ્યા વાસનાના સંભવનો સંપૂર્ણ અભાવ છે. (૧) હવે કૌતુકને વર્ણવે છે કે—નાના પ્રકારનાં જમચુકત—નાના પ્રકારની વાસનાયુક્ત—નાના પ્રકારના આચરણ યુક્ત—આ જગત માયામય છે એમ જાણનાર એવા નિવૃત્તિપદરૂપ અયોગમય યોગીજનો અનાત્માને વિષે આત્મભાવ ધારણ કરવો તે મિથ્યાને સત્યજ્ઞાનરૂપે સમજવા જેવું છે. આ સર્વ જગત પરમાત્મા પરબ્રહ્મના પૂર્ણપણાના અનુભવથી મિથ્યાજ છે તેથી હે સુનેશ્વર !!! આવો સ્વયં-યોગી માયા વાસના ધારક-પણાથી પુનઃબ્રહ્મ કેવી રીતે થાય છે ?? યોગને વિષે મિથ્યાજ્ઞાન આસક્તપણાથી આ એક કૌતુક છે તે મને સમજાતું નથી.

શુદ્ધલ ઉવાચ ॥ બ્રહ્મણિ બ્રહ્મભૂતસ્ય યોગિનોર્વિવ સંસ્યિતમ્ ।

બુદ્ધૌ તસ્યાં વિમોહેન મોહયુક્તં મજ્ઞાયતે ॥૩॥

અર્થ:—એમ સાંભળી દક્ષ પ્રજાપતિ પ્રત્યે સંશયનાશાયે શ્રી યોગીવર્ય મુદ્ધલ મહામુની બોલ્યા હે દક્ષ !!! જ્ઞાને વિષે બ્રહ્મભૂતપણાના જાગૃત યોગી પ્રથમ પોતાની બુદ્ધિને વિષે દેહ ધારકપણું સમજે છે તેથી બુદ્ધિને વિષે પડેલા મિથ્યને મિંમની પેઠે મિંમરૂપે સ્થિત છે એમ સમજતાં અહંમમ ભાવહીનપણાથી છતાં આ મિંમ—બ્રહ્મને વિષે બુદ્ધિના ભેદે ભાસે તેથી બ્રહ્મ તો અભેદપણાથી મિંમ ભેદના અભાવરૂપે સ્થિત છે એમ જાણવું. એટલાજ માટે જ્યારે તે બુદ્ધિને વિષે મોહથી અહંમમ ભાવધારક થાય ત્યારે તેજ મોહવડે—પોતાના સાક્ષાત્ બ્રહ્મમાં બ્રહ્મીભૂતપણાને અભાવ થતાં સંપ્રજાત અસંપ્રજાત સમાધી યોગે તે બ્રહ્મમાં બ્રહ્મીભૂતપણાને આદ્ય લઇ સ્વસ્વબ્રહ્મ ભર્યારયુક્ત તે તે અહંભાવધારક જે અતુષ્ટાદમય નાના નાના પ્રકારના બ્રહ્મને રૂપે ભેદના સંયોગે બ્રહ્મપણાને પામે છે એમ પૂર્ણયોગ અનુભવ હીનપણું આવે છે. આવો મોહયુક્ત યોગીમિંમ તેજ મિંમની પેઠે અહંભાવ હીનપણાએ જ્ઞાનસંજ્ઞાને પ્રાપ્ત છતાં તે તે અહંમમ ભાવધારક બને છે. અહંમમ ભાવ ધારણાથી યોગી પોતાના બ્રહ્મ સ્વરૂપથી ભિન્ન થાય છે.

દૃષ્ટ્વા નાના વિશાન્ મોગાન્ સ્વયંમોહેન મોહિતઃ ।

તેષુ મૃત્વા રસ યુતો તાનચ્છંતિ નિરંતરમ્ ॥૪॥

અર્થ:—હવે ભિન્નત્વનું વર્ણન કરે છે. આ સ્વયં-યોગી અહં બુદ્ધિ મોહવડે શબ્દાદિ વિષય પ્રિય બુદ્ધિના અનુભવવડે નાના પ્રકારના ભોગોને ભ્રમ બુદ્ધિથી જાણી તે ભોગોમાં રસયુક્ત થઈને નિરંતર તે ભોગોને ભોગવે છે—કેમકે બુદ્ધિવડે અહંમમ ભાવ ધારણ કરેલોજ છે.

તત્ત્વ તદ્વદિ ક્ષણ વિષેષા સંસ્થિતાઃ મયૈવ ।

તસ્ય સ્વં મયસ્વામિ મૃદુ બુદ્ધિ વિકારદ ॥૫॥

અર્થ:—હવે એવા યોગીજનોના યોગબ્રહ્મ કરનાર કારણને પ્રગટ કરે છે અને સાત શ્લોકથી તેનું વર્ણન કરે છે. યોગ બ્રહ્મકારક કારણમાં તે યોગીએ સ્વસ્વરૂપાત્મમાં સ્થિત રહેતું જોઈએ તેને સાટે હૃદયબુદ્ધિના વિવેકવડે સ્થિત રહે છે. તેથી બુદ્ધિ વિવેકના મોહવડે યોગબ્રહ્મત્વ ઊત્પન્ન થાય છે. હે બુદ્ધિ વિચારદ દક્ષ પ્રજાપતિ !!! તે વિવેકના રૂપને હવે કહીએ છીએ તે સાંભળો.

अहं ब्रह्मणि योगेन ब्रह्मीभूतो न संशयः ।

पाप पुण्यादिकंमेनं शुभाशुभ कृते भवेत् ॥६॥

અર્થ:—હવે આદિ પુણ્ય પાપ હીનાત્મક વિવેકને કહે છે. તે યોગીના હૃદયમાં બુદ્ધિ વિવેકરૂપે વિચાર થાય કે હું યોગી પૂર્ણયોગવડે શાન્તિયોગને પ્રાપ્ત થયો છું. સંપ્રજ્ઞાત કે અસંપ્રજ્ઞાત આદિ કોઈ પણ સમાધીથી યોગપૂર્ણ સ્થિતી પ્રાપ્ત થઈ છે. તે પૂર્ણયોગ ભાન ધારકપણું અહંરહિત છતાં તે યોગી અહં અભિમાનયુક્ત થાય છે. તે યોગીને ચિત્તલય જવા પણાવડે પૂર્ણયોગવડે યોગબ્રહ્મ થવાનો જે અભાવજ છે—કેમકે ચિત્તની ભૂમિ સ્થાનનો ન્યાં અભાવ છે. તે અહંરહિત અસેદ પ્રહસસ્વરૂપ યોગમાં “અહં પ્રહ્લાસ્મિ” થીજ યોગ બ્રહ્મ થવાનો સંભવ છે. (ખાટી અલેદમાં લેદનો અભાવજ છે) એટલાજ માટે એક પાદ ભૂમિ ઊતરી શુભાશુભ કૃતકર્મ કરતો છતાં પણ મને તે કાર્યનું પુણ્યપાપ નથી. એમ માનવા લાગે છે. કેમકે પ્રહ્લીભૂત યોગીને વિધિ નિષેધહીન આચરણના પ્રતિપાદનથી પુણ્યપાપનો અભાવ છે—છતાં આવી રીતે પતિત થાય છે. એમ સાક્ષાત્ પ્રહ્મમાં અલેદપણાને પામેલા યતોવાચો ॥ નો નિશ્ચય કરેલા પ્રહ્મભૂત પૂર્ણયોગી પ્રાપ્તિવાળા યોગીને પ્રહ્લીભૂતપણામાં કોઈકે કાળે પણ પ્રહ્મસ્વરૂપના અનુભવ બુદ્ધિભૂતપણાના અભાવ છે છતાં એવી રીતે ચિત્તના કેવળ એકાગ્ર નિરોધપણાના અભાવવાગાને પ્રહ્લીભૂતપણાનું બુદ્ધિના યોગમાં મિથ્યા અભિમાન થાય છે.

यदा भोगं परित्यज्य तिष्ठामि नित्यपादरात् ।

तदा योगस्य वृद्धिर्न न भविष्यति निश्चितं ॥७॥

અર્થ:—હવે ત્રણ શ્લોકવડે વિષયભોગ કૃતપણાનું વર્ણન કરે છે. એવા યોગીજનો વિચાર કરે છે કે—જ્યારે હું વૈરાગ્યના આદરપૂર્વક સ્થિત છું ત્યારે મારી અને મારા યોગની વૃદ્ધિ થઈ શકશે નહિં છતાં નિત્યભોગનો પારત્યાગ છે. પ્રહ્લીભૂત યોગીને પર વૈરાગ્ય સાધ્ય કરવાના અભાવથી યોગીને વૈરાગ્ય ધારણ પ્રતિપાદનનો પણ અભાવજ જાણવો એમ વેદમાં પણ વર્ણવેલું છે.

यदा नित्यं प्रहंजने योगा ज्ञाना विधान् परान् ।

पाप पुण्य मन्नादस्य तदा योग सप्तो नव ॥८॥

અર્થ:—તેજ પ્રમાણે હું પાપપુણ્યનો નાશ સમજીને સ્વેચ્છા વિહારી પણાથી છું—જ્યારે નાના નાના પ્રકારના લોગ વિષયવિહાર લોગનું તો તેનો બાધ નથી, તેમ વિષયવિહાર બાધા હીનપણાથી મારા યોગનો ક્ષય પણ નથી એમ માને છે.

અતોહં ભોગ મુત્સુજ્ય કિમર્થં દુઃખ સંયુતઃ ।

તિષ્ઠામિ જ્ઞાન્તિ માશ્રિત્ય વિધિનિષેષ સંયુતઃ ॥૧૭॥

અર્થ:—એ પ્રમાણે વિચાર કરીને દ્વંદ્વ સમભાવાત્મિકા જ્ઞાન્તિનો આશ્રય લઇને વિધિનિષેષ સંયુક્ત સત્કર્મ પરાયણ રહે છે વળી સત્કર્માચરણ દેહને દુઃખ આપનાર હોવાથી દુઃખ સંયુક્તપણું માન્ય કરે છે અને માને છે કે સત્કર્માચરણવડે સાધ્યનો અભાવ છે ત્યારે લોગને ત્યાગી શા માટે રહેવું ??

एवं मनसि संधार्य योगी भोगेषु लालसः ।

विविधेष्वेव भवति रसयुक्तः क्रमेणसः ॥૧૮॥

અર્થ:—હવે એ મંત્રવડે તેના મોહનું વર્ણન થાય છે. એ પ્રમાણે મનથી વિચાર કરીને લોગ લોકતૃત્વના પ્રકારવડે નાના લોગોમાં લાલસા-પૂર્વક લઘુ ક્રમવડે ચિત્ત ચલનનો અભાવ છતાં ચિત્તથી અકસ્માત અલાયમાન થાય છે અને રસયુક્તપણાથી લોગને વિષે લાલસાયુક્ત થાય છે.

अयं मोह समाख्यातो योगि हृद्भ्रान्ति दायकः ।

तेन જ્ઞાન્તિ પરિત્યજ્ય પાપ પુણ્ય પરો ભવેત્ ॥૧૯॥

અર્થ:—હે દક્ષ !!! એમ બ્રહ્મીભૂત સ્થિતિધારક યોગી પોતાની બુદ્ધિથી જ્ઞાન્તિદાયક મોહવડે યુક્ત બની મોહમય પણાથી જ્ઞાન્તિનો ત્યાગ કરી શરીર વિષય વિહાર લોગસુખ પ્રિયતાવડે યુક્ત થઇ પાપપુણ્ય યુક્ત થાય છે.

ततः कामं समाश्रित्य देह सौख्यं प्रदायकं ।

इच्छेत्સ વિવિધાન ભોગાન પુણ્ય પાપ પરાયણઃ ॥૨૦॥

અર્થ:—હવે આગળ કામ વશપણને કહે છે. શરીરલોગ પ્રિયત્વપણા વડે દેહનાં સુખ પરાયણ બુદ્ધિએ કામનો આશ્રય કરીને પુણ્યપાપ પરાયણતાવડે વિવિધ પ્રકારના લોગોને ઇચ્છે છે. લોગપ્રિય પુરૂષને કામોત્પત્તિનો સંભવ છે.

भोगार्थं यत मानस्य योगिनः क्रमभावतः ।

तत्र विघ्नः कृतः केन ततः क्रोध युतो भवेत् ॥૨૧॥

અર્થ:—હવે ક્રોધની ઉત્પત્તિનું વર્ણન કરે છે. તે લોગોના સાધનરૂપ પ્રાપ્તિના પ્રયત્ન સમયમાં તે યોગી-લોગોમાં અંતરાય લાવનાર કોઇએક જીવાત્માના વિદ્યુત્પન્ન લોગમાં આવી પડે છે અને અંતરાય આવવાવડે લઘુભાવ ક્રમથી ક્રોધયુક્ત થાય છે અને અંતે વિદ્ય કરનારના ઉપર ક્રોધ કરે છે.

येन विघ्नःकृतस्तेषु भोगेषु तस्य भोगिन् : ।

તં જનું સ હિ જાનાતિ મિત્ર માને પરાચળ : ॥૧૪॥

અર્થ:—એવા યોગી ભોગ પ્રિય બુદ્ધિના વિચાર ભોગવડે ભોગના સંબંધે વિદ્ય કરનાર તરફથી હોય પામીને ભિન્નભાવપણાથી આત્મભાવ ત્યાગ થતાં વિદ્ય કરનારને શત્રુ માની દંદ કે જેમાં શત્રુ મિત્રભાવ મિશ્રતારૂપ છે તેમાં સપડાય છે. એમ ભોગમાં અંતરાય કરનારને શત્રુ માનતાં કોઈયુક્ત થાય છે.

ततो ह्यज्ञान संभूतिः क्रमेणोत्पद्यते परा ।

યોગિનશ્ચ તયા યુક્તો હંતુ તં યતતે સવા ॥૧૫॥

અર્થ:—હવે તેવા યોગીને અજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે તેને વર્ણવે છે. એમ કોષના આવેશથી લઘુક્રમવડે તે યોગીને સ્વપરભાવ મોહને વશ થવાથી અજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે અજ્ઞાન (બલત બુદ્ધિ વિચાર) ની ઉત્પત્તિ યુક્ત યોગી તે શત્રુનો સંહાર કરવા માટે પ્રયત્નવાન થાય છે.

अष्टु शिक्षार्थमर्थान्स नाना भाव समन्वितः ।

સંપાદ્ય તં તુ નિર્જિત્ય ભોગાન્ શુન્કે પ્રયત્નતઃ ॥૧૬॥

અર્થ:—એવા યોગી શત્રુને શિક્ષા કરવાના 'પૂર્ણ' અર્થથી નાના પ્રકારયુક્ત અજ્ઞાન મોહ ધારણ કરી શત્રુનો પરાજય અને આધીન કરવા માટે મથી હરાવે છે કેમકે ભોગરસ યુક્ત ચિત્તથી પ્રયત્નવડે ભોગોને ભોગવવામાં રત રહેલો છે.

स्वपर ज्ञान हीनत्वं गतं तस्य प्रजापते ।

તેદવાજ્ઞાન સંભૂતિઃ અષ્ટુ મિત્ર પ્રદર્શિની ॥૧૭॥

અર્થ:—હે દક્ષ!!! એ પ્રમાણે યોગબ્રહ્મ યોગી સ્વપર જ્ઞાનહીનપણાએ અલેદાત્મક જ્ઞાનનો નાશ કરી પોતે નાશને પામે છે અને શત્રુ મિત્ર પ્રદર્શિની અજ્ઞાન આવરણ યુક્ત અવિદ્યા હૃદયમાં ઉભી કરે છે અને દંદ બુદ્ધિ યુક્ત પણાએ શત્રુ મિત્રરૂપ સર્વ આત્માને બુદ્ધે છે.

ततः शान्तेः क्रमेणास्य विमृशति जायते परा ।

તયા યુતઃ સ્વયં દેહ મન્યતે સત્ય રૂપકમ્ ॥૧૮॥

અર્થ:—હવે શાન્તિ નાશના વિચારને કહે છે. એ પ્રમાણે યોગબ્રહ્મ યોગી અજ્ઞાન આવરણ વડે દંદ સમભાવ ધારણ શાન્તિનો ત્યાગ કરી પોતાનો સંપૂર્ણ નાશ કરનાર એવી અજ્ઞાનમય વિસ્મૃતિને વશ થાય છે—કેમકે ભોગ રતપણાથી નિરંતર મોહયુક્ત રહે છે, એવી અશાંતિયુક્ત રહેનારો પોતાના અત્યરૂપરૂપ આત્માના સ્વરૂપનો લય કરી તેને બદલે પોતાના દેહદૃષ્ટિના નિમિત્તા ભાસને લઈ દેહ સ્વરૂપને સત્યરૂપ માને છે એમ અનાત્માને વિષે આત્મભાવ અવિદ્યા યુક્તપણાથી ધારણ કરે છે.

દેહે સંતોષમાપકે કૃતકૃત્યમિવસ્થિતં ।

મન્યતે વિપરીતે સ આત્માનં ભાગ્ય વર્જિતમ્ ॥૧૯॥

અર્થ:—એ પ્રમાણે યોગબ્રહ્મ યોગી પોતાના દેહને સત્ય માનતાં તેમાંજ સંતોષ ધારણ કરીને દેહને વિષે સંતોષના સંભવરૂપે ભોગ ભોગ્યત્વથી ભેડાય છે અને પોતાના આત્માને દેહના સુખથી કૃતકૃત્ય માને છે અને તેજ પ્રમાણે વિપરીતપણાવડે અપ્રાસિરૂપ ભોગહીન સમયે દેહમાં ભોગ્યહીનત્વ એમ અવિદ્યા જ્ઞાનયુક્તપણાવડે માને છે.

તતો યોગં પરિત્યજ્ય સ્વયં વિંધી પ્રજાયતે ।

વિંધે તન્મય માવેનાગમિષ્યતિ ન સંશયઃ ॥૨૦॥

અર્થ:—હવે જીવભાવની કેવળ નીચ ગતીને વર્ણવે છે. એમ દેહની સત્યતા દેહને વિષે સુખ બુદ્ધિ ધારણ કરનાર સ્વયં યોગી પોતાની યોગબુદ્ધિમાં અહંમમ ભાવ હીનતા ત્યાગી બિંબને વિષે પ્રારબ્ધ ભોગીના બિંબની પેઠે સમજતાં પોતાના આત્મામાં તન્મયભાવ વડે સ્થિત થાય છે અને બુદ્ધિમાં અહંમમ ભાવ ધારણ કરતાં દેહને વિષે તન્મયભાવ વડે પોતે બિંબી એટલે જીવાત્મારૂપે પોતાને માને છે. બિંબાત્મક બુદ્ધિને વિષે બુદ્ધિનાદાત્મ્યપણાથી બિંબીરૂપ જીવાત્મા કહેવાય છે. અને બુદ્ધિમાંજ તે બિંબ સ્વરૂપે સ્થિત થાય છે—આવે છે. બ્રહ્મનાં અલેહભાવનશક અજ્ઞાન ધારકપણા વડે આ સ્થિતી થાય છે એમાં શંકા નથી યોગબુદ્ધિમાં ઉત્થાન દર્શનથી આ કર્તાવ્ય છે.

एवं क्रमेण योगी स शान्तिहीन स्व भावतः ।

सदा तिष्ठति तं योगं नाश्रयते कदाचन ॥૨૧॥

અર્થ:—હવે અજ્ઞાનની દૃઢ પરિશિમાને કહે છે—એ પ્રમાણે યોગબ્રહ્મ યોગી ક્રમ વડે ભોગની ઇચ્છા ॥ આરંભ કરીને અશાન્તિ પર્યંત ક્રમવડે લાંબા કાળે શાન્તિહીન સ્વભાવથી અહંમમ ધારક સ્વભાવ પૂર્વક—માત્ર ભોગપરાયણતા સેવં છે અને બ્રહ્મના અલેહ પણાનો આશ્રય કદાપી ધારણ કરતો નથી. કેમકે 1નરંતર અજ્ઞાનયુક્ત રહે છે.

सुख युक्ते शरीरे स सुख युक्तो भवेत्स्वयम् ।

दुःख युक्ते तदा दुःखी नाना भाव परायणः ॥૨૨॥

અર્થ:—હવે સદાએ યોગહીનત્વ પણાને કહે છે—એવો યોગબ્રહ્મ યોગી નાના પ્રકારની ભેદ બુદ્ધિભાવ પરાયણ સ્થિતીવડે નાના પ્રકારની ભોગેચ્છાચુક્ત પોતાના શરીરે સુખ દુઃખમય દ્વંદ્વધારક ભાવથી થતાં પોતાને સુખયુક્ત કે દુઃખયુક્ત માને છે.

लेश मात्र मयं शान्तिं लभते न कदाचन ।

असंतोष युतो नित्यं भ्रમते भोग विषया ॥૨૩॥

અર્થ:—જ્યાં લોગની લીખા અત્યંત હોય ત્યાં સદાએ અસંતોષ-પાણું રહે છે. કેમકે વિષયસુખ માનનારાઓને વિષયોમાં સદાએ અતુષ્ટિ રહે છે. એવા જનો લોગ પ્રાપ્તિને માટે સદાએ જમણ કરનાજ રહે છે તેથી જરા પણ શાન્તિ લોગવાતી નથી.

મોગાર્થ વિવિધાન્યેવ નિત્યં પાપાનિ ચાદરાત્ ।

ચરતે સર્વં પુણ્યાનિ વિધિનિષેધ વર્જિતઃ ॥૨૪॥

અર્થ:—એ પ્રમાણે જાણ થયેલો યોગી લોગની પ્રાપ્તિને અર્થ નિત્યા-નિત્ય વિધિવિધ પ્રકારથી વિધિ નિષેધ વર્જિત થઈ પાપોનું આચરણ કરે છે. ત્યાં શ્રુતિ છે કે નાનુપહસ્ય મૂતાન્યુપ મોગઃસંભવતીતિ શ્રુતેઃ ॥ વિધિ નિષેધયુક્ત રહેતાં સર્વ પ્રકારના પુણ્યમાં પણ ભાગ લે છે. અને દાંભિક રીતે સત્કર્માચરણ કરે છે. પણ હૃદયમાં લોક તરફના મોહ વડે લોગપ્રાપ્તિ દર્શન થઈ છે.

વર્ણાશ્રમ યુતો યોગી સ્વધર્મં ત્યજ્ય નિત્યદા ।

પાપં ચરતિ વા પુણ્યં સ્વધર્મઃ સંયુતઃ કદા ॥૨૫॥

અર્થ:—હવે વર્ણાશ્રમયુક્ત યોગજાણના આચરણને કહે છે કે—એ પ્રમાણે વર્ણાશ્રમને વિષે રહેલા વાળો યોગજાણ યોગી વર્ણાશ્રમને વિષે રહેતો, થોડા સ્વ-ધર્મને ત્યાગ કરી—નિત્યાનિત્ય પાપાચરણ કરે છે. પાપાચરણ કાળમાં સુખદ લોગોની પ્રાપ્તિ થતાં તે સમજવા લાગે છે કે આ પાપાચરણથી જાણે સુખ થાય ત્યારે પાપાચરણ જ પ્રિય છે—તેજ પ્રમાણે પુણ્યાચરણને પણ જાણે છે. કેમકે વર્ણાશ્રમ આચાર સાધ્ય હોય તો પુણ્ય થાય છે.

મોગાન્ શુન્કે વિશેષેણ મોહ યુક્તો નિરંતરમ્ ।

યોગ ઋષ્ટ યમાભ્યાત સ્ત્યક્ત્વા યોગે નરો ભવેદ્ ॥૨૬॥

અર્થ:—હવે તેનો ઉપસંહાર કરે છે—અહંભમતા રૂપ માયા મોહયુક્ત લોગપ્રિય બુદ્ધિવડે એ પ્રકારે વિશેષ કરીને લોગોને લોગવે છે. અને તાદૃશ બુદ્ધિયુક્ત રહે છે. એ પ્રમાણે વર્તનારો યોગી યોગજાણ કહેવાય છે કેમકે જીવ-ભાવ ધારણ કરી દેહને વિષે સત્યતા અંગીકાર કરવાથી દેહને અભિમાની બની દેહ સુખને માટે પ્રયત્નવાન બની લોગોને લોગવે છે એ પ્રમાણે યોગના અધુરા પણાથી યોગને છોડીને ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કેમ વડે કરીને યોગજાણ થાય છે.

હૃદિ તસ્ય વિવેકશ્ચ સદા તિષ્ઠતિ મોહદઃ ।

પુણ્ય પાપ વિહીનોહં બ્રહ્મૈવ બ્રહ્મ માવિતઃ ॥૨૭॥

અર્થ:—અહિં પ્રશ્ન છે કે—બ્રહ્માનુભવયુક્ત યોગીને આવી રીતે પડેલા સંસ્કારોનો અભાવ કેવી રીતે થયો ??? તેના જવાબમાં કહે છે કે, એવા યોગીના હૃદયરૂપ બુદ્ધિમાં અહંભમ.ભાવ ધારણ સામર્થ્યથી મોહદાતા અવિવેક

ખડો થાય છે. અને તે એવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે કે અહં અનુભવ સામર્થ્યથી પ્રજ્ઞાભાવવાળી સમાધી વડે સાક્ષાત્કાર પ્રજ્ઞા તાદૃશ પુણ્ય પાપરહિત હું પ્રજ્ઞા હું એમ તૂર્વપાદમાં આવતાંજ મોહ થાય છે. યોગબ્રહ્મ યોગીના સંસ્કાર અલેદ છે છતાં અપકવ સ્થિતીને યોગીજ યોગબ્રહ્મ થાય છે. કેમકે પોતાના અનુભવ-રૂપ પ્રજ્ઞાસ્થિતી ધારકપણાના અભાવથીજ યોગબ્રહ્મ થાય છે. તેજ પાછો શમ-દમ સાધન પરાયણપણાથી એવો યોગબ્રહ્મ પુનઃ કમવડે પૂર્ણયોગીપણાને પામે છે. જે મંદ સ્થિતી ધારક છે તે અન્યજન્મમાં યોગીપણાને પૂર્વ જન્મ સંસ્કાર ભળથી પામે છે. આ ચિત્રથી ભૂમિયુક્તપણાવડે સંપ્રજ્ઞાત અસંપ્રજ્ઞાત સમાધી ભેદાનુભવ યુક્ત અપકવયોગીની સ્થિતી પ્રતિપાદન થઈ, જે સાર્વભૌમ ચિત્તના ધર્મથી નિરોધના પળ નિરોધપણાને જે પૂર્ણયોગી થાય તે પરીપકવ યોગી કહેવાય છે. કેમકે તે પૂર્ણયોગીની શાન્તિ સમાધિ વડે ચિત્તભૂતિહીનપણાએ ચિત્તના લયમાં પૂર્ણપણું છે. આના પૂર્ણયોગીને યોગબ્રહ્મ થવાનો અભાવ છે. એમ સર્વ શાસ્ત્રસંમત છે. યોગબ્રહ્મ તે તૂર્વપાદમાં પડી જવાથી અહંમમ ધારક છે અને યોગયુક્ત તે અહંમમ હીન છે અને પૂર્ણયોગી તે બુદ્ધિ ચિત્તના લય સાથે આત્માના લયયોગમાં તે પુનઃ દેહ જન્મના અભાવથી પ્રજ્ઞામાં પ્રજ્ઞારૂપાકાર થાય છે. એટલાજ માટે પુર્ણયોગી આત્માસહ ચિત્ત લય સમાધિ ધારકપણાથી બુદ્ધિ અહંમમ ભાવ ધારકહીન છે. ચિત્ત લય સમાધીથી ચેતના પૂર્વક દેહાદિયુક્ત જીવનયુક્ત પૂર્ણયોગી છે. અને તેને દેહાદિ-વિકારયુક્ત સમાધીની વિસ્મૃતિ વડે યોગબ્રહ્મ થવાનો સંભવ છે. એમ જો કહેતા હો તો એના તે પૂર્ણયોગી ભવે દેહાદિ વિકારયુક્ત છે છતાં ભેદરૂપ વિસ્મૃતિને પામતોજ નથી. પૂર્ણયોગી આત્માસહ ચિત્ત વડે પ્રજ્ઞામાં લયરૂપ છે. તેથી પુનઃ જન્મને પામતો નથી. પ્રજ્ઞામાં લય જનારની પુનઃ ઉત્પત્તિ નથી. એટલાજ માટે પૂર્ણયોગીને આત્મા ભાવની સમાધીધારક પણાથી સમાધી પછી ચેતનાત્મક ભાવનાનો સંભવ નથી, આત્માભાવ તે પ્રજ્ઞામાં અલેદ રૂપ સમાધી છે. એટલાજ માટે પૂર્ણયોગી જો સમાધી ધારક હોય તોજ હીનપણા યુક્ત થાય. પ્રજ્ઞામાં સમાધી અને અસમાધી ધારક દ્વંદ્વનો અભાવ છે—એટલાજ માટે તે સ્વેચ્છા વિહારી પૂર્ણયોગી બહુવો. યોગયુક્ત ભૂમિ પર્યંત હોય તે કદાપી યોગબ્રહ્મ થાય કેમકે દ્વંદ્વના ભાવ અભાવથી પૂર્ણયોગ સમાધી ધારકપણું છે. પ્રજ્ઞદારણ્યકમાં યાજ્ઞવલ્કયે પકવયોગી અને અપકવયોગી સંબંધે જનકના તારણાર્થે પુત્રાસો કરેલો છે પણ અથ બાહુલ્યપણાથી અત્રે વર્ણવેલું નથી. અહંમમ ભાવયુક્ત અને અહંમમ ભાવહીન પણા રૂપી દ્વંદ્વલય સમાધિસ્વપણા વડે યાજ્ઞવલ્કય મુનીને અહંમમ ભાવ ધારક યાજ્ઞવલ્કય ન બહુવા. યોગીશ્વર યાજ્ઞવલ્ક્યમિતિ સ્મૃતેઃ તેથીજ પૂર્ણયોગીને શાન્તિયુક્તપણું અને શાન્તિહીનપણા રૂપી દ્વંદ્વ નથીજ. કેમકે સ્વેચ્છા વિહારી છે—સમાધી

પૂર્ણતામાં દ્વંદ્વનો લય જાય છે. એ પ્રકારે દત્તાત્રેય-સંવર્તક-જડભરતઃ આદિને જાણવા. કેમકે તેઓની સ્વચ્છાવિહારી પૂર્ણયોગીની સ્થિતી છે. એટલાજ માટે શુભાશુભ આચરણ યુક્તપણાથી વેદાદિને વિષે શુભાશુભ કૃતિ ફલહીન યોગીને કહેલા છે. જ્યારે વેદાદિમાં યોગીઓના શુભાચરણને કહેલું નથી. તો તે મિથ્યાજ છે એટલાજ માટે યોગીની પૂર્ણ યોગ સ્થિતીમાં સ્વેચ્છા વિહારી જાણવા. ધ્રુવના અલેહપણા વડે શુભાશુભ આચરણ યુક્ત આત્માના દર્શનનો અભાવ છે.

અંતે સ નરકાન્ ગચ્છેત્ દ્વંદ્વ દુઃખ પ્રદાયકાન્ ।

યાતના ધોર રૂપાં તુ પતેત્ ભૂત્ત્વા ધરાતલે ॥૨૮॥

અર્થ:—હવે યોગજ્ઞ થયેલા જનની સ્થિતિને કહે છે—એવા યોગજ્ઞ પુણ્ય જીવાત્મા આ દેહના ત્યાગને અંતે દ્વંદ્વભાવ રૂપ હર્ષ શોકાદિ દ્વંદ્વના વિહારપણા વડે-દ્વંદ્વ ભાવનાશક યોગ સાધનથી લાઇ થયેલા પુનઃ દ્વંદ્વભાવ જગત પ્રાપ્તિરૂપ નરકને પ્રાપ્ત થાય છે. સભ્યોને માટે આ દ્વંદ્વભાવ રૂપ મહાયાતનાના નાગને અર્થે યોગ પ્રિયતા કહેલી છે. એવો નારકી અંતે નરક યાતના લોગવીને પુનઃ પૃથ્વી તલને વિષે તે પડે છે.

જસડવાચ ॥ યોગજ્ઞ ગતિં બ્રૂહિ યોગીન્દ્ર દયયા પરં ।

કથં નરક ગો ભૂત્વા યાતનાં પ્રાપ્નુયાત્પરં ॥૨૯॥

અર્થ:—એમ સાંભળી દક્ષ પ્રજાપતિ મુદ્ગલ માહારાજને પુછતા હવા, કે-હે યોગીન્દ્ર મુદ્ગલ માહારાજ !!! યોગીજ્ઞાના શ્રેષ્ઠપણાએ શિષ્ય તારક-પણાની અમારા ઉપર કયા કરી યોગજ્ઞના દેહ અનંતરની ગતિ અમોને કહો એવા યોગજ્ઞ જનો નરકની યાતના કેવા પ્રકારે લોગવે છે.

કર્મફલ પરિ ત્યાગાદિહ જન્મ ધરઃ કથં ।

સંભવે દ્વિત્વયો માતિ ચેષ્ટિતં યોગિનઃ પરં ॥૩૦॥

અર્થ:—હે માહારાજ !!! મારા સંશયના નાશને અર્થે પુછું છું કે-એવા યોગજ્ઞ યોગી યોગજ્ઞના મોહ પ્રાપ્તિરૂપ અવિવેકથી હું પુણ્ય પાપ વર્જિત યોગી છું એમ કર્મફલ પરિત્યાગ રૂપનો હેતુ સમજ્યો છતાં આ પૃથ્વી માં જન્મ ધરનાર કેવી રીતે થાય છે ?? કેમકે કર્મફલને આધીન જન્મ છે તેનો મને વિસ્મય થાય છે. કર્મફલ ત્યાગને સમજ્યો છતાં જન્મ ધરવો પડે એ મહાન્ વિસ્મય છે. યોગજ્ઞના પરેની યોગીની ચેષ્ટા છે તે જાણવાની છે.

જુગલ ઉવાચ ॥ બ્રહ્મણિ બ્રહ્મભૂતસ્ય પુનર્વિષય સેવનાત્ ।

બ્રહ્મણો ચાક્ષીનીસ્પાતે સ્થાનં ન મવેત્ કિલ્મ્ ॥૩૧॥

અર્થ:—એ પ્રમાણે દક્ષ પ્રબળપતિના સંશય પ્રશ્નને સાંભળી તેના ઉત્તરને કહેતા હવા. કે-પ્રથમજ યોગસામર્થ્યથી અજ્ઞ પ્રજ્ઞથી આઘ લઈને કોઈક કાળે 'પ્રજ્ઞમાં પ્રજ્ઞીભૂત' પણાનો યોગી થાય છે. તે યોગી પુનઃ વિષયવિહારી પણાથી 'વિષયોમાં દેહોહ' મમભાવ ધારણથી પુનઃ વિષયને સેવે છે તેમજ બ્રહ્મા પર-માત્માની ભક્તિહીનતાએ ભક્તિ બુદ્ધિમાં અહંમમ ભાવથી આત્માપણાની હીનતાએ પ્રજ્ઞને વિષે અલેદાત્મક સ્થાનની પ્રાપ્તિ દેહાન્તે થતી નથી.

અપાર પુણ્યયોગેન બ્રહ્મણિ દેહિનઃ કદા ।

રસોત્પત્તિર્ભવે દક્ષ સર્વ શ્રેષ્ઠસ્ય યોગદા ॥૩૨॥

અર્થ:—એવા દેહી પુરૂષને પુનઃ દેહ ધારણ કરવાનું કારણ અધ્યાયની સમાપ્તિ પર્યંત વર્ણવે છે હે દક્ષ પ્રબળપતિ!!! અતિ અપાર પુણ્યયોગે વડે અનેક જીવજંતુ અવતારમાં માત્ર મનુષ્યાવતાર અને તેમાં પણ અપાર પુણ્ય યોગે વર્ણાશ્રમ ધર્મ મર્યાદાવાળા ભારત વર્ષમાં બ્રાહ્મણનો દેહ અને તેમાં પણ અપાર પુણ્યયોગથી અનેક જન્મ સંચિત યોગ સંસ્કાર વડે જ્ઞાનયોગમાં 'પ્રતી' તેથી પણ શ્રેષ્ઠ સંસ્કારયુક્તપણાથી મુક્તિ પરાયણ સદબુદ્ધિ અને તેથી પણ શ્રેષ્ઠ સંસ્કાર વડે યોગદાતા સમાધિ વડે બ્રહ્મ રસોત્પત્તિ-પુણ્ય સાધન પ્રાપ્તિ-સંતસમાગમ અને પ્રભુમાં ભક્તિ 'પ્રતી' એ સર્વ કોઈ એક જન્મમાં મહા પુણ્ય સંચય યોગમાંજ થાય છે, એમ બહુ ગીતામાં પણ કહેલું છે.

દેહ વિષય સંયોગાદ્ દ્વંદ્વ ભાવ પરાત્મનઃ ।

નાના પાપાદિ યોગેન પુણ્યં સ્વલ્પં પ્રહીયતે ॥૩૩॥

અર્થ:—હવે અદ્ય પાપાચરણના અદ્ય ફળને કહે છે-માત્ર દેહ વિષય સંયોગથી દ્વંદ્વભાવ પરાયણ આત્મા (જીવાત્મા) બુદ્ધિમાં અહંમમ ભાવધારક પણાએ નાના પ્રકારના અનેક જન્મ કૃત પાપયોગ વડે તેમજ પૂર્વ જન્મકૃત યોગ સમાધી ત્યાગ અનંતર કૃત પાપ યોગ વડે સ્વલ્પ પુણ્યનો નાશ કરે છે.

મૃતોયં શિવ લોકે વૈ વૈકુંઠે સૌર શાક્તયોઃ ।

બ્રહ્મણઃ ઇન્દ્ર લોકે વા પતેદં તેન સંશયઃ ॥૩૪॥

અર્થ:—હવે તેવા યોગબદ્ધની નરક પ્રાપ્તિને વર્ણવે છે-આ યોગબદ્ધ જીવાત્મા યોગી મરી જાય તો તે શિવ લોકમાં પતન થાય છે-જ્યારે શિવ ભક્તિથી તેના અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય ત્યારે યોગ રત થતાં પુનઃ યોગી થઈને બ્રહ્મ સ્વરૂપને પામે છે. બ્રહ્મ સ્વરૂપમાંથી પડેલા પુરૂષ પ્રથમ શિવલોકને પ્રાપ્ત થાય છે કેમકે બ્રહ્મ લોકના નજીકમાં શિવ લોક છે-એ પ્રમાણે શિવ લોકની નિચે વિષ્ણુનો વૈકુંઠ છે. તેનું પણ એમજ સમજવું ત્યાંથી પણ એમજ શુદ્ધ ચિત્તથી શિવની ઉપાસના કરીને શિવ લોકમાં અને શિવ ભક્તિના

જાતે પૂર્ણ પ્રજ્ઞ લોકમાં જાય છે. એ પ્રમાણે વૈકુંઠની નીચે સૌર લોક છે ને તેની નીચે શક્તિનો લોક છે ત્યાં ગાયત્રીના જાપથી અને પ્રભુવના જાપથી શુદ્ધ થઇને પાછળ જતાવ્યા પ્રમાણે અનુક્રમે પ્રજ્ઞ લોકમાં જાય છે. સૌથી નીચે પ્રજ્ઞા આદિ દેવોનાં સ્થાન તેમ સર્વથી નીચે ઇન્દ્રાદિ લોક છે. ત્યાં અશ્વમેધાદિ યજ્ઞ વડે શુદ્ધ ચિત્ત કરી અનુક્રમે અનુક્રમે ઉપર જાય છે.

શોક હર્ષ પ્રદં વિશ્વં નાના દ્વંદ્વ સમન્વિતમ્ ।

નરકો નાત્ર સંદેહો યોગિનાં શાસ્ત્ર સંમતમ્ ॥૩૫॥

અર્થ:—હવે નરકના સ્વરૂપને કહે છે—સ્વર્ગમાં દ્વંદ્વ હર્ષ શોકમય છે. જો પુરુષાત્મક પણ દ્વંદ્વ છે—અરૂપ કે અધિક ઐશ્વર્ય પણ દ્વંદ્વ છે. દૈત્ય અને દ્વિર્ગરૂપ પણ દ્વંદ્વ છે સ્વલોભ પ્રાપ્તિ રૂપ હર્ષે અપ્રાપ્તિ રૂપ શોક એ પણ દ્વંદ્વ છે એમ સર્વત્ર દ્વંદ્વ છે—આ દ્વંદ્વ સમન્વિત એવું જે વિશ્વ તે યોગીજનો માટે નરક છે. જીવાત્મા દેહ દ્વંદ્વ ભાવ વડે શરીરમય બની જે કુત્સીત કરે છે તે નરકને પ્રાપ્ત થાય છે યોગી દ્વંદ્વ બાબુથી છુટતાં તે મહાન યોગી થાય છે—તેજ શ્રેષ્ઠ છે. દ્વંદ્વને પ્રાપ્ત થનાર સ્વર્ગ લોકને પ્રાપ્ત થાય પણ યોગીઓનું નરક છે એમ જાણેા. એમ શાસ્ત્ર સંમત યોગીજનોએ વર્ણવેલું છે.

ઉત્પત્તિ નાશ સંયુક્તં ત્વક્ત્રા બ્રહ્મ પરાયણઃ ।

બ્રહ્મણિ બ્રહ્મભૂતઃ સ પુન દ્વંદ્વ પરોયતઃ ॥૩૬॥

અર્થ:—હવે નરકના દુઃખનું વર્ણન થાય છે. જે પ્રજ્ઞપરાયણ યોગીઓ દ્વંદ્વોના દુઃખને સહન ન કરી શકે તેજ ઉત્પત્તિનાશ સંયુક્ત દ્વંદ્વો પરીત્યાગ કરે છે. એવા પ્રજ્ઞાભૂત યોગીજનો પ્રજ્ઞાનાંજ રમતા હોવાથી પુનઃ દ્વંદ્વમાં જનારને નિર્લજ્જ જ માને છે. જેમ જ્ઞાન પોતાનું ઓકરેલું અનાજ પોતે જેમ ખાય. તે બરાબર જાણે છે.

વિકુંઠાદિ પદે સંસ્થો દ્વંદ્વં શુન્કે નિરંતરં ।

ઉત્પત્તિ નાશ સંયુક્તં નાના ધોગ પરાયણઃ ॥૩૭॥

અર્થ:—હવે દ્વંદ્વ માત્રના લોગોને વર્ણવે છે. આ યોગીજનોનું પ્રજ્ઞમાં પ્રજ્ઞાભૂત-પણું તે તુર્યાતીત પ્રજ્ઞ સ્વરૂપ શ્રીમાહાગણપતિની ઉપાસનાનું ફળ છે—તેથી નીચે સ્વાધીન સહજનંદ યોગની નેતી ઇશ્વર પદની પ્રાપ્તિ તે તુર્યાપાદ શિવ પ્રજ્ઞની ઉપાસનાનું ફળ છે. એમ ઇશ્વરપાદ પર્યંત તો ઠીકજ છે. પણ તેથી નીચેના સમપાદ—સત્પાદ અને અસત્ પાદની વિષ્ણુની—સૂર્યની અને શક્તિની ઉપાસના કેવળ માયાના દ્વંદ્વ રૂપ તેમ જીવાત્મા પ્રજ્ઞની ઉપાસના હોવાથી દ્વંદ્વના ભય ત્રાસ રૂપની છે. માત્ર વૈકુંઠ લોકની પ્રાપ્તિ રૂપ વિષ્ણુ પ્રજ્ઞ પદની ઉપાસના કરનાર યોગીને નિરંતર સુખમિશ્રિત દ્વંદ્વનાં દુઃખોજ લોભવનાં છે.

હવે તે દ્વંદ્વાને કહે છે—જે બિત્પત્તિ નાશ સંયુક્ત દ્વંદ્ છે. તે સ્વર્ગ લોક છે—
ત્યાંથી પકનાર દ્વંદ્ યુક્ત નાના પ્રકારના લોગ પરાયણપણુ વડે તેજ પ્રાપ્તિ રૂપ છે.

અતો યોગી પ્રજાનાથ સ્વર્ગારૂપા જ્ઞરકાનરનાન્ ।

યુત્તવા દ્વંદ્ મયાન્યશ્ચાત્ રહજન્મ ધરો મવેત્ ॥૩૮॥

અર્થ:—હે પ્રજાનાથ દક્ષ !!! હવે યોગ બ્રહ્મા આચરણુને કહે છે.
દ્વંદ્મય સ્થાનના યોગી સ્વર્ગ અને નર્કને લોગવી પશ્ચાત્ પુનર્જન્મ ધારણુ કરે છે
સ્મૃતિ કાર કહે છે કે—યુત્તવાયુગ સહસ્રાણિ સેંદ્રલોકેમહીયતે ॥ સચ્યુતસ્તુ પુનસ્તસ્માત્
રુદ્રલોકાન્કમેણતુ ॥ નિત્યંપ્રમુદિતસ્તત્રયુત્તવા સુલમનામયં ॥ દ્વિજાનાં સદનેદિવ્યે
કુલેમહતિજાયતે રિતિ વળી પદ્મ પુરાણમાં કહે છે કે—બ્રહ્મલોકાચ્યુતશ્ચાપિ વિષ્ણુ-
લોકેસમુત્પતેત્ ॥ વિષ્ણુલોકાત્પરિબ્રજ્યે રુદ્રલોકેસગચ્છતિ ॥ તસ્માદપિચ્યુતઃ સ્થાનાત્
દ્વિપેષુસહિજાયતે ॥ સ્મૃતિઃ વળી અન્ય યોગશાસ્ત્રે પતંજલી કહે છે કે—
પરિણામ તાપસંસ્કાર દુઃસૈર્ગુણવૃત્તિવિરોધાચ્છ દુઃસમેવ સર્વ વિવેકિનઃ ॥ (પાઠ ૨
સુત્ર ૧૫) પરીણામ દુઃખ વડે—તાપ દુઃખ વડે અને સંસ્કાર દુઃખ વડે તથા
ગુણોની વૃત્તિના વિરોધથી વિવેકી જનોને સર્વ દુઃખજ છે—આ પતંજલી
મહારાજના વચનથી દુઃખ એજ નરક છે વળી નિરાશ્રમ્યોપનિષદમાં પણ
સંસાર વિષયી જન સંસર્ગઃ નરકઃ ॥ સંસારના વિષયી જનનો સંસર્ગ એજ
નરક છે—એમ સર્વ સ્થાને કહેવ અને તે દુઃખરૂપ નરક આ સર્વ વિધ છે.
ભારતના મોક્ષ પર્વમાં સ્વર્ગાત્મકાન્નરકાન્ યોગબ્રહ્મોગચ્છતીતિ ॥ સ્વર્ગ પદ પછી
નરકમાં યોગ બ્રહ્મ પુરૂષ બધ છે.

મવેયોગી કુલે તસ્ય જન્મ વા તાપસે કુલે ।

ઋદ્ધિ મતાં સતત્રાપિ પુનર્યોગં ચિદ્વિષતિ ॥૩૯॥

અર્થ:—એવો યોગબ્રહ્મ પુરૂષ પછી વસિષ્ઠ—અત્રી આદિ યોગીના કુલમાં
અથવા તપસ્વી સુનીના કુલમાં અથવા શ્રીમત્તાના કુલમાં જન્મ ધારણુ કરે છે—
એ પ્રમાણે જન્મ ધારણુ કરીને યોગ સંસ્કાર યુક્તપણુથી પુનઃ યોગ માર્ગને વિષે
આચરણુ કરતાં હવે લોગ યુક્ત અહંમમ ધારણુ કરતો નથી કેમકે ત્રાસ લોગ-
બ્યાનું ભાન રહે છે અથવા બુદ્ધિ છે. બોધને આગે છે. માટે બળ્યૂત રહે છે.

પૂર્વ સંસ્કાર યોગેન ન મોગે સ રમેત્ કદા ।

વિત્તં તસ્ય મહા યોગી પ્રમવેત્સ્વરૂપ યોગતઃ ॥૪૦॥

અર્થ:—એવો યોગી પૂર્વ યોગ સંસ્કારના યોગ વડે વૈરાગ્ય યુક્તપ-
ણુથી કદાપી પણ લોગને વિષે અહં મમત યુક્ત રમતો નથી. તેવાઓનું
ચિત્ત યોગને વિષેજ પ્રેમવાણું રહે છે. તે સ્વરૂપ યોગ વડે સ્વરૂપકાળ યોગ

સાધનથી તે મહાયોગી થાય છે અને તેથી તે પૂર્વ જન્મના અભિનિવેશ કલેશાદિ જન્મ ધારણ કરવાના દુઃખને સહન કરી શકતો નથી.

પુનર્ન યોગ ભ્રષ્ટઃ સ સંભવેદ્ બ્રહ્મણઃ મુત ।

શાન્ત્યાં યુક્ત સ્વભાવેન શરીરં પોષયેન્મુદા ॥૪૧॥

અર્થ:—હે પ્રદ્યાના પુત્ર દક્ષ !!! એવો મહાયોગી પુનઃ યોગભ્રષ્ટ કદાપી થતો નથી. તે પોતાના શાન્તિ યોગની પ્રાપ્તિપૂર્વક શાન્તિયુક્ત સ્વભાવથી પોતાના શરીરનું માત્ર પોષણ કરતો 'પૂર્વ' સંસ્કાર માહાત્મ્ય વડે અગૃતજ રહે છે.

એતે બ્રહ્મણિ યોગી સ તદાકારો ભવેત્પરં ।

યોગ સંસ્કાર પુણ્યેન સ્થિતિં લબ્ધ્વા મહામતિઃ ॥૪૨॥

અર્થ:—એવો યોગી યોગ સંસ્કાર પુણ્ય બળ યોગ સ્થિતીને પ્રાપ્ત થઈને આયુષ્યના અંતમાં તદાકાર પરશ્રવ્ય સ્વરૂપને પામે છે, આયુષ્યકાલમાં જ્ઞાન ભક્તિની અસેદ્ધતાએ પરશ્રવ્ય રૂપ રહેતો હતો અને આયુષ્યના અંતમાં પણ તેમજ રહે છે.

एतच्च कथितं पूर्णं योगभ्रष्टस्य चेष्टितं ।

किंपुनः श्रोतुं मिच्छते वद घातवदाम्पहम् ॥૪૩॥

અર્થ:—એમ યોગ ભ્રષ્ટ પુરૂષ યોગીની ચેષ્ટાઓ સર્વ રીતે તમોને કહી સંભળાવી છે હવે તમને શું શંકા છે—તે કહો કે હે દક્ષ !!! હું કહીશ કેમકે સંશય નાશાર્થે આ યોગ મીતાનું વિવેચન છે.

ॐ तत्सदिति श्रीमद्योगगीता सुपनिषत्सुगमासु योगामृतार्थं शास्त्रे श्रीमदान्त्ये पुराणोपनिषदि मौद्गले महापुराणे नवमखंडे योग चારित्रे मुद्गल दक्ष संवादे योगभ्रष्ट चरित्र निरूपणं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ યોગમીતાયાં ચતુર્થોઽધ્યાયઃ ॥ ૐ ૐ ૐ

ॐ श्री सद्गुरु परमात्मने नमः ॥

॥ योगगीतायां पंचमोऽध्यायः ॥

वक्ष्ये उवाच ॥ चित्तं चंचलमत्यंतं विषयेषु परायणम् ।

दुर्ग्रहे शान्तिं संयुतं न भवेन्मुनि सत्तम ॥१॥

अतो योगस्य प्राप्त्यर्थं सिद्ध्यर्थं युगलं ततः ।

उपायं वद चित्तस्य जयार्थं वा परंप्रभो ॥२॥

અર્થ:—ઉપર પ્રમાણે અત્યંત ત્રાસ યુક્ત યોગબ્રહ્મ યોગીની સ્થિતી સાંભળી દક્ષ વિસ્મીત થઈ બોલ્યા. હે મુનિ સત્તમ સુદૃઢ માહારાજ !!! પ્રત્યક્ષ વિષય સુખાનુભવ યુક્ત આ ચિત્ત ઘણું જ ચંચળ છે. બ્રહ્મને વિષે સસક્ત થયેલું ચિત્ત કે જે બ્રહ્મસુખ અનુભવયુક્ત અલેહ હોવાથી કદાપી ચંચળ નથી જ નથી. છતાં વિષયોમાં પરાયણ હોવાને સુખદા જે વિષયો તેના સુખમાં અનુભવયુક્ત થયેલું ચિત્ત ચંચળ પણાને પામે છે. બ્રહ્મસુખના અનુભવનાળું ચિત્ત હેલાદિકનું પોષક નથી. આવી જે જીવન્મુક્ત સ્થિતી માત્ર નિશ્ચયપણા ની છે અને તે આયુષ્યના અંતપર્યંત સુખ પ્રાપ્તિના સંભવરૂપ છે. ત્યારે ચિત્ત ના વેગને મદન કરીને જન્માદિ દુઃખનારાક શાન્તિયુક્ત કાર્ય, મહાસુખની પ્રાપ્તિને માટે ચતુર્પૂર્વક, હેલાદિકના પ્રારબ્ધાધીન પોષકપણાની ભાવનાએ થાય. તેમ શ્રેષ્ઠ છે. પણ ચિત્ત અત્યંત દુર્ગ્રહ છે. પ્રત્યક્ષ દેહ વિષયસુખ આસક્ત રહેલા ચિત્તને પ્રયત્નવાને વિવેકથી મદન કરે છે. તોપણ ત ચિત્ત વિષયો તરફ વળી વળીને જાય છે, કેમકે ચિત્ત વશ કરવાનું અસક્ત છે. એટલાજ માટે ચિત્ત દુર્ગ્રહ છે. તે શાન્તિયુક્ત થતું નથી. કેમકે ચંચળ સ્વભાવયુક્ત છે. તેથી વિષયો પરાયણતાની નિયી ગતી રહેજે થાય છે. (૧) હે સુદૃઢ માહારાજ !!! એટલાજ માટે વિષયાસક્ત ચિત્ત સ્વભાવથી યોગપ્રાપ્તિને વિજય થતો નથી. તેથી યોગપ્રાપ્તિ કરવા માટે અને શાંતિ સ્થિતી પ્રાપ્તિને માટે અને ચિત્તના વિજયાર્થે સ્વરૂપ પ્રયત્નપૂર્વક ચિત્ત સ્વાધીન કરવા જે કંઈ ઉપાય હોય તે કહો. આ ચિત્ત દુઃસાધ્ય છે. (૨)

શ્રીમુદ્ગલ ઉવાચ ॥ પંચ ચિત્તેષુ યદ્વિર્વિં સ્થિતં ખ્રાન્ત્યા સમાન્વિતમ્ ।

ચિંતામણેઃ સમાલ્યાતં તસ્યૈવ ભજનં ચરેત્ ॥૩॥

અર્થ:—એમ દક્ષ પ્રભાવતિના પુછવાથી ચિત્તવિજયના ઉપાયને શ્રી-સુદૃઢ મહામુની કહેતા હતા. કે પાંચ પ્રકારના ચિત્તને વિષે માયા ખ્રાન્તિ સુદૃઢ જે જિંમસ્થિત છે તેને ચિંતામણી પરમાત્મા કહેવાય છે. અહિંયાં પ્રભાવી

સમજવું કે ચિત્તના અલેદપણાથી ચિત્તનો ચાલક તે ચિંતામણી છે. ત્યારે ચિત્તના અલેદપણાએ ચિત્તનો ચાલક એમ સભવે નહિ ચાલકથી ચિત્ત ભાન છે. તેમ તમે કહો તો સત્ય છે. તથાપિ સમજવું કે ચિત્તના અલેદવડે જ ચિંતામણી બાણવો, જેમ તત્ત્વમત્યાદિ મહાવાક્ય અલેદપણાએ છે તેમ બાણવું, કદાપિ તેના લેદનો અભાવ છે. તથાપિ લેદ પ્રાપ્તની પેઠે માયા વિહારયુક્તપણાથી દેખાય છે. ત્યાં માયારૂપ દ્વંદ્વ અલેદપ્રકાર છે તેજ માયા વિહારયુક્ત દ્વંદ્વભાવ પ્રાપ્ત હોય તેમ માયાના તાદાત્મ્યપણાથી જણાય છે. તેજ પ્રમાણે ચિત્ત જે બુદ્ધિ તેના તાદાત્મ્યપણાની પ્રાપ્તિરૂપ આ બુદ્ધિમય પ્રકાર જણાય છે, તેજ પ્રમાણે વિષયલોગયુક્ત સિદ્ધિભાવ પ્રાપ્તની પેઠે પણ બાણવું. હર્ષશોક યુક્તપણાથી હર્ષશોકાદિ સિદ્ધિને આધીન છે તે સિદ્ધિના સિદ્ધિ-પુષ્ટિ એવા લેદો છે. એ પ્રકારે માયારૂપ સિદ્ધિબુદ્ધિને વિષયોના અનુભવપણાથી બાણવી, માયા-વિપરીત જ્ઞાનાત્મિકા હોવાથી તે યુક્ત જે ચિંતા મણી (પરબ્રહ્મ) તે લેદપ્રાપ્તરૂપ હોય એમ દેખાય છે. માયાના સંભવથી અલેદ પ્રકાર લેદ દર્શનરૂપ વિપરીત જ્ઞાનરૂપી માયાવડે સમન્વય છે. માયા સંમધે પ્રમાણ નથી કેમકે મિથ્યા જ્ઞાન્તિરૂપ છે. સર્વ વિષયં વ્રજ્ય પૂર્ણમિદં ઇત્યાદિક શ્રુતિથી આ વિશ્વ પ્રકાર છે. અથવા પૂર્ણપ્રકાર છે. એમ પ્રતિપાદન થાય છે એટલા માટે વિપરીત જ્ઞાન સ્વરૂપ માયા છે. પાંચ પ્રકારના ચિત્તમાં પૂર્વોક્ત કહ્યા પ્રમાણે જ્ઞાન્તિરૂપ માયાના વિપરીત જ્ઞાનયુક્ત બિંબને સાક્ષાત્ બિંબ બાણવું. આ બિંબમાં વિહારનો અસંભવ છે. બિંબીથી જેમ બિંબ પડે તે બિંબના વિકારયુક્તપણાથી બિંબી વિકારયુક્ત થતો નથી. પ્રક્લ્પસ્વરૂપમાં લેદનો અસંભવ હોવાથી માયા વિકારયુક્ત જેવો જણાતો છતાં તે પ્રક્લ્પ વિકારવત્ થતો નથી. તે પ્રમાણે બિંબ કહેવાય છે. ભલે માયાવિકારી પ્રક્લ્પ કહેવાય પણ લેદવિકારના અભાવરૂપ છે. એમ માયાવિકારીપણાથી પાંચે પ્રકારનું ચિત્ત છે એમ યોગીજનો વર્ણવે છે. એવો જે ચિંતામણી પ્રક્લ્પ તે માયા વિકારી જેવો જણાતો છતાં તે માયાવિકારી નથી તેથી તેનું ભજન કરવાથી લેદનો અસંભવવડે પુરૂષ ભક્તજન અલેદ પ્રક્લ્પ સ્વરૂપને પામે છે.

તેન ચિત્તં જયેયોગી નાન્યં પશ્યામિ મો વિધે ।

વિના ચિત્ત જ્યં ચાગ દાયકં નાત્ર સંશયઃ ॥૪૪॥

અર્થ:—હે પ્રક્લ્પના પુત્ર દક્ષ!!! તેથી ચિંતામણી પ્રક્લ્પસ્વરૂપના ભજન પડે ચિત્તનો વિજય થાય છે. ચિંતામણીની સત્યતા અંગીકાર કરવા માટે અન્ય માયામય વસ્તુને અસત્યરૂપે અંગીકાર કરવાની જરૂરથી, વૈરાગ્યાદિક સાધનયુક્ત ચિંત કરવાની જરૂર બાણવી. કેમકે તે ચિત્ત એટલે બુદ્ધિ, તે પોતાના પતિ (માહાશ્વર્યપતિરૂપ ચિંતામણી) ને આધીન છે.

તેમજ કમચુકત પૂર્ણયોગને આપનાર તેમ પૂર્ણયોગ સ્થિતો પ્રાપ્ત કરનાર તે
સિદ્ધિ પતિ-સર્વ સિદ્ધિને દાતા પતિરૂપે છે. કોઈ પ્રશ્ન કરે કે, આ પ્રથમ
બુદ્ધિ મુખ્ય છે. કેમકે બુદ્ધિમાં તે બિંબીત પ્રજ્ઞ છે, પછી સિદ્ધિ મુખ્ય છે.
બુદ્ધિ બિંબીત પ્રજ્ઞનો વિહાર છે. અને તે સિદ્ધિને આધીન છે. એમ બે
કહેતા હો તો, તેમ નથી. સિદ્ધિ અને બુદ્ધિ એ સમાનકાળવડે પ્રજ્ઞને વિહાર
દાતા છે. હવે તે કહે છે. જ્યારે બુદ્ધિમાં તે બિંબી બિંબીત થાય છે, તેજ
કાળે તત્ક્ષણ તેના વિહારના જ્ઞાન ધારણથી વિહારચુકત થાય છે. અને તુરંતજ
દ્વંદ્વભાવ ધારણથી તે દ્વંદ્વમાયા વિહારી પ્રજ્ઞ કહેવાય છે જેમ અગ્નિ અને
અગ્નિની જ્વાલા એ બંને સમાનકાળેજ છે તેમ આ જાણવું, માયા ધારણવડે
સમકાળમાં દ્વંદ્વ ધારણાનો સંભવ છે. તેથી તે બુદ્ધિનો વિચ્છેદ કરવા માટે
યોગદાયક ચિંતામણીના ભજન સાધ્ય વિના અન્યમાર્ગ નથીજ નથી.

દક્ષગ્ધવાચ ॥ મુગમં વદ માર્ગમે સર્વેભ્યો બ્રહ્મદાયકં ।

સંસેવ્ય જંતવઃ સર્વે બ્રહ્મીભૂતા ભવંતિ વૈ ॥૫॥

અર્થ:—એમ સાંભળીને દક્ષ પ્રજાપતિ-શાસ્ત્રચુકત ચિંતામણી પરમાત્મા
ના ભજનની એક નિષ્ઠતાદુઃસાધ્ય છે. કેમકે ચિત્તની એકનિષ્ઠતાના અસંભવથી
વિષયચુકત ચિત્ત અનન્યતા અંગીકાર કરી શકતું નથી, એટલાજ માટે કમવડે
સર્વતારક મુગમ્ય માર્ગ પુણું છું. હે મુદ્દગલ મહામુની !!! સર્વ મનુષ્યમાત્ર
ને પ્રજ્ઞ પરમાત્માની પ્રાસિદ્ધિ ચિંતામણીના ભજનને માટે એકનિષ્ઠ ચિત્તકારક
મુગમકમ કહો. કેમકે ચિત્ત વિષયનિષ્ઠ હોવાથી ગણેશ ચિંતામણી પ્રજ્ઞસ્વરૂપ
માં એકનિષ્ઠા ધારણ કરી શકતું નથી. તેથી ચિત્ત એકનિષ્ઠાચુકત કરવાનો માર્ગ
મને કહો. તે માર્ગ સર્વજનોને માટે એવનારૂપ થાય. અને તેથી કમસાધ્ય
બ્રહ્મીભૂતપણાવડે જીવાત્માઓ પોતાના બ્રહ્મીભૂતપણાને પામે.

મુદ્દગલ ઉવાચ ॥ અજ્ઞાનેન સમાયુક્તો નરો વિષય લંપટઃ ।

શિશ્રોદર પરો નિત્યં યોગેનેચ્છતિ કર્હિચિત્ ॥૬॥

અર્થ:—એ પ્રકારે દક્ષના પુછવાથી મુદ્દગલ મહામુની કહેત હવા કે
હે દક્ષ !! માયાપૂર્ણ અહં મોહવડે અવિદ્યામય અજ્ઞાનથી યુક્ત એવા દેહ
વિષયલંપટ વિષયેચ્છા યુક્ત શિશ્રોદર પરામણ (શુભેન્દ્રિયવિહારી અને બિહર
પોષણવિહારી) એમ નાના પ્રકારના લોગમાં અત્યંત આસક્ત બનેલા. નિત્ય
નિત્ય લોગને લોગવી રહ્યા છે. તેવા કદાપી કોઇએકકાળે પણ યોગની ઇચ્છા
કરતા નથી. એવા અજ્ઞાનીજનો મોક્ષેચ્છા હીન બુદ્ધિવડે સદાએ લોગપ્રિયતામાં
રમણ કરે છે.

તસ્ય સકામિકં કર્મ કુલ્લદં બોધયેત્પરમ્ ।

અલભ્ય માપકં જનાચરેલ્લોભ સંયુતઃ ॥૭॥

અર્થ:—એવાએની મોક્ષરૂચીના ક્રમને કહે છે. એવા અજ્ઞાનયુક્ત જીવાત્મા પોતાની હૃદયયુદ્ધિની ઈચ્છીત રૂચી પ્રમાણુ મોધકારક અલભ્યની પ્રાપ્તિને માટે સિદ્ધિ આપનાર કોઈ દેવની સાધ્યતા મેળવવા, થોડા પ્રયત્નથી સુખ આપનારની પ્રાપ્તિને માટે સક્રમિક કર્મ કરે છે. અને લોગ પ્રાપ્તિરૂપ લોભ સંયુક્ત જીવાત્મા તેવાં કર્મોને સત્કર્માચરણ માને છે સાચી રીતે સત્કર્મા ચરણહીન ફક્ત પાપનો નાશ કરનાર ક્રમિક કર્માચરણ થતું હોય તો ભલે. પણ સાચી રીતે તો તેમ ગણાય નહિ.

અલભ્ય લભ્ય લોભેન ત્યક્ત્વા પાપં મહા સ્વલઃ ।

સત્કર્મ નિરતો ભૂત્વા ચરેત્પુણ્ય નિરંતરં ॥૮॥

અર્થ:—એવો મહા ખળ પુરૂષ પૂર્ણ પાપનિષ્ઠ-જે વસ્તુ અલભ્ય છે તેની પ્રાપ્તિને માટે લોભવડે મોહીત બની પાપને ત્યાગી સત્કર્મમાં પ્રીતીવાળો થાય સત્કર્મ આચરણથી પાપ નાશ થાય છે એમ પુણ્યશિલ થઈને નિરંતર વિશ્વાસધારકપણાથી સુખ પ્રાપ્તિને માટે પુણ્યને માર્ગે ભય છે.

તતસ્તે નૈકભાવેન પાપં નષ્ટેત્ નિરંતરં ।

શુદ્ધોત્પત્તં નરં કુર્યાત્કર્મ કામયુતં પરં ॥૯॥

અર્થ:—એમ તે પુણ્ય આચરણની એક દૃષ્ટિથી નિરંતર પાપનો નાશ કરવાની ઈચ્છા કરે છે, તેથી પાપહીન થતાં પુણ્યની રૂચી ઝીતપત્ત થાય છે. પછી આ પુરૂષ અત્યંત કામયુક્તપણા પૂર્વકે બહુ પ્રયત્નથી કમસાધ્યરૂપ પાપહીન પ્રભાવથી સત્કર્મોનું આચરણ ધારે છે.

સમાપ્તુયા તત્તોઽલભ્યં હયંચેત્પુનરે વસઃ ।

વિશ્વાસેન સમાયુક્તઃ કુર્યાત્કર્મ વિશેષતઃ ॥૧૦॥

અર્થ:—એવો અલભ્યની પ્રાપ્તિને માટે યત્ન કરનાર હૃદયથી કર્મ કરતો છતો ફલપ્રાપ્તિ સંભવથી સકર્મ કરે છે, એ પ્રકારે માત્ર વિશ્વાસવડે સમાયુક્ત જીવાત્મા સુખની પ્રાપ્તિને માટે પુણ્યકર્મ આચરતો અને કર્મોને સત્ય માનતો વિશેષ વિશેષ સત્કર્મ કરે છે. કેમકે માત્ર સત્કર્મથી સ્વર્ગાદિકસુખપ્રાપ્તિનો સંભવ છે.

અથવા નૈવ સંપ્રસપ્તલભ્યં તેન તં તદા ।

ઉપાદિશેદ્ધિઃપ્રાપ્તિર્ક સત્કર્મ ચાચર ॥૧૧॥

અર્થ:—અથવા એટલે પશ્ચાત્તરે તે જીવાત્મા, આ કરાતા સત્કર્મથી અલભ્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ ન થાય તો તે નિશ્ચય સમજે કે અલભ્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિરૂપ હજી એછાએ તેટલું સત્કર્મ થતું નથી એમ માની વિશેષ અધિક સત્કર્મનું આચરણ કરતો ચાલે છે.

અનંત જન્મમિઃ પાપં તન્ના કુલકર્મકર્મ ।

અપારમન્તરાયો જન્મતિઃ કોતિશ્ચાત્કર્મકર્મ ॥૧૨॥

અર્થ:—તેના હૃદયના ઉપદેશને કહે છે તે એવા વિચાર કરે કે અરે!!! હે ભગવન!!! તે પાપીએ અનંત જન્મપર્યંત ઘણાં અપાર પાપ કરેલાં છે, તેમાં થકા નથી. અને તેથીજ મને પ્રાપ્તિઓમાં આ અપાર અંતરાય અને વિઘ્ને આવે છે. અને મારાં કરેલાં સત્કર્મના નાશ થાય છે હવે તેથી પણ વધારે સત્કાર્ય કંઈ તો મારી કાર્યસિદ્ધિ થશે એમ માને છે.

एवं कर्मपरः सोपि दुःखितोऽत्यंतमाचरेत् ।

પાપનાચાર્યમાનંદાચે ન શુદ્ધાંતરો ભવેત્ ॥૧૪॥

અર્થ:—એ પ્રમાણે હૃદયના ઉપદેશને માન્ય કરતો તે પુરૂષ કાર્યસિદ્ધિ ની અપ્રાપ્તિથી દુઃખીત થતો પાપના નાશને અર્થે કાર્યસિદ્ધિ કર કર્માચરણના આનંદથી કર્મથી પણ વધારે સત્કર્મનું આચરણ કરે છે. તે સત્કર્મના અધિક પણાએ અંતઃકરણ જે બુદ્ધિ, મન, ચિત્ત, અકંકાર તે વિશેષ શુદ્ધ થાય છે.

सत्कामिक परस्यास्य कर्मात्यंत प्रभावतः ।

तस्य बुद्धिर्भवेदक्ष निःकामिक परायणः ॥૧૫॥

અર્થ:—ત્યાર પછી સકામ સત્કર્મના પ્રેમથી અર્થાત્ સત્કર્મના પ્રભાવથી તે જીવાત્માની બુદ્ધિ નિષ્કામ સત્કર્માચરણમાં પ્રિતીવાળી થાય છે. કેમકે શુદ્ધાંતઃકરણના બળથી સત્કર્મનું બળ પ્રભુ તરફ લઇ જાય છે.

जन्म मृत्यु प्रदायोगा मुक्ता विविध जन्मसु ।

अपार सुखदं ब्रह्म न मासं देह धारिणा ॥૧૬॥

અર્થ:—હવે શુદ્ધાંતઃકરણના સ્વભાવને કહે છે. નિષ્કામ સત્કર્માચરણથી તે પોતાની બુદ્ધિ વડે વિચાર કરે છે કે—તિર્યક યોનીના અને પશુ આદિકના જન્મથી આરંભીને મનુષ્ય દેહ પર્યંત અનેક જન્મો થયા અને જન્મ મૃત્યુ આપનાર ભોગો ભોગવ્યા. તેમ સદાએ શિશ્રોદર કાર્યમાં પ્રેમ ધારણ કર્યો શિશ્રોદર ક્રિયા તો સુસ જનોમાં પણ હોય છે ગૃહસ્થાશ્રમ ધારક અથવા અન્ય જનો પણ બિહર પોષણાર્થે ભિક્ષાચરણ કરી વ્યવહારમાં રહે છે ત્યારે શિશ્રોદર પરાયણની નિંદા કેમ કરો છો એવો પ્રશ્ન થાય તો તેને માટે કહે કે હે દક્ષ!!! તેવા સુસજનો ગૃહસ્થ ધર્મમાં રહેતા થકા ધર્માચરણપૂર્વક શિશ્રોદર કાર્ય રત રહે છે. પણ ધર્માચરણ કર્મ ત્યાગ કરી માત્ર શિશ્રોદર પરાયણતા સેવતા નથી. તેઓએ માત્ર ધર્મ સંતાન પુત્રને અર્થે સ્ત્રીનું ગ્રહણ કર્યું છે એમ બાણુવું. અહિંયાં એકેનિષ્ઠ સ્વભાવના ધારણુનો અભાવ છે—એક નિષ્ઠ સ્વભાવ તો તેજ છે કે જે સત્કર્મમાં પ્રિતીવાળા છે તે જ્ઞાનમાં પણ પ્રિતીવાળા રહે છે—એજ સુસ પુરૂષ કહેવાય છે તેમજ વર્ણાશ્રમ ધર્મમાં રહેનારા યોગીજનો અન્ય બ્રહ્મચારી—વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસીઓ પણ ભિક્ષા માગી બિહર પોષણ કરે છે. એટલે તેઓ બિહર પોષણાર્થે કાર્ય કરતાં પણ

ઊદર પોષણમાં પ્રતીવાળા નથી. સ્વસ્વધર્માચરણને અર્થે દેહ રક્ષણ પ્રયોજન સ્વભાવથી વર્તે-તે ઊદર પોષણમાં પ્રતી રાખનાર કહેવાય નહિ. ધર્માચરણ-પૂર્વક ઊદર પોષણ કરનાર ઊદર પોષણ પરાયણ ગણાતા નથી. એટલે એવો પ્રશ્ન કરવો નકામો છે. આગળ આ મનુષ્ય દેહ ધારણ કર્યો પણ અપાર અને અખંડ સુખદાતા પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ થઈ નહીં એમ વિચાર કરે છે.

અલભ્યં ન મયા પ્રાપ્તં પ્રારબ્ધાધીનતોયવા ।

પ્રારબ્ધ ચાલિતું કોપિ ન સમયો ભવિષ્યતિ ॥૧૬॥

અર્થ:—જેમ અલભ્ય અપ્રાપ્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ સત્કર્માચરણથી થઈ નહિ. તેમ મોક્ષ પ્રાપ્તિ પણ સત્કર્માચરણથી નથી એમ પ્રશ્ન થાય તો તેને માટે કહે છે કે એવો જીવાત્મા વળી વિચાર કરે કે મેં યથાયોગ શાસ્ત્ર વિધિસર સત્કર્મોનું આચરણ કર્યું પણ ધારેલા લોગો અગર અલભ્ય વસ્તુ પ્રાપ્તિ તો મને થઈ નહીં તે પ્રારબ્ધાધીન છે. તેથી શાસ્ત્રોક્ત મિથ્યા છે. એવો ભાવ છે. શાસ્ત્રોક્ત આધાર વડે વિધિના વ્યવહારથી જેમ શાસ્ત્રે કહ્યું તેમ આ માતાપિતા ભાતા આદિક વર્ણશ્રમ વ્યવહાર દેખાય છે. પણ તેના અભાવથી તે સર્વ નષ્ટપ્રાય થાય છે. તે પણ શાસ્ત્રાધારપણથી છે. અથવા સત્કર્મ વડે પ્રારબ્ધ પણ નષ્ટ થાય છે એમ માનતા હોય તો કોઈ પણ દેવ અગર ઇશ્વર કોઈ પણ જીવાત્માના પ્રારબ્ધને ચલાયમાન કરવા સમર્થ નથી. શાસ્ત્રપૂર્વક વિચારથી જણાય છે કે પ્રારબ્ધ લોગને લોગવવા એ આવશ્યક છે.

અતો નિઃકામિકં કર્મ કરોમિ નિત્ય માદરાત્ ।

જન્મ મૃત્યુ વિહીનોહં ભવિષ્યામિ ન સંશયઃ ॥૧૭॥

અર્થ:—હવે એ પ્રકારે વિરક્ત બુદ્ધિના વિચારથી સત્કર્મ કેમ કરે છે તે કહે છે-તટલાજ માટે હવે સત્કર્માચરણ સકામ વાસનાએ કરવાને બદલે વાસનારહિત નિઃકામ કર્મ કરવાં અને તે પણ અત્યંત આદરથી કરવાં. જે સત્કર્મોથી હું જલદી જન્મમૃત્યુ વહીન થઈશ. નિઃકામ કર્મ આનંદને આપનાર છે.

બ્રહ્મ સુત્રમપારં ય લઙ્ઘ્વા બ્રહ્મ પરાયણઃ ।

બ્રહ્મીભૂતો ભવિષ્યામિ યત્નં કરોમિ તત્પરઃ ॥૧૮॥

અર્થ:—માટે હું બ્રહ્મપરાયણ સ્થિતિમાં તત્પર રહી અને યતન કરું છું. જે યતનથી અપાર સુખને આપનાર પરમાત્માની કૃપાથી તે પ્રાપ્ત કરી અંતે બ્રહ્મીભૂતપણાને પામીશજ.

एवं धार्य परित्यज्य कामान्सेवेत्स पंचकान् ।

देवान् गणेशं मुख्यांश्च मुक्तिं मार्गं परायणः ॥૧૯॥

અર્થ:—એ પ્રકારે મનથી નિશ્ચય કરીને ધારેલાં સકામ કર્મોની વાસનાના ન્યાયપૂર્વક મુક્તિ માર્ગ પરાયણ તે જીવાત્મા ઝંકારસ્વરૂપ ગણેશ છે સુખ

તે જેમાં એવા પંચાયતન (ગણેશ, શિવ, વિષ્ણુ, સૂર્ય, શક્તિ) દેવની સેવા શક્તિ કરે છે—કેમકે સનાતન વૈદિક ધર્મની રીતીએ પાંચે દેવ અનુક્રમે મોક્ષપ્રદ છે.

સાલોક્યાદિ મર્વ સૌલ્યમિચ્છતિ નિત્ય માદરાત્ ।

ક્રમેણ તપસા યુક્તો મમવેન્માનવસ્તતઃ ॥૨૦॥

અર્થ:—તેથી પરપણું વર્ણન કરે છે. તે જીવાત્મા નિત્ય એવી સાલો-
ક્યાદિ ચતુર્વિધ (સાલોક્ય—સામિત્ય, સાદૃશ્ય અને સાયુજ્ય એવી ચાર પ્રકારની છે) સુક્તિના સુખને ઇચ્છતો શને: શને: અંતઃકરણ જે બુદ્ધિ તેની શુદ્ધિ કરે છે. કર્મકાંડના નિષ્કામપણાથી જીતમ એવા તપકાંડમાં તેને પ્રેમ થાય છે—એમ તેની તપ કરવામાં પ્રિતી જીતપત્ર થાય છે. (ઋત્તેજ્ઞાનમયં તપઃ ॥)

વિશ્રુતિ બ્રહ્મણઃ પ્રોક્તા નાનારૂપા મજાપતે ।

તત્ર તસ્ય રમેષ્વિત્ત મૈશ્વર્યં યુક્ત માવતઃ ॥૨૧॥

અર્થ:—હા પ્રભાપતિ દક્ષ !!! તે તપ પરાયણ રહેવા વડે તે સમજવા લાગે છે કે તે પૂર્ણયોગ પૂર્ણપ્રજ્ઞ પરમાત્માની વિનૂતિરૂપ શિવાદી સ્વરૂપ અને તેમનું ઐશ્વર્ય છે. શિવ-વિષ્ણુ-સૂર્ય શક્તિરૂપ વિશ્રુતીનાં ઐશ્વર્યયુક્ત ભાવથી તે જીવાત્મા તપ પરાયણતા સેવતા ચિત્તની રમત રમે છે. જે પ્રજ્ઞા સર્વેશ્વર સત્તાના દાતા છે—તે આપવા પણ સમર્થ છે.

इमे समर्थ रूपा वै ब्रह्मणः परमात्मनः ।

अंश तेजो धरास्तस्य सर्वाधीना भवन्त्यतઃ ॥૨૨॥

અર્થ:—પરમાત્મા પરપ્રજ્ઞા કે જેના તુર્ય ઇશ્વરાદિ ચતુષ્પાદ વિગેરે તમામ અંશ માત્ર દેવો પ્રજ્ઞાના સ્વયં તેજને ધારણ કરનારા છે પ્રજ્ઞા પરમાત્માના અંશ એ પ્રકારે પ્રજ્ઞાને વિષે અંશ વિભાગના ભેદનો અભાવ છે તેથી અંશ હોય નહીં—છતાં એમ અંશ છે એટલાજ માટે માયાને વિષે તત્ તત્ વિકારમય તત્ તત્ બિંમ એ પ્રકારે પ્રજ્ઞાના અંશ ઇવઅંશ ગણવા. એ માયા વિહારનું મહાત્મ્ય સ્વતઃ અભેદના અભાવથી છે. ધ્યાયતિ લેલાયતિ ઇવ શ્રુતેઃ ॥ એ પ્રકારે અંશદેવો તેજને ધારણ કરનાર છે—એટલાજ માટે સર્વાધિશ જગદીશ પરમેશ્વર ઈંકારસ્વરૂપ-સમર્થરૂપ સત્ય સંકલ્પરૂપ—એમ સર્વપ્રકારે સેવ્યભાવથી પરમાત્મા છે.

एवं सर्वत्र संचित्य तेषां पूनापरो भवेत् ।

लभेतत्કृपया दक्ष चित્ત शुद्धिं नरोत्तमઃ ॥૨૩॥

અર્થ:—ઉપર પ્રમાણે પાદકર્મમાં પણ તૂર્યાતીત તે શ્રીગણેશ પ્રજ્ઞાસ્વરૂપ-તૂર્ય તે શિવપ્રજ્ઞા-સમપાદ તે વિષ્ણુપ્રજ્ઞા-સત્પાદ તે સૂર્યપ્રજ્ઞા—અને અસત્પાદ તે શક્તિપ્રજ્ઞા—એમ તૂર્યાતીત અધિષ્ઠાન જે સ્વસંવેદ પ્રજ્ઞા જેને પૂર્ણયોગ પૂર્ણપ્રજ્ઞા પરમાત્મા કહે છે તેના અંશ હોય નહિં જેમ એમ-અંશમાત્ર વિભૂતિ સ્વરૂપ કે જે સૌમાત્મા જીવજ્ઞા ॥ એમ શ્રુતિથી સિદ્ધ છે. તે આ આત્મા ચારપાદરૂપ છે

અને તે પાદ પાદવાર વિભૂતિ વાચક ભાવરૂપે સ્વરૂપના બંધારણુપૂર્વક તત્ તત પ્રહસસત્તાધારક નામના અર્થસૂચક ભાવથી સિદ્ધ છે. એવી શુદ્ધુપ પ્રહસવિધાની પ્રાપ્તિના યોગે નિશ્ચય સમભાવનાર તેજ પરમાત્મા સર્વત્ર સર્વદેવાદિ નરાદિ નાગાદિ ભેદમય જગત્માં પૂણ્ડરૂપે ભરેલા છે તેથી શિવાદિ આર પ્રહસપાદમાં તેજ પરપ્રહસ પરમેશ્વરના અભેદ પૂજની યોગ્યતા ધારે છે તે પ્રહસ પરમાત્માના વિભૂતી પ્રહસની સેવા ભાવના જેવા પ્રકારથી થાય તેવીજ તાદ્દશી પૂજા પણ થાય છે. આ પ્રમાણે જેને મોક્ષ રૂપી ઉત્પન્ન થાય છે તે માણસ જીતમ છે. એમ જાણવું. કર્મકાંડ અને તપકાંડની યોગ્યતાએ જ્ઞાનકાંડની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થતાં પ્રહસ પરમાત્માની વિભૂતિરૂપ શિવ વિષ્ણુવાદિકને સેવતાં તેમની કૃપાથી સાચીરીતે ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે.

વિચારેણ મણેશાનાં જ્ઞાત્વા સંપૂર્ણ મંજસા ।

સર્વ પૂજ્યાદિ ચિન્હેસ્તં શ્રેષ્ઠં તત્ર રતો ભવેત્ ॥૨૪॥

અર્થ:—એમ વિચારવડે વેદાદિ શાસ્ત્રોમાં કહ્યા પ્રમાણે કર્મકાંડના બળથી તપકાંડનો અધિકારી—અને કમ તથા તપકાંડના અભેદ બળવડે તે જ્ઞાનકાંડનો વિચારવાન અધિકારી થાય છે. સર્વ પૂજ્યાદિ ચિન્હવડે સાક્ષાત્ પૂણ્ડરૂપે પ્રહસ કે જે નાના પ્રકારના શબ્દ અને અર્થના વિચારવડે પૂણ્ડરૂપ તત્ત્વ મસ્ત્યાત્મક શ્રેષ્ઠસ્વરૂપ જે પરમાત્મા કે જે સર્વ કારણોના પણ કારણપણુના અભાવથી જેને વેદમાં ડ્યેષ્ઠરાજ્ઞંતિ શ્રુતિથી પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. વળી દેવાનાંયઃ પિતરમાવિવાસતીતિ શ્રુતેઃ ॥ એવા જે પરપ્રહસ પરમાત્મા પરમેશ્વર ગણેશ ભૂમિસ્થ નરાદિ ગણસમૂહ—પાતાલસ્થ નાગાદિ ગણસમૂહ—સ્વર્ગસ્થ દેવેશ્વર ગણસમૂહ—મહત્ત્વાદિ તત્ત્વ ગણસમૂહ—પ્રકૃતિ પુરુષાદિ પ્રહસ ગણોના ઇશાન નિયંતાના પણ ઈશ્વર તે પરમેશ્વર ગણેશ છે ત્યારે કોઈ પ્રશ્ન કરે કે વ્યાપ્યવ્યાપક અભેદાત્મક એવા ગણેશ તે સાવચચ કેવી રીતે પ્રહસ આદિ ગણસમૂહના નિયંતા થાય ? ? ? તો તેને માટે સમજવું કે—તત્ત્વમસ્ત્યાદિ આકૃતિ ધારક નર ગજ અભેદ આકૃતિપણાથી તે ગણેશજ પ્રહસ છે એમ જાણવાનું છે, ત્વમેવમત્પ્રલક્ષં તત્ત્વમસિ આ શ્રુતિથી તેમનો દેહ પંચભૂતાત્મક નથી. આ શ્રુતિવડે વેદ જેને વર્ણવે છે તે પ્રહસની બાહ્યદર્શન આકૃતિ ગણેશની છે એવો ભાવ છે. હવે નરગજનો અભેદ કહેવાય છે. નર શબ્દથી સ્ત્રોપાધિક સચુણપ્રહસ તે છવાત્માપણાથી છે. આપો નારાદિતિ પ્રોક્તા આંખે વૈ નર સૂનવઃ ॥ તા એવ અવનં યસ્ય તેન નારાયણઃ સ્મૃત્ત્વેતિ શ્રુતેઃ ॥ આ શ્રુતિમાં વિર્યાત્મકપણાથી અર્પા શબ્દને જાણવો. અર્પાને અહણ કરીને પ્રહસ સત્તાત્મક જે વિર્ય તેનાથી વિશ્વની ઉત્પત્તિ છે. પાણી ઉપલક્ષીત પંચભૂતને અહણ કરવા એમ ભૂતામાં તદ્દાત્મક તેનેવિષે દસ્ત્યત્થ મળે રહેલો નારાયણ શબ્દવાળો પ્રહસ જાણવો અને તેજ નિયંતા છે.

નરાજ્ઞાતાનિ તત્વાનિ इति स्मृतैः ॥ તે સોપાધિક પ્રશ્ન છે અને તેનાથીજ આકાશાદિ તત્વો ઊત્પત્તિ થાય છે તેમાં સર્વ શાસ્ત્ર સંમત છે તે સોપાધિક પ્રશ્ન સર્વોપાધિ કારણથી વિશ્વમાં અલેહરૂપ છે. સોપાધિક સ્વાસ્ત્વરૂપ इति स्मृतैः ॥ જે પ્રશ્ન સર્વત્ર સર્વ અલેહાત્મક છે તેજ સોપાધિક પ્રશ્ન છે એમ વેદ સ્મૃતિ પ્રમાણથી સિદ્ધ છે. એ પ્રમાણે પ્રથમ વર્ણવેલો સોપાધિક સગુણ પ્રશ્ન બાણવો કે જે નર શબ્દથી છે, હવે ગજ શબ્દને વર્ણવે છે. નર શબ્દથી સોપાધિક પ્રશ્ન છે ત્યારે ગજ શબ્દથી નિરૂપાધિક પ્રશ્નનું પ્રતિપાદન થાય છે. હવે ગજ શબ્દના ગકારનો અર્થ કરે છે લોગ લોકતાપણથી જગત્મક અથવા અચેતનાત્મક એવી જે પ્રકૃતિમાં—જે પ્રશ્ન તે ગકાર અક્ષર છે એમ બાણવું. સર્વત્ર ગમનાત્મકપણથી આત્મા સર્વોપાધિયુક્ત પ્રકૃતિનો લોકતા છે. હવે તેજ જ છે—કેમકે જ એટલે જાયતે નિમિત્ત માત્રથી જે ઊત્પન્ન થાય છે તે જકાર અક્ષરથી છે. તે નિમિત્ત કારણ પરમાત્મા છે. સદાએ ચિદાત્માપણથી તે નિર્ગુણ છે. તે અલેહ આદિ અભાવરૂપ છે. સદા ચિદાત્માનું નિમિત્ત કારણપણું પરિણામીપણાના અભાવરૂપ છે—કેમકે પરિણામવાળી પ્રકૃતિ છે અને તે સર્વ આકૃતિ અલેહાત્મકપણથી છે. પ્રકૃતિનો ચાલક માત્ર નિર્ગુણ છે, તેના તાદાત્મ્યપણાવડે લોગરૂપણથી છે. તાદાત્મ્ય પ્રાપ્ત પણ તદુપ તો નહીંજ. તે લોગને બાણવાપણરૂપ માત્ર સ્વરૂપ છે એટલાજ માટે નિમિત્તકારણ સર્વ આકૃતિ હીનપણ તે ન આકૃતિ ચાલક માત્ર સ્વરૂપ છે એમ પૂર્વે કહી ગયા પ્રમાણે બાણવું. ગચ્છાસૌજશ્ચ ગજઃ ॥ સદા ચિન્માત્ર પણથી તે પરમાત્માજ છે—એ ન ગણેશ તાપિની ઉપનિષદમાં પણ છે કે—અપ્રાપ્યં અપ્રાપ્યં અજ્યેયંચાજ્યેયંચ વિકલ્પા સહિષ્ણુ તત્સશક્તિં ગજવર્કં ગજાકારં જગદેવાવરુંબે ॥ इति એનોજ આ અર્થ છે. યથા તાડયત્ તાડયત્ એજ પ્રમાણે આગ્રહવાચક ભાવથી અપ્રાપ્ય શબ્દ બે વખત લીધો છે. પ્રકૃતિથી પર હોવા પણાવડે મનોગતી હીન મનવડે બેકે તે પ્રાપ્ત થાય છે તેતે નથી. વળી જ્ઞાતા જ્ઞાનના અભાવથી જેને વાણી વર્ણન કરવાને અશક્ય છે. તે અજ્યેય આજ્યેય છે. વિજ્ઞાતા રમરેકે વિજાનીયાદિતિ શ્રુતેઃ ॥ અદા એક ચિદાત્મપણથી વિકલ્પ અસહિષ્ણરૂપ નિર્વેકલ્પ છે. તે પ્રશ્ન લોકાનુ-૧ શક્તિ (બુદ્ધિ) યુક્ત—ગજવર્કં ગજાલ્લયં પ્રદક્ષજ છે. વક્રતુંડ માત્રપણથી ન વક્ર છે તુણ્ડ તે જેનું એવા તે પ્રશ્ન છે. તેમ ગજાકારં પ્રણવાલ્મકં જગદેવાવરુંબે ચિદાત્મકપણથી તે જગદાધાર માત્ર છે. અર્હાયાં ગજ શબ્દથી નિર્ગુણ અને ગ-નકાર એવા સગુણપ્રશ્ન તે સગુણપ્રશ્ન આ પ્રણવ લંકાર છે તેથી તત્ત્વોમિતિ ધ્વનિમૂત સર્વે ગજાકારઃ ॥ इति શ્રુતેઃ ॥ ગજનો જે આકાર તેજ તેના આકાર ૩૩ એવા ગજાકાર જે પ્રણવ તે ચિદાત્મક લોકતા છે—તે સદૃશના જેવો બાણવો. તે ને આકૃતિમાં તાદાત્મ્ય લોકતાપણથી તે સોપાધિકપ્રશ્ન છે. અર્હાયાં તત્ત્વમસિ માકાગકય સ્વરૂપ ગણેશ છે તેને વર્ણવે છે. ત્વં પદસ્વરૂપ સોપાધિક પ્રશ્ન તે નરાકૃતિ છે—કે જે ગણેશના અધમ અંગરૂપ કંઠની

અધ્યાભાગરૂપની આકૃતિ છે તેમ તત્ત્વ પદસ્વરૂપ પ્રજ્ઞ તે ગણેશજીના ઊત્તમ અંગ સ્વરૂપ નિરૂપાધિક ગજવહન પણાથી મુખ તે ઊત્તમ અંગ છે—એ બેના અલેહમાં અસિ પદના અર્થરૂપે પ્રજ્ઞગણેશ સંપૂર્ણ દેહ બાણવો એમ નરગજના અલેહ રૂપે ગણેશની આકૃતિ ઈંકાર પ્રણવ સ્વરૂપ છે—આ અસિપદના અર્થરૂપ જે પ્રજ્ઞ તે પૂર્ણપ્રજ્ઞ યોગરૂપ છે—કોઈ પ્રજ્ઞ કરે કે—અસિપદ રૂપપ્રજ્ઞ બેના બે લેહ વાચ્યાર્થ લક્ષ્યાર્થરૂપ છે—ત્યાં ખુલાસો છે કે અસિપદનો વાચ્યાર્થ તે આકૃતિ ધારક નરગજ અલેહાત્મક ગણેશ છે—હવે લક્ષ્યાર્થ બાણવો કે સ્વસંવેદ કે જે આ અનંત પ્રજ્ઞાંડનો સ્પષ્ટ—તે તે ભાવથી હીન એવો જે સાપેક્ષપણાથી પર-સંવેદ એવો અયોગ સ્વરૂપ પ્રજ્ઞ તે છે—અહીંયાં વિવેક છે કે, પ્રજ્ઞ અને જગતનો અલેહ તે ગજવહનાદિ ચિન્હયુક્ત છે—તે જુદો હોવાથી અયોગ પરસંવેદ રૂપ બાણવો—કે જે સર્વત્ર સંયોગના અલેહ અભાવથી છે—તે ગણેશ અથર્વશિર્ષના પ્રથમખંડમાં વર્ણવેલું છે (એમ મુદ્દગલ મહારાજ કહે છે) ત્વં સાક્ષાદા-ત્માસિ નિત્યમ્ ॥ એમ આસિપદરૂપપ્રજ્ઞ પર આ સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ષ પ્રજ્ઞરૂપ તત્ત્વમસિ રૂપને વેદે વર્ણવેલું છે. ત્વં પદ—તત્ત્વ પદ—અને અસિપદના અલેહમાં અધિદેવત રૂપ માત્ર ગણેશજ છે જેમ આદિ ત્વં પદ તત્ત્વ પદ અને અસિપદના ઋમવડે યોગ સાધન છે તેમ આદિમાં સોપાધિકપ્રજ્ઞ નિરૂપાધિકપ્રજ્ઞ નરગજના અલેહાત્મક જ્ઞાનવડે ઈં ગણેશને બાણીને કમે કમે ભક્તિ સાધ્ય કરવી. તે પછી લક્ષ્યાર્થરૂપ આસિપદપ્રજ્ઞના સાધનપૂર્વક, જેમ તત્ત્વમસ્ત્યાત્મક સાધે તેમ પૂર્ણ યોગ સમાધી સામર્થ્યથી સાધ્ય કરવું. તત્ત્વમસિ આકૃતિધારક પણારૂપ ૧૧વેક વડે પોતાના આત્મારૂપ ગણેશને બાણવું, એ પ્રકારે સર્વથી શ્રેષ્ઠ એવ ગણેશને બાણીને તે પ્રેમમાં મસ્ત થવું. એ અંતઃકરણરૂપ જે યુદ્ધિ તેના શુદ્ધ સ્વરૂપનું મહાત્મ્ય છે.

જ્ઞાત્વા સ્વાનંદનાથં તં સ્વાનંદાર્યં વિશેષતઃ ।

પ્રમજેદ્વજરાજં સ નિષ્કામ મક્તિ સંયુતઃ ॥૨૫॥

અર્થઃ—એવો ભક્તિમાન ઊત્તમ પુરૂષ સ્વાનંદાત્મક નગરના અધિપતિરૂપે સ્થિત એવા સ્વાનંદનાથ અધિદેવત ભાવ ધારણાર્થ જ્યારે પ્રજ્ઞ પ્રત્યક્ષ થાય ત્યારે સ્વસંવેદપ્રજ્ઞ તેમના સ્થાનના મિવાસનો અર્થ નગરાકારે વિહાર સંભવથી કહેવાય છે—સર્વ પ્રજ્ઞાઅલેહ એવો જે સ્વસંવેદ પ્રજ્ઞ અસિજ્ઞ નિમિત્તોપાદન કારણ વડે છે તટલાજ માટે સર્વવિહારની ઉત્પત્તિ દર્શનથી સર્વ ઉપાધી અલેહસ્થ ગણેશ થાય છે, તેજ સ્વાનંદવાસી છે—તેજ સકામ નિષ્કામ યોગસાધકપણા વડે સાધકને તે તે સિદ્ધિદાતા છે એજ દેવ—યોગવડે સ્વાનંદસ્થાને ન સંભવે તેમ સર્વ ઉપાધ્યથી અયોગવડે પણ ન સંભવે તેજ અર્થથી, સ્વાનંદવાસી ગણેશ એવો ભાવ છે—તેજ પ્રમાણે પ્રજ્ઞ બે પ્રકારની પ્રકૃતિના વિહારીપણથી.

તેની પ્રકૃતિ સિદ્ધિ અને યુદ્ધિ છે-તે પહેલાં કહી ગયા છીએ-તેમનું વાહન જે સુષક છે તે સર્વવ્યાપક પ્રકૃતિ છે-તેના ઉપર આવાહન કરી બેઠેલા. તે નેતિસ્વ-રૂપત્વ નિર્ગુણ પ્રકૃતિ છે-એક ભોગ અને એક ભોક્તા તે સચ્ચ નિર્ગુણ હોવાથી તેને તાદાત્મ્ય પશુથી ધારણ કરી સર્વ ભોગોને ભોગવે તેમ છતાં માણસો બાણતા નથી. કેમકે માયા મોહધારક પશુથી. હું ભોગવું છું એમ મનાયું હોય છે-એટલે મુષસ્તેનઃ ॥ મૂષક એટલે ચોરવત્ ભોગભોક્તા આ નિર્ગુણ પરમાત્મા અને સચ્ચ જીવાત્મા સ્વરૂપે ભોગભોક્તા પશુથી અજ્ઞાતપણે છે-તેમજ પ્રકૃતિના વિહારીપશુથી તે ચારે પાદરૂપ ચાર વિભૂતિરૂપ નાના પ્રકૃતિના પતિરૂપે જગદેશ્વરો બ્રહ્મણસ્પતિ નામથી સુકૃત છે-ચારે પ્રકૃતિમાં વિહાર કરનાર તે પ્રકૃતિરૂપ પતિ છે-તે પ્રકૃતિ મોહ અને આમોહ આદિ ગણે કે જે પ્રકૃતિના અંગરૂપ પ્રકૃતિ અને પુરૂષ રૂપ અલેદપણુ વડે છે તે બાણવા. તે વિહારીપણુ વડે પ્રકૃતિના અંગગણુ છે એમ બાણવું. મોદો દક્ષિણઃપક્ષઃ પ્રમોદ ઉત્તરઃપક્ષઃ આનંદ આત્મેતિ શ્રુતેઃ ॥ તે પ્રકૃતિરૂપ પતિ પ્રકૃતિના દક્ષિણ અંગમાં દક્ષિણપક્ષે મોહરૂપ પુરૂષ છે-અને વામ અંગમાં વામપક્ષે પ્રકૃતિરૂપ આમોહ અથવા પ્રમોહ છે-જિભયના આનંદમાં અલેદપણુએ તે પ્રકૃતિરૂપ પતિ આત્મા પરમાત્મા છે-જેમ સાક્ષાત્ પ્રકૃતિ સદા સર્વત્ર અલેદપણુએ સ્થિત છે. તેમ અસાવરૂપે વર્ણિત પણ છે-તેમ ગણેશ પણ છે. શુભાશુભ કર્મમાં જેમ આદિ પુણ્યત્વ છે. તેમ કર્મ નિષ્ફલતાએ તે વર્ણિત પણ છે-સાક્ષાત્ પ્રકૃતિ જેમ સર્વપૂજ્ય છે. તેમ આ ગણેશ સર્વપૂજ્ય છે-કેમકે સર્વના આદિપણુથી છે-એમ પુર્ણના ભાવ છે-એમ ગણેશ પુરાણમાં શિવ વચન છે કે-શુભાશુભે લૌકિક વૈદિકચ ત્વમર્ચનીયઃ પ્રથમં પ્રયત્નાત્ ઇતિ ॥ તેમજ પદ્મપુરાણમાં પણ દેવાનામપિ સર્વેષાં પિતૃણાં ચ સમેતતઃ ॥ તોષો ભવતિ સર્વત્ર પુજિતે મે ગણેશ્વરે ॥ ઇતિ પીતૃ કર્મને વિષે ગયાજીમાં ગણેશ પાદમાં પિતૃ સુકૃતિ થવાપણું છે. એ પ્રકારે સ્વાનંદનાથને બાણી પોતાના આનંદ રૂપ સ્વાનંદ લોકે પ્રાપ્તિને અર્થે દ્વંદ્વના અભાવ રૂપે સુખ છે એમ સ્વાનંદ લોકને બાણ છે-કેમકે સ્ત્રી પુરૂષાદૃતહીન સ્વરૂપ થઇને ગણેશની જ્ઞકારમય આકૃતિ ધારક તે જીવાત્મા થાય છે-ચંપાવ્ય દ્વંદ્વ દુઃસ્વન પ્રાપ્તિ ગાત્રીપુમાનપીતિ સ્મૃતેઃ ॥ તેના આનંદાત્મક ભોગ છે તેને કહે છે-પોતે આ સ્વયમેવ સચ્ચ નિર્ગુણ અલેદ ભોક્તા તે જીવાત્મા છે-ન ક્ષુષા ન તૃષા તત્રક્લનઃ સ્વેદોથતઃપિ ॥ આનંદહૃદયમાસ્તેયે તત્રા-સત્ સુપુણ્યત્ ॥ ઇતિ સ્મૃતેઃ ॥ એ પ્રમાણે જે સ્વાનંદાત્મકપણુથી પોતાના આધારે સ્થિત છે-તેજ નિર્વાસન ગણેશ ભક્તિ વડે પ્રાપ્ત છે-જેમ યથાનિર્વાસને મૂષઃ સ્વાનંદ મૂલને સ્થિત ઇતિ સ્મૃતેઃ ॥ વાસના રહિત રૂપે સ્વાનંદનાથ સ્વાનંદ ભૂવનમાં સ્થિત છે. અર્હતો કે ત્રાસાદિક છોડીને તેના પર અધિકાર આવે છે. તેથી ભૂર્વ જન્માદિ જન્મભુકારિકા પોતાના આધારે સ્થિત રહેલી એવી

આમરી શક્તિ છે-આમયમ્સર્વશૂતાનિ યન્નારુદ્ધાનિમાયયા ॥ इति स्मृतेः ॥
 તેવા મસ્તક ઉપર આધાર નામાશક્તિ છે કે જે અચેતન આધારાત્મિકા
 (જડાધારાત્મિકા) ચિત્તિ શક્તિ નામે કહેવાય છે. તેના માથા ઉપર અનવય
 વ્યતિરેકાત્મિકા માયા કહેવાલી જડ અચેતન અને ચેતન્યના પરસ્પર
 સંયોગ રૂપ કામ કરવાપણથી તે કામદાથીની શક્તિ છે. તેના મસ્તક ઉપર
 અનવય વ્યતિરેકના અલેહપૂર્વક પોતાના મહિમામાં સ્થિત સ્વસ્ત્વેદ્યાત્મક
 સ્વાનંદભૂવન સ્થિત છે. ત્યાં હ્રુસાગર છે તે પોતે પોતાના આધારભૂત છે.
 તે મધુની ધારાના સર્જનથી પ્રકૃતિ પુરૂષાદિ સર્વને જીવનામૃત આપે છે.
 અદ્માસ્યમવતં ब्रह्मणस्पतिर्मधुघारयमिमोजसा तृणत् । तमेव विधेपिपरिस्वर्दशो बहुसाकं
 सिसिचुरुत्समुद्रिण मिति श्रुतेः ॥ આ નામ વેદમાં મધુ ધારાત્મક છે. પુરા-
 જ્ઞોમાં મધુસાગર એવું મિષ્ટતા ભરેલું અલેહાત્મક જળ આ સાત સાગરથી
 અન્ય છે કેમકે સ્વાનંદ લોકસ્થપણથી સર્વને અગમ્ય છે. યદગમ્યંસદા દેવૈર્બ્ર-
 ह्मायैर्मुनिपुंगवै रिति स्मृतेः ॥ આ જળપાન કરવાથી દ્રંહનો નાશ થાય છે
 કેમકે તે જ્યોતિર્મય સ્વરૂપનું ઊત્પત્તિકારક છે જ્યોતિરૂપસમાપ્યચ્છતિ સ્મૃતેઃ ॥
 સ્વાનંદ લોક ગામી ભક્તોના વિમાનને સ્વાનંદ ચક્ષુહીન એવા પ્રજ્ઞાત્મિક પણ
 જોઈ શકતા નથી, સ્વાનંદમાં જનાર કાશી રાજાનું વિમાન શિવાદિ જોઈ
 શક્યા નહોતા એમ સ્મૃતિઓમાં પણ વર્ણવેલું છે. આ સ્વાનંદ લોક પ્રજ્ઞ
 અલેહ પ્રાપ્તિ કારણપણથી પ્રજ્ઞકદરે પણ પુનરાવૃત્તિ હીન છે. એટલાજ
 માટે સ્વાનંદ લોકની પ્રાપ્તિને અર્થે શ્રી ગણેશજીની નિષ્કામ ભક્તિ વિશેષત્વે
 કરવાની આજ્ઞા છે-તેથી દેહાન્તે સ્વાનંદ લોકમાં વાસ કરીને પ્રજ્ઞકદરના
 અતે પ્રજ્ઞમાં અલેહપણને પામે છે.

ततो हर्निष मर्त्यं भजेत तपसायुतः ।

મોક્ષાર્થે સર્વ ભાવેન વિરક્તો વિષયાદિપુ ॥૨૬॥

અર્થ:-એમ સ્વાનંદ લોક પ્રાપ્તિને માટે શ્રી ગણેશજીની નિષ્કામ
 ભક્તિ કરવી. તે પછી તે ઊત્તમ પુરૂષ શ્રી ગણેશ ભક્તિ માહાત્મ્યપણથી
 વિષયોને વિષે અત્યંત વૈરાગ્યવાન થાણ છે અને નાના પ્રકારના જ્ઞાનમય તપ
 વડે કરીને મોક્ષના અર્થે સર્વ ભાવો વડે સર્વ ભાવોનો નાશ કરી ગણેશના
 અલેહપણને પામે છે. ગણસમૂહે इति धात्वर्थात् ॥ ગણેશમાં એકનિષ્ઠાવાન થાય
 છે માટે ગણેશને અત્યંત પ્રેમથી હરનીશ ભજવાને વર્ણવે છે.

गणेश कृपया तस्य चित्त शुद्धिर्भवेत्परा ।

તયા સર્વ સ્વભાવેન ભજેત ગણનાયકં ॥૨૭॥

અર્થ:-તે પછી ગણેશજીની કૃપા વડે કરીને તે ભક્તની પરા પ્રવૈ

ત્રુષ્ટા મોક્ષને આપનારી ચિન્તશુદ્ધિ થાય છે. તેથી સર્વસ્વ ભાવ વડે ગણે-
શની પ્રાપ્તિ છે. જેનું સર્વસ્વ છે તે ભાવથી સર્વત્ર અત્મા ગણેશ છે—એમ
માન્ય કરતો ભજે છે.

વિશ્વં ચરાચરં સર્વં જાનીયા તત્સ્વરૂપકં ।

સર્વેષાં હીત માવેન ભજેત્ત્વં દ્વિરદાનનં ॥૨૮॥

અર્થ:—તે પછી એવો સર્વ પૂર્ણ સ્વભાવના અર્થરૂપ આ ચરાચર
વિશ્વસમૂહ તે ગણેશજી છે. એમ શ્રેષ્ઠ રીતે ભજે છે. ધ્યાન બિંદય
યુક્તપણાથી તેજ પ્રસંખ્યાન સમાધિ છે. વેદોમાં પણ પ્રસંખ્યાન ધ્યાનમહિમા
વર્ણવેલો છે તેથી વિશ્વાત્મક ગણેશજી છે. ત્યાં તે ભાવથી ઉત્પત્તિ છે. યોગ-
શાસ્ત્રમાં વ્યાસ મહારાજે પ્રસંખ્યાનં ધ્યાનં ॥ આ સૂત્ર કેવલ્યપાદના ૨૬ માં સુત્રમાં
પ્રસંખ્યાનેડ્ય કુસીદસ્ય સર્વથા વિવેકશ્યાતિ ધર્મમેષઃ સર્માધિઃ ॥ વિવેકજ્ઞાનમાં
પણ ક્લેશ્ચ રહિત સર્વથા વિવેક જ્ઞાનથી ધર્મમેષ સમાધી છે. આ સમાધીજ
સંપ્રજ્ઞાત યોગી પરાક્રાદ્ય છે—તે શુક્લ ધર્મ વૃદ્ધિ સર્જનથી છે. અહિંયાં
વિશ્વને વિષે સર્વ અલેક્ષાત્મક ગણેશ પ્રહારવરૂપનું ચિંતન વા તેનો ઉદ્ભવ તે
સર્વ વિવેકથી પણ વિવેકખ્યાતિ સ્વરૂપ ધ્યાન પ્રિયપણાથી છે. અહિંયાં યોગસુત્ર
છે કે વિવેકશ્યાતિ રિણ્ણવાહનોપાયઃ ॥ સાધનપાદ સૂત્ર ૨૬ અથઃ—મિથ્યા
જ્ઞાનથી રહિત (એટલે અવિષ્લવ) સત્ત્વશુદ્ધિ અને પુરૂષના અન્યપણાનું જે
જ્ઞાન તે વિવેકખ્યાતિ કહેવાય છે. અને તેજ હાન રૂપ કેવલ્યપાદના સાધન
રૂપ છે સાક્ષાત્કાર સાધનરૂપ નથી. એ પ્રકારે ધન મેઘ સ્વરૂપ આગળ કહેવાશે.
એમ પ્રસંખ્યાન ધ્યાનની બિતરૂપતાથી સર્વ જીવાત્માઓના હીતભાવ વડે સર્વ
જીવાત્માના પીડાહીન આચરણવડે ભગૃત થઈ દ્વિરદાનન એટલે બે છે સુખમાં
હાંત તે બેને એવા ગણેશને ભજે છે.

કસ્યાપિ સંભવે દુઃખં તાદૃશં પ્રચરેન્નસઃ ।

સહન્સ દ્વંદ્વં જં ભાવમાર્જવેન સમન્વિતઃ ॥૨૯॥

અર્થ:—ત્યાર પછી તેવો ભક્ત સર્વત્ર જીવાત્મામાં પરમાત્માને બાણુતો
છતાં તે પરમાત્માનું ધ્યાન કરતો છતાં કેઈપણ જીવાત્માને પીડા દુઃખ ન
થાય તે પ્રનાણે વર્તવા લાગે છે અને વિશ્વાત્મન એવા ગણેશને ભજે છે.
સરળતાયુક્ત થયેલો ભક્ત જનઃ ત્રીશુણુ પ્રકૃતિધારકપણું છતાં હરકોઈ માણુ-
સોની નિદા સ્તુતિકારક—હર્ષવિષાદ મિત્ર શત્રુભાવ વર્જીત થઈને ભક્તિ કરે
છે—કેમકે પોતાપોતાના પ્રારબ્ધ પ્રમાણથી સર્વ જીવાત્મા છે. બીજી રીતે સર્વમાં
આર્જવતા (સરળતા) માણુસ વડે સંભવતી નથી એક આર્જવથી બીજો કોપ-
રૂપ થાય છે. પ્રકૃતિલેહ સ્વભાવયુક્તપણાથી તેમ બને છે. એટલાજ માટે આ
દ્વંદ્વથી બિતરૂપ થતા સ્વભાવને સહન કરવું એ શ્રેષ્ઠ છે. ગજવદનાદ ચિન્હયુક્ત

ગણેશનું ભજન કરવું—પણ વિશ્વાત્મક ગણેશ ભજનનો અસંભવ ભણવેલો. વિશ્વાત્મક ગણેશનું વ્યાપકતાન માત્ર ભણવા સમજવા માટે છે ધ્યાનને માટે નથી. એટલાજ માટે વિશ્વાત્મક ગણેશ છે એમ સમજી ગળવદન ઝંકારમય મૂર્તિધર ગણેશનું ભજન કરવાથી સિદ્ધિ પ્રાપ્તી છે.

દેવ કાર્યં વિના સાધુર્નચ્છિદ્યાત્સ કદાચન ।

પત્રાદિકં વિશેષેણ વિશ્વરૂપ પરાયણઃ ॥૩૦॥

અર્થ—ત્યાર પછી તે ભક્તરાજ વિશ્વભાવનાયુક્ત વિશ્વરૂપ પરાયણતાએ ગણેશજીને ભાષીને ગણેશ પૂજા ભક્તિવાદિ કાર્ય અને તેને માટે વૃક્ષનાં પાંદડાં વિગેરે છેદવાં પડે તો છેદવાં—ગણેશજીના અર્થે છેદેલાં હોવાથી દોષરૂપ નથી. વિશ્વપરાયણપણાથી તે શિવાય વૃક્ષપત્રાદિ છેદવાં નહિં.

एकान्ते निर्जने स्थाने स्थित्वा ध्यात्वा गजाननं ।

पूजयेद्भक्ति संयुक्तो ध्यानं कुर्याद्दिशेषतः ॥૩૧॥

અર્થ—ત્યાર પછી તે ભક્તરાજે જ્યાં પોતાનું ચિત્ત વ્યવ ન થાય એવા એકાંતવાસમાં જનપ્રચાર વર્ણિત નિર્જન સ્થાનમાં (જનપ્રચારથી ચિત્તની અવ્યજતા થતાં સ્થિરતાના ભાગ થાય છે) સ્થિત થઈને શ્રીગજાનનનું ધ્યાન કરવું. એકરસયુક્ત રહી ભક્તિસંયુત માનસોપચાર વિધિથી પૂજન કરવું. ત્યાર પછી બાહ્ય ઉપચાર વડે પણ પૂજન કરવું. તે ત્રણ પ્રકારની પૂજા છે—પોતાના સામર્થ્યયુક્ત રાજોપચાર ધારણ કરવા. તેમ સામર્થ્ય ન હોય તો હુર્વાદિ પત્ર ફળ મૂળકંદ જલાંતર્ગત સર્વોપચાર કટપના કરતાં રાજોપચાર તૃત્ય ફળ આપનાર થાય છે—ભક્તિની પ્રાબલ્યતાનું એ સ્વરૂપ છે. કહાયિત્ત હુર્વાનો અભાવ હોય તો શમીમંદાર પુષ્પ અર્પણ કરવાં કેમકે શ્રીગણેશને હુર્વાકુર—શમી અને મંદારમાં શ્વેતમંદાર. એ ત્રણ પ્રભુને ગહુજ પ્રિયતમ છે. તેથી નિત્ય તેનું આવશ્યકત્વપણું ભણવું. ચારે પ્રકારનાં પુષ્પોમાં સર્વ પત્રપુષ્પ—શમીપત્ર—મંદાર પુષ્પ અને હુર્વાકુર એમ અનુક્રમે એકએકથી અધિક ફલદાતા છે અન્ય રીતે દક્ષિણના અંતમાં પણ હુર્વાકુરો સમર્પણ કરવા સર્વોપચાર રૂપ પણ હુર્વાકુર અર્પણ કરવા એમ સામર્થ્યાહીણ પુરૂષોએ કરવું પણ પૂજનો ત્યાગ કરવો નહીં. પૂજા સમાપ્તિમાં પણ હુર્વાકુર સમર્પણ કરવાં અન્ય ઉપચારોનાં પણ માત્ર હુર્વાકુર હોય તો પણ ઉપચારની કટપના કરી પૂજા કરવી જોઈએ—એ પ્રમાણે હુર્વાર્પણ ચાર પ્રકારથી અર્પણ થાય છે. ત્રીજી માનસી પૂજા એકચિત્તપણાથી સર્વોત્તમજ છે. પૂજામાં અતરાયના અભાવથી ત્યાં સ્થિર ચિત્ત મુખ્ય છે—તેથી માનસી પૂજામાં સર્વજનનો અધિકાર છે એમ ભણવું. ગણેશગીતામાં અથવા માનસી પૂજાં કુર્વાતિ સ્થિરચેતસેતિ । તેમ ત્રિવિધા સ્વપિપૂજાણુ શ્રેયસી માનસી મતેતિ સ્મૃતેઃ ॥ તેમજ જલચારી ગૃહસ્થો વા વાનપ્રસ્થોયતિ શ્રવ્યઃ ॥ એવાં પૂજાં

પ્રકુર્વોળોપ્યન્થો વા સિદ્ધિ મુચ્ચતીતિ સ્મૃતેઃ ॥ ત્યાર પછી ગણેશ મૂર્તિસ્વરૂપનું ચિંતન કરવું એટલે ધ્યાન કરવું. તુરતજ ચિત્તશુદ્ધિ થાય છે. જપાત્થવાનં વિશેષતઃ । સ્મૃતેઃ ॥

અનન્ય મનસાદેવં મજેતં માવ ધારકઃ ।

સમદમ પરો મૃત્વા ચિત્ત નિગ્રહ માચરેત્ ॥૩૨॥

અર્થઃ—એવો તે જાગૃત ભક્તરાજ સર્વ સત્તા હેઠના અભેદપણા વડે એક ભાવધારક બની અનન્યપણારૂપ એક વાસનાયુક્ત મનવડે શિન્નશિન્ન વાસનાયુક્ત સંકલ્પ ભરેલા મનનો ત્યાગ કરીને (મનના હીનપણાથી) તુરત ગણેશ પ્રિયરૂપ થાય છે. કોઈ કહે કે ચિત્તની ચંચળ સ્થિતિથી તેમ થવું મુશ્કેલ છે. તો શામ એટલે મનોનિયંત્ર અને દમ એટલે ઇન્દ્રિયનિયંત્ર થઇને પ્રારબ્ધાધીન લોગ સંભવથી વૈરાગ્ય વડે અહંસ્થિત એટલે આદેશ લોગપ્રાપ્તિ તાદૃશ અવસ્થાધારક થઈ પ્રારબ્ધપ્રેરીત લોગ આવનાર છે એવા નિશ્ચયથી ચિત્તનો નિયંત્ર કરે છે—અને ચિત્તને કહે છે કે હે ચિત્ત !!! તું ક્યાં જઈશ ? ગણેશ ચિંતન કર, આ પ્રમાણે ચિત્તની ચંચળ વાસનાથી તે નિર્વાસનાયુક્ત થતાં સુલભ રીતે શુદ્ધ અંતઃકરણ થાય છે.

દુર્જયં ચિત્ત મત્યંતં જ્ઞાત્વા વાયુ નિર્વંધતઃ ।

માણાયમ પરો મૃત્વા જયેતન્નાત્ર સંશયઃ ॥૩૩॥

અર્થઃ—આ ચંચળ ચિત્ત સાધ્ય થઈ શકતું નથી. ગૃહસ્થોને નિર્વાસના રૂપ થવું વ્યર્થ છે—કેમકે દરેક જીવાત્મા વિષય ધ્યાનપ્રિય થઈ પડ્યા છે—માટે ચિત્ત દુર્જય છે. માટે અત્યંત દુર્જય ચિત્તને વાયુ નબળા યોગે પ્રાણાયામથી વશ કરવું. તેથી ચિત્તનો વિજય થાય છે. ઇન્દ્રિયાણાં મનોનાથો મનોનાથસ્ય મારુતઃ ॥ સ્મૃતેઃ ॥ ઇન્દ્રિયોનો પતિ મન છે અને મનનો પતિ વાયુ છે—માટે વાયુને વશ કરવાથી ચિત્તનો વિજય થાય છે.

અથ વાયુ નિરોધસ્ય વદામિ માર્ગ મૂત્તમં ।

યેન પાપં પરિત્યજ્ય શુદ્ધ ચિત્તો નરો ભવેત્ ॥૩૪॥

અર્થઃ—હવે વાયુની સાધના કેવી રીતે કરવી તે જણાવે છે—ઉપર પ્રમાણે બાહ્યક્રિયા અનંતર વાયુ નિરોધનો ચિત્તમ માર્ગ કહ્યું હતું. બાહ્ય કર્મ કરતાં અંતર કર્મ શ્રેષ્ઠ છે—કે જે શિષ્યતાએ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. આ માર્ગ વડે માણસ પાપવાસનાનો પરિત્યાગ કરીને શુદ્ધ ચિત્તથી નિર્વાસન મોક્ષાપ્રય થાય છે.

પૂરયેદ્વામનાસાર્યાં વાયું તસ્મા ચતુર્ગુણમ્ ।

ધારણં તસ્ય કુર્યાત્સ સ્વેદરે નિયતો ભવેત્ ॥૩૫॥

અર્થઃ—સાધક પુરૂષે વામનાસાથી ચાર અંગે વધુ પોતાના ઊદરમાં પુરવો અને કુંભક કરી વાયુને રોકવો. પલ્લવે એક સ્થિતિ રીતે હવે

લોજનાદિ આહાર અને વિષય વિહારની શુદ્ધિરૂપ હોવો જોઈએ. બધી વાતે નિયમી નિયત રહેવાવાળો જોઈએ અને તે અન્ય અશોધી જોઈ તેમ સહ-શુદ્ધ પાસેથી શીખવું.

પૂરકાદિગુર્ણ કુર્યાં દ્રેચકં ચ પ્રજાપતે ।

પુન નાસા દક્ષિણયા પૂરયેત્કુમકં ચરેત્ ॥૩૬॥

અર્થ:—પછી હે પ્રજાપતિ દશ!!! પુરકથી ગેગણા રેચક કરવાને દક્ષિણ નાસાએ શનૈ: શનૈ: કાઢવો. તેવીજ રીતે પુન: દક્ષિણ નાસાથી પુરક કરીને કુંભક કરી વામનાસાથી રેચક કરવો. (સહશુદ્ધ પાસેથી શીખવું.)

વામયા રેચકં ચૈવ પુન: પુનર્નિરંતરં ।

પ્રાણાયામં ચરેદ્દીમાન્ પાપહીનો નરો ભવેત્ ॥૩૭॥

અર્થ:—અને વામ નાસાથી રેચક કરી એ પ્રમાણે હરનિશ જોમ વામથી પુરી દક્ષિણનાસાએ રેચક અને દક્ષિણથી પુરક કરી વામનાસાએ રેચક જોમ કરવું—આ પ્રાણમય વાયુ ગતિસ્થાન ઈડા-પિંગલા-સુષુમ્ણાના શોધનાર્થે છે—જે પ્રમાણે વાયુ ધારણ સામર્થ્ય હોય, તેજ પ્રમાણે કેમથી સાધ્યકર થાય છે—તેથી લોગવાસના રહિત પાપહીન થાય છે—કેમકે આ નિરંતર અભ્યાસ હોય છે.

एवं त्रैकालिकं कुर्यात्प्राणायामं विशेषतः ।

नातिनिरोधसंयुતं वायुं हृદ समन्वितः ॥૩૮॥

અર્થ:—એ પ્રમાણે ત્રણેકાલમાં પ્રાણાયામ કરવો. અતિ નિરોધપૂર્વક વાયુનો રોધ કરવો નહિ. હૃદયુક્ત કરવાથી રોગાદિનો સંલવ છે.

अति हठेन संरुद्धो वायु रोमभ्य एव च ।

निःसृत्य कुछ संयुक्तं तं करोति न संशयः ॥૩૯॥

અર્થ:—હવે વાયુના વિરોધના દોષને કહે છે—અત્યંત હઠવડે સંરોધ કરવાથી એટલે વાયુને વ્યાકુલ કરવાથી અંતે વાયુ રોમદ્વારાએ નીકળી કોઠ નામનો રોગ કરે છે, એમાં શંકા નથી.

नाभि मूल स्थिता नाडी इहा च पिंगला परा ।

सुषुम्णा तत्र रोधेन मार्गे भवति निर्मलः ॥૪૦॥

અર્થ:—હવે વાયુ સાધ્યકમને વર્ણવે છે. નાભીમૂલમાં સ્થિત એવી ત્રણે નાદી ઈડા-પિંગલા અને સુષુમ્ણા છે. ઈડા એ વામનાસિકા માર્ગે વહે છે. પિંગલા દક્ષિણ નાસિકા માર્ગે વહે છે, સુષુમ્ણા. એ એના મધ્યમાં એ બંનેના રોધન વડે કેવળ નિર્મલવાયુ બાધહીન પશ્ચાત્તે વહે છે.

अयानो नाभि मूलस्थो ह्यौगच्छति सर्वदा ।

प्राण उर्ध्वः तथा जेतो नाडीभिः पेरितः सदा ॥૪૧॥

અર્થ:—હવે પ્રાણ અપાનના સ્થાનને કહે છે. નાભીના મૂળમાં અપાન છે અને તેની ગતિ નીચે જવાની છે. તેમ નાભીના મૂળમાંજ પ્રાણ રહે છે—તે નાભીમાર્ગ પ્રચારી હોવાથી તેની ગતિ ઉર્ધ્વ જવાની છે.

માર્ગસેવેન ભાવેન નાભ્યાં માર્ગે ધવિષ્યતે ।

વાયુ મૂલં સમાશ્રિત્ય તિષ્ઠતિ ક્રમત સ્વતઃ ॥૪૨॥

અર્થ:—જ્યારે પ્રાણમય વડે વાયુ રોધીત થાય છે તેથી માર્ગરોધન બાવ વડે તે વાયુ ઇંડાદિ નાભીના માર્ગમાંજ જાય છે. એમ પ્રાણાયામના ક્રમ છે. એમ વાયુનું સ્થાન નાભીના મૂળમાંજ આશ્રય કરીને રહે છે.

તત્ર લઘ્વક્ષરાણ્યેવ દ્વાદશાપિ પ્રતિષ્ઠતિ ।

વાયુચેત્સ લઘુઃ પ્રોક્તઃ પ્રાણાયામશ્ચ યોગિભિઃ ॥૪૩॥

અર્થ:—હવે વાયુનું સ્થિરપણું કરી પ્રાણાયામના વિધિને કહે છે—તે નાભી-મૂળમાં બાર લઘુઅક્ષર ઉચ્ચાર પર્થત વાયુ રહે છે. ત્યારે લઘુ પ્રાણાયામ કહેવાય છે.

તતો દ્વિગુણ તસ્તિષ્ઠે યદા વાયુઃ સુરોચિતઃ ।

મધ્યમઃ સ સદાહ્યાતા સ્ત્રિ ગુણાદુત્તમોત્તમઃ ॥૪૪॥

અર્થ:—તે લઘુ પ્રાણાયામથી બે ગણો કાળમાન સુધી વાયુરોધીત થાય ત્યારે મધ્યમ પ્રાણાયામ અને ત્રણગણો કાળમાન વાયુરોધીત થાય ત્યારે ઉત્તમોત્તમ પ્રાણાયામ કહેવાય છે.

एवं प्राणमपानं च स्वमूले संनयेदुદ્ધ: ।

તયો રોધન ભાવેન મૂલ ગૌ તૌ ધવિષ્યતઃ ॥૪૫॥

અર્થ:—હવે નાભી લેદક પ્રાણાયામની વિધિને કહે છે, એવા ક્રમવડે પ્રાણ અને અપાન સ્વમૂલમાં લદ્ધ જઈને રોધનબાવ ક્રમવડે તે પ્રાણ અને અપાન બંને મૂળ શોધન થાય છે.

एवं क्रमेण मूलद्वयं वायुं मुहुर्मुहं संस्थितः ।

તદા સમાન ગાનાદી મિષતે તત્ર સંસ્થિતા ॥૪૬॥

અર્થ:—એ ક્રમવડે ઉત્તમ પ્રાણાયામથી પદે વાયુરોધન ક્રમથી તે વાયુ નાભીના મૂળમાં બેઘડી કાળપર્થત સ્થિર થાય ત્યારે નાભીના મૂળમાં સ્થિત એવી સમાનગા (સુપુષ્ણા) સમાન વાયુ ગમનાત્મિકા નાભીનો લેદ થાય છે. ત્યારે પ્રાણ અપાન થાય છે.

સા મુષુમ્ણા સમાહ્યાતા તત્ર સંમિલિતૌ ક્રમાત્ ।

પ્રાણાપાનૌ સમૌ ધૃત્વા વદ્વપૌ તૌ ધવિષ્યતિ ॥૪૭॥

અર્થ:—તેનેજ સુપુષ્ણા કહેવાય છે. તે નાભી પ્રાણ અને અપાનના અલેદે એકરૂપ થતાં પ્રાણ અપાનના તદરૂપે ઉર્ધ્વ અને અપાનગતિ હોડી, યોગીને સાધ્યરૂપ છે.

ત્રિકાલજ્ઞઃ સ્વયં સિદ્ધો ભવિષ્યતિ નરોત્તમઃ ।

વાયુ સાધન પાત્રત્વં પ્રાપ્ય તેજઃ સમન્વિતઃ ॥૪૮॥

અર્થઃ—હવે તેના કળને કહે છે—એવો તે ઉત્તમ પુરુષ વાયુ સાધન બળથી તેજ્યુક્ત તેજોમય થઈ વાયુ સાધન પાત્રપણથી સ્વયંત્રિકાલજ્ઞ સિદ્ધ પુરુષ થાય છે તે પોતાના ભુત ભવિષ્ય અને વર્તમાન ત્રીકાળના જન્મને બાણવાણો સામર્થ્ય યુક્ત થાય છે.

તતઃ સ્વાધીનતાં યાતૌ પ્રાણાપાનો વિશેષતઃ ।

સનયિષ્યતિ તૌ યત્ર ક્રમાત્તર ગમિષ્યતિઃ ॥૪૯॥

અર્થઃ—હવે વાયુ આલન સાધ્યપણને કહે છે—તે તે પ્રકારની સાધના દ્વારા તે તે પ્રાણ અપાનની સ્વાધીનતા થતાં તે પુરુષ વિશેષતઃ પોતાના શરીરમાં રહેલાં ૫૮ ચક્રોમાં પોતાના પ્રાણ અપાનને એકરૂપે લઈ જવાને બળવાન બને છે. તે તેને ચક્રોમાં ગમન કરવાથી ચિત્તવૃત્તિ આધીન થાય છે.

તતો ધ્યાન પરો ભૂત્વા ૫૮ ચક્રે ભેદને રતઃ ।

ચક્રસ્થં સ્વ સ્વરૂપં સ પર્યે તદ્વાયુનાગતઃ ॥૫૦॥

અર્થઃ—એમ ૫૮ ચક્રોમાં વાયુ બમણુ હીન હોય તો પણ બમણુ યુક્તતા વડે બાણે બમણુ થતું હોય એમ બાણુનું. તે તે ચક્રમાં રહેલા દેવાના સમીપના માર્ગના આવરણથી તે ચક્રોમાં (ભેદન) માર્ગનો રોધ થતાં ત્યાં રત થતા વાયુ વેગ વડે ભેદન કરીને ત્યાં દેવ ધ્યાન પર રથિત થતાં અતે તે ચક્રમાં સ્વસ્વરૂપમય પોતાના દેહ અવસ્થા યુક્તજીવાત્મા રૂપ ચેતનને વાયુ યોગ વડે બુદ્ધિ છે.

एवं क्रमेण योगिन्द्रो गच्छेद्देव प्रजापते ।

सहस्रा रेस चक्राणि तत्र पश्येत् गजाननं ॥૫૧॥

અર્થઃ—હવે ચક્ર ભેદન મર્યાદા કહેવાય છે—હે પ્રજાપતે દક્ષ !!! એવો તે યોગીન્દ્ર—વાયુ સાધક યોગીઓમાં શ્રેષ્ઠપણથી ઉપર કલા પ્રમાણે ચક્રોના ભેદનને વર્ણવી કરીને કહે છે કે પેહેલોજ હૃદયમાં સ્વમ સ્થિત એવા વિશ્વ નામા જીવાત્માનું ધ્યાન કરીને બાહ્ય અવસ્થાના મોહને છોડે છે—વિશ્વ મેળવે છે અને ત્રણ કાળ પ્રમાણ વડે વાસના હીનપણ્યે તે સ્વમહિમામાં સ્થિત થાય છે—આગળ તે શ્રેષ્ઠ નાલી ચક્રમાં સ્થિત એવા તૈજસ આત્માને સર્વત્ર બાણે છે તે તે સ્થાનના મોહ નાશ કરવાથી તેને તે જ્ઞાતૃત્વ છે—તેથી પરે લિંગ ચક્રને વિષે પ્રાજ્ઞ આત્માને બાણે છે—તેથી મૂપરે લાધાર ચક્રમાં સ્થિત એવા ત્રણ શુણીના અભેદ અને ત્રણ અવસ્થાના અભિમાની (શુણેશ) આત્માને બાણે છે. તેથી પરે પ્રાણલા (વાંજાનો) ભરડાના માર્ગે કંઠમાં રહેલા જીવાત્માને ત્રિશુભ્રતા ભેદમાં તેના અભેદ વડે તુરીય આત્માને તે તે

મોહ યુક્ત લેહ અલેહના લોગને વિષે પ્રતીપૂર્વક શુભમાં જોડાયેલા જીવાત્મા રૂપથી જાણે છે. તેથી પરે કંઠનાલથી ઉર્ધ્વ જીવંદાના મૂળમાં સુખ નાસિકા કર્ણ ચક્ષુ દ્વારને જીવંદાવડે રોકીને પોતાની બ્રહ્મીમાં સ્થિત જોવા પરમાત્માનું ધ્યાન કરે છે ત્યાં પાપ પુણ્યથી રહીત સ્થિતીએ પરમાત્મા વ્યતિરેક ભાવથી સાક્ષીવત્ સ્થિત રહેલા છે. તેથી પરે સહસ્રદલ ચક્રમાં સ્વમહીમામાં સ્થિત જોવા અન્ય વ્યતિરેક ભાવહીન સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ આત્મા સર્વ ઉપાધિથી રહિત જોવા શ્રી ગજનન કે જે સાક્ષાત્ પ્રભુવ સ્વરૂપ (ઝંકાર સ્વરૂપ) છે અને જે સર્વ શુણેના અલેહાત્મકપણથી પોતે સશુભ પ્રજા કહેવાય છે. ત્યાં સહસ્ર દલ કમલમાં જોવા એમ જાણવું. ત્યાં ચક્ર નથી. સહસ્ર દલ પદ્મ તે ૫૮ ચક્રથી પરે ચક્રના અભાવ રૂપ છે ત્યાં કોઈ પ્રજા કરે કે મૂળાધાર ચક્રમાં રહેલા તે ગણેશ કેવી રીતે છે ?? અને તે કેવી રીતે સહસ્રદલ પદ્મમાં કહેવાય છે ??? સર્વ શાસ્ત્રોમાં તેને તે સ્થાનમાં પ્રતિપાદન કહેવા છે-તો તેના પ્રત્યુત્તર છે કે મૂળાધાર ચક્રમાં આ સશુભ પ્રજા પરમાત્મા ગણેશજીના અંશ રૂપ શુણેશને જાણવા. કેમકે તે ત્રીશુણના વિહારી આત્મા છે. તે સાક્ષાત્ ગુણેશનું બુદ્ધિસ્થાન છે. તેજ પોતે શુણના લેહરૂપ શિવાદ-દેવમુની ક્ષત્રિયના ગાદિના પુત્રરૂપના અનુભવથી પુરાણોમાં છે, સાક્ષાત્ તત્ત્વમસ્યાત્મક ગણેશની અન્ય આકૃતિ ધારણુ અભાવથી અલેહવડે લેહ આકૃતિના અસંભવથી તે પ્રજાજ-ઈશ્વર દેવ મુનિ આદી ભક્તોના આરાધન કરવાપણાવડે તે સમયે ગણેશ વરદાનને અર્થે આવે છે. તે તો તત્ત્વમસ્યાત્મક ગણેશ જાણવા. તે એકજ ગણેશ ઝંકાર આકૃતિ ઘેર ઘેર આવે છે. તેને તે દેશમાં આવિર્ભાવ દર્શનથી ગણેશ ક્ષેત્ર જાણવું. તેજ પ્રમાણે ૧૭ગાદિના પુત્રરૂપને ગણેશ જાણવા. તે દેવના વધને માટે ચરિત્ર પૂર્વક અંતરમાં આવિર્ભૂત થયા. તે તે દેશમાં અંતર્ધ્યાન મહાત્મ્યથી ગણેશ ક્ષેત્ર જાણવાનું છે. તેજ પ્રમાણે ક્ષેત્રોને વિષે પણ તત્ત્વ મસ્યાત્મક ગણેશને જાણવું. ગણનાંત્વાદિ મંત્રથી આવાહન જોવા ગણેશ તે મંત્રના આધીનપણથી તેના મૂળમંત્રમાં સંપૂર્ણ રહસ્ત્રવર્ણન કરેલું ઈ. એમ આ સહસ્રદલ પદ્મ તે અંતીમપદ છે તે ગણેશપ્રજા છે તે અંશર્થ અંશરૂપથી શુભ જીવાધેડીન સ્વ મહિમામાં સ્થિત જોવા તે સોપાધિક પ્રજા કે સશુભ પ્રજા છે. તે પ્રજાસ્વરૂપ સહસ્રદલપદ્મમાં રહેલા સોપાધિક સશુભપ્રજા ચાર પાદ રૂપે શિવ વિષ્ણુ સૂર્ય અને શક્તિરૂપ જો ચારો અન્ય વ્યતિરેકવડે માનવિહારીસ્થ છે એમ જાણવા. સત્ત્વ-રજ-તમ અને ત્રાશુભ અલેહ-એમ ચાર શુભસ્થ. પ્રાતપાદનરૂપ માયાવિહારી શિવ. વિષ્ણુ, સૂર્ય, શક્તિ એમ ચાર પ્રજાપાદને જાણવા. એમ વેદાન્ત શાસ્ત્ર પણ સંમત છે. ત્યાં નામરૂપાત્મીકા એવી જે શક્તિ તેના અભિમાનપ્રત્યક્ જોવા જે સૂર્ય એવા જે પ્રકાશના દેવ-હીનપણથી અલેહ. આનંદરૂપ તે વિષ્ણુ એમ ત્રણના પ્રેરક ભાવથી અતુર્થ,

પૂર્વ, નતી, સ્વાધીન, સાક્ષીરૂપ, સહજાવસ્થારૂપ એવા શિવ પ્રકરને જાણવા એમ જેના ચાર પાદ તે અંશરૂપ છે. અને જે ચાર પાદમાં અલેદ સ્વરૂપ છે. કે જેના તે ચાર પાદ છે, એવા અલેદ સ્વરૂપે ચાર પ્રકરગણના ઇશ સ્વરૂપ તે ગણેશ સર્વોપાધી લયપણાથી તે પ્રકરસ્વરૂપ છે.

તત્ત્વ ક્રમેણ વાયુ સં સ્થાપયેત્સુ સમાધિના ।

વાયુના સંયુત સ્તિષ્ઠેત્વશ્યન્વિત્તેષ્વરં પરં ॥૫૨॥

અર્થ—તે પછી તેવા ઉત્તમ યોગી ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે કેમપૂર્વક સમાધિવડે ધ્યાન કરતો એ ધરી પર્યંત કે તેથી વધારે વાયુના રોધપૂર્વક વાયુને સ્થાપન કરતો વાયુ સહવર્તમાન શ્રીવિઘ્નેશ્વર ગળનનનાં દર્શન કરે છે. અને ત્યાં સ્થિત થાય છે. આ મર્યાદા પછી વાયુ સાધ્યપ્રકરના અભાવથી તેથી પરે વાયુ સાધ્ય અન્ય ભાવ નથી.

ક્રમાદ્યાયુ ચલેનૈવ શુદ્ધ ચિત્તો ખવિવ્યતિ ।

પશ્યેત્સર્વત્ર માવેષુ સ્થિતે બ્રહ્મ સનાતનં ॥૫૩॥

અર્થ—તે પછી તે યોગી વાયુ સાધ્યબલવડે કેમકેમપૂર્વક સમાધીની વૃદ્ધિક્રમથી તે બાર હીવસ પર્યંત વાયુને સાધ્ય સ્થિર કરવાની સમાધી કરે છે. એમ કાશીખંડમાં વર્ણવેલું છે એમ ચિત્ત વાયુસમાધિ સામર્થ્યથી વાસનાહીન શુદ્ધ ચિત્ત થાય છે. તેથી ચિત્તરોધવડે સર્વભાવમાં સનાતન એવા માયા વિકારહીન સગુણપ્રકર ગણેશનાં દર્શન કરે છે.

તત્ત્વઃ સ્વાધીનતા યુક્તઃ પ્રખલેત્સ્વેન તેજસા ।

યંયં મિચ્છેત્સતતંતુ સઘો વૈ સફલં ભવેત્ ॥૫૪॥

અર્થ—હવે તેના ક્ષત્રને કહે છે. તે સમાધિ સામર્થ્યથી પોતાના સ્વયં તેજવડે એટલે વાયુ સાધ્ય તેજ (જ્યોતિદર્શન) વડે સ્વાધીનતા યુક્ત સર્વ-શ્રેયઃ સત્તાથી પોતાના સ્વાધીનપણાવડે આ યોગી જે જે ઇચ્છાઓ કરે છે તે પુનઃ તે તે તત્ત્વજ્ઞ સદા સફળ કરે છે.

કિંચિદિચ્છેન્નયો યોગી તદાયોગમવાન્નુપા. ।

નોવેચ્છંદરતો મૃત્વા મોભયુક્તઃ પુનઃ પતેત્ ॥૫૫॥

અર્થ—છતાં આવો યોગી કંઈ પણ ઇચ્છા કરતો નથી, કેમકે આ યોગ પ્રકરના અલેદાત્મકપણાથી છે. એ પ્રમાણે પોતાની જાણતી ન રાખે તો સ્વેચ્છા વિહારીથી નીચે સ્વચ્છંદપણાને પામી. તેમાં યોગૈશ્વર્યપણાના મોહથી પણ થતાં પુનઃ ભોગયુક્તપણાવડે જન્મ મરણાદિક સંસારમાં પતીત થાય છે.

સાધનં દ્વિવિધં શ્રોત્ત્વં ક્રિયારૂપં પ્રજાપતે ।

વાત્ત્વં કર્મ સ્વત્ત્વં ચયો યુક્તં સ્વર્ગર્જનં ॥૫૬॥

અર્થ:—હવે તેનો ઉપસંહાર કરે છે. હે પ્રજાપતિ દક્ષ !!! તેથી બાહ્ય સાધન પૈકી કોચારૂપ કર્મ જે સત્કર્મ અને તપ રૂપ સ્વધર્મ પાલન એ બાહ્ય સાધન છે એમ બાબતું.

આંતરં વાયુરોધાલયં સર્વં સદિ પ્રદાયકં ।

તાભ્યાં ચિત્તં વિનિવૃણ સ્વચ્ચં કારયેન્નરઃ ॥૫૭॥

અર્થ:—અને આંતર સાધનમાં આ વાયુરોધન કરવો એ કર્મ છે. કે જે સર્વ પ્રકારની સાધને આપનાર છે. તપવડે સર્વેશ્વર સાધન તે વાયુસાધન છે, એટલાજ માટે બાહ્યાંતર કર્માચરણથીજ ચિત્તને પકડીને વશ કરવુંજ જોઈએ. કે જેમ કરવાથી સ્વાધીન ચિત્તવડે સાક્ષાત્ યોગપ્રાપ્તિનો સંભવ છે.

વાયુ કર્મ રતાજ્જંતોરાંતરં શીઘ્ર સિદ્ધિદં ।

સહસ્રાધિક ભાવાલયં પ્રોક્તં યોગિન્દ્ર મુલ્યકં ॥૫૮॥

અર્થ:—આંતરકર્મ શ્રેષ્ઠ છે તેને કહે છે. બાહ્યકર્મમાં પ્રિતીવાળાઓને કરતાં સહસ્રાધિક શુભ શુદ્ધ આંતરરણ કરવાપણાથી છે. માટે શેઠાશિક્ષક આપનાર વાયુરોધન કરવાને યોગીન્દ્ર પુરૂષો કહે છે.

અતઃપરં તૃતીયં તે સાધનં કથયામ્યહં ।

યેન યોગીન્દ્ર સેવ્યઃ સ ધ્રુવં ભવતિ માનવઃ ॥૫૯॥

અર્થ:—હવે ત્રીજાસાધન વર્ણવે છે. વાયુસાધનથી શ્રેષ્ઠ એવું ત્રીજું સાધન તેને કહું છું કે જે સાધનવડે મનુષ્ય યોગીન્દ્ર એટલે બ્રહ્માભૂતને સેવે છે.

ચિત્ત શુદ્ધેષ્ય કાર્યાર્થ કર્મ દ્વિવિધ મુચ્યતે ।

શુદ્ધ ચિત્તો નરઃ પશ્ચાત્ સંપદ્યેત્ત્રણ શાશ્વતં ॥૬૦॥

અર્થ:—હવે તેના અનુક્રમને કહે છે. બાહ્ય અને આંતરનાં કર્મથી ચિત્તશુદ્ધિ કાર્ય થાય છે. તે કર્મથી સંપૂર્ણ વિષયવાસનાહીન ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે. ચિત્તશુદ્ધિ થયા પછી સર્વ જગતના અલેદરૂપ એવા અખંડ બ્રહ્મને જુએ છે, પોતે વેદાન્તશાસ્ત્રના વિચારપૂર્વક પોતાના ચિત્તના વશ થવાના સામર્થ્યથી સર્વત્ર જગત અલેદ સ્વરૂપ પરમાત્માને જુએ છે.

સર્વત્ર પૂર્ણ ભાવેન સંસ્થિતં પરમવ્યયં ।

અસ્થિતિર્હીનં તત્ર હીનો ભવેત્સ્વયં ॥૬૧॥

અર્થ:—હવે તેના અનુભવ લક્ષણને કહે છે. સર્વત્ર એવા જગતને (વધે અથવા તેના અવશવ એવા જે સ્વલ શરીર, ઇન્દ્રીયો અને મનબુદ્ધિથી રહિત એમ પૂર્ણભાવથી દેહિન્દ્રિય આદી સર્વત્ર જગતમાં તે આત્મા પરમાત્મા પરીપૂર્ણ તે સર્વનાથી પર છે, છતાં તે ક્ષણે સંસ્થિત સક્ષમ હોવાથી જણાતો નથી. દેહિન્દ્રિયાદિ બિન છતાં આત્મા અવ્યય છે તેથી મનબુદ્ધિની બાધા

હીનપણથી પ્રક્ષસ્વરૂપને એવા શીખે છે. અને તેમાંજ તે પોતે હીન થાય છે, તેજ અનુભવવડે તે આત્માને બાજુ છે.

एतावान् फलदातार्य । क्रियायोगः प्रकीर्तित ।

बाह्यांतरात्मकः पूर्ण स्वरूपस्तत्त्वज्ञानं चरेत् ॥૬૨॥

અર્થ:—હવે ક્રિયાયોગનું નિર્વર્થકપણું કહેવાય છે. બાહ્ય અને અંતરમાં તે આત્મા પરીપૂર્ણરૂપે પરમાણુથી લગાયત પૂણ્ણ પ્રજ્ઞાના અનુભવપદ્ધત તે દ્વિ-હાતા છે. તે પરે ચિત્તરોધાત્મક યોગ એવો અનુક્રમ પ્રક્ષ અનુભવકારક છે. એમ બાજુવું. આજ ક્રિયાયોગ છે આથી અન્ય સાધનનો અભાવ છે.

चित्तं रसयुतं कुत्र जायते योगिनः परं ।

तज्जयेद्ब्रह्म भावेन शमदम परायणः ॥૬૩॥

અર્થ:—તે સાધનને વર્ણવે છે, એવા યોગીનું ચિત્ત કયાં અને કયા વિષયમાં ધર્મ કે અધર્મવડે વર્ણાશ્રમના આચારમાં રસયુક્ત ઉત્પન્ન થાય છે. કેમકે શમદમ પરાયણ દેહેન્દ્રિય મનબુદ્ધિનિગ્રહ પરાયણ—પ્રજ્ઞાને વિષે અસ્ખ-લિતભાવ ઉત્પન્ન થતાં ધર્મ અધર્મ ક્રિયાહીનપણુથી તે એકભાવવડેજ ચિત્તનો વિજય કરે છે પાપપુણ્ય વાસનાહીન વેદાન્ત વિચારવડે પ્રક્ષપરમાત્માનો અનુ-ભવ ગ્રેમપૂર્વક કરવો બેઠબે.

स्वधर्म संयुतो भूत्वा देह निर्वाहकं चरेत् ।

देहस्य शमनं तच्च जायते स दमः स्मृतः ॥૬૪॥

અર્થ:—હવે શમદમના સ્વરૂપને વર્ણવે છે, પ્રથમતઃ એવા યોગી વર્ણાશ્રમ ધર્મ મર્યાદાથી પોતે જે વર્ણના હોય તે તે વર્ણના ધર્મનું યથાર્થ પાલન કરે છે અને તેમાં વર્ણવેલાં વૈદિક સત્કર્મો આવશ્યકતાથી કરે છે. અને તે વડે પોતાના દેહનો નિર્વાહ કરે છે. સ્વધર્મનું સંરક્ષણ થવાથી દેહનો નિર્વાહ સંતોષયુક્ત થાય છે સંતોષથી ત્રણ પ્રકારના તાપોનો હવ થાય છે કેમકે પ્રારબ્ધ મુખ્ય છે અને તેને આધારે દેહનિર્વાહનો સંભવ છે. વાયુરજઃ પ્રચ્છતીતિ । સ્મૃતઃ ॥ પંચમે આન્દિષ્ટેવા શાકં પત્તિ સ્વે ગૃહે ॥ અનૃણી ચા પ્રવા-સીયઃ સવારીચરમોદત ॥ ઇતિ ॥ જેમ પ્રારબ્ધ પૂર્ણયોગયુક્ત છે તેમ વૈભવ-યુક્ત થવું બેઠબે. વૈરાગ્ય થવાથી જગત દેહનું મિથ્યાપણું સિદ્ધ થતાં પ્રજ્ઞાની પ્રાપ્તિ છે. તેથી દેહનું દમન કરવું જે પ્રજ્ઞામાં ગ્રેમ ઉત્પન્ન કરવો હોય તો દેહને વિષે નિર્સિનાયુક્ત રહેવું તેનું નામ દમ છે એમ શાસ્ત્ર કહે છે.

विषयार्थं मनस्तस्य संकल्पं यत्समाचरेत् ।

स्तेजોભેદે માયુષા કુર્યાત્ બ્રહ્મ પરાયણ ॥૬૫॥

અર્થ:—હવે શમનું વર્ણન કરે છે. તે યોગીજન દેહલોભાદિને વિષે નાનાપ્રકારના જે જે સંકલ્પો મનથી કરે તે મનથી યતા સંકલ્પોની ઇચ્છા.

યોગી કદાપી કરતો નથી. પોતાના ચિત્તને આગ્રહથી તે સંકલ્પના ભોગમાં જવા દેતો નથી. તેથી કરીને ઘણે કાળે તે ચિત્ત વિષયવાસના રહિત અને ભોગના સંકલ્પથી રહિત થાય છે. પ્રજ્ઞ પરમાત્માના અનુભવવડે હૃદયને સંતોષ જેમ જેમ મળતો બાધ છે તેમ તેમ તે મનના સંકલ્પોથી રહિત વાસનાએ સુક્રત થતો ચાલે છે એમ મનોનિગ્રહ છે.

અયં જ્ઞમઃ સમાભ્યાત સ્તેન ચિત્તં મહેત્પરં ।

સ્વાધીર્ન સર્વં ભાવંચ ત્પત્ત્વા બ્રહ્મપરં મહેત્ ॥૬૬॥

અર્થ:—એટલાજ માટે સંકલ્પના નાશ કરવાપણાથી અને ચિત્તના શમન કરવાપણાથી તે શમ કહેવાય છે. તે શમ પાલન કરવાથી સર્વ વાસનાનો અભાવ થતાં સર્વના ત્યાગરૂપ વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે એ પ્રમાણે પોતાના મનને અને પોતાની ઇન્દ્રીઓને સ્વધર્મ મર્યાદાપાલન કરાવી સંકલ્પ જીએદ્દપૂર્વક પોતાના પૂર્ણ સ્વાધીનપણાથી યોગપ્રાપ્તિને માટે શુદ્ધ સંકલ્પ ધારણ કરી પરબ્રહ્મના અનુભવવડે સંતોષ પામતો સ્વાનુભવ આપનાર સંશય નાશક એવા વેદાન્તજ્ઞાનના વિચારથી સુક્રત થાય છે.

જ્ઞૈઃ જ્ઞૈઃ રૂપરમે વિષયેભ્યો મહાત્મવાન્ ।

ધૃતિં યોગમયીં ધૃત્વા મવેયોગી સમાનવઃ ॥૬૭॥

અર્થ:—હવે વૈરાગ્યનું વર્ણન કરે છે. એવો પ્રજ્ઞના અનુભવને મેળવવા મુશ્કેલો યોગ પ્રાપ્તિરૂપ ધીરજને ધારણ કરી મહા વૈરાગ્યવડે સર્વ વાસનાહીન રહેતાં દેહાદિને વિષે દુઃખની સહનશીલતા ધારણ કરી વિષયચિત્તનમાં જતા દુર્બોધ ચિત્તને ધીમે ધીમે ખસેડે છે. તોપણ વખતે વિષયચિત્તનના બળથી નિર્સ્થક થઈ પડે છે છતાં વારંવાર સંકલ્પહીન થવાનો અતિ પ્રયત્ન આદરતો ધીમે ધીમે ઉપરામને પામે છે. આ વૈરાગ્યના બળથી તે પુરૂષ આગળ યોગી થાય છે આદીમાં વશીકાર સંજ્ઞારૂપ વૈરાગ્યની જીતપત્તિ છે. અર્હિયઃ યોગસૂત્ર છે કે- દૃષ્ટાનુબ્રવિકવિષય વિતૃણસ્ય વશીકાર સંજ્ઞા વૈરાગ્યમિતિ ॥ આ લોકમાં અને સ્વર્ગાદિક પરલોકમાં અથવા સ્વર્ગથી આરંભ કરીને વિદેહ પ્રકૃતિલય સુખ પર્યંત વિષયાત્મકપણાથી જે વિષય છે તે દૃષ્ટાદૃષ્ટ વિષયાત્મકપણાથી છે. તે સ્વર્ગસુખ દૃષ્ટ વિષય છે. કેમકે તે દેહધારણપણાથી છે. અને ણીજી સહસ્રશિર્ષ વાળા વ્યાપકવિરાટ પુરૂષપર્યંતનું સુખ તે અદૃષ્ટ છે. તે સર્વ સમગ્ધિ વ્યગ્ધિ ભોગપ્રિય છે. તેજ વિદેહ પ્રકૃતિલયાત્મક સુખ વર્ણવાય છે. તે માયાવિહારી સાક્ષાત્ વિદેહ પ્રકૃતિલયવડે કૈવલ્ય સમાધીને આપનાર મોક્ષપક્ષને ધારણ કરે છે. એ વશીકાર સંજ્ઞા છે કે જે વસ્તુ અવશ છે તેને વશ કરી શકે છે. તેથી તેને વશીકાર કહે છે આ વશીકાર સંજ્ઞારૂપ વૈરાગ્ય તે સંપ્રજ્ઞાત સમાધિને આપનાર છે. અને વ્યાસનું બાપ્ય છે કે સ્ત્રી-અજ્ઞપાન ઐશ્વર્ય ઇત્યાદિ દૃષ્ટ

વિષયથી વિરક્ત (ઇચ્છા રહીત) અને સ્વર્ગાદિથી વિદેહ પ્રકૃતિલયપર્યંત અનુશ્રાવિક વિષયે વિતૃષ્ણ (તૃષ્ણા રહિત) અર્થાત્ દૃષ્ટને લૌકિક અને અનુ-શ્રાવિક તે વૈદિક અદૃષ્ટ છે. એમ દિવ્યાદિવ્ય સંયોગમાં ચિત્તનું વિષયદર્શિપણું છે. પ્રસંખ્યાન બલા દક્ષના મોગાત્મિકા હૈયોપાદેય શૂન્યા વશીકાર સંજ્ઞા ॥ અહીંયાં અને અન્યત્ર વ્યાસ ભાષ્ય છે કે વિદેહ પ્રકૃતિલય એ મોક્ષપક્ષમાં છે આ લોક મધ્યે સંન્યાસથી નહીં—આજ જ્ઞાનકાંડ જ્ઞાનથી સાધ્ય છે અને કર્મના વિરૂદ્ધપણાથી છે. જ્ઞાનવડે પોતાના હૃદયગુહિમાં રહેલા પરમાત્માને બાંધે છે. વેદાન્ત વિચારમાત્રથી તથા તેના અનુભવથી પ્રજ્ઞ વિદ્યાજ્ઞાન સ્વયમેવ સર્વત્ર થાય છે.

કર્મ માર્ગ પરિત્યજ્ય દ્વિવિધં યોગિસત્તમ ।

ધ્યાન યોગપરો ભૂત્વા તિષ્ઠેન્નિત્યં વદામિતં ॥૬૮॥

અર્થ:—એ પ્રમાણે વિચાર કરનાર સુસુક્ષ્મ યોગી બેપ્રકારના એટલે બાહ્યાંતર કર્મમાર્ગને ત્યાગ કરી નિત્ય ધ્યાન પરાયણ થાય છે. તે ધ્યાનથી યોગની પ્રાપ્તિ છે તે કહું છું.

મનોવાણી વિહીનેં યત્ બ્રહ્મ તત્ત્વ સમાચરેત્ ।

ધ્યાને સંકલ્પ ત્યાગાત્મ્યે વિષયેષુ નિરંતરં ॥૬૯॥

અર્થ:—તેવા યોગી સુસુક્ષ્મને બગૃત અવસ્થા અને અવયવાદિ લેદો-મય મનથી—મનવાણી વિહીન એવા પ્રજ્ઞ પરમાત્માનો અનુભવ થવો અશક્ય છે. તેમ વાણી વિહીનપણાએ જપ થવો અશક્ય છે કેમકે મનવાણીરૂપ બગૃત પ્રજ્ઞાથી અલેદાત્મકપણાએ છે. જે પ્રજ્ઞ સ્વરૂપ સંકલ્પોના ત્યાગપૂર્વક વિષયોના ત્યાગથી અનુભવ કરવા યોગ્ય છે. તે પ્રજ્ઞ સ્વરૂપનું નિરંતર ધ્યાન તેજ પરીપૂર્ણ ધ્યાન છે. પણ તે વાસનાહીન ચિત્તપણાથી આચરવું જોઈએ.

યો યચિત્તે ન સંકલ્પઃ ક્રિયતે વિષયેષુચ ।

તત્ત્વસંકલ્પ હીનેં સ કારણે દ્યોગ તત્પરઃ ॥૭૦॥

અર્થ:—એવો યોગ તત્પર સુસુક્ષ્મ યોગી પરપ્રજ્ઞાના અનુભવવડે તે અહં રહીતપણાએ અહંમમ ભાવહીનપણાથી આ યોગવડે પ્રજ્ઞમાં અલેષપણા એ સમાધીધારક થાય છે. એટલાજ માટે સ્વદેહાદિને વિષે અહંમમભાવનો નાશ કરવા માટે વિષયોને વિષે જે ચિત્તવડે સંકલ્પ કરાય છે. તે ચિત્તને તેને સંકલ્પહીન કરવું જોઈએ. અને તેને માટે વરાગ્ય ધારણ કરવો. એમ ધીમે ધીમે સંકલ્પહીન ચિત્તવડે અનુક્રમપૂર્વક નાના પ્રકારના પ્રજ્ઞ સ્વરૂપનો અનુભવ વિષયવૈરાગ્યના સામર્થ્યથીજ થાય છે.

एवं चित्तं नरस्यैव स्वाधीनं जायते सदा ।

यदा धर्तृसत्ત્વો सत्तत्त्वज्ञानदा चरेद्दुषः ॥૭૧॥

અર્થ:—અત્યંત સાધ્યચિત્ત કરવાને અન્ય સાધનને કહે છે એ પ્રમ.ભુ સુસુક્ષ્મ જીવાત્મા સંકલ્પના ત્યાગપૂર્વક સદા સ્વાધીનપણાથી વરાગ્યને ધારણ કરી વેરાગ્ય પ્રિતીવટે પ્રવ્રજનો નિશ્ચય કરે છે. જ્યારે તે યોગી ધારણ કરવાને શક્તિમાન નથી, કેમકે ચિત્તનો ધર્મ ચંચળતા યુક્ત છે અથવા બ્યર્થ વિષય સંયુક્ત છે. ત્યારે તો વેરાગ્ય ધારણ કરે છે જેથી દેહવટે વિષય રત ન થવાય. તથાપી ચિત્તનો સ્વભાવ હુર્ગૃહ છે તેથી વિદ્વાનો અન્ય સાધન આચરે છે.

દેહેન્દ્રિયાણિ સંયુજ્ય તિષ્ઠેદ્ભૂમૌ મહાયશાઃ ।

ન ચલેત્સ્યાણુ વત્સોપિ ક્રિયાં નૈવ સમાચરેત્ ॥૭૨॥

અર્થ:—તે સાધનના પ્રકટપણાને કહે છે. એવો મહાન યશવાન સુસુક્ષ્મ-પ્રવ્રજની ઐક્યતા સાધવાના ભાવનો પ્રેમી-દેહ અને ઈન્દ્રિયોનો સંગ્રહ કરી અર્થાત્ કબજામાં રાખી પૃથ્વી ઉપર વસે છે અથવા હુંડાની પેઠે જડાવસ્થા ધારણ કરીને તે યોગી ચલાયમાન થતો નથી. વળી સ્વધર્મયુક્ત ક્રિયા પણ કરતો નથી. પ્રવ્રજના અનુભવયુક્તની ક્રિયાના ત્યાગથી દોષના અભાવે કરીને જ્ઞાનમાત્ર પ્રાધાન્ય છે એમ સમજી જ્ઞાનકાંડમાં સ્થિત રહે છે. કોઈ પ્રશ્ન કરે કે-વર્ણાશ્રમમાં રહેતો આવો યોગી સુસુક્ષ્મ ક્રિયાત્યાગ કરે એ યુક્ત નથી. માત્ર લોકસંગ્રહાર્થ ક્રિયાનું આચરણ વેદોથી પ્રતિપાદિત છે. તો તે સત્ય છે, તથાપિ કહે છે કે-પૂર્ણયોગીનું તો તાદૃશપણું જાણવું, કેમકે તે કૃતકૃત્ય સ્વભાવયુક્ત છે. જે સંપ્રજ્ઞાત અસંપ્રજ્ઞાત સમાધી સાધક છે તે જ્ઞાનસાહિત્ય પ્રિતીવાજો હોય તો તે યોગ્ય નથી. જ્ઞાન સાધ્ય નિષ્ક્રિયપણાવટે કરીને પ્રવ્રજનો અનુભવ છે. પૂર્ણયોગી જ્ઞાનસાહિત્ય પરે સ્વેચ્છાવિહારીપણાવટે વર્ણાશ્રમ યુક્ત હોય તો પણ સ્વધર્મ ક્રિયા તો લોકસંગ્રહને અર્થે કરવીજ કરવી. જાણેશગીતામાં કહ્યું છે કે-જ્ઞાનનિષ્ઠા ત્પોનિષ્ઠાત્ કર્મનિષ્ઠાન્નરાધિપ ॥ શ્રેષ્ઠો યોગી શ્રેષ્ઠતમો ભક્તિ-માન્માયિતેષુયઃ ॥ ઈત્યાદી.

તત્ત્વ યનિર્ગતિતં વાદી જલ પાનાદેકં ચરેત્ ।

પરેચ્છયા સમાયુક્તઃ સદાતિષ્ઠેન્મહાયશાઃ ॥૭૩॥

અર્થ:—હવે દેહ પાષણાર્થે પરાધીનત્વને કહે છે. એવો મહા યશવાન યોગી-અહીંતહીં જામે ત્યાં ભુમિને વિષે જડાવસ્થા યુક્ત સ્થિત થતો શરીર રક્ષણને માટે અજજળ પાનાદિક જે મળે તે ધીબનું આપેલુંજ ગ્રહણ કરે છે. ધીબજે આપેલુ ત્યાગ કરતો નથી અને તેથીજ દેહરક્ષણ કરે છે. કેમકે તે દેહયુક્તનું યોગસાધન આચરણ છે. તે માને છે કે પ્રારબ્ધ પ્રેરીત લોકો અને અન્નાદિ આપે છે એ પ્રકારે દેહધારક સદા સ્થિર રહે છે.

કેનાપિ જલપાનાદિ ન દત્તં તાદૃશો વસેત્ ।

ન તદર્થ શ્રમેત્સોપિ નેચ્છેત્યારબ્ધ ધારકઃ ॥૭૪॥

અર્થ:—કોઈ અન્નાદિક ન આપે તો તે પછી શું કરે ? ? તેને કહે છે કે—જે દીવસે એવા માત્ર પ્રલૈક્યતા સાધક યોગીને પ્રારબ્ધયોગે કોઈ અન્ન-પાનાદિક આપવાવાળો ના મળે તે દીવસે અન્નપાણીહીન પ્રારબ્ધ આવે છે. એટલે કોઈ મળતો નથી. ત્યારે ઉપોષણ યુક્ત રહે છે. જેણે સ્વ પ્રારબ્ધ નિશ્ચયથી ધારણ કરેલું છે. તે કોઈએ કદાપી અન્નજળ ન આપ્યું. તો તેજ પ્રમાણે રહે છે તો પણ યોગી તે અન્નના અર્થે ભિંમી બનતો નથી સદાએ પરેચ્છાયુક્ત દેહપોષણ કરે છે, કોઈ કહે કે અન્ન ન મળે તો મરી જાય તો તે યુક્ત નથી. યોગસાધનને માટે દેહરક્ષણને આધીન રહેવું જોઈએ, કેમકે પુનર્જન્મ સંસ્કારથી દેહ આવેલો છે. ત્યારે તેણે નિશ્ચય કરેલો છે કે—
આયુરન્નંપ્રયચ્છતિ ॥ આયુષ્ય છે તેજ અન્નની ઇચ્છા કરી લાવે છે.

સર્પ વૃશ્ચિક વ્યાગ્રાઘૈઃ પીડિતો यदि मानवः ।

नाना प्रहार योगैश्च मानवादिभिरेववा ॥૭૫॥

અર્થ:—સર્પ—વૈશી વાઘ આદિ જનવરોવડે કદાપી પીડા થાય. કદાપી માણસોથી પીડા થાય. વળી કદાપી નાના પ્રકારના પ્રહારોવડે કરીને પીડા થાય તો તેથી પણ તેવા પુરૂષો પ્રારબ્ધયોગથી અલાયમાન થતા નથી.

तथापि न चलेत्सोऽपि स्वस्थानाज्जडवत्परः ।

देह प्रारब्ध माश्रित्य न तेषु क्रोध माचरेत् ॥૭૬॥

અર્થ:—એવા તે યોગી એમ અનેક રીતે પીડાતો છતાં પણ યોગના સ્થાનથી તે કદાપી અલાયમાન થતો નથી. જડ ત્ વગેરે રહે છે એ સમયનું પ્રારબ્ધ એવા પ્રકારનું છે. એમ માન્ય કરી તેનો આશ્રય લે છે પણ પીડા કરનાર તરફ કદાપી કેધ કરતાજ નથી.

पूर्व जन्म कृतं कर्म मया तेन प्रबोधिताः ।

इमे संपीडयंत्येव मेघां दोषो न विद्यते ॥૭૭॥

અર્થ:—તેવા યોગીએ પોતાની બુદ્ધિથી સમાધાન કરેલું હોય છે કે—મેં પૂર્વ જન્મકૃત એટલે પાછલા અનેક જન્મોમાં તેવાં કર્મો કરેલાં છે તેજ પ્રમાણે કર્મોએ પ્રબોધ કરેલું જે પ્રારબ્ધ ફલ તે મને આજ પીડા કરે છે. તેમાં અન્ય માણસોનો દોષ નથી. કેમકે તે ભોગવનાર પ્રારબ્ધ તેજ પ્રમાણે છે,

अथवा सात्विकैः स्तत्र पूजितः सर्व भावतः ।

नित्यं नाना जनैः सोऽपि सेवितो न चलेत्कदा ॥૭૮॥

અર્થ:—હવે દેહયુગ્મનું વણન કરે છે, અથવા નાના પ્રકારના સાત્વિક ધર્મપરાયણ પોતાના સર્વ પ્રેમલાવથી અન્નજળ વસાદિકથી પૂજીત થાય છે. સાત્વિક પુરૂષો સમજે છે કે—આ યોગી યોગસાધન રત છે તેથી તેમની સેવા

કરવાથી મને મહા પુણ્ય થશે તેમ છતાં તે યોગી વચ્ચાદિકતું રક્ષણ કરતો નથી. કોઇ દુષ્ટ માણસ તે વચ્ચ લઇ જાય તો તેને કિંચિત્ કહેતો નથી કેમકે પરેચ્છાવશ છે. એમ જડાવસ્થા ધારકપણથી (સેવન કરવાથી) પણ ચલાયમાન થતો નથી. અને તેમજ પ્રારબ્ધ છે એમ માન્ય કરે છે.

पूर्व जन्म कृतं कर्म प्रेरिता स्तेन मानवाः ।

मया मां पूजयंत्येव गुण एषां न विद्यते ॥७९॥

અર્થ:—તેવા યોગીએ નિશ્ચય કરેલા છે કે—મારા પૂર્વજન્મકૃત કર્મે પ્રેરણા કરેલા જનો પૂજા કરે છે. એમાં મારા ઉપર ગુણ ઉપકાર નથી. મારા પ્રારબ્ધયોગેજ તેમ થાય છે.

एवं मनसि संधार्य तेषां नेच्छेच्छुभं कदा ।

द्वंद्वमेवं परिगृह्य तिष्ठे नित्यं महायज्ञाः ॥८०॥

અર્થ:—એવો મહાયશવાન યોગી એ પ્રમાણે વિચાર કરીને તેની સેવા કરનારનું કદાપી શુભ પણ ઇચ્છતો નથી. તે પોતપોતાના કર્મફલને આધીન પણાએ છે એ પ્રકારે દ્વંદ્વ સુખ દુઃખ હત્યાદિ પ્રારબ્ધને આધીન છે એમ માને છે. એ પ્રકારે વાસનાહીન અવસ્થાની પ્રગલ્ભતાએ નિત્ય સ્વયં સ્વાધીનપણાએ ચિત્ત રાખી સ્થિત થાય છે.

अनेन विधिना सोपि स्वल्प कालेन यो विधे ।

चित्तं जयेन्न संदेहः शान्ति पूर्णा मवाप्नुयात् ॥८१॥

અર્થ:—હે વિધીના પુત્ર !!! એવી તિથિવડે થોડાકાળે ચિત્તનો વિજય થાય છે. અવસ્ય ચિત્તની ચંચળતા વ્યર્થ થાય છે, એમ કમવડે નિઃસંકલ્પ ચિત્તનો સંભવ છે. એમાં સંદેહ નથી. આમ થતાં છુદ્ધિના અહંમમ ભાવનો નાશ થવાથી સંપૂર્ણ શાન્તિને પામે છે. એવો યોગનો ક્રમ છે.

नान्परत्किंचिच्चरेत्कर्म न ध्यानादिक मादरात् ।

एवं शमदमौ धृत्वा भवेद्योगी समानवः ॥८२॥

અર્થ:—એવા યોગી કર્મ અને હૃદય ધ્યાનાદિક સંગ્રહે અન્ય કંઈ પણ આચરણ કરતો નથી કેમકે ધ્યાનયોગ પરાયણ છે—એમ જડાવસ્થામાં શમદમનું પાલન ધારણ કરી રહે છે, એ શિવાય શમદમ સાધનનો અભાવ છે. તે ક્રમ વડે યોગ સમ ધીની પ્રાપ્તિથી યોગી થાય છે

विचारं ब्रह्मण स्तत्र कुर्या नित्यं विशेषतः ।

वीदृशं ब्रह्म हस्यं मे वेदायैः प्रतिपादितं ॥८३॥

અર્થ:—એવી અવસ્થામાં બ્રહ્મ મનન કરે છે તેને કહે છે. તે જડાવસ્થામાં વિશેષે કરીને નિત્ય બ્રહ્મનો વિચાર કરે છે—ત્યારે કોઇ કહે કે તેવા યોગી મન

પાણી હીનદશાએ વિચાર પણ કરી શકે નહિ. કેમકે વિચાર કરવો તે મનબુદ્ધિને આધીન છે—તેને માટે કંઈ છે કે—એવો યોગી હું મારા હૃદય બુદ્ધિમાં વેદાદિથી પ્રતિપાદીત સત્યજ્ઞાનમનંતં બ્રહ્મ યોવેદનિહિતંગુહ્યાયં પરમે વ્યોમન્ ઇતિ શ્રુતેઃ ॥ છે. તેમ અજોરણીયાન્મહત્તોમહીયા નાત્મા ગુહ્યાયં નિહિતસ્ય જંતોઃ ॥ તે આત્મા બુદ્ધિમાંજ છે. તે કેવા પ્રકારે કેવી રીતે તે બુદ્ધિ વિહારી છે. તે બ્રહ્મ—તે સમાન માયા ત્યાગ થાય છે. તે વારે પોતાના મહિમામાં સ્થિત થાય છે કેમકે ત્યાં બુદ્ધિ આત્માને વિષે લય જાય છે. એ પ્રકારે બ્રહ્મનું ધ્યાન સંભવે છે—કેમકે સર્વ કારણપણથી સદા આત્મસ્વરૂપજ છે.

પંચ ભૂમિમતિક્રમ્ય તિષ્ઠેત્ ક્રમેણ માનવઃ ।

નાના બ્રહ્મણિ પદ્યન્સન્નંતે શાન્તિ મવાપ્નુયાત્ ॥૮૪॥

અર્થઃ—હવે કેમપૂર્વક પૃથ્વીયોગ પર્યંત બ્રહ્મના ધ્યાનને વર્ણવે છે. એવા યોગીને અનુક્રમવડે એટલે સંપ્રજ્ઞાત અસંપ્રજ્ઞાત સમાધીની પ્રાપ્તિમાં નાના પ્રકારના નવા નવા સંસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. ઊન્મત્ત-પીશાય-ખાદ્યાદિ અવસ્થાના લેહો થાય છે કેમકે વેરાગ્યાદિનું સામર્થ્ય છે. અને જડાવસ્થા માત્રથી સર્વસાધ્ય વર્ણવેલ છે. તેમાં મુખ્ય દત્તાત્રેય છે. અહીંયાં યોગસૂત્ર છે કે—તજ્ઞઃ સંસ્કારોન્ય સંસ્કાર પ્રતિવંચીતી ॥ નિર્વિચાર બ્રહ્મ સમાધીવડે ઉપજેલા સંસ્કારો વ્યુત્થાનના સંસ્કારોના પ્રતિબંધી થાય છે એટલે બાધક થાય છે. બ્રહ્મ પરમાત્માની સમાધીથી ઉપજેલા સંસ્કારો અન્ય સંસ્કારરૂપ માયાવિહાર સંસ્કારના નાશક છે. તે ઉપર વ્યાસભાષ્ય પ્રમાણે સમાધીથી ઉત્પન્ન થયેલી બુદ્ધિ પ્રજ્ઞાએ કરેલા સંસ્કાર નવા નવા થાય છે. આ સંસ્કારો અનુભવાત્મક છે એમ જાણવું. અન્ય સંસ્કારો પ્રતિબંધી પણથી છે. અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિમાં વેરાગ્ય ઉપાય છે. તે પૂર્વાધ્યાયમાં વર્ણવેલું છે. પાંડિત્યાવસ્થા અસંપ્રજ્ઞાતમાં તે બુદ્ધિની નિશ્ચિંતાત્મીકા અવસ્થા છે. બ્રાહ્મણ અવસ્થા તે સાક્ષાત બ્રહ્મીભૂતની છે એમ ભુદા ભુદા પ્રકારની બ્રહ્મની અવસ્થા જોઈ લેવી.

શાન્તિ યુક્તો નરઃ પથ્યાત્ સંત્યજેત્તાં મહાદ્ભૂતાં ।

જડાવસ્થ્યાં પુનઃ સોપિ યયેચ્છાચાર ગો ભવેત્ ॥૮૫॥

અર્થઃ—પાછળ કહી પ્રમાણે પાંચ ભૂમીના પ્રકારો પણ પાંચ છે તે અનુક્રમ પૂર્વક જાણીને ત્યાગીને તે સાક્ષાત બ્રહ્મભૂતપણાએ તે જડાવસ્થાનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ તેથી તે યયેચ્છાચરણી થાય-કે જે વિધિનિષેધરહીત યોગીનું આવચરણ છે.

હૃદિ ચિંતામણિં દૃષ્ટ્વા પંચભૂમિ મવાલકં ।

શાન્ત્યા યુક્તો ભવેન્નિત્યં સ્વાધીન હૃદયઃ પરઃ ॥૮૬॥

અર્થઃ—હવે સ્વાધીન ચિત્તાનું વર્ણન કરે છે. એવા યોગી પોતાની બુદ્ધિમાં પાંચ ચિત્ત પ્રચાલક એવા બુદ્ધિ આદિના અલેહવડે ચાલક ચિંતામણી કે જે

તત્ત્વમસ્થાત્મક માહાવાક્ય સ્વરૂપ શ્રીમહાગણપતિ છે. તે ચિત્તાના સ્વાધીનપણાથી સર્વોત્કૃષ્ટ પરમાત્મા છે. એ પ્રમાણે બાળીને કૃતકૃત્યપણાથી શાન્તિયુક્ત વસે છે.

દૃષ્ટ્વા બ્રહ્મ સ્વયં યોગી રસહીનો ભવેન્મુદા ।

સર્વત્ર નાત્ર સંદેહઃ શાન્ત્યા સર્વં સમાચરેત્ ॥૮૭॥

અર્થઃ—હવે રસહીનતાનો અનુક્રમ કહે છે. એવો સ્વયં યોગી બ્રહ્મના અનુક્રમ યોગવડે બ્રહ્મ પરમાત્મા ચિંતામણી વિનાયકને જોઈને આનંદ પામતો સર્વત્ર ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ અને બ્રહ્મીભૂતતામાં કમપૂર્વક રસહીનતા મેળવે છે, તે પોતે બ્રહ્મના સ્વાનુભવથી તેતે માયામોહ વિવેકહીન થાય છે એમાં સંદેહ નથી ત્યારપછી સર્વદેહ વેષાત્મકપણાથી શાન્તિરૂપે વિચરે છે. ગણેશ ગીતામાં લખ્યું છે કે—રસહીનં રસોપ્યસ્ય દૃષ્ટ્વા બ્રહ્મ વિનસ્યતિ ॥ ઇત્યાદિ.

અનેન વિધિના દક્ષ જ્ઞાની પાપ પરાયણઃ ।

ક્રમેણ સાધયેત્ યોગં સયોગી સંભવેત્પરઃ ॥૮૮॥

અર્થઃ—હવે પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરે છે—દક્ષ પ્રબળપતિ !!! એ પ્રકારે પાપ પરાયણ થયેલો જ્ઞાની ઉપર કહી તે વિધિ પ્રમાણે ક્રમક્રમથી યોગનું સાધન કરીને મહાન્ શ્રેષ્ઠ યોગીપણાને પામે છે—કે જ સ્થાન હુઃસાધ્યત્વ છે.

एवं कर्तुमशक्यश्चेत्तदा श्रुत्वा महामतिः ।

इमं योगं स्वयं તત્ર નિષ્ઠાયુક્તો ભવેત્સદા ॥૮૯॥

અર્થઃ—હવે દક્ષના મનને જોઈને મોક્ષની રૂચીવાળાને યોગની પ્રાપ્તિને માટે કહે છે. એવો યોગી માત્ર મોક્ષની જ રૂચીથી એટલી બધી સ્થિતો (બ્રહ્મીભૂત સ્વરૂપ પરે સ્થિતી) પાલન કરવાને પોતાને અશક્ય બાજુ ત્યારે તે યોગી આ યોગ સાંભળી તે બ્રહ્મીભૂતને આપનાર મોક્ષ યોગમાં સદા નિષ્ઠા રાખી રહે.

स्वधर्म निरतो भूत्वा योगि मिच्छेन्निरंतरं ।

નિચ્ચ મોગાન્પ્રયુજન્સ નંતે સ્વાનંદ ગો ભવેત્ ॥૯૦॥

અર્થઃ—એવો માત્ર મોક્ષની રૂચીવાળો યોગી મનવડે તમામ લોગોનાં નિંદા કરતો લોગોથી વિરક્ત રહીને સદાએ પોતાના વર્ણશ્રમ ધર્મના શુદ્ધ વ્યવહારથી વર્તે—એમ લોગોને લોગવી મોક્ષ યોગને ઇચ્છે છે તેવા યોગી અંતે સ્વાનંદલોકની પ્રાપ્તિને પામે છે—કેમકે લોગ વાસનાહીન મોક્ષ યોગ રૂચીયુક્ત છે

गणेश्वरं तत्र दृष्ट्वा योग युक्तो भविष्यति ।

જ્યોતિર્દેહ ધરો ભૂત્વા પ્રબજેદ્રણનાયકં ॥૯૧॥

અર્થઃ—એમ સ્વાનંદ લોકને પામી તે સ્વાનંદલોકમાં જ્યોતિર્દેહ ધરીને ગણેશ્વરનાં દર્શન કરી યોગસાધન યુક્ત થાય છે એવા અનુક્રમે પૂર્ણયોગી થાય છે. એમ સ્વાનંદ લોક પ્રાપ્તિના માહાત્મ્યથી ગણનાયકનું ભજન કરે છે કેમકે યોગીનું સેવ્ય ગણાય છે.

બ્રહ્મ કલ્પમયં સ્થિત્વા કાલં તત્ર મહામતિઃ ।

તદેદં લીનતાં પ્રાપ્ય બ્રહ્મભૂતો મવિષ્યતિ ॥૧૨॥

અર્થ:—એવો મહામતી યોગી તે પછી પ્રકૃતિ પુરૂષ પ્રજ્ઞાના કંપને અતે સ્વાનંદ લોકમાં જ રહી પ્રજ્ઞીભૂતપણાને પામે છે ત્યાંથી પતીત થતો નથી.

एवं कर्तुं मशक्तश्चे तदा स धर्मसंयुतः ।

कर्माचरे त्पजानाथ ब्रह्मार्पण विधानतः ॥૧૩॥

અર્થ:—એમ પણ કરવાને કોઈ અશક્ત હોય તો તેને માટે કહે છે કે એવો યોગી જે અશક્ત હોય તો લોગ રસહીન ચિત્તવડે લોગ લોકતાપણાના કર્તાપણાની વાસના ત્યાગ કરી તેનાથી ત્રાસયુક્ત રહે. હે પ્રજ્ઞનાથ દક્ષ!!! અને ધર્મની મર્યાદા પાલન કરતો પ્રજ્ઞાપણની વિધિપૂર્વક કર્મોનું આચરણ કરે.

तेनैव शुक्रगत्या स ब्रह्मीभूतो नरो भवेत् ।

निकाम योग मार्गेण सदा ब्रह्मणि तत्परः ॥૧૪॥

અર્થ:—એમ પ્રજ્ઞાપણ કર્મ કરનારો પુરૂષ નિઃકામ યોગમાર્ગ વડે નિઃકામ કર્માપણથી પ્રજ્ઞાના યોગ સંયોગાત્મકપણાએ સદાએ મોક્ષ રૂપી યુક્ત પણાથી શુક્રગતિના અનુક્રમપૂર્વક કોઈમાગે પણ પ્રજ્ઞીભૂતપણાને પામે છે. તુરીય પ્રજ્ઞાના પ્રજ્ઞીભૂતપણાએ શુક્રલાગતીનો પ્રભાવ છે. ત્યારપછી ત્યાંથી ઘણા કાળે પડીને આગળ યોગરતપણાએ પૂર્વજન્મ સંસ્કારથી પ્રજ્ઞીભૂતપણું છે.

एवं कर्तुं मशक्तश्चेत्तदाहं ब्रह्म भावनः ।

त्रिविधं फलमुत्सृज्य कर्मजं योगमाप्नुयात् ॥૧૫॥

અર્થ:—એમ પણ શરીરના દુઃખરૂપ સત્કર્મનું આચરણ કરવામાં પણ અશક્ત હોય ત્યારે તેવાઓએ સદાએ બ્રહ્મ ભાવવડે પોતે હું-અન્ય કંઈ પણ નથી એમ સર્વ પ્રજ્ઞાના પ્રતિપાદનથી સ્વકૃત કર્મથી ઉત્પન્ન થતાં ત્રિવિધ-કર્મ અકર્મ અને વિકર્મની પગીપાક દશાએ ફળનો ત્યાગ કરી પોતાના મનથી સદાએ હું કરતા નથી કરાવનાર નથી. એવા દૃઢ નિશ્ચયપૂર્વક કર્મફલ ત્યાગાત્મક યોગવડે યોગમાર્ગે ચઢે છે.

कर्म त्याग बलेनैवाहं ब्रह्म निश्चये नसः ।

क्रमेण कर्म संयुक्तो भविष्यन्न्यन्य जन्मनि ॥૧૬॥

અર્થ:—એમ કર્મના ફલના ત્યાગ બળવડે અને પોતાના અહં પ્રજ્ઞાના નિશ્ચયથી અન્યજન્મમાં કર્મ સંયુક્ત થાય છે-કે જે સત્કર્માચરણથી શરીર પીડા સહન કરવાને સમર્થ થાય. એમ સહન કરવાને પૂર્વજન્મ સંસ્કાર ખડા કરે છે.

निकाम कर्म कर्त्ता स पुनरन्य भवेन्नरः ।

योग रस समायुक्तो भवे द्विषय निन्दकः ॥૧૭॥

અર્થ:—પછી તે નિઃકામ કરતા (અધ્યર્પણ કર્મ કરતા) બ્રહ્મની રૂચી યુક્તપણાથી અન્યજન્મમાં વિષય નિંદક થાય છે. તે અન્યજન્મને વિષે યોગરસ સમાયુક્ત થઇને એકરસ સંયુક્તપણાથી યોગ સાધનશીલ પુરૂષ બને છે.

एवं क्रमेण ज्ञान्ति स लभेत्पूर्णां न संशयः ।

ક્રમાર્થ રચિતં સર્વં નાનાં મત સમન્વિતં ॥૧૮॥

અર્થ:—એ પ્રમાણે નાના પ્રકારના વાક્યોના પ્રમાણપૂર્વક વેદશાસ્ત્ર પુરાણાદિના મતથી—અલ્પકયભાવ પ્રતિપાદનથી—અને તેને સર્વ મુનિનાં વચન સત્ય છે એમ જાણી મુનિઓએ બતાવેલા ક્રમને સત્ય જાણી તે ક્રમથી તત્ત્વ મર્યાદિ મહાવાક્યના પ્રતિપાદનપૂર્વક પૂર્ણયોગ બ્રહ્મીભૂત સ્થિતી પ્રાપ્ત થાય છે । શિષ્યની રૂચીના દાતા મુનીઓએ વર્ણવેલા અપ્રકવ શિષ્યને એવીરીતે ક્રમયોગ યોગ્ય ઉપદેશ આપ્યો છે.

सुगमं सर्वं भावेषु गणेश भजनं परं ।

તેન યોગી ભવેન્નૂનં સર્વં જ્ઞાણેષુ સંમતં ॥૧૯॥

અર્થ:—હવે અદ્યાય સમાપ્તિ પર્વત સર્વોદ્ધારક તત્ત્વને કહે છે. એ પ્રકારે નાના પ્રકારના બ્રહ્મીભૂતપણાના પ્રાપ્ત થવાના માર્ગથી માણસોને માટે શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ માર્ગ માત્ર ગણેશ ભજન છે—કેમકે તે અત્યંત સુગમ સ્વરૂપ પ્રયાસથી પ્રાપ્ત થતો ગણેશ એકરસ યુક્ત ચિત્તની સ્થિતીનો માર્ગ છે. તેથી દેહાન્તે સ્વાનંદલોકની પ્રાપ્તિ છે. આ ભજનમાર્ગ સાધ્ય કરવાથી અદૃશ્ય યોગી થાય છે અને કદપાંતે બ્રહ્મસ્વરૂપતાને પામે છે. એ પ્રમાણે સર્વશાસ્ત્ર સંમત તત્ત્વ મર્યાદિ મહાવાક્યોથી પ્રતિપાત્રીત બ્રહ્મ ગણેશ—પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મ છે કે જે સર્વ સિદ્ધિને આપનાર છે એટલાજ માટે સર્વશાસ્ત્ર સંમત ગણેશ ભજન જાણવું.

यत्किंचिद्गणराजस्य व्रत पूजादिकं प्रभो ।

કીર્તન શ્રવણાયંતુ બ્રહ્મીભૂત પ્રદાયકં ॥૧૦૦॥

અર્થ:—હે દક્ષ પ્રભાતિ !!! એમ ગણેશનું ભજન તેજ સર્વ સત્તા ધારક છે તેથી શ્રીગણરાજનું વ્રત, પૂજા, ક્ષેત્ર, તીર્થ, આદિક કીર્તન સ્મરણ ત્રિગેરે નવ પ્રકારની ભજનભક્તિ શ્રીગણેશ કૃપા પ્રાપ્ત કરવાને માટેજ કરવી. જેથી સુખદિ યોગ પ્રાપ્ત થતાં બ્રહ્મીભૂત પ્રદાયક રસયુક્તપણાથી બ્રહ્મ અલેહતાને પામે છે.

नाना विषय संयुक्तो नरः स्मरे इणाधिपं ।

અહર્નિશં તદાસ્યાંતે ગણેશ સ્મરણં ભવેતુ ॥૧૦૧॥

અર્થ:—કદાપી માણસો નાના પ્રકારના વિષયોથી પણ સંયુક્ત હોય તો પણ ગણેશનું અહર્નિશ સ્મરણ કરવાથી તે છાંદયુક્ત વાણીધારક થાય છે. અને દેહાંતે ગણેશ સ્મરણના યોગે પ્રાપ્ત્યુક્ત સમર્થ (નામસ્મરણના યોગથી) ગણેશના સ્વાનંદલોકને પામે છે. એવો સ્મરણનો મહિમા ઉત્તમોત્તમ છે.

તેન સ્વાનંદ ગો બૂત્વા યોગમભ્યસ્ય તન્મયઃ ।

બ્રહ્મ કલ્પાન્ત માવે સ મવિષ્યતિ ન સંશયઃ ॥૧૦૨॥

અર્થઃ—એવા સ્મરણના મહિમાથી અંતે સ્વાનંદ લોકને પામી ત્યાંથી યોગના અભ્યાસ વડે અન્ય જન્મમાં યોગી થઈ બ્રહ્મ કલ્પાંતભાવે તન્મય ગણેશના અલેહસ્વરૂપને પામે છે—એમાં શંકા નથી ગણેશગીતામાં કહ્યું છે કે—યઃ સ્મૃત્વાત્યજતિ પ્રાણમૈતેમાં બ્રહ્મયાન્વિતઃ ॥ સયાત્ય પુનરાવૃત્તિ પ્રસાદાન્મમમ્મુ જુજેતિ ॥ ઇત્યાદિ.

સ્મરણં ગણરાજસ્ય પ્રકુર્યાન્નિત્ય માદરાત્ ।

તસ્યાંતે ગણરાજસ્ય સ્મૃતિં દદ્યાન્નરાયસઃ ॥૧૦૩॥

અર્થઃ—માટે ગણરાજનું નિત્ય સ્મરણ કરવું. તેથી ગણેશ પોતાના ભક્તને તે દેહત્યાગ સમયે પોતાના ગણુનાથ સ્વરૂપની સ્મૃતિ આપે છે.

અતોઽહર્નિશ્ચમેકંતે સંસ્મરેન્માનવઃ પરં ।

નાના યોગાદિકં સર્વં સાધ્ય યોગી સમો ભવેત્ ॥૧૦૪॥

અર્થઃ—એ પ્રમાણે માણસ હરનીશ ગણેશજીનું સ્મરણ કરે છે. તે નાના પ્રકારના યોગને સાધ્ય કરી પૂર્ણયોગીપણ્યને પામે છે. તેના સમાન બીજા યોગી નથી કે જેને સ્વાનંદ લોકની પ્રાપ્તિ થયે પછી પુનરાવૃત્તિ નથી.

આયાસેન વિહીનોપિ સદા વિષય લંપટઃ ।

ગણેસ સ્મરણે સક્તઃ સઃ શુક સમતાં વ્રજેત્ ॥૧૦૫॥

અર્થઃ—જો કોઈ માણસ આ સ્મરણાદિ ભજનમાં પ્રયાસ વિનાના હોય—અને પૂજા વ્રત તીર્થ દ્વેષાદિને વિષે પણ ન ગયો હોય. વળી વિષયલંપટ હોય તોપણ ગણેશ નામ સ્મરણ અને તેના ભજન ભક્તિના માહાત્મ્ય ભરેલા પ્રભાવથી તે શુક સમાન મહાન યોગી થાય છે અને પુનરાવૃત્તિ રહીત થાય છે.

શિવ વિષ્ણુ મુત્વાદીનાં નરો યઃસ્મરણં ચરેત્ ।

અંતે તેષાં સ્મૃતિં તસ્યૈ સદચાચિત્તગઃ પ્રમુઃ ॥૧૦૬॥

અર્થઃ—જો કોઈ પુરૂષ શિવ વિષ્ણુ આદિ ઇશ્વર રૂપનું પણ ભાક્તયુક્ત અહરનીશ સ્મરણ કરે તો ભક્તિયુક્તપણાથી દેહાન્તકાળે તે ભક્તના ચિત્તમાં તે તે શિવાદિ દેવો સ્મરણની સ્મૃતિ આપે છે. કેમકે ચિત્તનો ચાલક ગણેશ જ છે.

તેષાં લોક સમાસાય શુક્ત્વા યોગાન્ મનોહરાન્ ।

મપતે ન્નામ સંદેહો વૃત્યુ લોકે વિશેષતઃ ॥૧૦૭॥

અર્થઃ—ત્યાર પછી તે માણસ દેહત્યાગ કરી તે તે શિવવિષ્ણુ આદિ

લોક કે સ્વેદ દેવલોકને પામી મહાકાલપર્યંત ત્યાં મનોહર એવા ભોગો ભોગવી અંતે મૃત્યુલોકમાં શ્રેષ્ઠ ભાવથી-કુલભત્તી ભાગ્યની ઉત્તમતાપૂર્વક અવતાર ધારણ કરે છે. એમ શુભાત્મક દેવોની ભક્તિ પણ નિષ્ફલ નથી-એમાં શંકા થાય નથી.

પુરાણેષુ પ્રપચ્યંતે ત્રિગુણાનાં લયાઃ સદા ।

અતઃ સ જન્મ મૃત્યુભ્યાં યુક્તો ભવતિ તદ્વતઃ ॥૧૦૮॥

અર્થઃ—હવે પતન કારણને કહે છે-પુરાણોમાં સુની લોકોએ સદાએ ત્રિગુણોનો લય કહેલો છે-તેથી શિવ વિષ્ણુવાદિક લોકની પ્રાપ્તિ તે લય સ્વરૂપ છે. તેથી તે લોકને પ્રાપ્ત થનાર જીવાત્મા જન્મ મૃત્યુયુક્ત થાય છે. કેમકે શુભવિહારી શિવાદિ લોકની પ્રાપ્તિ અભય અને અલેહને પ્રાપ્ત કરનાર નથી.

અતઃ સારં સમાસ્ત્યાતં ગણેશ ભજનં પરં ।

તેનાજ્ઞાન સમાયુક્તો નરો બ્રહ્મમયો ભવેત્ ॥૧૦૯॥

અર્થઃ—હવે પુનરાવૃત્તિ હીનપણને કહે છે. તેથીજ સુની જનોએ પરબ્રહ્મ એવા ઐ ગણેશના ભજનનો યોગ સર્વ યોગથી સર્વોત્તમ છે-સારમાં સાર રૂપ છે. તેથી જ્ઞાનના ભજનના પ્રભાવથી સ્વાનંદ લોકની પ્રાપ્તિપૂર્વક બ્રહ્મના અનુભવહીન અજ્ઞાની જનોને પણ બ્રહ્મમય બ્રહ્મીભૂતતાની પ્રાપ્તિ થાય છે.

एतच्चे कथितं दक्ष योग प्राप्त्यर्थं मादरात् ।

अज्ञान संयुत स्यापि ब्रह्मीभूत प्रदायकं ॥૧૧૦॥

અર્થઃ—હવે પ્રકરણના ઉપસંહારને કહે છે-અજ્ઞાન સંયુક્ત જન હોય તો પણ યોગની પ્રાપ્તિને માટે શ્રીપરબ્રહ્મ પરમાત્મા ઐકારસ્વરૂપ ગણેશજીની ભક્તિ સર્વોત્તમ બ્રહ્મીભૂતપણનેજ આપનારી છે-એ નિશ્ચય છે.

ॐ तत्सदिति श्रीमद्योगगीता सुपनिषद्सुगमासु योगोद्गतार्थं शब्दे श्रीमदान्त्ये
पुराणोपनिषदि मौद्गले महापुराणे नवम खंडे-योग चरित्रे मुद्रल दक्ष संवादे अज्ञानिनां
क्रमयोग वर्णनं नाम नवमोऽध्यायः ॥ योगगीतायां पंचमोऽध्यायः ॥५॥ ॐ ॐ ॐ ॥

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

॥ श्रीयोगगीतायां षष्ठोऽध्यायः ॥

दक्षव्याच ॥ विमुक्ति र्वद योगीश्व गणेशस्य महात्मनः ।

यो ज्ञात्वा ताः समाराध्य गणेशज्ञो भवेन्नरः ॥१॥

अर्थः—ઉપર પ્રમાણે અસાનીને માટેના ક્રમ સાંભળી વિસ્મિત થઈને દક્ષ વિચારવા લાગ્યા કે સાચામાં સાચી ગણેશ ભજનલક્ષિ છે પણ તેમાં એક રસ સ્વરૂપે ચિત્ત થતું નથી, તેથી અનુક્રમથી ગણેશજીની વિભૂતિ સેવન કરવાથી ગણેશ એક રસતા ઊત્પન્ન થાય. એમાં શંકા નથી. વિભૂતિને માટે પુછે છે—હે મહારાજ !!! હે યોગીશ્વર !!! તે ગણેશના શ્રેષ્ઠ અંશરૂપ ઐશ્વર્યપણાથી વિભૂતિરૂપ આ જગતમાં ક્રિયા દેહો છે. ગણેશજીની વિભૂતિ ભિન્ન ભિન્ન ઐશ્વર્યાત્મીકા છે. તે તે સર્વના અલેહમાં ગણેશજીનું ઐશ્વર્ય રહેલું છે. એમ હોય તો તે ગણેશજીની વિભૂતિ બાહ્યીને તેમાં ગણેશજી છે એમ સમજી-તેમાંથી વ્યવહારવાસનાહીન ચિત્ત કરવા વડે તે નર શ્રીગણેશજીના જ્ઞાન પ્રકાશ વડે જ્ઞાનયુક્તી પ્રકાશ લક્ષિત સ્વરૂપમાં નિર્વાસના સ્વરૂપે વસ્તી સર્વત્ર પ્રભુ સાનિધ્યતા સાધ્ય કરે છે. અને તેથી પૂર્ણ યોગરૂપ ગણેશ સાધ્ય થાય છે—માટે શ્રીગણેશજીની વિભૂતિ સ્વરૂપને કહેા.

દુર્જલ ઉવાચ ॥ અપારા ગણનાથસ્ય વિભૂતયો ન સંશયઃ ।

તાનસક્તાઃ કથયિતું ભવંતે શંકરાદયઃ ॥૨॥

ક્ષણે ક્ષણે ગણેશ્ચાનો નાના લેલ પરાયણઃ ।

વિભૂતિર્ભિર્જગત્સર્વં માવયતિ પરાતપરઃ ॥૩॥

અર્થઃ—એ પ્રમાણે દક્ષનેા પ્રશ્ન સાંભળીને સુદગલ મહાસુની વિભૂતિ ધારણ પ્રયોજનનું વર્ણન કહે છે. હે દક્ષ !!! પૂર્વ સમંધને આઘ લઈને ગણુનાથની વિભૂતિ ધારકપણાથી તે અપારજી છે. “સત્યંજ્ઞાનમનંતંત્રજ્ઞ” આ અનંત શ્રુતિ પ્રમાણુ શબ્દથી વિભૂતિ સ્વરૂપ અનંત અને અલેહ છે. તેને કથવાને માટે શંકરાદિક પણ સમર્થ નથી. તથાપિ તમારા સંતોષને અર્થે હું કહું છું. (૨) આ ચાર પાદ રૂપ નાના નાના પ્રકારના ખેલ કરનારો—વિહાર સુખદપણાથી તેમ યોગના પૂર્ણ અલેહપણાથી સર્વ પ્રકારથી પરાતપર કેવળ શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ જ્યેષ્ઠરાજ એવા પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ગણેશજી છે. તેમની વિભૂતિ તે આ અનંત કોટી પ્રદ્યાંડરૂપ જગત છે તે ક્ષણે પ્રતિક્ષણે લોગ મોક્ષને આપવાપણાથી જગત ભાવના કરે છે—તે જગતની ઉત્પાત્ત સ્થિતી અને પ્રલયમાં

ક્ષણે ક્ષણે પ્રજ્ઞાને આદ્ય લક્ષને તમામ હોવા તે તે ક્ષણે સર્વે જનના સર્જનથી જગતની અત્રે બાવના કરે છે-ક્ષણ એટલે પરબ્રહ્મ પૂર્વ સ્થાનનો ત્યાગ કરીને જિતસ્થાનને બાણવાનું છે તે કાલ એટલે ક્ષણ એવા ક્ષણના માનથી આત્મા કેમ વડે એક ક્ષણ કેમ ફાંપણથી જગત સમજે છે. તે ક્ષણ એવા કાલમાનમાં આત્મા વશ્તુ વસ્તુરૂપે નહીં પણ બુદ્ધિ દીવરાત્રીની કલ્પના કરે છે. એટલાજ માટે યોગી પુરૂષો એ ક્ષણમાં કેમાત્મક કાલનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. કેમકે વસ્તુનું અદર્શન છે-પરમાણુ સમાધિ તેથી પર છે. કેમકે સુક્ષ્મ પ્રજ્ઞાત્મક વસ્તુદર્શન છે. અત્રે ક્ષણિક વાદીઓથી વાદનો સંભવ છે. તે લખવાની અત્રે જરૂર નથી. આ ગ્રંથનું તાત્પર્ય રહસ્ય માત્ર યોગપ્રાપ્તિને માટે છે. અહીંયાં ક્ષણ કેમ ધર્મ વડે અધર્મ લક્ષણાવસ્થા પરીણામને પામે છે. માટે તે પણ લખતા નથી કેમકે આ ગ્રંથમાં તે કાર્યનો પણ અભાવ છે.

લોકેષુ તત્ર મુખ્યેષુ જગત્તુ બ્રહ્મણ મયોઃ ।

યેશ્રેષ્ઠા સ્તસ્યતે સર્વે વિભૂતિ પદ ધારકાઃ ॥૪૪॥

અર્થ:—હે દક્ષ પ્રબળપતિ !!! તે પરમાત્મા પરબ્રહ્મ ગણેશજીના લોકમાં અને ત્રેલોક્યમાં તેમ મુખ્યતત્ત્વોમાં (મહત્ત્વાદિ) એમ નાના નાના પ્રકારના અનંત જગત રૂપ અંતોમાં વિ. સર્વેમાં શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ તે વિભૂતિ પદ ધારક તે સર્વેને બાણવું.

કલ્પે કલ્પે, વિભૂતિ નામવતારા અસંખ્યકાઃ ।

મણેશ્વસ્ય તથા દક્ષ તાન્વતું કઃ સર્વો ભવેત્ ॥૪૫॥

અર્થ:—હવે અનંત સ્વરૂપે વિભૂતિ છે તેને કહે છે. શ્રીપરબ્રહ્મ ગણેશજીના દરેક કલ્પ કલ્પમાં એવા અનંત કલ્પોમાં વિભૂતિ સ્વરૂપે અસંખ્ય અવતાર થયા છે તે ગણેશાવતારમાં મયૂરેશ્વર આદિ અવતારો મુખ્ય વિભૂતિ સ્વરૂપ છે. વિભૂતિનો બીજો પ્રકાર નામ અવતાર રૂપ વિભૂતિ છે. તેમાં શિવ વિષ્ણુનાદિક અવતારો પૈકી એકાદશ રૂક ભૈરવ-શુક-નંદી-જમહજિ આદિ શિવના અવતાર છે-અને મત્સ્ય કુર્માદિ વિષ્ણુના અવતાર છે. આ દિવ્યાદિ બાર અવતાર સૂર્મના છે-દુર્ગાના નવ અવતાર રૂપ શક્તિના અવતારો છે. તેમ બુદ્ધ આદિ પ્રજ્ઞાના અવતારો છે. તે સર્વે પરબ્રહ્મ ગણેશજીની વિભૂતિ સ્વરૂપ છે એમ બાણવું. હે દક્ષ !!! એટલાજ માટે ગણેશજીની વિભૂતિનું વર્ણન કરવાને કોણ સમર્થ છે ?? કોણ શક્તિમાન છે ?? કોઈપણ નથી. આ આ સર્વ બુદ્ધા બુદ્ધા કલ્પમાં અવતાર રૂપ વિભૂતિ બાણવી.

અતઃ સંક્ષેપ તત્ત્વર્થ્ય કથયિષ્યામિ તાઃક્રૂણુ ।

વિભૂતિ વર્ણનાપસ્ય નાનાસિદ્ધિ પદસિધ્ધિઃ ॥૪૬॥

અર્થ:—એમ ગણેશજીની વિભૂતિનું વર્ણન કરુંઃ અસંખ્યકા છે, તે

ગણેશ-કર્મ સિદ્ધિ ફલદાતા હોવાથી-તે ગણેશજીનું માત્ર આરાધન કરવું. તેથી કર્મ સિદ્ધિ આપનાર છે અને મુચ્છુ પુરૂષોને પણ તે તે અનુકંમથી ભક્તિ-દાતા છે. એવી જે વિભૂતિ તેને સ્થાપથી કહું છું. તે મન ભાવપૂર્વક શ્રવણ કરો.

જગત્સુ વ્રહ્મસુ માહ યોગરૂપો ગજાનનઃ ।

કયં ન મિશ માવારૂપં વર્તતે વર્ણ્યામ્યહં ॥૭૭॥

અર્થ:—હો પ્રાસ દક્ષ !! ગણેશ શબ્દમાં બ્રહ્મ ગણુ આદિ અનેક ગણુના ઇશ્વર સ્વરૂપનો અર્થ અને માહાત્મ્ય રહેલું છે. જગત બ્રહ્મમાં યોગ રૂપ વડે તે તે અલેહાત્મક યોગ છે. એવા સદા યોગરૂપ આ ગજાનન તત્ત્વમસિ શ્રુતિ પ્રમાણ આકૃતિધારક છે. તેથી એટલાજ માટે તે કદાપી લિન્નભાવ રૂપ સંભવેજ નહિ. તે તમને હું કહું છું.

માયાભ્યાં સંયુતઃ સોપિ નાના વેષ પ્રધારકઃ ।

અયોગિનામિદં દૃશ્યં સત્યં સંભાષતે સદા ॥૮૧॥

અર્થ:—હવે વેદાદિમાં કેવી રીતે તે કહેલું છે તેને કહે છે. તેજ ગણેશ પોતાની સિદ્ધિ બુદ્ધિ રૂપ માયા વડે જોડાયેલા તેજ સર્વ બુદ્ધિ ચાલક-પણાથી-અને સર્વ સિદ્ધિ દાતાપણાથી નાના પ્રકારના બ્રહ્મરૂપના અને જગત રૂપના ઇત્યાદિ સર્વ રૂપના વેષધારકપણાથી-તે તે બુદ્ધિ વિહારીપણા રૂપે તેમ તે વદાત્મક ઐશ્વર્ય લોચનવાર રૂપે માયા વિહારી રૂપ છે. તે કેવળ પૂર્ણયોગ શાન્તિ સમાધીહીન અયોગી (નિવૃત્તિ પરાયણ-અસંપ્રજાત સ્થાનના) ને સત્યરૂપ ભાસે છે. કેમકે એવા અયોગીન ત પ્રમાણમાં માયા હીનત્વરૂપ આવરણયુક્તપણું છે-એટલાજ માટે તેવા અયોગીના હૃદયમાં પૂર્ણ સુખરૂપ નથી. કેમકે પૂર્ણયોગ સુખની પ્રાપ્તિની ખામી છે.

માયા યુક્ત પ્રભાવેન કિં કિં ગજાનનસ્યચ ।

ન સંભવેદહં માયાં સમાશ્રિત્ય વદામિતા ॥૮૨॥

અર્થ:—માયા યુક્ત વિહારથી સર્વ સંભવરૂપ છે. તેને કહે છે. કેમકે માયાયુક્ત પ્રભાવજ સંભવ ભતાવે છે. તેથી શ્રીગજાનનમાં માયા યુક્ત પ્રભાવ વડે શું શું ન સંભવે ??? કેમકે સર્વાત્મિકા માયાના વિહારીપણાથી તેનો સંભવ છે તેથી તે માયાનો આશ્રય થતાં હું તે વિભૂતિ રૂપને કહું છું.

કલાંશાઃ કલયાયુક્તાઃ કલાશાંઘાઃ કલાત્મકાઃ ।

તેષાં અંશ ધરાયેતે સર્વે વિશ્રુતિ ધારકાઃ ॥૮૭॥

અર્થ:—હવે અદ્યાધિક વિભૂતિ સ્વરૂપને કહે છે કે-કલાશોઘ વિહારી આત્મા બ્રહ્મ કલા વડે કલાયુક્તપણાથી તત્ત્વ આત્મા સ્વરૂપ કલાંશાધિશ્વર છે એમ કલાંશા ઇશ્વર અને કલાશાંશા તે ઇશ્વરના અંશો-તે ઇશ્વરના અંશાત્મન અંશ ધરવાર જીવત્મા (ઇન્દ્ર આદિ અનેક જીવત્માઓ) પોતપોતાની ભત્તીમાં

શ્રેષ્ઠપણાથી છે. એ સર્વ વિભૂતિધારક છે અને તે પોતપોતાના ઐશ્વર્યને ધારણ કરે છે એમ જાણવું.

एव मेव गणेशानः प्रपद्य नारदेन सः ।

जगादताः शृणुष्वत्वं विभूतिः परमाद्भुताः ॥११॥

અર્થ:—હવે વિભૂતિના વર્ણનમાં શ્રી ગણેશ અને નારદનો સંવાદ કહેવામાં આવે છે. તે હે દક્ષ !!! તમે સાંભળો.

શ્રી ગણેશ ઉવાચ । પૂર્ણ યોગેષુ સર્વેષુ ચિત્તરોષમયઃ પરઃ ।

मायाहीन प्रभावणा मयोंगोहं महाद्युते ॥१२॥

स्वानंदो निज भूतेषु तुर्येष्व व्यक्त संज्ञितः ।

आनंदः सम भावेषु जीवेष्वात्माह मंजसा ॥१३॥

नाना भेदेषु ब्रह्माहमसद्रूपं प्रधारकं ।

सत्येषु सांख्य रूपोहं बोधः खेलकरेषुच ॥१४॥

देहामिमान युक्तेषु सदैकोहं महामते ।

देहेषु बिंदु रूपोहं चेतनासु गुणेश्वरः ॥१५॥

અર્થ:—નારદજીના પુછવાથી શ્રીગણેશજી પોતેજ કહેતા હવા. સર્વ યોગોમાં સંપ્રજ્ઞાત અને અસંપ્રજ્ઞાત સમાધીને પ્રાપ્ત કરીને—નાના પ્રકારના પ્રજ્ઞાત્મક યોગોમાં તે તે પ્રજ્ઞાના અનુભવ વડે કેવલ પ્રજ્ઞીભૂતમાં શાન્તિયુક્ત અહંની પૂર્ણતા તેને પૂર્ણાત્મક યોગ કહે છે. તે સાર્વભૌમ ચિત્ત ધર્મ છે. તે ગણેશજી કહે છે કે તે માફે સ્વરૂપ છે. સર્વ પ્રકારની યોગની સમાધીમાં જે ચિત્તની કેવલ નિરોધમય સમાધી તે ચિત્તના નિરોધપણાથી પ્રાપ્ત છે. તેથી પરે ચિત્ત વડે સાધ્ય પ્રજ્ઞાનો અભાવ છે. તે પૂર્ણયોગ માફે સ્વરૂપ છે. (૧૨) હવે કલાત્મકા વિભૂતિનું વર્ણન થાય છે. માયાહીન પ્રભાવથી માયાની આધાહીનપણા રૂપ સર્વ પ્રજ્ઞ વિહારી યુક્તપણાએ પોતાના મહિમામાં જે સ્થિત પ્રજ્ઞ છે—તેજ અન્વય વ્યતિરેક માયા વિહાર આધાયુક્ત સકલ આત્મપણાથી તેમ સર્વ ભાવહીનપણાથી તેના મધ્યમાં જે પરસ્વાનંદ અયોગ આત્મા તે મારા કલાત્મકપણાથી સર્વ આધાહીનપણાએ છે તે માફે સ્વરૂપ છે. નિજ યોગમાં સર્વપ્રજ્ઞ સ્વસ્વ—ત્રિવિધ માયા વિહારીણી અન્વય વ્યતિરેકના સ્થિત વિહારીપણાથી છે, તેજ સ્વસ્વ વિહારાત્મમાં નિજાત્મક તેમાં હું સ્વાનંદ સ્વરૂપ છું તે મારી કલાત્મક સ્વસ્વેષપણાથી છે. સ્વાનંદ તેજ નિજાત્મ સ્વરૂપ છે—તેમજ તુર્યમાં સર્વ પ્રજ્ઞ સ્વ વિહારમાં તુર્યાત્મક છે. કેમકે બાહ્યાંતર અણેદ પ્રેરકપણાથી છે—તેમાં અભ્યક્ત સંજ્ઞા તે માફે સ્વરૂપ છે. તેજ સહજાત્મા કહેવાય છે. તે પણ મારા કલાત્મકપણાથી છે. પરપ્રજ્ઞના પ્રેરકપણાનો અભાવ છે તેમજ સમભાવમાં સર્વપ્રજ્ઞ સ્વ સ્વાનંદયુક્તપણાએ સ્વસ્વ અસત્ અને સત્ના સમ-

ભાવવિહારયુક્તપણથી જે સમ અથવા આનંદ તેજ આનંદમાં અનનંદમાં પ્રજ્ઞ જેથીપરે આનંદનો અભાવ છે તેથી તે માફે સ્વરૂપ છે. તેમજ જીવાત્મા તે સર્વાત્મા પ્રજ્ઞ કે જે સ્વસ્વ માયાના જીવનપણ્યોએ માયાવિહારી-પણ્યથી છે. તે જીવાત્માઓમાં આત્મા અનાત્મા અથવા સત અસત જીવાત્મા પ્રજ્ઞ તેથી પરે માયા જીવન પ્રજ્ઞનો અભાવ હોવાથી તે જીવાત્મા માફે સ્વરૂપ છે. (૧૩) નાના પ્રકારના ભેદોમાં પ્રકૃતિ પુરુષાદિ પ્રજ્ઞ કે જે સત્યરૂપપણ્યોના યોગક કે તેથી પરે સત્ય પ્રજ્ઞનો અભાવ છે તે સત્ય પ્રજ્ઞ માફે સ્વરૂપ છે; આ સત્ય સ્વરૂપ સાક્ષીવત્ સ્થિતપણ્યોએ સત્યના નાશહીનપણ્યમાં સ્વસ્વ પ્રજ્ઞમાં વ્યતિરેક વિહારાત્મા તેમાં સાંખ્ય પ્રજ્ઞ તે માફે સ્વરૂપ છે તેથી પરે અન્વય પ્રજ્ઞનો અભાવજ છે—તેમજ ખેલ કરનાર સ્વસ્વ પ્રજ્ઞમાં જે અન્વયાત્મક તેજ ખેલ કરનાર સર્વ અન્વયાત્મ છે—તાદૃશમાં તેના યોગ તે યોગ્ય પ્રજ્ઞ કે જેની પરે અન્વય પ્રજ્ઞનો અભાવ છે તે માફે સ્વરૂપ છે. (૧૪) હવે કલાયુક્ત સ્વરૂપર્તુ વર્ણન કરે છે—હે મહામતે ચોગી નારદ !!! દેહાભિમાનયુક્તપણ્યમાં જે અહા એકરૂપ પુરૂષ છે—તે નિર્જુષપણ્યથી છે—તે નિર્જુષ પુરૂષ પ્રજ્ઞ કલાયુક્ત તે માયા વિહારાત્મકપણ્યોએ છે—તે દેહાભિમાનયુક્ત તે માફે સ્વરૂપ છે—તેમજ (તુરીય કારણ સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ) એવા ચાર દેહને વિષે પ્રકૃતિ નામાત્મક બિંદુ પ્રજ્ઞ કે જેનાપરે ગુણ અભેદનો અભાવ છે—તે બિંદુદેહપ્રજ્ઞ માફે સ્વરૂપ છે—તેમ ચેતનને વિષે પ્રાજ્ઞ-તૈજસ અને વિશ્વ આદિમાં ગુણેશ્વર નામનો તુર્થદેહાત્મક પ્રજ્ઞ કે જેના પરે ગુણનામાત્મકનો અભાવ છે તે ગુણેશ અથવા હૃશ્વર—તે માફે સ્વરૂપ છે.

કોશેષ્વાનંદ કોશેઈ વિજ્ઞાનં સૂક્ષ્મ જાતિષુ ।

વિવેકેષુ મનશ્ચ હં ચાલકેષુ સમીરણઃ ॥૧૬॥

સ્થુરેષ્વન્ન સ્વરૂપોહં સમાષ્ટિષુ તથેશ્વરઃ ।

વ્યાપ્તિષુ માત્ર રૂપોહ મણુષુચ મહા વિરાટ ॥૧૭॥

અર્થઃ—કોશોના અજ્ઞમય પ્રાણમય મનોમય વિજ્ઞાનમય અને આનંદ-મય કોશથી પરે કોશનો અભાવ હોવાથી આનંદમયકોશ તે માફે સ્વરૂપ છે—તેમ સૂક્ષ્મભગતીઓને વિષે વિજ્ઞાન કોશ શિવાય અન્ય કોશનો અભાવ હોવાથી વિજ્ઞાનમય કોશ પ્રજ્ઞવિહારી તે માફે સ્વરૂપ છે. તેમજ વિવેકને વિષે માનાપમાન હિતાહિતાદી દ્વંદ્વ વિવેકાત્મ સ્વરૂપને વિષે જેની પરે દ્વંદ્વનો અભાવ છે એવું જે મન તે માફે સ્વરૂપ છે—તેમ ચાલકને વિષે પ્રાણમય કોશસ્થ જે વાયુ—તે દેહોન્નિયના ચાલકપણ્યથી પ્રાણ દેવાદિગમન કરવાને સમર્થ હોવાથી તે પ્રાણ ચાલક છે તેથી પ્રાણ્ય એ માફે સ્વરૂપ છે. (૧૬) તેમજ સ્થૂલને વિષે અમ પ્રજ્ઞાત્મકપણ્યથી ભગૃત પ્રજ્ઞથી પરે સ્થૂલ પ્રજ્ઞનો અભાવ છે—તેથી અમ

બ્રહ્મ માંહે સ્વરૂપ છે. તેમજ સમહિને વિષે સર્વાત્મક પુરૂષમાં હું ઇશ્વર સુષુપ્તિ વિરાહાત્મક છે જેથી પરે વિરાહનો અભાવ છે—તેથી વિરાહ ઇશ્વર તે માંહે સ્વરૂપ છે. તેમજ વ્યહિને વિષે બાહ્યદિ લેહ વિહારમાં સુષુપ્તિ દેવતાપણથી પ્રાપ્ત તે માંહે સ્વરૂપ છે. એ પરમાણુને વિષે સૂક્ષ્મ પુરૂષ કે જેનાથી પરે સૂક્ષ્મ પુરૂષનો અભાવ છે એવા અહં મહાવિરાટ પુરૂષ તે માંહે સ્વરૂપ છે. .

ઇન્દ્રિયેષુ મનશ્ચાહં ભૂતેષ્વાકાશ સંશ્રિતઃ ।

તન્માત્રાણામહં શબ્દો જ્ઞાતાહં દેવતાસુ ચ ॥૧૮॥

તત્ત્વેષુ વિવિધેષ્વેવ મહત્ત્વ મહં પરં ।

ગુણેષુ ગુણપોહંતુ પાલકેષુ જનાર્દનઃ ॥૧૯॥

અર્થઃ—મનને આધીન સર્વ ઇન્દ્રિય સમૂહ છે—તેથી ઇન્દ્રિયોમાં મન એ માંહે સ્વરૂપ છે—તેમ આકાશની પરે ભૂતોનો અભાવ છે તેથી આકાશ ભૂત તે માંહે સ્વરૂપ છે—તન્માત્રારૂપ શબ્દ—સ્પર્શ—રૂપ—રસ અને ગંધમાં શબ્દ એ ગુણ્ય હોવાથી માંહે સ્વરૂપ છે—અને દેવતાઓને વિષે વિશ્વ તૈજસ અને પ્રાણમાં ત્રિગુણ વિહારના જ્ઞાતા ચેતન તે ગુણ્ય હોવાથી માંહે સ્વરૂપ છે. (૧૮) વિવિધ પ્રકારનાં તત્ત્વોમાં અનંત અને લેહપણુને લીધે સર્વમાં અલેહાત્મક એવું જે મહત્ત્વ કે જેના પરે તત્ત્વ નથી તે માંહે સ્વરૂપ છે. તેમ ત્રણે ગુણોમાં ગુણોના પતિરૂપથી તુરીય ઇશ્વર સાક્ષાત્ ગુણ વસ્તુના અલેહ તે તુર્ય માંહે સ્વરૂપ છે—અત્રે પુનઃ આવૃત્તિરૂપ હોવાથી તે દોષરૂપ નથી. તે તે પદાર્થના અલેહમાં તત્ત્વ શ્રેષ્ઠપણુએ છે—એ પ્રમાણે કલાયુક્ત વિભૂતિ વર્ણવી હવે કલાંસા વિભૂતિનું વર્ણન થાય છે—શિવાન્તિ ઇશ્વર તે બ્રહ્મના કલાંશરૂપ છે—તેમાં પાલક-પણુથી જનાર્દન એટલે જે વિષ્ણુ તે પાલકપણુમાં શ્રેષ્ઠ છે માટે તે માંહે સ્વરૂપ છે. (૧૯)

હરઃ સંહાર કર્તૃણાં સૃષ્ટાણાં પ્રપિતામહઃ ।

કર્મણા મર્યમાત્માહં મોહકાનાં ચ શક્તિકા ॥૨૦॥

દેવાનાં મઘવાહંતુ આદિત્યાનાં ત્રિનાયકઃ ।

તેજસા બાહુરૂપોહં મમૃતેષુ વિધુઃ પરઃ ॥૨૧॥

અર્થઃ—સંહાર કરનારાઓમાં મારા કલાંશપણુવડે શિવ—હર તે માંહે સ્વરૂપ છે. સૃષ્ટિ રચવામાં પ્રપિતામહ એવા જે બ્રહ્મા તે માંહે સ્વરૂપ છે—કર્મ પ્રકાશકોમાં તે સૂર્ય માંહે સ્વરૂપ છે. મોહકને વિષે શક્તિ તે માંહે સ્વરૂપ છે. કેમકે એ સર્વ મારા ભાવને આપનારપણુથીજ માંહે સ્વરૂપ છે.

અગ્નિઃ પ્રતાપ દેષ્વેવ ધર્મઃ સમ મહતિષુ ।

યમો યમવતાં ચાહં રક્ષસાં નિર્કર્ત્તિઃ સ્વયં ॥૨૨॥

જલેષુ વરુણોઽહંતું વલ્લવત્સુ સમીરણઃ ।

નિધીનાં ધનદાતાઁ રુદ્રાણાં શંકરઃ પ્રમુઃ ॥૨૩॥

અર્થઃ—પ્રતાપ દાતામાં હું અગ્નિ સ્વરૂપ છું. તેમજ શત્રુ મિત્રાદિ ભાવહીન સમ પ્રવૃત્તિને વિષે ધર્મ યથાર્થ ફલદાતા છે માટે ધર્મ માટે સ્વરૂપ છે. તેમ યમ એટલે નિયમાત્મક જેના તરફ જાતુમાત્રને શાશન કર્તારૂપથી લવાય છે—તેથી યમ શાશન કર્તારૂપે માટે સ્વરૂપ છે. (૨૨) જળમાત્ર સમુદ્રોમાં વરુણુ તે માટે સ્વરૂપ છે. તેમજ જળવાનમાં જળવાન પ્રાણુ વાયુ છે પ્રાણુ નીકળી જાય તો સર્વ જળહીન થાય છે. માટે જળવાનમાં જળવાન વાયુ છે—તેમ બ'હારમાં એટલે નિધીઓમાં ધનદાતા કુબેર તે માટે સ્વરૂપ છે—તેમ એકાદશ રૂદ્રમાં શંકર નામનો રૂદ્ર તે માટે સ્વરૂપ છે.

કામો ધનુર્ધરાણાં ચ રતિર્ભોગેષુ મોગદા ।

નાગેશાના મહં શ્લેષઃ સર્પાણાં તક્ષકઃ સ્વયં ॥૨૪॥

નાગાનાં વાસુકીર્નામ જંબુદ્વિપેષુ સર્વદઃ ।

સ્નહુદકઃ સમુદ્રાણાં પર્વતેષુહિ મેરુકઃ ॥૨૫॥

પિતૃણાં યમરૂપોઽહં વૃક્ષેષુ શામિકા મતા ।

દેવ વૃક્ષેષુ મંદાર સ્તરૂણાં કામદાયકઃ ॥૨૬॥

ધેનુનાં કામ ધેનુર્યાં દુર્વા ચૌષધિષુ પ્રમુઃ ।

પશિષુ મયૂરોઽહં સૃગાણાં સિંહરૂપ ધૃક્ ॥૨૭॥

અર્થઃ—ધનુષ્ય ધારણ કરનારાઓમાં કામદેવ એ માટે સ્વરૂપ છે—અને લોગને વિષે લોગદાતા રતી એ માટે સ્વરૂપ છે. નાગેશમાં શેષનાગ તે માટે સ્વરૂપ છે—અને સર્પ માત્રમાં તક્ષક સર્પ તે માટે સ્વરૂપ છે. નાગમાં વાસુકી નામનો નાગ તે માટે સ્વરૂપ છે. સાત દ્વિપોમાં જંબુદ્વિપ તે માટે સ્વરૂપ છે. સમુદ્રોમાં સ્નાહુદક સમુદ્ર તે માટે સ્વરૂપ છે. પર્વતોને વિષે મેરુ તે માટે સ્વરૂપ છે, પિતૃઓમાં યમરૂપ તે માટે સ્વરૂપ છે. વૃક્ષજાતીમાં શમી તે માટે સ્વરૂપ છે. દેવવૃક્ષમાં મંદાર તે માટે સ્વરૂપ છે. તરૂ જાતીમાં કંદલતરૂ તે માટે સ્વરૂપ છે. ધેનુઓમાં કામધેનુ તે માટે સ્વરૂપ છે. ઔષધીઓમાં દુર્વા તે માટે સ્વરૂપ છે. પક્ષી જાતીમાં મયૂર તે માટે સ્વરૂપ છે. શૃંગોમાં સિંહ તે માટે રૂપ છે.

માસાનાં શ્રાવણશ્રાવં ચૌરાણાં મૂષકશિપિઃ ।

વાહનેષ્વશ્વવાહોઽહં સિદ્ધિ રૈશ્વપદેષુ ચ ॥૨૮॥

વિદ્યા મુબુદ્ધિ રૂપોઽહં ચિત્ત પ્રકાશ કારિણાં ।

અહં મનશ્ચ વેગાનાં મોહદેષ્વભિમાનકઃ ॥૨૯॥

નરાધિપો નરાણાંતુ વર્ણેષુ બ્રાહ્મણો હ્રદં ।

આશ્રમેષુ તુરીયોહં પોષકેષુ ગૃહસ્થકઃ ॥૩૦॥

ત્યાગિનામવધૂતોહં તિથીનાં ચ વતુર્થિકા ।

પ્રજાપતિષુ દક્ષોહં બ્રહ્મણિષુ ધૃગુ સ્તથા ॥૩૧॥

અર્થઃ—આર માસમાં બાવણુ માસ તે માંડે સ્વરૂપ છે. ચોરામાં મૂષક તે માંડે સ્વરૂપ છે. વાહનમાં ઘોડો તે માંડે સ્વરૂપ છે. ઐશ્વર્યમાં સિદ્ધિ તે માંડે સ્વરૂપ છે. સર્વ વિદ્યાઓમાં યુગુદ્ધિ તે માંડે સ્વરૂપ છે. પ્રકાશકારક વસ્તુઓમાં ચિત્ત તે માંડે સ્વરૂપ છે. મનઆદિ વેગવાળાઓમાં અહં તે માંડે સ્વરૂપ છે. મોહ કરનાર વસ્તુઓમાં અભિમાન તે માંડે સ્વરૂપ છે. મનુષ્યોમાં રાજા તે માંડે સ્વરૂપ છે. વર્ણમાત્રમાં બ્રાહ્મણુ તે માંડે સ્વરૂપ છે. આશ્રમ ધર્મમાં સન્યાસી તે માંડે સ્વરૂપ છે. પોષણ કરનારાઓમાં ગૃહસ્થ તે માંડે સ્વરૂપ છે. ત્યાગી જનોમાં અવધૂત તે માંડે સ્વરૂપ છે. તિથીઓમાં વતુર્થિકા તે માંડે સ્વરૂપ છે. પ્રજાપતિઓમાં દક્ષ તે માંડે સ્વરૂપ છે અને બ્રહ્મર્ષિઓમાં ધૃગુ તે માંડે સ્વરૂપ છે.

નારદો દૈવતર્ષીણાં દત્તોવધૂત રુપિણાં ।

કપિલ સ્તત્ત્વવિજ્ઞાનાં યોગિનાં શુક એવયઃ ॥૩૨॥

જનકોહં વિદેહાનાં નિઃસંગેષુ મહામુને ।

સનકાદય એવાહં જ્ઞાનિનાં શાદરાયણઃ ॥૩૩॥

વસિષ્ઠઃ કર્મ કર્તૃર્ગા ગાળપત્યેષુ મુદ્ગલઃ ।

ભૂશુદ્ધી ચૈકનિષ્ઠેષુ બ્રહ્મિષ્ઠાનાં બૃહસ્પતિઃ ॥૩૪॥

અન્નાનાં તિલ રુપાહં ગવ્યાનાં ધૃત મંજસા ।

મધુ સર્વ રસાનાં ચ મકરો જલજાત્યના ॥૩૫॥

અર્થઃ—હૃદયમાં રહેલા આત્માના અન્વયકાર પણાથી તેના અનુભવવડે આત્મ વર્ણન પ્રકટ કરનાર આચાર્યપણાથી જે તેના મધ્યમાં નારદ એ માંડે સ્વરૂપ છે. અવધૂતોમાં દત્ત તે માંડે સ્વરૂપ છે. તત્ત્વવિજ્ઞાનીઓમાં કપિલ તે માંડે સ્વરૂપ છે. ચોગીઓમાં શુક તે માંડે સ્વરૂપ છે. વિદેહીઓમાં જનક તે માંડે સ્વરૂપ છે. નિઃસંગોમાં સનકાદય મહામુનીઓ તે માંડે સ્વરૂપ છે. જ્ઞાનીજનોમાં શાદરાયણુ વ્યાસ તે માંડે સ્વરૂપ છે. કર્મ કરનારાઓમાં વસિષ્ઠ તે માંડે સ્વરૂપ છે. ગાળપત્યોમાં મુદ્ગલ તે માંડે સ્વરૂપ છે. એકનિષ્ઠાવાળાઓમાં ભૂશુદ્ધી તે માંડે સ્વરૂપ છે. બ્રહ્મીષ્ઠ પુરૂષોમાં બૃહસ્પતિ તે માંડે સ્વરૂપ છે. અન્નામાં તિલ તે માંડે સ્વરૂપ છે. ગવ્ય પદાર્થોમાં ધૃત તે માંડે સ્વરૂપ છે. સર્વ પ્રકારના રસોમાં મધ તે માંડે સ્વરૂપ છે. જળમાં જાતપન્ન થતા જીવોમાં મગર તે માંડે સ્વરૂપ છે.

કોમંદલી નદીનાંચ તીર્થેષુ ગાગર્થં કરં ।

સેનાનાં મયૂરસેનં કાશીરાજઃ સુબુદ્ધિષુ ॥૩૬॥

મયૂરેશ્વરતારાણાં ગાગર્થં ઉપસસકાત્મનાં ।

ધ્યાન નિષ્ઠેષુ સર્વેષુ શૃત્તમદોહમેવચ ॥૩૭॥

સુબોધો દેત્ય જાતીનાં જ્ઞાનારિ દ્વેષ કારિણાં ।

દુર્જયેષુ મનશ્ચાહં વર્ણેષ્વૈકાર એવસઃ ॥૩૮॥

અર્થ:—નદીઓમાં કુ એટલે પ્રધ્વી અને મ'લ્લ એટલે તત્સમ'ધીની અર્થાત્ પૃથ્વી સાથે સંબંધ રાખનારી જેમ પૃથ્વીમાં આ જંબુદ્વિપવાળો કેમ'ક્ષેત્ર ભારત શ્રેષ્ઠ છે તેની સાથે શ્રેષ્ઠતારૂપે સંબંધ રાખનારી તે કૌમંડલી તે શ્રેષ્ઠ હોવાથી માંડે સ્વરૂપ છે. કેમકે અલેદ જલાશયપણુથી સર્વ તીર્થમાં તે શ્રેષ્ઠ તીર્થ છે-સ્કાંદે. સર્વ તીર્થમયી ગંગા પૂર્વગામુર દુર્લભેતિ ॥ તેમજ મયૂરક્ષેત્રમાં ગણેશ તીર્થ કે જેનું કૈવલ્યપદ આપનારૂં જળ છે તેમાં શ્રેષ્ઠ જે ગણેશતીર્થ તે માંડે સ્વરૂપ છે-ક્ષેત્ર ભૂમીમાં મયૂરક્ષેત્ર તે કૈવલ્યપ્રદ હોવાથી તે માંડે સ્વરૂપ છે. સુબુદ્ધિવાનાંમાં કાશીરાજ તે માંડે સ્વરૂપ છે. ગણેશાવતાર પૈકીમાં મયૂરેશ્વર અવતાર પ્રથમ ઐશ્વર્યના પ્રકાશકપણાથી શ્રેષ્ઠ છે તેથી માંડે સ્વરૂપ છે. ઉપાસના કરનાર જનોના મધ્યમાં નરહં ઉપાસના કરનાર ગાગર્થં મુનીએ ગણેશજીનો સાક્ષાત્કાર કીધો તેથી તે માંડે સ્વરૂપ છે. સર્વે ધ્યાન નિષ્ઠામાં નિર્વિષય મન ધારણ કરનાર ધ્યાન નિર્વિષય મનઃ ॥ સ્મૃતેઃ ॥ તેમાં શૃત્તમદ એ માંડે સ્વરૂપ છે. દેત્ય જાતીમાં સુબોધ દેત્ય તે માંડે સ્વરૂપ છે. તેમજ દ્વેષ કરનારાઓમાં જ્ઞાનારિ દેત્ય તે માંડે સ્વરૂપ છે. દુર્જયમાં દુર્જય મન છે તેથી તે માંડે સ્વરૂપ છે. વર્ણ અક્ષરમાં ઈકાર તે માંડે સ્વરૂપ છે.

શુક્રોહં ભાવિકેષ્વેવ ત્રિશિરા શુદ્ધ ચેતસાં ।

ઉપદેશ પ્રદાતૃણાં યાજ્ઞવલ્ક્ય પ્રતાપવાન ॥૩૯॥

પૌરાણિકેષુ સૂતોહં શ્રોતૃણાં શૌનકો મુનિઃ ।

સેનાનિનામહં સ્કંદો વિષ્ણુ ર્યજ્ઞસ્વિનામહં ॥૪૦॥

પાપેષ્વનૃતરૂપોહં કલહો ભેદ ધારિણાં ।

પ્રાસિષુ લોભ રૂપોહં મળીનાં ચિંતિતાર્યદઃ ॥૪૧॥

જ્ઞાનં પવિત્ર ભાવાનાં સામ ગાયક ધર્મિણાં ।

વેદેષ્વર્યવં સંજ્ઞોહં શસ્ત્રેષુ પરથુઃ પરઃ ॥૪૨॥

નિર્લેપાનામહંસાત્મી રાજશ્રીષુ ગજસ્તથા ।

વિષયોપ્રાન્તિદાનાંચ રંભાણ્સરસામહં ॥૪૩॥

અર્થ:—ભાવિકજનોમાં શુક તે માંડે સ્વરૂપ છે. શુદ્ધ ચિત્તવાળાઓમાં ત્રિશિરા તે માંડે સ્વરૂપ છે. ઉપદેશ કરનારાઓમાં પ્રતાપવાન યાજ્ઞવલ્ક્ય તે

મારૂં સ્વરૂપ છે. કે જેમના ઉપદેશથી જનક આદિ પ્રજાનિશ્ચયન કરેલા છે. પૌરાણીઓમાં સુતપુરાણી તે મારૂં સ્વરૂપ છે. સાંભળનારાઓમાં રૌદ્રાનકાદિક તે મારૂં સ્વરૂપ છે. સેનાનીઓમાં રક્તંદ તે મારૂં સ્વરૂપ છે. યજ્ઞસ્ત્રિઓમાં વિષ્ણુ તે મારૂં સ્વરૂપ છે. પાપને વિષે અનૃત એ મહાપાપ છે. કેમકે સર્વ સર્વ પાપો અનૃતથીજ ઊત્પન્ન થાય છે. અનૃત પુરુષ-દિસાપ્રકૃતિથી ઊત્પન્ન થાય છે. માટે સર્વ પાપોમાં અનૃત એ મારૂં સ્વરૂપ છે. લેહધારીઓમાં એટલે સ્નેહભંગ જેવો લેહ નથી. તે સ્નેહભંગ કરનાર કલહ છે તે મારૂં સ્વરૂપ છે. (કલહ એટલે પરસ્પર વિવાદ કરવો તે) પ્રાપ્તિને વિષે લોભ તે મારૂં સ્વરૂપ છે. મણીઓમાં ચિંતામણી (ચિંતાર્થને આપનાર) કે જે ગણેશજીના વક્ષસ્થલમાં છે. તે મારૂં સ્વરૂપ છે. પવિત્ર ભાવોમાં જ્ઞાન એ મારૂં સ્વરૂપ છે. ગાન, રાગ, તાલ વિગેરેમાં સામવેદ તે મારૂં સ્વરૂપ છે. વેદોમાં અથર્વવેદ કે જે વેદવ્રતીમાં તુર્ય શિરોમણી સ્વરૂપ પ્રજ્ઞ અથર્વવેદ છે. માટે તે મારૂં સ્વરૂપ છે. શસ્ત્રોમાં પરશુ જે ગણેશજીના હાથમાંજ રહે છે-કે જે શસ્ત્રરાજ છે. “પરાન્ શૂયતિ” તે કદાપી નિષ્ફલ તો જતુંજ નથી. માટે તે મારૂં સ્વરૂપ છે. નિર્લેપતત્વમાં સાક્ષી કે જે ઇશ્વર શિવ તે મારૂં સ્વરૂપ છે. ગબ્બંતરાજલક્ષ્મી એમ હોવાથી રાજશ્રીમાં ગબ્બ એ મારૂં સ્વરૂપ છે. સ્વસ્વરૂપમાં પ્રાપ્તિ કરનાર પ્રાપ્તિદા તત્ત્વમાં વિષય કે જે માયા સુખાત્મક છે. તે મારૂં સ્વરૂપ છે. અને અપસરાઓમાં રંભા એ મારૂં સ્વરૂપ છે.

ગંધર્વાર્ણાં ચિત્રરથો વૈદ્યાનાં વૈદ્ય નાયકઃ ।

ધન્વંતરિસ્તુભિષજાં સમુદ્રઃ સરવાત્મનાં ॥૪૪॥

સ્રોતસાં જાનહવી વિપ્ર મન્ત્રાણામેક વર્ણજઃ ।

સુક્તેષુ બ્રાહ્મણસ્પત્યં યજ્ઞેષુ જ્ઞાન રૂપધૃક્ ॥૪૫॥

પ્રાણેષુ તુ સમાનોહં શક્તિઃ શક્તિમતામહં ।

બૃહદરાણ્યકં વિદ્ધિ નાનોપનિષદાં પરં ॥૪૬॥

શાસ્ત્રેષુ યોગ શાસ્ત્રંચ પુરાણેષુ ચ મૌદ્રલં ।

અરણ્યાનાં મહારણ્યં દંડકાશ્રયમહં પરં ॥૪૭॥

નિયંતૃર્નામહં દંડો માયાહં ભાવકારિણાં ।

સ્મૃતિનાં યાજ્ઞવલ્કયસ્ય સ્મૃતિ રેવ પરામતા ॥૪૮॥

અર્થઃ—ગંધર્વોમાં ચિત્રરથ તે મારૂં સ્વરૂપ છે. વૈદ્યોમાં વૈદ્યનાથ એવા જે સદાશિવ કે જેના ઉપદેશથી ભવરોગ નાશ પામે છે માટે સદાશિવ તે મારૂં સ્વરૂપ છે. ઔષધી દાતાઓમાં ધન્વંતરી તે મારૂં સ્વરૂપ છે. સરસ એટલે સરોવરોમાં સમુદ્ર તે મારૂં સ્વરૂપ છે. પ્રવાહવાળી નદીઓમાં ગંગા મારૂં સ્વરૂપ છે. મન્ત્રોમાં એકવર્ણ એટલે ઋકારમન્ત્ર તે મારૂં સ્વરૂપ છે.

સુકતમાં પ્રહાણરૂપિત સુકત તે માઈ સ્વરૂપ છે. યજ્ઞમાં જ્ઞાનરૂપ ધારણ કરનાર તે માઈ સ્વરૂપ છે. પ્રાણના દશ સ્વરૂપમાં સમાનવાયુ તે માઈ સ્વરૂપ છે. અન્નરસાદિનાં સમવિભાગવડે જેના આધારે સાત ધાતુઓ છે. ત્યારે કોઈ કહે કે જે પ્રાણના આધારે દેહ છે તે પ્રાણ શ્રેષ્ઠ કેમ ન કહ્યો ?? કેમકે પ્રાણ જતાં દેહ મરી જાય છે—પણ તેમાં સમજવાની જરૂર છે કે—પ્રાણ પ્રવેશથી દેહક્રિયાનો સંભવ છે. તેટલાજ પુરતો પ્રાણ સામર્થ્યવાન છે પણ સમાનવાયુ વડે દેહની પુષ્ટિ છે—જેના આધારે દેહસ્થિતી દર્શન છે માટે સમાનવાયુ તે માઈ સ્વરૂપ છે. સામર્થ્યવાનમાં આદિશક્તિ અંબા તે માઈ સ્વરૂપ છે. નાના પ્રકારનાં ઉપનિષદોમાં ગૃહદારણ્યકે શ્રેષ્ઠ છે. શાસ્ત્રમાં યોગશાસ્ત્ર શ્રેષ્ઠ છે. કેમકે યોગવડે સર્વ અલેહ થાય છે—સર્વના અલેહ સંભવથી એથી પરે વેદાન્તનો અભાવ છે. પુરાણોમાં સર્વ પુરાણના અંત્યનું ઉપનિષદ સ્વરૂપ અલેહ સુદ્ધગદ્ય શ્રેષ્ઠ હોવાથી તે માઈ સ્વરૂપ છે. અરણ્યોમાં ધર્માધર્મના દંડનામા અરણ્ય કે જેને દંડકારણ્ય કહેવાય છે તે શ્રેષ્ઠ હોવાથી માઈ સ્વરૂપ છે. નૈમિષારણ્ય સુખ્ય છે ખરું વા દેવારણ્ય શ્રેષ્ઠ છે ખરું પણ દેવારણ્યમાં ધર્માધર્મનો દંડ પ્રાપ્તિ દર્શન નથી માટે દંડકારણ્ય શ્રેષ્ઠ છે—નિયંત્ર એટલે નિયામકપણામાં અહંભાવ કારણ કે જે માયાવડે અહંભાવથીજ નિયામક કહેવાય છે એટલે અહંભાવ શ્રેષ્ઠ હોવાથી તે માઈ સ્વરૂપ છે. તેમ સ્મૃતિશાસ્ત્રોમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય નામની સ્મૃતિ અગ્રે સ્મૃતિઓમાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી તે માઈ સ્વરૂપ છે.

ગાયત્રી છંદસાં વિમ્બ સ્વાનંદો નગરાત્મનાં ।

વ્યાકરણમંગમૂતપુ કલાસુ યોગદાહર્ષ ॥૪૯॥

નીતિજ્ઞેષુ તથા કાવ્યો દૃષમો મૂમિ ધારિણાં ।

નંદિકેશો ગવાં ચાઈં નમો મૈરવ ભાવિનાં ॥૫૦॥

एवं नाना विधाकारा विभूतिर्गणपस्यया ।

કથિતું નૈવ શક્યા સા સારા સંકથિતામયા ॥૫૧॥

यद्यच्छ्रेष्ठ तमं विम सा विभूतिर्न संशयः ।

લોકેષુ ગણરાજસ્ય તાં મપવય વિશેષતઃ ॥૫૨॥

અર્થ:—છંદોમાં ગાયત્રી છંદ શ્રેષ્ઠ હોવાથી તે માઈ સ્વરૂપ છે. નગરોમાં સ્વાનંદનગર શ્રેષ્ઠ હોવાથી તે માઈ સ્વરૂપ છે. વેદાંગોમાં વ્યાકરણ શાસ્ત્ર શ્રેષ્ઠ હોવાથી તે માઈ સ્વરૂપ છે. કલાઓમાં યોગને આપનાર કલા શ્રેષ્ઠ હોવાથી તે માઈ સ્વરૂપ છે. નિતિજ્ઞ પુરૂષોમાં શુદ્ધ શ્રેષ્ઠ હોવાથી તે માઈ સ્વરૂપ છે. શુદ્ધ અસુરાચાર્ય હોવાથી દેવને નડતર કર્તા છે—કેમકે અધર્મનો પક્ષ કરે છે. તેને માટે સમજવાનું છે કે તપના ફક્ત પ્રમાણે અસુરનો પક્ષ ધરનાર શુદ્ધ

છે. દેવો તે તપ કરવામાં અને તેના ફલને સહન કરી શકતા ન હોવાથી અસુરોને બાધ કરે છે—તેટલાજ માટે ધર્મયુક્ત દેવો પરાજય પામે એવો સંભવ છે—પણ શુકની નીતી એટ છે. ભુમિ ધારણમાં એટલે યોગભૂમિ ધારણ કરવામાં વૃષભ સૌથી એટ હોવાથી તે માફે સ્વરૂપ છે. વૃષભો વિષ્ણુઃ ॥ ગાયોમાં નદિવર એટ હોવાથી તે માફે સ્વરૂપ છે. ભેરવોમાં નગન ભેરવ એટ હોવાથી તે માફે સ્વરૂપ છે. એ પ્રમાણે નાનાનાના પ્રકારની વિભૂતિઓ શ્રી ગણેશજીની એટ છે. જેનું વર્ણન કરવાને કોણ શક્તિમાન નથી એ તે વિભૂતિ બાણી હતી તે કહી સંભળાવી છે. કેમકે ગણેશજીની વિભૂતિ અનંત છે તેથી વાણીથી કહેવાય તેમ નથી.

મુદ્ગલ ઉવાચ ॥ એવ ઘૃત્ત્વા ગણેશાનો વિરરામ પ્રજાપતે ।

નારદ સ્તં પ્રણમ્યેવ જગમ તાદશો ભવેત્ ॥૫૩॥

અર્થ:—એ પ્રમાણે નારદના પુછવાથી કહી ગણેશ વિરામને પામ્યા પછી નારદ પ્રણામ કરીને તાદૃશ સ્વરૂપે જોતા ચાલતા હવા.

યદમાં શ્રાવયેદક્ષ શૃણુયાદ્વા પ્રયત્નતઃ ।

ન મોહં સ લભેત્કાપિ જ્ઞાત્વા સામર્થ્યજં મહઃ ॥૫૪॥

અપાર મહિમા યુક્તા જીવાશ્ચ પરમેશ્વરાઃ ।

તે સર્વે વિવ્રરાજસ્ય વિભૂતિ પદ ધારકાઃ ॥૫૫॥

અર્થ:—હવે ઐશ્વર્યના મોહના નાશને અર્થે કહે છે—જે માણસ આ વિભૂતિ સ્વરૂપ સાંભળી અગર સંભળાવી. કદાપી પણ તે નર પરમેશ્વરના મહા સામર્થ્ય રૂપ મોહના માહાત્મ્યથી મોહ પામતો નથી—આ અપાર મહિમાવાળા પરમેશ્વર આ અનંત જીવાત્મા સ્વરૂપે હોવાથી તે પોતાના સ્વરૂપે પોતાની વિભૂતિને ધારણ કરી રહ્યા છે તે સર્વ વિભૂતિ વિધેશ્વરરૂપ વિધેશ્વરનીજ બાણવી.

एवं ज्ञात्वा गणेशानं ये भजन्ति मनीषिणः ।

તે સર્વે બ્રહ્મભૂતાશ્ચ ભવિષ્યન્તિ પ્રજાપતે ॥૫૬॥

અર્થ:—એમ યથાર્થ બાણીને એટલે આ અનંત જીવો પણ પરમેશ્વરજ છે અને તે જીવાત્મારૂપે પોતે પોતાની એટલે વિધેશ્વરની વિભૂતિધારક દેખાય છે એમ બાણીને જે પુરૂષ ગણેશનું ભજન કરે છે હે દક્ષ પ્રબોધિત ॥ તે સર્વે અતે બ્રહ્મભૂતપણાને પામે છે.

ॐ तत्सदिति श्रीमद्योगगीता सुपनिषत्सुगमासु योगामृतार्थं शास्त्रे श्रीमदान्वये पुराणोपनिषदि मौद्गले महापुराणे नवमस्कंदे योग चरित्रे मुद्गल दक्ष संवादे विभूति योगो नामदशमोऽध्यायः ॥ योगगीतायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ॐ ॐ ॐ

ॐ श्री सद्गुरु परमात्मने नमः ॥

॥ श्रीयोगगीतायां सप्तमोऽध्यायः ॥

एकवाच ॥ त्वयामोक्तः पुराविम विचारो ब्रह्मणः परः ॥

त्वं कृत्वा योगमामोति तद्दृष्ट्वा ह ॥१॥

क्रियया शुद्धचित्तो यो नरो ब्रह्म परायणः ॥

सर्वत्र ब्रह्मरूपं यं दिधिना केन पश्यति ॥२॥

અર્થ:—એ પ્રમાણે વિભૂતિનું વર્ણન સાંભળી દક્ષ પ્રજાપતિ હર્ષિત થયા
શ્રી ગણેશ પરમેશ્વરની વિભૂતેના બાધથી ગણેશ સ્વરૂપ જોઈ બાણી બગૃત
થયા—કે જે શ્રવણ કરવા માત્રથી ગણેશ ભક્તિ કરનાર ભક્તજન થાય છે અને
તેના અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે. હવે તત્ત્વજ્ઞાન અધિકારી જનને અનુભવ
જન્ય ભૂમિના જ્ઞાનાર્થે કહે છે. હે મુદ્ગલ મહામુની !!! તમારે પહેલાં પ્રજ્ઞાના
સાક્ષાત્કારના વિચારો પ્રજ્ઞા સાધ્ય અનુભવના કહ્યા તે કરવાથી શુદ્ધચિત્ત
વિચારની એકાગ્રતાએ તે આત્મચિત્તપ્રકાશક સમગ્ર પોતાના આત્માને
અલેદ સાક્ષાત્કાર યોગ પ્રાપ્ત કરી શકે છે તેથી તે હિતાવહ અને જન્મમર્ણાદિ
દુઃખનાશક છે. વળી બાહ્ય અને અંતર ક્રિયાવડે શુદ્ધ ચિત્ત કે જેનાથી ભોગવાસના
હીન થવાય છે—તેથી તેવા ચિત્તવડે પ્રજ્ઞાપરાયણ યોગથી તે જીવાત્મા સર્વત્ર
પ્રજ્ઞાને કીયા વિધિ વડે બાણે છે તે હવે કહેા.

મુદ્ગલ ઉવાચ ॥ બ્રહ્માતરાં ક્રિયાં કૃત્વા શુદ્ધચિત્તો નરોત્તમઃ ॥

તત્ત્વ વિચાર માર્ગેણ પश्यति ब्रह्मशान्तं ॥३॥

तत्तेहं कययिष्यामि तत्त्वज्ञानं प्रजापते ॥

आदौ योगिजनानां यत्साधनं योगदायकं ॥४॥

અર્થ:—હે દક્ષ !!! એ પ્રમાણે દક્ષના પ્રશ્નથી પ્રજ્ઞાના અલેદપણાની
પ્રાપ્તિને અર્થે બાદિમાં તત્ત્વાનુભવ વર્ણવે છે કે—બાહ્ય અને અંતરની આગળ
બતાવેલી ક્રિયાવડે પરાંગત થયેલા તત્ત્વજ્ઞાનના અધિકારી. હવે તત્ત્વજ્ઞાન વડે
વેદાન્તમાં વર્ણવેલા તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ પ્રજ્ઞા શાશ્વત્ કે જે વિકાર અવિકાર ભેદહીન
એવા પ્રકારે માન્ય કરેલું છે કે તેના અનુભવવડે તેવાજ પ્રકારપૂર્વક પ્રજ્ઞાસ્વરૂપતાની
સ્થિતી પ્રાપ્ત કરે—તે તમને હવે કહીએ છીએ. હું તે તત્ત્વજ્ઞાન કહું છું કે તે
યોગીજનોને પૂર્ણ યોગદાયક સાધન બાણું.

पृथ्वीजलं तथा तेजो वायुराकाशमेवयत् ॥

पचभूतमयोदेहः प्रकृतिः सा च पंचधा ॥५॥

અર્થ:—હવે તત્ત્વનું વર્ણન કરે છે. પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ, અને આકાશ એ પાંચ ભૂતોમય દેહ છે એમ બહુવું. તેમ સર્વ જંતુઓના પણ તેમજ પંચભૂત પ્રચુર દેહો છે—તે સમ ધાતુના બનેલો છે. તે સાત ધાતુરૂપ પૃથ્વી તત્ત્વ બહુવું. તે સર્વ મૂતવિકારરૂપ છે. એ પૃથ્વીથી ઔષધી થાય છે. ઔષધીઓમાંથી અન્ન થાય છે. એ અન્નથી રેત થાય છે—તે રેત તેજ પુરૂષ છે. સમ ધાતુમાં આદ્રભાવ તે જળ તત્ત્વ છે. તેમાં અગ્નરસનું શોષણ છે—તે અગ્નિ તત્ત્વ છે—તેથી દેહવૃદ્ધિ આદિ પંચભૂતમય દેહ છે. આ પંચધા તે પ્રજ્ઞની પ્રકૃતિ—માયા તેના અન્વયવડે તે વિહારી પ્રજ્ઞ (જીવાત્મા) છે એમ બહુવું.

ક્રિયા રૂપા મહાભાગા નાનાભેદ પરાયણા ॥

વિમજ્યાત્માનમેવં સા ક્રીડતિ વિવિધેરતા ॥૬॥

અર્થ:—તે દેહના સ્વરૂપને કહે છે. તે પોતાનો આત્મા દેહ સાથે પંચ ભૂતાત્મિકા દેખાય છે. નાના પ્રકારના લેદો પરાયણપણાથી તેમાં સ્થાવરજંગમ જીવાત્માઓના દેહો છે. વળી તે સર્વાત્મક પણાથી છે. તે પોતે પોતાને ક્રિયારૂપ વ્યવહાર વિવિધપ્રકારમાં પ્રતીવાળા થઈને પ્રજ્ઞસહ ક્રીડા કરે છે—કેમકે આ નાના ભાવવડે મોહને આપવાપણાથી તે પ્રજ્ઞ છે.

મૂતાનાદેક ભાવારૂપા પંચાનાં જ્ઞાનરૂપિણી ॥

પ્રકૃતિર્હૃદિ સંસ્થા સા જીવભાવધરાપરા ॥૭॥

અર્થ:—હવે જ્ઞાનાત્મિકા પ્રકૃતિનું વર્ણન થાય છે. પાંચે ભૂતોમાં એક ભાવપણારૂપે જેમ મૃદ્ધિકારમાં મૃદજ છે તેમ પ્રકૃતિના વિકારમાં પ્રકૃતિજ છે. ઉત્તમમદિશમપ્રોક્ષો યેનાશ્રુતંશ્રુતં ભવત્યપતં મતમાવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાતમિતિ કથંનુ સ્વાઘઃ સઝાદેશો ભવતીતિ યથા સૌમ્યે કેન મૃતિપેદન સર્વે મૃન્મયં વિજ્ઞાતંસ્યાદ્વાચારંમર્ણ વિકારો નામધેયં મૃતિકેત્યેવ સત્યં एवं સૌમ્યે સ ઝાદેશો ભવતીતિ ॥ શ્રુતેઃ ॥ જ્ઞાનરૂપીણી અટલે ક્રિયાત્મકમાં તે તે ક્રીડાવિહારને અર્થે જે બોધ છે તે પોતા પોતાના વિહારાનુકુલ છે. એમ ક્રિયાના અનુભવકારકપણાથી બહુવાનું છે. નિર્ગુણ પ્રજ્ઞ ક્રિયા વિહારકારક છે. તે શુણ વિહારી કેમ થાય?? તેનો ઉત્તર કે—નિર્ગુણાત્મા ક્રિયાવિહારી અને શુણ વિહારી એવી બે પ્રકારની પ્રકૃતિથી પરે છે. અન્વયી તે પ્રત્યયરૂપ છે તેમાં તાદાત્મ્યપણાથી સ્થિત થઈ સર્વ જ થાય ત્યારે ક્રિયા પ્રવર્ત્ત થાય છે અને લોગ લોગવે છે. તે બુદ્ધિથી પર છે. મન પ્રેરકપણાથી તે બુદ્ધિરૂપ છે. એટલાજ માટે જીવ ભાવધરા ક્રિયામાં જીવ નાત્મિકા પ્રકૃતિ તે તે લોગરત પણાથી છે—તેજ ઇત્કૃષ્ટ પ્રકૃતિ બુદ્ધિ તેના વિહારીપ્રજ્ઞ છે એથી અન્ય જુદી—સ્વરૂપના અનુભવને આપનારી છે—તે આગળ વર્ણનમાં આવે છે.

તથા જ્ઞાનં ભવેત્સર્વં નાના વિષ્ણુદાયકં ॥

તદામાર જમત્સર્વં મેકરૂપા મકીર્તિત્ત્વા ॥૮॥

અર્થ:—તે જીવભાવ ધારણુનાર પ્રકૃતિ નાના વિવેકને આપનારી સર્વ ક્રીયાકારક જ્ઞાન ક્રીયા લોગ અનુભવાત્મક થાય છે. લોકતુસ્વભાવરૂપે સર્વ જગતના આધારભૂત તે જગત્ આલોકપણાથી ક્રિયાત્મક છે. એટલાજ માટે તે એકરૂપા નાના પ્રકારની ક્રિયામાં જીવનાત્મિકા પ્રકૃતિયુદ્ધિ જ્ઞાનાત્મકપણાથી ભેદ હીન છે.

તયોર્યેગિ પ્રજાનાય બ્રહ્મૈવમભિધીયતે ॥

ક્રિયા જ્ઞાન સ્વરૂપાત્મ્યં દ્વંદ્વીનં પરાત્પરં ॥૧॥

અર્થ:—હે પ્રજાનાથ !!! તે ક્રિયારૂપ અને જ્ઞાનરૂપ બંન્ને પ્રકારની પ્રકૃતિ યુદ્ધિના સંયોગે એટલે અભેદયોગથી તે છે. આત્મપણાથી ક્રિયારૂપમાં તેજ ક્રિયાત્મક હોવા છતાં પણ ક્રિયારૂપ પ્રકૃતિમાં તે આત્માત્મક એમ ભિન્ન રૂપ નથી. તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનવડે જ્ઞાનાત્મક છતાં જ્ઞાનવડે જ્ઞાનાત્મક ભિન્ન નથી એમ આત્માપણાથી બાબુવું તેથી તેનું ક્રિયાજ્ઞાન સ્વરૂપ અભેદજ છે. એટલાજ માટે ક્રિયાજ્ઞાન હીન એટલે દ્વંદ્વહીન સર્વાત્મા પ્રજામાં દ્વંદ્વનો લય થાય છે—તેજ સર્વોદ્કૃષ્ટ સોપાધિક પ્રજા છે તેથી પરે સોપાધિકનો અભાવ છે—નેને પ્રજા બાબુવું કે તે યોગ સમાધિ સામર્થ્યથી સમભય છે.

તદેવ પંચધાજાતં ગૃણુતલોગ દાયકં ॥

સ્થૂલ સૂક્ષ્મં સમંચક્ષ્મ પ્રતીતં વિંદુસંજ્ઞિતં ॥૧૦॥

અર્થ:—એ પ્રમાણે પ્રજાસ્વરૂપનું વર્ણન કરીને હવે તત્ત્વજ્ઞાનાર્થ કહે છે—તેજ પ્રજા પરમાત્મા કેવળ માયા રહિત હોવા છતાં માયા વિહારપણાથી પાંચ પ્રકારે છે. તે પાંચે પ્રકાર યોગદાયકજ છે. પ્રજા અને આત્મા (જીવાત્મા) નો અભેદાત્મક યોગ તેનું નામ યોગ છે. તેને આપનાર છે અને તે ચિત્તવૃત્તિ નિરોધ સમાધી સામર્થ્યથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. હવે સાંભળો. સ્થૂલ તે અચૂત અવસ્થાત્મક છે. સૂક્ષ્મ તે સ્વપ્નાવસ્થાત્મક છે. સમ તે સુષુપ્તિ અવસ્થાત્મક છે. આત્મપ્રતિતી તે તુર્યાત્મક છે. અને બિંદુ સંજ્ઞા તે સર્વના અભેદસ્વરૂપથી છે. તે સોપાધિક પ્રજા છે. એમ પાંચપ્રકારે સોપાધિક પ્રજાનો માયા વિહાર બાબો.

સમષ્ટિ વ્યષ્ટિ માવેન દ્વિવિધં બ્રહ્મ કથ્યતે ॥

પૃથક્ત્વેન મ્બયંપ્રાપ્તિ પંચમુ પંચમેદતઃ ॥૧૧॥

અર્થ:—હવે પાંચ ભેદોમાં ત્રણ પ્રકારનો વિહાર છે તેને કહે છે. આ પાંચ ભેદો તે સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિમાં સરખાજ છે. તે પોતપોતાના ભેદ વિહારમાં છે. સમષ્ટિ એટલે સર્વાત્મભાવ—સર્વજ્ઞાત્મિકભાવ—અને વ્યષ્ટિ એટલે અલ્પજ્ઞાત્મિક ભાવ (અલ્પજ્ઞ ભાવ) છે. તેને આત્મભાવ ધારણથી દ્વિવિધપ્રકારે તે માયા વિહારીપણાથી અનવય અને વ્યતિરેક છે. એમ પાંચમાં પાંચ ભેદો એ પ્રતી વર્ણવાય છે. હવે પ્રથમપણાના અનવય વ્યતિરેક ભાવહીનપણાએ સ્વયં

સ્વમહિમિસ્થિતે યોતે યોતાના મહિમામાં સ્થિત હોવાથી છે—કેમકે તે આત્મા આત્મામાં સ્થિત છે.

સ્થૂલં જાનૃત્મયં બ્રહ્મ તદેવ દ્વિવિધંમતં ॥

વિશ્વાસ્ત્વં વ્યક્તિયોગેન વૈશ્વાનર સમષ્ટિર્નં ॥૧૨॥

અર્થ:—હવે સ્થૂલવિહારને કહેવાય છે. હવે જાગૃત અવસ્થા (પરચુરણ) પ્રથમ તે પ્રત્યક્ષ દેહ સ્થૂલપણથી છે. તેથી પરે ભૂતોના અન્યથા પરીણામ વડે અભાવ છે. તે એ પ્રકારથી છે એમ યોગીજનો યોતાના અનુભવના સામર્થ્યથી કહે છે. વ્યષ્ટિરૂપ કહેા કે વ્યક્તિરૂપ કહેા પણ વ્યાપ્તના જાગૃત અવસ્થાના સ્થૂલાભિમાની પ્રથમે વિશ્વ ના નામથી કહેવાય છે ત્યારે સમષ્ટિના જાગૃત અવસ્થાના સ્થૂલાભિમાની પ્રથમે વૈશ્વાનર નામથી કહેવાય છે. એમ વેદનું પ્રમાણ છે. પરસ્વાં દેવતાયામિતિ શ્રુતેઃ ॥ વ્યષ્ટિ એટલે વ્યક્તિરૂપથી એક એક પ્રથક્ કહેવાય છે ત્યારે સમષ્ટિ એટલે એક એક પણના સમપણથી સર્વ જીવાત્માઓના વ્યાપક પણા રૂપે છે. કે જે સર્વાત્મક અલેહપણાએ છે. કણ રૂપે એક એટલે વ્યષ્ટિ અને દગલો તે સમષ્ટિ છે. તેના અંગમાં શરીરોના લોકતાપણથી અર્થજાત તે વૈશ્વાનર અને વિશ્વ એ બંને પુરૂષરૂપે એક છે. અર્થેયાં તેજ પ્રથમ એમ સર્વત્ર અલેહ બાવજ બહુવો.

અંદેષુ વિવિધારૂપા જંતવો દષ્ટિયોચરાઃ ॥

જાનૃદ્વાવચરાઃ સર્વે વિશ્વાત્મકા ઉદાહૃતાઃ ॥૧૩॥

અર્થ:—હવે વિશ્વ નામા પ્રથમરૂપ દેવતાના વિહારને કહે છે. ત્યાં તે પ્રથમરૂપ અંડમાં પચાસ કોટી યોજનના વિસ્તારવાળી પૃથ્વી તે પરમાણુ રૂપથી વિશ્વને વિંટાઈ રહી છે. તેના દશ શુભ્રાધિક જળ તે યોતાના પરમાણુ રૂપે જળને વિંટાઈ રહે છે. તેના દશ શુભ્રા અધિકઅગ્નિ તે યોતાના પરમાણુ રૂપે જળને વિંટાઈ રહે છે. તેના દશ શુભ્રા અધિક વાયુ તે યોતાના પરમાણુ રૂપે અગ્નિને વિંટાઈ રહે છે. તેના દશ શુભ્રા અધિક આકાશ તે યોતાના પરમાણુ વડે વાયુને વિંટાઈ રહે છે. તેના દશ શુભ્રા અધિક અહંકાર તે આકાશને યોતાના પરમાણુ વડે વિંટાઈ રહે છે. તેના દશ શુભ્રા અધિક મહતત્ત્વ તેના દશ શુભ્રા અધિક પ્રકૃતિ (બુદ્ધિ) વિવર્ત—માયા એ યોતાના પરમાણુઓ વડે યોતાથી નીચેનાને આવરણ કરી રહે છે. તેથી પરે આવરણ નથી. કેમકે અંતની પ્રકૃતિજ આ વિશ્વને વિંટાઈ રહી છે. આ પ્રકૃતિથી પરે પુરૂષ છે તે તુર્યપ્રથમ કહેવાય છે અને તે સમષ્ટિ વ્યષ્ટિની ત્રણે ત્રણે અવસ્થા (જાગૃત) સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ)ના લોકતા તરીકેના નામોથી છે તેનું એટલે તુર્યપ્રથમનું સ્વરૂપ નાના પ્રકારના અનંત પ્રથમોને ધારણ કરવા પણાથી અનંત અને અપાર છે. એમ આ આઠ પ્રકારના આવરણયુક્તપણાથી આ અંડ કહેવાય છે. એક

શરીરને અંદર અને એવા અનેક પણાને આશ્રય કહેવાય છે એટલે આ આશ્રયરૂપી વિશ્વ જન્મત્રી અવસ્થામય અંદર છે. એમ વિશ્વ વિશ્વ રૂપથી પ્રકૃતિએ ધારણ કરેલા અનેક પ્રકારના જીવાત્માઓ બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રકારની યોનીદ્વારા જન્મલવ પામેલા હૃદયોગ્ય છે. અને તે બુદ્ધા બુદ્ધા લોકોમાં પરસ્પર જીવાત્માઓ રૂપ છે. તેનું પ્રત્યક્ષ દર્શન છે. તે બગૃત ભાવ ધારણ કરનાર આ સર્વ જીવાત્માઓ વિશ્વ નામથી આત્મા લોકતારૂપ તાદૃશ છે.

તસ્ય વૌષં પ્રવક્ષ્યામિ મુગમાર્થ પ્રકાશકં ॥

।ક્રિયાત્મકે દેહેષુ ક્રિયારૂપા ભવતિ તે ।।૧૪।

અર્થ:—હવે બગૃત અવસ્થામય વ્યક્તિના દેહાભિમાની વિશ્વ નામા જીવાત્માના બોધરૂપ તત્ત્વજ્ઞાનને કહે છે—હવે અનુભવશુદ્ધ જનોને મુગમ માર્ગ વિચારવા યોગ્ય પણાએ તે વિશ્વના બોધને માટે કહે છે. તે વિશ્વ નામવાળા આત્મા ભિન્ન ભિન્ન સમભય છે. ક્રિયાત્મક તે દેહોમાં ક્રિયા એજ આત્મા સ્વરૂપ તાદૃશ દેહોમાં પોત પોતાની યોનીદ્વારા જન્મ ધારણ કરીને સંકલ્પ વિકલ્પરૂપ મનની ક્રિયાવટ મન સંલવ રૂપે દેહને બાંધે છે અને ઈન્દ્રિયો સ્વસ્વ વ્યવહાર પણાથી દેહાત્મક પણામાં ક્રિયાકારક પણાથી છે, એમ પ્રત્યક્ષ ધર્મભૂતાત્મક દેહો તે આત્મ સ્વરૂપ આત્મા સહ નર સંસારી કહેવાય છે. એવો ત્રણ પ્રકારના દેહોમાં ક્રિયારૂપ છે. આત્માના ધારણ પણાથી તે ક્રિયામાત્ર લોગાર્થ છે, પોતાના આત્માના અલેદ વડે સ્થિત એવી ક્રિયા ભિન્ન સ્થિતે તે તાદાત્મ્યભાવ વડે તેના લોકતા તે વિશ્વશ્રક્ષ છે.

જ્ઞાનાત્મકેષુ દેહેષુ જ્ઞાનરૂપ ધરામતા: ॥

ઉપયોયોગમાર્થેન વિચારયા સ્તે પ્રકીર્તિતા ॥૧૫।

અર્થ:—એમ ક્રિયારૂપ પ્રકૃતિના લક્ષણ કહી હવે જ્ઞાનરૂપ પ્રકૃતિનાં લક્ષણ કહે છે. હવે જ્ઞાન એટલે બાંધવા યોગ્ય વસ્તુને બાંધવું એટલે આત્મા અર્થાત આ દેખાતા દેહમાં બાંધવા યોગ્ય જે સત્ય તત્ત્વ ચૈતન્ય તે આત્મા છે. તે આત્મા બુદ્ધિની ભિન્નતાએ ભિન્ન ભિન્ન દેખાય છે. તે વિષયજ્ઞ માત્ર પણાથી જ્ઞાનાત્મક બુદ્ધિ અને મન તથા ઈન્દ્રિય રૂપ દેહમાં જ્ઞાનરૂપ ધારણ કરનારો પોતાનો આત્મા અલેદ સ્વરૂપે સ્થિત છે. અને જ્ઞાનને ભિન્ન રૂપે સરજીને તેના તાદાત્મ્યપણાથી જ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિ પોતાના આત્માના ભાન ધારક અભાવથી તાદાત્મ્યપણાએ છે. એટલાજ માટે ભિન્ન ભિન્ન જીવાત્માઓ બુદ્ધિ જ્ઞાન રૂપે ભિન્ન ભિન્ન ભાન ધારક સ્થિત છે. એમ ક્રિયા અને જ્ઞાન આ બેના યોગે એટલે સંયોગે તે વિશ્વ કહેવાય છે. તે વિશ્વની સ્થાવર જંગ્માત્મક વસ્તુના ધારકપણાથી તેનું નામ પણ વિશ્વ છે. વ્યક્તિમાં સ્થિત પણાથી વિશ્વનામા જીવાત્મા છે. તે જ્ઞાનાત્મક બુદ્ધિ તે સર્વાત્મિક તાદાત્મ્યપણાથી ક્રિયા-ભોગ કરે છે. ક્રિયા અને જ્ઞાનના તાદાત્મ્યપણા વડે

સર્વોત્તિમકા તે અહંમમ ભાવ યુક્ત પણાથી છે.

बाह्य देहस्य यो दक्ष वितस्ति यादृशी भवेत् ॥

તાવન્માનેન સર્વેષાં જ્ઞાનદેહો હૃદિસ્થિતઃ ॥૧૬॥

અર્થ:—હવે જ્ઞાન દેહના સ્વરૂપને કહે છે, જેટલા પ્રમાણથી બાહ્ય દેહ છે તેટલા પ્રમાણના બાર આંગલ રૂપ વેંતના પ્રમાણથી સર્વે જીવાત્માઓના પોતપોતાના હૃદયમાં જ્ઞાનાત્મક દેહ રહેલો છે એમ જાણો. અગ્નિની શિખાના અથ્ર ભાગમાં બાર આંગલ પ્રમાણથી સૂક્ષ્મતનું છે. શિશામે દ્વાદશાંગુલ્યે સ્થિતં સૂક્ષ્મતનું વિમુમિતિ સ્મૃતેઃ ॥ અગ્નિની શિખાના અથ્રમાં જ્યોતિ તેના અથ્રમાં જ્યોતિષ તે સર્વત્ર પુણી ભાગમાં બાર આંગળ પ્રમાણ વડે જ્ઞાન દેહમાં સ્થિત એમ સૂક્ષ્મ દેહનું જ્ઞાન છે તેના તાદાત્મ્યપણાથી સૂક્ષ્મ છે તનું તે જેનું એવા વિભુને હું નમસ્કાર કરું છું એવો સ્મૃતિનો અર્થ છે. એ વિશ્વાત્મન તત્વને જાણવું, એ પ્રમાણે નાના પ્રકારના દેહાત્મિકાપણાથી તે ક્રિયા ત્વં પદાત્મક છે. અને જ્ઞાન તે તત્ત્વ પદાત્મક છે. એમ સર્વત્ર જીવાત્માઓમાં એક રૂપથી છે. તેના અલેહમાં વિશ્વનામક બ્રહ્મ છે.

विराट् जागृत्स्वरूपस्थो वैश्वानर इतिस्मृतः ॥

વ્યાપકાત્મક દેહેન તિષ્ઠતિ વિશ્વભાવિષુ ॥૧૭॥

અર્થ:—એમ વ્યઘ્રિગત આત્માને વર્ણવીને હવે સમઘ્રિગત આત્માને વર્ણવે છે. જાગૃત અવસ્થાને વિષે જે વ્યઘ્રિનો આત્મા તેના અલેહ ભાવ વડે જે સ્થિત છે. એટલે દરેક દેહના લિન્ન લિન્ન એવા વ્યઘ્રિગત વિશ્વનામા જીવાત્માનો જે અલેહ—તંજ વૈશ્વાનર એટલે વિરાટ છે. સ્થાવર જંગમાત્મક રૂપ વિશ્વ તેના અલેહમાં તેને વિષે નર રૂપ વડે કરીને રહેલો તે વૈશ્વાનર છે—એમ સ્મૃતિઓ કહે છે. હવે તેની વિશ્વસ્થિતી કહે છે. ક્રિયા જ્ઞાનાત્મક તે વિશ્વ છે, તેના ભાવવિહારીપણાએ તે વિશ્વભાવી કહેવાય છે. એટલે તેનું સ્વરૂપ વ્યાપકાત્મક દેહ વડે વિવરૂપણાથી છે. તે વિશ્વનામક ભાવથી હીન-પણાએ તે વ્યાપક કહેવાય છે.

तस्यापिद्विविधो देहः क्रियाज्ञान प्रभेदतः ॥

તયે યોગે સમાગમ્યાતો વૈશ્વાનરથ તન્મયઃ ॥૧૮॥

અર્થ:—હવે તેના તત્વને કહે છે—તે વ્યાપક રૂપ વૈશ્વાનર ક્રિયાજ્ઞાન લેહરૂપથી છે. સર્વત્ર વ્યાપકાત્મિકા તે ક્રિયા છે. અને માણસે કરેલાં પાપ-પુણ્યથી હીન સર્વત્ર તે ભોગ અને ભોક્તાનું જ્ઞાન તે જ્ઞાન છે એમ લેહથી તે બે પ્રકારના દેહવાળો છે—તેને વિષે રહેલો આત્મા વૈશ્વાનર બ્રહ્મ સંયોગ વડે તાદાત્મ્યપણાથી ક્રિયા જ્ઞાનના અલેહાત્મક વૈશ્વાનર નામધારક છે. તે જાગૃત અવસ્થામાં આન્તિધારકપણાએ વ્યાપક અથવા વિરાટ કહેવાય છે.

વિશ્વ વૈશ્વાનર યોગ યોગે બ્રહ્મ પ્રકીર્તિતં ॥

જાગૃદ્ભાવ ધરં પૂર્ણ સ્થૂલભૂત પ્રકાશકં ॥૧૯॥

અર્થ:—એમ વિશ્વ અને વૈશ્વાનર નામાત્મક તેના સંયોગના અલેદ યોગે જાગૃત અવસ્થામાં જે ભાવ અન્વયરૂપ અને વ્યતિરેક રૂપ છે—તેમાં અન્વય રૂપથી વિશ્વદેવ ભાવ ત્રીદેહ અવસ્થાના વિહારયુક્તપણાથી છે—તેમ વ્યતિરેક રૂપ વડે વૈશ્વાનર તે ત્રણે દેહ અવસ્થાના સાક્ષી વિહારયુક્તપણાથી છે. ત્યાં આત્મ ભાવધારકપણાથી તે બંનેનો અલેદ છે. દ્વાસુવર્ણી સ યુજા સસ્યા યા ઇતિ—શ્રુતે: ॥ અત્રે વિશ્વ તે જીવાત્મા અને વૈશ્વાનર તે પરમાત્મા છે. તેના અલેદમાં પ્રહ્મ છે—તે જાગૃત ભાવધારકપણાથી છે—એમ સર્વત્ર સ્વમ આદિ પ્રહ્મમાં જીવાત્મા પરમાત્માનો અલેદ જાણવો તેમ તત્ત્વજ્ઞાન પણ જાણવું. તે તે ભાવ ધરનાર તે પ્રહ્મ છે—સ્થૂલ પંચભૂતોના પ્રકાશક જીવાત્મા—પરમાત્માના વિહારયુક્તપણાએ તત્ત્વ ભાવ પ્રકાશ પૂર્ણ છે. તે પંચભૂતોમાં એ બંને જીવાત્મા—પરમાત્મા ભૂત તાદાત્મ્યતા ધારણથી અલેદજ છે પરમાત્મા વ્યતિરેક રૂપ છે—અને તે તે ભાવધારણપણાથી છે એમ અનુક્રમે ચઢતાં ચઢતાં આત્મા પરમાત્મા અન્વય વ્યતિરેક ભાવ લય જતાં તે પ્રહ્મીભૂત છે—એમ સ્વમાદિને વિષે પણ જાણવું. ત્યાં સ્થૂલ ભાવ મોહીત પ્રહ્મ સ્વમાદિ જ્ઞાનહીન છે. ત્યાં સુધી તે માયા મોહ આવરણયુક્ત છે—એમ સર્વત્ર જાણવું. તે માયા મોહ આવરણયુક્ત પ્રહ્મ તત્ત્વજ્ઞાનના સાધ્યપણાથી છે. તે યોગશાસ્ત્રમાં વિતર્કાનુગત સમાધીથી સમજાય છે. શ્રી વ્યાસ મહારાજ વિતર્ક: સ્થૂલ આ મોગ ઇતિ ॥ એમ વિતર્કને સ્થૂલના લોગ તરીકે કહે છે. યોગશાસ્ત્રના ૧ લા પાઠના ૪૨ મા સૂત્રના અર્થને સૂચવે છે કે શબ્દાર્થ જ્ઞાન વિકરૂપ વડે રૂંધેલ તે સવિતર્ક છે. સમાધિના સામર્થ્યથી તેજ વિતર્કાનુગત પ્રહ્મજ છે. કે બધાં દુઃખની શાન્તિ છે. એમાં બેઠાયેલા—યોગીજનો યોગ બાહ્ય અર્થ બુદ્ધિની સમાધિને કહે છે.

एतत्स्थूलस्य तत्त्वं ते कथितं तु समासतः ॥

તત્ત્વતત્ત્વ વિવિધિનં શ્રુણુ યોગ સમાધિં ॥૨૦॥

અર્થ:—હવે સ્થૂલ તત્ત્વને સંક્ષેપી કહે છે. હે દક્ષ !!! સ્થૂલ વિહારનું એ પ્રમાણે તત્ત્વ કહ્યું. તે વિહારમાં યોગ સમાધિને આપનાર પ્રહ્મનો અલેદ યોગ તેજ સમાધી છે—સર્વે મેદા આપમેંતાદિયંતે સર્વ લેહોનો સમભાવ તેનું ધ્યાન તે સમાધી છે જ્યાં તાદરાને આપનાર એવા શુદ્ધ અંતઃકરણ—બુદ્ધિના પ્રભાવથી શમદમ આચરણપૂર્વક જીવાત્માને જે તાદાત્મ્યત્વ આપે તે સમાધી છે. ભિન્ન લેદ રૂપ ત્વં પદ તથા તત્ત્વ પદ છે. તેના અભિન્ન અલેદની વિધિ સાંભળો.

जन्ममृत्यु युत यच्च नाना भाव परायणं ॥

ત્વં પદાલ્પ્ય મજાનાથ વિદિ તત્સર્ગ ભાવગં ॥૨૧॥

અર્થ:—હવે ત્વં પદના લેહ સ્વરૂપને કહે છે. નાના નાના પ્રકારના જીવોના ભાવ અને તેના વિહારાત્મક પરાયણપણાથી દેહ કે જે જન્મ મૃત્યુયુક્ત ક્ષણ ક્રમકાલ આરૂઢ એવા જન્મ મૃત્યુયુક્ત સ્વસ્વદેહાદિમાં તેમ સર્વ ભાવમાં તાદાત્મ્ય-પણાથી એટલે દેહ તાદૃશપણાએ રહે છે તેને હે દક્ષ !!! ત્વં પદાર્થ બલો.

જન્મ મૃત્યુ વિહિનં ચલેકરૂપં પ્રકીર્તિતં ॥

તત્પદારૂપં ચ તદ્વિદિ પરં સર્વાત્મધારકં ॥૨૨॥

અર્થ:—હવે તત્ પદના લેહ સ્વરૂપને કહે છે. જે સર્વાત્મભાવધારક દેહાદિમાં સર્વત્ર જન્મમૃત્યુહીન આત્મ સ્વરૂપે સ્થિત-દેહાદિકથી ભિન્ન સ્વરૂપે અહંમત્ત ધારક એક રૂપ જ્ઞાનાત્મક અને ક્રિયાયોગથી પરે ઉત્કૃષ્ટ ચૈતન્ય આત્મા તેને તત્ પદના નામથી સર્વ મુનીયો અને યોગીઓ કહે છે.

તયોર્યોગે ભવેત્તત્ત્વં તદેવાસિ પદંપરં ॥

દ્વંદ્વભાવ વિહીનં ચ દ્વંદ્વ રૂપ પ્રકાશકં ॥૨૩॥

અર્થ:—હવે તેના અલેહાત્મક અસિ પદને કહે છે. તે ત્વં પદ અને તત્ પદના યોગ સંયોગના અલેદે-ક્રિયારૂપ અને જ્ઞાનરૂપ જે દ્વંદ્વ તેના પ્રકાશ રૂપે અથવા દ્વંદ્વ જે સ્વસ્વ આત્મસ્વરૂપ તેના પ્રકાશ; તથા તે દ્વંદ્વ રૂપ માયાના વિહાર રૂપ માયાનો પ્રકાશ અથવા દ્વંદ્વ ભાવહીન સદાએ નિર્મળ સ્વાત્માત્મક ક્રિયાને વિષે મમભાવધારક અને જ્ઞાનને વિષે અહં ભાવધારક તેનાથી પરે સ્વરૂપ-એટલે ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ તેજ આ તે બ્રહ્મ ત્વં અને તત્ પદમાં તત્ત્વ રૂપે અસિ પદ છે. વિશ્વ દેવતાના અનુભવમાં વિશ્વાત્મક વિહારયુક્ત તે અસિ પદ માયા આવરણયુક્ત છે.

ત્વં પદં ક્રિયાયા યુક્તં જ્ઞાનારૂપં તત્પદં ભવેત્ ॥

તયો યોગે ભવેદ્વિશ્વં તત્ત્વરૂપં ન સંશયઃ ॥૨૪॥

અર્થ:—માટેજ ક્રિયાયુક્ત એવા દેહમાં આત્મ સ્વરૂપે ત્વં પદ છે એમ બલો. તેમજ જ્ઞાનયુક્ત એવી બુદ્ધિમાં પણ આત્મા રૂપે તત્ પદ છે એમ બલો. એમ સાક્ષાત્ અનુભવ યોગ છે. એમ તે યોગમાં તત્ત્વરૂપ એવા વિશ્વ વિશ્વારૂપ નામ પ્રકા છે. એ સમાધી સામર્થ્યથી સમજાય છે-એમાં શંકા નથી.

एवं वैश्वानराख्यं त्वं जानी हि तत्त्वतश्चितं ॥

ક્રિયાજ્ઞાન સમાયોગે તયોઃ પ્રકાશકારકં ॥૨૫॥

અર્થ:—એવી રીતે હવે સમષ્ટિના વૈશ્વાનરની વ્યાખ્યા કરે છે પહેલાં કહી ગયા તે ક્રિયાજ્ઞાન પ્રકારના સમાયોગથી વૈશ્વાનર પ્રકા સદા એક અને વિશ્વવ્યાપકપણાથી છે તે ક્રિયાજ્ઞાનના લેહો દુર્ગા છે અને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિના અનુભવથી તે સમજાય છે. આ સ્થાને સદૃશ્ય આચાર્યના સદ્બોધ સમા-ગમની અવસ્ય જરૂર છે. વૈશ્વાનરની ક્રિયા તે આ વિશ્વ છે-અને સવ

લોગમાં વ્યાપકપણાથી છે. તેથી લોગ અને લોકતાપણું તે ક્રિયારૂપ બાણું, તેમજ સ્થૂલ લોગના લોકતા તે વ્યવિગત વિદ્યાત્મા તે લોગોમાં સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જે અમૃત આત્મા તે લોકતા. તેને સમઘિમાં વૈશ્વાનર બાણુવો. તે સર્વ અન્નમાં લોગ લોકતાપણાથી વ્યાપક પોતપોતાના અન્નને લોકતા જીવાત્મા વ્યાપકપણા વડે ત્યાં સહધર્મિપણાથી લોગલોકતા બાણુવો તે લોગને વિષે લોગના અનુભવવાળું જ્ઞાન તેને અત્રે જ્ઞાન બાણુવું. અલોગ રૂપીથી જ્ઞાન સાધ્ય છે એમ ક્રિયારૂપ ત્વં પદ તથા જ્ઞાનરૂપ તત્ પદના સમાયોગે અસિ તત્વ સંજ્ઞાવાળો વૈશ્વાનર બાણુવો. પણ તે માયા આવરણયુક્ત છે.

અયાન્યચ્છૃણુ દક્ષત્વં તત્ત્વરૂપં પુરાતનં ॥

વિશ્વાસ્ત્યા જંતવઃ સર્વે નાના ભાવાત્મકા બુધઃ ॥૨૬॥

અર્થ:—હવે સંપૂર્ણ સ્થૂલ પ્રક્ષતત્વને કહે છે. હવે તત્ત્વજ્ઞાનથી કેમ ભુમિની સાન્ન્યતા કહેવાય છે. હે દક્ષ !!! આ શિવાય પુરાતન એટલે તેથી પરે સ્થૂલ પ્રક્ષ તત્વને અભાવ છે તે તત્ત્વજ્ઞાન સાંભળો નાના પ્રકારના ભાવ વડે સર્વ પ્રાણીઓ રૂપ વિશ્વ નામાત્મક વ્યક્તિગત આત્મા છે. તેને વિદ્વાને બાણુ છે.

જન્મ મૃત્યુ યુતાઃપ્રેક્તા સ્ત્વં પદ ધારકા મતાઃ ॥

વૈશ્વાનર સ્ત્વં પદચૈકરૂપાત્ક્યાપકોમતઃ ॥૨૭॥

અર્થ:—એ પ્રમાણે અમૃત અવસ્થાના વ્યવિગતપણા વડે તે જન્મ મૃત્યુ યુક્ત જેમ વિશ્વ નામાત્મક આત્મા છે—અને તે જેમ નાનાત્મકપણાથી ત્વં પદ કહેવાય છે તેમજ એકપણાના સ્વરૂપના તાદૃશરૂપપણા વડે તે વૈશ્વાનર એક ક્ષણ સમારૂઢ થયેલો વ્યાપક રૂપ આત્મા ત્વં પદરૂપ છે.

તયોરભેદ ભાવેય બ્રહ્મતત્ત્વં પ્રકીર્ત્યતે ॥

જાયુઙ્ગાવ ધરં પૂર્ણં સ્થૂલભાવ પરાયણં ॥૨૮॥

અર્થ:—તે અન્ને વિશ્વ અને વૈશ્વાનર—વ્યવિગત સમઘિના ઊભય પદરૂપ આત્મા અલેદ એક ભાવે પૂર્ણ માત્ર છે. સ્થૂલભાવ પરાયણ એટલે અમૃત અવસ્થા લાવધારક પૂર્ણરૂપ આત્માજ છે તેજ પ્રક્ષતત્વને બાણું. યોગીઓવડે એ પ્રકારના કેમથી સ્વપ્ન આદિમાં પણ તેજ તત્ત્વજ્ઞાન બાણુવાનું છે એમ સામાન્યપણાથી તત્ત્વવિહાર છે.

एवं नाना विभागेषु ज्ञातव्यं तत्त्वरूपकं ॥

સૂક્ષ્માદિષુ પ્રજાનાથ બ્રહ્મ સૌખ્ય પ્રદાયકં ॥૨૯॥

અર્થ:—હે પ્રજાનાથ !!! એવા સૂક્ષ્માદિ પંચ ભુતોના વિભાગોમાં સુખ પ્રદાયક એટલે સત્ત્વ-તત્ત્વ-સુખ સમાધિ સામર્થ્યથી સાક્ષાત્કારવડે સુખરૂપ પ્રક્ષ પરમાત્માજ છે. કૃતકૃત્યપણાનું સુખ અને તે સુખ આપનાર તત્ત્વરૂપ તેને બાણું અને તે પણ સામાન્યપણાથી સર્વત્ર તેજ પ્રક્ષ છે—એમ પ્રક્ષને વિહાર બાણુવો.

અય સૂક્ષ્મં પ્રવક્ષ્યામિ યોગ માર્ગ પ્રસિદ્ધયે ॥

શુદ્ધ ચિત્ત પ્રભાવેણ તદ્જ્ઞાનં તન્મયં ભવેત્ ॥૨૦॥

અર્થ—હવે સૂક્ષ્મ પંચબુત તત્ત્વના જ્ઞાનને કહે છે કે દેહ દક્ષ !!! અનુક્રમ વડે યોગ પ્રાપ્ત માર્ગની સિદ્ધ મેળવવા માટે સૂક્ષ્મ પ્રજ્ઞાના સ્વરૂપને કહ્યું છે. શુદ્ધ ચિત્તના પ્રભાવ વડે મનુષ્યોને તે જ્ઞાન સૂક્ષ્મ પ્રજ્ઞાના અનુભવે એટલે આત્મના અલેહ તન્મય પ્રકટ થાય છે.

બાહ્ય સ્થૂલ વિશેષેણ જાગદક્ષમયંપરં ॥

આંતરં સ્વમ ભાવાલ્પ્યં સૂક્ષ્મં જાનીહિ માનદ ॥૨૧॥

અર્થ—હવે સૂક્ષ્મ પ્રજ્ઞાના અધિષ્ઠાનને વર્ણવે છે. બાહ્ય અજ્ઞમય કોષા ત્મકપણાથી બાહ્ય બાહ્યત્વ અવસ્થા અજ્ઞમય છે પરંતુ તે બાહ્ય વિહારનો અભાવ છે—સ્થૂલ વર્ણન પછી આંતરમાં સ્થિત સ્વપ્નાવસ્થા છે. તે તેના ભાવના વિહારી પણાથી તાદૃશ તે વિહારી છે. એટલે તેનો સૂક્ષ્મ નામનો સ્થૂલ દેહના આંતરમાં છે. તેને કે દક્ષ !!! તું બ્રહ્મ બાણ.

પ્રાણો દશાવયઃ પ્રોક્તઃ સૂક્ષ્મરૂપોતરે સ્થિતઃ ॥

તસ્માત્સૂક્ષ્મં મનઃપ્રોક્તં પ્રાણાન્તઃ સં વ્યવસ્થિતમ્ ॥૨૨॥

અર્થ—હવે તેના કોશોના સ્વરૂપને કહે છે કે—દશ પ્રકારના પ્રાણ દેહોના આંતરમાં સ્થિત છે. તેને પ્રાણમય કોશ બાણવો. તે પ્રાણોથી સૂક્ષ્મ એવું મન રહેલું છે. જેને આંતઃકરણપણાથી મન કહેવાય છે. તે પ્રાણોના આધાર પણાથીજ છે. તેને મનોમય કોશ બાણવો.

તસ્માત્સૂક્ષ્મં ચ વિજ્ઞાનં દેહ દ્વંદ્વજ્ઞ મુત્તમં ॥

મનોતરે સ્થિતં પૂર્ણ તદંતરં ચ વિચિતે ॥૨૩॥

અર્થ—તે મનથી સૂક્ષ્મ એવો બુદ્ધિનો વિજ્ઞાનમય કોશ છે અને તે આંતઃકરણરૂપ બુદ્ધિના દ્વંદ્વ ભાવને બાણનારો હોઈ તે મનના આંતરમાં બુદ્ધિરૂપે સ્થિત છે. એટલાજ માટે સ્થૂલ દેહન્દ્રિય-મનમાં-સુખદુઃખાદિ જે બુદ્ધિરૂપ દ્વંદ્વો તેને બાણનારો તેનાથી પરે છે. દ્વંદ્વજ્ઞનો અભાવ છે. એવો જિત્તમ તે વિજ્ઞાનમય કોશ છે. આ દ્વંદ્વજ્ઞથી પરે આંતઃકરણનો અભાવ છે. અને તે દ્વંદ્વ ભાવવડે દર્શનરૂપ છે.

ત્રિવિધં કોશ સંયુક્તં સ્વમ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપકં ॥

સર્વોતરે સ્થિતં બ્રહ્મ દ્વંદ્વ માયા પ્રચારકં ॥૨૪॥

એ પ્રકારે સૂક્ષ્મ દેહમાં ત્રણ કોશનું વર્ણન કરી હવે સૂક્ષ્મ દેહની સ્વભાવસ્થાનું વર્ણન કરે છે એવા ત્રણે કોશ સંયુક્ત (પ્રાણ-મન અને બુદ્ધિ રૂપ વિજ્ઞાન) એટલે તેના અલેહ વડે જે છે—તે સૂક્ષ્મ દેહ છે—પ્રાણમય કોશ વાયુતત્ત્વ સ્વરૂપ હોવાથી બાહ્ય સ્થૂલની સાથે સમતા ધરાવી શકે નહિ. ત્યાં સૂક્ષ્મ

પચ્ચભૂતનું સ્વરૂપ તાદૃશ છે. અહિંયાં મિમાંસાકાર કહે છે—વિદ્યાત્મા (સ્વભાત્મા) મરણ અવસ્થામાં યમના હુત સાથે ગમન કરે છે. ત્યારે પૃથ્વી પાણી અને અગ્નિ તત્વોમય દેહને ત્યાગ કરી વાયુ તત્વાત્મક જે પ્રાણુ તેના આશ્રય કરીને ગમન કરે છે—વાયુનું ગમન માત્ર યમહુતને દૃષ્ટિગોચર છે. તે વાયુ હૃદયાકાશમાં વાયુના કારણપણાથી સ્થિત થાય છે—તે વાયુ હૃદયાકાશમાં ભય છે ત્યારે યમોને દેખાતો નથી. કેમકે વાયુ મૂર્તિહીન સ્વરૂપ છે. તેથી ચક્ષુથી દેખાય નહીં તે હૃદયાકાશમાં વેંત માત્રના પ્રમાણથી જ્ઞાનદેહાત્મીકા બુદ્ધિ મરણાનુભવને બાબુનારી છે—તે સ્થિત છે—તેનું સ્વરૂપ જ્ઞાનાત્મિકા છે અને તે દેખાતી નથી કેમકે બુદ્ધિ જ્ઞાન અજ્ઞાનના અભાવવાળી છે. તેના અંતમાં વિદ્યાત્મા સ્વયંભ્યોતિ જેવો (વીના ખીલેલી કળીના જેવો) અથવા હીપની પેઠે બુદ્ધિ ધર્મના પ્રકાશ રૂપે છે—એ પ્રમાણે તે વિદ્યાત્મા બાહ્ય સ્વયંભ્યોતિ હોય નહિ એવી રીતે ભ્યોતિ સ્વરૂપે સ્વપ્રકૃતિ (બુદ્ધિ) વિહારીપણાથી છે—“અંગુલ માર્ત્ત પુરુષ” ઇત્યાદિ શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં વર્ણન છે—તે પુરૂષ રૂપ-સ્વયંભ્યોતિતત્ત્વ નથી છતાં માયાના સળંગધર્મી તે પુરૂષાકૃતિ રૂપ છે—તેનેજ શાસ્ત્રમાં જીવાત્મા કહેવાય છે—તેજ પોતાના કર્મફલનો ભોક્તા—સ્વર્ગ નરકમાં ભોગરત છે—જ્યારે નિમિત્તિક લય થાય છે ત્યારે વિદ્યાત્મા વાયુ તત્વહીન વાયુના લય જવા યજ્ઞાથી હાર્દાકાશમાં રહે છે. કેમકે સ્વકૃતકર્મ ભોગાદિનો લય છે—પુનઃ પ્રજ્ઞાના ઉદય દિવસમાં પોતપોતાના કૃતકર્મ ફળના ભોગ પ્રમાણુ વડે ભગૃદાદિ ત્રણે અવસ્થાના અથવા અવયવ અવયવીના અલેદ રૂપે વિદ્યાત્મા (જીવાત્મા) નિત્ય લય વ્યાપાર સંભવથી કરે છે—એ પ્રકારે સ્થૂલ પચ્ચભૂત વિહાર બાબુવો. તે દ્વિવિધ શરીરો પ્રત્યક્ષ પરમાણુરૂપ અન્વય અન્વયી લેહાત્મકપણાથી બાબુવા. એમ વિદ્યાત્મા બે પ્રકૃતિના ભોક્તા છે એમ પહેલાં કહી ગયા છીએ. વિચાર (જ્ઞાન) રૂપ બુદ્ધિ પ્રકૃતિ તે સૂક્ષ્મ છે અને ક્રિયા પ્રકૃતિ સ્થૂલ છે—એમ વ્યાસકૃત ભાષ્યમાં તે. વિચારાત્મક પચ્ચભૂત તે સૂક્ષ્મ છે—હવે મન એ અંકદંપ વિકલ્પ ધર્મવાળું છે—તથાપી તે મન સ્થૂલ દેહના અંતરમાં બુદ્ધિને આધિન—ભગૃત દેહન્દ્રિય વિહારયુક્તપણાથી એક દેહાત્મક છે. વિચારનું સૂક્ષ્મ ભૂતાત્મકપણું હોવાથી સ્વમને વિષે સર્વકોશ રૂપ વિચારો છે. ભગૃત અવસ્થામાં મન સૂક્ષ્મ હોવાથી હાર્દાકાશાત્મકપણુ વડે આકાશ પરે સૂક્ષ્મનો અભાવ હોવાથી વિચારો ત્યાં ઊત્પન્ન થાય છે. તેથી બુદ્ધિના જ્ઞાનમય દેહપણુ વડે ત્યાં પચ્ચભૂત પરમાણુવત્ છે—તેથીજ આ સ્વભાવસ્થા સૂક્ષ્મ પચ્ચભૂતના વિહારાત્મકપણાથી છે. એમ એકંદર ક્રીયાજ્ઞાનાત્મકયોગ બે પ્રકારની પ્રકૃતિના પ્રચાલક રૂપે જે પ્રજ્ઞ છે તે તૈજસ આત્મા કહેવાય છે—અને તે સ્વભાવસ્થાનો ભોક્તા છે.

ક્રિયારૂપસ્તથા દેહઃ સૂક્ષ્મ ભૂતમયઃ સ્મૃતઃ ॥

સર્વોત્તરે સમાસ્થાય કલ્પિતા યોગકારકઃ ॥૩૫॥

અર્થ:—હવે બંને પ્રકારની પ્રકૃતિના સ્વરૂપને વર્ણવે છે—સૂક્ષ્મ ભૂતમય એટલે જ્ઞાન વિચારાત્મક પંચભૂતમય અને ક્રિયારૂપે સ્વભાવસ્થામાં બાહ્ય ક્રિયા સાધનાત્મકપણાથી સ્થૂલ દેહેન્દ્રિય છે તે ગ્રહારાત્મક છે—તેથી સર્વ જગદાદિ ભૂતાન્તરમાં સ્થિર થઈ જાગૃત અવસ્થામાં સ્થૂલ લોગને જોઈ તે વાસનામાં વસે છે—અને કાદપત લોગકારક થાય છે. સ્વભાવસ્થામાં તે વાસનાત્મક લોગોની કલ્પનાનો સંભવ છે—ત્યાં તે તેજસ આત્મા બુદ્ધિ માયાના સાદૃશ્યપણાની કલ્પના કરી તેજ ક્ષણે લોગકારકપણાથી તાદૃશ લોગ ઉત્પન્ન કરે છે, અહીંયાં કલ્પનાત્મક લોગો ઉત્પન્ન છે—જે પ્રમાણે ઉત્પન્ન થાય તે પ્રમાણે કલ્પનાના ત્યાગે અન્ય કલ્પનાનો સંભવ છે. તેજ ક્ષણે પૂર્વ કલ્પનાના નાશમાં અન્ય કલ્પનાનો સંભવ છે. જેમ સ્વભાવસ્થાનો હાથી દેખાય તેમ તેજ સ્થાને અન્ય અધ્યાદિની પણ કલ્પનાનો સંભવ છે—તેથી તે વાસનાત્મક વિહાર છે—વિચાર વડે કરીને તત્ક્ષણે તેનો સંભવ છે—ન તત્ત્વ સ્વારથકારા ઈત્યાદી શ્રુતિ પ્રમાણે તેનો અર્થ છે—એમ આ તેજસ આત્મા સ્વકલ્પિત લોગમાં સુખ દુઃખને લોગની માયા આવરણયુક્તપણાએ જાગૃત વાસનામાં વિશ્વરૂપ થઈ વસે છે. મીમાંસામાં વ્યાસ મહારાજે સ્વભાવસ્થાને માયાવિહાર એટલે માયામય વર્ણવેલી છે—તે સત્ય છે. કલ્પિત લોગને વિષે ચિરસ્થાયીપણું કલ્પિત છે—કેમકે ઉત્પત્તિ નાશ એ કલ્પના છે સ્વપ્ન માત્ર મિથ્યા છે. તેથી તેના સર્વ લોગોનો લોકતા અને લોગ પણ કલ્પિત એમ જણવેા સ્વમાધ્યાયમાં સ્વપ્ન ફલ વર્ણન છે. સ્વભાવસ્થામાં લોગ અને લોકતા તે તેજસ છે—અને તે તેને ગ્રહણ કરે છે—અથ હૈતત્પરુષઃ સ્વપિતૈત્યાદિ શ્રુતેઃ ॥

જ્ઞાન વેદઃ સમાનુગતઃ સદૈક ભાવ ધારકઃ ।

પૂર્વવત્સર્વ વિજ્ઞેયં સૂક્ષ્મ માયા પ્રકાશકં ॥૨૬॥

અર્થ:—હવે જ્ઞાનદેહનું વર્ણન થાય છે. વિચારાત્મક એવા સૂક્ષ્મ પંચભૂતોનો અલેદાત્મક સદા એક રૂપે—તેજ રૂપને ધારણ કરવાવાળો જે તેજસ આત્મા તે પોતાની સ્વભાવસ્થામાં જ્ઞાનાત્મિકાની ક્રીયાને વિષે તેજ જ્ઞાનદાતા બુદ્ધિમયપણાથી તેજ લોગ જ્ઞાનાર્થે જ્ઞાનદેહ છે—અને તે ક્રિયા-જ્ઞાન વિહાર એવી જે માયા તેનો પ્રકાશ છે—પહેલાં વર્ણવેલી જગદાવસ્થાપૂર્વક બાકીનું વર્ણન સમજવું. જેમ સ્થૂલ લોગ છે તેમજ સૂક્ષ્મ લોગ છે.

મિથ ભાવ ધરાઃ સર્વે જંતવઃ સ્વપ્રગાઃ પરા ।

તૈજસાસ્તે મતાઃ શાસ્ત્રે ક્રિયાજ્ઞાન પ્રકાશકાઃ ॥૨૭॥

અર્થ:—સ્વભાવસ્થાના વ્યહિના લોકતાને કહે છે—સ્વભાવસ્થામાં નાના નાના પ્રકારના અનેક દેહોને ધારણ કરનારા—તે દેહોનું અનેક જંતુઓમાં સ્વભાવસ્થા લોગવતો સ્વપ્નમાં પ્રવેશ કરે છે. તે તે સર્વથી પરે એટલે શ્રેષ્ઠ

છે-કેમકે પ્રજ્ઞાંશપણથી સ્વપ્નવિહારી છતાં શ્રેષ્ઠ છે. ક્રિયા પ્રકૃતિ અને જ્ઞાન પ્રકૃતિ બંન્નેના લોકતા હોવાથી ક્રિયા અને જ્ઞાનનો પ્રકાશક છે તે મહાન્ જ્યોતિ જેવો આત્મા હોવાથી તેને તૈજસ કહેવામાં આવે છે એમ વેદશાસ્ત્રાદિ સંમત છે. તેજ (જ્યોતિ) ભાવને પ્રાપ્ત થયેલો માટે તૈજસ્ય છે. તે તૈજસ્ય આત્મા માયાવરણયુક્તપણથી પ્રાધ્યજ છે.

વિરાટ તત્ત્વ સમાખ્યાતો હિરણ્યગર્ભ સંજિતઃ ।

વ્યાપકઃ સ્વપ્ન ધાવેષુ નાના જંતુ મવાલકઃ ॥૨૮॥

અર્થઃ—હવે સમષ્ટિના સ્વપ્નાભિમાની હિરણ્યગર્ભ વ્યાપક આત્માને કહે છે કે-આ સ્વપ્નાવસ્થામાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વપ્નાવસ્થાના ભાવમાં નાના પ્રકારના જીવાત્મા રૂપ તમામ જીવો તૈજસ્ય નામાત્મક દેહાભિમાનીનો પ્રચાલક જે વ્યાપકતા આધારે વ્યાપ્યરૂપ છે. એટલાજ માટે એ વ્યાપક સ્વપ્નાવસ્થામાં સર્વવ્યાપક છે. સ્થૂળ વિરાટ કે જે સર્વ પ્રાણીઓમાં સર્વાત્મકપણથી જેમ વિરાજે છે (શોભે છે) તેમ તેજ તાદૃશપણ રૂપે આ હિરણ્યગર્ભ સંજ્ઞાવાળો અવિનાશાત્મક વ્યાપક શરીરના ગર્ભ રૂપ જેમ હોય તેમ તેના અંતસ્થ આત્માપણ રૂપે જાણવો. વ્યાપકની પણ ક્રિયા અને જ્ઞાનરૂપ પ્રકૃતિ હોવાથી તે પ્રકૃતિનો વિહારી જગત-વિરાટના જેવાજ જાણવો.

તયોરભેદ ધાવેયદ્ બ્રહ્મ સ્વપ્નાત્મકં પરં ।

સૂક્ષ્મ માયા પ્રકાશત્વાત્સૂક્ષ્મં તત્કથ્યતે વૃષેઃ ॥૨૯॥

અર્થઃ—હવે સાક્ષાત્ સૂક્ષ્મ પ્રજ્ઞાનું વર્ણન કરે છે-તે તૈજસ્ય (વ્યષ્ટિ સ્વપ્નનો અભિમાની આત્મા પ્રજ્ઞ) તથા હિરણ્યગર્ભ (સમષ્ટિ સ્વપ્નાવસ્થાનો અભિમાની આત્મા પ્રજ્ઞ) એ બેના અલેક્ષણે વ્યાપ્ય અને વ્યાપકપણના સંયોગ અલેક્ષે જે પ્રજ્ઞસ્વરૂપ-તે વ્યાપ્ય વ્યાપકહીનપણાએ પોતાના મહિમામાં સ્થિત છે કેમકે તે શ્રેષ્ઠ છે. સ્વપ્નાવસ્થાના માયાત્મકપણાએ હોવાથી તે બંન્નેના અલેક્ષણે પ્રજ્ઞ છે. કેમકે તેથી પરે સૂક્ષ્મ પ્રજ્ઞનો અભાવ છે-યોગીજનોએ તે માયાવરણયુક્તપણ વડે સ્વપ્નરૂપ માયાના પ્રકાશપણથી તેને સૂક્ષ્મ કહેલો છે. જેટલો તે સૂક્ષ્મ કહેવાય તેટલો તે માયા વિહારરૂપ મોહધારણથી જાણવો એજ અનુભવ વડે સંપ્રજ્ઞાત યોગમાં વિચારાનુગત સમાધિ છે-તેનું વર્ણન યોગશાસ્ત્રમાં કહેલું છે. ત્યાં વ્યાસભાષ્ય પણ છે કે-ત્યાં સર્વભૂતના આભિવ્યક્ત ધર્મમાં દેશકાલ નિમિત્ત-અનુભવના અવિચિન્નપણમાં જેની સમાપ્તિ છે-તે સવિચારાનુગત સમાધિ કહેવાય છે-ત્યાં પણ એક બુદ્ધિ નિર્ગોહ હોવાથી જીદિતધર્મ વિશિષ્ટ ભૂત સૂક્ષ્મ આલંબનરૂપ પ્રજ્ઞા બુદ્ધિની સમાધિ છે. એમ વ્યાસ વચ્ચે છે.

पूर्ववत्त्व भावश्च विज्ञेयः सूक्ष्मगः परः ।

શુદ્ધ ચિત્ત પ્રમાણે સાક્ષાત્કાર કરોતિસઃ ॥૪૦॥

અર્થઃ—હવે તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થને કહે છે. શુદ્ધ ચિત્તના પ્રભાવે જે નર પ્રધાનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. તેજ પ્રધાને બાહ્ય છે—કેમકે તેમાં સમાધિનું સામર્થ્ય છે. સૂક્ષ્મ તત્ત્વજ્ઞાન વડે પૂર્વે કહી ગયા પ્રમાણે બાગૃત અવસ્થાના પ્રધાના પ્રમાણે તે સમજવું. તેથી પરે સૂક્ષ્મ પ્રધાના અનુભવનો અભાવ છે. વિજ્ઞેય સ્વરૂપ તે તૈજસ આત્મા ક્રીયાત્મક રૂપે ત્વં પદ છે અને જ્ઞાનાત્મકરૂપે હિરણ્ય-ગર્ભ વ્યાપક તે તત્ પદરૂપ છે. તેના અલેદમાં સૂક્ષ્મ પ્રધાનસ્વરૂપ બાહ્યવું.

अतः परं समाख्यं यद्ब्रह्म सुषुप्ति संज्ञितं ।

કયયામિ મહા મિત્યા લોકાનામુપકારકં ॥૪૧॥

અર્થઃ—એ પ્રમાણે સ્થૂલ સૂક્ષ્મ પ્રધાનું વર્ણન કરી હવે સમાત્મક પ્રધાના સ્વરૂપને વર્ણવે છે. એનાથી પરે એટલે સૂક્ષ્મ જ્ઞાનથી પરે સુષુપ્તિ સંજ્ઞારૂપ સ્વપ્રભાવ હીન ગાઢ નિદ્રારૂપ જે તાદૃશ સ્વરૂપ કેવળ માયા આવરણ યુક્ત સુષુપ્તિ અવસ્થાત્મક પ્રધાન કે જે બાહ્ય અને અંતરના અલેદમાં તેમ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મભૂતોના સમપણામાં છે. તે હે દક્ષ !!! તે મહા પ્રીતિવડે લોકોના અનુ-અહને માટે કહું છું. જેના આધારથી સાક્ષાત્કાર થવાનો સંભવ છે તે સાંભળો.

बाह्य जाग्रदभ्यं दक्ष वपुः सर्वत्र पठ्यते ॥

આંતરં સ્વપ્રમિત્યુક્તં તથોર્થાંગે સમાત્મકં ॥૪૨॥

અર્થઃ—હવે બિલય સાથે સમાત્મકને વર્ણવે છે. હે દક્ષ !!! બાગૃત અવસ્થાત્મક પ્રધાન બાહ્ય સ્થૂલશરીરમય તે દેહવિકારી પણાથી છે. એમ સર્વ કોઈ બાહ્ય છે અંતરમાં સ્વપ્રમાવસ્થાત્મક પ્રધાન સૂક્ષ્મ શરીરમય છે. એ બેબિના-યોગના અલેદમાં સમાત્મક પ્રધાન તે કારણ શરીરમય સુષુપ્તિ અવસ્થાત્મક પ્રધાન છે

बाह्यांतरैक भावाख्यं बाह्यांतर विवर्जितम् ॥

આનંદ કોશગં સામ્યં કૃતં મૂર્તેર્ગુણાત્મકંઃ ॥૪૩॥

અર્થઃ—બાહ્ય જે બાગૃત અવસ્થાત્મક પ્રધાન અને અંતરનો સ્વપ્રમાવસ્થાત્મક પ્રધાન તે બિલયના એકલાવરૂપ તાદૃશ—તેજ બાહ્યાંતર વિવર્ણિત બાહ્યાંતર વિકારહીન પણાથી સમતાને પ્રાપ્ત થયેલો સ્થૂલ સૂક્ષ્મના અલેદપણાએ શુણ્ણાત્મક સ્વરૂપના લેદમાં (શબ્દસ્પર્શ રૂપ રસ ગંધ શુણ્ણની સમાવતા તે શુણ્ણાત્મક) સ્થૂલ સૂક્ષ્મ ભાવપર્યંત તેથીપણ પર એવા શુણ્ણાંતર્ગત પંચભૂતપણાએ કરેલાં એવાં શબ્દાદિ શુણ્ણવડે સુષુપ્તિ અવસ્થાએ કરેલા અવિશેષ લોગયુક્ત તે આનંદનામના કોશથી છે.

जागृत्पत्तत्वा नरो यस्तु स्वप्नं गच्छति तत्रसः ॥

તથોઃસંધિ સમાશ્રિત્ય સુષુપ્તિર્જાયતે પરા ॥૪૪॥

અર્થ:—હવે સુષુપ્તિના સ્વરૂપને કહે છે. જાગૃત અવસ્થા છોડી જે મનુષ્ય સ્વમાવસ્થામાં જાય છે તે સમયે તે જાગૃત અને સ્વપ્નની સંમીનો આશ્રય કરીને પ્રથમ પલમાત્ર કાળ સુષુપ્તિ બિત્તલ થાય છે. કે જ્યાં જાગૃત સ્વપ્નનો અભાવજ છે—તેથી સ્વમાવસ્થાથી પર જવું તે પરા અવસ્થા જે સુષુપ્તિ તેનેજ શ્રેષ્ઠ જાણવું.

તથા સ્વપ્ન પરિત્યજ્ય જાગૃતિ ગચ્છતિ સ્વયં ॥

તયોઃ સંધિં સમાસ્યાય તિષ્ઠતિ સા મુષુપ્તિકા ॥૪૫॥

અર્થ:—તેજ પ્રમાણે સ્વપ્નને ત્યાગ કરી સ્વમાવસ્થા લોગવીને તે પછી તે જીવાત્મા જાગૃતીને પામે છે—તેથી આદિમાં પ્રથમ તે સ્વપ્ન અને જાગૃતીની સંધિમાં સ્થિત થતાં સ્વપ્નજાગૃત હીનપણાએ સુષુપ્તિ સ્થિત છે. એક પલમાત્ર એ પ્રમાણે સુષુપ્તિનો આશ્રય છે પછી તરતજ જાગૃતઅવસ્થા યુક્ત થાય છે.

યત્ સુપ્તો નરો દક્ષ જ્ઞાનયુક્તો ભવત્યસૌ ॥

ન જાનાતિ સ્વર્કં ચાન્યં સ્વર્મ નૈવ પ્રપચ્યતિ ॥૪૬॥

અર્થ:—હે દક્ષ !!! હવે બીજી રીતે કહે છે. જ્યારે મનુષ્ય સુષુપ્તિમાં સુતેલો અજ્ઞાન યુક્ત થાય છે—કેમકે તે અવસ્થા વિશેષે કરીને લોગ હીનપણારૂપ છે. ત્યારે તે માણુ સ્વપ્નને કદાપી જોતો નથી—કેમકે નિદ્રા છે એટલે પોતાને વિશેષપણાએ જાણતો નથી. પોતાના આત્માને ન જાણવાથી પરમ આત્માને પણ જાણતો નથી.

સા મુષુપ્તિઃ સમાસ્થાતા નિદ્રાં સંશ્રિત્યતિષ્ઠતિ ॥

જાગૃતિ સ્વપ્ન વૉર્ષયા કરોતિ સા મુષુપ્તિકા ॥૪૭॥

અર્થ:—નિદ્રાનો આશ્રય હાવાથી તે અવસ્થાને સુષુપ્તિ અવસ્થા કહેવામાં આવે છે. જાગૃત અવસ્થાનેવિષે સ્વપ્નનો યોગ છે તેજ પ્રમાણે સ્વપ્નાવસ્થામાં જાગૃતનો યોગ છે તેજ સુષુપ્તિ જાગૃત સ્વપ્નના મધ્યમાં સમભાવ ધારણરૂપ જાણવી. અહિંયાં જે આનંદમય કૌશ છે તે ઊભયપદના આનંદરૂપે છે. અને અવિશેષ લોગાત્મકપણાથી શબ્દાદિ પંચભૂતવિષય શુણાત્મકરૂપ છે. તે પોતાના આત્માના આદહાદક શબ્દાદિ શુભ વિહારથી સર્વભૂતોનો ભેદ પોતાના આત્મામાં લય જાય છે અહિંયાં વ્યાસ બાપ્ય છે કે—આનંદ એટલે આદહાદ—એટલાજ માટે આ આનંદમય કૌશ આદહાદકપણાથી છે. શબ્દાદિ શુભનું અવિશેષપણું સ્વૃલ સૂક્ષ્મ વિહાર વિશેષનું લય જવાપણાથી જાણવું. અહિંયાં આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી ભૂતો તે વિશેષ અને શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ તે તન્માત્રા અવિશેષરૂપ હોવાથી તે તન્માત્રા કહેવાય છે. અવિશેષ શબ્દાદિ શુણાત્મક પણાવડે આનંદમય કૌશનો વિહાર જાણતો નથી તે જાગૃત સ્વૃલ ભૂતમાં શબ્દાદિ શુણાત્મક કૌશવડે સ્વૃલવિહાર યુક્ત છે—તેમજ

સ્વનાવસ્થામાં સૂક્ષ્મ ભૂતરૂપે બાણુવું. ઊભય શરીરોપર ઊભયમાં જવાપા તત્ત્વનાત્રાનું છે.

સા દ્વિધા માયયા યુક્તા પ્રાજ્ઞેશ્વર સ્વભાવતઃ ॥

મિશ્રદેહ ઘરાણાંતુ પ્રજ્ઞાત્મ્યા સા પ્રકીર્તિતા ॥૪૮॥

અર્થ:—હવે તેના વિહારને કહે છે. આ સુષુપ્તિ અવસ્થા માયા વડે કરીને યુક્ત છે. માયાના બે પ્રકારના વિષનિષ વિહારવડે તે આનંદપ્રકા છે. વ્યથિમાં તે સુષુપ્તિના અભિમાનીને પ્રાજ્ઞ કહેવાય છે તેમ સમપ્તિમાં સુષુપ્તિના અભિમાનીને અવ્યાકૃત અથવા હૃદય કહેવાય છે વ્યથિગત લિપ્તલિપ્ત દેહ ધારણ કરવાથી સુષુપ્તિ અવસ્થામાં તે લિપ્ત દેહ ધારણ કરનારા જીવાત્માઓ તેના વિહારરૂપ પ્રજ્ઞા (બુદ્ધિ) ને વિષે આનંદરૂપે તે પ્રાજ્ઞ કહેવાય છે—કે જે ઉત્તમ આકર્ષણવડે ઊભય અવસ્થામાં પોતાની અવસ્થાને બાણું છે. તે વ્યથિભાવ ધારણ કરવાથી પ્રજ્ઞાને પ્રાજ્ઞ છે, તેની ક્રિયા અને જ્ઞાન વિહાર પ્રકૃતિ બુદ્ધિના વિહારરૂપે બજૃતવત્ બાણુનારો છે. તત્ત્વજ્ઞાનથી સર્વત્ર સમાન કહેવાય છે.

વિરાટરૂપ ઘરાનિત્યા સેશ્વરાત્મ્યા પ્રકથ્યતે ॥

વ્રક્ષરૂપા તથોયંગિ તત્ત્વ સંજ્ઞા યથા પુરા ॥૪૯॥

અર્થ:—સમપ્તિની બજૃત અવસ્થાને વિષે વિરાટરૂપ ધારણ કરનાર તંત્ર આ સમપ્તિભાવની સુષુપ્તિમાં હૃદય છે. તેની પ્રકૃતિ સ્વરૂપે વ્યથિમાં અનિત્યા અને સમપ્તિમાં નિત્યા વ્યાપક દેહાત્મિકા હૃદયરીનામથી છે. તે પ્રજ્ઞાને પ્રાજ્ઞ અને હૃદય જે ઊભય (સુષુપ્તિમાં) ના સંયોગના અભેદમાં પ્રકાશપાવસ્થા તે સુષુપ્તિ માયા આવરણ યુક્ત છે. આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે આ અવસ્થાત્મક પ્રકાશ પ્રાજ્ઞ અને હૃદય ત્રણ પ્રકારના વિહારયુક્ત તત્ત્વરૂપ છે. અહિંયાં આનંદાનુગત સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ છે. અત્ર યોગસૂત્ર છે કે—નિર્વિચારૈશ્વર્યમધ્યાત્મપ્રસાદ ઇતિ ॥ તેના ઉપર વ્યાસભાષ્ય છે કે—અશુદ્ધ આવરણ મલને લય થતાં અથવા નિર્વિચાર સમાપ્તિનું પુનઃ પુનઃ અનુષ્ઠાન કરવાથી તે પ્રકાશને ઝીલનારી જે બુદ્ધિ રમેશુણના અને તમેશુણના ત્યાગપૂર્વક સ્વસ્વ સ્થિતિરૂપ જે યોગીજ્ઞનેનો પ્રવાહ એકાગ્રની ધારા—તે બુદ્ધિ સત્ત્વનું વૈશારદ્ય કહેવાય છે. જ્યારે નિર્વિચાર સમાધિનું વૈશારદ્ય ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તેને યોગીજ્ઞને અધ્યાત્મ પ્રસાદ કહે છે તે શુદ્ધ બુદ્ધિનો પ્રકાશ છે. જેમ પર્વત ઉપર રહેલો મનુષ્ય ભૂમિ ઉપર રહેલો મનુષ્યોને જુએ છે તેમ આ ઋતંભરા પ્રજ્ઞા (શુદ્ધ બુદ્ધિનો પ્રકાશ) શોકરહિત થતાં પ્રજ્ઞાના પ્રકાશની ઉત્તમતા વડે જોતો એવો પ્રાજ્ઞ હૃદય અભેદ પુરૂષ સર્વથી પોતાને ઉત્તમ બાણુતો થકો સર્વ દુઃખથી રહીત પોતાને જોઈ અને બીજાને નીચેનાને શોકરૂપ અને દુઃખરૂપ જુએ છે.

અથ તુરીયરૂપંતે કથયામિ સમાસતઃ ॥

નાદરૂપ ધરં ભૂત તન્માત્રા મૈદ મંજસા ॥૫૦॥

અર્થઃ—એ પ્રમાણે સુષુપ્તિના બ્રહ્મસ્વરૂપને વર્ણવી. હવે આ ત્રણે અવસ્થાથી પરે તુરીયા અવસ્થાના અર્થને કહે છે—હે દક્ષ !!! હવે તુરીય સ્વરૂપને સંક્ષેપમાં કહું છું તે સાંભળો. ભૂતોરૂપ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્માની તન્માત્રા સાથેના જે અલેદ સંયોગ તે તુર્ય છે તેને શાસ્ત્રમાં “અસ્મિતા” કહેવાય છે છું. પ્રણાના અર્થથી તુર્ય છે. જે ત્રિગુણાત્મકારૂપ ત્રણ અવસ્થાના અલેદ તે સર્વ હું છું તે મારાથી કિંચિત્ ભિન્ન નથી એમ કહેનારો તે અસ્મિતાખ્ય નામથી તુર્યસ્વરૂપ બ્રહ્મ છે. તે ત્રિગુણથી તેમ ત્રી સંજ્ઞારૂપ સર્વલેદથી પરે છે. ત્રિગુણના અલેદપણથી છે. વળી પ્રણાત્મક (ઐ) જેના અકાર-કોકાર અને મકારના અલેદ પ્રકારથી તે નાદ કહેવાય છે. તત્ત્વોમિતિ ધ્વનૌરભૂત શ્રુતેઃ ॥ તેજ ઐ પ્રણવજ ધ્વની એટલે નાદરૂપ હોતો હવે તે તુર્ય છે—તેમજ શિવ મહિમ્નમાં પણ તુરીયંતે ધામ ધ્વનિભિરવરંધાનમણુભિરિતિ ॥ તે તુર્ય ધામ છે કે જે પૂર્ણ બ્રહ્મસ્વરૂપ ઐકાર તેના ધ્વની તે અણુ સ્વરૂપે અવરોધન કરી રહે છે. તે બાગૃત બ્રહ્મ અણુ સૂક્ષ્મ તેથી અણુ અને વિશેષ અણુસ્વરૂપ સુષુપ્તિ છે તેના કેવલ અણુરૂપ આ તુર્ય ધામ છે. તે ત્રિગુણ માયા હીનપણથી તે સ્થાન તરંગ રહીત મહોદધીકરૂપ છે—તેજ ધારણા ધ્યાન મહિમા હીનમાત્ર એક ધ્યાતુ હીનપણથી છે. નાન્તઃ પ્રજ્ઞં ન બહિઃ પ્રજ્ઞં ન પ્રજ્ઞં ના પ્રજ્ઞમિત્યાદિ ॥ અહિંયાં નાદસ્વરૂપમાં શબ્દ ગુણાત્મક પંચતન્માત્રાના લયનું સ્થાન તે તુરીય છે. શબ્દ બ્રહ્માત્મક જે નાદ તે પ્રણવનું સ્વરૂપ અને તેથીજ અક્ષરની ઊત્પત્તિ છે. તેનો લોગ ત્રિગુણ-વિશેષ હીનપણથી અવિશેષ સ્વરૂપે સદાએ તે અસ્મિતા છે.

ત્ર્યવસ્થા સંશ્રિતં પૂર્ણં ત્રિષુ સુષ્તિવદુચ્યતે ॥

તસ્યાનુભવ માહાત્મ્યં કથયામિ હિતાયતે ॥૫૧॥

અર્થઃ—હવે તે તુર્યબ્રહ્મના અનુભવને કહે છે. ત્રી અવસ્થાથી સંશ્રિત સ્થૂલ પંચભૂતાત્મક-સૂક્ષ્મ પંચભૂતાત્મક—તેમ પંચતન્માત્રાત્મક એટલે ઇન્દ્રિયાત્મક અને બુદ્ધ્યાત્મક તે સર્વથી યુક્ત અને પરે તુર્યસ્વરૂપ—કે જે પૂર્ણથી ભિન્ન છે કે જે ત્રણે અવસ્થા જેની માયાવટે સ્તબ્ધ છે. તે ત્રણે અવસ્થાનો કેવળ સાક્ષીવત્ ત્રીઅવસ્થામાં પોતાની માયાવટે સ્થી વિકારરહિત પણથી તે તુર્ય કહેવાય છે એને ત્રીઅવસ્થાના સાક્ષી તરીકે યોગીજનો સાક્ષી કહે છે તે સાક્ષાત્કાર માહાત્મ્યના અનુભવને તમારા હિતને માટે કહું છું.

મયા જાગૃન્મયં શુક્લં મયા સ્વપ્નં વિલોકિતં ॥

નિદ્રાયાં ન મયા કિંચિદ્જ્ઞાતં વદતિયઃ સ વૈ ॥૫૨॥

અર્થ:—હવે તેના અનુભવને કહે છે—જે ચિત્તમાં સ્થિત છે એમ કહેવાય છે. તે તુરીયાત્મા છે—તે જાગૃત અવસ્થા વિશ્વનામા દેવના સાક્ષી રૂપે જાગૃત અવસ્થાના વિહાર સાક્ષીત્વથી જાગૃતમય લોગને લોગવે છે. ત્યારે પ્રશ્ન છે કે જાગૃત અવસ્થાનો લોક્તા તો વિશ્વપ્રશ્ન છે—ત્યારે તુરીયાત્મા શી રીતે કહે છે. આતો ઉત્કર્ષ દર્શન છે. તે કહે છે ત્યારે કહે છે કે જાગૃત અવસ્થાનો લોગ લોક્તા તે વિશ્વ છે તે તુર્થના અહંમમભાવ ધારણથી છે—તેને સ્વમનો અનુભવ નથી. સ્વલ્પનો સૂક્ષ્મને વિષે પ્રવેશ કરવાનો અભાવ છે. તેથી તેને વિશ્વાત્માજ કહે છે—મેં સ્વમ જોયું તે મિથ્યા છે તેમાં સ્થિત અલેદપણાએ તુર્થ સાક્ષીપણાથી છે—તુરીય અને વિશ્વાત્મા ચૈતન્યરૂપે ભિન્ન નથી. કેમકે ત્રિણુભુંત અલેદપણું છે—તુરીયં ત્રિણુ સંતતમ્ ॥ સ્મૃતેઃ ॥ એટલાજ માટે વિશ્વાત્મા જાગૃત અવસ્થાનો જાણવાવાળો તે તુરીયાત્મા તે ત્રણે અવસ્થાને જાણવાવાળોજ છે એ સદ્ધ છે. તેના એટલે તુર્થના અલેદને લઈને તુરીયાત્માપણા વડે વિશ્વ આદી કહેવાય છે—તે તુર્થજ છે એમ જાણવું. તે મેં સ્વમ મિથ્યા જોયું. અને મેં નિદ્રામાં કંઈ પણ જાણ્યું નહિ એ પ્રમાણે જે અહં આ વાત કરે છે તેજ તુરીય આત્મા છે તેથીજ તે ત્રણે નીચલી અવસ્થાનું વર્ણન કરે છે તેનેજ તુર્યાત્મા જાણવો.

યદા જાગર્તિ વિશ્વસ્ય તદા દ્વાભ્યાં વિવર્જિતઃ ॥

યદા સ્વપિતિ સદ્વાભ્યાં હીનસ્તિષ્ઠતિ નિશ્ચિતં ॥૫૨॥

અર્થ:—હવે તેના વિહારને કહે છે—એજ તુર્યાત્મા જ્યારે વિશ્વને વિષે વિશ્વાત્મા સ્વરૂપે સ્થિત છે—ત્યારે સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ રહીત થઈ જાગૃત પ્રજ્ઞાત્મિકા ક્રિયા પ્રકૃતિને લોગવે છે. અહિંયાં ચૈતન્યાત્મા તુર્થ સ્વરૂપ છે. તે ચૈતન્યાત્મા અવસ્થાના લોગને અર્થે જાય છે—તે અવસ્થા સચેતન થાય છે. એમ જાણવું. એમ તે અવસ્થાનો લોક્તા વિશ્વ તૈજસ પ્રાણને વિષે તુર્યાત્માને જાણવો. જ્યારે તુર્યાત્મા સ્વપ્નાવસ્થાના પ્રજ્ઞા લોક્તા તરીકે થાય ત્યારે સ્વપ્નાવસ્થા લોગવાય છે. ત્યારે વિશ્વાત્મા જાહે છે. તૈજસ ક્રિયા કરે છે તે તુર્યાત્માજ છે. એમ તે વખતે જાગૃત સુષુપ્તિ વર્જીત સ્થિતી છે.

યદા સુષુપ્તિ સંસ્યોયં તદા દ્વાભ્યાં વિવર્જિતઃ ॥

एवं भेद प्रकारैः स व्यवस्था संयुतो मतः ॥૫૩॥

અર્થ:—જ્યારે તુર્યાત્મા સુષુપ્તિ અવસ્થામાં સ્થિત થાય છે—ત્યારે પ્રાણ ચૈતનાત્મકપણાથી ક્રિયા કરે છે—તુરીયાત્માની સહાયતાથીજ સુષુપ્તિનો લોક્તા તે પ્રાણ અને છે ત્યારે જાગૃત અને સ્વપ્નાવસ્થામાં તે તુરીયાત્મા નથી એમ જાણવું એ પ્રકારના લેહવડે તુરીયાત્મા ત્રણે અવસ્થાન્સંયુક્ત છે એમ ચૈતન્ય તુરીયા

તમાના જવાપણથી તે તે અવસ્થાઓ ભોગવાય છે—અહંસ્વરૂપ ચેતન જે તુર્થ-
તેનાથીજ તે રૂપ છે—ત્યાં યોગ સૂત્ર છે કે. તતઃ પ્રત્યક્ ચૈત્તનાચિમયોઽપ્યંતરાયા
ભાવશ્ચ હતિ ॥ વ્યાસ ભાષ્યમાં બોલું તેમ પ્રથમાધ્યાયમાં પણ ન આવી ગયું છે.

તસ્ય તત્ત્વં પ્રવક્ષ્યામિ વૈશ્વ તૈજસ પ્રાજ્ઞમઃ ॥

ત્વં પદાર્થઃ સમાખ્યાનો નાદરૂપ ધરઃ પ્રભુઃ ॥૫૫॥

અર્થઃ—હવે તુર્થબ્રહ્મ તત્ત્વને કહે છે—નાદ દેહધર એટલે ચૈતન્યાત્મક
તુર્થ એવો જેનો દેહ છે એવો—તદુપ ધરનાર આત્મા પ્રભુ ત્રણે અવસ્થાના
ભોક્તા વિશ્વતૈજસ અને પ્રાજ્ઞ આદિ ત્રણેમાં તે તે સ્વરૂપે સ્થિત થનાર તેના
આધારાત્મકપણા રૂપે તે તુર્થાત્મા છે—તે ત્રણે ત્વં પદરૂપ અન્યથાયા આવરણ
યુક્ત છે. પણ ત્રણે અવસ્થા છોડવા શક્તિમાન નથી. કેમકે સ્વાત્માના જ્ઞાનથી
હીન છે એમ કહેવાય છે.

ત્રિવિરાખ્ય પ્વાસૌ તત્પદાર્થ પ્રકીર્ત્યતે ॥

તયોરભેદભાવે સ તત્ત્વરૂપોસ્મિતામયઃ ॥૫૬॥

અર્થઃ—એ પ્રમાણે સમજાના ત્રણ—વિરાટ (વૈશ્વાનર) હિરણ્યગર્ભ અને
અવ્યાકૃત અથવા ઇશ્વર તેના આધારપણાથી તે તુર્થાત્મા તત્ પદ છે—તે સમ-
જિની ત્રણે અવસ્થાનો સાક્ષી ત્રી અવસ્થા અવ્યક્તપણાથી વ્યતિરેક રૂપ આત્મા
તે ત્વં પદ તત્ પદના અલેદ ભાવ વડે વ્યાપ્યવ્યાપકના અલેદે ત્રી અવસ્થા
મય બ્રહ્મોના તદાધાર ભાવથી છે. તેના અનુભવ વડે તત્પરૂપ આત્મ દર્શનનો
સંભવ છે—આ તુર્થા તે અસ્મિતા વસ્થા છે અસ્મિતામયોદ્દમિવૈકોનાન્યઃ અસ્મિતામય
હુંજ છું એક છું અન્ય નથી. કેમકે તેમાં ત્રણે અવસ્થાનો લય થાય છે.

અવસ્થાનાં સમાયોગો નાદસ્તુરીય ધારકઃ ॥

સર્વૈક ભાવ સંયુક્તઃ સર્વત્રાસૌ વિરાજતિ ॥૫૭॥

અર્થઃ—અવસ્થાના સમાયોગમાં એટલે સંયોગનાં અલેદમાં તુર્થધારક તે
તુર્થાત્મા સર્વત્ર એટલે ત્રણે દેવોમાં (વ્યજિના અલેદ સમજવું) એક રૂપે સંયુ-
ક્તજ છે. જેના અનુભવથી ત્રી શુણનો લય થાય છે એ પ્રમાણે નાદ તુર્થ
બ્રહ્મ વિરાજે છે એમ જાણવું.

ન બાહ્યો નાંતરસ્યો યં નોભયાત્મક ંચયતે ॥

અહમિત્યેવ કૌશાત્મા સ્મિતાર્થઃ પરમેશ્વરઃ ॥૫૮॥

અર્થઃ—હવે તુર્થાત્માના માયાહીનત્ત્વને કહે છે—અહિયા આ તુર્થાત્મા
આનંદાદિ પંચકોશાત્મા (પાંચિના અલેદ સ્વરૂપે કોશાત્મા) ત્રિશુભ માયાના
આવરણ યુક્ત છે. તેજ પોતાના માત્ર આત્મા અનુભવ વડે બાહ્ય જાણત અવ-
સ્થાનો વિશ્વબ્રહ્મ સમાધિમાં લય સંભવથી છે. તે પ્રમાણે આંતરનો સ્વપ્ન અવ

સ્થાનો તેજસ આત્મા તેપણુ હયરૂપ છે તેમ સુષુપ્તિનો પ્રાપ્ત નામક આત્મા પણ તે તુર્યામાં હયરૂપ છે. તેમજ વ્યષ્ટિ સાથે સમષ્ટિનો યોગ સમજી લેવો જોઈએ—તે તુર્યામાં અહં એ પ્રમાણે અનુભવ ગમ્ય છે—તેજ આ અસ્મિતાપ્રય છે—એકાત્માનું સંવિત એટલે અહં—અસ્મિતા છે. જે પરમેશ્વર છે તે ભગદાદિ પ્રદાના ઇશ્વરાનો પણ ઇશ્વર છે, આ શુણ્યાત્મક તુર્યસ્વરૂપ દેહાત્મા ત્રિશુણના અભેદે શુણ વસ્તુ માત્રપણાથી છે. એટલે ત્રણે શુણોમાં જેવું ચૈતન્યનું ચૈતન્યપણું છે. તેમ આ સંપ્રજાત અસ્મિતાનુગત સમાધિ તે ચોથી છે. અત્ર યોગ સૂત્ર છે કે—“ઋતંભરાતત્રપ્રજ્ઞેતિ” અત્રે વ્યાસ ભાષ્ય છે કે નિર્વિચાર સમાપત્તિનું વારંવાર અનુષ્ઠાન કરવાથી શુદ્ધ ચિત્તના વૈશારદ્યવડે પ્રાપ્ત થયેલા અધ્યાત્મ પ્રસાદમાં સમાહિત ચિત્તવાળા યોગીની જે ભુદિ છે. તેનું યોગીજનોમાં ઋતંભરા પ્રજ્ઞા એવું નામ છે. ઋત એટલે સત્યનું સત્ય અને વિમાર્તિ એટલે પ્રકાશ કરે છે. જે સત્યનો પ્રકાશ કરે છે. અને જેમાં વિપર્યયનો ગંધ પણ હોય નહીં તે ઋતંભરા પ્રજ્ઞા છે. વિપર્યાસ એટલે અજ્ઞાન અવિદ્યા-મક જ્ઞાનનો ગંધ માત્ર પણ ન હોય એવું એક ક્ષણ સમારૂઢપણાથી કેવળ તુર્ય ચૈતન્યજ છે નામ પ્રમાણે ધર્મવાળી તે પ્રજ્ઞાભુદિ અન્વર્ધા છે. તેથીજ આત્મા તે સત્ય કે જે ત્રિશુણોહભવમાં ત્રિકાલહીન પણાએ છે. એમ વ્યાસે વર્ણવેલું છે—એમ અહં ચૈતન્ય સ્વરૂપે તુર્યાત્મા સાક્ષી સ્વરૂપ છે.

અતઃ પરં પ્રવક્ષ્યામિ ચિંદુ તત્ત્વં સુ સૌરુચર્દં !!

પંચમં બ્રહ્મ સંજ્ઞત દેહાનાં દેહર્ગ પરં ॥૫૯॥

અર્થ:—હવે તુરીય સ્વરૂપથી પરે ઐહુતત્વનું વર્ણન કરે છે. હે દેહ !!! હવે તુરીયથી પરે ચારે પ્રકારના દેહોનો જે મૂળ દેહ કે જે વડે પ્રજ્ઞા અભેદથી છે. જ્યાં તાદૃશ્યવ છે તેથી પરે દેહ પ્રદાનો અભાવ છે. તે પંચમ પ્રજ્ઞા સંજ્ઞા સર્વ પ્રકારે સુખદ કે જ્યાં જન્મમર્ણાદિ ભાવ નાશકપણાથી છે. જેમ સંજ્ઞાના અંક વડે એક એવી સંજ્ઞા સંખ્યાત્મક છે. તેમ એક સંજ્ઞાના અંક વિહિનપણુને ઐહુતત્વ કહ છે—જેનું વર્ણન કરવાને પણ અશક્યતા છે તેજ પ્રમાણે ચાર દેહયુક્ત પચમ પ્રદાનું વર્ણન છે. ચાર દેહ હીન વર્ણન અશક્ય છે—કેમકે તે ઐહુ પ્રજ્ઞાત્મકપણાથી છે—તેનું વર્ણન પ્રયમાધ્યાયમાં છે.

ત્રયવસ્થામય સંસ્થં યત્ત્વં પદાર્થં પ્રકથયતે ॥

તુરીય સંજ્ઞિતં દેહં તત્પદાર્થય પ્રકીર્તિતં ॥૬૦॥

અર્થ:—હવે તત્ત્વના વિવેકને કહ છે—જે પ્રજ્ઞા ત્રણ અવસ્થામય તે તે આવથી પૂર્ણપણાએ વ્યવસ્થા પૂર્વક જ્ઞાનધારી છે. તે પ્રમાણે સ્થિત પ્રદાને ત્વં પદાર્થ રૂપ બાણો, જુદા જુદા ભાવથી તે ત્રણ શુણની વ્યવસ્થા તે તે

સ્થાન પુરતી પૂર્ણ છે—એમ યોગીજનોએ વર્ણવેલું છે. ત્રીશુભના વ્યતિરેકથી સદાએ એકપણુરૂપે દેહશુભ વસ્તુના આત્મ સ્વરૂપથી તે તુર્ય સંજ્ઞાવાળો તત્ત્વ પદાર્થ છે એમ બાણે.

તયોરમેદ માવેયત્ત્વ યોગમયંપરં ॥

ચતુર્ણું સંસ્યતં પૂર્ણં ચતુર્મિર્બજિતં સદા ॥૬૧॥

અર્થ:—તેના અલેહ ભાવ વડે અન્વય વ્યતિરેક માયાવિહાર લય જતાં સંયોગના અલેહભાવ વડે જે તત્ત્વસ્વરૂપ છે તે પંચમધ્યક યોગમય છે. તેથી અલેહાત્મક છે. તેનાથી પરે શુભાના લેહોનો અભાવ છે—આ ચારે પાદમાં સ્થિત તે પૂર્ણ તુરીય છે તે અન્વયકારક છે. કેમકે તુર્યમાંથી શુભની જીતપતિનો સંભવ છે—તેજ દશ્યપણુથી અસત્ છે. તેના વિષે અતર્યામી પણુથી સ્થિત એવો તેજ સત્ય સ્વરૂપે સત્તામાત્ર મહત્તાત્વ છે. તેનેજ સર્વાતર્યામી લિંગ વડે બાણવો. તેનું સ્વરૂપ અનુભવથી રહિત છે—તેના અલેહમાં જે પૂર્ણ તે પંચમ છે. કેમકે તે અસત્ અને સત્તાના અલેહમાં પૂર્ણ છે—તેમ તે ચારે પ્રકારના પ્રકારથી રહીત છે—કેન્કે પોતાના મહિમામાં સ્થિત છે તેથી તે જીપાદાનકારણ રૂપ માયામયપણુથી સર્વત્ર અન્વય રૂપ છે ઘટમાં જેમ મૃતિકા તે પ્રમાણે બાણવું. તેથી પરે અન્વય પ્રકારનો અભાવ છે. અહીંયાં યોગસૂત્ર છે કે વિશેષાવિશેષલિંગમાત્રાલિંગાનિગુણ પર્વાણીતિ ॥ ત્યાં વ્યાસ બાપ્ય છે. તે પાંતજ્ઞક યોગદર્શનના સાધનપાદના સુત્ર ૧૮માં છે. તેમાં બેવાથી વિશેષ જ્ઞાન પ્રકાશ થશે.

एवं तत्त्व विचारेण ज्ञमदम परायणः ॥

સંકલ્પજાનસદા કાર્માસ્ત્યક્ત્વા યોગમયો ભવેત્ ॥૬૨॥

અર્થ:—હવે તેને માટે સમાધિદાતા સાધનને કહે છે. જે મનુષ્ય શુદ્ધ અતઃકરણ એટલે શુદ્ધ યુદ્ધિપૂર્વક શમ દમ પરાયણતા ધારણ કરી પૃથ્વી લગાયત આ પૂર્ણપ્રકાર સ્વરૂપના જ્ઞાનથી બળ્યત થઇ સંકલ્પથી જીત થતી ઈચ્છાઓની વાસનાનો ત્યાગ કરે છે. તે તત્ત્વ વિચાર વડે યોગમય સ્થિતીએ યોગવડે પ્રકારે વિષે અલેહપણુને પામે છે.

सर्वत्र ब्रह्म संस्थं यत्पञ्चेन्द्रियात्र संशयः ॥

તત્ત્વરૂપ ધરં પૂર્ણં તત્ત્વ વિચારતઃ સદા ॥૬૩॥

અર્થ:—હવે ચાર પાદના અન્વય તરીકે માયાવિહારના લયને યોગના અલેહવડે જે તત્ત્વ સ્વરૂપ પંચમ પૂર્ણપ્રકાર છે તે પૂર્ણ સ્વરૂપે સજાણ પ્રકાર છે. તેના સાક્ષાત્કારના અનુભવને હવે કહે છે—એવો માણસ તત્ત્વવિચાર રડે શુદ્ધ અતઃકરણથી માછળ બતાવેલા અનુક્રમ યોગના જ્ઞાનથી બળ્યત થતા પંચમ.

પૂર્ણપ્રભનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. એમ એકામ ચિત્તના સામર્થ્ય વડે સ્વમેવ પોતે પોતાના પૂર્ણ સ્વરૂપ આત્માનો અનુભવ મેળવે છે-તે પ્રકાશતત્ત્વ પૂર્ણ છે અર્થાત્ સર્વતત્ત્વોને ધારણ કરનાર તે પ્રકાશ પૂર્ણ છે. અને તે પૂર્વોક્ત રીતથી સર્વત્ર સ્થિત છે. તેને જાણે છે. એમાં શંકા નથી.

अथान्य तत्त्ववर्गं ते कथयिष्यामि सर्वदं ॥

विदुस्त्वं पदं संज्ञस्थः सोऽहं तत्पदं गं मत्तं ॥૬૪॥

અર્થ:—હવે સંજ્ઞાપથી પૂર્ણયોગ (શાંતિયોગ) પર્યંત તત્ત્વજ્ઞાન વડે પ્રાપ્ત થતા. નિર્લયને વર્ણવે છે-તે પહેલાં પ્રકૃતિ પુરૂષના અલેહના તત્ત્વને કહે છે-હે દક્ષ!!! એમ અર્થથી તે ધીત પર્યંત પૂર્ણયોગ પર્યંત સર્વ સમ-જ્ઞાને આપનાર તત્ત્વજ્ઞાનનો માર્ગ તે તમને કહું છું. તે શ્રવણ કરો વિંદુ કે જે પ્રાકૃત એટલે પ્રકૃત જન્ય પ્રકા છે. તે ત્વં પદ સંજ્ઞાથી છે. એટલે નાના પ્રકારના શુભોના અલેહ રૂપપણાથી તે છે સગુણ તે ત્વં પદમાં સ્થિત છે હવે સોહં નિર્ગુણ પુરૂષ પ્રકા છે-તે તત્ત્વ પદ સ્વરૂપ અહં ચૈતન્યની ચિદાત્મ પ્રકૃતિમાં સ્થિત થઈને લોકતાપણાથી છે-તેજ તત્ત્વ પદમાં સમાધિ વડે પોતાના આત્માને વિષે જાય છે. તેજ પ્રકાચિદાત્મ સદાએ એકપણાથી તત્ત્વ પદ સ્વરૂપ છે. હવે એ ઉભયના અલેહ રૂપે સમાધિનો વિવેક કરે છે. સગુણ પ્રકા ઉપા-દાન કારણ છે અને નિર્ગુણ પ્રકા ચિદાત્મ તે નામસ્ત કારણ છે. ત્યાં સંશુ-ભના અન્વયપણાનો અભાવ છે. બ્રાન્તિને ધારણ કરવાપણાથી તે રજ્જુ સર્પવત્ છે બ્રાન્તિ માત્ર ધારણથી પ્રકૃતિમાં અહં એ પ્રકારે માનવાપણાનો યોગ છતાં પણ તે નિમિત્ત કારણ ચિદાત્મના સ્વરૂપને જરા પણ હાની નથી. તે બ્રાન્તિના નાશ માટે સમાધી ધારણ કરવી.ત્યાં સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ-યોગના ચાર પ્રકારમાં પ્રથમ સવિતર્ક સમાધિ છે. પહેલાં વર્ણવી ગયા પ્રમાણે તે વિહારાત્મન સોપાધિક પ્રકા પ્રાપ્ત છતાં પ્રક્ષીભૂતતાની પ્રાપ્ત નથી. કેમકે ચૈતન્યપણાના જ્ઞાનનો અભાવ છે. (જડ) અચેતન શુભાત્મકપણાથી તે સોપાધિક અથવા સગુણ પ્રકા છે. તેજ ચિદાત્મા વડે લોકતાપણાથી પ્રકાશિત છે. તેજ ચિદાત્મા પુનઃ તુર્ય અસ્મિતાને આદ્ય લઈને ક્રિયા-જ્ઞાન અને સ્વમ રૂપ દેહોને સુજે છે. તેથી તેના અનુભવવાળા યોગીઓના જન્મ કાયમ છે. તેથીજ ચિદાત્મા સાક્ષાત્કર્તવ્યપણામાં છે. કેમકે શુભોના સર્જનમાં અને નાશમાં તેજ તુર્ય બળવાન છે તેથી પ્રથમ સવિતર્ક સમાપત્તિનું વર્ણન થાય છે. પ્રથમ રચલભૂત આત્મ સાક્ષાત્કાર રૂપ જે પ્રકૃતિ તેમાં સ્થિત ચિદાત્મા તે વાહાત્મ્યપણાથી તેમ લોકતાપણાથી છે. તેના સાક્ષાત્કારથી વિતર્કનો લય છે. તે ઉત્પન્ન કરનાર ચિદાત્મા સ્વાત્મ દર્શન વડે તેનો ત્યાગ કરવાથી તેજ નિર્વિતર્ક સમાપત્તિ વિતર્ક ભાવ નિમિત્તના ત્યાગે વિતર્કનો લય છે. તે ઉપાદાન કારણથી તે સોપાધિક પ્રકામાં તે લય રૂપ છે. ચિદાત્માના ત્યાગ

કરવાપણા વડે તે લય થતાં પુનઃ જિત્પત્તિને પામતા નથી તેના અનુભવ નિર્ગુણ પ્રકૃતિના સદાએ એકાત્મપણાથી છે-કેમકે નાના નાના પ્રકારના હોદલાપ હીનપણાથી છે-અત્ર યોગસૂત્ર ॥ સ્મૃતિ પરિશુદ્ધૌ સ્વરૂપશબ્દે વાર્યમાત્ર નિર્માસા નિર્વિતર્કા इति ॥ (સમાધિપાઠ-સૂત્ર ૪૩) અત્રે વ્યાસ બાપ્ય છે કે-તે એક છે. તે મહત્ કે અણુ-વા સ્પર્શ રૂપે છે. વા ક્રિયા ધર્મ રૂપ છે-વા અનિત્ય છે. એમ તે અવયવી વડે વ્યવહારે કરાય છે. બીજા પ્રકારે તે અવયવીપણા વડે કરી તે નામ છે. તેથી તે અવયવી મહત્ત્વાદિ વ્યવહાર રૂપે એકાયેલો છે તેથી નિર્વિતર્ક વિષયો થાય છે. અહીંયાં બીજી રીતે પ્રજ્ઞા (બુદ્ધિ) ના સ્વરૂપના ગૃહણના ત્યાગથી અર્થ માત્ર સ્વરૂપે ગ્રાહ્યતા છે. તે નિર્વિતર્ક સમાપત્તિ છે એમ વ્યાસ વચન છે. અહીંયાં શબ્દ અર્થ અને જ્ઞાનનો વિકલ્પ દુર થવો તેજ સ્મૃતિની પ્રજ્ઞા-નિર્વિતર્ક સમાપત્તિ કહેવાય છે-અહીંયાં પુરાણોમાં સવિતર્ક સમાધિ નિર્વિતર્કતાના પરિત્યાગથી ચિદાત્મપણા રૂપે છે. ત્યાં સૂત્ર છે કે-વિવેકસ્થાતિ રવિષ્ઠવાહાનોપાય इति (સાધનપાઠ સૂત્ર-૨૬) ત્યાં વ્યાસ બાપ્ય છે કે વિપ્લવ એટલે મિથ્યા જ્ઞાન તેમજ સત્વબુદ્ધિ અને પુરૂષના અન્ય પણાનું જે જ્ઞાન તે વિવેકખ્યાતિ કહેવાય છે મિથ્યા જ્ઞાન રૂપ અવિદ્યા દગ્ધ બીજ બાવને પામી સજાતીય સંસ્કારોને ઉપભવવાના સામર્થ્યનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે ત્યાગવા જેવા કલેશ રૂપ મલનો ત્યાગ કરી બુદ્ધિ પોતાના સત્ત્વના જિત્કૃષ્ટ સ્વચ્છ સ્થિતિ પ્રવાહ રૂપ પરમવશીકારમાં વર્તમાન વિવેક જ્ઞાનથી સંતત વહેતા પ્રવાહે નિર્મલ થાય છે તે વિવેક ખ્યાતિ અવિદ્યાની નિવૃત્તિ કરે છે. તેમ અવિદ્યા સંયોગની પણ નિવૃત્તિ કરે છે. તે સંયોગની નિવૃત્તિ થવાથી પુરૂષને કેવલ્ય પદની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી તે વિવેક ખ્યાતિ પરંપરા વડે હાનના સાધન રૂપ છે. (હાન એટલે કેવલ્ય પદ) હવે ત્રીજી સાનંદાનુગત સમાધી છે. તે અસ્મિતાના બંધન યુક્તપણાથી છે. એ સાસ્મિતાનુગત પહેલાં વર્ણવી ગયા છીએ જ્યાં અસ્મિતા નિમિત્ત ત્યાગથી છે તે સાસ્મિત ચિત્તશક્તિ માત્રપણાથી છે. આ ચતુર્થ સંપ્રજ્ઞાત છે તેના પ્રધાન વિહારના અનુભવથી તે ચાર પુરૂષ વિહારના અનુભવ વડે મળી આઠ પ્રકારની સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ થઈ છે. આ સમાધિ સાલંબન રૂપ દૃશ્ય દશિન્ વિહાર સાક્ષાત્કારને આપવાવાળી છે એજ આનંદ સંપ્રજ્ઞાત સમાધી છે તેથી એક એકના સંયોગના અલોદે આનંદાનુગત વર્ણવેલું છે. વિચારાદિ માયા આવ રણને છોડવાને તે સમર્થ નથી. કેમકે પૂર્ણ સમાધી હીનપણાથી છે. આ સવિતર્કનું વર્ણન છે. એ પ્રકારે સચિત્તારાદિમાં બાણુ. તે માયા આવરણના ત્યાગપણાએ તે સચિત્તાર સમાધી ત્યાં વિચારાનુગત સમાધી પહેલાં વર્ણવેલી છે ત્યાં ભૂતસ્પૃક્ષમના નિમિત્તપણાના ત્યાગથી સમાપત્તિ વિચાર તેજ આનંદના આવરણ યુક્તપણા વડે ચિદાત્મ સહિતપણાથી છે-ત્યાં ચોત્ર સૂત્ર છે કે-

ઇત્યેવ સર્વિચારાનિર્વિચારા સૂક્ષ્મ વિચારાસ્ફોતોતિ (સમાધિ પાદ સૂત્ર ૪૪) વ્યાસ
 બાધ્ય છે કે-પ્રજ્ઞા (બુદ્ધિ) પોતાના સ્વરૂપની શૂન્યતાથી માત્ર અર્થ માત્રા
 રૂપે થાય છે ત્યારે નિર્વિચાર કહેવાય છે-વિચારાત્મક ભૂતના ત્યાગથી નિર્વિ-
 ચાર સમાધી છે-ત્યાં આનંદ બ્રહ્મને વિષે નિમિત્તના ત્યાગે સાસ્મિતા સ્થિત
 છે-આનંદના લોકતાપણાથી હીન તે ચિદાત્મા છે-અહીંયાં યોગ સૂત્ર છે કે
 તદ્વિરાગ્યાદપિ દોષ વીજક્ષયે કૈવલ્યમ્ ॥ (વિભુતિ પાદ સૂત્ર ૫૦) અત્રે વ્યાસ
 બાધ્ય છે કે-અવિદ્યા-અસ્મિતા રાગ-દ્વેષ અને અભિનિવેશ એ પંચકલેશ
 અને શુભ અશુભ અને મિત્ર એવા ત્રણ ક્રમે શિથિલ થવાથી આ યોગીની
 વિવેકબ્યાતિ રૂપ બુદ્ધિનો ધર્મ છે પણ તેનો સ્વભાવ અચેતન જડ અને
 પરીણામી હોવાથી તેનો હેય પક્ષમાં સમાવેશ થાય છે અને પુરૂષ ચેતન્ય
 માત્ર અપરિણામી હોવાથી પુર્વોક્ત બુદ્ધિથી અત્યંત ભિન્ન છે તેથી તે પુરૂષજ
 ઉપાદેય છે. જોવી રીતની વિવેકબ્યાતિમાં અને તેનાથી ભિન્ન થાય છે ત્યારે
 તેના હૃદયમાં વિદ્યામન રાગ-દ્વેષાદિ દોષરૂપ જે અવિદ્યાનાં બીજ અને તેનાં
 સંસ્કારો અસંપ્રજ્ઞાત યોગના પુનઃ પુનઃ અનુષ્ઠાનથી બળી ગયલાં બીજની
 પેઠે પોતાના અંકુરની ઉત્પત્તિમાં અસમર્થ થઈ ચિત્તની સાથે નાશ પામે છે.
 અને તેથી આધ્યાત્મિક આધિદેવીક અને આધિલોકિક એ ત્રણ તાપોનો
 ત્યાગ કરે છે અને કલેશ કર્મ અને વિપાક રૂપ ઇચ્છતાં રહેલા શુભોને ચરિ-
 તાર્થ (લોગ અને સ્વર્ગરૂપ પોતાનું કર્તવ્ય સમાપ્તિ કરનાર) ચિત્તની સાથે
 ભય છે. આ પુરૂષનો આત્મતિક લય થઈ ભય છે. આ પુરૂષનો આ આત્મ-
 તિક શુભુ ૧વયોગ તેજ કેવલ્ય પદ છે. આ સ્થિતમાં ચિત્તિશક્તિ રૂપ
 પુરૂષ અહં સાક્ષી તુરીયાત્મા ત્રિશુભ પ્રકૃતિના લોકતાપણાથી છે તુરીયા
 દેહસ્થ ચિદાત્મનિ શક્તિ તે ચિત્તશક્તિ તે પ્રધાનલોકતાત્મિકા માયા
 બાબુવી. તુરીયા પર્યંત ભોક્તા ભાવનું ધારણ છે. આ કેવલ્ય તુરીયાત્મા છે
 તેથી પર શુભ ભોક્તાનો અભાવ છે. આ સાક્ષાત્ પ્રકૃતિ પુરૂષ તેજ કેવલ્ય
 કહેવાય છે. તેના અસ્મિતાત્મક ચેતન સ્વરૂપ તૃત્યામાનો અનુભવ પૂર્વે કહી
 ગયા છીએ-તે અસ્મિતાનુગત સમાધિ સંપ્રજ્ઞાત છે તેનો ત્યાગ થતા આસ્મીત
 ભાવ હીન અસંપ્રજ્ઞાત જ્ઞાન સમાધી છે-તે સાસ્મિતાનુગત તે અતુર સમાધી
 ચિત્તિશક્તિ રૂપની બાબુવી. તેનો ત્યાગ થતાં એટલે ઇચ્છા ભોક્તવ્ય શક્તિનો
 ત્યાગ કરતાં અસંપ્રજ્ઞાત સમાધી છે. જોમ આઠ પ્રકારે સંપ્રજ્ઞાન સમાધી
 બાબુવી. એ વાત પહેલા અધ્યાયમાં કહી ગયા છીએ. અહીંયાં યોગ સૂત્ર છે કે
 તત્કાપિ વિરોધે સર્વ વિરોધાનિર્વિવઃ સમાધિઃ ॥ (સમાધિપાદ સૂત્ર ૫૧) પ્રજ્ઞા
 વિરોધી પ્રજ્ઞાતાએ કરેલા પશુ સંસ્કારો પ્રતિબંધ થાય છે. ક્રીયાં કારણસર
 તે નિરોધ સંસ્કારો છે. સમાધીથી ભિન્ન થતાં સંસ્કારથી બાધ છે. નિરોધ
 નિર્મિત ઠાલકમના અનુભવપરે નિરોધકૃત સંસ્કારનું અનુમાન છે. વ્યુત્થાન

નિરોધ સમાધીના ઊત્પન્ન થવામાં કેવલ્યના સંસ્કારવડે ચિત્ત સ્વપ્રકૃતિ અવ-
સ્થીતતાએ લય ભય છે. તેથી તે સંસ્કારો ચિત્તના અધિકાર વિરોધના હેતુ
રૂપ નથી. એમ વ્યાસ વચન છે. આ અસ્મિતાત્મા સોપાધિક સ્વ પ્રજ્ઞામાં લય
જતાં અસ્મિતાનુગત પ્રજ્ઞાનો અભાવ છે, એ પ્રકારે અનુર્થ સંપ્રજ્ઞાત સમાધીલય
જવાથી તેથી પરે અનુગત સંપ્રજ્ઞાતનો અભાવ છે, અહીંયાં ચિત્તની એકાગ્રતા
સર્વ શુભના લેહલાવેના અલેહવડે કાર્યપરાયણ બાણવી, કેમકે ચાર પ્રકારના
ચિત્તના અલેહ ધારણવડે તેજ ચિત્ત સાક્ષાત્ પ્રકૃતિ પ્રજ્ઞામાં લય ભય તો પુનઃ
શુભના અનુભવને બાણવી નથી કેમકે સાક્ષાત્ પ્રકૃતિ આત્માને વિષે સ્વપર
જ્ઞાનના અભાવથી છે. એ પ્રમાણે ચિદાત્મની ચિત્તિશક્તિ ચારે પ્રકારના
ભોગની ભોક્તાના ત્યાગવડે રબળ સર્પવત્ જમના ભોક્તા તરીકેનું ભાન ત્યાગ
થતાં ચિદાત્મક કેવલ્ય સ્થિતીરૂપ છે તેના સ્વરૂપમાં લેહનો અભાવ છે. કેમકે
તે સદાએ નિર્ગુણ છે, જેથી અવસિત અધિકારસહ આ કેવલ્ય સંસ્કાર ચિત્તની
નિવૃત્તિ છે. તેટલાજ માટે આ નિવૃત્તિ પુરૂષ સ્વરૂપ માત્રથી પ્રતિષ્ઠાવાન છે.
શુદ્ધ કેવલ્ય યુક્ત છે. એમ વ્યાસવચન છે. નિર્ગુણાત્મકની ભોક્તાત્વશક્તિ નાશ
ને પામે એટલે જ્ઞાન્તિના ત્યાગથી તે શુદ્ધ પુરૂષ કેવલ યુક્ત છે. તે ભોક્તા
પણુના અધનયુક્ત કૃત ત્યાગથી ચિત્તિશક્તિ હીન છે. તે નિરૂપાધિ પ્રજ્ઞા
એ નિર્ગુણ-મા છે. આ વિદેહ સંપ્રજ્ઞાત સમાધિશુભાત્મક દેહના ભોક્તાપણુની જ્ઞાતિ
ત્યાગપણુથી છે. એમ ચિત્તિશક્તિ સ્થિત ચાર પ્રકારની સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ છે.
સાક્ષાત્ ચિત્તિશક્તિ ત્યાગથી ચોથા પ્રકારની અસ્મિતા સમાધિ સંપ્રજ્ઞાતનો
નાશ થાય છે. આ અષ્ટવિધ પ્રકારે સંપ્રજ્ઞાત સમાધિમાં રહેનારો યોગી દેહત્યાગમાં
પ્રજ્ઞાલોકને વિષે જાય છે-ત્યાં સમાધી સાધન યુક્ત હોય તો પ્રાકૃત લયમાં
પ્રજ્ઞાભૂત પણુને પામે છે-કેમકે સંપૂર્ણ યોગ સામર્થ્યનું બળ છે. વેદાન્ત વિજ્ઞાન
સુનિશ્ચિતાર્થઃ ॥ આ શ્રુતિ પ્રજ્ઞાલોકના બહુ વચનરૂપ ત્રિવિધલોકની પ્રાપ્તિ
સમભવે છે તેજ વ્યાસ મહારાજે યોગસૂત્ર લાખ્યમાં વર્ણવેલું છે તે પ્રજ્ઞાલોકમાં
જનલોક, તપલોક અને સત્યલોક છે-તેમ વ્યાસ લાખ્યમાં તે તે લોકોની પ્રાપ્તિનું
વર્ણન છે. વિકલ્પદિ ચાર સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ યુક્ત જન જનલોકને પામે છે.
ત્યાં સોપાધિક પ્રજ્ઞાના સાક્ષાત્કારનો અભાવ છે. સોપાધિક પ્રજ્ઞાનો ત્રણ પ્રકારનો
વિહાર બાણવો તેને માટે યોગસૂત્ર છે કે-પ્રકાશ ક્રિયાસિતિ શીલં મૂતેન્દ્રિયાત્મક
મોગાપવર્ગાર્થ દૃશ્યમ્ ॥ इति: પ્રકાશ શીલ તે સત્વ-ક્રોધાશીલ રમે-અને સ્થિતિ
શીલ તે તમેશુભ આ ત્રણે શુભો દૃશ્ય છે તેમાં તે ચિદાત્મા ભોગ અને
ભોક્ષવડે ભોક્તાપણુની જ્ઞાતિના મોહને આપનારી ભોગમોક્ષ જ્ઞાન્તિ યુક્ત
પણુથી છે તેથી તે ત્રિવિધ પ્રકૃતિ દૃશ્ય છે. પુરૂષના સંયુક્તાપણુના સામર્થ્ય
રૂપ છે. તેજ પુરૂષવડે ત્યાગ કરતાં તે દૃશ્યજ પ્રજ્ઞાસ્વરૂપે સ્થિત થતાં પ્રકૃતિ
લય સંપ્રજ્ઞાતને પામે છે, તેથી ચાર પ્રકારના દેહનો લવજ્ય થતાં ભોક્ષના

અભાવરૂપ જનલોકમાં વસે છે. મોક્ષ તે સંપ્રજ્ઞાત સમાધિની પ્રાપ્તિ સમયે લય સામર્થ્યથી તુર્યના અહંભાવ છે. હવે બીજા તપલોકમાં ત્રિવિધ લક્ષ્ય છે. આભાસ્વરા-મહાભાસ્વરા-અને સમમહાભાસ્વરા-છે. ત્યાં ભૂતેન્દ્રિય પ્રકૃતિને વશ કરવાથી દ્વિગુણોત્તર આયુષ્ય છે. તે પ્રકાશ ક્રિયા અને સ્થિતીના શિલ્પવર્થી ત્રિગુણ સ્વભાવનો વિજય કરીને પ્રકૃતિના જ્યૃષ્ઠર્થક સાક્ષાત્કાર પડે ચિત્ત સમાધિ સામર્થ્યથી તે મોહહીન થાય છે તેથી તે તપોલોકમાં વસે છે, એમ ભોગ અને મોક્ષને માટે દૃશ્યનો વિજય કરી તે નિર્ગુણ સમાધી ધારણુ ચિદાત્મા અનુભવપડે બ્રાન્તિ માત્ર ભોગ મોક્ષનું દર્શન કરે છે. ત્યાં સવિતર્કાદિ ચાર સંપ્રજ્ઞાત સમાધીના સાક્ષાત્કારથી સત્યલોકમાં વસે છે. તૃતીય બ્રહ્મના સત્યલોકમાં ચાર પ્રકારથી દેવનો લક્ષ્ય છે. ત્યાં સવિતર્ક ધ્યાનસુખા કુદનિવાસા-સવિચાર ધ્યાનસુખા તે સત્ય સ્વભા અને આનંદમાત્ર ધ્યાનસુખા તે સંસારવડે સંસિત અને અસ્મિતા ધ્યાનસુખા તે લોકમધ્યે પ્રતિષ્ઠિત છે. એમ વિદેહ પ્રકૃતિ લયના મોક્ષપક્ષમાં વર્તવાનું છે. લોકમાન્ય સંન્યાસથી નહીં. અહીંયાં જ્યારે તે ભોગપૂર્ણ થાય, ત્યારે ભૂમિમાં પડે છે. ત્યાં યોગસાધન રત થઈ બ્રહ્મીભૂત પશુને પામે છે. એ પ્રમાણે સોપાધિક બ્રહ્મ તે ત્વં પદાર્થ છે. અને નિરૂપાધિક બ્રહ્મ તે તત્ પદ છે. એ બંન્નેના અલેહમાં અસિ પદાર્થ છે. તે વિદેહ પ્રકૃતિલય અલેહમાં સંપૂર્ણ ભવ પ્રત્યય અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિને પ્રાપ્ત થાય છે-ત્યાં સાક્ષાત્કાર કરી નિમિત્તોપાદાન કારણના અલેહે સાક્ષાત્ આત્મસ્વરૂપ થાય છે.

તયોર્યોગે પ્રજાનાથ બોધસ્તત્ત્વમયઃ સ્મૃતઃ ॥

મનો વાણી વિહીનત્વા દૃશ્યતે યોગિનાપરઃ ॥૬૫॥

બોધ સ્ત્વં પદરૂપથ વિવોધસ્તત્પદાત્મકઃ ॥

તયોર્યોગે સ્વસંવેદ્યં તત્ત્વં વેદે પ્રકીર્તિતં ॥૬૬॥

અર્થઃ—હવે અન્ય તત્ત્વને કહે છે. એથી પરે બોધ રૂપ બ્રહ્મ છે, તે બોધ રૂપ બ્રહ્મ ત્વં પદ રૂપ સ્વત્ ઉત્થાનમાં સર્વ વિહારીપણથી છે. તથા વિજોધ એટલે સાંખ્ય બ્રહ્મ તે તત્ પદાર્થ તે પરત્ ઉત્થાનમાં સર્વ લાય વિવર્ણત-પણાએ છે. તે સંયોગના અલેહમાં સ્વસંવેદ્ય કે જે સ્વાનંદાખ્ય બ્રહ્મ કહેવાય છે તે પૂર્ણ છે. એ અસિ પદ છે એમ તત્ત્વમસિ માહાવાક્યનું પ્રતિપાદન વેદમાં છે.

અસત્ત્વં પદરૂપં સત્તત્પદસ્ય મુદુચ્યતે ॥

તયોર્યોગે સમં બ્રહ્મ તત્ત્વં યોગમદં મતમ્ ॥૬૭॥

અર્થઃ—હવે પાંચ પ્રકારના સ્વાનંદ સ્વરૂપ સ્વસંવેદના તત્ત્વમસિ સ્વરૂપને કહે છે. અસત્ સ્વાનંદ સ્વરૂપ શક્તિબ્રહ્મ તે ત્વં પદરૂપ છે તે સગુણનિર્ગુણ બ્રહ્મના વિહારીપણથી છે તેથી પરે સત્ સ્વાનંદ સ્વરૂપ સૌરબ્રહ્મ તે પદરૂપ છે તે અસત્ના આધારભૂત છે. એ બેના યોગે બ્રહ્માનંદાત્મક વિષ્ણુબ્રહ્મ કે જેને

સમસ્વાનંદ પ્રકાશ કહે છે તે સમાધિવડે અસિ પદરૂપ છે.

સર્વં ત્વં પદં સંગ્રહસ્ય મધ્યત્ત્વં તત્પદસ્થિતં ॥

તયોર્યોગિ તથા તત્ત્વં સ્વાનંદાત્મ્યં પ્રકીર્તિતં ॥૬૮॥

અર્થ:—હવે આગળ સમસ્વાનંદ પ્રકાશ તે ત્વં પદ છે કેમકે અસત્ સતતાનંદ અલેહ વિહારથી છે તેથી પરે અવ્યક્ત એટલે નેતી-સ્વાધિન-તુર્ય એવું જે શિવ સ્વાનંદપ્રકાશ તે તત્ પદાન્મક છે કેમકે તે તુર્ય શિવપદ ત્રી એટલે સર્વ પ્રકાશના અલેહપણાએ અંતમાં સ્થિત છે. એમ તે જાનનેના અલેહયોગમાં કેવલ સ્વસ્વાનંદ સ્વરૂપ જે સ્વ પદ તે (ગણેશ સ્વરૂપ તે) અસિ પદરૂપ છે તેથી પરે સંયોગના અલેહનેના અભાવ છે.

સ્વાનંદસ્ત્વં પદાત્મ્યશ્ચ યોગસ્તત્પદમુચ્યતે ॥

તયોર્યોગિ પરંતત્ત્વં પૂર્ણયોગ મયંમતં ॥૬૯॥

અર્થ:—સ્વ સ્વરૂપનો આનંદ એવો સ્વાનંદ તે ત્વં પદરૂપ છે. તે સર્વ પ્રકાશનો સંયોગ યોગના અલેહપણાના વિહારી સ્વરૂપનો છે તેથી પરે અયોગરૂપ જે પરસ્પરવેદ્ય યોગ તે તત્ પદરૂપ છે કે જે સર્વયોગ વિહારના અભાવરૂપ છે. તેના યોગમાં યોગમય સંપૂર્ણ યોગાત્મક કેવળ પરતત્વરૂપ અસિ પદાત્મ્ય પૂર્ણપ્રકાશ શાન્તિ સ્વરૂપ છે. અહિયાં મન વાણીમય તે સ્વસ્પર્શવેદ્ય યોગ અને મનવાણી વિહીન તે પરસ્પરવેદ્ય અયોગ અને તે બેના યોગમાં પૂર્ણ પ્રકાશયોગ પરમાત્મા છે જેથી પરે હવે પૂર્ણના વર્ણનનો અભાવ છે.

સિદ્ધિસ્ત્વં પદગામોક્ત્યા બુદ્ધિસ્તત્પદગામવા ॥

તયોર્યોગિ ગણેશાન સ્તત્ત્વરૂપઃ પ્રકથ્યતે ॥૭૦॥

અર્થ:—બુદ્ધિ બુદ્ધિ પ્રકારની સિદ્ધિના વર્ણનથી સિદ્ધિ તે ત્વં પદરૂપ છે તેમ બુદ્ધિ સદાએ એકરૂપ પશ્ચાથી હોય તે તત્ પદ સ્વરૂપ છે અને ત્વં પદ સિદ્ધિ અને તત્ પદરૂપ બુદ્ધિના યોગ સંયોગમાં તત્ત્વમસ્યાત્મક-જે અસિ પદરૂપ ગણેશ તે તત્ત્વમસિની આકૃતિ સ્વરૂપ છે એમ પ્રથમાધ્યાયે વર્ણવેલું છે તે બાબતુ

एवं नाना मतैर्युक्ता वेदान्तार्थ विचक्षणाः ॥

તત્ત્વં વદન્તિ દક્ષત્વં જાની હિ નાત્ર સંશયઃ ॥૭૧॥

અર્થ:—હવે ચાલતા પ્રકરણના ઉપસંહારને કહે છે. વેદાન્તના વિચારમાં વિચક્ષણ એવા પ્રકાશ સાક્ષાત્કાર કરનાર મુનિજનો એ પ્રકારે નાના પ્રકારના મતવડે તેમ પોતપોતાના અનુભવ મુક્ત મતવડે વસે છે. હે દક્ષ !!! તેનેજ તત્ત્વ કહેવાય છે. તે સત્ય બાબતુ—કેમકે યથાર્થવાદી પશ્ચાથી આ નિશ્ચય સાચો છે.

અનંત ભાવ સંયુક્તં ત્વં પદં વિદ્ધિ સર્વદા ॥

અકલ્પિતં તત્પદાત્મ્યં તયોર્યોગિ પરં ભવેત્ ॥૭૨॥

અર્થ :—એમ અનંતભાવ અંશુકા લેઈ વિહારયુક્ત સર્વદા સર્વ પ્રકારે પ્રભા છે તે ત્વં પદ છે તેમ આકર્ષિત સર્વપ્રભાને જે ક્ષિપવ લેઈ તેના વિહાર હીનપણાએ જે પ્રભા તે ત્વં પદ છે. તેના યોગ સંયોગમાં જે પૂર્ણપ્રભા કે જે એ બેથી પર તે અસિ પ્રદાત્મક પરબ્રહ્મ છે તેને બાણુવં.

इदं सारं रहस्यं ते कथितं योगदं परं ॥

येन सर्वत्र योगं स संयमयेद्भ્યન चक्षुषा ॥૭૨॥

અર્થ :—હે દક્ષ !!! એમ પૂર્ણયોગને પ્રાપ્ત કરનાર ત્વં વિચારવડે યોગથી ખણુ પર વેદાન્ત રહસ્યથી ભરપૂર સર્વ ઉપનિષદોના સાર તે તમોને કહ્યો. જે આરતત્વવડે સાધક યોગી જ્ઞાનચક્ષુથી એટલે એકાગ્ર અને નિરોધચિત્ત ચક્ષુવડે અથવા સાવંભોમ સ્થિતિના ચક્ષુવડે સર્વત્ર યોગને આપનાર સદાએ ચિત્તવૃત્તિ રસહીન એવા સમાધિ સામર્થ્યવડે પરમાત્માને જુએ છે.

ૐ તત્સદિતિ શ્રીયદ્યોગમ્મીતા સુપનિષદ્સુમમાસુ યોગાદ્યનાથ શાસ્ત્રે શ્રીમદ્વાન્યે પુરાણોપનિષદિ મૌદ્ગલે મહાપુરાણે નવમ સંહે—યોગ ચરિત્રે મુદ્ગલ દક્ષ સંવાદે તત્ત્વવિચાર યોગો નામ એકાદશોઽધ્યાયઃ ॥ યોગમીતાયાં સત્તમોઽધ્યાયઃ ॥૭૩॥ ૐ ૐ ૐ ૐ ॥

॥ શ્રી ગણેશાય નમઃ ॥

॥ શ્રીયોગગંતાયાં અષ્ટમોઽધ્યાયઃ ॥

દમડવાચ ॥ શુક્લાં કુળ્પાં ગતી વ્રહ્મી વાચ્યાં મુક્તિ મવાનુવાત્ ॥

સંસારં ચ તથા યોગિન્ ક્યવા સર્વ તારક ॥૧॥

અર્થ :—એ પ્રમાણે દક્ષ પ્રબળપતિ—તત્ત્વજ્ઞાન સાંભળી દુઃસાધ્યપણાથી વિસ્મીત થયા. હવે તે લેહકાપકારાર્થ શુક્લાં કુળ્પાગતિ કેવી રીતે સમજવી તે પુછવા લાગ્યા. તે જ્ઞાનથી માણસો નિષ્ઠાવાન થાય તો પાપાચરણથી રહીત થતાં પોતાના પ્રહાણુત સ્વરૂપથી જાગૃત થાય. તેને માટે પુછે છે કે હે સર્વતારક !!! સર્વજનોને પોતપોતાની ચિત્તશુદ્ધિના પ્રમાણથી બોધ કરી તેને તારનાર !!! હે સર્વયોગ પારગ !!! સર્વજનોને તારવાની દયાવાળા. હવે શુક્લા અને કુળ્પા-ગતિનું વર્ણન કરે. જે ગતિના જ્ઞાનથી, દેહ પ્રકૃતિ વડે શુક્લા ગતીના આચરણ ધારણ કરતાં મુક્તિ—અને કુળ્પાગતિના આચરણ ધારણ કરતાં જન્મભણીદિ સંસારને પ્રાપ્ત થાય છે તે કહે.

શુદ્ધક ઉવાચ ॥ કર્મત્ત્વં ત્રિવિધં વિદિ કર્માકર્મ વિકર્મગં ॥
 સ્વધર્મં વર્જિતં સર્વં કર્મ વિકર્મ સંજ્ઞકં ॥૨॥
 સ્વધર્મ સંયુતં કર્મ યોગવાસનયા યુતં ॥
 કર્મ સંજ્ઞં વિજાનીહિ કૃષ્ણગતિ પદમદષ ॥૩॥
 બ્રહ્માર્પણ તયાકર્મ સ્વધર્મસ્યં ભવેત્પરં ॥
 શુદ્ધ ગતિમયં વિદિ મુક્તિદં તદકર્મકં ॥૪॥

અર્થ:—એ પ્રમાણે દક્ષ પ્રભાપતિના પ્રશ્ન સાંભળી શ્રીમુદ્ગલ મહામુની કહેતા હવા—કર્મ એ ત્રણ પ્રકારથી છે. ૧ કર્મ ૨ અકર્મ અને ૩ વિકર્મ પ્રથમ જે સ્વધર્મ મર્યાદા વર્ણીત—એટલે સ્વચ્છદાંચાર પૂર્વક પોતાના સ્વ શરીરના સુખની પ્રાપ્તિને અર્થે મનાતા હુ:ખનો નાશ કરવા સાડે—આલોકમાં સ્વધર્મ મર્યાદાના મનુ—ચાત્રવદ્કેષ ઇત્યાદિ સ્મૃતિ ધર્મના નિશ્ચયનો ત્યાગ કરી પોતાને યોગ્ય લાગે તેમ વર્તન ચલાવે તે કર્મને વિકર્મ કહેવાય છે. સ્વાર્થાધતાએ પાપાચરણ રૂપ કર્મો થતાં નરકની પ્રાપ્તિ થાય છે—એટલે આ વિકર્મની અયોગ્યતા તથા અધમતા નરક ગતિથી પણ નીચામાં નીચી બાજુવાની છે—આ વિકર્મના કરવાવાળા જનોની નરકગતિ હોવાથી તેમના વર્ણનની હાલ વિશેષ જરૂર નથી—તેથી તેવા જનો બાદ ગણાય છે—હવે કૃષ્ણા ગતિના જન્મ મર્ણુની પ્રાપ્તિ રૂપ સંસારની પ્રાપ્તિ શાથી થાય છે તે કહે છે—સ્વધર્મ યુક્ત પણ લોગ વાસના યુક્ત સત્કર્મ પણ ફલની આસક્તિ યુક્ત—એવાં ઇચ્છા વાસનાયુક્ત રાજસ-અહંમતતાથી કરેલાં સત્કર્મો તે કર્મ એવી સંસારી કહેવાય છે—તેમજ સ્વધર્મ યુક્ત સ્વસ્વ વર્ણુશ્રમમાં કહેલાં છતાં સ્વધર્મહીન આચરણના અભાવથી માત્ર પણ મનુષ્યોને રૂચતાં આચરણ યુક્ત સત્કર્મો કરે. મતલબ કે વખતે શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ કરી લોકેષણરૂપ મોહાંધ પછાથી અહંકારયુક્ત ભલે સત્કર્મ થાય તો પણ તે કર્મમાંજ બંધ છે. એમાં રજેગુણ અવશેષ પ્રધાનપણે છે. તેથી અહં મોહ ઇષણા વિગેરે હોવાથી તે કર્મ બ્રહ્માર્પણ થતાંજ નથી. તે સત્કર્મ છતાં પણ કર્મ ગણાય છે—વગી આસ્થાપૂર્વક શ્રદ્ધાપૂર્વક. સત્કર્મ થાય પણ પુત્રની, ધનની, માનની, અધિકારની, ઇત્યાદિ બ્રાન્તિરૂપ મોહીક પદાર્થો કે પ્રકૃતિજન્ય મિથ્યારૂપ ઇંદ્રામૃત લોકની પ્રાપ્તિને માટે તુલ્યપાદ બ્રહ્મ પર્યતની અર્થાત્ શિવ, લોકની પ્રાપ્તિ પર્યતની વાસનાથી કર્મ કરે તો તે કર્મ જ કહેવાય છે અને તેથી જન્મ મર્ણુદિકની કૃષ્ણાગતીની પ્રાપ્તિ થાય છે—આમ સ્વધર્મ સત્કર્મના સત્કાર પૂર્વક આચરણથી સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ થાય પણ તે કૃષ્ણાગતિની મંદીનતા છે કેમકે વાસનાભર મલયુક્ત હોવાથી પુનઃ જન્મમર્ણુ છે—હવે અકર્મની વ્યાખ્યા કરે છે. બ્રહ્માર્પણ થાય તેવાં સ્વધર્મયુક્ત શાસ્ત્ર વિહીત બાહ્ય અને અંતરનાં એટલે શરીરથી થતાં અને અંતઃકરણ યુદ્ધિ વિચારથી થતાં ચાવત કર્મો તેની સીમા પર્યતનાં

માણસોએ કરેલાં તે અકર્મક કહેવાય છે—એ પણ સાહકાર પૂર્વક કરે છે. છતાં આ કર્મો યોગવાસના હીનરૂપ છે—તેથી ફલ આશક્તિ રાખવાની નથી. તે ચાવત ઇલામૂત લોકને મિથ્યા જ્ઞાન્તિરૂપ બાંધે છે. પુત્ર ધન ઇષણા માન એ સર્વ મિથ્યા ક્ષણિક પદાર્થો છે તેથી તેની પ્રાપ્તિ સત્ય સુખરૂપ નથી. તેથી તેની પ્રાપ્તિની કદાપી ઇચ્છા નથી. માત્ર પ્રભુની પ્રાપ્તિને માટે જ યત્નરૂપ જે પોતાનો વર્ણાશ્રમધર્મ સમજીને તે કેવળ સાત્વિક બુદ્ધિસ્થિતી લક્ષણોએ કરે તો જ તે પ્રભાપ્તિ થવા યોગ્ય બાબત છે. પુત્રેષણા આદિ અપેક્ષા હીનત્વે સ્વધર્મયુક્ત સત્કર્મચરણનો સત્કાર હૃદયમાં આદરપૂર્વક હોવાથી પુત્ર ધન કે લોક તરફ જેનું ધ્યાન હોય નહીં એવા પુરૂષો બાહ્યાંતર જે જે કર્મો કરે છે તે સર્વ કેવલ સ્વધર્મ મર્યાદાયુક્ત હોવાથી ફલહીન પણ એ પ્રભાપ્તિ રૂપ જ છે. છતાં ન્યાં સુધી સાહકાર યુક્ત હોય ત્યાં સુધી તે કર્મોનું બળ પ્રણીની સાથે અલેદપણની પ્રાપ્તિ દાતા નથીજ, અહંકારના લોકતા પણનો એટલે હું પણના લોકતા પણનો નાશ કરતાં તે માત્ર મોક્ષ પદને પમાડનાર તેજ અકર્મ છે—એટલે સુક્રિતપદને આપનાર છે—એટલાજ માટે વાસનાહીનપણાએ અકર્મના ફલ રૂપ શુકલાગતિ છે—શુદ્ધ અકર્મના કરનારા સમજે છે કે પ્રારબ્ધ યોગથી કે પ્રભુની કૃપાથી જે જે કર્મ પ્રાપ્તપ્રાપ્ત થવા જેનું છે તેમ થાય છે અને થશે—ત્યારે કર્મોથી લોગ ફળની અપેક્ષા શા માટે રાખવી ??? તેની પ્રાપ્તિથી સુખ નથી અને અપ્રાપ્તિથી હાની કે દુઃખરૂપ નથી. જે અકર્મો સત્વ બુદ્ધિ પ્રભાવથી સત્કર્મચરણ પૂર્વક છે તે પોતાના આત્માના જ્ઞાનનો પ્રકાશ કરનાર અને પ્રભુકૃપા દર્શન કરાવે. તેથી એવાં અધર્મ કર્મોના ફળરૂપની ઇચ્છા શા માટે કરવી ??? એવો નિશ્ચય કરે છે—એવી સુબુદ્ધિની પ્રાપ્તિ માત્ર અકર્મ એટલે પ્રભાપ્તિથીજ થાય છે. અને તેજ પ્રભુકૃપા બાબવાની છે—કૃપારૂપ પ્રાપ્તિ સંસ્કારો નાશવંત નથી. એવો અર્થ સમજવો. માટે દરેક માણસોએ સત્કર્મ કરી પ્રભાપ્તિ કરવાં પણ મોહના આવેશવાળા. રમેણુથી તમેણુથીજનો અહંમત્તવથી અંધત્વને પામી. ફલ કર્મના આરંભથીજ પોતાનું હીત બગાડે છે. તે એક વિચિત્રતાજ છે—અને તેવાં રમેણુથી તમેણુથી કર્મના પ્રભાવે તેમને સફળરૂ દિક્ષા ધારણ કરવાની ઇચ્છા પણ થતી નથી. અને સફળરૂ કોને કહેવાય છે તેનું પણ ભાન હોતું નથી. તેથી અધમ વિચારના રમેણુથી તમેણુથી જનો ઉપવિત સંસ્કાર આપનાર કર્મક પ્રાણી જે શુકલ કહેવાય છે—તે કર્મ કરાવનારને પોતાના શુરૂ રૂપ માની. હવે પ્રાણીને સફળરૂ દિક્ષા ધારણ કરવાની જરૂર નથી એમ પોતાની અજ્ઞાનતા લોક પ્રસિદ્ધ કરી પોતાની પંડીતાઈ બતાવે છે તેમજ કેટલાક એવા અત્યહીએ મતપથવાડાના બંધારણ પૂર્વક વાડાના (ગોવાલ) આશ્રમી આચાર્યને શુરૂ માની તેમની પાસેથી દીક્ષા લઈ પોતાની પૂર્ણતા માની પડે છે—પણ સત્ય મર્યાદાનું સેવન કરતા નથી. આપણે પ્રાણીઆદિ ચાતુર્વર્ય પ્રભ. વૈદીક

સનાતન ધર્મને પ્રિય છે. તે બાન ભૂલીને વૈદિક સનાતન મર્ચાકને કમી કરી
 હાંદગીને દુર ઉપયોગ કરે છે. પણ તવ વિજ્ઞાનાર્થ સમુદયોપાધિયોગે આ ભૂલ
 પ્રમાણે વૈદિક સનાતન મર્ચાદાપૂર્વક પ્રજા જોત્રિય એટલે કે કંઈ શાસ્ત્ર સંસ્કૃતિ
 પુરાણ ઇતિહાસાદિકના અનાચ્છી માર્ગની રીતને સમજાવનાર-તેમ પ્રજાને
 એટલે સકલ વસ્તુ પદાર્થ ચાલત દૃશ્યાદિશ્યમાં પરમાત્માની પ્રજ્ઞતાના યોગને
 બાણવાળા અર્થાત્ પ્રજાપૂર્વ અનુભવથી પ્રજા વિના અન્ય કંઈપણ નથી,
 એવા સાચા અનુભવી જીવન્મુક્ત જ્ઞાનના યોગીજન સંતજનને મન્યો જનું
 એ સફળરૂં દિક્ષા ધારણનો વિધિ છે. પણ તે કર્મ પ્રજાપૂર્વ કરનાર સ્વપૂર્ણ
 સત્કર્મ સત્વશુભના સત્કારવાળા પ્રતિભાશાળી ચારિત્રવાન મહાન અધિ-
 કારીનેજ આ વાત સમજાય છે. અધિકારહીણ બુદ્ધિના વિચાર કરનારને
 પોતાની અયોગ્યતાએ કદાપી અર્થ મેસે નહિ તેા શાસ્ત્રની ખામી નથી
 પણ તેની તેટલી સુબુદ્ધિ ન હોવાથી તે જ્ઞાનયોગબળ સાધ્ય કરી શકે
 નહીં તેથી તે જીવાત્માને અકર્મની ખામી છે એમ બાણતું બોલે. હવે સદ
 શરૂ એ પરમાત્મા છે. વ્રજવેદ વ્રજૈવ આ શ્રુતિના અર્થપૂર્વક પ્રજાપૂર્વ પવમા-
 ત્માને બાણનારે તે સાક્ષાત્ પ્રજા સ્વરૂપ છે. એમ નિશ્ચય કરનાર કેવળ સુચક્ષુ
 સ્થિતિના પુરૂષ. પછી શરૂદિક્ષા ધારણ કરી જે જે કર્મો કરે છે તે કર્મ પ્રજા
 સ્વરૂપને પહોંચે છે. એ નિશ્ચય છે પુરુષરણુ દિપિકામાં કહ્યું છે કે-જર્ણવિતા યે
 કુર્વાતિ જપ પૂજાદિકાઃ ક્રિયાઃ ॥ નિષ્ફલં તત્રિયે તેષાં શિલાયાંમુપ્ત વીજવત્ ॥
 મહાદેવ પાર્વતી પ્રત્યે કહે છે કે હે પ્રિયે !!! શ્રી સદશરૂ પરમાત્મા પાસેથી
 દિક્ષા ધારણ કીધા વિના જે પુરૂષ જપ, પૂજા આદિ જે જે ક્રિયાઓ કરે છે
 તે સર્વે પાપાણુમાં વાવેલા બીજો જેમ નિષ્ફલ છે તેમ તે તે ક્રિયાઓ નિષ્ફ-
 લજ છે માટે-ઉપર પ્રમાણે દીક્ષા ધારણ કરનાર શાસ્ત્ર વિધિપૂર્વક પોતાનું કલ્યાણ
 જ કરી શકે છે. તેને માટે ભાષ્યકાર કહે છે કે-

શ્રવ્યા સનસ્યોડય પયિવ્રજન્વા સ્વસ્યઃ પરિક્ષીણ વિગર્જજાલઃ ॥

સંસાર વીજસય મીક્ષમાણઃ સ્યાન્નિત્યયુક્તોડ્યત મોગ માગી ॥

અર્થ:-ઉપર પ્રમાણે સદશરૂ દિક્ષા ધારણ કરનારો અકર્મ યોગ સાધ-
 નથી પરમાત્માને સર્વ કર્મ અપણુ કરનારો અને સદશરૂ પ્રણુના અનુગ્રહથી
 પ્રતિપક્ષની ભાવના કર્યા વિના પણ જેના હિંસાદિ રાગદ્વેષાદિ કંદ માત્રના
 વિતર્કોના સમુદ તથા સંશય વિષયક આદિ કહેશે ક્ષીણતાને પામ્યા છે એવો
 સંસારના મિથ્યા મોહભર અહં મમ વાસનારૂપ બીજના ક્ષયને વારંવાર અનુ-
 ભવનારો મહાન સાધક સુચક્ષુ નિશ્ચય વડે સદશરૂ પરમાત્માના કૃપા મમજ્ઞથી
 જીવન્મુક્તિના પરમ યોગના સુખાનુભવને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આજે મને તે તે
 શાસ્ત્રમાં કોય અગર માર્ગમાં ગમન કરતો કોય વાતો સ્વસ્થ રહતો કોય તે

પણ તે સર્વદા અમૃત પદના લોગનો લાગી છે—એમાં શંકા નથી એવો શુકલા ગતિરૂપ અકર્મનો મહિમા છે.

આग्નેયં જ્યોતિરયન મુત્તરાશ્વં દિવા તયા ॥

શુક્રગતિમયં સર્વં જાનીહિ મુક્તિદાયકં ॥૬॥

અર્થ:—હવે શુકલાગતીના ધર્મ પ્રકટ કહે છે. અગ્નિના અંબવરૂપ તેજ એટલે જ્યોતિ તથા સૂર્યના સંભવરૂપ એ જ્યોતિ—તેમજ દિવા એટલે દીવસ અને ઉત્તરાયણના પટમાસ આ ચાર તેના ધર્મ છે—એ શુકલાગતીમય અનુક્રમ વડે નિર્વાસનારૂપે જીવાત્મા શુકલાગતીએ ગયો છે એમ કારણ નિર્વાસનાથીજ સુક્રિત છે. એમ સર્વ કોઇ જાણે છે.

ચાંદ્રં જ્યોતિ ધૂમરાગ્રી દક્ષિણાયન મેવયત્ ॥

કુળ્ણ ગતિ સ્વરૂપં નજ્જાનીહિ જનિ મૃત્યુર્દં ॥૬॥

અર્થ:—હવે કૃષ્ણાગતીના ધર્મને કહે છે. ધુમ એટલે ધુમાડામાં—રાત્રીમાં દક્ષિણાયન કાળમાં—તથા આન્દ્રજ્યોતિમાં જનાર જીવાત્માને એ ચાર પ્રકાર જન્મ મૃત્યુને આપનારા છે એમ કૃષ્ણાગતી પામનારનો અનુક્રમ સમજવો.

તયો મંદં પ્રવશ્યામિ લોકાનાં હિત કામ્યયા ॥

યેન દૈર્ઘ્યં પરિત્યજ્ય બ્રહ્મણિ નિરતો ભવેત્ ॥૭॥

નિઃકામિકં કર્મકૃત્વા મૃતો નરો યદા ભવેત્ ॥

રાત્રૌ સદક્ષિણાર્કવા નતં મૃદ્ધગંતિ દેવતાઃ ॥૮॥

દેવ ભોગાં તિરસ્કૃત્ય વ્રહ્માર્પણં પરાયણં ॥

નરં તં કિં કારેષ્યંતિ દેવાઃ સ્વર્ગં મુલ્ક પ્રદાઃ ॥૯॥

અતો દાદે સર્વે દક્ષ અગ્નિ જ્યોતિઃ સ્યગોભવેત્ ॥

દિવસે સ મનુષ્યાપ્તે દિવાદૈવત મસ્તથા ॥૧૦॥

ઉત્તરાયણ સંભૂતે સ ગચ્છે જ્ઞાનુમંડલે ॥

પ્રલયે મંડલસ્થૈવ નાસ્તે પુરુષ ગોભવેત્ ॥૧૧॥

અર્થ:—હવે તેના લેદને કહે છે. પાપાચરણના હીનપણથી લોકસમૂહનું હીત થાય. તેને માટેજ આ શુકલા કૃષ્ણાગતિનું જ્ઞાન છે છતાં લેદ ગતિના પ્રવાહ રૂપ હોવાથી તે જન્મને લેદોનું ફલ શીક્ષ અને સંસાર ત્યાગ થતાં પન્માત્મા પરબ્રહ્માં પ્રિતીવાળા થાય છે—કેમકે સપ્રજ્ઞાત અસપ્રજ્ઞાત સમાધિ સાધકથી અક્ષીભૂત સ્થિતી થાય છે તે શુકલા કૃષ્ણા ગતિથી નહીંજ કોઇ પ્રશ્ન કરે—શુકલા ગતિ એક્ષને આપનાર છે. ત્યારે સપ્રજ્ઞાતહિ-યોગનું સાધન અને તેનો પ્રયાસ શાને માટે કરવો !! ત્યારે તેનો જવાબ કે શુકલા ગતીથી તુર્થ ચેતનાત્મક પદ રૂપ એક્ષની પ્રાપ્તિ છે અને સંપૂર્ણ અક્ષી-

બૂત સ્થિતિનો અભાવ છે. કૃષ્ણા ગતીથી જન્મ-મર્ણાદિક સંસારની પ્રાપ્તિ છે. માટે શુકલા કૃષ્ણા ગતિના લેહનો ત્યાગ કરી તેમ કર્મ વિકર્મનો ત્યાગ કરી માત્ર અકર્મથી મોક્ષ અને આગળ બ્રહ્મીભૂતપણાની યોગ પ્રાપ્તિ કરવી બેઠબે. હવે શુકલા ગતીના લેહને કહે છે-માણસ નિઃકામી બેટલે પાછળ વર્ણવ્યા પ્રમાણે સત્કર્મ બેટલે સત્વગુણ બુદ્ધિયુક્ત સ્વધર્મના સત્કારપૂર્વક કર્મ કરીને દક્ષિણના સૂર્યમાં કે રાત્રીમાં કે ઊત્તરાયણ રાત્રીમાં કે દક્ષિણાયનની રાત્રીમાં બે કે મરણને પામે ત્યારે તેને દક્ષિણાયનના દેવતા તેમ છ માસના રાત્રીના દેવતા ગૃહલુ કરી શકતા નથી. શુકલા ગતિ પરાયણતાથી કૃષ્ણ ગતિના અસંભવ છે-તેનું કારણ છે કે-દેવોના ભોગોના તિરસ્કાર કરીને બ્રહ્માર્પણપરાયણ સ્વકૃત કર્મ ફલ હીનપણાએ તે નર હોવાથી સ્વર્ગ સુખને આપનારા દેવો તેને શું કરી શકે ? ? કર્મ ફલહીનને માટે સ્વર્ગ ભોગદાન સામર્થ્યનો અભાવ છે. ત્યારે પ્રશ્ન છે કે કૃષ્ણા ગતિના પ્રાપ્તિ કાળમાં મૃત્યુ થાય તેની શું ગતિ થાય છે ? ? તેના પ્રત્યુત્તરકે જ્યારે કૃષ્ણા ગતિના કાળમાં મૃત્યુ પામે છે તે માણસ દેહના દહન પછી અગ્નિ જ્યોતિસ્થ જે તેજ તેને વિષે રહેલા દેવતાના સ્થાનમાં જાય છે. હવે દિવસે મરે તો તે મનુષ્ય દીવસની પ્રાપ્ત કાળે તે અગ્નિ જ્યોતિમાં જાય છે પછી દીવસના દેવતાને ત્યાં થઇ પુનઃ રાત્રીના દેવતાને માર્ગે સૂર્ય જ્યોતિમાં પુછિને આપનાર તે તેજમાં જાય છે. ત્યાર પછી તે માણસ ઊત્તરાયણ થતાં બાનુ મંડળમાં જાય છે. બીજું જ્યારે ઊત્તરાયણની રાત્રીમાં મૃત્યુ પામે ત્યારે દહન પછી અગ્નિ જ્યોતિમાં ત્યાર પછી દીવસના દેવતાના સ્થાનમાં જઇ છ માસ સુધી દેવતાના સ્થાનમાં રહે. હવે જ્યારે દક્ષિણાયન થાય ત્યારે સૂર્ય મંડળના પ્રલયમાં તેનો નાશ થતાં તે પશુ નાશને પામે છે. પુરૂષ રૂપ થાય છે. તે પુરૂષ આદિત્ય મંડળસ્થ સાક્ષાત્ સૂર્ય થાય છે. તે સૂર્યનો નાશ થતાં તે સૌર લોકને પામે છે.

મહા પ્રલય વેલાયાં પ્રકૃતેઃ પુરુષસ્યચ ॥

નાશે બ્રહ્મણિ ગચ્છેત્સ બ્રહ્મભૂતો ભવેત્તતઃ ॥૧૨॥

સકામર્ક કર્મ કૃત્વા દિવસે ઉત્તરાયણે ॥

મૃતં નરં ન તં બાનુ યૃંહાતિ કામનાયુતં ॥૧૩॥

સ દાયે ધૂમ સંસ્પંચ યદારાત્રિઃ સમાગતા ॥

તદા તસ્યાં સમાગ્રિત્ય તથા તિષ્ઠેત્યજાપતે ॥૧૪॥

અર્થઃ—એમ સૌર લોકને પામેલો જીવાત્મા મહાપ્રલય બેટલે પ્રાકૃત લય વેળાએ પ્રકૃતિ અને પુરૂષના નાશમાં લય જાય છે. સૂર્યના લયમાં પંચ-બૂત દેવતા પશુ સ્થિત હોય તેના લય વખતે પ્રકૃતિ દેવતા સુષુપ્તિ રૂપથી ત્યાં ઉભા રહે છે. તેનો લય તે સ્થિત તુર્યા ચેતનમાં જાય છે. તે ચેતનાત્મક

તુરીયમાં ચેતાનો આત્મા તદરૂપ થાય છે. તેજ પુરૂષત્વનો નાશ બાબુલો. ત્રિશુભ પ્રકૃતિ અહીં મમભાવ ધારણથી ચેતનાત્મામાં તદરૂપ થાય છે. એ પ્રકારે સ્થિત બાબુલું. ત્રિશુભનો ત્યાગ તે નાશવત્ નાશ છે એ પ્રકારે વર્ણ-વાય છે. કેમકે તેનામાં ચેતનાત્મક જ્ઞાન હીનપણું છે. તેથી તે નર નાશને પામતો નથી. પણ પરબ્રહ્મને વિષે ચેતનાત્મામાં પ્રણીભૂતતાને પામે છે. અહીંયાં બૃહદારણ્યની શ્રુતિ છે. (અધ્યાય ૬ બ્રા. ૨ મંત્ર ૧૫) યેવમે અરણ્યે બ્રહ્માત્માઃ સત્યમુપાસતે ધૃત્યાદિ પૂર્ણ શ્રુતિનો તાત્પર્યાર્થ એવો છે કે આશ્રમ ધર્મમાં પ્રિતીવાળા સંન્યાસીઓ અરણ્યમાં કે જ્યાં સ્ત્રીઓ કે વિષયી જનો જઈ શકતા નથી. એવા સ્થાનમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક સત્ય કે જે હીરણ્યગર્ભ છે તેને ઉપાસે છે. તેઓ અર્ચિ એટલે અગ્નિ જ્યોતિના દેવને પામે છે. નૈદિક પ્રજ્ઞચારીઓ શુરુકલવાસથી ઉત્તર ભાગને પામે છે અને પ્રજ્ઞાવેતાઓનો પ્રાણુ તો અહિંજ વીહીન થાય છે. અર્ચિથી દિવસના અભિમાની દેવને તેનાથી શુકલ પક્ષના અભિમાની દેવને તથા શુકલ પક્ષથી જે છ માસોમાં સૂર્ય ઉત્તર તરફ જાય છે તે ઉત્તરાયણના અભિમાની છ દેવોને તથા તે છ માસના દેવ લોકના અભિમાની દેવને-દેવ લોકથી આદિત્યને અને આદિત્યથી વિદ્યુત વિજળીના અભિમાની દેવને પામે છે, પછી પ્રજ્ઞાએ મન વડે રચેલો પ્રજ્ઞ લોક વાસી કોઈ પુરૂષ આવીને તે વૈદ્યુતોને એટલે વિજળીના અભિમાની દેવના સાધકોને પ્રજ્ઞ લોકો પ્રતિ લઈ જાય છે-એમ પંચાગ્નિ વિદ્યાવાળા સત્ય ભાષણના અનુષ્ઠાનવાળા અન્ધમેધ કરનારા તથા નૈદિક પ્રજ્ઞચારી જનો કે જ્યાં આ અહંઅહ ઉપાસના કરીને ગયા નથી તેઓ પ્રજ્ઞાના બીજા કટ્પમાં પાછા આવે છે અને જેઓ અહંઅહ ઉપાસનાથી ગયા છે તેઓ આ પ્રજ્ઞ લોકોમાં અનેક કર્ત્વો પર્વત વસે છે કે જેઓની આ સંસારમાં પુનરાવૃત્તિ નથી. હવે કૃષ્ણ ગતીના કમને કહે છે. વૈદિક સનાતન પણ સત્કર્મની રીતે સકામીક કર્મ કરનારા દિવસે ઉત્તરાયણમાં કામનાયુક્ત મરે તો તેને સૂર્ય લઈ જતા નથી કેમકે નિષ્કામી પુરૂષને માટે સૂર્ય ગતિ છે જો તે માણસ જ્યારે ઉત્તરાયણના દિવસોમાં અથવા દક્ષિણાયનના દિવસમાં મરે છે. દહન થાય છે ત્યારે દેહ દહનના અગ્નિ ધુમમાં સ્થિત થાય છે. તેને ધુમ દેવતા આશ્રય આપે છે. હે દક્ષ પ્રજાપતિ !!! જ્યારે રાત્રીમાં આવે છે ત્યારે તેને રાત્રીના દેવતા આશ્રય આપે છે. ત્યાં ઉત્તરાયણના દિવસોમાં મરે છે ત્યારે રાત્રીના દેવતાના સ્થાનમાં રહે છે.

દક્ષિણાયન માનંદા દાગતં વીક્ષ્ય તત્સણાન્ ॥

વિમાન વસ્માસ્ત્વગ્ચેત્સ્વર્ગ વિહાયસા ॥૧૫॥

અર્થ:—પછી દક્ષિણાયન આવે છે તેને જોઈને તે સમયે તત્સણાન્ વિમાનમાં બેસીને સ્વર્ગમાં જાય છે. જ્યારે દક્ષિણાયનના દિવસોમાં મરે છે ત્યારે

રાત્રીમાં બંધ છે. આધારે ઉત્તરધણ શત્રીમાં મરે છે ત્યારે રાત્રી દેવતાને ત્યાં સ્થિત થાય છે દક્ષિણધનમાં આવે ત્યારે સ્વર્ગમાં બંધ છે.

ચાન્દ્ર જ્યોતિઃ સમાશ્રિત્ય મોગાન્ મુક્તે સ્વર્ગમ્જાન

કર્મ પ્રમાણ માર્ગેન નાના સ્વર્ગ પરાયણઃ ॥૧૬॥

અર્થ:—તે માણસ ચાન્દ્રજ્યોતિને આશ્રય કરીને ચન્દ્રમંડળના અમૃતના આધારે સ્વર્ગ લોકમાં અમૃતનું લક્ષણ કરીને રહે છે—અર્હ્યાં કર્મ કરે છે તેના બે પ્રકાર વડે દેવ ભોગ થાય છે. અગ્નિમાં હુતદ્રવ્ય બંધ તે દેવ ભોગ્ય કહેવાય છે કેમકે અગ્નિના મુખમાં બંધ છે. બ્રાહ્મણના મુખમાં બંધ તે બ્રાહ્મણ ભોગ્ય થાય છે. બ્રાહ્મણોસ્ય મુલમાસીવિતિ ॥ શ્રુતેઃ ॥ એમ એકજ રૂપ બ્રાહ્મણાગ્નિ મુખમાં અન્ય વૃત્ત તીર્થ સ્નાન સંધ્ય દિનેા વગેરે નાના પ્રકારના કર્મો કરે તે ચન્દ્રમંડલમાં અમૃતમય થાય છે તે અમૃત દેવ ભોગ્ય છે. શુક્લ પક્ષમાં મરનારને તે ચન્દ્રમંડળનું અમૃત પ્રતિપદાથી દિવસે દિવસે વૃદ્ધિને પામે છે. અને પૂર્ણિમાએ પૂર્ણ થાય છે તેમ કૃષ્ણ પક્ષમાં ઘટે છે. અમૃત વડે માત્ર પર્યંત દેવોને પ્રાપ્ત થાય છે. એમ સ્વર્ગ લોકમાં તે ચન્દ્રામૃતનો વિહાર છે—અતકર્મામૃત ધારક ચન્દ્ર છે. માટે જણાવે છે એમ નિરૂપામાં પણ વર્ણવેલું છે.

વિધિ તત્ર પ્રવક્ષ્યામિ ચન્દ્ર કલા સમુદ્ભવં ॥

અમૃતં દેવલોકેષુ સ્વર્ગેષુ મોગદં પરં ॥૧૭॥

અર્થ:—હવે ચાન્દ્રજ્યોતિનાં સ્વરૂપ અને જ્ઞાનના વિધિને કહે છે. દેવ લોકમાં એટલે સ્વર્ગમાં ચન્દ્રકલામાંથી જાતપદ થતું અમૃત તે ભોગ્યતા છે. કેમકે સ્વાદિદામૃતપાન પુષ્ટિ આપનાર છે.

इह कर्म कृतं पूर्णं नरै स्तदमृतोत्पत्तम् ॥

भवति चन्द्रगं सर्वं तेन कलायुतो भवेत् ॥૧૮॥

શુક્લપક્ષે ક્રમેણાય મેકૈક કલયા પ્રમુઃ ॥

દિદિયુક્તઃ સ્વર્ગ પૂર્ણઃ પૂર્ણિમાયાં પ્રવિશ્યતે ॥૧૯॥

કૃષ્ણ પક્ષે મુરઃ સર્વે ક્રમેણામૃત મોજિનઃ ॥

પિવંતિ ચન્દ્ર સંસ્પૃત દશૃતં ત્વા કારકં ॥૨૦॥

અર્થ:—હવે ચન્દ્રામૃતનું કારણ કહે છે—એવો પુરૂષ આ અમૃતલોકમાં સાંગ વિધિપૂર્વક સત્કર્મ કરતો સતો તે સર્વ કર્મ અમૃતાત્મક ચન્દ્રમાં બંધ છે. તે અમૃતવડે તે કલાયુક્ત ચન્દ્ર થાય છે. હવે વૃદ્ધિકર્મને કહે છે—આ ચન્દ્ર શુક્લ પક્ષના અનુક્રમ વડે પ્રતિપદાથી અનુક્રમ પૂર્વકે એક એક કલા વૃદ્ધિને પામતો બંધ છે. એ સ્વયં પ્રમુ છે તે વૃદ્ધિ ક્ષયદીન છે. કલાની વૃદ્ધિ ક્ષયમાં તત્ સ્વરૂપ વિકાસનો અભાવ છે. પૂર્ણિમાને દિવસે તે ચન્દ્ર અપૂર્ણ કલાયુક્ત અનુક્રમે

દેખાય છે. હવે ક્ષય અનુક્રમને કહે છે. કુલ પદ્ધતિમાં અમુત જોજન કરવારા દેવતાઓ અનુક્રમપૂર્વક મતિપદાથી તુસિકાકથાન્દમાં સ્થિત થઈ અમુકને પીએ છે.

तेन वृत्ति युताः सर्वे भवंति मास मानसः ॥

अमायां पतितश्चन्द्र औषधिषु न संशयः॥२१॥

अत ओषध यश्छेद्या नरेण मैव निश्चितं ॥

अमायां चन्द्र संयोग युक्ताः सुख परायणाः ॥२२॥

અર્થ:—ત્યાર પછી સર્વ દેવતાઓ માસ પર્યંત તુમીદાયકપણાથી તે અમૃતપાન વડે તુમિ સુકૃત થાય છે. તે અમાવાસ્યાના દિવસે ચંદ્ર ઔષધીમાં પતિત થાય એટલે પોતાની કળા સાથે તે ચંદ્રામૃત ઔષધીમાં રહે છે. એમ કહેવાનો મર્મ છે એમાં શંકય નથી. એટલાજ માટે અમાવાસ્યાને રાજ ઔષધીનું છેદન કરવું નહિ કેમકે તે દિવસે ચંદ્રમાનો ઔષધી સાથેના સંયોગ છે. એમ વેદાદિના નિશ્ચય છે. આષધીના પતિ ચંદ્ર હોવાથી તેના પતિના સાથેના સંયોગમાં તેને છેદવાને મના કરવામાં આવી છે. કેમકે તે પોતાના પતિ સાથે સુખપરાયણ છે. તેજ સંવત્સર-પ્રભવપતિ છે. સોળ કળા સંપૂર્ણ તે રાત્રી છે. એજ પંદર કલા નિશ્ચય સાથે સોળમી કળા તે રાત્રી છે વિગેરે બ્રહ્મહારણ્યમાં વિશેષ વિવેચનની શ્રુતિ છે તે ઝેઠ લેવી.

अतश्चन्द्र भवं सर्वं ममृतं देवभूमिषु ॥

चान्द्रः स्वर्ग इति प्रोक्त स्तेनैर्बे वेदवादिभिः ॥२३॥

देवानां विविधानां स कर्मकृत्वा सकामकं ॥

कर्माग देव मभ्यर्च्य गच्छे समर्प्य तत्क्रियां ॥२४॥

तत्तुल्लोकं सुखं भुक्त्वा नाना भोग समन्वितम् ॥

भोगान्ते पुनरे वासौ मेघ मंडल मोभवेत् ॥२५॥

અર્થ:—એવાજ માટે (સ્વર્ગ) દેવભૂમિમાં નાના પ્રકારના દેવાને નૃસિ આપનાર અમૃત છે. ત ચન્દ્રથી ઉત્પન્ન થયેલું બાણું. તેજ હેતુ વડે વેદના બાણવાવાશા જનો ચન્દ્રને સ્વર્ગ કહે છે. હવે નાના નાના પ્રકારના સ્વર્ગના વિવેકને કહે છે. તેવા પુરુષો વિવિધ પ્રકારના દેવાનાં સત્કર્મો સકામવાસના યુક્ત એટલે આલૈક પરલૈકની ભોગવાસના યુક્ત થઇને કરે છે, અને કર્મીજ દેવતાનું પૂજન અર્ચન કરે છે. તેથી તે ક્રિયા કર્મો તે તે દેવાને સમર્પણ થાય છે—તેથી તે તે દેવતા લોકોને દેહાન્તે પામે છે—હવે સ્વર્ગથી પતન કેવી રીતે થાય છે તેને કહે છે—એ પ્રમાણે ભોગવાસનાયુક્ત ભુદા ભુદા સ્વર્ગના દેવાની આરાધનાથી તે તે લોકના મુખની પ્રાપ્તિ માટે કર્મ કરી, તત્ ભોગ ભોગવી યાને સ્વર્ગાદિક પર્યંતના ભોગો ભોગવી લે છે. કેમકે ત્યાં દેહ દુઃખનો અભાવ છે—તે ભોગોને ભોગવી અતે સ્વકૃત કર્મ ફક્તી સમાપ્તિમાં આ પુરુષ પુનઃ મૃત્યુલોક

પતનના અર્થે મેઘમંડળમાં ગમન કરે છે. આ સતકર્મના આપ્તારે છે-તે શ્રુતિને કહે છે: અસૌ વૈ લોકોમિર્ગૌતમ તસ્યાદિત્યદ્વ સમિદ્રમયો ધુમો હરર્ષિર્દિશોંગારા અવાં તર્દિશો વિત્કુલિંગાઃ સ્વસ્મિન્ને તસ્મિન્નૈવૈ દેવાઃ મદ્ધાં જુહ્વતીતિ ॥ શ્રુતેઃ ॥ ૧૫: ૬-૨-૮ સતકર્મમાં મુશ્રદ્ધા તે મુખ્યજ છે, શ્રદ્ધામુક્તા પંચાથીજ સતકર્મ થાય છે. તે સતકર્મ પડે જુહ્વાનુદા દેવોરૂપ સોમ રાજા થાય છે. કર્મ કરવાથી તે પુરૂષ દેહાન્તે દેવરૂપ થાય છે. એવો શ્રુતિનો અર્થ છે-હવે મેઘમંડળમાં જાય છે તેના અર્થને કહે છે.

તત્ર જલ મયો મૂત્વા પતેદ્વૃષ્ટયા સમૂમિષૂ ॥

તત્ર ઓષધિ ગામૂત્વા મહેદક્ષમયસ્તતઃ ॥૨૬॥

અર્થ:—તે મેઘમંડળમાં જળમય થઇને તે જવાના પુરૂષ વૃષ્ટિરૂપે પૃથ્વીમાં પડે છે. ત્યાં જુહ્વારૂપકના અધ્યાય. ૬ ના બ્રાહ્મણ ૨ જામાં ૧૦ માં મંત્ર છે. તે જોઇ લેવો જોઇએ. પરજન્યા વા અગ્નિ ગૌતમ । તે સોમરૂપ દેવ થઇને પતન કાળમાં તે જળરૂપ થઇ ચર્ગના અધિષ્ઠ દેવોના આધિનપણાએ તે લોકમાં નિવાસ કરી અંતે જળરૂપે ઔપધીમાં જાય છે ત્યાંથી અક્ષમય થાય છે. અહીંયા બ્રહ્મારૂપની અધ્યાય. ૬ ના બ્રાહ્મણ ૨ જાની ૧૧ માં મંત્રની શ્રુતિ પણ જાણવી જોઇએ કે અયં વૈ લોકોમિર્ગૌતમ તસ્ય પૃથિવ્યેવ ॥ આ શ્રુતિમાં ભૂલૌક અગ્નિ છે. પૃથ્વીના અભિમાની દેવ તેની સમિધ છે. અગ્નિ ધુમાડો છે રાત્રીજવાળા છે. ચન્દ્રમા અંગારા છે. નક્ષત્રો તણુખા છે. અગ્નિમાં દેવો વૃષ્ટિ હોમે છે તે આહુતીથી અન્ન થાય છે.

તતો વીર્યં સમાશ્રિત્ય ગચ્છેત્સ જઠરે સ્થિયઃ ।

તત્ર તત્વાનિતં દક્ષ આવિશંતિ ન સંશયા ॥૨૭॥

અર્થ:—તે અન્નથીજ વિર્ય થાય છે. તેનો આશ્રય કરીને તે પુરૂષ સ્ત્રીના જઠરમાં જાય છે. અહિંયાં બ્રહ્મારૂપકની શ્રુતિ અધ્યાય ૬-૨-૧૨ માં પુરુષો વા અમિર્ગૌતમ इति ॥ તેનો અર્થ એવો છે કે પુરૂષ તે અગ્નિ છે. વ્યાસપણું તે સમિધ છે. પ્રાણુ ધુમાડો છે. વાણી જવાળા છે. નેત્ર અંગારા છે. કાન તણુખા છે. તે આ અગ્નિમાં દેવો અન્ન હોમે છે તે આહુતથી વિર્ય ઉપજે છે. તે વિર્ય તે સ્ત્રીના જઠરમાં સ્ત્રીના રક્તની સાથે મીશ્રીત થતાં તે પુરૂષજ પ્રવેશ પામે છે.

ક્ષેપણઃ સંસ્થિત સ્તત્ર તત્ત્વૈઃ ક્ષેપેવિનિર્મયે ।

વિર્ષિતસ્ય મધ્વક્યામિ ગર્ભોપનિષદિ મર્વ ॥૨૮॥

તત્રૈક દિવસે નૈવ સ્ત્રી વીર્યં રક્ત સંશિતે ।

તસ્મિન્સંશિકર્વં કૃત્વા તદ્વાકારો મહેનરઃ ॥૨૯॥

તત સિ દિવસૈઃ સોપિ કેન રૂપો ભવેન્નરઃ ।
 જુદ્જુદઃ પંચદિવસૈઃ પેત્રી સપ્તદિનેસ્તયાં ॥૩૦॥
 તત અતુર્દશૈઃ સોપિ દિવસૈઃ કુલ્લતાંગતઃ ।
 પંચવિંશતિભિસ્તત્ર માંસરૂપો ભવેત્સ્વયં ॥૩૧॥
 માસેન કઠિનત્વં સ પ્રગચ્છેત્તત્ર સંસ્થિતઃ ।
 દિમાસાભ્યાં શિરોયુક્તો ભવેત્તત્ર પ્રજાપતે ॥૩૨॥
 ત્રિમાસૈઃ કંઠ સંયુક્ત અતુર્માસૈસ્ત્વચાયુતઃ ।
 પંચમાસૈર્ભવેજ્જંતુરિન્દ્રિયૈઃ સંયુતઃ ક્રમાત્ ॥૩૩॥
 અવયવાદિ સંયુક્તોર્નૈસ્વ રોમ સમાન્વિતઃ ।
 ભવેન્મુલેન સંયુક્તો માસૈઃ षઢ્ભિર્ન સંઘયઃ ॥૩૪॥

અર્થઃ—હવે દેહોત્પત્તિના કારણને કહે છે. તે વીર્ય-રક્ત(સ્રીનું વિર્ય) સાથે સમિશ્રીત થતાં તે નર વિર્યમાં ક્ષેત્રજ એટલે જીવાત્માનો અંશ સ્થિત થાય છે કેમકે દેહમાં સ્થિત અવાપણાનું જ્ઞાન છે. તે પ્રમાણે તે શરીર પાપ પુણ્ય કર્મથી જીવન્ન થાય છે તે ક્ષેત્રજ-તત્ત્વોરૂપ સંકોચ વિકાશ વૃત્તિરૂપ થાય છે તે ક્ષેત્રજ જે જીવાત્મા તે અણુસ્વરૂપે અવયવી છે એમ જાણવું પોતાની માયાવટે અવયવરૂપ કર્મથી જીવન્ન થનાર દેહનો સ્વરૂપ વિહારીપણાથી તેજ જીવાત્મા છે. દેહના નિર્માણને માટે ગર્ભોપનિષદમાં નિચે પ્રમાણે કહેલું છે તે તમને કહું છું. તે વર્ચાત્મક દેહમાં કોઈ એક દિવસે રક્તમિશ્રિત રક્તના આઘ્રવવટે તે પુરૂષ વીર્ય સંમિલન થવા રૂપે તદાકારરૂપ થાય છે. તે પછી તે વિર્ય ત્રણ દિવસે ફેનરૂપ થાય છે. પાંચ દિવસે બુદ્ધિબદાકાર થાય છે ત્યારપછી સાત દિવસે પેશીરૂપ થાય છે. ત્યારબાદ ચૌદ દિવસે કુલે છે. (પેશી પ્રકુલ થાય છે.) પચીસ દિવસે માંસરૂપ થાય છે. એક માસે તે પુરૂષ કઠીણતાને પામે છે. કઠીણ માંસાત્મક થાય છે. હે પ્રજાપતે !!! જે માસે માથાના ભાગ અંધાય છે. તે પછી તે પુરૂષ ત્રણ માસે કંઠયુક્ત થાય છે. ચાર માસે ચામડીયુક્ત થાય છે. એવા જંતુઓ એમ નાના પ્રકારની યોનીમાં પાંચ માસે પૂર્વ પશ્ચિમ કર્મથી ઈન્દ્રિય સંયુત થાય છે ત્યારપછી છ માસે નાના પ્રકારના અવયવો ઉદર, હૃદય હાડકાં, સંયુક્ત, નળદામ સમન્વિત તથા મુખસંયુક્ત અનુક્રમથી અંધાય છે.

તત ઇન્દ્રિય સંયુતં જ્ઞાનં ભવેત્ ક્રમેણૈવ ।
 પળ્માસૈઃ પરિપૂર્ણશ્ચાકૃતિઃ પૂર્ણાભવેત્પુરા ॥૩૫॥
 પૂર્વ કર્માનુસારેણ યાદૃચ્છીયોનિ રાખવેત્ ।
 તાદૃશાકૃતિ સંયુક્ત ઇન્દ્રિયૈશ્ચ સમાન્વિતઃ ॥૩૬॥

સમમાસૈર્ભવેજંતુચેતનયા સમન્વિતઃ ।

ઉદરે પ્રચરેત્સોપિ માતુર્દુઃસ્વ સમન્વિતઃ ॥૩૭॥

અવકાશવિહીનઃ સ પીડિતો જંતુભિઃ સદા ।

મુચ્છીગચ્છેત્પુનઃ સંજ્ઞાં કોમલોત્તીવ માનવઃ ॥૩૮॥

અર્થઃ—એ પ્રમાણે છ માસ થતાં સંપૂર્ણ આકૃતિ ઇન્દ્રિયો સંભૂતજ્ઞાન પ્રથક્ પ્રથક્ અનુક્રમથી થાય છે. હવેનાના નાના પ્રકારની યોનીમાં ઊત્પન્ન થયેલા જીવાત્માઓનું તાદૃશપણું વર્ણવે છે. પૂર્વજન્મનાં કરેલાં કર્મોનાં અનુસારે અનુસરતા છતાં તે પુરૂષ જેવીરીતે પશુ આદિક યોનીને પ્રાપ્ત થાય છે. તે પશુ તાદૃશી આકૃતિ સંયુક્ત ઇન્દ્રિયાદિ સમન્વિત થાય છે—તેમજ જેવી યોનીમાં જ્યાં તેવી તાદૃશ કાલ માનવડે ગર્ભવાસના યોગને ધારણ કરે છે, જેમ મનુષ્યને માટે દશમાસ ગર્ભવાસ દીવસ માસ આદિ માનપૂર્વક અવયવાદિ પ્રાદુર્ભૂત થાય છે, ત્યારપછી સમમાસે ચેતન સમન્વીત તે પુરૂષ ચેતનરૂપ થાય છે. અને ચેતન થવાપણુવડે તે ગર્ભવાસના દુઃખ સંયુક્ત ચેતાના માતાના ઉદરમાં હાલેચાલે છે અને નિગમમાર્ગને બાંધે છે. વાયુ આદિકની રૂઢ ગતીપણાથી તે બગૃત રહે છે. હવે ઉદરમાં જગાના સંકોચપૂર્વક અવકાશ હીનતાવડે સંકિર્ણ સ્થાનદુઃખયુક્ત તે પ્રાણી માતાના ઉદરમાં નાના પ્રકારના અન્ય ક્રમીરૂપ જીવોના ડંશથી પીડિત થાય છે. વળી માતાએ ખાધેલા તીખા, ખારા, માળા, કડવા, ગળ્યા, આદિ અન્નના દોષોથી પીડા પામતો સ્તનમાં દુઃખયુક્ત મૂર્છાને પામે છે—કારણકે પુનઃ અતી કોમલ દેહધારક માનવ સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત થાય છે.

અષ્ટમાસૈ સ્તતસ્તત્ર બુદ્ધિ યુક્તો ભવેન્નરઃ ।

સાંખ્ય યોગપરો ભૂત્વા ધ્યાયેદ્બ્રહ્મ સનાતનં ॥૩૯॥

અતિ સંકોચ ભાવેન પીડિતો જંતુ ભિઃ સ્તથા ।

માતૃર્ભક્ષ્યાન્ન દોષૈઃ સ વેદના સંયુતો ભવેત્ ॥૪૦॥

ગર્ભદુઃસ્વં સ વિજ્ઞાય તન્નિટ્યર્થ માદરાત્ ।

સાંખ્ય યોગ પરોભૂત્વા મજેત્તં ગણનાયકં ॥૪૧॥

તતસ્તત્ર ભવેત્તસ્ય જ્ઞાનં પરમ સૌલ્યદં ।

તેનાનંત મવાનાં સ દૃષ્ટ્વા દુઃસ્વં નિવૃત્તિગઃ ॥૪૨॥

અનન્ય મનસાદેવં સ્તુયાત્સ્તોત્રૈ મહામતિઃ ।

ગર્ભવાસ પ્રજ્ઞાત્યર્થં બ્રહ્મભૂયાર્થ માદરાત્ ॥૪૩॥

અર્થઃ—ત્યાર પછી અષ્ટ માસના ગર્ભ રૂપ તે નર બુદ્ધિ જ્ઞાન એટલે સાંખ્યયોગાત્મક ચેતના સહિત થાય છે કેમકે સાતમા માસે ચેતન થયેલો છે. તે સાંખ્યયોગથી પરે શ્રેષ્ઠ સાંખ્ય માયા વિકાર હીનાત્મ જ્ઞાન રૂપ યોગે કે જે

આથા વિહારબેદ આત્મા અલોહાત્મક પ્રજ્ઞમાં લય લય છે તેથી તે શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપ યોગને ધારણ કરતો સનાતન સાંખ્યયોગ અલોહાત્મક સાક્ષાત્ પ્રજ્ઞનું ધ્યાન કરે છે. આતિ સક્રોધ ભાવની પીડાથી પીડાતો માતાના ભક્ષાન્નથી દોષીત થતો તે વેદના સંયુક્ત રહે છે. ત્યાર પછી તે પુરૂષ ગર્ભના દુઃખને જ્ઞાન વડે ભણીને હવે પુનઃ ગર્ભવાસ ન આવે એટલે સાંખ્યયોગ પર પોતાની નિવૃત્તિને માટે સાક્ષાત્ પ્રજ્ઞમાં પ્રિતીસહીત તે ગર્ભવાસ નાશક ગણુનાયકને જોઈભાળી તેને ભજે છે. પરમાત્મા ગણુનાયકના દર્શનથી માતાના ઉદરમાં રહેતો છતાં પરમસુખદ એવું ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન કાળનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. તે જ્ઞાન વડે અનંત જન્મોના દુઃખમાં કોઈ પણ જન્મમાં સુખ થાય તેમ ઈચ્છે છે. પ્રજ્ઞજ છે છતાં આથા વિહારથી દુઃખયુક્ત થાય છે. એમ દુઃખને જોઈ તે પુરૂષ નિવૃત્તિ પરાયણ પાંચ પ્રકારના ચિત્તહીનપણાએ પ્રજ્ઞ ધ્યાન પરાયણતા સેવે છે. એમ અનન્ય મન વડે તે દેવાધિ દેવ એવા ગણુનાયકની સ્તુતિ સ્તોત્ર કરે છે અને ગર્ભવાસ પુનઃ ન આવે તેમ શાન્તિને અર્થે અથવા પ્રજ્ઞભૂય પદની પ્રાપ્તિને અર્થે પણ પ્રભુની સ્તુતિ કરે છે.

|| ગર્ભ ઉવાચ || નમસ્તે ગણનાથાય બ્રહ્મણે બ્રહ્મરુપિણે ।

અનાથાનાં પ્રણાયાય વિગ્રેશાય નમોનમઃ ॥૪૪॥

જ્યેષ્ઠરાજાય દેવાય દેવદેવેશ મૂર્ત્યે ।

અનાદયે પરેશાય ચાદિ પૂજ્યાયતે નમઃ ॥૪૫॥

સર્વ પૂજ્યાય સર્વેષાં સર્વ રૂપાયતે નમઃ ।

સર્વાદયે પરંબ્રહ્મન્સર્વેશાય નમોનમઃ ॥૪૬॥

ગજાકાર સ્વરૂપાય ગજાકાર મયાપતે ।

ગજમસ્તક ધારાય ગજેશાય નમોનમઃ ॥૪૭॥

આદિ મધ્યાન્ત ભાવાય સ્વાનંદપતયે નમઃ ।

આદિ મધ્યાન્તહીનાય ત્વાદિ મધ્યાન્હ ગાયતે ॥૪૮॥

અર્થઃ—હવે ગર્ભકૃત સ્તુતિ કહેવાય છે. મનુષ્યાદીને લઈને મનુષ્યગણુ દેવગણુ, પક્ષીગણુ, ગંધર્વગણુ, યક્ષગણુ, કિન્નરગણુ, પાષાણુગણુ, વૃક્ષગણુ, કીટગણુ, પતંગગણુ, અસતગણુ, સતગણુ, સમગણુ, નેતિગણુ, પ્રકૃતિગણુ ઇત્યાદિ અનેક સમૂહ વાચક જે ગણ થી લગાયત પ્રજ્ઞગણુ પર્યંત જે સમૂહ સ્વરૂપગણુ છે તેના નાયક—નાથ સ્વરૂપે તે પ્રભુને નમસ્કાર છે. પ્રજ્ઞમાં યોગાત્મકપણુ વડે જે પ્રજ્ઞરૂપ તત્ત્વમસ્થાત્મક મહાવ.કથની આકૃત ધારણ કરનાર તથા જન્મ મહ્યાદિ દુઃખયુક્ત એવા અનાથ જીવાત્માના ગર્ભ દુઃખોને નાશ કરનાર જે નાથ તારનાર તેવા વિધ્નેશાયને નમસ્કાર છે. કાલરૂપ વિધ્નને નાશ કરનારા અથવા જેનો કોઈ નાથ કરનાર નથી. એવા સ્કંધપુરાણમાં વિશ્વચરિત્ર ખંડમાં

સ્કષ્પે વર્ણવેલા વિગ્નના ઉપર સ્વાધિન સત્તાધારકપણાથી જે ઇન્દ્ર છે-કે જે કાળના ભયનો નાશ કરનાર છે. એવા વાગ્દેશાયને બાણવાનો ભાવ છે-વળી જેઠરાભય એટલે માતા પિતા જેને નથી. અથવા સવેના માતા પિતા સ્વરૂપે સર્વત્ર દિવ્ય ભાવ ધારણ કરવાપણાથી જેને માથે અન્ય કોઈ જ્યેષ્ઠ એટલે વડીલ નથી એવા શિવાદિ દેવોના હૃદયના અભેદ આત્મારૂપે તાદૃશ મૂર્તિરૂપે રહેલા એવા. આદી એટલે જેના આદિ એટલે પ્રથમમાં અન્ય કોઈ નથી એવા સ્વયંભ્યોતિ સ્વરૂપ કે જે સર્વના આદિ સ્વરૂપ છે એવા અથવા સર્વથી શ્રેષ્ઠ એવા જે પ્રાણભો છે. તેના પણ પ્રજા સ્વરૂપ એવા પરેશાય. તથા સર્વના આદિ પૂજનના અધિકારી કે જેથી આદિ અન્ય નથી એવા દેવાધિદેવને મારા નમસ્કાર છે-તથા સર્વેશ્વરના દાતા અથવા સ્વસ્વ ઐશ્વર્યના દાતાપણાથી સર્વ પૂજ્ય સ્વરૂપ કે જેમનું પ્રથમ પૂજન શિવ વપ્સુવાદિકોએ પણ અનેક કાર્ય-રંભમાં કરેલું છે. એવા કે અન્યના શ્રેષ્ઠપણોને જેમાં અભાવ છે-એવા સર્વપૂજ્ય ગણેશને નમસ્કાર છે. ત્યાં પ્રશ્ન છે કે મયુરેશવતારે પોતાના હાથે શ્રી ગણેશજીએ માતા પિતારૂપ શિવ પાર્વતિનું પૂજન કરેલું છે-ત્યાં સર્વ પૂજ્યભાવ શિવનો છે. એમ કેમ નહિ ? ? તેનો પ્રત્યુત્તર સમજવો કે. શિવ પાર્વતીએ જ્યારે ઈંકાર સ્વરૂપ પરબ્રહ્મ ચિંતામણી પ્રભુની ઉપાસના કરી તપ ક્રીડું ત્યારે તપવડે સંતુષ્ટ થયેલા એવા જે બ્રહ્મણરૂપિત નામક ગણપતિ જે શિવ પાર્વતીના ઇંદ્ર મહા ગણપાત ઈંકારની આકૃતિસ્વરૂપ છે તે પ્રસન્ન થયા. પ્રભુની સુંદરતાથી પ્રસન્ન થઈ પાર્વતીજીએ “પુત્રરૂપ થાઓ” તો અમારાં દેભય કાર્યો સરશે-રામકૃષ્ણાદિવત્-મિથ્યામાયાત્મક પુત્રરૂપથી પુત્ર ભાવનાના મોહની પૂર્ણતા થશે-અને તેજ પુત્ર ભાવથી પોતાના બ્રહ્મ સ્વરૂપની સેવાવડે પ્રભુમય થવાશે. એવા ઉભય સંયોગમાં પોતે પ્રભુ છતાં પુત્રરૂપે શિવ પાર્વતીના હૃદય સ્થાનમાં નિવાસ કરી આવિર્ભૂત અવતાર ધારણ કર્યો. તેથી પુત્ર ભાવ ધર્મને અર્થે શિવ પાર્વતી એટલે માતાપિતાનું પૂજન કર્યું હોય તો પુત્ર ધર્મની મર્યાદા સાચવી. તે જનસમૂહના ધર્મ સંરક્ષણને માટેજ છે એમ બાણવું. એવા સર્વના હૃદયમાં રહેલા બુદ્ધિપતિ સર્વના આત્માસ્વરૂપ એવા તથા સર્વના આદિમાં પોતાના મહિમા વડે સ્થિત એવા સર્વે દેવ દેવતા મનુષ્યાદિને વરદાન આપવા યોગ્ય હે બ્રહ્મ હે પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મ !!! તમને નમસ્કાર છે. તેમજ ગજાકાર એટલે સગુણ બ્રહ્મ કે જે વિશ્વાત્મક પણાવડે સર્વ ચરાચર જગતમાં અવિનાશીરૂપ વસેલા છે-ગજાકાર એટલે પ્રણવાકાર તત્ત્વોમિતિ ધ્વનિરમૂત સર્વજાકારઃ આ શ્રુતિ સિદ્ધ પરમાત્મા એવા નરાકૃતિ ધારણ કરનાર એટલે કંઠના અધો ભાગમાં પ્રકટિમય સ્વરૂપે રહેલા એવા તેમ કંઠના ઉર્ધ્વ ભાગમાં ઈંકારાકૃતિ તે નિર્ગુણ સ્વરૂપે મસ્તક છે. એમ સગુણ અને નિર્ગુણના અભેદ સ્વરૂપે અથવા ઈંકારાકૃતિ તથા નરાકૃતિના અભેદ પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મ સ્વરૂપ એટલે સગુણ નિર્ગુણથી પણ

પરે એવા પરમાત્માને નમસ્કાર છે—એવા આદિ મધ્યાંત ભાવ સ્વરૂપે એટલે પ્રકૃતિ પુરૂષરૂપ કારણથી આદિ મધ્યાંત ભાવવાળા છે એવા સર્વત્ર સ્થિત થઈને રહેલા આવિર્ભૂતચમુદ્રચાદૌ પ્રકૃતેઃ પુરુષાત્પરમ્ । શ્રુતેઃ આશ્રતિના અર્થરૂપ સિદ્ધ એવા—અર્હિયાં વ્યાસનુ વેદાન્ત સૂત્ર છે કે—તત્તુ સમન્વયાદિતિ ॥ અર્હિયાંતત્ત્વશબ્દ વડે જગતની ઉત્પાત સ્થિતી અને લયના કારણરૂપ એવા પ્રકૃતિ પુરૂષ રૂપ જે પ્રજા તેને સમર્થ પ્રકૃતિ પુરૂષથી પરે એવા આદિ મધ્યાન્તહીન પરમપ્રજામાં વેદાન્તથી કરેલો છે. કે તે તેજ છે—જે પરમપ્રજા છે તેજ આ જગતના કારણ ભૂત છે—એવા સ્વાનંદપતિ એવા સ્વાનંદ રૂપ પ્રજ્ઞાનગરના પતિસ્વરૂપે જે આદિ મધ્ય અને અંત હીનપણાએ જે અયોગરૂપ તેજ આદિ મધ્યાન્તમાં પણ રહેલા એવા સ્વસંવેદ પરમાત્માને નમસ્કાર છે.

સિદ્ધિ બુદ્ધિ પ્રદાતે ચ સિદ્ધિ બુદ્ધિ વિહારિણે ।

સિદ્ધિ બુદ્ધિ મયાયૈવ બ્રહ્મેશાય નમોનમઃ ॥૪૭॥

શિવાય શક્તયે ચૈવ વિષ્ણવે માનુરુપિણે ।

માયિનાં માયયાનાથ મોહદાય નમોનમઃ ॥૫૦॥

કિંસ્તૌમિ ત્વાં ગણાધીશ યત્ર વેદાવયોપરે ।

યોગિનઃ શાન્તિ માપન્ના અતસ્ત્વાં પ્રણમામ્યહં ॥૫૧॥

રક્ષમાં ગર્ભદુઃસ્વાત્ત્વં ત્વામેવ શરણાગતં ।

જન્મ મૃત્યુ વિહીનં વૈ કુરુષ્વતે પદ મિયં ॥૫૨॥

एवं संस्तुत वं तं तं नव मासादनं तं ।

प्रसूति जो महाबायुर्बाहिः कुर्यान्नरक्षणात् ॥૫૩॥

અર્થઃ—હે પ્રભો !!! આ સર્વ જગત પ્રજા જીવાત્માના હૃદય દેશમાં સ્થિત એવા સ્વસ્ત્ર વિહાર જ્ઞાન આપનાર બુદ્ધિપતિ પણાથી—તેમ સ્વસ્ત્ર વિહાર ઐશ્વર્યના દાતા સ્વરૂપ એવા સિદ્ધિ એના પતિપણાથી સિદ્ધિબુદ્ધિના દાતા—સિદ્ધિ બુદ્ધિના વિહાર કરનારા સર્વ અખિલ પ્રજ્ઞાંકાત્મક અનંત જીવાત્મક સ્વરૂપે સર્વના હૃદયમાં બુદ્ધિના વિહારી સર્વને બુદ્ધિદાતા તેમ સર્વને લોગ મોક્ષપણાએ સિદ્ધિ આપનાર સિદ્ધિ વિહારી સિદ્ધિનાદાતા એવા સિદ્ધિ બુદ્ધિમય રૂપે જણાતા સિદ્ધિ બુદ્ધિના તાદાત્મ્ય નાના પ્રકારના પ્રજ્ઞામય જગત મય તદરૂપ ધારકપણાથી જે પરપ્રજા કે જે યાવત માયા આવરણના લય સ્થાન રૂપ છે. એવા બ્રહ્મણાં બ્રહ્મણસ્પતિ હૃતિ શ્રુતેઃ ॥ શ્રુતિ સિદ્ધ પ્રજ્ઞોના પણ પ્રજા સ્વરૂપે પતિ—એવા ગણેશને નમસ્કાર છે—પોતાના અંગઅંગી ભાવરૂપ પોતાની પ્રકૃતિમાં પોતાના અંશઅંશી ભાવરૂપે પદ કમવાર નામરૂપથી સમજાતા શિવ રૂપ—વિષ્ણુરૂપ—ભાનુરૂપ—શક્તિરૂપ, (તૃતીયાદરૂપ શિવ—સમપાદરૂપ વિષ્ણુ—સતપાદ

રૂપ-સૂર્ય અને અસત પાદરૂપ શક્તિ) અથવા તુર્યપાદ જ્ઞાન જાગૃતિ કાળમાં શિવરૂપ-સમષ્ટિ વ્યથિની સુષુપ્તિમાં વિષ્ણુરૂપે-સમષ્ટિ વ્યથિના સ્વપ્નમાં સૂર્યરૂપે અને સમષ્ટિ વ્યથિના જાગૃતમાં શક્તિરૂપે.) અથવા (તુર્યનેતિ સાક્ષી સ્વાધિનમાં શિવરૂપ-સમષ્ટિ વ્યથિના કારણશરીરમાં વિષ્ણુ કે જે આનંદરૂપ અવ્યાકૃત પ્રાસ નામ ધારક કહેવાય છે તે-સમષ્ટિવ્યથિના સૂક્ષ્મ શરીરમાં હિરણ્યગર્ભ અને તેજસ કહેવાય છે તે. તથા સમષ્ટિ વ્યથિના સ્થૂળ શરીરમાં વૈશ્વાનર અને વિશ્વ કહેવાય છે. તે) એવા સ્વ સ્વરૂપ સ્વયંજ્યોતિ એ સર્વ ગણના ઈશ્વર એવા સર્વ ગણના અધિષ્ઠાતા અધિષ્ઠાન સ્વરૂપ ત્રીકાલાત્મક જે ગણેશ તેજ સર્વના નાથરૂપે માયાના માયી સ્વરૂપથી માયાને નિરોધ કરવાવાળા-એકાગ્ર ચિત્તાત્મક જે માયા તેને મોહ કરવાવાળા-સ્વસ્વ માયા આવરણયુક્ત કર્તા એવા તે પરમાત્માને નમસ્કાર છે. હે ગણાધિશ !!! તમારી વેદશાસ્ત્રોએ કરેલી સ્તુતિ તેમ અપરચોગી એવા શિવાદિ શુકાદિએ સ્તુતિ કરીને શાંતિ લીધી છે કેમકે અપારગુણના જ્ઞાતા એવા પ્રભુના અલેહ સ્વરૂપથી તેઓ સદાએ જાગૃત અને શાન્તિ પામેલા છે-તેના આગળ હું શું સ્તુતિ કરવાનો હતો ?? કેમકે હું અદમ્યજીવ દેહ ધર્મને ધારણ કરવાવાળો છું તેથી તમને સંતુષ્ટ કરવા રૂપે અમારી સ્તુતિ છે. હે ગણાધિશ !!! હું તમારે શરણે આવેલો છું તેથી ગર્ભ સંબંધી દુઃખમાંથી મારું રક્ષણ કરો. માતાના ઉદરથી બહાર કાઢનાર હે પરમપદ પ્રિય પરમાત્મા !!! તમાજ મારું રક્ષણ કરો. તે પરમપદ પ્રિયપણાથી મને તમારા ચરણની ભક્તિ પ્રિય થાય તેમ કરો. અન્ય દેહોના અતે જન્મમૃત્યુ રહિત કરવાને આપજ સમર્થ છો. આ ગર્ભનું જ્ઞાન સર્વ નિષ્કલ છે. તેને માટે કંઈ છે કે-હ પ્રભો !!! આગર્ભાગાર કૃત એટલે માતાના ઉદરમાં કરેલી સ્તુતિ અને તમામ જ્ઞાન આદિ જે કંઈ તે સર્વ નિઃશ્કલ છે-કેમકે જન્મ ધારણ કર્યા પછી જે આ પ્રમાણે તમારા સ્વરૂપને જાણે અને ભક્તિ કરી. સ્વ સ્વરૂપ અવસ્થા ભોગવાય તો તો સત્ય છે-એટલે જન્મ થયા પછી સાધવાની જરૂર છે-કે જેથી પ્રક્ષીભૂતપણની પ્રાપ્તિ થાય. બાકી આ વખતનું આ જ્ઞાન કામનું નથી એ સમજી છું એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરતો નવ માસ અનંતર માહા વાયુના યોગે પ્રસુતિને પ્રાપ્ત થાય છે અને બાહ્ય આવે છે અને પ્રભુ તેનું રક્ષણ કરે છે.

વાયુના ચાલિતઃ સોપિ મુમૂર્ષુઃ દુઃસ્વ સંયુતઃ ।

સંકીર્ણીગઃ પતેજ્જંતુર્ધરણ્યાયોનિ માર્ગતઃ ॥૫૪॥

મવેત્સ સાવધાનોત્ર વિસ્મૃતો જ્ઞાનમુત્તમમ્ ।

વાલભાવધરઃ કુર્યાદ્રોદનં ધરણીતલે ॥૫૫॥

ફલહીનં મવેત્સર્વં ગર્ભાગાર કૃતં મહત્ ।

જ્ઞાનાદિક મતો શ્રમૌ સાષયેત્સર્વં યંજસા ॥૫૬॥

ન સાધિતં નરેણામ્ કર્મ ભૂયૌ પ્રજાયતે ।

જ્ઞાનાદિકં તદાસૌપિ ગર્ભજં દુઃખ મશ્રુતે ॥૫૭॥

एवं कृष्णागतियैव कथिता स विशेषतः ।

जन्म मृत्यु करी जंतोः सुख दुःख प्रदायिनी ॥५८॥

અર્થ:—એમ જન્મહાતા વાયુના સંસરણથી તે સુછાં પામતો દુઃખ કષ્ટરૂપે જીવાત્મા પૃથ્વી ઉપર ચોની માર્ગેથી પડે છે. પૃથ્વીમાં પડતોજ સુછિત થાય છે. તે અસુક કાળે સાવધાન થતો જે જ્ઞાન પ્રભુ ભક્તિના રૂપમાં તેના હૃદયમાં સમભવું હતું તે ઉત્તમ જ્ઞાન એકદમ વિસરી ગયો અને ધરણી તલમાં અવતાર પામી બાલ ભાવથી રેવા લાગ્યો. એમ ગર્ભાગારમાં કરેલી મહત્ત્વ સ્તુતિ અને જ્ઞાન તે સર્વ ફલહીન ગયું. કેમકે આ જન્મ ધારણ કર્યો પણ મોટી ઉમર થયે પ્રભુચરણની ભક્તિ ભુલી માયા માટે અજ્ઞાન આવરણના અહંકાર યુક્ત ભાવમાં લપટાઈ પડ્યો—એ પ્રમાણે આ કર્મ ભૂમિ ભારત ભૂમિમાં વર્ણાશ્રમ વૈદિક સનાતન ધર્મની વર્ણ વ્યવસ્થામાં જન્મ ધારણ કરીધો છતાં અત્રે આવી પ્રભુને સાધ્ય કર્યા નહીં. હે પ્રભુપતિ!!! અને જ્ઞાન પ્રાપ્તિ પણ કરી નહીં અને વારંવાર તેવીજ રીતે ગર્ભ સંબંધીના દુઃખમાં પુનઃ જન્મ ધારણ કરવાનો માર્ગ હાથ લીધો. એમ કૃષ્ણાગતિ વારંવાર જન્મ-મર્ણના કષ્ટને આપનારી સુખ દુઃખ પ્રદાયિની દ્વંદ્વ લોગદાયિની બંધ મોક્ષને બાણનારી ગતીને સેવતાં લોગવાસના હીન થતો નથી. સકામ કર્મ કરવાથીજ ભોગવાસના યુક્તપણું સંભવે છે અને તેથીજ જન્મ મૃત્યુપ્રદ કૃષ્ણાગતી વારંવાર પ્રાપ્ત થાય છે. આ પુરૂષ મધ્યસ્થ અવસ્થામાં છે. કેમકે વિકર્મથી પણ હીન છે તેમ અકર્મથી પણ હીન છે. અવિચાર્યામંતરે વર્તમાનાઃ ધૌરાઃ પંડિતં મન્યમાનાઃ દંદ્યમાનાઃ ॥ પરિચાન્તિ સર્વે અધૈવૈવનીયમાના યથાંધાઃ ॥ કઠવણિ શ્રુતેઃ ૨-૫-જે સંસારમાં આશક્તિ રાખનારા—સંસાર વાસનાયુક્ત સંસારના લોક માનને ઈચ્છનારા, સંસારના પુત્રધન વિગેરે મોહરૂપ કાર્યોમાં પ્રિતીવાળા અહંકારયુક્ત મમતાયુક્ત-લોભયુક્ત રહેનારા—સંકોડા બંધનથી પકડાયેલા ચોતાને ધીર, બુદ્ધિમાન અને શાસ્ત્રકુશળ પંડિત છીએ એમ માનનારા—એવા અવિવેકી જન્મ મૃત્યુ અને મહાન્ રોગોથી પીડા પામતા-કુટિલતાના પ્રપંચમાં સંબળનતા અને પરિપૂર્ણ સુખ માનનારા દક્ષિણાયનાદિ રૂપ અનેક માર્ગે વહન કરનારા જેમ આંધળાની સોખતે આવતા આંધળાઓ કંટક, પાષાણ, ખાડા આદિમાં પડનારા—સંસારની અવધીને ન જણાવનારા—અવિવેકી ગુરૂ બની બેઠેલાઓ અનેક રોગોથી પીડા પામવા રૂપ જન્મ મર્ણાદિ માહા સંસારના ખાડામાં પડે છે—એવી કૃષ્ણાગતી કહી બંધનું જ્ઞાન બંધનનેજ આપનાર છે, વળી અથ યજ્ઞેનદાનેન આ જુહ્વારણ્યની શ્રુતિ અધ્યાય ૬-૨ ના શ્લોક-

કેતુ બ્રાહ્મણમાં જણાવે છે કે હવે જેઓ યજ્ઞવલ્કે દાનવડે તપવડે પિતૃલોકાને પામે છે. તેનો પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ ધુમ (ધુમાડા) ને બળ છે. ધૂમથી રાત્રીમાં, રાત્રીમાંથી કૃષ્ણ પક્ષથી છ માસના દક્ષિણાયનમાં અને ત્યાંથી પિતૃલોકમાં બળ છે. પિતૃલોકથી ચન્દ્રને પાગીને સોમરાજ-તેનો લક્ષ કરે છે એટલે (એ પ્રકારે વિકર્માચરણવાળા જીવો જ્યારે ત્યારે નરકને ભોગવી ઉપરના અવતારો લે છે. એમ મનુષ્યો દુઃખ ભોગવે છે. શ્રી ગણેશ ગીતાનો દશમો અધ્યાય મનન કરવેલ) તે લોકમાં દેવો સેવા કરાવે છે તે ચન્દ્રલોકમાંથી આકાશ અને ત્યાંથી વાયુ, ત્યાંથી આગ-જળ અને પૃથ્વી, અન્ન, વિદ્યે અને પછી સ્ત્રી રૂપ અગ્નિમાં હોમાય છે એટલે જન્મ પામે છે. એમ વારંવાર જામણ કરે છે. જેઓ આ શુકલા કે કૃષ્ણા ગતીને બાજુતા નથી એવા વિકર્મિ પાપી, અધમાધમ જીવાત્માઓ ગાય, શ્રીડા, પતંગ, મચ્છર, સર્પ આદિ નાના પ્રકારની મહાન દુઃખી અને અધમ યોનીને પ્રાપ્ત થાય છે. તે સર્વ કર્માનુસારજ છે.

इदं गर्भं कृतं स्तोत्रं यः पठिष्यति मानवाः ।

स भुक्त्वा सकलान् भोगानंते स्वानंदं गो भवेत् ॥५९॥

न कदाचिद्भवेत्सोऽपि गर्भवासं प्रजापते ।

अतो विशेषतो जंतु निरंतरं मिदं जपेत् ॥६०॥

अधुना कथयिष्यामि त्वन्यमर्थं सुखप्रदं ।

शुक्रं कृष्णं गતિं संस्थं येन ज्ञાનં તયોર્ભવેત્ ॥६१॥

શુક્તિ મુક્તિ પ્રલોભાર્થં નરઃ કુર્યાન્નિરંતરમ્ ।

કર્મ સ્વધર્મ સંયુક્તો નાનાદૈવં મુયોગવિત્ ॥૬૨॥

ઉત્તરાયન ગે માનો દિવસે વા મૃતો ભવેત્ ।

સે ચામિ લોકમાસાદ્ય તપો યુક્તોભવેત્સદા ॥૬૩॥

અર્થઃ—હવે ગર્ભકૃત સ્તોત્રનો પાઠ કરનારા અથવા શ્રવણ કરનારાઓ ગર્ભયોગથી નિકળીને બાહ્યવચનો ત્યાગ કરી (યૌવન) કિશોરાવસ્થાએ આ પાઠ કરવાથી જન્મમર્ણુનો નાશ કરી શકે છે ભાક્તયુક્ત સ્વભાવ ધારણ કરતાં આ લોકમાં ગણેશ કૃપાએ સંસારના સકલલોગને ભોગવી, દેહાન્તે સ્વાનંદલોકને પામે છે એવો પુરૂષ કદાપી ગર્ભવાસમાં યુનઃ આવતો નથી, એટલાજ માટે દરેક જીવાત્મા ગર્ભકૃત સ્તુતિને નિરંતર જપે એવો આશય છે. હવે અન્ય માર્ગના અર્થ એટલે શુકલગતિના પ્રભાવને કહે છે—જેનું જ્ઞાન સુખદ છે. આ શુકલગતિને માર્ગે જવાથી મનુષ્ય જ્ઞાનવાન થાય છે. આગળ ભાક્તયોગના બાજુવાળા પ્રદ્યાભૂત પદના વિકાસી સંત જીવન્યુક્ત યોગીના મુખથી સાક્ષાત સંપૂર્ણ યોગનું શ્રવણ કરી શ્રવણમાત્રના આહારમ્થથી તેના અનુભવથી રહિત

જ્યારે પોતાને બાંહે છે. અને માને છે કે જેમતેમ યોગવિચાર યુક્ત એવા જ્ઞાન યોગના અલેહ અનુભવથીજ મોક્ષની પ્રાપ્તિ છે. તથાપિ યોગ રૂપીયુક્ત છે. તે માને છે કે-પોતાના વર્ણાશ્રમને વિષે દેશકાલ નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થતાં કર્મ આવશ્યક છે, તેથી નાના પ્રકારના દેવોની ભક્તિ પરાયણપણું સંભવે છે. એમ લોગ અને મોક્ષના લોભે એટલે ભૂક્તિ-મુક્તિની પ્રાપ્તિને અર્થે નિરંતર સનાતન વૈદિક માર્ગાનુસાર સત્વગુણ મર્યાદાપૂર્વકનાં સત્કર્મોનું આચરણ કરે છે. એવા સત્કર્મ યુક્ત રહેનારા પુરૂષો ઉત્તરાયણ સૂર્યના છ માસમાં દીવસે-અથવા કઢી દક્ષિણાયનના ઉત્તરાયણના દિવસમાં મૃત્યુને પામે છે. ઉત્તરાયણના દીવસકાલમાં જો મરે તો અગ્નિલોકને પ્રાપ્ત થતાં તપયુક્ત થાય છે અને દક્ષિણાયનના દિવસકાળમાં મરે તો અગ્નિ જ્યોતિના સ્થાનમાં બંધ છે અને ઉત્તરાયણ આવતાં તે સત્કર્મના પ્રભાવથી અગ્નિલોકમાં બંધ છે અને તે પછી તે સદાએ તપયુક્ત રહે છે પણ વિપરીત ગતી થતી નથી.

તત્ર મોગેષ્ઠુ તાં જ્વાલ્ય ગચ્છેચ્છર્ત્તિ મહામતિઃ ।

તત્રાભિમાન્ મુત્સૃજ્ય ગચ્છેદ્દિવં દિવાકરં ॥૬૪॥

અતિ ધ્યાનેન સંયુક્ત સ્તત્રાત્માનં સર્ચિતયેત્ ।

અંતરાત્મન મુત્સૃજ્ય ગચ્છેદ્વિકુંઠ મેવચ ॥૬૫॥

તત્રાનંદં પરિત્યજ્ય શિવં ગચ્છેન્ન સંશયઃ ।

તત્ર સાક્ષિત્વ મુત્સૃજ્ય ગચ્છેત્સ્વાનંદ મંજસા ॥૬૬॥

તત્ર ગણેશ્વરં દૃષ્ટ્વા બ્રહ્મીભૂતો નરો ભવેત્ ।

શુદ્ધ ગતિ પ્રભાવેણ કથિતં તે પ્રજાપતે ॥૬૭॥

યદા દક્ષિણ ગે માનો રાત્રૌ વા સમૂતો ભવેત્ ।

શુક્તિ મુક્તિ પરઃ સોપિ ગચ્છેત્સ્વર્ગં તતો નરઃ ॥૬૮॥

અર્થઃ—એમ અગ્નિલોકરૂપ અગ્નિની ઉપાસના (અગ્નિહોત્રનો યોગ) કરતો નિઃકામ તપના સામર્થ્ય વડે લોગ મોક્ષની અપેક્ષાપૂર્વક અગ્નિહોત્રાદિક કર્મ આ કર્મભૂમિમાં ફલહાતા થાય છે, તેથી કદાપિ ફલના લોગને ઇચ્છતો છતાં પણ મોક્ષની રૂચીનો ત્યાગ ન થવાથી મોક્ષ તરફ સત્કર્મના પ્રદ્યોત્પન્ન ભાવ સદાએ કાયમજ રહે છે. તેમ કરતાં અગ્નિની ઉપાસનાના તપપુણ્ય યોગ બલથી આગળ વધે છે. ત્યાં પ્રશ્ન છે કે સ્વર્ગમાં કરેલાં કર્મ નિઃફલ છે. ત્યારે લોગવાસના કેવી રીતે થાય છે ? કેમકે ત્યાં કર્મભૂમિ નથી તેથી કર્મના અભાવ છે—તેના પ્રત્યુત્તર બાણવો કે તે પુરૂષ દેવ દેહધરી પછી કર્મભૂમિમાં આવીને પુનઃ તપ કરે છે તેના ફલને આપનાર ઇન્દ્રાદિદેવ કૃતકર્મવત્ કરેલી તપશ્ચર્યા કર્મભૂમિમાં ફળ આપનાર છે. એમ બાણવું. આ અગ્નિની ઉપાસનાના તપપુણ્ય

બલથી શુક્લગતિ યુક્ત તે જીવાત્મા પુરૂષ ઉપાસના શ્રેણીના પ્રથમ ક્રમપૂર્વક શક્તિ-બ્રહ્મશક્તિનો ઉપાસક થાય છે. એવો યોગરૂપી યુક્તપણાનો મહાભતિ પુરૂષ જિતરાયણ અને દીવસમાં મરે શુક્લાગતિને પામે. ત્યાં શક્તિબ્રહ્મની ઉપાસના બલથી શક્તિ લોકાભિમાનરૂપ પોતાના કૃત્યના અભિમાનથી પોતાની દેહાકૃતિ રૂપના મોહના ભરેલા અહંકારનો ત્યાગ કરીને તે જીવાત્મા સૂર્યનારાયણ દેવને પામે છે. આ શક્તિ સૂર્ય-વિષ્ણુ અને શિવલોકમાં સત્ કર્મકૃત પુરૂષ તે ઈશ્વર લોકપણાના સામર્થ્યથી હમેશાં કર્મ સફલતા મેળવે છે. પાપાચરણ કરવાથી શિવાદી વા મુનીઆ પડીને મનુષ્યપણાને પામે છે-કેમકે સ્વર્ગથી પડવા પણાવડે પુનઃ મનુષ્યદેહની પ્રાપ્તિ છે. આગળ અતિ ધ્યાનપૂર્વક સૂર્ય-બ્રહ્મની ઉપાસના કરવાથી ચિદાત્માનું ચિતવન કરતો સૌરલોકને પામે છે. શક્તિ તે પ્રકૃતિરૂપ છે. અને તેનો પુરૂષ ચિદાત્મા તે સૂર્ય છે. પ્રકૃતિની ઉપાસનાના બળથી પુરૂષ પણાને પામે છે. શક્તિની ઉપાસનાના પુણ્યબળથી સૂર્યની ઉપાસનાનો પ્રેમ લાગે છે અને સૂર્યની ઉપાસના દ્વંદ્વરહિત કરવામાં આવે તો પ્રકૃતિના ભોક્તા તરીકેનો જે અંતરાત્મા ભોક્તા ભાવનો ત્યાગ કરી અંતે વૈકુંઠલોકને પામે છે. અત્યારે વિષ્ણુની સનાતની સત્કર્મ યુક્ત ઉપાસના કરનાર ગતજન્મમાં સૂર્ય શક્તિની ઉપાસનાના બળથીજ આવેલા છે એમ જાણે. ત્યાં વૈકુંઠલોકના આનંદનો પરિત્યાગ કરી, એટલે આનંદની વાસનાનો પરિત્યાગ કરતો વૈકુંઠનો લય કરી શિવલોકમાં જાય છે અને શિવોપાસના કરે છે-એટલે અત્યારે જે શિવ-બ્રહ્મની સનાતનધર્મ મર્યાદાપૂર્વક ઉપાસના કરે છે-તે નીચેની ત્રણે ઉપાસનાના શુદ્ધ બળથીજ આવેલા છે એમ જાણે, એટલે સનાતનધર્મ મર્યાદાપૂર્વક અનિ-દીત અલેદ ઉપાસનાના યોગે આ શુક્લાગતી જાણવી. એમ શુક્લાગતીના યોગ સામર્થ્ય બળથી તે શિવબ્રહ્મના ધ્યાન સમાધિયોગે શિવના સાક્ષી સ્વરૂપના નિશ્ચયને અનુભવે છે અને જગતવાસનાનો પરિત્યાગ કરે છે તેથી અંતે શિવલોક જે કેલાસ તે પ્રાકૃત પ્રલયમાં લય જતો હોવાથી તેનો પરિત્યાગ કરી સ્વસ્વરૂપના સાક્ષાત્કારરૂપ સ્વાનંદનામાં ગણેશ લોકને પામે છે. એટલે શિવ સાક્ષી સ્વરૂપની ભક્તિ કરનાર અને સાક્ષી સ્વરૂપ સ્થિત રહેનાર અંતે પૂર્ણ ઝંકારસ્વરૂપ ગણેશની ઉપાસના કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ગણેશની ઉપાસનાથીજ જીવ-મુક્તતા પ્રાપ્તિજીવતા અને પૂર્ણયોગ બ્રહ્મસ્વરૂપના નિશ્ચયને માટે સ્વસંવેદ પરસંવેદસ્વરૂપે સંપ્રજ્ઞાત અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિને પ્રાપ્ત થઈ યોગ અને અયોગના અનુભવમાં કેવલ્યશાન્તિને પામે છે, એટલે સાક્ષાત્ વ્રજસંવેદ વ્રજેવ મવતિ આ શ્રુતિના નિશ્ચય સ્વરૂપે ગણેશરનાં દર્શન કરતો ગણેશસ્વરૂપે સ્થિત રહે છે. અર્થમાં પ્રજ્ઞ છે કે મુક્તિની રૂપીયુક્ત પુરૂષ ચૈતન્ય તુષ્ટ સાક્ષીસ્વરૂપની જાગૃતિથી મોક્ષને પામે છે. એમ વર્ણવ્યા પછી હમણાં આ ભક્તિ પ્રવાહયોગે કેવીરીતે સ્વાનંદને પામે છે? કે જે સ્વાનંદ પ્રાપ્તિ તે પ્રાપ્તિપણાને આપનારી છે.

હવે ઉત્તર કહે છે કે યોગાનુભવ હીનપણુ પૂર્ણયોગજ્ઞ પણાના યોગે ભક્તિ પ્રવાહથી મોક્ષની રૂપીપૂર્વક તે સ્વાનંદ પ્રાપ્તિભૂતતાને પામે છે—જ્યારે ત્રીશુભ ત્રિપાદસ્થાન બંધન અને દુઃખરૂપ છે, એમ જાણનાર તે મુશુભ છે—તે ગણેશ કે જે પંચમપાદ તુર્યાતીત છે તે તુર્યમાં ચૈતન્યાત્મક હોવાથી પ્રાપ્તિભૂત છે. જે યોગીના બુદ્ધિસ્થ આત્માને જાણે તે મોક્ષસ્વરૂપ કહેવાય છે. અને બુદ્ધિ વિહારથી પરે કેવળ પૂર્ણયોગના અનુભવમાં બુદ્ધિવિહાર રહે નહિ. ત્યારે પંચમ તુર્યાતીત પ્રાપ્તિભૂતતા છે. એ પ્રમાણે શ્રી સ્વાનંદલોકમાં સ્વયં સ્વરૂપ ગણેશ્વરનાં દર્શન કરીને પૂર્ણયોગ સમાધિમાં સ્થિર થઈ તે નર પ્રલોકપના અંતમાં પ્રાપ્તિભૂતતાને પામે છે. હે હક્ષ પ્રબળપતિ !!! એ પ્રમાણે શુકલાગતીના પ્રભાવે યોગના માહાત્મ્ય સ્વરૂપ પ્રાપ્તિભૂતતાની પ્રાપ્તિ છે જોકે યોગવિત ન થાય તો સૌરલોક સુધી ઉતરી પુનઃ જન્મ ધારણ કરી કેવલ મોક્ષપરાયણતાએ ચૈતનાત્મક શુકલાગતિના કંમને અંતે પ્રાપ્તિભૂત થાય છે. કેમકે એકાત્મ ચૈતન્યનું પ્રાપ્તિ જાણવાપણું છે. કદાપિ આવો યોગવિત પુરૂષ કૃષ્ણાગતી કાલે યોગાનુભવહીન છતાં પણ દક્ષિણાયનના સૂર્યમાં કે ઉત્તરાયણના સૂર્યમાં કે ઉભયની રાત્રીમાં મૃત્યુને પામે તો તે ભુક્તિ મુક્તિ પર એવા સત્કર્મોના બળથી કૃષ્ણાગતીના માહાત્મ્યરૂપ તે સ્વર્ગમાં જાય છે.

નાના સ્વર્ગ ફલં મુક્તવા સ્વકર્મ નિર્મિતં નરઃ ॥

પુનઃ પતે દ્વિષે મૃમૌ તત્ર મોક્ષ રુચિર્ભવેત્ ॥૬૯॥

તતઃ શુક્લં સમાશ્રિત્ય મોક્ષં ગચ્છેત્સ યોગવિત્ ॥

एवं जानी हि भो दक्ष गत्योर्मार्गं पुरातनम् ॥૭૦॥

અર્થ:—ત્યાં સ્વકર્મ નિર્મિત નાના પ્રકારના સ્વર્ગના ફળને કૃષ્ણાગતિમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે ભોગવી પુનઃ પૃથ્વીમાં પડે છે—ત્યાં અન્ય અવતારમાં મોક્ષની રૂપી રહે છે અને કેવળ મોક્ષપ્રિયતા પૂર્વક પૂર્વ જન્મ સંસ્કારના બળથી પાછો ચઢે છે—પુનઃયોગેન્દ્રિયા ધારણ કરી શુકલાગતિ આશ્રય મર્યાદા સેવતો કેવલ્ય મોક્ષ પ્રીય પ્રાપ્તિભૂત સ્વાનંદ પદને પ્રાપ્ત થાય છે. હવે ત્યાંથી પકવાનો અભાવ છે. એવું યોગનું માહાત્મ્ય છે. એમ ભાનુ ચન્દ્ર ગતિ કેમ પ્રમાણથી મૃત્યુકાલ જાણવો. તે યોગવિત થતો નથી. જો કે યોગ સંગતી હીન હોય ત્યારે શુકલાગતીના અનુક્રમથી મોક્ષ રૂપી પ્રમાણુ વડે ચૈતન્યાત્મ પ્રાપ્તિભૂતતા એટલે તુર્ય સાક્ષી પદના અનુભવને પામે છે. વેદ એવી રીતે કહે છે. અહિંયાં વિવેક છે કે જે પ્રજ્ઞાનુભવહીન પુરૂષ છે—તે વેદાંત વિચારથી પ્રાપ્તિને નિશ્ચય અનુભવ કરે છે—તેજ ત્રીશુભાત્મક અથવા તુરીય પ્રાપ્તિને અનુભવ છે—અને તે ત્રણની અવસ્થા મુક્ત હોવાથી અનુભવ હીન રહી તેટલેજ જાય છે—એટલે બહુ તો તુર્યના સાક્ષી પાદ પર્વતજ જાય છે. પણ તે પૂર્ણ પ્રાપ્તિને પ્રાપ્ત થતો નથી કેમકે તેના નિશ્ચયમાં ભ્રામ.

આવરણ યુક્ત મિથ્યાભાન છે. એટલે ચાણી મન પ્રકાશક સ્વસંવેદ પદ પંચમપાદમાં જઈ શકતો નથી. કોઈ પ્રશ્ન કરે કે તત્ત્વમત્સ્યાદિ માહાવાક્યના પ્રતિપાદન રૂપ અર્થને બાજુ એમ કહેતા હોતો તેથી તે અનુભવ હીનપણાથી નથી. ત્યાં શબ્દાર્થ વિચાર વડે પ્રશ્નનો અનુભવ થતો નથી. કેમકે યોગ સાધન હીનપણાથી છે. ત્યાં કૃત સંકેતીક શબ્દો નથી. તેટલા જ આટે એવા યોગ રહિત યુદ્ધિ બલ વડે બીજા અનેક મહાવાક્યથી નિશ્ચીત રૂપે ત્રીગુણાત્મક કે તુર્ય સાક્ષી પ્રશ્નને બાજુ છે. અને ત્યાં સુધી બલના સામર્થ્યથી બાજુવાપણું છે. તો પણ ત્રીગુણ સાક્ષાત્કારના અભાવથી અનુભવ હીણ જ છે એ પ્રકારે જ ક્ષિપ્ત વૃત્તિ જે જ્ઞાન તે યથાર્થ સાંભળીને નિશ્ચય કરીને તેના અનુભવ હીનપણાએ સંસાર વ્યવહાર કરે છે—પ્રશ્નાનુભવ તે યોગ સાધનોને આધિન છે. તેના અર્થે તો કર્મ-તપ અને જ્ઞાન કાંડનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે—અહિંયાં યોગ સૂત્ર છે કે શ્રુતાનુમાન પ્રજ્ઞામ્યામન્ય વિષયા વિશેષાર્થત્વાત્ ॥ સમાધિ પાદ સૂત્ર. ૪૯ અહિંયાં વ્યાસ ભાષ્ય છે કે શ્રુત પ્રજ્ઞા એટલે આગમ વિજ્ઞાન તે સામાન્ય વિષયવાળી આ ઋતંભરા પ્રજ્ઞા છે. અર્થાત્ શ્રુતપ્રજ્ઞા આગમ વિજ્ઞાન તે સામાન્ય વિષયથી નહિં. આગમ વડે જ શક્ય છે—વિશેષને ધારણ કરવાને કોઈપણ કારણથી નહીં. વિશેષ વડે કૃત સંકેતીક શબ્દ છે—તથા અનુમાન એ સામાન્ય વિષયની જ્યાં પ્રાપ્તિ છે ત્યાં ગતિ છે. જ્યાં અપ્રાપ્તિ છે ત્યાં ગતિ નથી. એટલે અત્રે અનુમાનનો ઉપ-સંહાર છે તેથી સાંભળેલા કે અનુમાન વિષયો વિશેષને વર્ણવી શકે નહિ. કૃત સંકેત શબ્દો પોતાની શક્તિ વડે વ્યક્તિગત વિશેષને જણાવી શકે જ નહિં. શબ્દ પ્રમાણથી માત્ર સામાન્યરૂપ જાતીનું જ્ઞાન થાય છે. વિશેષરૂપ વ્યક્તિનું જ્ઞાન થતું નથી. તેમ અનુમાન સર્વ અગ્નિમાં રહેલી અગ્નિત્વાદિ જાતીને જણાવે છે પણ તે અગ્નિના વિશેષ રૂપને જણાવતું નથી. જેમ ગાય આદી શબ્દમાં ગૌત્વાદિ જાતિમાં શક્તિ સ્વિકારવી યોગ્ય છે. પણ વિશેષ યુક્ત નહીં એટલે ગાય આદિ શબ્દ સાંભળ્યા પછી અમુક રંગવાળી છે એમ વિશેષ જ્ઞાન થતું નથી. તેથી શબ્દ પ્રમાણ વડે—અનુમાન પ્રમાણ વડે—તેમ લૌકિક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વડે સૂક્ષ્મ—વ્યવહીત (પૃથ્વીમાં આસ્છાદિત થઇને રહેલા) અને વિપ્રકૃષ્ટ માત્ર ઋતંભરા એટલે સમાધિ પ્રજ્ઞા (યુદ્ધિ) વડે જ બાજુવામાં આવે છે. એજ વિશેષને બાજુ છે. એમ શ્રુત એટલે શબ્દ અને અનુમાન એ સામાન્ય વિષયને જણાવે છે—લૌક વ્યવહારના શબ્દો અને અનુમાન સાધ્ય હોય તોપણ તે સામાન્ય એમ વેદાદિનો અર્થ છે.

આ ઉપરથી સમજાશે કે વેદાંત વાક્યોના કૃત સંકેતિક શબ્દો બોલવાથી અને અનુમાન પ્રમાણથી—વિશેષ જ્ઞાન થતું નથી તેથી વેદાન્તનું જ્ઞાન સમાધિ હીન પાંડિત્યપણાને આપનાર છે. તેથી અહિંયાં યોગાવિત્ ગ્રહણ કરવો. કૃત સંકેતિક શબ્દ અને અનુમાન એ સામાન્યપણાથી તેવાને પ્રશ્નસ્તવ માનવું

લીકડીક છે. એટલા જ માટે એવાં અનેક પ્રકાર વડે પુરાતન શુકલા કૃષ્ણાગતીને માર્ગ બાજુએ બેઠાં.

યદૈક દેવતાં શ્રિત્વા તદ્વક્તસ્તત્પરઃ સદા ।
 ઉપાસના વિધાનેન સ્વધર્મસ્યો મજેત્સતાં ॥૭૧॥
 સમૃતઃ સ્વેષ્ટ દેવસ્ય લોકં ગચ્છેન્ન સંશયઃ ।
 તત્સળાચંદ્ર સૂર્યાસ્યૌ માર્ગૌ નૈવ પ્રકીર્તિતૌ ॥૭૨॥
 તન્ન મોગાન્મયુંજાનઃ સપતેદિહ નિશ્ચિતં ।
 ત્રિગુણાત્મ મયાદેવા સ્તેષાં નાસૈ પ્રજાપતે ॥૭૩॥
 યદા ગણેશ્વરં સોપિ મજેદન્નેવ માનવઃ ।
 અંતે સ્વાનંદ ગો ભૂત્વા બ્રહ્માભૂતો મવિષ્યતિ ॥૭૪॥
 સ્વાનંદો નાશહીનશ્ચ સદા બ્રહ્મ મુલ્લમદઃ ।
 અતઃ સ્વાનંદ માશ્રિત્ય બ્રહ્માભૂતો મવિષ્યતિ ॥૭૫॥

અર્થઃ—અનુક્રમે વડે ઉપાસનાનું બળ પ્રાપ્ત થતાં તે તેનાથી શ્રેષ્ઠ એવી અનુક્રમે શક્તિ પ્રાપ્તી ઉપાસનાથી ચઢતાં સૂર્યપ્રભ-વિષ્ણુપ્રભ-શિવપ્રભ અને સર્વથી પરે એવી ગણેશ અધિષ્ઠાન પ્રાપ્તી ઉપાસના કેવળ પ્રાપ્તીભૂત સ્થિતિએ યોગવિત્ પૂર્ણ પ્રાપ્તી દાતા છે. છતાં કોઈ પોતાના એક નામવાળા સ્વેષ્ટ દેવ લીક્ષાને સફળરૂપે દ્વારાએ આશ્રય લઈને લીક્ષા મંત્ર ગ્રહણ કરી ભક્તિ ધારણ કરે છે. તેથી તે સ્વેષ્ટ દેવ ભક્ત કહેવાય છે. એમ આગ્રહ છતાં વર્ણાશ્રમ ધર્મ મર્યાદા સેવવાથી સ્વેષ્ટ દેવની સેવામાં પ્રિતી ઊત્પન્ન થાય છે. એમ ઉપાસનાથી સ્વેષ્ટ દેવને ભજે છે. ઉપાસનાના બળથી તે પુરૂષ મરણ પછી સ્વેષ્ટ દેવના લોકને પામે છે, એમાં સંશય નથી. તે ઇષ્ટદેવની આરાધનાના સામર્થ્યથી તે અન્દ સૂર્યાદિ માર્ગમાં શુકલા કૃષ્ણાગતિને પ્રાપ્ત થાય છે—એમ દેવ પૂજક ભક્તનું વર્ણન છે—એમ પૂજન કરતો કરતો અને તે તે લોકોના લોગોને લોગવતો મોક્ષ રૂપી યુક્ત વધતો । ત્રિગુણાત્મક પ્રભા વિષ્ણુ અને રૂદ્રની ઉપાસના કેમમાં બળ છે પણ તે લોકોનો લય નૈમિત્તિક પ્રલયમાં હોવાથી અને તુર્ય સાક્ષીનો પ્રાકૃત લયમાં લય હોવાથી પુનઃ મૃત્યુ લોકને પામે છે. એમ મુનિજનો કહી ગયા છે. અર્ધિયાં સકામક સ્વેષ્ટ દેવભક્ત સ્વેષ્ટ દેવલોકમાં કર્મ ફલ લોગવી પડે છે. અને નિઃકામ ભક્તિ કરવાવાળા પણ તે તે લોકના ક્ષયમાં રક્ષણ કરનાર કોઈ ન હોવાથી પડે છે—પ્રશ્ન છે કે શિવાદિની ઉપાસનાથી સાયુજ્યની પ્રાપ્તિ છે. એટલે પતનનો અભાવ છે. કેમકે એકચતા થાય છે—તો જવાબ કે તે શુદ્ધ સાયુજ્યપણાના લેહોથી તે અવતાર રૂપ છે અને પ્રભામાં પ્રાપ્તીભૂત કે પુનરાવૃત્તિહીન સર્વ લેહના લયપણાથી છે—લેહનો લય થતાં પુનરાવૃત્તિહીન થાય છે.

જેમ માણસો અજ્ઞાન થાય છે. તે અજ્ઞાન સાયુજ્યને પામે છે—પણ તે અજ્ઞાની જીવોની પુનરૂત્પત્તિની યુક્તિ છે—તેથી તે ગુણ સાયુજ્ય કહેવાય છે. ત્યારે કોઈ કહેશે કે પુરાણોમાં લખેલું તે મિથ્યા થશે—તો તેમ નથી જે સાયુજ્યમાં બાય છે. તે માણસો યુક્તિના અર્થ પ્રમાણે શિવાદિની ભુક્તિ ભોગવે છે. ત્યાં સંકટપદ્ધતિ મોક્ષદાતા છે. જેમ શુક નંદીકિશ્વર જમદગ્નિ આદિ શિવાવતાર તે સાયુજ્યને પ્રાપ્ત થયા છે. પુનઃ જન્મ ધારણ કરતાં છે. કેમકે શિવના અંશરૂપ છે—અને શુકાદિ યોગ સાધ્ય કરતાં બ્રહ્મીભૂતપણાને પામ્યા છે—તેથી શુક બ્રહ્મી-ભૂત છે. પૂર્વ જન્મમાં શિવાદિનું આરાધન નિઃકામ કરેલું છે. બીજા પ્રકારે વેદાદિમાં યુક્ત શિવ બ્રહ્મના ભક્તો બ્રહ્મ સાક્ષાત્કાર કરે છે. ત્યારે બળવું કે પ્રારબ્ધક્ષયે શિવબ્રહ્મમાં બ્રહ્મીભૂત છે—એ વેદાદિ વાક્ય પ્રમાણ ભૂત છે—જેમ વૈષ્ણવોનું પણ બળવું. વિષ્ણુના શનકાદિ અવતારો દત્તાત્રેય, નારદ, કપિલ, શેષ ઋષભાદિ તે વિષ્ણુ સાયુજ્યને પામ્યા છે. પુનઃ યોગની સાધના કરીને પૂર્ણ બ્રહ્મીભૂતપણાને પામ્યા છે—એ કર્મયોગ પ્રાપ્તિના સંભવથી મોક્ષની રૂપીયુક્ત પૂર્વ જન્મ સંસ્કાર સામર્થ્યથી વિષ્ણુ ભજન એ મુખ્ય કારણ છે. તેમજ શિવાદિના અવતારો પણ અસુરોના વધને માટે છે તે ઐશ્વર્યયુક્ત છે. પુનઃ શિવાદિમાં તે લય બાય છે તેથી જગત રક્ષણ અવતાર છે. બ્યારે તે યોગયુક્ત થાય છે ત્યારે બ્રહ્મીભૂતપણાને પામે છે—કેમકે તે બ્રહ્મનું સામર્થ્ય છે. પણ તેમાં અધિકારનું મહાત્મ્ય બળવું તે અવતાર અધિકારપણાથી શિવાવતારરૂપ યોગી જનો તાદશ સામર્થ્યથી તે યોગયુક્ત થયા છે અને પછી શિવાદિમાં લય ગયા છે—જેમ કાલભૈરવ, વિરભદ્ર છે. તેમ વિષ્ણુના રામ કૃષ્ણાદિ અવતારો છે. તેમજ સૂર્ય શક્તિના પણ અવતારો બળવા અને તે પોત પોતાના યોગ્ય અધિકાર પૂર્વકપણાથી છે—એ પ્રમાણે નિઃકામિક માણસ અર્હાયાં મૃત્યુ લોકમાં ગણેશ્વરને ભજે છે. ત્યારે દેહાન્તે સ્વાનંદ લોકને પામી અંતે બ્રહ્મીભૂત થાય છે. તેનો હેતુ એવો છે કે—સ્વાનંદમાં સ્વ નો બ્રહ્મપૂર્ણ યોગમાં અભેદ છે—તેથી સ્વાનંદનો નાશ કે લય નથી. તે સદાએ નાશહીન અથવા લયહીન છે. સદાએ સુખપ્રદ છે. તેથી સ્વાનંદ લોકનો આશ્રય કરીને તુરંતજ બ્રહ્મીભૂત થાય છે.

મરણે દાયહીનશ્ચેત્તેજ તત્ત્વં સમાશ્રિતઃ ।

અથવા ધુમ્ન તત્ત્વં સ શુક્લં કૃષ્ણ ગતિ શ્રિતઃ ॥૭૬॥

પૂર્વવત્ સર્વમાભ્યાસં તસ્ય સર્વે પ્રજાપતે ।

एवं विस्तरतो गत्योः कथितं ते प्रजापते ॥૭૭॥

અતો ગણેશ્વરં દક્ષ સમાશ્રય હિત મર્દ ।

યોગ સ્થેમં સતે કુર્યાદિનન્ય ચેતસઃ સદા ॥૭૮॥

ન થુક્ત્યા નૈવ કૃષ્ણા તે અવિધ્યતિ ગતિઃકદા ।

ब्रह्मभूयमयं भावं प्राप्स्यसे नात्रसंशयः ॥૭૯॥

અર્થ:—જે પુરૂષ મરણ થયા છતાં દાઘડીન એટલે દહનહીન રહે. અધોર સ્થળે કે અરણ્યમાં મરવાથી તેને બાળનારના અભાવે દહનક્રિયાનેા પણ અભાવ છે—ત્યારે સૂર્ય રૂપ તેજ તત્વમાં તે તત્વના દેવતા તેને ગ્રહણ કરે છે. એટલે તે જીવાત્મા તેનો આશ્રય લે છે. અથવા જો સકામ વાસના યુક્ત હોય તો કંઈ કંઈથી આવતો ધુમાડો તેને ગ્રહણ કરે છે. અને તેના દેવતાનો આશ્રય કરે છે. એટલાજ માટે સકામ કે નિષ્કામ પણ સત્કર્મ પરાયણતાથી તે શુકલા કૃષ્ણાગતિમાં સ્થિત થાય છે—હે પ્રબ્રપતિ દક્ષ ! ! ! જે પ્રમાણે શુકલા કૃષ્ણાગતિનું વર્ણન કર્યા પ્રમાણે ગતી થાય છે. અને તેનો ભેદ કહ્યો, તે તમો સાંભળ્યો છે. એટલાજ કારણથી શુકલા કૃષ્ણાગતિ હીનપણાએ સર્વ સિદ્ધિને આપનાર સર્વ પ્રકારે હીત કરતાં ગણેશનેા સર્વ પ્રકારના ભાવથી આશ્રય સ્વભક્ત પ્રિયપણાથી કરવો. તમો કહેશો કે એમ સતત કરવાથી દેહ નિર્વાહ કેમ આવે ? ? તો તેના અર્થને કહે છે. તે ગણેશતત્વ અનન્ય ચૈતન્ય છે. અન્ય ચૈતન્ય નથી. ભક્તજનનો આત્મા ગણેશથી ભિન્ન નથી. તેથી આ ચિત્ત એક એવા ગણેશ સ્વરૂપમાં લય જતાં તેજ તત્વ તેના યોગક્ષેમ દેહનિર્વાહાર્થે કરે છે. એવા ભક્તને જે જે વસ્તુ ધાન્ય વસ્ત્ર આદિ તેના આ યોગના રક્ષણને માટે અને દેહ નિર્વાહને માટે જોઈએ. અથવા દેહના ક્ષેમને માટે જોઈએ તો તે સન્નિધિમાંજ સ્થિત છે. તેમ અન્ન વસ્ત્રાદિના રક્ષણમાં ચૈરાદિકના રક્ષણને તેજ કરે છે. એટલે સર્વત્ર અનન્ય ભાવથી માત્ર ગણેશજ છે. તેથી પાતાના ભક્તના સ્ત્રી પુત્રાદિ ચિત્તના આધારભૂત એવા ગણેશ તેના યોગનું રક્ષણ કરે છે. તે પછી તે દેહાન્તે જો ગણેશજનો આશ્રય કરનારો ભક્તજન હોય તો તેને શુકલા ગતી કે કૃષ્ણાગતિ ઉત્પન્ન થતી નથી. કારણ કે ગણેશજનો આશ્રયધારક હોવાથી તેની અન્ય ગતી પણ નથી અને અન્ય પ્રાપ્તિ પણ નથી, કેમકે પ્રજ્ઞના અભેદ ભાવથી પ્રજ્ઞીભૂતતાની પ્રાપ્તિ છે. એમાં શંકા નથી. જો કેઈ ભક્ત તત્વમસ્થાનકૃતિ ધારણ કરનારો હોય તો પણ તે ગણેશ સાયુજ્યને પામે છે. કેમકે તત્વમસિ મહાવાક્યથી પરે પરબ્રહ્મ વર્ણનનો, અભાવજ છે. ઇતિ.

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્યોગગીતા સુપાનિષત્સુગમાસુ યોગામૃતાર્થ શાસ્ત્રે શ્રીમન્મૌદ્ગલેય મહાપુરાણે નવમસ્કંધે યોગ ચરિત્રે દક્ષ મુદ્ગલ સંવાદે શુક્લા કૃષ્ણાગતિ વર્ણન યોગોનામ દ્વાદશોઽધ્યાયઃ ॥ યોગગીતાયામષ્ટમોઽધ્યાયઃ ॥ ૐ ૐ ૐ

૦૦ શ્રી સર્વગુણ પરમાત્મને નમઃ ॥

॥ શ્રીયોગગીતાયાં નવમોઽધ્યાયઃ ॥

॥ દક્ષ ઉવાચ ॥ સેત્રં વદ મહા ભાગ સેત્રજ્ઞં ચ તયોઃ પરં ।

સર્વં યં બ્રહ્મયત્પ્રોક્તં યેન જ્ઞાનં તયોર્ભવેત્ ॥૧॥

॥ મુદ્ગલ ઉવાચ ॥ દેહં સેત્ર મયં વિદ્ધિ દેહી સેત્રજ્ઞ મંજસા ।

તયોર્યોગે મહદ્બ્રહ્મ સ્વતત્ત્થાન સંશ્લિતં ॥૨॥

અર્થઃ—એ પ્રમાણે શુકલા કૃષ્ણગતિનું વર્ણન સાંભળીને તે બે માર્ગ
છેડી પ્રતીભૂત પણાને પામવું તે મહાશ્રમ સ્વરૂપ છે. તેથી ત્રાસયુક્ત થઈ પુછે
છે, કે હે મહારાજ !!! તેની પ્રાપ્તિને માટે અન્ય અનુક્રમ કહો. તે ક્ષેત્ર કોણ
છે ? ? ક્ષેત્રજ્ઞ કોણ છે-? ? અને તેથી પર સર્વવ્યાપક એ પ્રજ્ઞ કોણ છે ? ?
અને તેને વેદમાં કેવી રીતે વર્ણવેલો છે-તે કૃપા કરીને કહો. જે ક્ષેત્ર ક્ષેત્રજ્ઞ
ના જ્ઞાન વડે અલેદ પ્રજ્ઞના જ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય છે-અને યોગપૂર્ણ થવાય છે
એ સાંભળી મુદ્ગલ મહારાજ બોલ્યા, હે દક્ષ !!! આ પોતાનો અને ગમે તેનો
દેહ તે ક્ષેત્ર કહેવાય છે. અને લેહલીનપણાથી જે દેહી તે દેહને ભોગવનારા
ભોક્તા છે ક્ષેત્રના અનુભવ માત્ર સ્વરૂપથી તે ક્ષેત્રજ્ઞ છે-એમ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ
એ બેના યોગવડે એટલે અલેદ સંયોગે સ્વતઃસ્થિતિસ્થાન પ્રજ્ઞ કહેવાય છે—

મૃતાનિ પંચ તન્માત્રાઃ પંચજ્ઞાનેન્દ્રિયાણિ તુ ।

કર્મેન્દ્રિયાણિ પંચૈવ વાયવઃ પંચદેવતાઃ ॥૩॥

ઇન્દ્રિયાણાં દર્શૈવાપિ દ્રેષ ઇચ્છા ઘૃતિસ્તથા ।

અવ્યક્તં ચેતના દુઃખં મુખં મોહનમેવચ ॥૪॥

ચિત્તં બુદ્ધિઃ સ્થૂલ સૂક્ષ્મે કારણં ચ તુરીયકં ।

एतेषां योग भावे यत्क्षेत्रं तत्कार्यितं बुधैः ॥૫॥

અર્થઃ—આકાશ-વાયુ-અગ્નિ-જળ અને પૃથ્વી એ પાંચભૂત છે. તેની
પાંચ તન્માત્રા શબ્દ-સ્પર્શ-રૂપ-રસ-અને ગંધ નામે છે. તે પાંચભૂતોના શુભા
અવિશેષે પણાથી છે. તેવીજ રીતે પાંચ જ્ઞાનોન્દરેશો શ્રોત્ર-ત્વચા-ચક્ષુ છન્દા
અને ધ્રાણુ એ નામે છે. તે માત્ર શબ્દાદિ તન્માત્રાના વિષયને જાણનાર
ક્રિયાયુક્ત પણાથી છે. તેમ પાંચ કર્મેન્દ્રિય. તે વાણી-હાથ-પગ-ઉપસ્થ (પુરૂષની
શુભેન્દ્રિય) અને શ્રદ્ધા એ પણ પાંચજ છે-તે શબ્દોચારણુ-દાન-ગમન-મૃત્ર-તર્પ
ત્યાગ-મલત્યાગ ક્રિયામાત્ર સ્વરૂપપણાથી છે-તે દશેન્દ્રિયના દશ દેવતાઓ તેને
આપને પ્રકાશ કરનારા છે. તેમ પાંચ પ્રકારના પ્રાણદેવતા છે-હવે ઇન્દ્રિયોના

દશ દેવતા. આકાશ વાયુ-સૂર્ય-વરુણ અને અશ્વિનિકુમાર એ જ્ઞાનેન્દ્રિયના અને અગ્નિ-ઈન્દ્ર-લવણ-વિષાતા (બ્રહ્મા) અને (યમ) મૃત્યુ એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયના દેવતા છે-તેમ મનનો વિષય મનનાત્મક-અહંકારનો વિષય સાધન સામથ્ય વડે દેહેન્દ્રિય પ્રેરક દેહેન્દ્રિયને (વધે અહંમમ ધારણથી છે. બુદ્ધિ વિષય અનુભવને બાહ્યવા પણાએ છે. અવિષયના અનુભવને પણ બાહ્યનાર બુદ્ધિ વડે પ્રેરીત છે-ચિત્તનો વિષય ચિત્તનાત્મક છે. એ પ્રકારના અલેદ વડે અંતઃકરણ-અવ્યક્ત વિશ્વાત્મન પરમાત્માના વાસ સ્થાનરૂપ છે. બુદ્ધિ-મન-ચિત્ત-અને અહંકાર એ ચાર અંતઃકરણ વિભાગ રૂપના અલેદમાં અવ્યક્ત છે, વળી તેના એટલે અંતઃકરણના વિકારને વર્ણવતાં-વિષયેષ્ટા-દુઃખ નાશાર્થ અને સુખપ્રાપ્ત્યર્થ તે ધીરજ-તે સુખ છે માટે પ્રયત્ન પૂર્વકજ છે-એમ ઈચ્છાને આધારે અંતઃકરણના વિકાર છે-વળી અજ્ઞાન બળૂત અવસ્થાત્મક એવો જે પૂર્વે કહેલો સ્થૂલ દેહ તે વ્યષ્ટિસમદિ સર્વ સૂક્ષ્મના અલેદ પણાથી છે- વળી સ્વભાવસ્થાત્મક એવો જે સૂક્ષ્મ દેહ તે વ્યષ્ટિસમદિ સર્વ સૂક્ષ્મ દેહોના અલેદ પણાથી છે-તેમ કારણ સુષુપ્તિ અવસ્થાત્મક સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મના અલેદરૂપે તેના કારણરૂપ દેહને સર્વ સમદિવ્યાપ્તિના કારણ દેહોના અલેદ પણાથી છે-તે ત્રણે અવસ્થાનો જે લોકતા ચિત્તનાત્મક તુરીય પુરૂષ-એ સર્વનો જે યોગ ભાવે સયોગરૂપ અલેદ ભાવથી જે બ્રહ્મ તેસોપાધિક બ્રહ્મ તે સર્વ ક્ષેત્રોના લોકતા પણાથી. તેજ ક્ષેત્રજ કહેવાય છે એમ વિદ્વાન યોગીજનો કહી ગયા છે.

સદૈક માવ રૂપશ્ચ મેદૈઃ સંવર્જિતઃ પરઃ ।

ક્ષેત્રજઃ ક્ષેત્રમાસ્થાય સર્વાતર્યામિતાં દધે ॥૬॥

તયોર્યોગે પરંબ્રહ્મ દૃશ્યાદૃશ્ય વિવર્જિતં ।

દૃશ્યાદૃશ્યમયં પૂર્ણં વોષરૂપં પ્રજાપતે ॥૭॥

સ્થૂલ સૂક્ષ્મ સમાત્માભ્યૈર્માત્રે માયા વિશ્રવતઃ ।

ક્ષેત્રજં મોહ સ્વાધીનં કરોતિ નિત્ય માદરાત્ ॥૮॥

અર્થઃ—પહેલાં કહી ગયેલા લેદોથી રહિત કદાપી પણ લેદ નથી એવા પ્રકારે સદા એક ભાવરૂપ અલેદ પણાએ જે ક્ષેત્ર રૂપી દેહોનો લોકતા. અથવા ક્ષેત્રના તમામ લેદોનો અલેદ રૂપે લોકતા. તે નિરંતર એક ભાવરૂપ-સત્તાત્મક ભાવરૂપ-અલેદ જ્ઞાન માત્ર સારૂપથી-પર એવો અલેદ તે ક્ષેત્રજ ક્ષેત્રને બાહ્ય છે અર્થાત્ દેહના અનુભવને બાહ્યનાર તે ક્ષેત્રજ છે, તેજ ચિત્તનાત્મક તુર્ય પુરૂષ સર્વત્ર જગતરૂપ દેહાત્મક-ક્ષેત્રને રચીને તેમાં વ્યાપકરૂપે નિરાસ કરી સર્વાતરયામી રૂપે પ્રકૃતિ બ્રહ્મથી આરંભીને છેક નીચે સુષુપ્તિ-સ્વપ્ન અને બળૂત દેહ પર્યંત સર્વબુદ્ધોના અંતર્યામિ ભાવથી તે સર્વમાં ભોગરત પણાથી યાસ થઈ રહે છે- (૬) હવે તેના અલેદને કહે છે. તે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રના સયોગરૂપ અલેદ

આ દૃશ્યા દૃશ્યામય તે જીએ છે. અંતરમાં રહેલા ચેતનાત્મક આત્મા વડે જે દેખાય તે દૃશ્ય છે. જે નથી દેખાતું તે દૃશ્ય દૃષ્ટીના અભાવથી છે. નદદેહદ્વારપરચ્ચે-વિતિ ॥ શ્રુતેઃ તથા ઓતારં શૃણુયાન્નવિજ્ઞાતે વિજ્ઞાતારં વિજ્ઞાનીયાદિતિ શ્રુતેઃ ॥ તથા યેનેદં સર્વં વિજ્ઞાનાતિ તં કેન વિજ્ઞાનીયાદિતિ । શ્રુતેઃ ॥ તદાત્મપણુથી તે મયજ છે—યાં પ્રશ્ન છે કે, તે પરચુરણ બિન્ન બિન્ન હોવાથી કંઈનું લેદપણું છે. તેના બિત્તર છે કે—દૃશ્યાદૃશ્ય—એટલે બેથી રહિત—તેમ જીવાત્મા પરમાત્મા એમ બે ભાવ રહિત તે સદાત્મપણુથી છે. દૃશ્યાદૃશ્યપણુથી પૂર્ણ તેજ પૂર્ણ—જેના આધારથી દૃશ્યાદૃશ્યપણું પણ પૂર્ણ છે. જેના આધારથી દૈતાદૈતપણું પણ પૂર્ણ છે. તેજ બોધરૂપ છે. દૃશ્યાદૃશ્યને સ્વસ્વવિહાર બોધ આપે છે. તેના વિહાર બોધકૃત અભાવથી છે. યત્પૂર્ણાનંદૈક રૂપરસં બોવસ્ત દ્વજ્ઞાહં મિતિ કૃત કૃત્યો ભવતીતિ શ્રુતેઃ ॥ જે પૂર્ણના આનંદનો એકરૂપ રસ જે બોધ તેજ હું પ્રજ્ઞ છું. એમ બાજુનાર તે કૃત કૃત્ય છે. હે પ્રજ્ઞપતિ !!! તેને પ્રજ્ઞ બાજુવું (૭) હવે પ્રકૃતિથી જિહ્વાવ પામેલા મોહને કહે છે. સ્થૂલ સૂક્ષ્મ અને સમાત્મક જે કારણ એ ત્રણે પ્રકૃત માયામય (મિથ્યા) છે. સ્થૂલ તે બાહ્ય અવસ્થા સૂક્ષ્મ તે સ્વમાવસ્થા અને સમાત્મક તે સુષુપ્તિ અવસ્થા છે. એ ત્રણે આત્મામય સાથે તન્મયાત્મા તે તુરીયાત્મા એમ ચારે પણ ગુણ ગુણાત્મક ભાવ વડે તે તે ગુણ વિશેષ ગુણ ત્રણ વડે છે. ચારે પ્રકારના ક્ષેત્રના લોગને બાજુનાર મોહવડે કરીને મોહ પામતા ચેતન આત્મા સર્વ ભાવ વડે કરીને પ્રકૃતિના આદરપૂર્વક એક નિષારૂપ છે. નિત્ય સ્વાધિન પણુએ સદાગુણ લોગને તે લોક્તા થઈ લોગવે છે. પ્રશ્ન છે કે પ્રકૃતિ જડ છે ત્યારે પુરૂષને મોહયુક્ત કેવી રીતે કરે છે ?? તેના જવાબ કે જડ વસ્તુને હંમેશાં ક્રિયાના આચરણનો અભાવજ છે. એ વાત સાચીજ છે છતાં પ્રકૃતિ પ્રજ્ઞના રામરામાંચ અંતરમાં ચેતનાત્મા પ્રજ્ઞ સદાએ સ્થિત છે—તેજ સર્વ ગુણના લેદરૂપ પ્રકૃતિને બાજીને મોહયુક્ત સ્વયમેવ થાય છે. અને તે ગુણલોક્તાના સ્વરૂપ પણુથીજ થાય છે. તેજ પ્રકૃતિએ કર્યું એમ બાજુવું. કેમકે પ્રકૃતિમાં ગુણ મોહદપણું છે. ચૈવૈર્વાલિ પચંતિ મંત્રાઃ કોશંતિ ચ તદ્વત પ્રકૃતિર્મોહં કરોતિ એ પ્રમાણે બાજુવું.

ચતુર્ભેદવિશેષેણ મોહિતોત્યંતમેવસઃ ।

અહં દેહ સ્વરૂપ રૂપો મન્યતે સતતંશુષા ॥૯॥

અર્થઃ—હવે ચેતન ક્ષેત્રજ્ઞ આ ચાર પ્રકારના પ્રકૃતિ જન્ય ક્ષેત્રમાં મોહ પામે છે તેને વણુંવે છે. તેજ ક્ષેત્રજ્ઞ—લોક્તા ચેતનાત્મા, ચાર પ્રકારના પ્રકૃતિના લેદોમાં યથા તથા અત્યંત મોહીત છે. પ્રથમ તો તુરીય આત્મા અવ્યક્ત વિવર્ત પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થઈ તેમાંજ અંતર્ગત પણુને પામતા હુંજ એવા અહં વિકલ્પપૂર્વક ત્રિગુણાત્મારૂપ ત્રિગુણાવસ્થાના લેદોમાં 'લોગ સ્મર્ય'

ચાય છે. અને તે મોહવડે તદ્દાત્મકપણાને પામે છે. જેમ તુરીયાવસ્થાનાં લોગાને લોગવતો નીચેની સુષુપ્તિને સજીને તેમાં સ્થિત થઈ આનંદરૂપ મોહનો મોહીત થઈ હું એવા સ્વરૂપથી આનંદાત્મક શબ્દોદિ તન્માત્રના લોગને લોગવે છે. તેથી પણ નીચે ઉતરી સ્વપ્નને સર્જીતો તેના મોહમાં મોહીત થાય છે. હું એવા પ્રકારે કદાપત લોગનો લોકતા તાદાત્મ્ય ભાવ ધારણ કરે છે. તેજ જગૃતને સર્જીતો થકો ત્યાં પણ મોહવડે મોહીત બની હુંજ તે સ્થલનો લોકતા છું જેમ ચાર પ્રકારના લેદવડે કમવાર મોહપામી નીરંતર હુંજ દેહરૂપ છું જેમ બાહ્યતા પોતાના આત્મા સ્વરૂપને દેહરૂપ માને છે—અને પોતાનો ચૈતન્યભાવ વિસ્મૃતી રૂપ થાય છે. તે રજજુસર્પવત્ જ્ઞાન્તિરૂપ વિવર્ત માયાના મોહવશાત્ વ્યર્થ ભાન છે. જેમ દારૂ પીનારો માણસ જ્ઞાન્તિમાં પડી મિથ્યા ચાળા કરે છે. તે પ્રમાણે આ ચૈતન્યાત્મા આ બધા લેદોમાં મિથ્યાના ચાળા કરે છે.

તતઃ ક્ષેત્રસ્ય મોગાર્થ નાના કર્મ પરાયણઃ ।

ત્રિગુણેષુ ભ્રમેણૈવ ભ્રમતેઽહં મમાત્મકઃ ॥૧૦॥

અર્થઃ—એ પ્રમાણે મોહીત થયેલો તે ચૈતન્યાત્મા આ શરીર માંદે છે અને હું તેમાં તદરૂપ છું એવી બુદ્ધિવડે અહં મમાત્મક સ્વરૂપે હું માણસ છું. પુરૂષ છું, સ્ત્રી છું. બ્રાહ્મણાદિ વર્ણ સંસારરૂપ છું. આ મારી સ્ત્રી પુત્રાદિક છે. અને તે બધાનું પાલણપોષણ હુંજ કરું છું. એવા અર્થના વિચારથી તે પ્રયત્નપૂર્વક રહે છે. ક્ષેત્રરૂપ જે દેહ તેના લોગાને અર્થે તેમાં સુખની ઇચ્છા ધારણ કરતો જુદા જુદા પ્રકારનાં કર્મોમાં જોડાય છે. અને સુખ પ્રાપ્તિને માટે કરતો છતો તે દુઃખ નાશકને બદલે નુતન દુઃખોને પેદા કરે છે. જેમ ક્ષેત્ર લોગ પરાયણતાપૂર્વક ત્રિગુણના ધર્મેમાં ભમે છે. અને અહં મમત તેમ મોહ લોકને આધિન થઈ પાપ કર્મો આચરે છે. જેમ દેહ જ્ઞાન્તિના જ્રમવડે પાપ પુણ્યનો સંચય કરતો ભમે છે.

તતસ્તમો ગુણં ત્યક્ત્વા રાજસં ધારયેન્નરઃ ।

રાજસં ચ તત સ્તત્ત્વા સાત્વિકઃ સંમવેક્રમાત્ ॥૧૧॥

અર્થઃ—હવે તે જ્રમ નાશ અનુક્રમને વણવે છે—તે માયા મોહ નાશને માટે તે પુરૂષ પ્રથમતઃ તમોગુણના ધર્મરૂપ પાપાચરણનો ત્યાગ કરે પાપા ચરણથી માંદે અહિત થાય છે એવા ભયથી સુખની પ્રાપ્તિરૂપ રાજસગુણરૂપ સકામકર્મની વાસનાએ સત્કર્મ ધારણ કરે. તેથી કેવળ પાપાચરણનો અભાવ થાય છે. જેમ કરતાં કરતાં અનુક્રમ પૂર્વક રાજસ ગુણોના સકામ વાસનાયુક્ત કર્મોના ત્યાગપૂર્વક સાત્વિક ગુણની દૈવી સંપતિનાં કર્મોમાં જોડાય છે. સત્વ ગુણમાં તે સમજે છે કે—મારી તમામ ઇચ્છાઓને પ્રભુ સમજે છે તેથી મારે માગણી કરવાનું કામ નથી. તેમ અન્ય રીતે પ્રેમ પણ સમજે છે કે પ્રારબ્ધ

૨૪૪:

યોગે જે મળવાનું છે તે મળવાનું છે તેમાં ફેરફાર થતો નથી. અને થવાનેક નથી. ત્યારે પ્રભુ કૃપાથીજ સર્વ કંઈ પ્રાપ્ત થનાર છે—તો સકામ વાસનાઓ શા માટે કરવી !!! એવા હૃદ નિશ્ચયપૂર્વક તે પ્રભુ કૃપા સંપાદન કરવા રૂપે નિઃકામ સત્કર્માચરણ કરે છે. એમ નિઃકામ સત્કર્માચરણ કરવાથી જ તેને પોતાના આત્માની ઊર્ધ્વગતિરૂપ કલ્યાણકારી મોક્ષની રૂચી આપોઆપ ઊત્પન્ન થાય છે. પછી તે અનાગ્રહી સાત્ત્વિક વૃત્તિથી તપને આદર કરે છે. દેવપૂજા પ્રયોગ, અનુષ્ઠાન—સદ્ગુરુ ભવ-સુકૃત સંતની સેવા બોધમાં પ્રીતી—વાયુસાધન પ્રાણાયામાદિ—વેદશાસ્ત્રમાં કહેલાં મોહ માન રહિત અહંભમ રહિત સત્કર્માચરણ—ગુરુશરણ ગુરુભક્તિ—ગુરુ આજ્ઞા ધારણ કરીને કરે છે. અને પરમાત્માના દર્શનને માટે શુભેચ્છા ધારણ કરે છે. આગળ વિકસિત ચિત્તના વર્ણન પ્રમાણે પોતાની આચરણ રીત રાખી વર્તે છે.

તત સ્તુરીયમાશ્રિત્ય ગણેશં સ મજેત્પરં ।

સર્વગં પંચમં સાધ્યં બ્રહ્મીયૂતો ભવેન્નરઃ ॥૧૨॥

અર્થ:—એ પ્રમાણે પરમાણુવાનું પ્રજ્ઞા દર્શનના ભાવપૂર્વક જડ અને ઊન્નમત્તાનો ત્યાગ કરી સ્તુરીય જે જ્ઞાન કાંડ તેનો આશ્રય લે છે, પ્રભુ શુભોમાં જ્યાં સુધી રહે છે ત્યાં સુધી કર્મના આશ્રયથી જ સત્કર્માચરણનો યોગ પુરો કરે છે. એમ થતાં તે સમજે છે કે નર્કમર્ગાં આ શ્રુતિ પ્રમાણ કર્મથી મોક્ષ નથી. એમ સિદ્ધ થતાં શ્રદ્ધા મક્તિ ધર્માન યોગાદવેહિં આ શ્રુત પ્રમાણ જ્ઞાન પ્રાપ્તિ રૂપ પ્રેમભક્તિ ધારણ કરે છે. પ્રથમ તો તેને પરમાત્માની મૂર્તિમાં આરાધન કરવાની ગમ પડે છે. અને સમજે છે કે, પરમાત્માની ઈંકાર સ્વરૂપના આકાર-મય માત્ર ગણેશમૂર્તિ છે. તેથી તેનું આરાધન કરવાથી, તે બુદ્ધિપતિ સિદ્ધિપતિ પરમાત્મા મારા કલ્યાણને માટે જ્ઞાનબુદ્ધિનો દાતા બુદ્ધિપ્રકાશક બુદ્ધિમાં અંતર્યામિ—થઈ રહેલો બુદ્ધિનો રાક્ષી—તેજ બુદ્ધિનો પાત્ર ગણેશ. ઈંકારની આદૃતિ સ્વરૂપ ઈંનિત્યેવં સર્વ ઇત્યાદિ પ્રતિપાદન રૂપ પરમાત્મા સર્વ સિદ્ધિદાતા છે. એમ નિશ્ચય કરી સર્વ સ્વરૂપે એટલે ગણેશ અને ગણના અલેહ ભાવે શિવરૂપે—વિષ્ણુરૂપે—સૂર્યરૂપે—શક્તિરૂપે અને અનંત હૃશ્યરૂપે પણ તેજ મજેશ છે. એમ સમજવા લાગે છે—અને સનાતન વૈદિક ધર્મ મર્યાદાની રીતીએ અલેહતાના યોગરૂપ અનુક્રમે ઉપાસનાને માન્ય કરતો અતે અધિષ્ઠાન સ્વરૂપ ગણેશભી ઉપાસનાથી વૃત્તિ લે છે, વાદવિવાદ રૂપ અંત્યની માન્યતા અંગીકાર કરતો નથી. પૂણ્યપ્રજ્ઞ પરમાત્મામાં દ્વૈતાનું ખંડન અને અદ્વૈતનું મંડન એમ હોયજ નહિં. દ્વૈતાદ્વૈત એ સાપેક્ષ ભાવ છે. અને પરમાત્માતો ભાવાતીત સ્વરૂપ છે. તેથી શુદ્ધ કે કૈવલ્ય—વિશિષ્ટ એમ કહેવાને આધારજ નથી માત્ર આ નિશ્ચય સનાતન વૈદિક ધર્મ મર્યાદામાંજ છે એ શિવાચના આધુનિક આચાર્યના મતોમાં

વાદવિવાદનાજ સિદ્ધાન્તો આવે અને તે આગ્રહી મતાંતર વાદીઓ કદાપી અંગીકાર કરતા હોય તોપણ તે શુદ્ધ સનાતન વૈદિક ધર્મ ભક્તજનોને કદાપી આરાધના કરવા યોગ્ય હોય નહિ. એ નિશ્ચય છે એમ મતવાદીઓ પ્રભુ નિદામાંથી મુક્ત રહે છે. એવાએકે રહિત ગણેશજીની આરાધના કરવાથી અંતઃકરણની તુર્ત શુદ્ધિ થાય છે. પછી તેથી પર એવા જ્ઞાનકાંડ વડે સર્વ એવા વિદ્યમાં ચૈતન્યાત્મા સ્વરૂપે માત્ર ગણેશજી અને તે પછી હરેક શરીરમાં બુદ્ધિના અંતર પ્રદેશમાં રહે છે. એ પ્રમાણે સમજતો છતો પરમાત્માને મળે છે. કર્મો કરવાથી ભક્તિ ભજનનો સંભવ નથી. કર્મો કરવાથી બુદ્ધિ શુદ્ધ થાય પછી તે બુદ્ધિ જ્ઞાન સ્વરૂપતાએ પોતાના અંતરમાં વ્યાપક અને સાક્ષી સ્વરૂપે— તે પતિજ (બ્રહ્મણુસ્પતિ) રહેલા છે—એમ સમજતાં સર્વજ્ઞ સાધ્ય જ્ઞાનવડે ભજન કરે છે. તેથી એકાદ્ય ચિત્તવૃત્તિમાં પ્રેમ ઉદય થાય છે. અને સર્વજ્ઞ એકાત્મતાનું જ્ઞાન અનુભવ સહિત પ્રકાશ થાય છે. ત્યાં આઠ પ્રકારની સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ જ્ઞાન ચિત્તવૃત્તિના સાધ્યપણાથી પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપે સમજતાં પ્રભુનાં દર્શન થાય છે. સંપ્રજ્ઞાત સમાધિના આઠ પ્રકારનું વર્ણન આગળ આવી ગયું છે. એ પ્રમાણે તુર્થપાદ સુધીની સ્થિતિ સમજવી. ત્યારપછી તે પૂર્ણયોગ બ્રહ્મની પ્રાસિદ્ધ પંચમપાદના યોગીસ્થિતિને ધારણ કરવાની બુદ્ધિ કૃપારૂપે સંપાદન કરી શકે છે. આ સંપ્રજ્ઞાત સમાધિના બલથી તે બુદ્ધિ અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિયોગને પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાં જ્ઞાનની આવરૂ ક્રતા રહેતી નથી. નિત્રિપુટ્ટી જ્ઞાતા-જ્ઞાન અને જ્ઞેયના અબેદે ત્રિપુટ્ટીનો લય થતાં સાક્ષાત્ સ્વમહિમની સ્થિત એટલે પોતાના (મહત્વમાં) મહિમામાં સ્થિત એવા—અધિષ્ઠાન સ્વરૂપ પરમાત્મા પરમ તત્ત્વ તેને સાધ્ય કરીને તે યોગી થાય છે—કર્મ જ્ઞાન કે ઉપાસનાની હવે આવરૂપકતા નહોવાથી અને વેદશાસ્ત્ર પ્રમાણથી પરે એવા અનુભવનું ન્ય આત્મ સાક્ષાત્કાર યોગથી તે યોગીને હવે વિધિ કે નિષેધ કર્મોની જરૂર કદાપી નથી તેથી વિધિ નિષેધ કર્મ—જ્ઞાન—કે ઉપાસનાની જ્ઞાન્તિના ત્યાગપૂર્વક સ્વયંબ્રહ્મ સ્વરૂપે તે યોગી સ્થિત થાય છે. તેજ નિરોધ ચિત્તવૃત્તિ લય સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ છે. તે પહેલાંજ વર્ણવી ગયા છીએ. ત્યારપછી તે નિરોધપણાને પામીકી ચિત્તવૃત્તિના ત્યાગે પોતાના સાર્વભૌમ ચિત્તધર્મને સારી રીતે યોગણે છે. કે જ્યાં ચિત્તની તમામ અનંત કૃત્તિઓનો અજાવજ છે—એ પ્રમાણે અનુક્રમે જનાર યોગી સ્વયંબ્રહ્મ સ્વરૂપના સાક્ષાત્કાર પ્રયોગની સ્થિતિએ બ્રહ્મીમૂતપણાને પામી અંતે તેથી પર એવા પરબ્રહ્મીમૂત શાન્તિયોગને પ્રાપ્ત થાય છે.

इह सौख्य प्रदं यच्च कर्म संजायते सदा ।

पाप रूप मयं तेन ज्ञायते न कदाचन ॥૧૩॥

અર્થ:—એ પ્રમાણે ક્ષેત્ર ક્ષેત્રજ્ઞના પ્રસંગવડે પૂર્ણબ્રહ્મ યોગનું વર્ણન થાય છે, હવે તે સાધ્ય કરવા માટે અને સાક્ષાત્કાર કરવા માટે અંચમજ શુણ

અકૃતિરૂપનું વર્ણન તેમાં પણ તમોશુષ્ણ સ્વભાવનું વર્ણન થાય છે. આ હોકમાં દેહાદિને સુખ પ્રાપ્તિકર તેમાં સ્નાન કરવું તે શરીર સુખદ નહિ. દેહાદિના પરીશ્રમને આપનાર પરલોકના ભયથી છે. સ્વજન-ધનાદય રાજાદિકોના સંકેત્ય લગભગ-ભયવટે પીડા ભેદને સ્નાન સંધ્યાદિક કરે તે પણ કોઈ વખત કરે અને કોઈ વખત ના કરે, જેમ જેમ કર્મવટે શરીર સુખદ રહે તેજ કરે એવો અર્થ છે. વળી હમેશાં જે કર્મો કરે છે. તે સર્વ પાપ કર્મજ છે, જુદું જોલવું. પ્રપચ કરવો, પાળડ કરવો, અન્યાય વર્તન ચલાવવું. અન્યને કષ્ટ આપવું. નિંદા, કલેશ, કટુભાષણ આદિ વર્તન કરવું. વ્યભિચાર કરવો. ચોરી કરવી. જમીન દબાવવી. ધર્મથી ઉઘટ રીતે કામ કરવું. જોખું આપવું. ચોરી કરી વધારે લેવું. જીવહિંસા કરવી. માંસ ભક્ષણ. અપેયપાન છત્યાદી વર્ણાશ્રમ ધર્મની મર્યાદાનો ત્યાગ કરી પોતાના શરીરને સુખકર્તા સમજાય તેવ સ્વચ્છદાચારનાં કર્મ કરવાં. અને તે કરતાં પાપ થાય છે એમ માનવું પણ નહિં. સીપુત્રાદિકનો અતુલમોહ. ધનપ્રાપ્તિને માટે અયોગ્યતાપૂર્વક વિશ્વાસઘાતાદિક કર્મ કરી પણ ધનાદય બનવું. લાંચ રૂશવત-ખાદને પણ પરમેશ્વરથી નિઠર સ્હેવું-પરમેશ્વર છે કે નથી તેનો ખ્યાલ પણ કરવો નહિં. સંતયોગી મુક્તોની અનેક પ્રકારે નિંદા કરવી. વિગેરે અનેક તમોશુષ્ણીની વૃત્તિ છે. તે પાપરૂપને જાણતો નથી સ્વશરીર લોગને માટે કરેલાં કર્મો પાપરૂપ નથીજ નથી. એમ સદાએ પાપરૂપના આચરણપૂર્વક વર્તે છે, પાપનું ફલ દુઃખ છે. પણ તેનો ભય નથી. તેથી પાપ કરતાં તે ડરતો નથી.

દેહ ભોગ કરં પૂર્ણ શિશ્રોદર પરાયણં ।

તામસં તદ્વિજાનીહિ ચાંતિ નરકદં ભવેત્ ॥૧૪॥

અર્થ:—એ પ્રકારે અનેક પ્રકારનાં અધર્મ કૃત્યો દેહને સુખ કરનાર છે. એમ માની પાપકર્મોના આચરણ કરનાર તે માહાતામસી-પુરૂષ શિશ્રોદર પરાયણ એટલે પ્રજેતપતિ કાર્યમાં શૂરો પુરો અને ઉદરકાર્યમાં પણ અતુષ્ઠ સ્થિતિમાન પુરૂષ-જે જે કંઈ કર્મ કરે છે તે સર્વ તમોશુષ્ણના સ્વભાવરૂપે કર્મ કરે છે. સ્વચ્છદાચારીને માથે ગુરૂ કે વેદ શાસ્ત્રની આજ્ઞા-આમન્યા હોતીજ નથી તેથી તે શાસ્ત્ર ત્રિરૂદતા સ્હેજે જિત્વજ કરી અંતે નરક પ્રાપ્તિને પામે છે

તત્ર તામસ સંયુક્તા શુસ્ત્વા દુઃખં મહાદૂષ્ટં ।

પુના રોગાદિ સંયુક્તા મર્વંતિ નિચ યોનિષુ ॥૧૫॥

કાળ મૃકાદિ દોષસ્તે સંયુક્તાઃ પાપ ચેતસઃ ॥

દગ્નિદિ સમાયુક્તા મોર્ગેર્હીના મર્વંત્યપિ ॥૧૬॥

પુનઃ પાપ સમચારુ મર્વંતિ યદિ માનવાઃ ।

અતે ચમસ્ય મેહેતે નરકસ્યાઃ પુનઃ પુનઃ ॥૧૭॥

અતઃ સ્તમો ગુણસ્વં સ્વ ભાર્ગવત્વાચ માનવાઃ ।

ધર્મર્થ વૃત્તિ સંયુક્તા યતૈતે દૈવ યોગતાઃ ॥૧૮॥

અર્થઃ—હવે તામસ ગુણના પૂર્ણ કહેને કહે છે—એવો તામસ ગુણવડે અધર્મ—વિકર્મ કરવા વાળો કેવળ દેહાધ્યાત્મી દેહાભિમાની પુરુષ તેવા તામસ સંસ્કારોથી—નરકમાં આનર્દ્યનીય અપાર દુખને લોગવતા કલ્પોના કલ્પ પર્યંત એટલે યાવચ્ચન્દ્ર દિવાકરૌ इति ચન્દ્ર સૂર્ય તપે ત્યાં સુપ્રી નરકમાંજ નિવાસ કરે છે—કદાપી જન્મ ધારણ કરે તોપણ નિચ યોનીમાં શુદ્ધાદિ અત્યંજ—મ્લેચ્છ આદિ અધમ યોનીમાં અથવા પશુપક્ષી આદિ યોનીમાં જન્મ ધારણ કરે છે. ત્યાં પ્રજ્ઞ છે કે, કેટલાએક શુદ્ધાદિ પણ સુખયુક્ત હોય છે. નિરોગી—ધનાદય પણ હોય છે અને બ્રાહ્મણ આદિ હોય છે તોપણ દુઃખયુક્ત હોય છે—રોગ પણ તેને ચોટેલો હોય છે. એટલા માટે એવો તો નિયમ નથીજ કે સર્વવર્ણમાં ઉદ્ભવ થતાં સુખદુઃખ યુક્તાપણથી કંઈ સુખ અને કંઈક દુઃખ હોય. સર્વ મનુષ્યો સમાન કેવી રીતે હોય ?? કેટલાએક તામસ પ્રકૃતિવાળા શુદ્ધ હોય છે અને તે સુખ-યુક્ત હોય છે. અને દુઃખયુક્ત પણ હોય છે. તો તેનો જવાબ કે—જે શુદ્ધાદિ ધનાદય છે—સુખયુક્ત છે—તે પૂર્વજન્મના તામસ પ્રકૃતિવાળા નથી. રમેશુષ્ણ સત્ત્વગુણુ ભિન્નિત તમોશુષ્ણ સ્વભાવ ધારણથી. એવા દુઃખયુક્ત બ્રાહ્મણદિને પણ બાણવા. કેમકે ત્રિગુણુ ભિન્નિત કર્માચરણુ કરવાપણાવડે એવા ઉચ્ચકામના પણ રોગયુક્ત હોય છે—વળી એવા તમોશુષ્ણી જનોનો અન્ય અવતાર મુંગા આદિ દોષયુક્ત તેમ દારીદ્રવડે વીંટાયલા અવતારો પણ આવે છે—તેમ સુખલોગહીન તેમ પાપ આચરણુને વિષે પૂર્ણ પાપી બનેલા અવતારો પણ આવે છે—વળી એવા તામસીજનો બીજા અવતારોમાં માણસનો અવતાર આવે તોપણ પાપ આચરણુ કરવા વાળાજ હોય છે. તેથી અંતે નરકસ્થાનના યમગૃહે બંધ છે. એમ પુનઃ પુનઃ થયાજ કરે છે એવો તામસગુણનો સ્વભાવ છે—એટલા માટે તમોશુષ્ણી વૃત્તિ ત્યાગને માટે કહે છે કે—આવા દુઃખલોગ દર્શનથી માણસોએ તમોશુષ્ણના કર્મોના ત્યાગ કરવો જોઈએ. અને દૈવયોગ એટલે દેવની કૃપાએ પ્રેરાયેલા પ્રારબ્ધ યોગપૂર્વક—વેદ—શાસ્ત્રોના શ્રવણુ યોગથી ધીરજ ધારણ કરતા. અર્થાત્ સ્વવણુશ્રમમાં કહેલા સનાતન ધર્મની મર્યાદાપૂર્વક આચરણુથી ધીરજ ધારણ કર્તા—સત્કર્મયુક્ત છતાં પણ શરીરપીડા સહન કરતા. સહિષ્ણુતા ધારણુ કરે છે સ્વધર્મના આચરણુથી તમોશુષ્ણી સ્વભાવ એની આપે છુટી બંધ છે. તેથી ધર્મનું આચરણુ હંમેશાં સુખ આપનાર છે.

વિદિ રાજસંગે ભાવં નરા મુવિ સકામકં ।

સતતં કર્મ કુર્વિત યોગદં ધર્મં સંયુતાઃ ॥૧૯॥

વાસના સંયુતં કર્મ સ્વર્ગસ્થં ભવેત્કિલ્લ ।

તદેવ રાજસં વિદિ નાના ભાષ ગુતં પરં ॥૨૦॥

રાજસાઃ સર્વં મોર્ગહુ મુત્તવા પુનઃ પતંત્યપિ ।

इहये यादशं कर्म कुर्वते तादृशं फलं ॥२१॥

અથવા સ્વલ્પ ભાવેન કૃતં રાજસ સંભવં ।

कर्म तेन नरा भूमौ भवन्ते तत्स्रणात्पुनः ॥२२॥

અર્થ:—હે દક્ષ !!! આ મૃત્યુ લોકમાં જન્મ પામીને જે મનુષ્ય પોતાના વર્ણશ્રમધર્મની મર્યાદાપૂર્વક કર્મ કરતાં વેદશાસ્ત્રાદિમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે ફક્તની ઈચ્છાપૂર્વક નાના પ્રકારના લોભોની પ્રાપ્તિના અર્થને માટે સ્વર્ગાદિપદને આપનારાં કર્મો કરે છે. તેને રાજસ એટલે રબુશુભી કર્મ કરનારાં બોલ્યા. કેમકે તેના હૃદયમાં રજોશુભને લીધે ફક્તની અપેક્ષાપૂર્વક કર્મ કરવાની વાસના રહે છે. એમ લોભ વાસનાયુક્ત સ્વધર્મમાં વર્ણવેલાં નાના પ્રકારના ભાવવાળાં કર્મો પિતૃલોકોના સંતોષને ભાવે બળ છે. કેમકે યથાવિધિ આચરણયુક્ત જે વૈદિક સત્કર્મ છે તેજ રાજસકર્મો કહેવાય છે. એવાં રજોશુભી કર્મ કરનારાં રાજસી પુરૂષો સ્વર્ગલોકમાં જઈને સત્કર્મના ફળો લોભવી પુનઃ મૃત્યુલોકમાં આવી જેવાં જેવાં કર્મ કરે છે. તેવાં તેવાં શુભાશુભ કર્મફલ આગત જન્મને વિષે લોભવે છે. અથવા સ્વલ્પભાવથી તામસના અશ્રીતી મીશ્રીત રાજસકર્મ કરે છે. એટલે રાજસ સ્વભાવના સંભવરૂપ કર્મ કરે છે. તે કર્મનાં ફલવડે આ ભૂમિમાં તત્સ્રણ પુનઃ પુનઃ જન્મધારણ કરે છે અને સુખદુઃખ મિશ્રીત લોભના લોકતા બને છે એમ બોલ્યું. કેમકે સ્વલ્પ રાજસકર્મ યુક્તપણું છે.

અથવા વિવિધાસ્તેતે યોનિષુ સંભવં ત્યપિ ।

निबोद्धा सुविशेषेण जन्म मृत्यु परायणाः ॥२३॥

રાજસાનાં પ્રજાનાથ નરકો નૈવ વિચ્યતે ।

स्थावरं जगमं श्रित्वा भवन्ते जन्म संयुताः ॥२४॥

તત્ર દુઃસ્વં સુસ્વં નાના ઝુંજને નાત્ર સંશયઃ ।

एवं राजसगं सर्वं कायंतते समासतः ॥२५॥

અર્થ:—અથવા રાજસશુભના અંશસ્વરૂપ તામસ મિશ્રિત હોય, એવા સ્વભાવથી જે પુરૂષો કર્મ કરે છે. તે પુરૂષો નીચ કે ઊંચ, શુદ્ધ કે પ્રાક્ષણ આદિમાં વા વધવિધ પશુ આદિ યોનીમાં જવાના સંભવરૂપ છે. વિશેષ કરીને જેવાં કર્મ કરે છે, તેવાં કર્મના યોગે જન્મ મરણાદિકને પ્રાપ્ત થાય છે, પણ તેઓ નરકમાં તો કદાપી જતાજ નથી કેમકે રાજસ સ્વભાવ મિશ્રીત તામસ શુભનો અંશ છે. હે પ્રજાપતિ દક્ષ !!! રાજસ મિશ્રીત તામસશુભોનાં કર્મો કરનારને નરકની તો કદાપી પ્રાપ્તિ નથી. ગમે તે પણ સ્થાવરજંતુમાદિક દેહોને ધારણ કરીને જન્મ સંયુક્ત રહે છે. તે વર્ણવવાને અશક્ય છે—કેમકે રાજસ તામસ મિશ્રીત કર્મનાં ફલ અતિ વિચિત્રજ છે. એ પ્રમાણેના પ્રાણીઓ અને

મનુષ્યો રાજસ તામસ મિશ્રીત વિચિત્ર કર્મફલનાં મુખદુઃખો લોગવે છે. એમાં શંકા નથી. તે તમોને સંકેપમાં કહી બતાવ્યાં છે..

અતઃ પરં પ્રવક્ષ્યામિ સાત્ત્વિકં કામ વર્જિતં ।

સ્વધર્મસ્થા જના વિદ્ધિ તત્કુર્વન્તિ નિરંતરં ॥૨૬॥

બ્રહ્માર્પણ તયા યચ્છ્રવતિ કર્મ ધર્મજં ।

નાના વિધં પરં તત્સત્સાત્ત્વિકં વિદ્ધિ માનદ ॥૨૭॥

તેન શુદ્ધ ગતિં ચિત્ય ગચ્છંતિ મોક્ષ મંજસા ।

અતઃ સત્ત્વગુણેનૈવ યુક્તા ભવંતિ માનવાઃ ॥૨૮॥

અર્થઃ—હવે સાત્ત્વિકશુભ લક્ષણો કહેવાય છે. આ રાજસગુણ કર્મથી પરે લોગવાસના રહિત સત્ત્વગુણના સ્વભાવરૂપ સાત્ત્વિક કર્મો તમને કહું છું તે તમો શ્રવણ કરો. કે જે સ્વધર્મ એટલે સનાતન વૈદિકધર્મની એણીપૂર્વક વેદશાસ્ત્ર સ્મૃતિપુરાણમાં કહેલાં કર્મો અને શાસ્ત્ર માન્યતા, સદ્ગુરુ આજ્ઞા ઇત્યાદિ અનેક વિધિને પાળનારા પુરૂષો તેમ નિરંતર વર્તન કરે છે—કે જ્યાં પાપાચરણનો અભાવ છે. એવા શાસ્ત્રગુરુ વેદની આજ્ઞાપૂર્વક સ્વધર્મ યુક્ત કર્મ કરનારા જનો માત્ર કૃપા પ્રાપ્તિરૂપ યોગ્યકર્મો કરે છે તે સર્વ શુદ્ધફલ ઈચ્છાહીન હોવાથી બ્રહ્માર્પણ થાય છે. પછી ચાહે બ્રાહ્મકર્મો થાય કે અંતરકર્મો થાય. પણ તે સર્વ ગુરુ આજ્ઞાપૂર્વક સ્વધર્મ મર્યાદા યુક્ત ફલાશા રહિત થતાં હોવાથી બ્રહ્માર્પણનેજ યોગ્ય છે. જે સાત્ત્વિક હોય તે ફલેચ્છા રહિત—સાત્ત્વિક અહં યુક્ત પણ મલ રહિત, તેમ બ્રહ્માર્પણ રૂપ થાય એવાં સાત્ત્વિક કર્મોથી માત્ર મોક્ષની પ્રાપ્તિ જ છે. બ્રહ્માર્પણ થતાં હોવાથી તે તુર્યપદ પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષદાતા છે. એ પ્રમાણે સાત્ત્વિક કર્મોના આશ્રયથી શુદ્ધલાગતીના અનુક્રમ માર્ગના આશ્રય ધારણ કરી સાક્ષાત્ ત્રીશુભ પ્રભાવરૂપ ત્રિપાદના બંધન હીનપણાએ તુર્ય પાદમાં મોક્ષનેજ પામે છે. કેમકે ચાથા પાદમાંજ મોક્ષ રહેલો છે. સઘળા પ્રકારની ત્રિપુટીઓ બંધનરૂપ છે. અને તે બંધનથી પરે મોક્ષ—તે અતુર્ય તુરીયપાદ છે. એટલાજ કારણથી ચિત્ત રસયુક્ત સત્ત્વગુણના કર્મોથી હમેશા કેવલ મોક્ષજ છે.

અતઃ પરં તુરીયંતે કથયામિ સમાસતઃ ।

રસહીન સ્વભાવેન ચિત્ત દેહ સમન્વિતં ॥૨૯॥

તદા ભવતિ ચે તુર્ય કર્મ સંજાયતે પરં ।

નાના વિધં જગત્સર્વં બ્રહ્માકારં ન સંશયઃ ॥૩૦॥

અર્થઃ—એ પ્રમાણે સત્ત્વગુણના સ્વભાવરૂપ સાત્ત્વિક કર્મોથી મોક્ષના માર્ગનું જ્ઞાન સંપાદન કરેલો એવો પુરૂષ જ્ય મેળવી—દેહ અને ચિત્ત સમન્વીત છતાં પણ દેહ અને જગત સંસારમાં રસહીન—સ્વભાવવડે, સંસાર દેહના વિષયોથી અત્યંત વૈરાગ્યવાન રહેતો. આ દેહ સંસાર, મિથ્યા કલ્પિત અને પ્રકૃતિજન્ય

બાજમાનથી છે. એમ સત્યરીતે અંગીકાર કરતો. ત્રણે શુભોના કર્મોના પ્રવાહથી જિતભોતમ તુરીય કર્મરૂપ જ્ઞાનદષ્ટિએ પ્રજ્ઞાચિંતન પ્રજ્ઞાકથન અને અન્યોઅન્ય ભાવમાં પણ તેજ પ્રજ્ઞાના સ્વરૂપનો વિચારજ કર્યા કરે છે. દેહના સંબંધે સર્વ કર્મો પ્રારબ્ધવશાત્ માને છે તેથી તે હર્ષશોકરૂપ વ્યાધિનો યોગ થઈ પડતો નથી. આ તુરીય કર્મ તે માત્ર પ્રજ્ઞાચિંતનરૂપ કર્મજ છે. અને તે કર્મ દિનદિન પ્રતિ વિચારશીલતાએ વૃદ્ધિરૂપ જોવા, સફળરૂપના બોધરૂપ ગંગા પ્રવાહમાં સ્નાન કરતો ચાલે છે. ચિંતન પણ દૃશ્ય છે, તેથી સર્વકર્મનું પ્રતિપાદિતપણું છે. ત્યારે તે કર્મ કેવીરીતે છે તેના અર્થને કંઈ છે-કે આ નાના નાના પ્રકારનું જે જગત અથવા દેહ તે ચિત્તની એકાગ્રવૃત્તિ વડે એકાગ્રતાની ભગૃતિપૂર્વક સાધ્ય કરીને અષ્ટ પ્રકારની સંપ્રજ્ઞાત સમાધિના યોગસ્વરૂપને સફળરૂપની પાસેથી બાણી અનુભવવા માટે તે સમાધિના સુવિચારપૂર્વક સર્વત્ર નાનાપ્રકારમાં માત્ર પ્રજ્ઞાકારજ વૃત્તિ કરે અને સર્વત્ર પ્રજ્ઞાકાર ભાવનામાં રમે-તેજ શુદ્ધ એકાગ્રતા કહેવાય છે. અન્યરીતે આ પોતાના ભાગ્યમાન દેહના પણ રૂમરૂમમાં પૂર્ણપ્રજ્ઞજ છે અને તે પૂર્ણપ્રજ્ઞને બુદ્ધિની અયોગ્યતાએ કે અપૂર્ણતાએ અનુભવ કરી શકતો નથી, તેથી પ્રજ્ઞને બદલે દેહ દેખાય છે. જેમ સોનાને બદલે અલંકાર દેખાય છે. ખાંડને બદલે રમકડું દેખાય છે. આકાશને બદલે વાદળી રંગ દેખાય છે. એમ પૂર્ણપ્રજ્ઞને બદલે આ શરીરનો ભાસ થાય છે, એટલે દેહની દૃષ્ટિ રૂપ અજ્ઞાન બુદ્ધિના દોષો છટે તો તેજ બુદ્ધિ દેહ જોવાનું છોડી પ્રજ્ઞસ્વરૂપને જુએ એમાં શંકા નથી. હાથી ખાંડનો ભરેલો છે. ખાંડમાંજ આકારનો ભાસ થાય છે પણ વાસ્તવિક તે ખાંડજ છે. આકારનો ભાસ તે બુદ્ધિનો મિથ્યાભાસ અગર કદપનાં જમમાત્ર છે. તે વિસરતાં માત્ર ખાંડજ સિદ્ધ થાય છે એમ દેહ કલ્પનામાં પ્રજ્ઞાનાંજ દર્શન છે, એમાં સંશય નથી એમ સાક્ષાત્કાર પ્રજ્ઞનું સામર્થ્ય છે.

યદ્યત્તેન કૃતં કર્મ તદેવ બ્રહ્મદં ભવેત્ ।

સ્તુતિ નિંદાદિકં કિંચિન્નૈવ તત્ત્વ પ્રકીર્તિતં ॥૩૧॥

દેવ ભક્તાદિકં દક્ષ નૈવ તૂર્ય્યં પ્રતિષ્ઠિતં ।

બ્રહ્મણિ સમ ભાવેન વર્તેતે સર્વદા સ્વયં ॥૩૨॥

અંતરે સર્વ ભાવેષુ પડ્યતિ ત્રિંશ્વ રુપિણં ।

તદા તુરીયગં કર્મ કવિચ્ચવતિ નાન્યથા ॥૩૩॥

અર્થ:—જોવા તે તુરંપાદની પ્રજ્ઞાકાર કર્મ સ્થિતિના અનુભવને પામેલો જૃહસ્થાશ્રમી યોગી જેને કર્મ કરે છે અર્થાત્ આ દેહ ત્રિશુભાત્મક પ્રભાવરૂપ હોવાથી ત્રિશુભાત્મક દેહધારકપણાવડે કરેલાં કર્મ તે દેહભાનરૂપે મિથ્યાભાનરૂપ, અને પ્રજ્ઞસ્વરૂપે પ્રજ્ઞ તાદાત્મ્યરૂપ, માને છે-કેમકે સર્વ સ્વસ્વિદં વ્રજ શ્રુતિના અયોધ સિદ્ધાન્તથી તે ભગૃત થએલો છે. વળી ચિત્તના સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ ધારકપણાથી

દેહનું જ્ઞાન ભુક્તિને કેવળ પ્રજ્ઞાકાર રચનારો જન્યો છે તેથી આ પ્રજ્ઞાકાર દેહ-જગત હોવાથી તે યોગ સમાધિના જ્ઞાન પ્રકાશપૂર્વક તેમાં સ્તુતિ કે નિંદારૂપી કોઈપણ દ્વંદ્વ રહેતોજ નથી. તે સર્વ દ્વંદ્વો પ્રજ્ઞાકાર વૃત્તિના યોગે પ્રજ્ઞામાં લય-દર્શનરૂપ છે. તે દ્વંદ્વના આચરણરૂપ કદાપી શાસ્ત્ર દૃષ્ટિએ વર્તતા હોવાય છતાં તે યોગી પ્રજ્ઞાકાર વૃત્તિના યોગે દ્વંદ્વના દોષરૂપ ન હોવાથી કંઈપણ કરતો નથી એમ સાબીત થાય છે. જ્ઞાનહીન ચિત્તવૃત્તિના ધારણપણથી જ્ઞાન પ્રકાશરૂપ ચિત્તનો જેવી રીતે વિજય થાય છે. હે દક્ષ!!! આ તુર્યપાદનો યોગી પ્રજ્ઞાકાર વૃત્તિમાં સર્વત્ર પ્રજ્ઞામૃત વરસતું જોઈ અતિ સંતોષપૂર્વક જ્ઞેનારો હોવાથી દેવ, ભક્ત, મનુષ્ય, વૃક્ષ, પાષાણુ એવા અનેક વિષ દેહાકાર દૃશ્યભાવ તે પ્રજ્ઞાકારમાં પ્રજ્ઞાકાર સ્વરૂપ છે અથવા તે સર્વ પ્રજ્ઞાકાર વૃત્તિમાં લયરૂપ છે, એમ સત્ય સમજીને પ્રજ્ઞાના સમભાવવડે પ્રજ્ઞામાં સર્વેને સમસ્વરૂપે અનુભવે છે. કોઈ વસ્તુને પોતાના પ્રજ્ઞસ્વરૂપથી ભિન્ન જોતોજ નથી એ પ્રમાણે સ્વયંપ્રજ્ઞથી પ્રજ્ઞાકાર વૃત્તિનો અનુભવી યોગી સદાએ પોતાનું વર્તન રાખે છે એવા યોગીજનો પોતાની અંતરબુદ્ધિમાં સર્વભાવને વિષે વા નાના પદાર્થને વિષે વિશ્વરૂપે જોતા નથી—કેમકે ભિન્ન ભિન્નતાવાળું દ્વૈતાદ્વૈતરૂપ દ્વંદ્વવાળું વિશ્વજગત લય ગયેલું સમજે છે. અર્થાત્ ભિન્નભિન્ન ભાવરૂપે જગત કે દેહ જોતો નથી પણ પ્રજ્ઞાકાર ભાવવડે વિશ્વાત્મા પ્રજ્ઞાત્માને જુએ છે. એ માહાન બુદ્ધિ (ક્ષતંભરા બુદ્ધિ)નું આશ્ચર્ય સમજવાનું છે એમ જ્યારે સર્વત્ર પ્રજ્ઞાકાર વૃત્તિવડે પ્રજ્ઞાવિના અન્ય કંઈ નથી એમ પોતાના સ્વસ્વરૂપની જાગૃતિ યથાર્થ અનુભવાય ત્યારે તે યોગી તુર્યકર્મથી જાગૃત છે એમ જાણવું. સ્તુતિનિંદા, રાગદ્વેષ, હર્ષશોક, દ્વૈતાદ્વૈત, દેહદેહી, પુરૂષ પ્રકૃતિ એવાં અને દ્વંદ્વોના પરિહાર થતાં દ્વંદ્વમાત્રનો અભાવજ જાણવો. તેવા યોગી દ્વંદ્વજ્ઞાન યુક્ત કદાપી નથી કેમકે તેની વૃત્તિ પ્રજ્ઞાકારજ છે.

एवं सर्वं समत्वेन यद्भवतत्तुरीयकं ।

कर्म प्रारब्ध योगेन ब्रह्मणो रस भावतः ॥૩૪॥

अंतोऽस्मितामये तेन लीनो भवति मानवः ।

महाकाण्ड भावेन भवेत्त्रिगुण चालकः ॥૩૫॥

अतः परमं कर्म कैवल्यं कथयामि ते ।

निषेध विधिहीनं यद्भवते कर्म स्वेच्छया ॥૩૬॥

ब्रह्मभूय मयं विद्धि पञ्चमं योगी संगतं ।

कर्त्ता देहो न संदेहः स्तुरीयं प्रेरकं मतं ॥૩૭॥

અર્થ:—હવે દ્વંદ્વના અજ્ઞાન માટે કહે છે. એ પ્રમાણે પ્રજ્ઞાકારરૂપ સર્વમાં સમત્વ ધારણ કરનાર તે યોગી દ્વંદ્વ જ્ઞાનહીનસંધાનવાળા અર્થાનુભવમાં પણ સમતા ધારણ કરી તે દ્વંદ્વના લેહલાનથી રહિત થાય છે, અને તેવા

જ્ઞાનવડે ભેડે જે કંઈ શુભાશુભ કર્મ થાય. તે સર્વ ત્રિવિધગુણના પ્રભાવના ક્ષણીન સ્વરૂપે તુરીય કર્મ થાય છે—કેમકે આ યોગી કેવલ પ્રારબ્ધ ઉપરજ નિવાસ કરી રહેલો હોય છે અગર તે પ્રજ્ઞાકાર વૃત્તિની સમાનતાથી કદાપિ અશુભ કર્મ તો થતાજ નથી અને પ્રારબ્ધ યોગે તેમ થતાં કહેવાય તોપણ તેના તુરીય કર્મરૂપ પ્રજ્ઞાકાર સમત્વને દોષરૂપ નથી. માત્ર પ્રારબ્ધયોગથીજ પ્રારબ્ધ પ્રેરણારૂપ દ્વંદ્વ દેખાય તો પોતે દેહાભિમાન રહિત હોવાને લીધે તેના પ્રજ્ઞાકાર રહેતા આત્માને ભોગ આપી શકે નહિ. બીજીરીતે સ્વયં પોતે તે યોગી દ્વંદ્વ રસહીનપણથી માત્ર પરપ્રજ્ઞામાં રસ ભાવરૂપ છે તેથી પોતાના રસ હીનપણાએ તે કદાપી ભોગ આપી શકે નહિ—કેમકે કરવાપણાનું અભિમાન બંધ ગયેલું છે. હવે તુરીયના ક્ષણે કહે છે—તે માણસ આ પ્રારબ્ધ ઉપર રહેલા માત્ર દેહના અંતમાં અસ્મિતા (હું છુંપણના) મય તુરીયપ્રજ્ઞના સ્વરૂપમાં તેવા કર્મોના ક્ષણથી હીન થાય એટલે પ્રજ્ઞાકારપણાને પામે છે. આ સ્થાનને “માહાકારણ” રૂપ કહેવાય છે. તે સ્થાનમાં પ્રજ્ઞસ્વરૂપના સમભાવથી તે નિચેના ત્રિગુણના ચાકક પણાને પામે છે—કેમકે તેની સ્થિતિ તુરીયાત્મામાં સ્થિત છે. એમ તુરીયપ્રજ્ઞની પ્રાપ્તિના યોગે તે યોગી પંચમ કર્મ અથવા પૂર્ણ કર્મના સ્થાનમાં બંધ છે હવે ત્યાંનું વર્ણન કરે છે. હે હજી !!! હવે અહં કેવલ્ય એવા પંચમ કર્મના યોગ સ્વરૂપને કહું છું કે—એવા સ્વેચ્છા વિહારી યોગી સંપૂર્ણ પ્રજ્ઞીભૂત અથવા બ્રાહ્મ સંપ્રજ્ઞાત સમાધિવડે સાક્ષાત્ આત્મામાં પ્રજ્ઞીભૂતપણાને પામે છે. તેના સ્વેચ્છા વિહારી પણાથી તે યોગી વિધિ નિષેધ હીનપણાએ જે જે કર્મ કરે છે તે સર્વ કર્મો પ્રજ્ઞીભૂત ક્ષણેજ આપનારાં થાય છે—કેમકે હવે પોતાના આત્મા પ્રજ્ઞીભૂત પણાના સાક્ષાત્કારમાં ભુદો રહી શકતો નથી. હવે તેના વિવેકને કહે છે. ત્રીગુણમય એવા ત્રીદેહ અને તેની અવસ્થા અથવા અનેક ત્રીપુટીઓના ભેદો તે સર્વમાં દેહજ હોવાથી તેજ કર્તા રૂપ ગણાય છે. અને એથી તુરીય ચૈતન્યઆત્મા તે તે ત્રીપુટીઓ માત્રને પ્રેરક ત્રીગુણોના આધાર પણારૂપ છે. તુરીયના આધારે તે ત્રણે દેહો છે. તેથી તેનો પ્રેરક કહેવાય છે. એમ ત્રીપાદ રૂપ કર્તા અને ચતુર્થ પાદરૂપ પ્રેરક (અકર્તા) એ એના સંયોગમાં તે પંચમ યોગી કહેવાય છે. કેમકે દેહાત્મ યોગ ધારકપણું છે. ત્રિપાદ તે દેહ અને ચતુર્થ તે દેહાત્મ છે. એ ઉભયના યોગ સંયોગે પ્રજ્ઞભૂયતા મય સ્થિતીએ તે પંચમ કહેવાય છે. અને તે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ યોગના સાધ્યપણાથી છે. મનસૌવૃત્તિ શૂન્યસ્ય બ્રહ્માકાર તયા સ્થિતિઃ॥ યાડસંપ્રજ્ઞાત નામાસૌ સમાધિરભિધીયેતો॥ યોગશાસ્ત્રમાં મનના સંકેપ ચિકલ્પ રૂપ ભેદ પોતાની વૃત્તિસહ શૂન્યતાને પામે ત્યારે પ્રજ્ઞાકાર સ્થિતીનો અનુભવ થાય છે. તેને અસંપ્રજ્ઞાત નામવાળી સમાધિ કહેવાય છે.

કુત સ્તત્ર જ્યવસ્વાભ્યં તુરીયં વર્તેતે પરે ।

ચતુર્વિધં યેન સૃષ્ટિમિદં સર્વં સ્વલીલવા ॥૩૮॥

સપ્ત કર્તૃ ભાવેન કારયિતુ મમાવતઃ ।

તત્ર વિષ્ટિતિ કોઠંતુ કુતો બ્રહ્મ વિચારતઃ ॥૨૧॥

નાહં નરો નવૈં બ્રહ્મ મયા સાધ્યં નિરંતરં ।

બ્રાન્ત્યા સર્વે ન સંદેહો દશ્યતે માયયા મયિ ॥૪૦॥

સ્વેચ્છયા સ્થેલિતિ બ્રહ્મ ચતુર્થેદ મયં પરં ।

શુભા શુભં તસ્ય નાસ્તિ વૃથાહં તાંત્યજેન્નરઃ ॥૪૧॥

અર્થઃ—હવે પંચમ યોગની સમાધિનું વર્ણન કરે છે—એવા પંચમ યોગમાં ત્રિશુભાત્મક અનેક ત્રિપુટીઓ પણ કયાથી ?? કેમકે ચોથા તુરીયમાં તેના લય થાય છે—અને ચોથા તુરીય પણ કયાથી ?? કેમકે પંચમ સ્વરૂપમાં તેના લય છે. અર્થાત આ ચાર પ્રકારનું તે પંચમ સ્વરૂપથી ઊત્પન્ન છે. એટલે પોતાના આત્મામાં ઉત્પન્ન થયું છે. તેથી તે ત્રણ અને ચોથાનો અલેદ યોગ સમાધિ વડે તેમાંજ સમાવેશ થાય છે. એમ પંચમ બ્રહ્મ પોતાની લીલા વડેજ આ સર્વેને સજે છે—ધ્યાયતિ લેભાયતિ ઇવ જાણુ ધ્યાન કરતો હોયની એમ ચારે પાદ માત્ર લીલા છે—અને પ્રશ્ન છે કે આ જગતમાં કર્તા દેખાય છે. તેનું કેમ ?? તેના પ્રત્યુત્તર છે કે તેજ આત્મા (પંચમ બ્રહ્મ) કર્તા બાવવડે કરાવનાર એવા પ્રભાવથી સ્થિત છે. અન્ય કોઈ બીજા અનુભવથી સમજવું નહિ—આત્માની સ્વયં ચૈતન્ય સત્તાથીજ સર્વ કંઈ થાય અને સમજાય તેમ દેખાય છે એતો નિશ્ચય છે અને તે પોતાના સ્વાનુભવનું સ્વરૂપ છે. એટલાજ માટે આ અલેદ યોગમાં અહં પણ કોણ છે ?? અને બ્રહ્મ પણ કેવા પ્રકારે જાણવામાં આવે છે ?? યોગ સમાધિ સંસ્કારથી પણ કેમજ હોય ?? કદાપી પણ નહિજ કેમકે પોતાનો આત્મા બ્રહ્મ સ્વ અને પર એવા જ્ઞાનના અભાવ રૂપે છે. હવે એ સર્વ બ્રાન્તિમય છે. તેને કહે છે—સ્વ એવા નિશ્ચય આત્માત્મકપણથી આ “હું” એવો “અહ” પણ કોણ અને કયાં છે ?? અને જ્યારે પરમાત્મા પર બ્રહ્મ છે ત્યારે અન્ય પણ કોણ અને કયાં છે ??? એમ સાધ્ય અને સાધ્ય કત્વના અભાવથી સર્વ અલેદ બ્રહ્મજ છે. મારા આ નરદેહને વિષે સ્થિત એવા આત્મા જુદા જુદા પ્રકારે જે કહેવાયો, સમજાયો અને દેખાયો તે માયાના મિથ્યાપણથીજ છે. તેથી તે બ્રાન્તિ રૂપેજ એમ જાણવું. અલેદ સ્થિતીના અનુભવ હીન બુદ્ધિ વડે એમ દેખાય છે—અસંપ્રજ્ઞાત યોગ સમાધિના સામર્થ્યથી એમ જાણવું સત્ય છે એમાં શંકા નથી. હવે અહંકારના ત્યાગને વર્ણવે છે. એવો યોગી પોતાનો નિશ્ચય કહે છે કે—આ ત્રીશુભ અને તુર્યરૂપ ખેલ એટલે ચાર પાદરૂપ લેહમય ખેલમાં આ પંચમ બ્રહ્મ સ્વરૂપ પોતાની સ્વેચ્છા વડે ખેલક રૂપે ખેલી રહ્યો છે. તેના સર્વાત્મક પૂર્ણાત્મકપણથી તેને કદાપિ શુભાશુભ છેજ નહિ. એટલાજ માટે જે આ અહંકારથી હું એમ જોલે તો વૃથા બકવાદરૂપ હોવાથી ત્યાગ્ય છે.

અનેનાનુભવેનેવ જ્ઞાંત્યા સંવર્તેતે નરઃ ।

રસં સર્વત્ર સંત્વજ્ય બ્રહ્મણો રસ પારકઃ ॥૪૨॥

એવં ચતુર્વિધે ભાવે સ્થિતં દેહી સ્વરૂપકં ।

દેહ બ્રાન્તિં વિહીનં તત્કૃત્વા સોઠં પરો ભવેત્ ॥૪૩॥

એવં ક્રમેણ યોગીન્દ્રો ભવેત્ યોગાન્તરોત્તમઃ ।

કથિતં વિસ્તરાત્સર્વં ક્ષેત્ર ક્ષેત્રજ સાધનં ॥૪૪॥

અયં વર્ણાભિમાચારં શૃણુ સર્વં સુસ્તમર્દં ।

યેષાં ધર્માર્થં કામાન્ચ લભેન્મોક્ષં નરોત્તમઃ ॥૪૫॥

અર્થઃ—હવે બ્રહ્મ સ્થિતીનું વર્ણન થાય છે—એમ પૂર્વોક્ત પ્રકાર વડે અનુભવ મેળવી બાગૃત થયેલો યોગી પુરૂષ પ્રભુના સાક્ષાત્કાર પૂર્ણયોગ બ્રહ્મ સ્વરૂપથી સર્વત્ર રસરૂપ વાસનાને ત્યાગ કરીને સત્ય સ્વરૂપ બ્રહ્મમાં અલોદ સુખરૂપે શાન્તિથી વસે છે—હવે નિર્ગુણ સ્થિતિના અનુભવને કહે છે. એમ એવા અનેક પ્રકારથી અતુર્વિધ એવા બાગૃત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અને તુરિયામાં આત્મા ભાવ વડે તે તે સ્થાનના ભોગાર્થે સ્થિત રહેલો દેહી (દેહાભિમાની ક્ષેત્રજ જીવાત્મા) બિદાત્મક બ્રહ્મ અહં એવી બ્રાન્તિના સ્વસ્વરૂપને ભુદ્ધીને દેહને વિષેનું પોતાનું વસવાપણું છે એવા બ્રાન્તિ બ્રમ વિચારો છોડીને પોતાના આત્માના સ્વરૂપને પૂર્ણબ્રહ્મ સ્વરૂપે ઓળખી સમજી પોતાને સર્વદા પ્રાપ્તજ છે હતા અને હવે પછી પણ છે. એમ નિશ્ચય બાળી બ્રહ્મસ્વરૂપે સોદથી પરે સ્વભૂમિમાં સ્થાનંદ મય બ્રહ્મીભૂત થાય છે—હવે તેના ઉપસંહારને કહે છે—એમ પ્રથમાધ્યાયથી લગાયત અત્યાર પર્યંત વર્ણવાયેલા અસત-સત-સમ-નેતિ અને સ્વ એવા અનુક્રમવડે અંતઃ પ્રજ્ઞાન યોગથી તે યોગીન્દ્ર થાય છે. હે દક્ષ !!! એમ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજનું સાધન અને સાધકર યોગ તે તમોને વિસ્તાર પૂર્વક કહ્યો. હવે વર્ણશ્રમના આચાર ધર્મને વર્ણવે છે. હે દક્ષ !!! એમ ક્ષેત્ર ક્ષેત્રજના વર્ણન અનંતર વર્ણશ્રમના આચારને શુદ્ધાન્તકરણ (શુદ્ધિ) કરવા માટે કહેવાય છે કે તે વર્ણશ્રમના આચાર ધર્મનું સેવનયોગ ફલદાતા સુખપદ છે. જે આચરતુ પ્રમાણે વર્તન કરવાથી તથા સાધન સાધ્યપણાથી ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ છે.

ચિત્તેન્દ્રિયાણિ વશ્યાનિ સમાર્જ્યં તપાંસિચ ।

શૌચં શ્રુતિ સ્મૃતીનાં ચ જ્ઞાનં યત્ર પ્રતિષ્ઠિતિ ॥૪૬॥

વેદાધાર વિહીનંય જ કરોતિ કદાચન ।

સદા બ્રહ્મપરો યસ્માદ્બ્રાહ્મણઃ સચસં સ્મૃતઃ ॥૪૭॥

શૌર્યં દાર્દર્યં તથા દાર્દર્યં યુદ્ધે સંમુલ્લતા સદા ।

શરણઃ રક્ષણં નિત્યં પ્રમુત્ત્વં દંડં પારણય ॥૪૮॥

શ્રુતિ જ્ઞાનં સદા તેજશ્ચિત્ત મૌદાર્યં સંયુતં ।

મુનીત્યા પાલનં પંચ કર્મયુક્તઃ સ વાહુજઃ ॥૪૯॥

અર્થ:—હવે સનાતન વર્ણાશ્રમી પ્રથમ વર્ણરૂપ બ્રાહ્મણના આચાર ધર્મને કહે છે—પ્રથમ તે ચિત્તવૃત્તિના નિરોધ પૂર્વક, અતઃકરણાદિની શુદ્ધતા અને સાત્વિકતા પૂર્વક ઇન્દ્રિયોની ગતિ રાખવી. એટલે ઇન્દ્રિયાદિક પણ સત્વશુભના નિશ્ચયના વિચારોને અનુસરે એમ રાખનાર—ક્ષમા, આર્જવ (સરળતા) શાસ્ત્રોક્ત સન્માર્ગ સેવન—અને ષડુર્મિના વેગને સહન કરવું. શોક મોહો જરા મૃત્યુ ક્ષત્રીપાસે વહ્નર્મયઃ ॥ શોક—મોહ—વૃદ્ધાવસ્થા—મૃત્યુ ભુખ અને તરસ એ છના વેગને સહન કરવું તેમાં આગ્રહ હીનપણું રાખવું. વિધ વિધ પ્રકારનાં સાત્વિક તપ કરવાં—પવિત્રતા—શ્રુતિ સ્મૃતિમાં વર્ણુવેલું આ બ્રહ્મ વિધાનું જ્ઞાન (આગ્રહી પંથ મતાદિક આચાર્યોના વાદવિવાદના મન કાંચપત તર્ક ભરેલા વાદી વિવાદી સિદ્ધાન્તોને માન્ય કરવાનું નથી) સર્વજ્ઞ પણાથી સેવવું આવો વિધિ સાચવનાર તે બ્રાહ્મણ વર્ણુ બંતીને ધર્મ છે તેમજ વેદશાસ્ત્ર સ્મૃતિ પુરાણની યોગતા પૂર્વક તેના આધારભૂત બતાવેલા માર્ગનું ઊદ્ભવન કરીને વેદ વિહીન કંઈપણ કર્મ આચરવું નહિ તેમ ઉપાસના અને જ્ઞાન પણ વેદ વિહીતજ કરવાનો વિધિ સમજવો. કેમકે બ્રાહ્મણ સદાચારના આધારભૂત સર્વ વર્ણુના શુદ્ધ પણાને યોગ્ય વર્ણુમાં મુખ્ય પુરૂષ છે—તેથી બ્રાહ્મણના ધર્મને જોઇ બીજા ત્રણ વર્ણુ તેની મર્યાદાએ ચાલે છે. માટે બ્રાહ્મણે સદાએ સદાચાર યુક્ત રહેવું જોઇએ—માટે પ્રાણુ જતાં સુધી પણ વર્ણુ બ્રાહ્મણે વેદ વિરૂદ્ધ ધર્મચરણ કરવુંજ નહિ. એમ બ્રહ્મને વિષે જેના ચિત્તની પૂર્ણ તત્પરતા છે, એવા જે પ્રજ્ઞપરાયણુતાના અનુભવથી યુક્ત બ્રહ્મને વિષે પ્રિતીવાળા જે બ્રાહ્મણ શબ્દાર્થ પૂર્વક તેજ બ્રાહ્મણ છે. વ્રજશ્ચિત્ સર્વ વ્રજશ્ચ જ્ઞાતિ ॥ શ્રુતેઃ ॥

આધુનિક આચાર્ય ગણુતાની કાલ કલ્પના છે. જો કે કેવા કેવા કારણસર કેવા કેવા સંજોગોમાં તે આધુનિક આચાર્ય પોતાના આગ્રહી મતપંથને સનાતન ધર્મ નામે મનાવતા ચાલ્યા છે, અસ્તુ. ગમે તેમ હોય પણ તે સર્વ કલ્પના આ સનાતન વૈદિક બ્રહ્મવિદ્યા અને સનાતન ધર્મની ભૂમિના અધિક્ષાન ઉપર પોત પોતાની બુદ્ધિ અનુસારે કલ્પેલી છે. જેમ આ આચાર્ય ગણુતાઓની કલ્પના છે તવી સનાતન વેદ વિદ્યા અને સનાતન વૈદિક ધર્મ તે કલ્પના નથી. વેદ—શાસ્ત્ર—સ્મૃતિ પુરાણ અને ઇતિહાસની પૂર્ણતા બતાવનાર—પૂર્ણ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરનાર તે સનાતન ધર્મની સનાતન બ્રહ્મ વિદ્યા છે. તેમાં બ્રાહ્મણ આદિ ચાતુર્વર્ણુની ઊત્પત્તિને સંભવ છે તે આધુનિક મતપંથાદિકના પોલમાં દોલ દદામોના ગડગડાટ રૂપ નથી. એટલે સનાતન ધર્મ બ્રાહ્મણે સદાએ સનાતનીજ છે તેથી આધુનિક ઊદરભરી આચાર્ય મનાવતા મતપંથના નામથી પોતાની અયોગ્યતા જે શુદ્ધ બ્રાહ્મણ હોય તે ધારણ કરી શકેજ નહિ.

આધુનિક આચાર્યોએ મતપૂર્વક કેમ ખોલ્યા? આ પ્રશ્નના સમાધાનની ખાસ જરૂર જેવું થઈ. વૈદશાચારના પ્રમાણ પૂર્વક વ્યાસ મહારાજે પુરાણો આપ્યાં. પણ સનાતન ધર્મ ભક્તિ જ્ઞાન ઉપાસના યોગના બળથી પરબ્રહ્મ પરમાત્માના સ્વરૂપમાં ભેદ પાડી શક્યા નથી. તે તો સર્વ પુરાણોમાં અભેદરૂપે વર્ણવી ગયા છે—એવા પૂર્ણબ્રહ્મ પરમાત્મા પ્રભુનો પૂર્ણ પણાના યોગરૂપ સિદ્ધાન્ત તે સર્વના મૂળરૂપ સર્વ માયામય પ્રકૃતિ વિહારના લય રૂપ કેવલ્ય પરમપદ શાન્તિ સ્વરૂપનો કર્યો. અને તેના અનુભવોનો લક્ષ આપ્યો. હવે બુદ્ધિશાળી હોય તો તે અનુભવામૃતનો સ્વાદ લે. અને અનુભવ ન પહોંચે તો જ્યાં અટક્યો ત્યાં અટકે એ બુદ્ધિનો વિષય છે. બુદ્ધિ ન પહોંચે ત્યાં પરમાત્મા એમ માનવાપણું છે. પણ શબ્દ સંકેતથી રહિત એટલે છેલ્લામાં છેલ્લા યોગ વાચક પુરૂષ પ્રકૃતિ શબ્દ દ્વંદ્વ ભાવને બતાવે છે. આમ પ્રકૃતિના શબ્દ સંકેતથી રહિત તે પૂર્ણબ્રહ્મ પ્રકૃતેઃ પુરુષાત્પરં ॥ એમ શ્રુતિનો નિશ્ચય છે—હવે તેના સ્વરૂપને બાલુવાને અનુભવાત્મક સ્વસંવેદ પરસંવેદ યોગ છે—અને તે અનુભવી યોગીજનો બાલુ છે—અને તે વેદ પ્રમાણસહ અનુભવ જન્ય છે. એમ સાબીત થાય છે.

આચાર્યોના મતપૂર્વકનો ભેદ—ઉપાસનાના સંબંધે છે. પરમાત્માને ન માનવા-પણુમાં નહિ પણ સનાતનમાં જેમ છે તેમ અભેદપણે ઉપાસના સેવે તો તેમના આગ્રહી વાડાઓનું બંધારણ તુરતાં પોતાની દેહ મોજમબલ તુટી ભય એવા ભયના પરિણામે તે આગ્રહી બંધારણમાં કુદકા મારતા કેડકા ભરતા. ગબડે છે. હવે તેને સત્ય રીતે જણાવવાનો નિશ્ચય ભૂમિકામાં વજ્રવેલો છે. તેથી અને આવશ્યકતા નથી.

ઉપાસનાના યોગમાં વાદવિવાદના અંશોનું અધ્યયન તે તેમના પાંડિતાઈના માનને ખાતર ભલે હોય પણ તેમના બોધક અંશોના સેવનમાં માત્ર શ્રીયંકરાચાર્યની પદ્ધતિજ કેવળ સનાતન વૈદિક ધર્મમાં સ્થાયીભૂત છે. બ્રાહ્મણો તે સનાતન વૈદિક ધર્મ છે. (શિવધર્મ કે વૈષ્ણવ કે રામાનુજ કે અન્ય આગ્રહી મતના નથી) એમ સાચુ સમજી સનાતન મર્યાદા પ્રમાણે વર્તન ચલાવવું.

હવે ક્ષત્રિયના આચાર ધર્મને કહે છે—ગૌ અને બ્રાહ્મણુ તેમ સત્ય સનાતન ધર્મના રક્ષણને માટે શુરા-વર્ણાશ્રમ ધર્મના ચિત્ત સ્વભાવ રૂપના જ્ઞાનદક્ષ—અર્થાત વર્ણાશ્રમ ધર્મચારથી હીન—બ્રહ્મજનોને દંડ કરવાની સત્તાધારક પણુથી પણ દક્ષ-આચારજિજ્ઞ પુરૂષોનું રક્ષણ કરવા ગતિકારક પણુથી દક્ષ-દેહેન્દ્રિયને વિષે રણેણુથી તમેણુથી શત્રુએનો પરાજય કરવામાં સત્વશુભરૂપ સાધન શાસ્ત્ર શસ્ત્રોવડે અંતિ આકર્ષણપૂર્વક દૃઢતા ધારણ કરવી. એજ યુદ્ધમાં સંમુખતા—સામે ઉભા રહેવું. પણ રણેણુ તમેણુના ધર્મને આધીન થવું. એ ક્ષત્રિય ધર્મની માહત્ત નિર્બલતાજ છે. વિર આભૂષણથી તેઓના સન્મુખ ઉભા રહી તેઓના પરાજય કરી સ્વતંત્ર સ્વશાસન પ્રાપ્ત કરી સ્વસ્વરૂપે શાન્તિ અને નિઃશંકતા

સેવનાર તેજ શૂરા ક્ષાત્રધ પુત્રો છે. વળી શરણાગતને રક્ષણ આપવું. અર્થે અધર્મિ જનોને આચાર બ્રહ્મતાએ હંડ આપવાની સત્તા રાખવી તે હંડ પારણપણું છે. સર્વ પ્રજા પોતાના આત્મા સ્વરૂપે હોવાથી સર્વની જન પ્રિયતાના રક્ષણમાં તેમના આત્માની શાન્તિ ઇચ્છવી, તે પ્રભુત્વ-શાસ્ત્ર સત્તાનો ચોગધારણ કરવો તે-ધીરજ. એટલે પારકા તરફથી આવતાં કષ્ટોને ભેદ ધીરજ રાખવી તે ક્ષતાત્રાયતે સત્સજ્જ તદ્ભાવધારણ પ્રજાસંરક્ષણતે તેજ-તેમજ ઔદાર્યતા-પ્રાણ-ભ્રાત્રિની પાત્રતા પ્રમાણે યથાચોગ્ય શાજ સન્માનપૂર્વક દાન કરવું તે-વર્ણાશ્રમ ધર્મની મર્યાદાપૂર્વક ધર્મ કરવાં તે-તથા યથાર્થ સનાતન ધર્મની પ્રજાનું પાલન, એમ પાંચ કર્મો સાથે-દેવયજ્ઞાદિક યજન કરવાં તે યજ્ઞર્મો તે ક્ષત્રિયજન પુત્રોએ પાલન કરવાં-યાજન એટલે યજ કરાવવો એ વર્ણત છે. અધ્યાપન એટલે વેદવિદ્યા ભણાવવી, યજ કરાવવો અને યાચકપણું એ ત્રણ ક્ષત્રિયપુત્રોએ ન કરવું. એવો શાસ્ત્રમહિમા છે. વેદવિદ્યા ન ભણાવવી પણ શસ્ત્રવિદ્યા ભણાવવી, આત્યકીર્ત્ય અર્જુન પાસેથી શસ્ત્રવિદ્યાનું અધ્યાપન કીધું હતું તેથી અર્જુન દોષરૂપ નથી થયો. તેજ પ્રમાણે કૃષ્ણ, ભીમ અને અર્જુને જરાસંઘની પાસે પ્રાણણ વેષધરી યાચકપણું કર્યું હતું પણ ધર્મ હીનપણાએ તે ધર્મના દોષરૂપ થયા નથી. એમજ સહસ્ત્રાર્જુને જમદગ્નિ પાસે યાચકની રીતે ઢોલ યુક્તપણાએ અતિથિરૂપથી ગાયત્રી યાચના કરી હતી પણ સ્વધર્મ યુક્તપણાથી તે દોષરૂપ નથી એમ શાસ્ત્ર કહે છે એવા ક્ષત્રિયના પરમધર્મ છે. વાહુરાજન્યઃ કૃતઃ ક્રુતેઃ ॥

ક્રય વિક્રય કૌ નિત્યં વસ્તુનાં ભૂમિ કર્ષણમ ।

ગર્વાં પાલનકં ત્રેષા કર્મ યુક્તઃસ વૈશ્યકઃ ॥૫૦॥

ત્રિવર્ણ સેવનં દાનં નામ મંત્રં જપેત્પરં ।

પુરાણ શ્રવણં સૌંદ્રં કર્મ પૌરાણિકં દ્વિજાત્ ॥૫૧॥

અંત્યજાનાં પુરાણોક્તં કર્મ વિમ મુસોદ્ધર્તં ।

નૈવ શત્રુ સમંવાન્યં દરુષર્ષત્વં દ્વિજતિષુ ॥૫૨॥

કૃતોપવીતકો વિમઃ ક્ષત્રિયો વૈશ્ય દ્વયઃ ।

વેદાદિકં સમ્યગ્યસન્ બ્રહ્મચર્યં કુતો ભવેત્ ॥૫૩॥

અર્થઃ—હવે વૈશ્યના ધર્મને કહે છે. ધાન્યાદિ વસ્તુઓનો કયવિકયરૂપ આપવા લેવાનો વ્યાપાર કરવો. (ધન વિગેરેનું પણ તેમજ સમજવું) અને પુત્રહીને ખેડીને તેમાંથી અનાજ પકવવું અને શુદ્ધના હસ્તે કાર્ય કરાવવું. ભૂમી ખેડતાં દિસાદિક થાય તે પોતાના હાથે ન કરવાને માટે છે, તથા ગાયોનું પાલન કરવું. રક્ષાદિક પંદારોનું ચિકિત્સ કરવાના. કાષ્ઠ્યસરજ ગાયોનું પાલન કરવું. એ પ્રમાણેના ધર્મ વેદાધ્યયન-પૂજનયજ્ઞાદિક અને હાણાદિક એમ ત્રણ કર્મો વૈશ્યોએ સેવવાં ભેદથી. એમ સ્ત્રીધર્મના પ્રિયને બાણનાર અને વર્તનાર

તેજ વૈશ્ય છે. અન્ય રીતે જે સ્વધર્મ હીન હોય તે નામધારક બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય, અને વસ્થોને બાજુવા. હવે શુદ્ધના ધર્મને કહે છે. ઉપર કહેલી ત્રણ વર્ણની સેવા કરવાને શુદ્ધ છે તેથી માત્ર શુદ્ધનો સેવા એજ ધર્મ છે. તેમ અન્ય પાંચકર્મના અધિકારના અભાવથી માત્ર દાન કરવું એજ મુખ્ય સમજી રૂડા પ્રકારે દાનવિધીને સેવવી-દેવના નામમંત્રનો જપ કરવો. કેમકે વેદ, તંત્ર, પુરાણ કે સ્મૃતિના અધ્યયનનો અભાવ છે. તેમ કૃતિઓના શ્રવણનો અધિકાર ન હોવાથી-ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષને માટે પુરાણ શ્રવણ કે સ્મૃતિ શ્રવણ કરવું. દેવકાર્ય પિતૃકાર્ય કરવાં પણ તે બ્રાહ્મણ મુખ્યેષ્ટ બ્રાહ્મણ દ્વારાએ પુરાણોક્ત કર્મ કરવાં કેમકે વેદનો આધકાર નથી. એ પ્રમાણે શુદ્ધ કર્મ ધર્મચરણ બાજુ. હવે અસત્ શુદ્ધાદિના ધર્મને કહે છે. અત્યજ એટલે વર્ણસંકર શુદ્ધ અર્થાત શુદ્ધમાં વર્ણસંકરતાથી બિપ્લવ થયેલી જાતીનો ધર્મ એવો છે કે-દેવ અને પિતૃઓના ઉપદેશપૂર્વક નહીં પણ બ્રાહ્મણ મુખ્યેષ્ટ પુરાણોક્ત કર્મ કરવાં. ધન ધાન્યાદિકતું રૂડા પ્રકારે દાન કરવું. અન્ય કર્મો શુદ્ધ સમાન બ્રાહ્મણદ્વારાએ કરવાં દૂર રહીને નમસ્કાર કરવા કેમકે અત્યજ જાતી અસ્પર્શ છે-એ પ્રમાણે અતિશુદ્ધ અસત શુદ્ધ અત્યજના ધર્મો કહ્યા હવે આશ્રમ ધર્મના વર્ણમાં પ્રથમ બ્રહ્મચર્યાશ્રમના ધર્મ કહે છે. પ્રથમ તો બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્યના એટલે ત્રિવર્ણના બાળકોને ઉપવિત સંસ્કાર કરવાનો અધિકાર છે. અને ઉપવિત સંસ્કાર આપી વેદાધ્યયન કરાવવું. તેટલા માટે બાલકે ગુરૂના સાનિધ્ય વસવું ગુરૂની આજ્ઞાન વશ રહીને વેદ શાસ્ત્ર પુરાણાદિકતું રૂડા પ્રકારે અધ્યયન કરવું. બ્રહ્મચર્ય પાલન કરવું-બ્રહ્મચર્યને આશ્રીન રહી વેદાધ્યયન કરવાથી સિદ્ધિ પ્રાપ્તિ છે.

મિહાશનો ભવેન્નિત્યં ગુરોરાજ્ઞા વચ્ચાનુગઃ ।

ગાયત્રીં સજ્જપેન્નિત્યં ત્રિકાલેષુ ચ રોમધૃક્ ॥૫૪॥

સાયંપ્રાતઃ જુહુયાત્ હર્વિન્નિત્યં જિતેન્દ્રિયઃ ।

ષોડશાઠ્ઠં દ્વાદશાઠ્ઠં બ્રહ્મચર્યં ચરેત્પરં ॥૫૫॥

પંચયજ્ઞં પરો નિત્યં નૈમિત્તં સં સમાચરેત્ ।

કૃતદારઃ પ્રજાર્યસઃ ઋતુ ગામી ભવેદ્દુષ્ટી ॥૫૬॥

હ્રીં સર્ગં સં પરિત્યજ્ય સ્ત્રિયા યુક્તો વસેદ્દનં ।

વન્યેન સર્વં કર્માણિ કુર્યાં નિત્યં તપઃ પરં ॥૫૭॥

અર્થઃ—એમ ઉપકૃત્વાણુ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પાલન કરવા વાળાએ માધુકરી ભિક્ષાનું લેખન કરવું. શુદ્ધ એજ પરમ દેવત છે. એમ બાણી તેમની આજ્ઞા આધિન રહેવું ત્રણ કાલમાં પાંચસો ગાયત્રીનો જપ કરવો નખરોમ ધારણ કરવા ત્રીનું સેવન ન કરવું. તેમ જ્ઞાનજ્ઞાન સાંભળવા જવું નહીં. શુદ્ધસ્ત્રિ આદિક સાથે-કર્મહીન ભાષણ કે સહવાસ ન કરવો. માધુકરી માગી લાવી

શુદ્ધપાસે હાજર કરી. શુદ્ધ આપે તે લઈ ભીક્ષા કરવી. ના આપે તો અપવાસ કરવો. એ પ્રમાણે પ્રજ્ઞાચર્યાશ્રમનું પાલન કરવું. વળી સાચાં પ્રાતઃઆરામમાં હોમ આપવો. નિત્ય જીતેન્દ્રિય રહેવું એમ કરતાં પ્રજ્ઞાચર્યાશ્રમીએ વેદાધ્યયન કરવું. શુદ્ધ સાંભળે નહીં એમ વેદાધ્યયન કરવું. અત્યજ એટલે અસ્પર્શ ભત્તીના જનો ભુએ તેમ ન રહેવું. કઠાપી અતિશુદ્ધ અસ્પર્શ ભત્તીને જોઈ જવાય તો સૂર્યનાં દર્શન કરવાં એ પ્રમાણે અધ્યયન થાય તેમ કરવું. સોળ વર્ષ કે બાર પર્યંત પ્રજ્ઞાચર્યા પાળવું. એટલે વાસનાહીન અધ્યયન થાય. નૈષ્ઠિક પ્રજ્ઞાચર્યા પાલન કરતાં પોતાના જીવન પર્યંત શુદ્ધકુલમાં નિવાસ કરવો અગર સાત્ત્વક તપશ્ચર્યા કરવી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાથી પ્રજ્ઞાલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે-હવે ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મના માર્ગને કહે છે. એવી રીતે વેદાધ્યયન પુરું કરીને પછી કુલ-ગુણ લક્ષણયુક્ત સ્ત્રીને મેળવી. લગ્ન કરી ગૃહસ્થાશ્રમનો આરંભ કરવો. ગૃહસ્થાશ્રમમાં દેવચર. (અગ્નિહોત્ર દેવાચર-નાદિક) પિતૃચર (શ્રાદ્ધ તર્પણાદિ) મનુષ્ય ચર (સ્વમાતાપિતા સ્ત્રી અતિથી શુદ્ધ આદિના પોષણાત્મકાદિ) ભૂત ચર (ખલિહાનાત્મક) અથવા યથાશક્તિ પ્રાણીઓના પોષણને માટે-અને અતે પ્રજ્ઞાચર (સ્વાધ્યાય પઠનાત્મક વેદાન વિચારાત્મક કર્મપ્રજ્ઞાપણાત્મક) એ પ્રમાણે પાંચ ચરો નિત્ય કરતા રહેવું. એમ કરી પ્રભુના પ્રેમમાં જોડાવું. એમ કરતાં નિત્ય કર્મ કરવું. સ્નાન સંઘ્યા જ્યો હોમ સ્વાધ્યાયો દેવતાર્ચન ॥ આતિથ્ય વૈશ્વદેવંચ નિત્યં કર્મ દિને દિને ॥ સ્મૃતિઃ સ્નાન. ત્રિકાલસંધ્યા-બપો-હોમ-સ્વાધ્યાય-પંચાચતન દેવ પૂજન-આવેશા અતિ-મીનું સોજનાદિકવડે સન્માન-અને વૈશ્વદેવ એ નિત્ય કર્મમાં ગણાય છે. હવે નૈમિત્તિક કર્મ કહે છે. હવેયાં શુકલ કૃષ્ણપક્ષની ચતુર્થિનું વ્રત કરવું. આ શિવાચર્યાનાં બધાં વ્રતો ચતુર્થિની સાથે થાય તોપણ ભલે અને ના થાય તોપણ ભલે. કેમકે વ્રતમાતા તુ વિજ્ઞેયા એવું પ્રમાણ બીજી તીથીઓને માટે નથી. તેથી સવ વ્રતની માતા તરીકે ચતુર્થિ વ્રત શ્રેષ્ઠ છે. અન્ય તીર્થક્ષેત્ર-દેવયાત્રા-ચર્યાદિક-નવગેરે પણ નિમિત્ત સંભવથી નૈમિત્તિક છે. એ પ્રમાણે જે પ્રકારનાં કર્મ કરવાં-પરજોડી સ્ત્રી સાથે ઋતુકાલમાં સહગામી થવું સ્ત્રીનો સંગ્રહ માત્ર પ્રવ્રતના માટે છે. વિષય તૃપ્તિરૂપ નથી. અગ્નિહોત્ર વિગેરે ગૃહસ્થના ધર્મો છે. હવે વાન-પ્રસ્થના ધર્મ કહે છે. વાનપ્રસ્થાશ્રમ પુરૂષ-સ્ત્રીની સાથે-છતાં પણ જ્યાંદે ભારે સીસંગતો ત્યાગ કરીને સ્ત્રીને સેવા કરવાને સાથે રાખવી. મૈથુનને માટે નહીં અગ્નિહોત્રાદિક પણ રાખવું. અતિથી સત્કાર કરવો પૂજન કરવું. વનમાં રહેવું. અને તેમાં ઉત્પન્ન થયેલાં ફલકંદ મુળ પત્ર આદિથી પોષણ કરવું એટલું બધું કરતાં છતાં પણ તપનું આચરણ કરવું. તે પ્રાધાન્ય સમજવું. જ્ઞાનમયં તપઃ ॥ શ્રુતેઃ ॥

નલ્લ લોભ યુત્તશ્ચૈવ ન પ્રાપ્તેષુ પ્રવેશયેત્ ।

કુપાર્દૈર્વ વાનપ્રસ્થો વાયુ મન્દચાદિકં ચરેત્ ॥૫૮॥

મનસાપિ સ્મરે જૈવ સ્ત્રી સંગં ન્યાસ સંયુતા ।

ચિત્ત નિગ્રહ સંયુક્તો મિત્તાસ્ત્રી સતતં નરઃ ॥૫૯॥

કર્પાદિકાદિકં કિંચિ અ સ્પૃશેત્સ કદાચન ।

બ્રહ્મણિં બ્રહ્મ ભૂતત્વંતદર્થં અમયેત્સદા ॥૬૦॥

સાસિચવેહ સંસ્થોપિ મોનાદિ દંડ ધારકઃ ।

અથવા દંડહીનઃ સ જ્ઞાનદંડ ધરો ભવેત્ ॥૬૧॥

અર્થઃ—હમેસાં નખ અને લોભચુક્રતજ રહેવું. અને કાંઈપણ આમકે નગરમાં પ્રવેશ કરવો નહિ. કેમકે વાનપ્રસ્થને વનવાસ આધાન્યજ છે. અને વાસુ-ભક્ષણાદિ નાના પ્રકારનું તપ કરવું. વાસુભક્ષણતપ એ પરાકાષ્ટા છે—એવા વાન-પ્રસ્થોના ધર્મપાલન કરી. પોતાના અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરવી. હવે ચાર પ્રકારના સંન્યાસ ધર્મને કહે છે. કનક અને કાન્તાના ત્યાગપૂર્વકનો જે ન્યાસ તે સંન્યાસી છે. મનવટે પશુ સ્ત્રીસંગની ઈચ્છા કરવી નહિ. તેથી જ્યાં સુધી મન વશ નહોય ત્યાં સુધી સ્ત્રીની સાથેનું બાપણ કે સહવાસ કરવો નહિ. વિષયચિત્તન આસક્ત ચિત્તના નિગ્રહને માટે ખાસ યત્ન કરવો કેમકે ઘણા કાર્ય પર્યંત સ્ત્રીના સહવાસ હોતો. તેથી તેના ખાસ નિગ્રહને માટે વેદ ઉપનિષદના અભ્યાસપૂર્વક શિક્ષાસંયુક્ત રહેવું. અને ભિક્ષા ભોજન કરવું. જેમ સતત એટલે નિરંતર કરવું. ધનનો મોહ ઉત્પન્ન નથાય તેટલા માટે તેવા સંન્યાસીએ કુટેલી કોડી રૂપ ધનનો સ્પર્શ કરવો નહિ. અને બ્રહ્મમાં બ્રહ્મીભૂતપણની પ્રાપ્તિને માટે અતિ પરિશ્રમલેહ પ્રભુની તાદાત્મ્યતા મેળવવી. સ્વધર્મના આચરણથી વાચુના સાધનથી અને વેદાન્તના વિચાર વડે તે સંન્યાસી થયેલાએ બહુજ શ્રમ કરવો જોઈએ. દેહના આશ્રમ ધર્મનો અંગીકાર કરનારો આ સંન્યાસી દેહમાં સ્થિત એટલે દેહાત્મા બાજુતો હોવાથી. તેણે પોતાના તે અજ્ઞાનનો ત્યાગ કરતાં વ્યદિરૂપે દેહી આત્મા બાણી પોતાના વ્યાપક અંતર્યામી પણાના જ્ઞાનથી આત્માને બાજુવો એટલે દેહજ્ઞાન મિથ્યા છે જેમ યથાર્થ સમજવાનો સફળરૂપી શિક્ષા-પ્રયોગ (સત્સંગ) કરવો. મિથ્યાવાણી વિહારરૂપ વૈષરીના ત્યાગને માટે મૌનદંડ તથા ત્રીકાલ સ્નાનાદિ સ્વધર્મોચરણ તે કાર્યકે દંડ અને ભોક્ષશાસ્ત્રના અધ્યયન પૂર્વક મૌન વૃત્તિથી પ્રજ્ઞવનોજ માત્ર જપ તે વાચિક દંડ છે. તેમ પોતાના મનની અનેક પ્રકારની વાસનાથી યુક્ત રહેવા નિર્વાસનાયુક્ત મન કરવું. તે આનસિક દંડ છે. જેમ મૌનાદિદંડ ધારક તે સંન્યાસી છે. વર્ણાશ્રમ ધર્મ વિસ્તારપૂર્વક તૃતીય ખંડમાં વર્ણવેલા છે. અથવા આ પ્રમાણે આટલે સુધી યથાર્થ તૈયાર થઈને આમળ બ્રહ્મીભૂતતાને માટે તૈયાર થનાર અસંપ્રજાત અભધિયુક્ત સંન્યાસીએ તે દંડહીન (જ્ઞાનદંડ ધારણ કરનાર) પરમહંસ થવું. સર્વ માયાઆવૃત્તિ નાશક તે જ્ઞાને રૂપી દંડ છે.

તૃતીય ખંડમાં જે વર્ણન છે તે ત્રીજા ખંડના ૧૯ મા અધ્યાયમાં છે. તેમાંના સાર નિચે પ્રમાણે જાણવો. પરિવાજક સંન્યાસી ચાર પ્રકારના છે કુટિચક-ખડક-હંસ અને પરમહંસ એમ ચાર લેઈ છે. પોતાના પુત્રના ઘરમાં ભીક્ષા કરતા છતાં પરમાત્માને મળે છે તે કુટિચક છે. અને કુટી ખાંધી જીવતા રહે છે, ખડક સંન્યાસી-ગીદંડ-કમંડલું ચિંકુ-ગદાજી-પાત્ર-પાદુકા-આસન-શિક્ષા યજ્ઞોપવિત કૌપીન અને કાપાયવસ્ત્ર ધરનારા હોઈ સદાચારી બ્રાહ્મણના ઘરમાં ભીક્ષા કરતા પરમાત્માને ભજે છે. અને ગામખંડાર વસે છે. હંસ નામના સંન્યાસી એક દંડ (વેણુનો દંડ) ચિખારહિત યજ્ઞોપવિત રાખે વા ન રાખે શીકું કમંડલુ-હાથમાં રાખનારા-અને ગામમાં એકરાત્રી તથા નગર તીર્થમાં પાંચરાત્રી વાસ કરનારા હોય છે, તેઓ એક અપવાસ-એ ઉપવાસ કચ્છ આંદ્ર-યજ્ઞાદિ કરતા છતાં પરમાત્માને ભજે છે. દ્વંદ્વ જલમયં પ્રોક્તં વેદવેદી સ્વરૂપકં ॥ તત્ર દુર્ગં મવેદ્વજ્રસં હંસસ્તત્ર ગ્રાહકો મવત્ ॥ દ્વંદ્વ રૂપ જળમય અનેલું દુધ તે દેહ-દેહી સ્વરૂપ છે, તેમાં આહક તે હંસ છે. એટલે હંસ સંન્યાસી માત્ર પરમાત્માના સ્વરૂપનો જ વિચાર કરનારો છે, પાણી સાથે મળેલા દુધરૂપ દેહનો કિંચિત્ આશ્રય લેનાર નથી. તેમ મુખેથી “આ શરીર” એમ ઉચ્ચાર પણ કરનાર નથી. તેણે તો હંમેશાં માત્ર દુધને સંભાળી પાણીને જીવું પાડી. પોતાનો આશ્રમ હીપાવેલો બેઠેલો. અને ચોથો પરિવાજક સંન્યાસી તે આશ્રમ ધર્મમાંજ પરમહંસ છે-બ્રાહ્મણને ચાર આશ્રમ યથાર્થ પાલન કરવાના છે-અન્ય વર્ણના પુરૂષો આ ચતુર્થાશ્રમને માટે યોગ્ય નથી. એ સર્વ વર્ણોના કરતાં બ્રાહ્મણવર્ણનું પુણ્ય શ્રેષ્ઠ હોવાથી તેનો સંપૂર્ણ અધિકાર જાણવો. તેથી જે બ્રાહ્મણ સંન્યાસી ગીદંડ-દ્વીદંડ અને એક દંડનો અધિકારી હોય તેજ પરમહંસ સ્વરૂપે સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્તિરૂપ યોગથી જ્ઞાનદંડ ધારણ કરવાને સંપૂર્ણ અધિકારી અને માનરૂપ છે-આધુનિક કાળમાં ગમે તે વર્ણના અને ગમે તેવી સ્થિતીના જનો સ્વદેશ ભૂમિમાં પરમહંસ કહેવારાથી ભરે છે. પણ તેઓ હંમેશાં નામધારી કૃત્રિમ સીનેમા સમાન બદરંભરી-સર્વાંશી-રાતડીયા પરમહંસ જાણવા. (તેને માટે પરમહંસ ઉપનિષદ ટીકા સાથે તૈયાર છે પણ છપાવનાર દાતા મળી આવ્યાથી ખંડાર પડનાર છે) આ પરમહંસ સ્થિતીના સંન્યાસીઓ સર્વ સંન્યાસીઓથી શ્રેષ્ઠ ધર્મ અને શ્રેષ્ઠયોગ ધારણ કરનારા છે તેથી-વેદવાણી મનો મૂલે દૈવજ્ઞાનઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ દેહ વાણી મન એ ત્રણે પ્રકારના દંડ એટલે શિક્ષાથી રહિત પૂર્ણજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર કેવલ પરમાત્મા સ્વરૂપે વિચરનાર તે જ્ઞાનદંડી છે-તે સારી પેઠે સમજવા લાગ્યા હોય છે કે નાહં વેદો ન વેદસ્થો વેદવેદી મયોનૈવ ॥ સદા સાક્ષિ સ્વરૂપસ્થો જ્ઞાનાન્નન્દ મયો મવેત્ ॥ યયજ્ઞાનં મવેત્તસ્ય તત્તત્સર્વવિકારજં ॥ તત્પ્રકૃત્વા દ્વંદ્વજ્ઞાનશ્ચ સ્વેચ્છાચારી મવેત્ સર્વ ॥ ૪૦ હું દેહ નથી. તેમ હું દેહમાં પણ સ્થિત નથી. તેમ હું દેહમય કે દેહીમય સ્વરૂપપણથી નથી. હું તો સદા સાક્ષી (તુર્ય) સ્વરૂપને

વિષે સ્થિત થઇ કેવલ્ય જ્ઞાનના આનંદમય સ્વરૂપે એટલે પ્રહસસ્વરૂપે હું-સાક્ષીને પણ દેહ જગત જોવાનો વિકાર છે. તેથી પરે પ્રહસાનંદમાં મગ્ન રહેનારા યોગી જનો પરમહંસ એ કે જે જ્ઞાન છે તે સર્વ અજ્ઞાન વિકારને ઊત્પન્ન કરતાં સાપેક્ષથી છે-તેથી જ્ઞાન વિકારના પરિત્યાગપૂર્વક દ્વંદ્વભાવની હીન સ્થિતીએ તે પરમહંસ હમેશાં સ્વેચ્છાચારી પ્રહસસ્વરૂપે રમે છે. વિગેરે તેથી તે પરમહંસ અતિ ઉત્તમ સ્થિતીનો હોવાથી સર્વ જન્મતને વંદનીય અને પૂજ્ય સ્વરૂપ છે. તે વિદ્વાનોએ ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ. મિથ્યા આશ્રહી જનોએ પોતાની અજ્ઞાનતાનો આશ્રહ ધારણ કરવો નહિ-એવા પરમહંસો હંડ કમંડલુ શિક્કય, પક્ષ જલ, પવિત્રપાત્ર, પાટુકા આસન શિખા યજ્ઞોપવિતનો ત્યાગ કરી શૂન્ય સ્થાનમાં અગર દેવ ગૃહવાસી હોય છે. તેમને ધર્મ કે અધર્મ દ્વૈત કે અદ્વૈત અનૃત કે સત્ય મૃત્યુ કે જન્મ, વિષ કે અમૃત કોઇપણ દ્વંદ્વ નથી. તેથી દ્વંદ્વ હીન છે-તેથી પરમાત્મા સ્વરૂપે તે પરમહંસ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે.

આમ સંન્યાસના ચાર પ્રકારમાં પરમહંસ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે તેથી તેવા હોય તે સનાતન વૈદિક ધર્મના માન્યવર પુરૂષોને વંદનીય બાબવા. આ જ્ઞાનહંડને ધારણ કરતાં કહેવાય છે-કુટિચક કરતાં બહુદક શ્રેષ્ઠ, બહુદક કરતાં હંસ શ્રેષ્ઠ અને હંસ કરતાં પરમહંસ શ્રેષ્ઠ છે-અને તેથી પણ યોગી પુરૂષ શ્રેષ્ઠ છે-તેને માટે કહે છે કે વર્ણાશ્રમ વિહીનશ્ચ યો વૈભવતિ નિશ્ચિત્ત્વં ॥ તસ્ય દૈહો ન વિષેતા દંડી વેદેસ કશ્ચતે ॥ પ્રાણુ તે વર્ણ અને પરમહંસ સંન્યાસ એ ચતુર્થ આશ્રમનો ઉત્તમ ચતુર્થપાદ એમ વર્ણાશ્રમ વિહીન થયેલો પરમહંસ સંન્યાસી-પ્રહસસ્વરૂપના સાક્ષાત્કારનો ત્યાગ કરવા રૂપે હંડને યોગ્ય હતો તેથી કાઇક વાચીક અને માનસિક મોનાદિ હંડની શીક્ષા ખમી તે હંડ ધારણરૂપ બ્રહ્મતીને પ્રાપ્ત થઇ સાક્ષાત્કારની સમાધી જ્ઞાનમય સ્થિતીએ જ્યારે રહેવા લાગ્યો ત્યારે એકપણ હંડ શામાટે ધારણ કરે ? એક હંડ રાખે તોપણ તે હંડ (શિક્ષા) ને પાત્ર ગુનેગાર છે એમ તે એક કાષ્ટ હંડ ધારણ કરનાર પણ હવે પ્રહસસ્વરૂપના સાક્ષાત્કાર માટે સમાધી કરવામાં પછાત છે એમ બાણવું. જ્યારે પ્રહસસ્વરૂપના સ્વયં સાક્ષાત્કારના સમાધી યોગે પોતાની પરિપૂર્ણતા સમજે ત્યારે તે પ્રભુના તરફની હંડરૂપ શિક્ષામાંથી ખરેખર મુક્ત થતાં કેવલ સાક્ષાત્કાર પ્રહસના સમાધી જ્ઞાન રૂપે હંડધારી સર્વ સંન્યાસીઓથી શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપે ગણાય છે તેમાં સંદેહ નથીજ. તેથી પરમહંસ આદિ અનેક ઉપનિષદ વેદોમાં જ્ઞાનદંડ ધારણ કરનારની શ્રેષ્ઠતા વર્ણવેલી છે. આ જ્ઞાનરૂપી હંડની અસાધારણ જ્ઞાન વિદ્યાના બળ રૂપ સંપ્રજ્ઞાત અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ છે. તે રૂપી જે હંડ તે જ્ઞાન હંડ છે. કેમકે તે સર્વ અજ્ઞાનના નાશકપણાથી છે.

આમ જ્ઞાનહંડની શ્રેષ્ઠતા ધારણ કરનાર પરમહંસ સંન્યાસીમાં પણ શ્રેષ્ઠ તે યોગી છે. એમ શાસ્ત્ર ઉપનિષદથી પ્રમાણ ભૂત છે તેને માટે પણ કહેવું યોગ્ય છે કે જ્ઞાનદંડ પરિત્યાગાત્સર્વં યોગી મવેન્નરઃ ॥ નિવેષ વિવિહીનશ્ચ સ્વેચ્છા

ધર્મ પરી મવેત્ ॥ એમ જ્ઞાનદંડ ધારણ કરનારની પરમહંસ સંન્યાસી કે જે સંપ્રજ્ઞાત અસંપ્રજ્ઞાત જ્ઞાન સમાધીથી પૂર્ણજ્ઞાતા સ્વરૂપ છે. તે હવે તેના જ્ઞાતવ્યનો પણ ત્યાગ કરતાં એટલે સંપ્રજ્ઞાત અસંપ્રજ્ઞાત અનુભવના જ્ઞાનનો ત્યાગ કરતાં તે સ્વયં પ્રકાશ થાય છે. અને તે સ્વાત્મકય ભાવધારક અને છે. તેથી તેણે પંચ-ચિત્ત ભૂમિના ત્યાગ સાથે સંપ્રજ્ઞાત અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિના ત્યાગપૂર્વક સાવ જોમ ચિત્તામણી ચિત્ત ધારણ કરેલું હોવાથી સ્વયં પ્રકાશ છે. બ્રહ્મવેદ બ્રહ્મૈવ મવતિ ॥ તે યોગી છે. એ પ્રમાણે કાયિક વાચિક માનસિક અને જ્ઞાનદંડના ત્યાગવાળા યોગીજનો સારસ્વત પ્રલય સમાધિ ધારણથી એટલે વિધિ નિષેધાત્મક લય જતાં પ્રકાશસ્વરૂપ છે. અર્હિયાં મહા વાક્યાદિવડે પ્રકાશનો અનુભવ કહ્યો તે સાથે તે તે પ્રકાશસ્વરૂપમાં તદરૂપાકાર થયો. જ્યારે સરસ્વતી લય થયો (કે જેને બીભાઓ આત્યંતિક પ્રલય પણ કહે છે) ત્યારે દંડ ધારણના અભાવે ચેદોથી પણ પરે અનુભવનો ધારક તે યોગી થયો છે—તેનો અનુભવ બૃહદારણ્યકમાં છે. તસ્મા-ત્પ્રદિતઃ ॥ આ શ્રુતિ વર્ણવે છે. અને તેનેજ પ્રકાશીભૂત યોગી કહેવાય છે. એમ સર્વ પ્રકારે સર્વથી યોગી શ્રેષ્ઠ છે.

एवं संन्यासकं कृत्वा सदातिष्ठे चतत्प्रवान् ।

मुक्ति मार्गं मयं ब्राह्मं स्पृશે ज्ञान्यद्विनिश्चितं ॥૬૨॥

वर्णाश्रम विहीनश्चे योगी पंचमगः स्मृतम् ।

विधि निषेध हीनः स यथाविनायको भवेत् ॥૬૩॥

एतत्ते सर्वं माख्यातं स्वधर्मा चरणादिकं ।

ये नैव प्राप्यते योगी नरेण ब्रह्म दायकः ॥૬૪॥

જક્ષકવાચ ॥ ધર્માર્થ કામ મોક્ષાણાં સ્વરૂપં વદમાનવ ।

ब्रह्मीभूतस्य भिन्नं मे भ्रम नाशकरं परं ॥૬૫॥

અર્થ:—જેવા પ્રયત્નવાન પુરૂષે જે પ્રમાણે મુક્તિની રીતીએ સંન્યાસ ધારણ કરી મુક્તિમાર્ગના ઉપદેશ રૂપ વેદશાસ્ત્ર ઉપનિષદો સ્મૃતિઓ પુરાણો આદિનોજ અભ્યાસ કરવો. (આગ્રહી સંપ્રદાયના અંશે વાંચવા નહિ તેમ કૃતા દ્વૈતના ખંડન રૂપના અથો પણ વાંચવા નહિ) અને વિચાર કરવો અન્ય વિષ-યોનો વિચાર પણ આવવા દેવો નહિ. એ પ્રમાણે વર્તનાર યોગી નિશ્ચીત બુદ્ધિએ વસે છે. આશ્રમ ધર્મથી પરે હવે યોગીના સ્વભાવને કહે છે—જ્યારે પ્રાણજ્ઞ વર્ણાશ્રમ ધર્મથી વિહીન એટલે તેથી પણ પરે જવાનો નિશ્ચય કરે છે ત્યારે વર્ણાશ્રમાતીત સ્થાનને યોગી યાદ કરી તે માર્ગે પ્રકાશીભૂતપણાએ પ્રકાશમાં તાદાત્મ્યપણાને પામે છે. એટલે તે યોગી વેદ વિધિનિષેધથી રહિત થઈ સ્વેચ્છાચારી સ્થિતી ભોગવે છે. એની સ્થિતિએ તે વિનાયક યોગી થાય છે. કે જે સર્વના નાયક રૂપે અથવા જેનો કોઈ નાયક નથી એવા રૂપે તે

વિન્યાયક એવી છે. હવે તેનો ઉપસંહાર કરે છે-એ પ્રમાણે વર્ણાશ્રમ ધર્મ મર્યાદાના આચરણ પૂર્વક સ્વધર્માચાર કહ્યો-એ પાલન કરવાથી પ્રલ્ભપ્રાપ્તિરૂપ એકાગ્રી પ્રાપ્તિ થાય છે. એવું ચંભણી દક્ષ પુછે છે કે મહારાજ ! !! ધર્માદિ મોક્ષની પ્રાપ્તિને અર્થે જ્ઞાન પ્રાપ્તિરૂપ આ ચારે પુરુષાર્થની અને પ્રહરીભૂત પરમ પદ પ્રાપ્તિરૂપ પરસ્પરની ભિન્નતા જ્ઞાન્તિ નાશકે જે અલોકતા હોય તે કહે.

કેચિદ્ધર્મ મહાએહુ મર્થે કામં દુ મોક્ષર્કં ।

પરાત્પરં ચર્વત્યેવ બ્રહ્મભૂયં તથા પરે ॥૬૬॥

સુત્રલ ઉવાચ । ધર્મેણ બ્રહ્મલોકશ્ચ લભ્યતે માનવૈઃ પરઃ ।

બ્રહ્મા સર્વ સમાનશ્ચ સ્વધર્માભ્યઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥૬૭॥

અર્થ સમર્થ માવાભ્યઃ ર્શ્વલોક મદાયકઃ ।

રેશ્વરાજ સમર્થોઽપઃ પદ્ય બ્રહ્માંદ મંદલે ॥૬૮॥

કામો મોગાત્મક મોક્ષો વિષ્ણુ લોક મદાયકઃ ।

સ લક્ષ્મીપતિ રાહ્યાતો નાના કામ મદઃ પ્રજુઃ ॥૬૯॥

શુક્તિઃ સૌરાત્મિકા મોક્ષા સૂર્ય પુરુષ ઉચ્યતે ।

શુક્ર માર્ગ ધરઃ પૂર્ણઃ સાક્ષાત્પ્રાપ્તિ વિભાવસુ ॥૭૦॥

અર્થઃ—કેટલાએક મુનિજનો ધર્માચરણને આધિન અર્થ કામ અને મોક્ષ રહે છે તેથી ધર્મને મહા એટ માને છે. તેમજ કોઈ અર્થને એટ માને છે. કેમકે અર્થને આધિન ધર્મ કામ અને મોક્ષ છે—તેમજ કોઈ કામને આધિન ધર્મ અર્થ અને મોક્ષને—માની કામને એટ માને છે—તેમજ કોઈ જન્મ મૃત્યુ નાશકપણાથી મોક્ષને એટ માને છે. અને તે સર્વે પરાત્પર પ્રહારી પ્રાપ્તિરૂપે વર્ણવે છે. તેથી જામ જ્ઞાન્તિ થાય છે કે તેમા એટ કોણ છે ? એ પ્રકારે દક્ષના પુછવાથી મુદ્ગલ મહારાજ કહેતા હવા કે ધર્મ તે સર્વ સમાનભાવથી સર્વ લોકમાં અને દેવાદિઓમાં તે સર્વનો પિતામહપણાથી રહેલો છે. તેથી પ્રહારી નામ સ્વધર્મ છે. સ્વધર્મ પરાયણ રહેનાર પ્રહારીમાં જાય છે. એમ મુનીજનો કહે છે. એટલાજ માટે સ્વધર્માચરણથી ઇન્દ્રાદિક લોકથી એટ એવા પ્રહારીના લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. હવે અર્થના મર્મને કહે છે. સમર્થ ભાવવડે અર્થચોત્સક એવા અર્થ છે. તે યથા શાસ્ત્ર વિધિપૂર્વક લોગવવાથી ઇશ્વર, લોકદાયક છે. કેમકે પ્રહારી મંડળમાં ઇશ્વર તેજ મહેશ્વર હોવાથી તેની બરામર અન્ય કોઈ સમર્થ નથી તેથી અર્થથી પરાકાષ્ટા છે—હવે કામની પરાકાષ્ટા છેલ્લી ક્રિયતિ કહે છે. કામ એટલે લોગાત્મક શરીર સુખદાયક કામજ છે. કામ વિના લોગહીનપણાથી અન્ય મોક્ષરૂપ નથી. તે કામ વિષ્ણુલોકની પ્રાપ્તિરૂપ છે એજ અભ્યુત્થાન કામ પ્રાપ્તિને અર્થે સ્વધર્માચરણ છે તે વિષ્ણુ લક્ષ્મીપતી છે—તે લક્ષ્મીને આધીન નાના પ્રકારના કામ સર્વલોગ કહેવાતા છે. હવે સુક્તિની પરાકાષ્ટા કહેવાય છે. સુક્તિ તે સૂર્ય તેજ આત્મા સ્વરૂપ હોવાથી તેજ રૂપે

પ્રમદ થાય છે. સૂર્ય પુરુષ પ્રકૃતિથી પર છે. એમ કૃતિ પણ સૂર્યનાત્મા જગત્ કહે છે. એમ વેદો પણ કહે છે. પુરુષના અલેહપણથી પ્રકૃતિના બંધનને અલેહ છે શુકલ માર્ગને વિષે મોક્ષ ગતિ ધરાવનાર તે સાક્ષાત્ સૂર્ય થીતે સદા સાક્ષિ સ્વરૂપે પ્રકૃતિ જન્મબંધથી રહિત દુઃખહીન છે. જે પ્રજ્ઞા તેની સમૃદ્ધિ છે. એવા મહાન્ સચ્ચિદાના જેના આધારે પ્રકૃતિ રૂપી સમૃદ્ધિ છે તે લોકવાણી એમ બાણુવું.

મહીભૂત વયઃ પ્રોક્તઃ સ્વાનંદ પૂર્ણ યોગદઃ ।

વદંતિ ન પરં લોકં સ્વાનંદાદૈદ વાદિનઃ ॥૭૧॥

અન્ય વ્યક્તિ પ્રજાનાથ પંચૈતે યોગદાયકાઃ ।

યોગાર્થ વાચકાઃ સર્વે તત્ર મેદં વદામ્યહં ॥૭૨॥

યોગ ધર્મેણ યોગશ્ચ લભ્યતે માનવૈઃ પરઃ ।

ન યોગાદપરઃ શ્રેષ્ઠ સ્તેનાર્યો યં પ્રકીર્ત્યતે ॥૭૩॥

યોગ કામેન યોગોયં લભ્યતે સર્વ ભાવતઃ ।

માયાવાવરણં ત્યક્ત્વા મોક્ષ યોગઃ પ્રકીર્ત્યતે ॥૭૪॥

અર્થઃ—હવે ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષથી શ્રેષ્ઠ એવા પ્રમીભૂતની પરાકાષ્ટાને વણુ વાય છે, પ્રમીભૂતમય એવો જે સ્વાનંદ (ચિતાના આત્મારૂપને આનંદ) સ્વસંવેદ યોગલક્ષણ પૂર્વક સંપ્રજ્ઞાત સમાધિરૂપને જે આનંદ તે રૂપી પૂર્ણયોગને આપનાર એવો જે સ્વાનંદ લોક લેહજ્ઞાન્તિનાશક જે અલેહયોગ પ્રમાણપૂર્વક વેદવાદી યોગીજનોના સંપૂર્ણ અનુભવપૂર્વક-સ્વાનંદ-લોકથી પરે બીજો શ્રેષ્ઠલોક નથી એવો કે જે પૂર્ણપ્રજ્ઞ ગણેશકૃપાથી પ્રમીભૂત-પદની પ્રાપ્તિરૂપ છે. હવે ધર્મ અર્થ કામ મોક્ષ અને પ્રમીભૂતતા એ પાંચેમાં શ્રેષ્ઠત્વને કહે છે. હે દક્ષ પ્રભાપતિ !!! આ પાંચે યોગાર્થવાચક અલેહપણાએ સર્વ યોગને આપનાર છે, એમ બાણુવું. હવે તેના લેહ અર્થને કહે છે એવો જે સાવલોમાત્મક યોગ ધર્મવડે અલેહ ધર્માનુભવથી યોગની પ્રાપ્તિ છે. તેથી ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે. યોગથી અપર અન્ય શ્રેષ્ઠ નથી, તે હેતુવડે આ યોગ થી વાચકભાવ યોગીજ્ઞા અનુભવ છે. તેથી યોગનો અર્થ સાધ્ય કરવામાં અર્થ શ્રેષ્ઠ છે. અનુ-બ્યેને યોગ કામવડે યોગ પ્રાપ્તિ છે તેની તે કામવડે વાસનાચુક્ત તત્ત્વાધન-પ્રીતીપણથી સર્વ ભાવવડે સર્વ પ્રજ્ઞ એમ નિશ્ચય કરીને આ યોગ કામસરે છે માટે કામ શ્રેષ્ઠ છે હવે પંચ ચિતાત્મક માયાનુઆવરણ તેને ત્યાગ કરી યોગી થાય છે. એટલા માટે ત્યાગ લક્ષણાપૂર્વક બંધનથી મુક્ત થવામાં મોક્ષ શ્રેષ્ઠ છે.

વ્રજા વ્રજાણિ વેદેનુ કપિતું નામ સંજયઃ ।

તત્ર વોગેન યોગી ચો વ્રજામૃત સર્વે સ્મૃતઃ ॥૭૫॥

વર્ધાર્ય કામ મોક્ષાલ્પા યોગક્ષણે વિશેષતઃ ।

મિમામાયાવયાઃ પ્રોક્તા મહીભૂતસ્તુ વંચયઃ ॥૭૬॥

બ્રહ્મણિ બ્રહ્મસૂત્રોયો યોગી એવસ ઉચ્યતે ।

નભિષઃ સર્વયાતસ્માદ્બ્રહ્મણો બ્રહ્મણઃ પરઃ ॥૭૭॥

અર્થ—હવે બ્રહ્મીભૂતના લેહને કહે છે. વેદોમાં મહાવાક્યો વડે બ્રહ્મને વર્ણવવામાં આવ્યો છે. બ્રહ્મના આધારેજ આ પશુબ્રહ્મ છે. કેમકે આધાર આધેયના અલેહપણથી બ્રહ્મજ સિદ્ધ છે. એમાં શંકા નથી. અલેહ યોગવડે કરીને યોગી સ્વઆત્માનો લય બ્રહ્મમાં કરતાં તે બ્રહ્મીભૂત કહેવાય છે. માટે બ્રહ્મીભૂત પદ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. એટલાજ માટે ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષથી બ્રહ્મીભૂતપણું બિન્ન છે તે કહે છે બ્રહ્મના અલેહપણાને પ્રાપ્ત કરનાર યોગશાસ્ત્રમાં સ્વસ્વ લક્ષણયુક્ત વિશેષ વિશેષણરૂપે સર્વ હોવા છતાં, બ્રહ્મીભૂત યોગથી તે સર્વ અભિન્ન છે. જે ભિન્નત્વભાવ છે તે માયામય માયાથી રચા-યેલા છે (યોગ વડે તે અલેહ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે.) તેથી પરમહંસ ઉપનિષદમાં વર્ણવેલું છે. પરમહંસત્વ તે સંન્યાસ ધારણ કરવાપણાથી છે. આ સંન્યાસ આશ્રમ તે માયામય વિભાગના યોગમાં છે તેથી ત્યાં સુધીનો ભાવ વેદોમાં વર્ણવેલો છે. પણ તેથી પરે એવો અલેહ યોગરૂપ પંચમ જે યોગી જે તે વિધિ નિષેધાત્મક ધર્મ પણ યોગમાં પ્રવર્ત નથી. કે જે વિધિ નિષેધહીન સ્વેચ્છાચારીપણાથી છે તેજ પ્રમાણેના અર્થ પણ ઝંકાર પ્રણવ જે સર્વેશ્વર અન્વય વ્યતિરેક ભાવવડે સર્વાત્મકપણાથી પરમેશ્વરજ છે. અને સર્વનો નિયંતા છે. અહિંયાં યોગ સૂત્ર છે કે ईश्वर प्रणिधानाद्वा तेम जीष्ण सूत्र છે કે तज्जपस्त दर्शनावनम् ॥ સમાધિપાદ સૂત્ર. ૨૩ મંથરના ભક્તિ વિશેષપણાથી પણ સમાધિને લાભ છે, અત્રે વ્યાસભાષ્ય છે કે—પ્રણવ જે ઝંકાર તેના જપ તેના અભિધેયથી મંથરની ભાવના છે. યોગીએને તેના અર્થનો અભાવ છે કેમકે યોગીજનો કૃતકૃત્યપણાથી છે હવે કામ પણ ત્રિશુણાત્મક છે. લોગાત્મક કામપણાથી જે તુરીય તે ત્રિશુણો લોગાત્મક લોક્તા છે અને યોગી કૃતકૃત્યપણાથી કામહીન છે. હવે મોક્ષ છે તે નિર્ગુણનું પર્યવસાન છે પ્રકૃતિના તાદાત્મ્યપણાથી બંધ-નનો સંભવ છે, પણ પોતાના આત્મા સ્વરૂપનાં દર્શનથી બંધનાશનો સંભવ છે. એટલે આ યોગી મોક્ષહીન છે, બંધમોક્ષાદિ લેહમાં અલેહપણારૂપે બંધ મોક્ષના તાદાત્મ્યપણાના ભાનધારકપણાથી નિહિત છે, અર્થાત્ ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ, આ ચારે પુરૂષાર્થ માયામય રૂપ બાણવા. તેથીપરે પંચમ યોગી બ્રહ્મીભૂત બ્રહ્મરૂપ હોનાથી સર્વથી પર છે. એવો બ્રહ્મીભૂત પોતાના આત્માના લયથી પરબ્રહ્મ સ્વરૂપમાં અલેહરૂપે સમજનાર વેદાદિથી માન્યરૂપ યોગી છે એટલાજ માટે સર્વથા બ્રહ્મનાં ગમન કરવું. તે બ્રહ્મથી ભિન્ન હોય જ નહીં. એથી પર કંઈ નથી તેથી આ બ્રહ્મીભૂત યોગી સર્વ શ્રેષ્ઠ છે.

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદયોગગીતા સુપનિષત્સુગમાસુ યોગામૃતાર્થ શાસ્ત્રે મહાપુરાણે નવમસ્કન્ધે યોગચરિત્રે દક્ષ યુદ્ધલ સંવાદે ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞ જ્ઞાનયોગોનામ ત્રયોદશોઽધ્યાયઃ ॥ યોગગીતાયાં નવમોઽધ્યાયઃ ॥૧॥ ૐ ૐ ૐ ॥

॥ શ્રીયોગગીતાયાં દશમોઽધ્યાયઃ ॥

॥ મુદ્ગલ ઉવાચ ॥ વક્ષ્યામિ ભાવનાંચૈકાં વેદશાસ્ત્રાર્થં સંયુતાં ।
 નાના મત મયંત્યક્ત્વા તયાયોગી મવેન્નરઃ ॥૧॥
 ચૈતન્યં ન્યાયશાસ્ત્રજ્ઞા વદંતિ બ્રહ્મમુલ્લયકં ।
 ચૈતન્યેન યુતાઃ સર્વે સ્વસ્વકાર્યં પરાયણાઃ ॥૨॥
 સર્વં પ્રકાશક ત્વાંચ ચૈતન્યં બ્રહ્મસંક્ષિતં ।
 ચૈતન્યેન યદાત્યક્તં તદાનાશમુપેષ્યતિ ॥૩॥
 પંચચિત્તાત્મ યોગેન ચૈતન્યં બ્રહ્મસંક્ષિતં ।
 મવત્યત્ર ન સંદેહઃ શબ્દાર્થનામનેકતઃ ॥૪॥

અર્થઃ—હવે ક્ષેત્ર ક્ષેત્રજ્ઞનેા વિવેક વર્ણવીને સર્વ શાસ્ત્રના લેહવાદનેા અલેહ પ્રાપ્તિ જ્ઞાનને અર્થે કેવી રીતે છે તે દક્ષ પ્રજ્ઞપતિને મુદ્ગલ કહેતા હવા. કે તેમાં કહેલાં સાધનોવડે પ્રજ્ઞ પરમાત્માનું જ્ઞાન વેદશાસ્ત્રના અલેહત્વે જાણી પ્રજ્ઞ સાક્ષાત્કાર થાય છે. તે જ્ઞાતમતા કહું છું. શાસ્ત્રોના જુદા જુદા મત—લેહના ભરેલા અને પરસ્પર વિરુદ્ધાચરણ યુક્ત હોવાથી ભયરૂપ છે, આ મત્ય અને આ મિથ્યા છે. જેમ સંશય થતાં સર્વસાધનનેા અભાવ થાય જે એટલાજ માટે તે લેહ ભય છેાડીને સર્વેકયલાવના સમજતાં તે યોગી થાય છે સર્વ શાસ્ત્ર પ્રમાણુનેા આધાર તે સાધનરૂપી જાણી સાધક યોગી થાય છે. (૧) હવે પ્રથમ ન્યાયશાસ્ત્ર મતને જે પ્રકારથી કહે છે, ન્યાયશાસ્ત્રકાર ચૈતન્ય જેમ કહે છે, પ્રમાણુ પ્રમેયના યથાર્થ ન્યાયવડે ગૌતમ મુનીજે પ્રજ્ઞનેા સાક્ષાત્કાર વર્ણવ્યો છે. ચૈતન્ય એટલે સર્વત્ર સર્જન સર્વ લોકતાપણથી છે. તે લોગમાયાના ત્યાગથી સ્વાત્મ દર્શનવડે નિશુણુ ચૈતન્ય પોતાના મહિમામાં સ્થિત સમજતાં તે પ્રજ્ઞનેા સાક્ષાત્કાર છે. તેથી પરે જ્ઞેયનેા અભાવ છે હવે તે જ્ઞેયને કહે છે. સર્વ જીવાત્માઓ અને હંધર તે ચૈતન્યયુક્ત જાણુવા. કેવી રીતે ? ? તો સ્વસ્વકાર્ય પરાયણુતાથી જીવાત્મા છે. ત્યાં દેહઇન્દ્રિય મન-બુદ્ધિ લોગાત્મકપણથી જડ છે. તેના લોક્તા પુરૂષ તેના આત્માપણથી ચૈતન્ય છે. જડપ્રકૃતિ સર્વલેહપણથી છે. તેના વિહારને માટે તે ચિદાત્મા તત્વલેહથી લિન્ન લિન્નરૂપે નિમિત્તકારણથી પ્રકાશિત છે જેમ મરેલો માણસ જડ છે તે દેહનેા લોક્તા ચિદાત્માના છુટવાથી છે. તેજ પ્રમાણુ અન્ય દેહ લોગાર્થે તેજ અન્ય દેહમાં નિર્માણુ થયેલો હોવાથી તે દેહનેા લોક્તા છે, તેથી તે સર્વ પ્રકાશક કહેવાય છે. સર્વવેત્તા તે સર્વલોક્તા જાણુવો. કેમકે સર્વના અંતરથમાં

છે તેજ પ્રમાણે વૈશાનવને ઈશ્વર બાબુલો. તે લોગસોક્તાં ચિદાત્મા છે એમ સવ લેહ અને અલેહ આત્મામય પ્રકૃતિ છે એમ સ્વસ્વ કાર્ય પરાયણુ જ્ઞાતમા છે, ચિદાત્મા સદા એકરૂપ છે. તે બુદ્ધિલેહ નાશપણથી એક સમન્વય છે એમ ચૈતન્યવડે યુક્ત તે પ્રકૃતિનો જડ બાવ તેમાં તાદાત્મ્ય પ્રાપ્તિથી તે ચૈતન્ય ચિદાત્માની સત્તા સ્વસ્વકાર્ય પરાયણુ બુદ્ધિ આદિ ચૈત્રન્ય પ્રજ્ઞના આધારે છે એમ આ સર્વ જગત છે, (૨) સર્વ પ્રકાશકપણથી આ ચૈતન્ય ચિદાત્માજ પ્રજ્ઞસંજ્ઞાથી છે ચૈતન્યવડે અન્ય જડાત્મક બુદ્ધિ મન દેહ ઇન્દ્રિયાદિ શરીર છુટવાથી તે શરીરનો નાશ થાય છે, એમ ન્યાયશાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત બહુ વિસ્તારભયથી અને અંથબાહુલ્યતાથી લખ્યો નથી. તે મૂળ અંથમાં બેઇ લેવો બેઇએ. (૨) હવે ન્યાયશાસ્ત્રનો અને યોગશાસ્ત્રનો અલેહનું વર્ણન કરે છે. પાંચ પ્રકારના ચિત્તના યોગવડે કરીને તે ચૈતન્ય પ્રજ્ઞસંજ્ઞાથી છે. શબ્દાર્થ નામનેકતઃ એ હેતુએ ન્યાયશાસ્ત્ર અને યોગશાસ્ત્રનો અલેહ છે. ન્યાયવડે યોગની પ્રાપ્તિ નો સંભવ છે. પાંચ પ્રકારના ચિત્તના અલેહપણાએ સાર્વભૌમ ચિત્તની પ્રાપ્તિરૂપ સમાધિવડે લેહકરૂપના રહેતી નથી ચિત્તની અલેહાત્મ લયકોટ્ટીએ પ્રજ્ઞનો અલેહ છે. એમ ન્યાય વર્ણવે છે, વેદમાં અજં બ્રહ્મેતિ વ્યજાનાત્ ઇત્યાદિ શ્રુતિવડે નાના પ્રકારના પ્રજ્ઞનું વર્ણન છે, તે માયાવિહારીપણથી છે, વળી માયાવિહાર સંભવથી પ્રજ્ઞસમાત્મક છે. આત્માવાદમેકેવામપ્રાસીત્ત્વેક્ષત લોકાનુદ્ધજાં હિતિ શ્રુતેઃ ॥ ત્યાં તે તે માયાવિહારે લય જતાં આ આત્મા પ્રજ્ઞમાં લય ભય છે એમ માયા ત્યાગ થતાં યોગસાધન દ્વારાએ પ્રજ્ઞીભૂતાર્થ પ્રજ્ઞને બાબુલું. એમ ન્યાય એજ યોગ છે. શબ્દાર્થના પ્રમાણથી તેને કોઈ ન્યાય કહે છે અને કોઈ યોગ કહે છે, (૪) ત્રિગેરે.

તાર્કિકાઃ પ્રવદન્ત્યે વ સર્વાભેદં પરંપતં ।

બ્રહ્મ વેદાન્ત વાદેષુ વિચિતે જ્ઞાત્ર સંપતૌ ॥ ૫ ॥

પંચચિત્તમયાભેદા અભેદાયોગિનાકૃતાઃ ।

યોગ ઇકાર્થ માવાસ્થ્યો ભવત્યર્થ પ્રમાણતઃ ॥ ૬ ॥

અર્થઃ—હવે તર્ક શાસ્ત્રકાર કણ્યાદાદિ મુનિયો સર્વ પદાર્થમાં અલેહ તેજ પ્રજ્ઞ જગતનું કારણ છે. એમાં કોઈ નિમિત્ત કારણરૂપ માને છે. વળી કોઈ આત્માને દ્રવ્યરૂપ માને છે. તે રૂપે ઉપાદાન કારણરૂપ માને છે, અને તે ભુતોમાં અન્વયરૂપ છે. કોઈ ન્યાયના અંતરગત તર્કશાસ્ત્રને માને છે. વેદાન્તવાદ શાસ્ત્રમાં તેને સંભવ માને છે. ત્યાં કણ્યાદિમુની શુદ્ધચિત્તો નર સ્તર્કેણ બ્રહ્મી-સૂત્ર હિતિ સાંખ્યમાં સિદ્ધિરેવ તર્ક હિતિ ॥ કપિલમાં ઉદ્ભવસિદ્ધિરિતિ વિષ્ણુગીતામાં કર્મજૈવહિ સંસિદ્ધિ તેજ પદાર્થ જ્ઞાનવડે પદાર્થના અલેહપણાએ તે પ્રાપ્ત છે, કણ્યાદમાં સત્પદાર્થ છે ત્યાં સૂત્ર છે કે—દ્રવ્યગુણ કર્મ સામાન્વ વિશેષ સમવાયા ભવાઃ ॥

એમ જાના પ્રકારથી તર્કશાસ્ત્રમાં લેઈ છે. પણ પાંચ પ્રકરના ચિત્તના લેઈ એમીજનો અલેઈ કરીને યોગ શબ્દવડે એકાદ બાવને વર્ણવે છે. એ તેમ જ અર્થ પ્રમાણથી છે.

ધર્મશાસ્ત્રવિદઃ સર્વે વૌચાસૈવ પરંપરં ॥

બ્રહ્મવૌચમયં મુલ્યં ભાવાભાવ વિવર્જિતં ॥૭॥

પંચચિત્તગતો ધર્મ સ્ત્યક્ત્યસ્તેનયોગકઃ ।

ધર્મોભવેત્સદિહો બ્રહ્મધર્મધરઃ પ્રજ્ઞઃ ॥૮॥

અર્થઃ—એ પ્રમાણે તર્કશાસ્ત્રનો નિર્ણય વર્ણવ્યા પછી ધર્મશાસ્ત્ર એકાદને વર્ણવે છે. ધર્મશાસ્ત્રવેત્તા ચાતુરવક્ત્ર્યાદિક બુદ્ધી બુદ્ધી સ્મૃતિઓના વેત્તા સુનીઓ છે. ભાવાભાવ વિવર્જિતમાં ભાવ એટલે સત્તાત્મક સદા એક ચિદાત્મા છે અને અભાવ રૂપે સોપાધિક પ્રજ્ઞ તે જન્ને એટલે સોપાધિક અને નિરૂપાધિકના લયથી યોધાત્મક પ્રજ્ઞ છે સોપાધિક પ્રજ્ઞ તે વિહાર યોધદાયક છે. તેમ નિરૂપાધિક પ્રજ્ઞ તે પણ વિહાર યોધદાયક છે તેના ઉદ્ભવથી જાગૃત સ્વપ્ન સુષુપ્તિ અવસ્થામાં ત્રણે અવસ્થાનો અનુભવ કરનારો તુર્યાત્મક પ્રજ્ઞ તે સ્વસ્વ ઉત્પત્તિ પાલન સંહાર રૂપે યોધદાયક છે અને તેને આધારે વૃદ્ધિ તેમ ક્ષિણ્ણ છે. એમ યોધાધિન સોપાધિક વિહાર જાણવો. યોધાના અભાવે સ્વસ્વ વિહારનો અભાવ છે. હવે નિરૂપાધિક પ્રજ્ઞમાં તુરીય તે નિમિત્ત કારણ વડે વિહાર અનુભવ છે તે પણ યોધાને આધિન છે તુરી-યનીતાદાત્મ્યતા તે યોધા પ્રજ્ઞ છે. તેના અલેઈમાં યોધ સમાધિ સામર્થ્યથી યોધાત્મક અવશેષ છે—સર્વત્ર અન્યથ ભાવ લય જાય છે. તે ત્રણે અવસ્થાના તાદાત્મ્ય વડે તે વિહાર યોધાધિન તાદશ યોધ આપનાર યોધા પ્રજ્ઞ છે. તદ્વત્ પ્રકૃતિ પુરૂષ પોતાના મહિમામાં સ્થિત છે એમ જાણવું. એમ યોધા-ધિન પ્રકૃતિ પુરૂષનો વિહાર છે. યોધથી પર પદ નથી. આ પ્રમાણે યોધાત્મક પ્રજ્ઞ સ્વરૂપના વર્ણનથી આ લોક પરલોકમાં પ્રજ્ઞીભૂત સુખ છે. એમ ધર્મ શાસ્ત્ર કહે છે. તેથી પ્રજ્ઞીભૂત સુખ ધર્મને આધિન છે. તેમાં સ્વવર્ણુધિમ ધર્મનો યોધ સુખ્ય છે તેથી પ્રજ્ઞાધિનાદિ સંસ્કારને ધર્મશાસ્ત્ર પ્રજોધે છે ત્યાંથી આરંભ કરી, સુબુદ્ધિ પ્રાપ્ત સંસ્કારની વૃદ્ધિ થતાં યજ્ઞોપવિત પ્રજ્ઞાયર્થ સત્કર્મ વિલાસ્યાસ સંસ્કાર પછી ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અંતે સંન્યાસને અંતે પ્રજુવનો જપ કાયિકાદિ ત્રીદંડ દ્વિદંડ એક દંડ ધારણ સ્વધર્મની તત્પરતા સમજાવે છે. તેથી પરે શમદમપરાયણ પરમહંસ સંન્યાસી જ્ઞાનદંડ ધારણથી સ્વધર્મચરણના પ્રભાવથી સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ જ્ઞાન વડે પ્રજ્ઞીભૂત યોગી થાય છે. એમ સ્વેચ્છા વિહારીત્વ પણ યોધ રૂપ ધર્મથી યોગી પદની પ્રાપ્તિ છે. ચત્ પૂર્ણનિર્વૃત્ત સ્મૃતિને અર્થ છે. એમ યોધથી પરે ધર્મ શાસ્ત્રનો અભાવ છે. અર્હાયા અન્યથા ઉપાસન પ્રકૃતિ અને અર્હતેકથી નિમિત્ત કારણ પુર-

ખના અલેહ સાક્ષાત્કારણ ત્રીજું છે. સાક્ષાત્કારણના ત્રણ પ્રકાર છે. અન્યથા-ત્મક, વ્યતિરેકાત્મક અને સ્વમહિમામાં સ્થિત્યાત્મક છે. અન્યથાત્મક ઓધ કરનાર ધર્મ પૈયત ધર્મ શાસ્ત્રો છે. તેથી પરે અન્યથાત્મક કારણનો અભાવ છે, જે સ્વસંવેદ્ય પ્રકાર છે તે સંપૂર્ણ કારણ છે. તેનું પ્રતિષ્ઠાન પ્રકૃતિ પુરૂષના અલેહ છે તેથી પરે કારણનો અભાવ છે. તેમ વ્યતિરેકાત્મક એટલે પરસંવેદ્ય છે અને તેથી સ્વમહિમામાં સ્થિત તે પૂર્ણ ઓષાત્મક શાન્તિ પ્રકારબુદ્ધિ છે. (૭) હવે ધર્મશાસ્ત્રના અને યોગ શાસ્ત્રના અલેહ યોગને કહે છે. પાંચ ચિત્તમાં ક્ષીપ્ત ચિત્તનો ચિત્તક્ષેપણ ધર્મ-મૂઢ ચિત્તનો પદાર્થ જ્ઞાન જ્ઞાન્તિકારક મોહ ધર્મ-વિક્ષિપ્ત ચિત્તમાં સુસુકુ ધર્મ-એકાગ્ર ચિત્તમાં જગત અને આત્માનો એકાકાર સાક્ષાત્કારાત્મક ધર્મ-અને નિરોધ ચિત્તમાં સમાધિપૂર્વક કેવલ્ય સંસ્કાર જ્ઞાનાત્મક ધર્મ-એમ પાંચ પ્રકારના ચિત્ત વૃત્તિના લેહમાં ધર્મ છે એમ જાણવું. હવે તેના અનુલવ લક્ષણથી ધર્મ અને ધર્મિસ્થને કહે છે તે ધર્મ યોગીજનોએ છોડવાના છે કેમકે યોગી સાર્વભૌમ નામના સવ ચિત્તથી પરે ચિત્તના ધર્મની સમાધિના સામર્થ્યપૂર્વક પૂર્ણ યોગી છે. તે સમાધિ વડે પ્રકાર ધર્મ ધરનાર તેજ પ્રકાર છે. એમ તદરૂપાકાર તેજ પ્રમાણે ધર્મને ધારણ કરવો. એમ જાણવું. ત્યાં પંચવિધ ચિત્તવૃત્તિ વડે જે અનુલવથી જાણવું તેજ પ્રકાર અલેહ વડે લય ગયો તેજ પ્રકાર ધર્મ છે. એટલે સાર્વભૌમ ચિત્ત ધર્મ તેજ જાણવા સમજવાનો છે. અહિંયાં વ્યાસનું ભાષ્ય છે કે કોઈ પ્રશ્ન કરે કે પરપ્રકાર જ્યારે સાર્વભૌમ ચિત્ત ધર્મ યુક્ત છે. ત્યારે પ્રકાર ધર્મ પણ છે એમ પ્રકાર પણ દ્વંદ્વ ધર્મ ધર્મિપણથી થાય. એટલે પ્રકાર ધર્મ અને ધર્મી એમ કહેવાય તો તેનો પ્રત્યુત્તર એવો કે પરપ્રકાર વસ્તુ સાર્વભૌમ ચિત્ત ધર્મ રૂપ નથી, કેમકે ધર્મિ આત્મા લય જાય છે. આ સાર્વભૌમ ચિત્તનો ધર્મ પ્રભીભૂત યોગીને માટે વર્ણવેલો છે. કેમકે તે ચિત્ત સમાધિ ધારકપણથી છે. જેમ યોગ શાસ્ત્ર-પ્રકારના અપરોક્ષ સ્વરૂપને કહે છે. તેજ યોગી કહેવાય છે તેજ પ્રમાણે સાર્વભૌમ ચિત્ત ધર્મ વડે યોગ ધર્મિપણથી તે યોગી છે. સ્વસંવેદ્યપણથી પ્રભુજ યોગી સ્વરૂપ છે. એ પ્રમાણે કે અધર્મશાસ્ત્ર કે ધર્મશાસ્ત્ર અને યોગશાસ્ત્ર કે અયોગશાસ્ત્ર યોગ પ્રાપ્તિમાં ધર્મના આધિનપણા વડે અભિન્નજ છે. જે ધર્મશાસ્ત્ર છે તે યોગશાસ્ત્ર છે એમાં સર્વ પ્રમાણની માન્યતાથી સંદેહ નથી. (૮)

સાંખ્યા વદંતિ સાંખ્યંયદ્બ્રહ્મ સંખ્યાવિવર્જિતં ॥

વિવોધાન્નપરંબ્રહ્મ સ્વેલહીન મમાવતઃ ॥૧॥

તથ પંચવિધંચિત્તં પરંયોગેન સંખ્યયા ।

હીનં તદેવ ભવતિ યોગારૂપં શબ્દ માનતઃ ॥૨૦॥

અર્થ:—હવે સાંખ્ય શાસ્ત્રના અશેષપણને વર્ણવે છે. કપિલાદિ મુની-
 ઝોએ સાંખ્ય શાસ્ત્રનું વર્ણન કરેલું છે પ્રક્ષીભૂત સ્વભાવ ખારણથી સાંખ્ય વડે
 સાક્ષાત્કાર થોમ છે. “ સમ્યક્ લ્યાયતે બ્રહ્મતત્ત્વેવ સાંખ્ય ” એ સાંખ્યાનો નાશ
 થાય તે સાંખ્યા મિથ્યા ભાન રૂપ છે. ત્યાં સાંખ્યા ૧૫વર્ણતપશ્ચ તે સાંખ્યા
 રહિત કહેવાય છે આ સ્થાને સાંખ્યા એ પ્રક્રમની અનુભવાત્મિકા જાણવી. એ
 કે જે સમાધિ વડે જ્ઞાન થાય છે. તે સાંખ્યાત્મક છે, તેથી વર્ણત એવો
 આત્મા સાંખ્યાહીન છે. પ્રક્ષીભૂત સ્થિતીમાં પ્રક્રમનો સાક્ષાત્કાર હોવાથી આત્મા
 જાણતો નથી. કેમકે આત્મદર્શિને પ્રકૃતિ બુદ્ધિનો અભાવ છે એટલાજ માટે
 બોધના વિહારને જાણનાર તે વિબોધ છે. તે જ્ઞાન સામર્થ્યથી નષ્ટ પ્રાય
 છે તેથી આત્મા જાણતો નથી. તેજ આત્મા બોધના અભાવથી સદાએ
 નિઃસંગપણાએ એટલે પોતાનો આત્મા આત્મામાંજ સ્થિત થાય છે તેજ
 ક્રમમાં સ્થિતપણાએ પ્રક્રમ છે. માયા વિહારહીન પ્રભાવથી વિબોધ રૂપ પ્રક્રમ પર
 પ્રક્રમે વિષે જાણતો નથી. કેમકે માયા વિહારહીનપણું છે. એકમેવાદ્વિતીયં બ્રહ્મેતિ
 અને નિષ્કલં નિષ્ક્રિયં શાન્તં નિરવદ્યં નિરંજનં ॥ અમૃતસ્ય પરંશેનું નિર્વિધનમિ-
 વાનલમિતિ શ્રુતેઃ ॥ એમ તે એકજ અદ્વિતીય પ્રક્રમ છે, તે નિષ્કલ (કલા-
 રહિત) કિયારહિત શાન્ત. વર્ણન ન થાય તેવો. નિરંજન-અમૃતનો પણુ શેતુ
 એટલે પાજ રૂપ અને લાકડાં ધુમાડા વિનાનો અગ્નિ છે. એમ શ્રુતિ વર્ણવે
 છે. હવે કપિલના સાંખ્યને વર્ણવે છે ક્ષણે પ્રસૂતં કપિલં યન્તમગ્રે જ્ઞાનંવિમર્તિ
 જાયમાનંપશ્યેદિતિ શ્રુતેઃ ॥ ત્યાં પ્રકૃતિ સર્વ કારણ રૂપ છે. પુરૂષ સદાએ
 નિઃસંગ છે—કેમકે આત્માપણું છે. ત્યાં સૂત્ર છે કે સત્ત્વરજસ્તમસાં સામ્યાવસ્થા
 પ્રકૃતિઃ ॥ પ્રકૃતેર્મહાન્ મહતોર્હંકારો હંકારાત્પંચતન્માત્રા યદુભયમિન્દ્રિયંન્માત્રેચ્ચઃ
 સ્થૂલ સૂત્તાનિ પુરુષ હતિ પંચવિંશતિ ગણહતિ ॥ સત્ત્વ રજ તમની સામ્યાવસ્થા
 તેજ પ્રકૃતિ (બુદ્ધ) છે. તેના ત્રણ ગુણ બિન્ન બિન્ન સ્વભાવના છે. તેની
 જે એકાત્મતા તે તુરીય ગુણ અગુણસમ વસ્તુપણાથી છે. તેના ભિન્નપણાએ
 અબિન્ન એવી સામ્ય પ્રકૃતિ તે ગુણાનું કેવલ્ય છે—ત્રીગુણચાલક ભાવદર્શનથી
 તુરીય ગુણ સામ્ય છે ? ? તો નથી. સામ્યમાં કંચીત્ પણ નથી. તેથી ગુણ
 સામ્ય કેવલ્ય છે. કેમકે વિકાર અવિકાર અભાવ ગુણયણાથી તે કેવલ્ય
 સ્વભક્ષિમાં સ્થિત છે. મહત્ત્વાદિ તત્ત્વજ્ઞાન પહેલાં વર્ણવી ગયા છીએ. હવે
 પુરૂષ જ્ઞાન કહેવાય છે. અદ્વિયા કપિલ સૂત્ર છે કે અષ્ટત્રિવિધ દુઃસ્વાત્વંત
 નિવૃત્તિરત્યંતપુરુષાર્થહતિ અદ્વિયાં અથ શબ્દથી અધિકારી સમભાગ્યો છે.
 ત્રિવિધ પ્રકારના દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિ તે અત્યંત અર્થથી પુરૂષાર્થ છે.
 પુરૂષ શબ્દના અર્થ વડે પુરૂષનું જ્ઞાન નથી. તે વડે તો પ્રકૃતિનો નાશસંભવ
 રૂપ છે એવો સ્વપ્નો અર્થ છે, ચિદાત્મ સ્વરૂપ પ્રક્રમના જ્ઞાનથી દુઃખની

નિવૃત્તિ છે. સાંખ્યમાં પુરૂષ જ્ઞાન મુખ્ય છે. વિહાર સાક્ષીપણથી થતો હતો. તેજ સાંખ્ય છે. (૬) હવે સાંખ્ય અક્ષમ અને યોગ શક્તિના અલેહપણને કહે છે. પાંચ પ્રકારના ચિત્તમાં સ્વસ્વ શબ્દાર્થના આનંદ રૂપ સાંખ્યા વડે પાંચ ચિત્તને લય છે એટલે પોતાના આત્મામાં વિહાર હીનપણ છેજ વૈરાગ્યરતપણ છે. સાંખ્યમાં પણ ત્યાગ અને યોગમાં પણ ત્યાગ છે. વૈરાગ્ય વડે સંપ્રજ્ઞાત અસંપ્રજ્ઞાત અભાષિની પ્રાપ્તિ છે. ચિત્ત સ્થિતિમાં ક્ષિપ્તનો લય મૂઢમાં મૂઢનો લય વિક્ષિપ્તમાં વિક્ષિપ્તનો લય, એકાગ્રમાં અને એકાગ્રનો લય નિરોધમાં અને તેનો લય સાર્વભૌમમાં અને સાર્વભૌમ ચિત્ત રૂપ પ્રહીભૂતનો લય પરપ્રહમાં છે. એમ સાંખ્ય અને યોગમાં અલેહપણ છે વિગેરે.

મિમાંસકા વદંત્યેવ સ્વસંવેદ્યં પરમતં ।

કારણં બ્રહ્મ તજ્ઞાન્ય જ્ઞાસ્તિ બ્રહ્મણિ સંસ્થિતં ॥૧૧॥

પંચચિત્તં પરિત્યજ્ય બ્રહ્મરૂપં કરોતિ તત્ ।

મિમાંસયા સ્વર્યયોગી યોગવાચ્યં ભવેત્પરં ॥૧૨॥

અર્થ:—એ પ્રમાણે સાંખ્યના અલેહને વર્ણવીને હવે મિમાંસાના અલેહને કહે છે. મિમાંસાવાદીજનો વેદાન્ત વિચાર વડે પ્રહીભૂત થતાં પરમસ્થિતી છે. જેથીપરે કારણનો અભાવ છે—તે સર્વ કારણનું પણ કારણ સ્વસંવેદ્યમાં સર્વ કાર્યનો લય તે વેદાન્ત વિચારનું સામર્થ્ય છે. તે સ્વસંવેદ્ય પ્રહમાં આત્માલય છે. પોતાના આત્માવાડે બળુવા યોગ્ય પ્રહા ચૈતન્ય અભિન્ન છે. તે વેદાન્તનું પ્રમાણ છે. તે પ્રહા અહં છું તત્ત્વ કો મોહ: ક: શોક ફક્ત મનુષ્યત ઇત્યાદિ શ્રુતિસિદ્ધ છે. તસ્માદ્બ્રહ્મણ સ્તદેવબ્રહ્મ સર્વમભવદ્વિજ્ઞમાનામાવાત શ્રુતે: તેથી પ્રહા તેજ પ્રહા તેજ સર્વપ્રહા છે. જ્યાં ભિન્નભાનનો અભાવ છે. તેજપ્રહા પરપ્રહાના આધારે આધાર આધેયના અલેહપણાએ સ્થિત છે. સમગ્ર: કસ્મિન્પતિષ્ઠિત: સ્વમહિમ્નિતિ શ્રુતે: પોતાનાજ મહિમામાં સ્થિત એવા સ્વસંવેદ્યથી અન્ય નથી. એમ સાક્ષ સાક્ષ સાબીત છે. અહિંયા વ્યાસન છે કે અધાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસેતિ ॥ અથ શબ્દ અધિકાર વાચક અર્થથી છે. એટલાજ માટે સ્વવર્ણુશ્રમ ધર્મના આચરણથી પ્રહાજ્ઞાસા બળવી, શુદ્ધાન્ત કરણથી પ્રહાજ્ઞાસા થાય છે. એમ અધિકાર વર્ણવી પછી તેથી પરે પરપ્રહાનું વર્ણન છે. અહિંયા બીજી સૂત્ર છે કે જન્માયસ્ય યત: ને (સ્વ સંવેદ્ય) પરમાત્માથી પ્રકૃતિ પુરૂષાત્મક જગત છે. વેદાન્ત વિચાર વડે જન્મની જે સ્થિતી તેનો લય કરવાથી પ્રહીભૂતપણાએ પ્રહા છે. તેજપ્રહા સર્વ કારણનો અરણ્ય છે. જેથી તેના કારણનો અભાવ છે. હવે બીજી સૂત્ર છે કે જ્ઞાસ્યોનિસ્વાત્ અક્ષમ કે ને વેદ બાદી છે. તે ન જ વેદાત્મરં શાસ્ત્રં તેજ જેનું પ્રમાણ એટલે યોગી છે. શાસ્ત્ર પ્રમાણથી તેના સ્વચ્છુદિને વિમિ સાક્ષાત્કાર છે. તેજ પ્રમાણ (યોગી) પ્રકટ કરનાર કારણ છે, તેથી તે યોગીવડે પ્રહા બળવું. એમ મીમાં-

સાથી લબ્યતા જણાવેલી છે. આગળ ચોથું સૂત્ર છે. તત્તુસમન્વયાત્ ॥ ૬ શિષ્યું તું
રૂપથી તેનો સમન્વય બાણુવો-નુંજ તે સ્વકારણ સંનના અભાવથી નર દશ્યનો
અનુભવ કરે છે. એમ અનુભવવડે તે પ્રક્ષીભૂત છે. એમ કારણરૂપ સ્વસંવેદ
વના અન્ય કંઈપણ નથી એમ જણાવે છે. વિશેષમાં મુખ્યત્વે બાણ્યથી બાણુવું.
(૧૧) હવે વેદાન્ત મિમાંસા અને યોગશાસ્ત્રના અલેક્ષ્ય કહે છે યોગીનું સર્વ-
ભોમ ચિત્ત છે પાંચ પ્રકારના ચિત્તના પરિભ્રામપૂર્વક-પોતાના આત્માસહ પ્રક્ષમાં
તદરૂપ તે પ્રક્ષીભૂતત્વ છે. તે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ અનુભવમાં જે મિમાંસા (વિચાર
બળ) તે વેદાન્તના વાક્યોના અર્થથી સમન્વય છે. તે સમાધિની સ્થિતીમાં યોગી છે.
તેથી આ મિમાંસાની આવશ્યકતા છે. એટલાજ માટે આ મિમાંસા શાસ્ત્ર યોગ-
વાચ્ય અલેક્ષ છે. માટે સર્વથી પરે વેદાન્ત શાસ્ત્ર બાણુવું. તે યોગનું તાત્પર્યજ છે.

एवं नानामतैर्युक्ता वदन्ति शास्त्र भेदतः ।

ब्रह्म नानाविधं दक्ष तदेवं योगर्गं भवेत् ॥ १३ ॥

અર્થ:—જે પ્રકારે નાના પ્રકારના મતયુક્ત શાસ્ત્રોના લેહનું વર્ણન છે.
તેમાં તેમાં નાના પ્રકારનું પ્રક્ષ તેતે સ્થાનરૂપે વર્ણવાયું છે. એ સર્વનો યોગ
જે તે સાક્ષાન્ પરમાત્મા છે. એમ સોપાધિક પ્રક્ષ અને નિરૂપાધિકપ્રક્ષ એવા
મત શાસ્ત્રોના લેહવડે પ્રક્ષપ્રાપ્તિ સાધન વર્ણવેલું છે એ તેનો કેમ છે. તે નાના
પ્રકારના પ્રક્ષની ઉપાધિનો લય થતાં તત્ત્વમસ્વાત્મક મહાવાક્ય સ્વરૂપે પ્રક્ષજ
સ્થિત છે. ઉપાધિનો લય જતાં યોગરૂપ પ્રક્ષનો અલેહજ છે. એમ શાસ્ત્રો
પ્રક્ષની પ્રાપ્તિને માટેજ છે. છ શાસ્ત્રોમાં છ સાહિત્ય સાધનરૂપથી પ્રક્ષીભૂતત્વની
પ્રાપ્તિ છે. તેથી છઠ્ઠા શાસ્ત્રો આવશ્યક બાણુવાં કેમકે પ્રક્ષીભૂતપણાને આપે છે.
મહાવાક્યોથી પ્રક્ષનું વર્ણન વર્ણન ધર્મના ધર્માચરણયુક્ત-શુદ્ધાંતઃકરણથી
મોક્ષરૂપી-તેથી પરે સંન્યાસધર્મ આવશ્યક છે. ચાર પ્રકારના સંન્યાસ ધર્મથી
પરે અદંડ યોગી ધર્મશાસ્ત્રમાં પ્રતિષ્ઠાનરૂપ છે. એમ પ્રક્ષીભૂતપૂર્વક ધર્મશાસ્ત્રની
આવશ્યકતા છે તર્કશાસ્ત્રમાં પદાર્થ જ્ઞાન છે. તેથી પરે એકઅતાથી પોતાના
હૃદયમાં પ્રક્ષનો અનુભવ થાય છે. તેમાં વેદાન્ત વાક્યો ઉપરના તર્કોથી બાણુવા.
તર્કસાધ્ય પ્રક્ષ ધર્મજ્ઞાન છે. એમ પ્રક્ષાભૂતમાં તર્કનો લય તે સારસ્વત
લયમાં પ્રક્ષીભૂત છે. હવે ન્યાયશાસ્ત્રની આવશ્યકતા છે. જેમ જગતમાં
વ્યવહારનું જ્ઞાન નિઃસંશય ઘટપટાદિ પ્રમેય જ્ઞાન સંભવથી છે. તે પ્રમાણુદિ
પદાર્થવડે પ્રમેયનું જ્ઞાન ન્યાયથી પ્રાપ્ત થાય છે. શંકાનો નાશ થાય છે.
શંકાનો નાશ થયે પ્રક્ષીભૂતની પ્રાપ્તિ છે. તેમજ સાંખ્યશાસ્ત્ર પણ આવશ્યક
છે. સાંખ્યથી પ્રકૃતિનું મિથ્યાત્વ જ્ઞાન થાય છે, તેથી તેના ઉપર અરૂચી થાય
છે. વૈશંખ્યની ભૂતપત્તિ છે, તેથી સર્વ ત્યાગ થાય છે. ત્યાગથી સ્વાત્માનું
પ્રક્ષીભૂતત્વ છે. પ્રક્ષીભૂતને માટે ત્યાગ આવશ્યક છે, એમ માયામલહીન શુદ્ધ
પ્રક્ષની પ્રાપ્તિ સાંખ્યથી છે. આત્મામિમાંસાશાસ્ત્ર આવશ્યક છે. વેદાન્તના મોક્ષ

વાક્યોથી પ્રકાશનો અનુભવ થાય છે. કોઈ અવયવ અવયવીનો અલેદ તે મિત્રમાંસા છે તેથી માયનો લય જતાં પ્રહીભૂતપણું છે, તે પછી યોગશાસ્ત્રની આવશ્યકતા છે, યોગી અલેદાત્મક જગત પ્રકાશના યોગે પ્રકાશમાં લય સ્વરૂપ છે, જે પ્રહી-ભૂત તે યોગી છે યોગના સાક્ષાત્કારથી પ્રકાશનો અલેદ છે. યોગીઓના હૃદયમાં પ્રકાશ છે તેમાં સ્વયંપણું પણું નથી અને જગતપણું પણું નથી. તેમ જગ-દાત્માપણું પણું નથી. અથવા તેનો અલેદ પણું નથી, કેમકે દસ્યાદસ્ય લેદ બાહુનારનો પ્રકાશમાં લય છે, લેદનું કદાપી માન નથી. એમ યોગશાસ્ત્રની આવશ્યકતા છે. ૫૪ શાસ્ત્ર સાહિત્ય સાધનની સાધ્યતા તે પ્રહીભૂત છે. માટે પદ્મશાસ્ત્રે પ્રકા પ્રાપ્તિમાં લેદરૂપ નથી, નાના મતના કારણરૂપની ઉપાધીનો લય જતાં તે પ્રકાશ છે. એમા શંકા નથી. તેજ પ્રમાણે તે તે શાસ્ત્રોમાં વર્ણ-વેલી ઉપાધીનો લય જતાં પ્રકાશ છે. એમ પ્રકા શબ્દ શાસ્ત્રે દર્શનથી અભિ-જ્ઞ છે. અને તે ઉપાધી લયના સંભવથી છે.

શક્તિ વ્રજેતિ શાક્તાવૈ તે વદન્તિ ન તત્પરં ।

સંયોગો દ્વંદ્વ યોર્યજ તદેવં યોગર્ગ મયેત્ ॥૧૪॥

શક્તિ પંચમ ચિત્તં ગા સા વ્રજણિ સમાગતા ।

પરિશુભ નિરોચાર્ય ચિત્તં દેવી તતઃ સ્મૃતા ॥૧૫॥

અર્થ:—એ પ્રમાણે શાસ્ત્રોની પ્રકાસ્વરૂપમાં એક્યતા વર્ણવી હવે ભક્તિ યોગવડે પંચાચન કેવની ઉપાસના મતના એક્યત્વને વર્ણવતાં પ્રથમ શક્તિના ઉપાસક જે શક્ત તેને કહે છે. શક્તિ એટલે શક્તિની ઉપાસના કરનાર શક્તિ પ્રકા કરીને કહે છે—તે શક્તિના ભક્તજનો છે. તે શક્તિનેજ સત્ય પ્રકા માને છે અન્ય નહીં. હવે તેના અલેદમી કહે છે. પ્રકૃતિ પુરૂષને દ્વંદ્વ કહે છે—અહિયાં પૂર્ણ પ્રકાશયોગનો અલેદ તે અનુક્રમમાં અસત્ વ્રજ દેહ છે. એમ પ્રથમ વર્ણવી ગયા છીએ. તેજ આ યોગ છે—તે ભવમત્સજનના અંતરગત છે એમ બાહુવું. તે અનુક્રમવડે પ્રકાશના પૂર્ણયોગને પારો છે ત્યાં શક્તિપ્રકા તે શક્તિ રૂપ ઉપાધિયુક્ત છે—તે ઉપાધિનો લય થતાં તે સાક્ષાત્ પ્રકાશ છે. જે ઉપાધિ યુક્તપણાનું ભિન્નત્વ છે તેનો નાશ થતાં તે પ્રકાશ છે—એમ બાહુવું. એમ બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રકાશના પ્રતિષાદનને વર્ણવેલું છે તેમ તેની ઉપાધિના લયમાં શ્રુતિ સ્મૃતિ પુરાણમાં સદાએ એકરૂપ વર્ણવેલો પ્રકાશ શિદ્ધ છે એ પ્રમાણે અધિજનોએ વર્ણવેલા સત્યપ્રકા પોત પોતાના મતમાં પ્રતિષાદન છે. (૧૪) હવે શક્તિપ્રકાને સાક્ષાત્ પ્રકાસ્વરૂપે કહે છે. પાંચમું ચિત્ત જે નિરોધાત્મક ચિત્તની ઉપાધી રૂપ તે શક્તિ—અસત્ પ્રકા સ્વરૂપ તે નિરોધ નામના ચિત્ત સદ્ આત્માના પરીવૃત્તથી સાક્ષાત્ પ્રકાશમાં લય જવા વડે અલેદપણુને પારો છે. તેથી દેવી જગદંબા શક્તિ પ્રકાસ્વરૂપા છે. અને તે શક્તિરૂપ સ્મૃતિ ઉપાધીના લય જમાપણાથી છે. (૧૫)

સોરં વ્રજોતિ સૌમ્યમ્ વર્દન્ધ્રુઃ કલસપરં ।

તસ્માત્પરં ન ક્ષિયેત કર્મધાર મનસમ્ ॥૧૬॥

મેદાત્મકં સં સંજીવ્ય મિત્રં લિહ્યતિ વાદસ્ય ॥

તેન યોગ્યયઃ સૂર્યો યત્યત્ર ન સંજયઃ ॥૧૭॥

અર્થઃ—હવે તેથી પરે ક્યારપ્રકારનું વર્ણન કરે છે—સૂર્યના ભક્તો પરા-
ત્પર એવા સૂર્યને પ્રકાશ કરે છે. તેથી પરે અન્ય પ્રકાશ નથી. એમ સર્વાધારરૂપે
સૂર્ય સર્વ જીવનપણીથી છે તેથી સર્વાધાર સૂર્ય છે. સૂર્યજાત્રા જગતસ્તથૂષ્ણ
ઈતિ (૧૬) હવે તેના સત્યપણાને કહે છે—તે સૂર્યની પ્રાપ્તિ શક્તિ પ્રકાશના
અંતર્યામી છે. તેથી શક્તિ પ્રકાશની સાથે સૂર્યનો અલેહ છે—સૂર્યના
આધારથી સર્વ કંઈ જીવે છે. તેથી સર્વના આધાર અને અંતર્ય સ્વરૂપ સૂર્ય
છે તે સત્તા સર્વાધાર યોગ્યવડે સૂર્ય જીવન અલેહાત્મકપણીથી યોગ્યમય છે.
એમ સૂર્ય સૂતે પ્રકાશવે સ્મૃતિરૂપ બુદ્ધિના પ્રકાશરૂપે તે સત્ પ્રકાશ છે. એમ
પહેલાં વર્ણવેલું છે. તે સૂર્ય પોતાની જીવનાત્મક સૂર્ય નામની ઉપાધીને
ત્યાગ થતાં તે પ્રકાશરૂપે છે. એમ બાણુ. (૧૭)

વર્દતિ વિષ્ણુ વ્રજોતિ મુલ્યં ય દ્વૈળવાજનાઃ ।

તસ્માત્પરં પદં નાસ્તિં સદાનંદ પ્રમાણતઃ ॥૧૮॥

ચિત્તં યત્તંચર્મતત્ર મોહં ત્યત્તથા તદાત્મકં ।

વ્રજાયોગે ભવેયોગ આનંદો નાત્ર સંજયઃ ॥૧૯॥

અર્થઃ—હવે તે બેથી પરે વિષ્ણુપ્રકારને વર્ણવે છે, બંજીવજનો વિષ્ણુ
પ્રકાશ મુખ્ય છે, એમ કહે છે, વિષ્ણુથી સર્વોત્ક્રષ્ટ પદ નથી. એમ વિષ્ણુના ભક્તો
કહે છે તેનો હેતુ એવો છે કે, અસત્ અને સત્ના અલેહથી આનંદ સ્વરૂપના
પ્રમાણૂર્ણક વ્યાપક—અંતર્યામી વિષ્ણુ નામ પ્રકાશ સત્ જે વ્યાપ્તજીવ—અસત્ જે
હેલ તે ઉપલક્ષણવડે આસન્નતાત્ નંદન ધર્મરૂપે તે સદાનંદ પ્રમાણથી તે
વિષ્ણુ નાસતો વિચિત્ર ॥ સમપ્રિયત છે—(૧૮) હવે તેના સત્યત્વને પ્રતિપાદન
કરે છે પાંચમું ચિત્ત જે નિરોધ. તેના તદાત્મક એવો જે મોહ તેને છાડીને યોગ
પડે આનંદત્મ પણાવડે સાક્ષાત્ પ્રકાશના અલેહમાં આનંદરૂપ વિષ્ણુપ્રકાશ છે. તેજ
અલેહાત્મક યોગ બાણુવો તેમાં વિશિષ્ટ વિષ્ણુરૂપિ એટલે પ્રવેશ લાવના રૂપ
ઉપાધિનો કય બવાથી તે સાક્ષાત્કાર પ્રકાશરૂપ છે—(૧૯)

કૈવા કૈવ પરં વ્રજ વર્દતિ મુલ્ય ભાવતઃ ।

વેદે તસ્માત્પરં નાસ્તિ કિંચિન્મોહ વિહીનકં ॥૨૦॥

નિરોધં ચિત્તિયં દ્વૈળ પરાધીનં ન સંજયઃ ।

તત્ત્વયોગ રૂપાત્મ્ય સ્વાધીનં કોમલં ભવેત્ ॥૨૧॥

एवं नाना मते युक्ताः स्वस्व देव परायणाः ।

वर्दति तत्प्रमाणं वै शब्दानामर्थं भावतः ॥२२॥

અર્થ:—હવે શૈવપ્રજ્ઞાનું વર્ણન કરે છે તેના હેતુને કહે છે મોહરૂપ ત્રિપાદ ૧૬લીન-નિર્ગોહ સ્વરૂપ તે શિવ છે. કલ્યાણકારી તુર્ય સાક્ષી સ્વરૂપ છે. એમ પ્રથમ વર્ણવી ગયા છીએ. હવે તેના સત્યને પ્રતિપાદન કરે છે. હે હક્ષ ! ! ! ત્રિવીધ એવા અસત્ પ્રજ્ઞા-સત્ પ્રજ્ઞા અને આનંદ અથવા સામ પ્રજ્ઞા-રૂપ જે ૧૨ચત્તની નિરોધાવસ્થા છે. તે સર્વ તુર્ય પ્રજ્ઞાના આધિનપણાથી પરાધીન છે એમ જાણવું એમાં શંકા નથી તેથી તે ત્રણે સ્થાનમાં સ્થિત એવા જે પોતાના સ્વાધીનપણાથી ત્રણે પરાધીન પદને પોતાના આધીનમાં રાખનારો જે તુર્ય શિવ સાક્ષી તે સ્વાધીનમાં રાખવાપણાની ઉપાધીયુક્તપણાથી છે. સ્વાધીન એટલે નીચેની ત્રણે જે સર્વ પ્રજ્ઞા તેના અંતઃસ્થના ભાવરૂપ છે. તે યોગ રૂપવડે જે શિવપ્રજ્ઞા તે તે ઉપાધિના લયમાં પ્રજ્ઞા સ્વરૂપ છે. સાક્ષાત્ પ્રજ્ઞાના અલોહ યોગવડે યોગરૂપ તે શબ્દપ્રજ્ઞા સ્વરૂપે શ્રેષ્ઠ છે. (૨૧) હવે સર્વ દેવના મતનું વર્ણન કરે છે. એ પ્રમાણે નાના પ્રકારના મતરૂપથી યુક્ત સુનીજનો સ્વસ્વદેવ પરાયણતાએ તે તે દેવને પ્રજ્ઞા કહે છે-તે પ્રમાણ રૂપિદેવનાં સત્ય છે. તેના હેતુને કહે છે, શબ્દના નામ અને અર્થના ભાવ ઉપરથી તે તે દેવની સાથે પ્રજ્ઞા શબ્દ પ્રતિપાદન છે-પ્રજ્ઞા શબ્દના ભાવથી તે તે નામ અર્થ સાથેનો દેવ સત્ય સ્વરૂપ છે પણ તે તે નામ અર્થ ઉપાધિ લય થતાં અવશેષ પ્રજ્ઞા સ્વરૂપ છે. ત્યાં પ્રશ્ન છે કે-ત્યાં જાણેશને પણ તેમજ જાણવા. તે પણ પ્રજ્ઞા શબ્દયુક્ત છે. તો તેની સમજને માટે કહે છે કે. તત્ત્વમસિની આકૃતિ સ્વરૂપ જાણેશ હોવાથી તેમાં ત્યાગ કે સંગ્રહનો અભાવ છે-લયનો પણ અભાવ છે-એ વાત પહેલાં વર્ણવી ગયા છીએ-નવસ્તાર લયથી અને લખતા નથી. (૨૨)

अनेकार्थं मयाः शब्दास्तेषु किं न संभवेत् ।

सर्व योगार्थं वाच्या वै जायंते योगिनः क्रमात् ॥२३॥

अन्न प्राणादिकाः शब्दा एवं ब्रह्म प्रवाचकाः ।

ते सर्वे योगदा दक्ष भवन्ति ब्रह्म धारणात् ॥२४॥

वेदांतमथ वक्ष्यामि सर्वं मान्यं विशेषतः ।

शास्त्राणि च तदंगानि तत्प्रमाणानि सर्वदा ॥२५॥

यः सर्वं सर्वं भावेषु युतो जानाति मायया ।

मायाहीनं પ્રમાણે યોગાસ્તિષ્ઠિ નિત્યદા ॥૨૬॥

અર્થ:—હવે શબ્દોના અનેક અર્થ થાય છે. તેનું વર્ણન કરે છે. અનેક કાર્ય-મય શબ્દો છે જેમ હરિ શબ્દ વાચ્ય વાનર છે હરિ શબ્દ સિંહ છે. એ પ્રમાણે અનેક અર્થ થાય છે. અનંતા શબ્દો: એમ પતંજલીનું વચન છે.

તે સર્વ શબ્દોમાં શું શું ન સંભવે ? ? પ્રકરણને લઈને સર્વ સંભવ રૂપ છે. એટલાજ માટે યોગી પુરૂષોને અનુકંમથી એટલે સ્વસ્વ ઉપાધિ ક્રમ પૂર્વક સ્વસ્વ કારણ યોગના અનુકંમથી તે સર્વ શબ્દો યોગાર્થ વાચ્ય થાય છે એમ જાણવું સર્વ સ્વસ્વિદં બ્રહ્મ તજ્જાનિતિ શાન્ત ઉપાસીતેતિ શ્રુતેઃ ॥ વૃક્ષ પંથુ પ્રકા છે. એમ સત્ય છે. પથુ વૃક્ષરૂપી ઉપાધિના લય અનુકંમવડે તે સાક્ષાત્ પ્રકા છે. જે પ્રકા છે તે તો પ્રકાજ છે. તેમાં લયનો અસંભવ છે એમ યોગના અર્થમાં સવ શબ્દોનો સમૂહ છે એમ જાણવું સર્વના અલેદમાં માત્ર પ્રકા સ્થિતીના દર્શનથી તે તે દેવ ઇશ્વરો છે તેના શ્રેષ્ઠ પરમ ઇશ્વરના ભાવપૂર્વક પ્રકાને વર્ણવામાં આવ્યા છે તેથી પ્રકાની ઉપાસના મહા પુણ્યપ્રદ છે. (૨૩) હવે વેદાન્તના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે સર્વ પ્રકાનો પ્રકાત્વ વર્ણવે છે—અજ પ્રાણ એ શ્રુતિ પ્રમાણથી પ્રકા વાચક શબ્દ રૂપ જાણવા જનં બ્રહ્મેતિ પ્રાણો બ્રહ્મેતિ એ પ્રમાણે ઈતિ એકાક્ષરં બ્રહ્મેતિ તથા સર્વ સ્વસ્વિદં બ્રહ્મેતિ ઇત્યાદિ શબ્દ પ્રકાત્મક તે સર્વ અન્નાદિ શબ્દની ઉપાધીયુક્ત છે. અન્નાત્મક માયા ઉપાધી આવરણયુક્ત છે. કોઈ પ્રશ્ન કરે કે સર્વ સ્વસ્વિદં આ શ્રુતિ મહાવાક્ય છે. તે માયા આવરણયુક્ત નથી કેમકે મહાવાક્ય પર વેદાન્તનો અભાવ છે. તો તેનો પ્રતિ ઉત્તર છે કે વેદોમાં કેટલાએક મુખ્ય અને કેટલાંએક ગૌણ મહાવાક્યો છે તે માયા આવરણ યુક્ત છે—સોપાધિક અને નિરૂપાધિક પ્રકાને પ્રતિપાદન કરનારાં તેમ પ્રકાના યોગદ્વય મહાવાક્યો ઘણાં છે, માટે ચારે વેદમાં એક એક મહાવાક્ય મુખ્ય છે એમ જાણવું. કે જેઓના પર વેદાન્તનો અભાવ છે, અને તે પહેલાં વર્ણવી ગયા છીએ હે દક્ષ ! ! ! તે અન્નાદિ પ્રકા વાક્ય શબ્દો તે સર્વે અન્નાદિમાં પ્રકાની ધારણાથી છે—અને તેજ યોગરૂપ વાક્યો કહેવાય છે. અન્નાદિ માયા આવરણ લય જવાથી તે શબ્દોમાં પ્રકા શબ્દ કેવલ્ય રહે છે—તે સાક્ષાત્ પ્રકા જાણવું. ઉપાધવશાત્ શબ્દની ભિન્નતા હોય તે લય જવાથી અવશેષ પ્રકાજ રહે છે એમ સર્વજ્ઞ સમજવું. એમ સર્વ ઉપાધિ વાચક શબ્દોના લયથી અવશેષ પ્રકાજ તે પ્રકા ભૂતપણું છે. (૨૪) હવે વેદાન્તના મુખ્ય મહાવાક્યથી પ્રકાનું વર્ણન કરે છે. એ પ્રમાણે વર્ણવ્યા પછી અર્થ અને વિશેષતઃ સર્વ માન્ય શાસ્ત્રના ઇતર્કપણાથી વેદાન્ત શ્રેષ્ઠ છે નચ વેદાત્મરં જ્ઞાનં વેદેર્વતં વેદાન્ત છે. ઉપનિષદ એ વેદાન્ત છે તેમાં મહાવાક્યોથી સંપૂર્ણ વેદાન્તનો સમાવેશ છે. જેથી પર વેદાન્તનો અભાવ છે. હવે તેનાં ઉત્કર્ષને કહે છે. એટલાજ માટે વેદોના અંગો અને ઉપાંગોમાં સર્વદા પ્રમાણ ભૂતવડે વેદાધાર શાસ્ત્ર વચનપણાથી વેદાન્ત શ્રેષ્ઠ છે (૨૫) હવે અગવેદ પ્રોક્ત પ્રકાનું પ્રતિપાદન કહેવાય છે—જે આત્મા માયાયુક્ત છે તે સર્વ ભાવમાં એટલે નાના પ્રકારના પદાર્થ ભાવમાં સર્વ વ્યવહારાત્મક વિષયને જાણે છે—તેજ માયાના ત્યાગ પ્રભાવવડે માયાનું પ્રકામાં લય જવાપણું હોવાથી નિરંતર પ્રકાયોગ પ્રકાજ છે—માયા અને આત્માના અલેદવડે પ્રકામાં યોગ છે તેજ પ્રકા છે.

તદેવ બ્રહ્મ મુખ્યંતુ સર્વેભ્યો નામ સંહયઃ ।
 બ્રહ્મમ્ય ઋગ્ જગદેવ પ્રજ્ઞાનં યોગગં સ્મૃતં ॥૨૭॥
 પંચ ચિત્ત ભવં સર્વં યો જાનાતિ તદેવ સઃ ।
 યોગ સ્તદ્રૂત ભાવૈસ વર્જિતા ભવતિ પ્રજ્ઞઃ ॥૨૮॥
 અહં વ્રજોતિ યદ્બ્રહ્મ સર્વં દોષ વિવર્જિતપ્ત ।
 સદૈવ યજુષા પ્રોક્તં મુખ્યં વૈ પરતઃ પરં ॥૨૯॥
 પંચચિત્ત ભવા મેદા સ્તેષ્વેવં મેદ વર્જિતં ।
 યોગં વિદ્ધિ પ્રજાનાય યોગશ્ચાસ્ય પ્રમાણતઃ ॥૩૦॥
 માયા મોહયુતં પંચ માયા મોહ વિવર્જિતં ।
 તયોર્યોગે પરં બ્રહ્મ સામ્ના સં કથિતં કિલ ॥૩૧॥
 માયામોહ યુતં બ્રહ્મ સ્વાનંદામુખ્યં તતઃ પરં ।
 અયોગં માયયાહીનં તયોર્યોગે તુ યોગગં ॥૩૨॥

અર્થઃ—તેજ સર્વ શબ્દવડે જે પ્રજ્ઞ તેજ મુખ્ય છે—તેથી પર પ્રજ્ઞ શબ્દનો અભાવ છે—હવે પ્રજ્ઞાન શબ્દમાં પ્ર શબ્દ વાચક પ્રકૃતિ છે. અને જ્ઞાન શબ્દ વાચક પુરૂષ છે—તે પુરૂષ માયા વિહારને બાબતવાળો છે. એ ઉભયનો અલેદ આત્મા તે પ્રજ્ઞાન છે—તે પ્રજ્ઞાનો યોગ અલેદવડે લય રૂપ છે—એમ ઋગ્-વેદનો યોગ પ્રજ્ઞા શબ્દ એકાર્થ વાચક છે—ત્યાં પ્રજ્ઞાન વ્રજોતિ મહાવાક્ય ઋગ્-વેદમાં મુખ્ય છે. તે પ્રજ્ઞાન લય જતાં અસ્ય પ્રજ્ઞાની પેઠે ઉપાધિ લય જવા થયુએ પ્રજ્ઞાજ અવશેષ છે. (૨૭) હવે તેજ યોગશાસ્ત્રમાં છે તેને કહે છે. પાંચ ચિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલા વિહાર બુદ્ધિમાં સ્થિતપણુને લીધે જે બાબ છે. તેજ પ્રભુ છે આત્મા તદગત વિહાર વર્ણતપણુથી આત્માનો પ્રજ્ઞામાં લય છે તે યોગ છે. એમ ઋગ્વેદોક્ત પ્રજ્ઞા-યોગ શાસ્ત્રમાં યોગ નામથી છે તેથી ઋગ્વેદ અને યોગશાસ્ત્ર અલેદ છે (૨૮) હવે યજુર્વેદમાં કહેલા પ્રજ્ઞાને કહે છે. યજુર્વેદમાં સોપાધિક નિરૂપાધિક અને આત્માત્મક એમ ત્રણે દોષ માયા મોહયુક્ત છે તે રહિત જે પ્રજ્ઞા તે નિર્દોષ પ્રજ્ઞા છે તે અહં વ્રજાસ્મિ છે. તે યજુર્વેદનું માહુ વાક્ય છે. અહં આત્મા એવા જે પ્રજ્ઞા તે પરપ્રજ્ઞામાં લય ભય છે. એવી રીતે યજુર્વેદનું મહાવાક્ય તેજ પરપ્રજ્ઞા છે. તેથી પરે પરપ્રજ્ઞાનો અભાવ છે. (૨૯) હવે યોગ શાસ્ત્રના યોગને કહે છે—હે પ્રજ્ઞનાથ દક્ષ ! ! ! પાંચચિત્ત વિહાર-ત્મકા એવી જે માયા તે વડે કરીને આત્મ વિહારાત્મક છે. તે લેહોમાં લેદનો ત્યાગ થતાં નિત્ય અલેદ તે યોગ પ્રજ્ઞા છે. એમ યોગ શાસ્ત્રના પ્રમાણથી વિધિ બાબથી. યોગ પશુ પ્રજ્ઞાનેજ કહે છે તેથી પરે પરપ્રજ્ઞાના અલેદ યોગનો અર્થ છે (૩૦) હવે સામવેદોક્ત પ્રજ્ઞાનું વર્ણન થાય છે માયા મોહયુક્ત જે જન પ્રજ્ઞા તે માયા વડે મોહયુક્ત આત્માપણુથી છે. તેથી પરે મોહ વર્ણિત

તેજ આત્મા પ્રજ્ઞ સમાધિ વડે માયા મોહ વર્ણિત કેવળ પ્રજ્ઞ છે. એમ માયાત્મક પ્રજ્ઞના અલેહ યોગ વડે અર્થોત્કૃષ્ટ ને પ્રજ્ઞ તે અભ્યાસિમાં તત્ત્વમસિ મહા વાક્યથી વર્ણવેલો છે. તેમાં ત્વં પદ સાપાધિક પ્રજ્ઞ છે. તત્ પદ નિર-
પાધિક પ્રજ્ઞ છે. તે જોના અલેહમાં અસિ પદ છે. એમ ત્રણે સ્વસ્વ માયા ત્યાગથી કેવલ્ય સ્વરૂપ છે—માયાનો ત્યાગ છે તે લય સ્વરૂપ છે તેથી પરમા-
ત્મા લય જતાં તત્ત્વમસિ અલેહાત્મક પ્રજ્ઞ શેષ છે. નેથી પરે પરપ્રજ્ઞનો અભાવ છે—(૩૧) હવે તેના યોગાત્મકને કહે છે—માયા મોહયુક્ત ને સ્વસ્-
વેદ્યાત્મક પ્રજ્ઞ તેજ સ્વાનંદ છે. તે સ્વાનંદ નામનો આત્મા પોતાની માયા વડે જુદા જુદા પ્રકારના પ્રસાદમપણાથી અથવા જગદાત્માપણાથી માયામાં મોહરૂપ છે તે જાવ પ્રત્યય સંપ્રજ્ઞાતાત્મકપણાથી પ્રજ્ઞ સ્વરૂપ છે. તેથી પરે માયા હીનપણાએ એટલે માયા નાશક ઉપાય વડે ઉપાય પ્રત્યય સંપ્રજ્ઞાતા-
ત્મકપણાથી અયોગ પ્રજ્ઞ છે. ઉપાય ત્યાગ તે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ રૂપ છે. તેના યોગમાં યોગ રૂપ ત સામવેદનો પ્રજ્ઞ છે. (૩૨)

બ્રહ્મ બ્રહ્મણિ સંસ્થંયન્મનો વાણી મયં ન તત્ ।

મનોવાણી વિહીનં નાથર્થં વેદો જગદ્દ ॥૩૩॥

મનોવાણી મયઃ પ્રોક્તઃ સંપ્રજ્ઞાતોન સંશયઃ ।

અસંપ્રજ્ઞાત કસ્તાભ્યાં હીનો યોગ સ્તયોઃ પરઃ ॥૩૪॥

પર્વં વેદાર્થં યુક્તાનિ મદાવાક્યાનિ માનદ ।

યોગાસ્થ્યાનિ વિશેષેણ જાનીયા યોમ સેવયા ॥૩૫॥

કર્માદયઃ સમાસ્થ્યાતા શુદ્ધા બ્રહ્મ મયાશુષૈઃ ।

ભવંતિ યોગ સંજ્ઞસ્થા સ્તે સર્વે યોગિનાં મતે ॥૩૬॥

સર્વં જ્ઞાસ્ય મતૈર્કયં । કથિર્ત શબ્દ ધારણાત્ ।

તજ્ઞાત્વા મોહહીનઃમ સદા ભવતિ માનવઃ ॥૩૭॥

અર્થઃ—હવે અથર્થવેદના પ્રજ્ઞને કહે છે. પ્રજ્ઞમાં સ્થિત એવો ને પ્રજ્ઞ તે મનવાણીમય જગતના પરપણાથી મનવાણીમય નથી અને આત્માના પર-
પણાથી મનવાણી હીન નથી. તેથી સદાએ ;લેહાલેહ હીનાત્મકપણાથીજ તે પ્રજ્ઞ છે—પ્રજ્ઞ—અલેહાત્મક પ્રજ્ઞ તો સર્વ શાસ્ત્રમાં સંમત રૂપ છે ?? તો ઉત્તર કે-
લેહ અને અલેહાત્મકનો લેહ પ્રજ્ઞમાં અલેહ જાવ રૂપે શબ્દથી વર્ણવેલો નથી. કેમકે પ્રજ્ઞ સ્વરૂપું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. એટલે અલેહ શબ્દથી વર્ણવાય નહિ એટલા માટે સારસ્વત લઘાત્મકપણાથી પ્રજ્ઞ અલેહાત્મક છે એમ જાણવું નહિ. એમ અથર્થ વેદ કહે છે. તે અથર્થ વેદનું મહા વાક્ય જયમાત્મા જ્ઞસેતિ તે શ્રેષ્ઠ છે. આ આત્માનું સ્વસ્વ માયા વિહાર યુક્તપણું પ્રજ્ઞમાં લય જવાથી માત્ર પ્રજ્ઞજ છે એમ જાણવું. (૩૩) હવે તે યોગના અલેહને કહે છે.

મન વાણીમય તે સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ છે. ચાર પ્રકારની સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ તે જગત આત્માપણથી છે-હવે મનવાણી રહીત જે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ તે ત્રણ પ્રકારની આત્માપણથી છે એમ અસંપ્રજ્ઞાત સંપ્રજ્ઞાત તેથી પરે યોગાત્મકપણથી પર યોગ છે-એમ આત્મા પ્રજ્ઞાત્માના યોગે તે ત્રણ પ્રકારનો આત્માનો લય છે. (૩૪) હવે માહા વાક્યના અર્થને કહે છે-હે માનવાણા દક્ષ!!! એમ પૂર્વે કહી ગયા પ્રમાણે વેદાર્થ યુક્ત વેદમાં કહેલાં મહાવાક્યો પ્રજ્ઞા માયાત્મક તે આત્મામાં સ્થિર છે. સ્વસ્વ મહાવાક્ય પ્રોક્ત પ્રજ્ઞાનો લય જવાથી માત્ર પ્રજ્ઞાજ પ્રજ્ઞ છે, કે જે પ્રજ્ઞાત્મકપણથી છે. તેજ યોગ વડે પ્રજ્ઞાનો અલેદાત્મક ભાવ છે. તેને માટે સમાધી ભેદ વિશેષ કરીને જાણવા માટે અને સાક્ષાત્ અલેદ સમાધિ સામર્થ્યથી યોગનું સેવન કરવું. (૩૫) હવે કર્મ પ્રજ્ઞા છે ઇત્યાદી કહેનારાનો પ્રજ્ઞાનો યોગ વણવે છે-વિદ્વાન મુની-જનો કર્માદય એવો શબ્દ પ્રજ્ઞામય કહે છે. કેમકે કર્મ પ્રજ્ઞાપણત્વ સાધ્યપણથી છે. એમ ધર્મ શાસ્ત્રનું પ્રમાણ છે-એવું જે જ્ઞાન તે પ્રજ્ઞા બુદ્ધિ ત્યાગના લબ્યપણથી છે. મિથ્યા ભાનપણથી નાના પ્રકારનું જ્ઞાન જાણવું. માયાના બંધનથી તે દુઃખ યોગ સાધન વડે લય જવાથી પ્રજ્ઞાભૂતપણનું સુખ છે એમ સુખ દુઃખાત્મક જે દંદ તે અત્રે પ્રતિપાદન રૂપ નથી કેમકે મોહ માયા યુક્તપણું દુખનો હેતુ છે. હવે સ્વે પ્રજ્ઞા એટલે આકાશ તે ભૂતોના અલેદ પ્રજ્ઞાજ અનુકંમથી પ્રજ્ઞાભૂત રૂપ છે-એ પ્રમાણે ભુદી ભુદી રીતે અનુકંમ સાધ્ય પ્રજ્ઞાનું પ્રતિપાદન ઉપનિષદોમાં કહેલું છે. પણ તે પ્રજ્ઞાભૂત સમાધી કંમ સામર્થ્યની પ્રાપ્તિને માટે છે અને તે અનુકંમપૂર્વક છે અન્ય કં પ્રજ્ઞા-સ્વે પ્રજ્ઞા (એટલે) (પૂર્ણપ્રજ્ઞા છે) એમ વેદાન્તમાં કથેલું છે તેમ સ્મૃતિઓમાં પણ સ્વસ્વ ઉપાધિયુક્તપણા રૂપે ભિન્ન ભિન્નત્વ દેખાય છે. સ્વસ્વ પ્રોક્ત પ્રજ્ઞા પ્રજ્ઞામાં લય જાય, કે પ્રજ્ઞા કેવલ રહે છે-તેજ સત્ય પ્રજ્ઞા છે. સમાધિ વડે તે તે પ્રજ્ઞા પ્રજ્ઞાભૂત છે-એમ સર્વત્ર જાણવું. એમ સર્વ મુનિ પ્રમાણ છે. કેમકે અનુકંમ સાધ્ય પ્રજ્ઞાભૂતત્વ છે એટલે યાવત શબ્દો પ્રજ્ઞામય છે. યોગી શકાદિના હૃદયમાં યોગ સંજ્ઞા રૂપે સ્થિત સંપ્રજ્ઞાત અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ છે. અનુકંમ વડે તે પૂર્ણ યોગને આપનાર છે. (૩૬) એ પ્રમાણે હે દક્ષ!!! સર્વ શાસ્ત્રોનો એકમત શબ્દની ધારણાથી તેમ સર્વ શાસ્ત્રોના મત પણ એકચપણથી પ્રજ્ઞા રૂપ છે ઉપાધિ લય જવાપણથી. પ્રજ્ઞા સ્વરૂપ છે તેથી એકમતે પ્રજ્ઞા સ્વરૂપ છે આ એકમત અનુકંમ વડે પ્રજ્ઞાભૂતપણને આપનાર છે એટલાજ માટે તે જાણનાર જાણીને મોહ હીન થાય છે. નાના પ્રકારના સંશય રહિત થાય છે. કેમકે કંમ વડે સમાધીથી પ્રજ્ઞાભૂતપણ છે, (૩૭)

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્યોગીતા સુપનિષદ સુગમાસુ યોગામૃતાર્થ શાસ્ત્રે શ્રીમન્મુદ્ગલેય મહાપુરાણે નવમ સંદે યોગચરિત્રે વક્ષ્ય મુદ્ગલ સંવાદે નાના મતૈક્ય યોગો નામ ચતુર્દશો ધ્યાયઃ યોગગીતાયાં દશમો ધ્યાયઃ ॥૧૦॥ ૐ ૐ ૐ ॥

॥ श्री गजेशाय नमः ॥

॥ श्रीयोगगीताया एकादशोऽध्यायः ॥

॥ मुद्रक उवाच ॥ अथो लयं प्रवक्ष्यामि येन चित्तं लयं वृजेत् ।
ब्रह्मण्यास्याय योगं च ज्ञात्वा योगं प्रजापते ॥१॥
लयं श्रुत्वा विंशः प्रोक्तो नित्यो नैमित्तिकः परः ।
तृतीयः प्राकृतो विमैः सारस्वत श्रुत्यैकः ॥२॥
कर्मा कर्म विकर्माख्या नित्यः प्रोक्तो बुधैः पुरा ।
कर्मानुकूल भावेन जनानां जननादिकं ॥३॥
क्षण क्रमादि भारभ्या युषार्मतः समास्थितः
गर्भाधाना व्यवस्थानां प्रकाशश्च प्रकथ्यते ॥४॥

અર્થ:—હે દક્ષ પ્રબલપતિ !!! હવે સર્વ લયાત્મક સ્વરૂપ કહું છું
કે જે વડે એટલે લય સમાધી વડે ચિત્તનો વિલય થાય છે—અને તે ચિત્ત
અતે યોગમાં સ્થિત થતાં પૃથ્વિયોગને બાજુ છે—અને તેથી યોગી થાય છે.
યોગીની સ્થિતી થવામાં સારસ્વત લય સમાધિ યોગનું સામર્થ્ય બાજુનું.
(૧) હવે તે લયના પ્રકાર કહે છે. લય ચાર પ્રકારનો છે. એમ વેદને બાજુ-
નારા મુનીજનો પ્રાશ્નજ્ઞો કહે છે. ૧ નિત્ય પ્રલય, ૨ નૈમિત્તિક પ્રલય,
૩ પ્રાકૃત પ્રલય અને સારસ્વત પ્રલય અથવા આત્મ્યાત્મિક પ્રલય એમ
ચાર છે. (૨) હવે ચિત્તના લયનું વર્ણન થાય છે. ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ—
અકર્મ અને વિકર્મ છે. એમ પંડિત જનો બાજુ છે. જે સ્વધર્મ મર્યાદાયુક્ત
આચરણપૂર્વક દૃઢ ઇચ્છા સહિત છે. તે કર્મ કહેવાય છે. જે નિષ્કામ ફલેચ્છા
રહીત સત્કર્મ એટલે સાત્વિક કર્મ હોય અને તે બ્રહ્માર્પણ ભુદિથી કરવામાં
આવે તે અકર્મ કહેવાય છે તેમ જે વૈદિક સનાતન ધર્મ વર્ણાશ્રમ મર્યાદા
રહીત પાપાચરણ રૂપ સ્વચ્છંદાચરણથી કરવામાં આવે તે વિકર્મ કહેવાય છે.
કેમકે તે ત્રણે કર્મોની સામર્થ્યપણાથી છે—એમ પહેલાં વર્ણવી ગયા છીએ.
પ્રશ્ન ૦ કર્મોનીપણું કેવી રીતે ? ? જિત્ત ૦ બાજુસોને જન્મમર્યાદિક છે તે
કર્મની અનુકૂલતાએ થાય છે માટે કર્મોની છે. ત્યાં વિકર્મ વડે નરકની
પ્રાપ્તિ છે. કર્મ વડે સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ છે. અકર્મ વડે મોક્ષની પ્રાપ્તિ છે. પરસ્પર
મિશ્ર ભાવથી ભુદા ભુદા પ્રકારની યોગીમાં જન્મ ધારણ કરી કર્મોનીપણાથી
શુભદુઃખાદિ દ્વંદ્વો રૂપ ભોગોના ભોક્તૃત્વને પામે છે—તે નિત્યપ્રલય કહેવાય
છે. (૩) ગર્ભાધાન સંસ્કાર અવસ્થાથી તે મરણાંત અવસ્થા પ્રકાશ—તે સ્વકૃત

કર્મફલ પ્રમાણ વડે અવસ્થાના ભોગો ભોગવાય છે—એમ સુનીએ કહે છે. કે-ક્ષણના અનુક્રમથી આરંભ કરીને આયુષ્યના અંત પર્યંત લયને કહે છે. —ગભાધાન પછી તે ક્ષણે વિચરકાણું સંમિલન કરે છે. તેજ ક્ષણે અવસ્થા ભોગવી અન્ય ક્ષણે ભોગને આપે છે. ક્ષણના અનુક્રમ વડે ક્ષણે ક્ષણે અવસ્થાની વૃદ્ધિ કરે છે. એમ અનુક્રમને આધિન જીવો છે—કેમકે મરણ પર્યંત અવસ્થાધારકપણાથી જીવાત્મા છે. એમ ક્ષણના અનુક્રમથી અનંત અવસ્થા પર્યંત લય જાય છે. એમ દેહઅવસ્થાના અનુક્રમ વડે જીવાત્માએનો નિત્ય પ્રલય સંતત જાવાત્મક છે. મરણ પછી તો ચાહે સ્વર્ગમાં કે નર્કમાં કે આ લોકના કાઈપણ જીવજંતુ રૂપમાં આ અવસ્થાનું લય કૃત વર્તન છે. કેમકે પ્રતિક્ષણે અવસ્થાનો ભેદ થાય છે. પુનઃ ભુમીમાં જન્મ ધારણ કરવા વડે એમ જ થનાર છે. એવો તે નિત્ય પ્રલય છે. તેજ જગતમાં સ્થિત તેને આધિન છે.(૪)

ब्रह्मणो दिवसांते स कुंडितो नात्र संशयः ।

नैमित्तिक लये नैव त्रिलोकलय कारिणा ॥५॥

શુભા શુભ યુનાઃ સર્વે જૈતવો લય માયયુઃ ।

શુભા શુભ ફલેર્હીના વધુનુઃ કર્મ કુંડનાત્ ॥૬॥

સ્વર્ગ મંદલ પર્યંત ત્રિલોક્ય પ્રલયં ગતં ।

તાવતાસ પ્રમાણેન નિત્યઃ સં કચિતો નુર્ધેઃ ॥૭॥

અથો નૈમિત્તિકં દક્ષ કથયામિ સમાસતઃ ।

ચતુર્યુગ સહસ્રાણિ બ્રહ્મણો દિન મુચ્યતે ॥૮॥

નૈમિત્તિકો દિનાંતોય સ્તદાય વર્તેતે લયઃ ।

તેન નૈમિત્તિકઃ પ્રોક્તો નામ્ના સર્વાર્થ કો વિદેઃ ॥૯॥

અર્થઃ—હવે તેના અવસ્થાનને કહે છે. બ્રહ્માના દિવસના અંતે આ ચાર યુગ જેવા સફેદ કાળને બ્રહ્માનો દિવસ બોલ્યો. ચતુર્યુગ સહસ્રાણિ બ્રહ્મણો દિન મુચ્યતે એમ સ્મૃતિકાર જણાવે છે. તે દિવસના અંતમાં બ્રહ્માની રાત્રી આવે છે. તે ત્રિલોકના લય કારણરૂપ નિમિત્તિક પ્રલય વડે કુંડીત થયેલો નિત્ય લય છે એમાં શંકા નથી. (૫) હવે કુંડીત બાવને કહે છે કે શુભ કર્મોયુક્ત કે અશુભ કર્મોયુક્ત જીવાત્માએ બ્રહ્માના દિવસાંતે લયને પામે. તેજ ત્રિલોક લય છે. ત્યાં જેમ માણસો દિવસના અંતે વ્યવહારની સમાપ્તિ કરીને રાત્રીએ નિદ્રા કરે છે તે પ્રમાણે બ્રહ્માનું પણ બોણું. ત્રિલોકના લયમાં બ્રહ્માનો વ્યવહાર સમાપ્તિને પામે છે—ત્યારે પ્રથમ સો વર્ષ સુધી અનાવૃદ્ધિ થાય છે—ત્યાર પછી બારે આદિત્ય એકપણાને પામી તપે છે. અને સહસ્રના જળનું શોષણ કરે છે ત્યારે પૃથ્વી ઝળીને રાખોડી સમાન થઈ જાય છે. ત્યારે

સર્વ જંતુઓનો લય થાય છે એનું નામ નૈમિત્તિક પ્રલય કહેવાય છે. રાત્રી પણ નિમિત્તના સંભવરૂપ છે. તે પછી સાંવર્તિક નામનો અગ્નિ કે જે શેષ-નારાયણના આસનો આગ્ર તે ત્રૈલોક્યને ભસ્મભૂત કરે છે-તે પછી સાંવર્તિક નામનો ભેદ. કે જેનું એક ગિંદુ હાથીની શુંદા સમાન છે-તે સતત વૃદ્ધિ કરે છે. એમ સો વર્ષ પર્વત સમુદ્ર અને પૃથ્વીને ડુબાવી દે છે. તે જળની સ્થિતી ઇન્દ્ર લોક પર્વત પહોંચે છે. ત્યારે ત્રૈલોક્યનો લય થાય છે-એમ બાણુવું તેના હેતુને કહે છે. કર્મ સંકુચિત (કુઠીત) પણીને પામે છે ત્યારે માણસો મરવાથી પુનઃ જન્મદાતા કૌંઠ નથી. ત્યારે ચમ રાજા આદિનો પણ લય જવારૂ છે. એટલા જ માટે જીવોનાં કરેલાં કર્મ સંકુચિતપણીને પામે ત્યારે નિત્ય લય છે. કુઠીત તે પ્રતિક્ષણ દેહધારકપણીના અભાવથી આરૂઢ સ્થાન છે. એટલા જ માટે શુભાશુભ ફલહીન જંતુઓ બાણુવા. કેમકે શુભાશુભ ફલ-દાતા જે દેવ તેના લય દર્શનથી શુભાશુભ ફલહીન જીવે છે. (૬) સ્વર્ગ લોક એટલે ઇન્દ્રલોક પર્વત તે ભુવલોક એટલે અંતરિક્ષ હુવમંડળ પર્વત બાણુવું. અંતરીક્ષ તારામંડળ તેથી પરે સ્વર્ગલોક (ઇન્દ્રલોક) છે એમ બાણુવું. સ્વર્ગમાં પૃથ્વીના દેવો રહે છે. એમ યોગ સૂત્રભાષ્યમાં વ્યાસ મહારાજે વર્ણવેલું છે. એમ ત્રૈલોક્યનો પ્રલય છે. પંડિતોના નિર્ણય પ્રમાણથી નિત્ય લય છે. એમ દેહને વિષે યથાર્થ અવસ્થાનો અતુલ્ય અને લય છે એમ બાણુવું. (૭) હે દક્ષ !!! હવે નિમિત્તિક લયને કહે છે. ચાર યુગ સહસ્ર વર્ષ તે પ્રધાનો દિવસ કહેવાય છે. (૮) આ દિવસનો અંત તે જ નૈમિત્તિક છે રાત્રીએ વ્યવ-સાયનો અભાવ છે. ત્યારે રાત્રીમાં આ લય થાય છે. જેટલો દિવસ તેટલી રાત્રી બાણુવી. દિવસના ઉદયમાં પુનઃ નિત્ય લયનો આરંભ છેવ છે. એમ સર્વાર્થ કોવિદ મુનિ જનો બાણુ છે. તેજ હેતુએ તેનું નામ નૈમિત્તિક પ્રલય છે. રાત્રીનો નિમિત્ત સંભવ કહેવાય છે. (૯)

અધુના પ્રાકૃતં વચ્ચિ ડ્યવસ્થાભિર્ધૃતં લયં ।

મહા કારણ ગં વેદં સ પ્રાકૃત ઉદાહૃતઃ । ૧૦॥

તત્વાનમેક ભાષેયં સ્થૂલ સૂક્ષ્મ સમાત્મનાં ।

પ્રાકૃતઃ પ્રકૃતિસ્પત્વા કથ્યતે વિબુધૈઃ પરઃ ॥૧૧॥

સારસ્વતં પરં પૂર્ણં શૃણુ યોગ પ્રદં પ્રમો ।

નિરોષ ચિત્ત ભાવેન પંચ ચિત્ત લયાત્મકં ॥૧૨॥

મનો વાણી મયં સર્વં વિશ્વં નાના સ્વભાવગં ।

મનો વાણી વિહીનં ત્વ સંપ્રજ્ઞાતં વિદુર્બુધાઃ ॥૧૩॥

વાચ્યા સં કથ્યતે ભાવો મનસ્તત્ર મગચ્છતિ ।

નાના પદાર્થ ભિન્નત્વાત્સર્વેષાં પ્રાણિનાં પ્રમો ॥૧૪॥

અર્થ :—હવે પ્રાકૃત લયના સ્વરૂપને કહે છે. આ ત્રિગુણાત્મક જગત ત્રણ અવસ્થાયુક્ત છે. જાગૃત-સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ તે અવસ્થા છે. તેમાં પ્રભાસરૂપ વિષ્ણુરૂપ રૂદ્રરૂપ તેમ શક્તિ સૂર્ય પણ ત્રિઅવસ્થાયુક્ત જાણવા. કેમકે તે સર્વ પોતપોતાના લોકમાન દિવસ રાત્રી લોગયુક્તપણાથી છે. તે પોતપોતાના લોકસ્થ વર્ષાદિ માન વડે સર્વ સો (૧૦૦) વર્ષના આયુષ્યવાળા છે. એમ વેદ પ્રમાણ છે. શર્ત્તજીવઃ શરદઃ ॥ શ્રુતેઃ ॥ આ શ્રુતિનો ભેવડો અર્થ જાણવાનો છે. શત એટલે અનંત સંખ્યાત્મક પણ થાય. અને શત એટલે સો વર્ષની સંખ્યાત્મક પણ થાય છે. તે જે યુગમાં જેવું માણસોનું આયુષ્યનું માન તે શત સંખ્યાયુક્ત માહાત્મ્યથી જાણવું. તેજ પ્રમાણે પાતાલમાં તથા દેવલોકમાં તેતે લોક પ્રોક્ત-કાળ-માન પરિમીત આયુષ્યને જાણવું. તેને શત એમ કહેવામાં આવે છે. તે તે લોકના ઐધર્થ્યનું મહાત્મ્ય છે-તેજ પ્રમાણે પ્રભાદિનું પણ સ્વસ્વલોકમાં સ્થિત દીવસ રાત્રી કાલમાન વડે શત સંખ્યા માત્ર આયુષ્ય જાણવું. કાલની કુલ સંખ્યા એવાં બે પરાધર્મ વર્ષ કાળ છે. ત્રીગુણ અવસ્થાયુક્ત વિશ્વ માહાકારણ સ્વરૂપ તુર્યરૂપ જ્યારે થાય ત્યારે ત્રિગુણાત્મકી પ્રકૃતિથી જિજ્ઞસ થયેલું તે પ્રાકૃત જગત તે તુર્યપુરૂષમાં લય પણ તે માનકાળે થાય ત્યારે પ્રાકૃત પ્રલય કહેવાય છે. એમ મુનિયોનું માનવું છે. (૧૦) હવે પ્રાકૃત એટલે પ્રકૃતિના સ્વરૂપને કહે છે. વ્યપ્તિ એટલે જીવાત્માનાં અને સમપ્તિ એટલે ગુણાત્મા (દેવોનાં) સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ-કારણ અથવા સમાત્મક દેહની જાગૃત સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ અવસ્થા છે. તે સર્વ મહત્તત્વ એટલે ચોથી અવસ્થાનાં પેટા તત્ત્વો છે-ત્યાં મહત્તત્વનાં પેટા તત્ત્વો ત્રણ અવસ્થાત્મક બે પ્રકારથી છે. જાગૃતાદિ બિન્ન બિન્ન દેહના અંતઃકરણો-સાક્ષાત્ ચેતનાત્મક તુર્ય પુરૂષના મહત્તત્વ પ્રકૃતિ વિહારાત્મક સ્વરૂપે પ્રતિક્ષણ અનુક્રમ આરૂઢપણાથી છે. (એક ભાવમાં) સદા એક ક્ષણમાં આરૂઢ થતાં તુર્યમાં તાદાત્મ્યપણાએ છે-તે અજ્ઞાનયુક્ત જીવાત્માએને તુર્યની પ્રાપ્તિ રૂપ જાણવું નહિ. લયનો વેગ મોહપ્રદ છે. પુનઃ કંપનાના માહાત્મ્ય વડે ત્રીદેહ અવસ્થાયુક્ત થાય છે. આ લય પાંડતોએ પ્રકૃતિમાં સ્થિતપણાથી પ્રકૃતિથી જિજ્ઞસવ પામેલા બિન્ન બિન્ન જગતનો કહ્યો છે-તે આત્મસ્વરૂપ વડે પ્રકૃતિ સ્થિત છે. જેના આધારે જગત છે. તેજ તુરીય વડે સંહારને અર્થે પ્રેરીત થઈ તત્ત્વોનો લય કરે છે. ત્યારે પ્રકૃતિને વિષે સ્થિત જગત જે પ્રકૃતિમાં અલેહાત્મક છે. તે પુરૂષ સાથે જોડાય છે. પુરૂષમાં લય જાય ત્યારે પુરૂષ તાદાત્મ્યપણાને પામે છે-તેને પ્રાકૃત લય કહે છે. તે લયના વ્યવસાયને કહે છે-નૈમિત્તિક લયની પેઠે સ્થાવર જંગમનો લય તે પછી પ્રભા આદિ સ્વસ્વ આયુષ્યના ક્રમપૂર્વક સમાપ્તિમાં લય કહેવાય છે. ત્યાર પછી પૃથ્વી આદિનો લય એ સર્વ કાલ પુરૂષાધીન છે એમ જાણવું. પુરૂષ જે તે તત્ત્વોને વિષે વર્મચ્છેદક છે. તે તેમાં લય થતાં વર્મ ભેદ વડે પ્રાકૃતિનો નાશ

સંભવ છે એ પ્રમાણે અનુક્રમ વડે ભૂમિ આદિ તત્ત્વો લયના અનુક્રમથી પોતપોતાના કારણથી લય બાંધે છે. ત્યારે પ્રાકૃત લય થાય છે. પ્રકૃતિથી ઉદ્ભવેલાં તત્ત્વોના પ્રકૃતિમાજ લય સંભવ છે. અને વર્મ લેહાત્મક કાલને બાંધેલાં. અહિંયાં પ્રાકૃતિ નાશકપણથી બાહ્યાંતર લેહ છે. (૧૧) હવે સારસ્વત પ્રલયના સ્વરૂપને કહે છે. હે દક્ષ !!! સમાધિ—આત્મપણીની સમાધીથી યોગ પ્રાપ્તિ કરનાર તે સારસ્વત પ્રલય છે. એટલા જ માટે નિરોધ ચિત્તથી સર્વ ક્રાંતિનો લય થતાં પાંચ ચિત્ત લયાત્મકના આત્મા સ્વરૂપ એવો જે સાર્વભૌમ ચિત્તધર્મ તેથી પરે જનારા યોગી પોતાના હૃદયમાં જગત અને પ્રલયને એટલે પોતાના જીવ આત્માનો લય કરી શકે છે તે પૂર્ણ લયાત્મક સારસ્વત યોગ એટલે સરસ્વતી લય સંપૂર્ણપણથી કહેવાય છે. (૧૨) હવે વાણીના સ્વરૂપને કહે છે. મન અને વાણીમાં પ્રથમ વાણીનું વર્ણન કહે છે. તે વાણી બાણવાપણથી અને મન મનન કરવાપણથી તાદૃશ સ્થિત થાય છે. એમ મન અને વાણીમય છે. તેમાં જુદા જુદા પદાર્થના સ્વભાવને પ્રાપ્ત થયેલો તે આત્મા તે પ્રક્ર છે. આ વિશ્વ સર્વ આત્માત્મક છે. આટલે સુધીની સ્થિતિનો અનુભવ તે સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ છે. હવે વિશ્વ લયાત્મક તે મન વાણી વિહીન છે. વાણી વડે વાણીવિહીન તેમજ મન પણ તાદૃશ સમાધીધારક છે. વિશ્વ અને વિશ્વાત્મા રૂપ જે પ્રક્ર તે પણ નથીજ. એવો અલેહાત્મક પ્રક્ર—લેહીન તે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ છે એમ બાણુ. (૧૩) હે દક્ષ !!! વાણી યાદૃશભાવ જેવો છે તેવો કહે છે. એટલે જુદા જુદા પદાર્થના લીક્ષપણથી જુદો જુદો ભાવ તેને વાણી વર્ણન કરે છે અને સર્વ વાણીઓમાં અથવા સ્થાવર જંગમને બાણુનાર તેમાં મન સ્થિત છે. (૧૪)

વાण्या વાણી વિહીનં ચત્કચિત્તં બ્રહ્મ હૃદયં ।

ચિત્તં સમાધિના તત્ત્વ સદાતિષ્ઠિતિ તાદૃશં ॥૧૫॥

વાણી સા દ્વિવિધા પ્રોક્તા બ્રહ્માકાર જગન્મયી ।

તયોનાંશો લયઃ પ્રોક્તઃ પરઃ સારસ્વતો વૃષેઃ ॥૧૬॥

સરસ્વતી લયં યત્ર યોગભાવાત્ પ્રગચ્છતિ ।

મહા વાક્યાદિ સંયુક્તાં સ સ્મરસ્વતઃ ડ્યયતે ॥૧૭॥

સારસ્વત લયે નૈવ ચિત્તં પંચવિધ પ્રમેય ।

ચિંતામણી લયં કૃત્વા તિષ્ઠત્ત્વં યોગી સંમતઃ ॥૧૮॥

અર્થઃ—વાણી વડે હૃદયગત જે બુદ્ધિ તેમાં સ્થિત એવો જે સંપ્રજ્ઞાત પ્રક્ર તે વાણીવિહીન કેવી રીતે છે. તેને વર્ણવે છે. ઝંમિત્યેકાક્ષરબ્રહ્મદં સર્વમિતિ ક્રુતેઃ ॥ તેજ જગદાત્મા એટલે વાણીમાં કહેવાતો જે સંપ્રજ્ઞાત પ્રક્ર

તેજ જગતના અલેહપણાએ સ્થિત છે. કેવી રીતે છે તે બાબતમાં આવતો નથી. સમાધીહીન પુરુષના જ્ઞાનથી તે અલસ્ય છે. એમ છતાં તે વાણી રૂપથી કહેવાય છે. છતાં વાણીહીન મન વડે અનુભવવાને અશક્ય છે. યોગીઓ વડે પણ તેનું વર્ણવવું અશક્યજ છે. પ્રજ્ઞવાત્મામાં ચૈતાને આત્મા હય જવાથી અલેહ લેહના ઉપદેશનો અભાવ છે. એમ જુદાં જુદાં મહાવાક્યોનું પ્રતિષ્ઠાન છે. એમ મનવાણી હીન ત પ્રજ્ઞા અસપ્રજ્ઞાત સમાધિથી લસ્ય છે. તે અસપ્રજ્ઞાત સમાધી વડે યોગીજનોનું ચિત્ત સદાએ તાદૃશ્યભાવને પામે છે એટલે અસપ્રજ્ઞાતમય જીવાત્મા અલેહપણાને પામે તો મન વાણીરહિત અનુભવ યુક્તત્વ છે. (૧૫) તે વાણીના બે પ્રકાર છે. તેમાં સર્વ વાણી લેહ બાબુવેન્દ્રવે એક તે જગતમયી વ્યવહારાત્મિકા વાણી અને બીજી પ્રજ્ઞાત્મિકા તે પ્રજ્ઞાકાર રૂપ મહાવાક્ય પર્વત ઉપનિષદાત્મિકા યોગના યોધને આપનારી છે. એમ બંને પ્રકારની વાણીનો નાશ જ્ઞાન જાગૃતિવાળા યોગી જનો બાંધે છે. તેને સારસ્વત હય કહે છે. સરસ્વતી પરબ્રહ્મમાં હય જવાથી કહેવાય છે. (૧૬) જે પ્રજ્ઞમાં આ સરસ્વતી યોગ સમાધી ભાવથી એટલે સાર્વભૌમ ચિત્ત સમાધી ધર્મભાવ ધારણથી તથા મહાવાક્ય સંયુક્ત યોધ થવાથી તે મહાવાક્યના અર્થ સંયુક્ત અનુભવ સંયુક્ત હય જાય છે. ત્યાં માત્ર તત્ત્વમસિ મહાવાક્યજ એટ છે-ત્વં પદ વડે સોપાધિક પ્રજ્ઞ યોધ રૂપ તત્ત્વ પદ વડે નિરૂપાધિક પ્રજ્ઞ યોધ રૂપ અને અસિ પદ વડે કેવલાત્મા યોધ રૂપ છે. બે પ્રમાણે ત્વં પદ તત્ત્વ પદ અને અસિ પદ યુક્ત હય જાય એટલે પરબ્રહ્મ પદમાં ત્રીપદમાં કહેલો આત્મા હય જાય છે. એમ સર્વ વેદાન્ત વાક્યોમાં બાબુવું તેનું નામ સારસ્વત પ્રહય છે (૧૭) હવે હયનો ઉપસંહાર કહે છે-હે પ્રભો દક્ષ !!! સારસ્વત હય વડે એટલે પ્રક્ષીભૂતપણુ વડે પંચચિત્ત આત્માસહ ચિત્તનો લવચિંતામણીમાં અલેહપણાને પામતાં યોગી સાક્ષાત્ પૂર્ણ યોગી પણાને પામે છે, ત્યાં જન યોધાર્થ ધારણુ પ્રજ્ઞ શાબ્દ પણ કેખાતો નથી બાલાતો નથી યોધ રૂપે પણ રહેતો નથી. જ્યાં સુધી આ યોગ ન પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી પ્રજ્ઞનું બાબુવાપણું બાબુવું. જ્યાં આ યોગની પ્રાપ્તિ થાય કે પ્રક્ષીભૂતપણું છે. ત્યાં હવે બાબુનાર અને બાબુવાનું એવો દ્વંદ્વ રહેતોજ નથી. યોગમ એટલે આ પ્રક્ષીભૂત પૂર્ણ યોગમાં જ્ઞાન જ્ઞાન અને જ્ઞેયનો અભાવ છે. અલેહમાં શિન્ન શિન્નત્વનો અભાવ છે-તેનું નામ સારસ્વત પ્રહય છે. આ સારસ્વત હય પ્રક્ષીભૂત યોગી જનોની હૃદયજુહિમાં પૂર્ણ રૂપે પ્રવર્તે છે. અન્યને નહિ. (૧૮)

एतत्सर्वं सान्त्वय योगं ते समासतः ।

મેપયૈનં મહાયોગં તતો યોગી મનિષ્યાસિ ૩૧૧॥

મા યોગ કવચ સ્વસ્ત મિત્રિ કસી યજ્ઞસ્તોત્રે ।
 પાત્રહીન પ્રભાવેન પ્રજ્ઞદસી નિવિન્ધતિ ॥૨૦॥
 વાસનાહીન ભાવેન ગમેષ્ઠ ક્ષમ કાલસાન્ ।
 તાન્વોધય વિશેષેન તદાય કુમ્ભો મયેત્ ॥૨૧॥
 અત્ર તે કારણે દક્ષ કયવામિ સમાસતઃ ।
 તસ્ય શ્રવણ માત્રેણ સંશયસ્તુ લયે દુજેત્ ॥૨૨॥

અર્થ:—હવે આ યોગ શુભ રાખવા કહે છે કે, જે સાર્વભૌમ ચિત્ત ધર્મને આપનાર યોગ તે તમને સંક્ષેપમાં કહ્યો—જેમા સર્વ કર્મ તપ જ્ઞાન, યોગ સાધન સાધ્ય કરવાને અનુભવ યુક્ત સાથેની રીત છે. તે યોગને અત્યંતજ શુભ રાખવો—આ યોગના પ્રકાશથીજ યોગી થાય છે. આ યોગ શુભ રાખવાથી શ્રી ગણેશજી યોગ દાતા થાય છે. (૧૯) હવે શુભ રાખવાનું કારણ કહે છે—હે પ્રભાવતિ દક્ષ !!! કોઈએક અપાત્ર પુરૂષને આ યોગ કહેવો નહિ તેના હેતુને કહે છે—જે માણસનું હૃદય મોક્ષરૂપી હીન હોય એટલે વિષય વાસના યુક્ત મોક્ષરૂપીહીન (વ્યભીચારી) હૃદય હોય તો તેને ઉપદેશ આપવા યોગ્ય પાત્ર નથી. તેથી એવો અપાત્ર યોગથી જાંશ થાય છે માયા મોહયુક્ત મોક્ષ રૂપીથી ઉલટી અશ્રદ્ધા થાય છે. અભાવ રૂપે યોગ થતાં અધોગતીને પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૦) હવે પાત્રનું વર્ણન કરે છે. જે પુરૂષની હૃદય બુદ્ધિમાં વાસના હીનપણાએ માયા મોહરૂપ દેહ અને જગતનું મિથ્યાત્વ સારી રીતે સમજાયું હોય તેને પોતાના આત્માના મોક્ષને માટે રૂપી હોય છે એમ મોક્ષ રૂપીવાળા જનો વિષયહીન સ્વભાવથી પાત્ર ગણાય છે—પોતાનો આત્મા ગણેશ પ્રજ્ઞસ્વરૂપથી તાદૃશ્યતા જેવાની જ્ઞાન લાલસાથી એટલે ગણેશતત્વને જાણવાની બિચારકાએ એવા પાત્રને પરમ સ્નેહપૂર્વક પ્રોથ કરવાથી સાધનશિલ પુરૂષ યોગની શુભ મર્યાદાના સેરાભાવ વડે શરૂ થવાએ તે યોગી સ્વરૂપ થાય છે—અને પોતાનું કદવાણુ કરે છે. (૨૧) હવે પાત્રને ઉપદેશ કરવાનું કારણ કહે છે—પાત્રના સ્વરૂપે જે પુરૂષ આ યોગ મર્યાદાનું શુભ રીતે સેવન કરે છે—તેના ઉપર યોગ પણ પ્રસન્ન થાય છે. કુપાત્રના હૃદયમાં આદરજ હોનો નથી. તેથી તેના ઉપર યોગનો કોપ થાય છે તેનું કારણ તમોને કહું છું. તે યોગના શ્રવણ માત્રથી પાત્ર અપાત્રના સંશયો લય થાય છે. (૨૨)

યોગાકારો ગમેષ્ઠાનો યદા સેલ પરોઽશ્વત્ ।

તદા તે વચનં માયે સિદ્ધિ બુદ્ધી સમુચ્ચતુઃ ॥૨૩॥

સિદ્ધિ બુદ્ધિ ઉચ્ચતુઃ । યદિ સેલ કરોક્ષિય માવાચ્યાં ગળ નાપક ।

અર્થા સ્વં ઉપદયિત્વાયો જાના માચ મર્દજાનાત્ ॥૨૪॥

વેદાદિભિ સ્વયં શાખી યસી શાખા ગજાનન ।

સ્વરૂપં તે યથા તથ્યં કલ્પચિત્ત્વં માનવાન ॥૨૬॥

તેન ત્વાં બ્રહ્મણાં નાર્યં જ્ઞાસ્યતે માનવાદયઃ ।

ત્વદુપાસન માત્રેણ ભવેદુર્ગભૂતકાઃ ॥૨૭॥

અર્થઃ—હવે તે કારણ તમોને કહુ છું. યોગ છે આકાર તે જોનો એવો પ્રકાર—તેજ પ્રકાર જે કાળે ખેલથી પરે હોય ત્યારે ગણેશ છે. તેજ સાક્ષાત્ યોગ પ્રકારમાં ખેલ ખેલકપણના અભાવથીજ ગણેશ સ્વરૂપમાં ખેલ ખેલકત્વનો સંભવ છે ત્યારે તે ગણેશ (સિદ્ધિ બુદ્ધિ) માયા સહીત દ્વિધામાયારૂપ દેખાય છે—માયાના દ્વંદ્વાત્મકપણથી એ દ્વંદ્વ પ્રકાર રૂપ જ્યારે ગણેશ છે. ત્યારે તેના દશણ અંગમાંથી બુદ્ધિ નીકળે છે. અને વામાંગમાંથી સિદ્ધિ નીકળે છે—અને તે માયાના સ્વરૂપને વર્ણવવા ગણેશના મુખમાંથી સરસ્વતી નીકળે છે—તેમ ગણેશના હૃદયમાંથી ભક્તિ નીકળે છે—એમ ગણેશ સહચારીપણથી જાણવા. એમ સિદ્ધિ બુદ્ધિ રૂપ માયા નાના પ્રકારના વિહારથી સર્વ ભક્તજનો અને યોગીઓને જ્ઞાન સાધન રૂપ છે. તેમ સરસ્વતિ તે ગણેશજનું મુખ છે. તેમ ગણેશજની પ્રિતી કરનાર સાધનોમાં ભક્તિ પ્રમુખ છે. કારણ ભક્તિને આધીન ગણેશ છે. અર્થાત ગણેશ હૃદયને જાણનાર ભક્તિ છે. એમ ચાર પ્રકાર વડે ગણેશજના સહચારીને જાણવા—ગણેશજ જ્યારે ખેલ પર થાય છે. ત્યારે સિદ્ધિ બુદ્ધિ કે જે વિશ્વામિકા વ્રમમાયે હિ બુદ્ધિ ॥ આ બુદ્ધિ વિશ્વાન્મિકા એટલે સર્વાત્મિકા છે. તેજ બુદ્ધિ માયા સ્વરૂપ છે. કેમકે આ આ અનંત કોટી પ્રકારમાં બુદ્ધિમય છે. માટે સર્વાત્મિકા કહે છે—અને પરસ્પર સિદ્ધિ મિત્ર બ્રાન્તિ મોહાત્મિકા રૂપ સિદ્ધિ છે. તસ્યાવિમોહા પ્રદકા ચ સિદ્ધિ ॥ થાવત્ દૃશ્યાદૃશ્ય પદાર્થના મોહને આપનાર તે સિદ્ધિ છે સિદ્ધિને માટે પ્રયત્નવાન બુદ્ધિ છે. માટે સિદ્ધિ મોહીતા છે. એમ જાંને ઉભય છતાં એક રૂપે સિદ્ધિ બુદ્ધિ કહે છે કે હે ગણનાયક પ્રભુ !!! આપ જ્યારે અમે જાંને માયા સાથે ખેલ કરે છે એટલે ખેલ કરવાને ઉત્કૃષ્ટ થાઓ છો ત્યારે અમે માયાના નાના પ્રકારના પ્રકાર ભાવ પ્રદર્શનથી અથવા નાના પ્રકારના જગતના પ્રદર્શનથી આસ્થાદન કરી શકીએ. સર્વાત્મિકા એવી જે બુદ્ધિ તે વડે જોડાયેલા એવા ગણેશ પોતાના સ્વરૂપને વિસરીને હુંજ બુદ્ધિ રૂપ છું. અન્ય નહીં એમ બુદ્ધિથી આસ્થાદન રૂપ સાક્ષાત્ આત્મા થાય છે—બુદ્ધિ ભાવની પ્રાપ્તિ થતાં હું આત્મા છું એમ બુદ્ધિથી બુદ્ધિ રૂપજ જ્ઞાન થાય છે. તે બુદ્ધિમાંનો આત્મા તે બુદ્ધિનો વિહારી થાય છે—એટલે વિહારમાં આસક્ત બને છે—પોતાના અનુકુલની પ્રાપ્તિમાં હર્ષ અને પ્રતિકુલની પ્રાપ્તિમાં વિષાદ (રોડ) રૂપ થાય છે. હવે જ્યારે સિદ્ધિ સાથે ગણેશ જોડાય છે. ત્યારે સિદ્ધિમાં આશિષપણનો સ્વર્થ સળધે હર્ષ

વિષાદમય હું છું, એમ સિદ્ધિનું આવરણ થાય છે. એમ સિદ્ધિ યુદ્ધિ—આવરણથી ગણેશ સ્વરૂપને આચ્છાદન કરે છે—(૨૪) હવે ખેલનાશક દોષ વર્ણવે છે—
હે ગબ્બન !! તે માયાવિહારના આચ્છાદનથી વાણીમયી સરસ્વતી વેદાદિના પ્રમાણુવડે મનુષ્યો પ્રતિ તમને આચ્છાદીત રૂપે જોમ છે તેમ કહે છે. (૨૫)
તે વડે કરીને તમે તત્ત્વમસિ આકૃતિ ખાસણ કરતા સર્વ પ્રહોના નાથ રૂપ. પ્રહોના પતિરૂપ વ્રજાણસ્પતિ એવા નામથી માણસો અને ઇશ્વરોના પણ આત્મા સ્વરૂપ પરમેશ્વર છે એમ જાણે છે. કેવી રીતે તેને વર્ણવે છે. જે આ હૃદય એટલે યુદ્ધિમાં સ્થિત આત્માના તાદામ્યપણાથી યુદ્ધિરૂપ ગુફામાં પ્રાપ્તરૂપ છે. તે સર્વ પદાર્થને જાણે છે. તે જન્મ મરણ દુઃખ વિકારના જ્ઞાનને પણ જાણે છે. કેમકે ત્યાં સ્વાત્માનુભવનું હીનપણું છે. તેજ પ્રમાણે સુખ પ્રાપ્તિ અર્થે અને દુઃખનાશને અર્થે પ્રયત્નવાન જે સિદ્ધિ તેના તાદામ્યપણાથી પ્રાપ્ત એવાં જેવા પ્રકારના કર્મોના સંચય તે જુદા જુદા પ્રકારના જન્મને આપનાર વિકારને જાણે છે—કેમકે ત્યાં પણ—આત્માનુભવ હીનપણાથી વિષયલોગમાં પ્રીતીપણું છે—એટલે અમને સર્વ વિકારહીન આત્મારૂપ કરો. વળી આત્મભાવ છુટતાં સાક્ષાત્ પ્રજ્ઞામાં આત્માને પ્રહીનુત કરો. જેથી સર્વ વિકારીપણુનો નાશ થતાં વિકાર વિકારી દર્શનનો અભાવ છે. એમ તમને જાણે છે—પ્રહોને વિષે ભક્ત અને ભજનાદિના અભાવથી તેને માટે ગણેશ ભજન કરો. એ પ્રમાણે તમે પ્રત્યક્ષ પ્રજ્ઞ ગણેશ છે એમ વાણી બોધ કરે છે. એમ તમારી ઉપાસનાથી અમે સર્વે પ્રહીનુતપણુને દોડા વખતમાં પ્રાપ્ત થઈએ—ત્યારે જ ખેલ નાશ થશે—તેટલા જ માટે ચિરસ્થાયીપણુના અભાવથી તમારા ઉપરનું આચ્છાદન યુક્તપણું એ આ ખેલયુક્ત નથી. (બરાબર નથી)—(૨૬)

ન ત્વાં છાદયિતું શક્તે વાણીસ્થં ગણનાયક ।

અત સ્તદર્શમાનંદા ત્તુરૂં કિંચિદ્ગજાનન ॥૨૭॥

एवं तयोर्वचः श्रुत्वा ते जगाद गजाननः ।

माखेदं कुरुतं देव्यौ वाणीं संमोहयाम्यहं ॥૨૮॥

मोहिता सा मयावाणी वर्णनं भ्रान्तिर्दं च मे ।

कारिष्यति प्रमुह्यार्थं युतं सत्यार्थं भाषितं ॥૨૯॥

અર્થ:—પ્રજ્ઞા અજ્ઞાન વડે તમને વાણી મોહ કરે છે ? એમ કહેવાય તો તેથી કહે છે કે. હે ગણનાયક !!! વાણીમાં સ્થિત એવા તમેને આચ્છાદન કરવાને અમે માયા શક્તિમાન નથી એમ વાણીએ કહેલા સ્વરૂપના આચ્છાદનથી પણ સરસ્વતી જ્ઞાનાત્મીકા છે—હે ગબ્બન !!! તેને માટે અમારા અખંડ ખેલના આનંદથી કંઈક કરો. તે વડે આત્માએ મોહયુક્ત થશે. એવો ભાવ છે. (૨૭) હવે તેને માટે અજ્ઞાનને કહે છે—એમ સિદ્ધિ યુદ્ધિનાં વચન સાંભળી

શ્રીગંગાનન કહેતા હતા. હે દેવિઓ ! ! ! સર્વત્ર ક્રિડાત્મકમાં હું મોહને પાણું છું. એવો ખેદ કરીશ નહિ. વાણીને હું મોહ કરું છું—(૨૮) તે મોહને વણુંવે છે સત્યાર્થ ભાવણ કરવાવાળી વાણી. મારા વડે મોહીત થઈ જાનિતરૂપ થશે. ત્યારે હું મારું વર્ણન જાનિતથી જ કરું છું. એમ સ્ફૂટ અર્થ છે એટલા જ માટે આ શુભ અર્થયુક્ત પદમાં અર્થ પણ શુદ્ધ છે. અન્ય ભાનાત્મકભાવ તે તાદૃશ કરે એવો ભાવ છે. (૨૯)

ગૃહાર્થ નૈવ દેવેશા યોગીશ્ચ સ્તત્ત્વ દર્શિનઃ ।

જ્ઞાસ્યંતિ તેન માં સર્વે ન ભજિષ્યન્તિ ભાવતઃ ॥૩૦॥

સિદ્ધિ બુદ્ધિ યુતં બ્રહ્મ વાણી પ્રકટયિષ્યતિ ।

ન મણેશ્વર્યો ગાથાં કયયિષ્યતિ યોગદાં ॥૩૧॥

સિદ્ધિ બુદ્ધિ મયે સર્વ જગદ્બ્રહ્મ પ્રસેવ્યયઃ ।

યદા શુદ્ધો નરો ભાવી તદામાં જ્ઞાસ્યતિ પ્રિયે ॥૩૨॥

પરં સિદ્ધિ યુતં બ્રહ્મ કથિતં સિદ્ધિ દાયકં ।

સ એવ ગણનાથોયં પતિઃ સિદ્ધે પ્રમાણતઃ ॥૩૩॥

પરં બુદ્ધિ યુતં બ્રહ્મ પરં બુદ્ધઃ પ્રકથ્યતે ।

ગણેશ એવ સંપ્રોક્તઃ પતિઃ બુદ્ધેઃ પ્રમાણતઃ ॥૩૪॥

અર્થઃ—તેથી પરે શું છે તને કહી છે. મારું વર્ણન શુદ્ધાર્થ એમ છે કે—એવા યોગીશ્વરો પ્રહસપરાયણતા સેવનારા. મને તત્ત્વભાસની આકૃતિધારક પણ જાણતા નથી. પ્રહસપરાયણ તે મમ પરાયણતા છે—એમ જાણવાથી એવો ત યોગી થાય છે. મારી કલાના ઉપાસકપણથી વિલાંબ વડે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત છે. તેજ પ્રમાણે તત્ત્વદર્શિન પુરૂષો અન્ય અર્થના ભાનપૂર્વક બુદ્ધિપણી વડે મને દેવેશ સ્વરૂપે પણ જાણતા નથી. તેજ હેતુએ મારા પ્રહાસકૃતિ ભાવવડે સર્વે મને જાણતા નથી. દેવભાવ રૂપે જાળનચિહ્ન તે દેવેશ છે—તે જાળન વડે અદ્ય સિદ્ધિને પામે છે. પ્રહસીભૂત થતા નથી. (૩૦) સિદ્ધિ બુદ્ધિ યુક્તવાણી પ્રહસનું પ્રાકટ્ય સમજાવે છે. બુદ્ધિને વિષે સ્થિત એવું પ્રહસસ્વરૂપ વર્ણવે છે. તે વડે પ્રહસપરાયણ દેવો આદિ થાય છે. તેજ પ્રમાણે સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરેલા યોગીજનો પ્રહસીભૂતપણાને પામે તે પ્રહસના આરાધનથી જાણે છે. એવા મારા વર્ણનથી. પણ મારા પ્રહસસ્વરૂપને પામે છે. કેમકે વાણીનું વર્ણન મોહયુક્ત છે. સત્ય જ્ઞાનમનંતં બ્રહ્મ । ચોવેદનિહિતં ગુહામાં પરમેશ્વરમજિતિ ॥ શ્રુતેઃ ॥ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી બુદ્ધિરૂપ શુદ્ધામાં તે પ્રહસનું વર્ણન છે. તેજ ગણેશ છે. બુદ્ધિમાં સ્થિત બુદ્ધિપતિપણથી છે. એમ તે મારા પૂજ્ય પ્રહસને જાણતા નથી. કેમકે વાણીના મોહનું સામર્થ્ય છે—એટલા જ માટે એ મને આપનાર ગણેશમય પ્રહસ તેજ ગણેશ. પ્રહસમાં યોગ સિદ્ધિ દાતાના ભાસથી યોગદા સ્વરૂપે છે. એવીજ ગાથા વેદાદિમાં સરસ્વતીએ

કહેલી નથી. (૩૧) ત્યારે કેવી રીતે યોગસિદ્ધિયુક્ત કહેલા છે. તેને કહે છે-
 નર ! સિદ્ધિ બુદ્ધિમય જગત બ્રહ્મ રૂપે નાના પ્રકારથી બ્રહ્મોને સેવે તેમ જગત
 જગદીશ્વર સ્વરૂપે સેવે છે-તો પણ તે તે સિદ્ધિનો દાતા હું જ છું. કેમકે તે
 બ્રહ્મો મારોજ અંશ છે-તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મને સેવો તો તેને સિદ્ધિદાતા હું જ
 છું. કેમકે તે મારા કલાત્મકપણાથી હું જ છું. તે ઉપાસનાઓ મારી સ્થાપેલી
 છે. જેનું જ્યારે શુદ્ધ અંતઃકરણ થાય છે-ત્યારે હે પ્રિયે!!! મારી સિદ્ધિ
 બુદ્ધિને બાણ છે. ગણેશ તેજ તત્ત્વમસિની આક્રાંતધરકે જેના આધારે સર્વ
 છે-ત્યાં ઈશ્વર બ્રહ્મોનું જે સેવન તે મહાવિભાગે ! સિદ્ધિદાતા છે-સિદ્ધિ બુદ્ધિ
 મોહાવરણનું હર્લ્લધપાણું સિદ્ધિ બુદ્ધિ મોહાવરણ છેદવા અશક્ય છે-તેથી કોઇ
 એક પુરૂષ જ બ્રહ્મીભૂતપણાને પામે છેએવો ભાવ છે. (૩૨) શુદ્ધચિત્ત ચારિત્ર્ય-
 વાન પુરૂષ કેવી રીતે બાણ છે તે કહે છે-સિદ્ધિયુક્ત પરબ્રહ્મ તેજ સિદ્ધિદાયક
 બ્રહ્મીભૂતપણાની સિદ્ધિને આપનાર છે-એમ વેદાદિમા વર્ણન છે. તેજ આ
 ગણુનાથ છે. તેના હેતુને કહે છે અન્ય નથી. સિદ્ધેઃ પતિઃ પ્રમાણતઃ ॥ તેનેજ
 સિદ્ધિપતિ પ્રમાણથી કહે છે તેજ યોગસિદ્ધિ દાતા બ્રહ્મ છે-એટલા જ માટે
 આ ગણુનાથનું સેવન માયા આવરણનો ભેદ તોડનાર સિદ્ધ સિદ્ધિ આપનાર
 છે. (૩૩) હવે બુદ્ધિપતિના જ્ઞાનને કહે છે-બુદ્ધિયુત-બુદ્ધિસ્થ-બુદ્ધિથી પર
 તે બુદ્ધિના લયમાં પ્રાપ્તરૂપ છે-તજ પરમાત્મા શ્રેષ્ઠ છે એમ મોહવાક્યાથી
 પ્રતિપાદિત છે તેજ બ્રહ્મ છે-એમ વેદાદિમાં કહેલું છે-તેનેજ ગણેશ કહે છે.
 તેના હેતુ એવો કે-બુદ્ધિપતિ એ પ્રમાણપૂર્વક છે-તેના સેવનથી બુદ્ધિ માય
 આવરણનો નાશ થાય છે-મીઠો ઉપાય નથી. બ્રહ્મમાં ભક્ત બુદ્ધિ સ્થિત ભાવ
 તનો અભાવ બાણવો. (૩૪)

एवं त्रैविध्यं गं वाणी वदिष्यति सदा तुमां ।

सिद्धिदं बुद्धिर्गं ब्रह्म शास्त्रेष्वे तत्रयं मतं ॥૩૫॥

एवमुक्त्वा गणेशानः पुनः स्तुर्त्तिं वभूवतं ।

उवाच प्रणनामादौ भक्तिः परम दुःखिता ॥૩૬॥

॥ भक्ति श्वाच ॥ वरो दत्त स्त्वया नाथ सिद्ध्यै बुद्धौ गजानन ।

तेन भक्ति विहीनाश्च भावण्यन्ति सदा नराः ॥૩૭॥

अतोहं दुःख संयुक्ता चरिष्यामि निरंतरं ।

मां पालय गगाध्वस भक्तियुक्तान्जनकुह ॥૩૮॥

અર્થઃ—હવે ઉપસંહાર કરે છે. એમ પૂર્વોક્ત પ્રકારે વાણી સરસ્વતી
 મારા ગણેશ સ્વરૂપને સદાનિરંતર ત્રણ પ્રકારથી કહે છે-તેનાથી માયાના
 આવરણનો નાશ વિભાગ વડે થાય છે. એટલા જ માટે આ ખેલ કરો એવો
 ભાવ છે-તે ત્રિવિધને કહે છે. સિદ્ધિ આપનાર ગણેશ. સાવધવપણાથી છે. અને

યુદ્ધિમાં સ્થિત રહેલા ગણેશ તે નામરૂપ ધારણ કરવાપણથી છે. અને આકૃતિ-ધારકપણથી સિદ્ધિદાતા અને યુદ્ધિમાં સ્થિત તે બ્રહ્મ છે. તે ગણેશ છે. એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારે છે—સિદ્ધિયોગીઓ—અને યુદ્ધિમાં સ્થિત બ્રહ્મજ્ઞ જીવન્મુક્ત યોગીઓ—અને કેવલ યોગીઓ તે બ્રહ્મીભૂત યોગીઓ—એમ ત્રણે પૂર્ણ ગણેશના અભાવથી છે. એટલા માટે ગણેશોપાસના હીનપણથી શિષ્ય બ્રહ્મીભૂતત્વ નથી. (૩૫) હવે ભક્તિના દુઃખનું વર્ણન કરે છે—એ પ્રમાણે ગણેશ અમને એટલે સિદ્ધિ યુદ્ધિને કહીને શ્રીગણેશ તુષ્ટીરૂપ થયા. એટલા જ માટે યોગના અંગનો ઉપાય જે સિદ્ધિ યુદ્ધિ તેના ક્ષોભના નાશને અર્થે આ યોગ અપાત્રને કહેવો નહિં—કેમકે અપાત્રને યોગનો ભોધ કરવાથી સિદ્ધિ યુદ્ધિને ક્ષોભ થાય છે. એટલા માટે પ્રથમ જ પરમ દુઃખીત થયેલી ભક્તિ શ્રીગણેશને નમસ્કાર કરી બોલવા લાગી. (૩૬) ભક્તિ કહેવા લાગી કે હે નાથ!!! હે ભક્તિપાલક!!! તમોએ સિદ્ધિ યુદ્ધિને પૂર્વેજીત વરદાન આપ્યું. તે વરદાન વડે માણસો સદાએ ભક્તિવિહીન થવાના. તેનું મને દુઃખ થાય છે. ચક્રારથી દેવાદેવોને બળુવા. (૩૭) એટલે બ્રહ્મ ભક્તિયુક્તપણથી નિરંતર હું તો દુઃખ યુક્ત જ વિચરવાની છું. બ્રહ્મને વિષ ભક્ત ભક્તિ અને ભજનના બળુવાપણના અભાવથી સિદ્ધિ યુદ્ધિ આવરણ ઊઠ્ઠાંધન કરવું અશક્ય છે તેથી માયા આવરણ યુક્તપણ વડે શુદ્ધ ભજનનો અભાવ જ છે. માયા આવરણનાશક તમોજ છે. અન્યનો અભાવ છે. એટલા જ માટે હે ગણાધ્યક્ષ!!! મારું પાલન કરો. અર્થાત જનોને ભક્તિયુક્ત કરો તે મારા વાસ સ્થાને તમારી ભક્તિ માયા આવરણનાશક છે. (૩૮)

एवमुक्त्वा गणाध्यक्ष स्तामुवाच सुदुःखितां ।

भक्तिं भक्तिं मिथः पूर्णः स्मयमानः प्रजापते । ૩૯॥

જળેશ ઉવાચ ॥ માસોર્ક કરુ કલ્યાણિ નરામરૂતિ કારકાઃ ।

देव नागा सुराद्याश्च भविष्यन्ति न संशयः ॥ ૪૦॥

નાના દેવ પરાયેતુ ભક્ત્યા જન્મનિ જન્મનિ ।

સંતુષ્ટા અમરા સ્તેભ્યો દાસ્યંત્યથિ રુચિમુદા ॥ ૪૧॥

અર્થઃ—હવે ભક્તિના સાંત્વનને માટે કહે છે ગણેશ કહેતા હવા. હે ભક્તિ!!! હે કલ્યાણી!!! તારો ત્યાગ તે અક્ષય કેત્યશ્વહાત્રીના અભાવ રૂપ છે—કેમકે તું ભક્તિ ભક્તિપ્રિય છે—તેથી શોક કદીશ નહિં. દેવો નાગોઃ અસુરો અને માણસો મારી ભક્તિકારક થશે જ. અને ત્યાં તું નિવાસ કરશે એમાં શંકા નથી. (૩૯-૪૦) હવે કમન્દકેય ગણેશ ભક્તિનું વર્ણન કરે છે—જે પુરૂષો નાના પ્રકારના એટલે ઇન્દ્રપ્રસ્થ દેવોની ભક્તિ કરનારા છે—તે ઇન્દ્રપ્રસ્થ દેવોની સકામ ભક્તિ કરનારા સ્વર્ગના મુખ ભોગને પ્રાપ્ત કરવારા છે—એવા જન્મેજન્મમાં કરેલાં અનંત સત્કર્મોના પુરુષ વડે તે દેવો સંતુષ્ટ થાય છે.

તેથી તે સકામભક્તિથી સંતુષ્ટ થયેલા ઈશ્વાર દેવો અતિ હર્ષથી અગ્નિ પ્રત્યે
 રૂચી હાતા થાય છે. તે સત્કર્મ સ્વધર્માચરણથી રૂચી પ્રાપ્ત થોગે ભુક્તિ મુક્તિ
 પ્રિય થાય છે. ત્યાં અગ્નિ હોત્રાદિક કર્મ કરનારા પ્રાણીઓ જન્મ સાથે
 સ્વધર્માચરણથી અને આવસ્થિક સત્કર્મો તત્કર્મીગ દેવતાને અર્પણ થાય છે—કેમકે
 તેવા પ્રાણીઓ ગૃહસ્થાશ્રમોક્ત ધર્મરતપણાથી ગૃહસ્થાશ્રમને ધારણ કરેલા
 હોય છે. અગ્નિના સેવન વડે ભુક્તિ મુક્તિ પ્રિય એવા સ્વધર્માચરણથી જો ફળ
 પ્રાપ્ત થાય છે—તે સુખદ છે. આ સ્વધર્મ પ્રિય મધ્યસ્થ બાળવો કારણ કે
 પોતાના ઇષ્ટદેવનો અભાવ છે. સ્વધર્માચરણ પ્રિય થવાથી પોતાનો ઇષ્ટ કોણ
 છે તેનું જ્ઞાન અને ધારણા બંધાય છે. એવા સ્વધર્મીનષ્ટ પુરૂષ પ્રજ્ઞલોકમાં
 ગમન કરે છે એમ મધ્યસ્થનું પ્રજ્ઞ દેવત છે. (૪૧)

તત સ્તેષિ સમારાધ્ય મત્તિયુક્તા નિરંતરં ।

દુષ્ટં તં વૈ કરિષ્યન્તિ નાના યજ્ઞ પરાયણાઃ ॥૪૨॥

તત સ્તસ્ય કૃપા યોગાત્ દેવી ભક્તિ યુતાનરાઃ ।

ભવિષ્યંતિ ચ તે સર્વે તાં ભજિષ્યન્તિ સંયતાઃ ॥૪૩॥

एवं बहौ गते काले संतुष्टा सा प्रदास्यति ।

तेभ्यः सौरीं महाभक्तिं भजिष्यन्ति तयारवि ॥૪૪॥

ततो बहौ गते काले मूर्धस्तोष समन्वितः ।

उग्रादास्यति भक्तिं तु वैष्णविं तेभ्य आदरात् ॥૪૫॥

અર્થ:—એમ અગ્નિની ઉપાસનાની રૂચી થતાં તે પુરૂષ અતિ પ્રેમથી
 અગ્નિ પ્રત્યે ભક્તિ ધારણ કરી અગ્નિને સેવે છે. અને નાના પ્રકારના યજ્ઞાદિકા
 પણ કરે છે. અને અગ્નિ પ્રસન્ન થાય તેવી રીતે અગ્નિની આરાધના કરે છે.
 ઘણા કાળે અગ્નિની સંતુષ્ટતાથી તે પુરૂષની અનેક વાસનાઓ નાશ થાય છે.
 કેમકે અગ્નિની ઉપાસના સર્વ ઉપાસના અને દેવોનું સુખ છે. તેથી સર્વ દેવોને
 સંતુષ્ટ કરનાર સર્વ દેવ સંતોષજનની ભક્તિની રૂચી ઊત્પન્ન થાય છે. (૪૨)
 એમ અગ્નિની આરાધનાથી સંતુષ્ટ થયેલા અગ્નિદેવ કૃપાયોગથી તે પુરૂષના
 હૃદયમાં દેવીની ભક્તિની રૂચી ઊત્પન્ન કરે છે. તે એમ સમજે છે કે ચતુ-
 વિંધ પુરૂષાર્થને આપનાર તે સાક્ષાત્ જગદંબા દેવી શક્તિ પ્રજ્ઞ છે. અહિંયાં
 વૈદિક ભક્તિકર્મનો આરંભ થાય છે. અને દેવીની ઉપાસના કરવાથીજ તેને
 ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષની રૂચી ઊત્પન્ન થાય છે. તેના હૃદયમાં ઝંકારપ્રજ્ઞ
 પંચાચતનની સમાનતાથી તેને પ્રજ્ઞરૂપ બાળી ઉપાસના કરે છે. એમ દેવીભક્તિ
 કરનારની સુખાત થાય છે. એવા દેવીની પ્રજ્ઞાત્મકપણાથી ઉપાસના કરનાર
 જીતેન્દ્રિયપણાએ યજ્ઞ નિયમાદિકનું ચથાર્થ પાલન કરે છે. સાત્વિકતા સેવે છે.
 રાજસી તામસી કર્મોનો ત્યાગ કરે છે. એ પ્રમાણે દેવીની ઉપાસના બરા-

બર શુદ્ધ બુદ્ધિથી કરે છે તેને એમ સમજાય છે કે આ સંસારમાં તમામ લોભોને આપનાર આ દેવી બ્રહ્મ છે. પ્રશ્ન મોક્ષાર્થે પુરૂષ ગણેશની ભક્તિ-ત્યાગ કરી દેવીને કેમ ભજે છે ? કેમકે સાક્ષાત્ મોક્ષ આપવાને દેવી અશક્ય છે. બિંબ પૂર્વ જન્મના અરૂપ પુરૂષ સંસ્કાર માહાત્મ્યથી તે ગણેશ પૂર્ણ સંસ્કાર બ્રહ્મસ્વરૂપના માહાત્મ્યને સમજવા લાગ્યા હોતા નથી. આમ વૈદિક રીત્યા અનુક્રમે પુરૂષની વૃદ્ધિ થતાં થતાં અતિ પુરૂષે તે ગણેશભક્તિ સંસ્કાર પ્રાપ્ત થતાં ગણેશભક્તિ કરવાનો છે. (૪૩) એમ દેવીની ઉપાસના અન્ય દેવોની નીંદાસ્તુતિ ન કરતાં સમાનતાએ શુદ્ધ સાત્વિક બુદ્ધિએ બહુ પ્રેમથી કરતાં કરતાં દેવી (બુદ્ધ) સંતુષ્ટ થાય છે. તે પોતાની કુરેદી ભક્તિની સંતુષ્ટતા એ તે પુરૂષના હૃદયમાં પોતાના પ્રકાશક સૂર્ય નામથી ભક્તિ કરવાની અચાનક રૂચી બિત્પન્ન કરે છે એ દેવી (બુદ્ધ) ભક્તિનું મહાત્મ્ય છે. એમ દેવીની ઉપાસના ના બળે તેની આ સંસારની લોભવાસનાના આધકપણે નાશ થાય છે. તેથી દેવી (બુદ્ધ) અલેહ (પ્રકાશક) સૂર્યની ઉપાસના કરવા લાગે છે. અને દેવીમાં અને સૂર્યમાં એકરસ ચિત્તયુક્ત થાય છે. (૪૪) એમ સૂર્યભક્તિની રૂચીયુક્ત સન્કર્મ આરિચ્ચવાન પુરૂષ સૂર્યોપાસના કરવા લાગે છે અતિ સાત્વિક સાધનો યુક્ત રહે છે અધિકપ્રીતીથી પોતાની દેહોદ્ધ અયોગ્યતાનો નાશ કરે છે. પ્રભુમાં પૂર્ણ વિદ્યાસ રાગે છે. એમ સૂર્ય ઉપાસના કરી સૂર્યને સંતોષ કરવા યોગ્ય કર્મો કરે છે. ઘણા કાળ વ્યતિત થતાં સંતોષયુક્ત તે સૂર્ય સંતોષ જનક તે પુરૂષના હૃદયમાં અધિક ભ્રમ્ય ભ્રમતર તીવ્ર એવી વિષ્ણુની ઉપાસનામાં રૂચી બિત્પન્ન કરે છે. વિષ્ણુ ઉપાસના કરવાની તિવ્રતાપૂર્વક પ્રીતી લાગે છે. તે સમજવા લાગે છે કે સર્વથી શ્રેષ્ઠ વિષ્ણુ છે. આ વિષ્ણુ અંતર્યામિષ્ણુએ વ્યાખ્ય વ્યાપક ભાવથી હરિરેવ જગત જગદેવ હરિઃ ॥ એમ સમજવા લાગે છે. એ દેવી અને સૂર્યની અલેહ ઉપાસના કરવાથી જ ભક્તિમ મુખુદ્ધિ થાય તેનું પારણામ છે. એ ઉપાસનાથી સંતોષ થયેલા દેવોની કૃપાનું જ કૃણ છે. અને તેથી પાદ પાદ કમનું જ્ઞાન પણ થાય છે. તે ભક્તજન હૃદયથી આદરપૂર્વક સમજવા લાગે છે કે મારા આમાનો અવસ્થ મોક્ષ થવો જ જોઈએ. ઘણા જન્મ રખડયા છીએ. અને આ સંસાર દુઃખદ જન્મમર્ષરૂપ એ પાપનું કૃણ છે. પુત્રધન સ્ત્રી લોકેષણા આદિ એ પાપવાસના છે. એ પાપવાસનામાંથી કેવી રીતે મુક્ત થાઉં એવી બિત્કટ શુભેચ્છાથી વિષ્ણુભક્તિમાં આદર રહે છે. (૪૫)

તયાયુક્તા મજિવ્યન્તિ વિષ્ણું ભાવ સમન્વિતાઃ ।

નરા સ્તતઃ સ સંતુષ્ઠો વહુ કાલે મવિવ્યવતિ ॥૪૬॥

તુષ્ઠો વિષ્ણુઃ સ્વયં તેજ્યો દાતાસ્યાન્નક્તિ મુચ્ચમાં ।

શેર્વો તયા તત સ્તેતં મજિવ્યન્તિ સદાસિવમ્ ॥૪૭॥

તતો વહૌ ગતે કાલે દુષ્ટઃ શંકઃ પ્રદાસ્યતિ ।

મર્તિ ગાણેશ્વરીં તેમ્બો મજિષ્યન્તિ તથાચર્ષા ॥૪૮॥

નરાઃ જ્ઞાન્તિ સમાલભ્ય મત્તો યોગ પરાયણાઃ ।

બ્રહ્મામૃતા મવિષ્યન્તિ મજિષ્યન્તિ તથાપિતે ॥૪૯॥

અર્થ:—એ પ્રમાણે નૈસર્ગિક બુદ્ધિએ શ્રીવિષ્ણુ ભક્તિ કરનારા જને ભક્તિભાવ સમન્વિત વિષ્ણુનું અંતર્યામી વ્યાપકરૂપે ભજન કરે છે. પંચાયતનમાંના કોઈ પણ દેવની નિંદા સ્તુતિ કરતા નથી. આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ ॥ એમ સમભાવવડે માને છે. સનાતન ધર્મનાં તત્ત્વોથી જ્ઞાન ભગ્યૂતી અને વ્યાપ્ય વ્યાપક રૂપની સમતાએ एक एवहि મૂતાત્મા ભૂતે ભૂતે વ્યવસ્થિતઃ ॥ શ્રુતેઃ આ શ્રુતિના અર્થથી વિષ્ણુ વ્યાપક મિતિ નિશ્ચય બાણી. ભજન કરે છે. તેથી ઘણા શાળે વિષ્ણુ નારાયણ સંતુષ્ટ થાય છે. કેમકે અનંત વાસનાહીનપણાથી સનાતન સ્વધર્મનાં આચરણ પણ રૂઢા પ્રકારે પાલન કરાતાં હોય છે. આગ્રહી મત પંથના વાડાના બંધારણથી વર્તનરૂપ રહેતા નથી. તેથી તેની સુમતિ થતાં (૪૬) વિષ્ણુની અલેહ ભક્તિના પ્રભાવથી. વિષ્ણુ મહારાજ તે જનના હૃદયમાં શિવ-ભક્તિની રૂચી ઊત્પન્ન કરે છે. વિષ્ણુભક્તિ કરતાં અનેક પ્રકારની વાસનાનો નાશ થતાં આ હર્વાસનાના મૂળરૂપ અહંકારની ભાવનાનો નાશ કરવાની બિલકા થતાં શિવભક્તિ કલાના શુભેચ્છા આપોઆપ પ્રકટ થાય છે. એમ નૈસર્ગિક રીતે સદાશિવને બળે છે (૪૭) એ પ્રમાણે સદાશિવની ભક્તિથી સર્વ દેવોમાં સમાનપ્રીતી રહે છે. પંચાયતનમાં તો શું ? પણ જનસમૂહમાં કોઈની નીંદા કરતા નથી. એવી અતિ પ્રેમ આરૂઢ શિવભક્તિથી બહુ કાળે શંભુની પ્રસન્નતા થાય છે. આહં બિલકા બહુ દુઃખકર છે. સ્ત્રીપુત્ર ધન સત્તા અધિકાર એ સર્વ પરમાત્માની વિભૂતિ હોવાથી તે દુઃખરૂપ નથી. પણ તેમાં અહંત્વ એજ દુઃખરૂપ છે તેથી અહંભાવ નાશનાર્થે એવી સુમતિ થાય છે. ત્યારે હૃદયમાં ગણેશ્વરી ભક્તિનો રૂચી પ્રભાવ ખડો થાય છે. ગણેશજીની ભક્તિ કરવાની આપોઆપ શુભેચ્છા પ્રકટ થાય છે. અને નિશ્ચય થતાં યોગ-પરાયણતા સેવવાને ઈચ્છે છે. તેથી અતિ પ્રેમથી બ્રહ્માદિ સર્વ ગણના ઈશ ગણેશને બળે છે. (૪૮) એ પ્રમાણે અનુક્રમે ગણેશજીની ભક્તિ પાસ થાય તેથી ગણેશ કહે છે કે એ પ્રમાણે મારી ભક્તિથી યોગ પરાયણ સેવનારા ભક્તોને અવસ્થમેવ શાન્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે. કૃતકૃત્ય થાય છે હવે આગળ ઉપાસના નથી. તેથી ગણેશજીની ઉપાસનાથી બ્રહ્માભૂતવત્ની પ્રાપ્તિ છે. હજી પૂર્ણત્વહીનપણાએ તે ગણેશભક્તિ યોગ પરાયણ યોગી શ્રીગણેશ ઉપાસનાનું બળ મેળવવા આગળ વધે છે. અને કૈવલ્ય ભક્તિના પ્રભાવે પૂર્ણભક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. અને પૂર્ણતાનો અનુભવ મેળવી સ્વયં મદ્દુપતાને પામે છે. (૪૯)

एवं क्रमेण मद्भक्ता भविष्यन्ति नरादयः ।

તવશુક્તામાં ભગિષ્યન્તિ તેષાં વસ્ત્વો મવામ્યયં ॥૫૦॥

न भक्ते ते सर्व भवै भिष्व किञ्चिद्भविष्यति ।

યત્ર ભક્તિ ગંતા તત્ર યથા સ્થાસ્યામિ કિંકરઃ ॥૫૧॥

स्नानंदं लक्ष कामोच्च सिद्धि बुद्धि मदीयकं ।

સર્વે તેભ્યઃ પ્રદાસ્યામિ ભક્તેભ્યો નામ સંશયઃ ॥૫૨॥

अयं मदीय देहश्च भक्तयधीनो भविष्यति ।

भक्त्यै भक्त रूपेण सदा स्थास्यामि दासवत् ॥૫૩॥

અર્થઃ—આ અનુક્રમ પ્રમાણે મનુષ્ય આદિ ભક્તિ કરનારજનો મારા ભક્તસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે—સર્વથી મારી ભક્તિ અન્યતં દુર્લભજ છે. હે ભક્તિ !!! તારા યુક્ત એટલે ભક્તિપ્રિય થયેલાજનો (કૃત્યભાવ એટલે પૂર્ણભાવહીન ભક્તિયુક્ત) ને હું અવશ્ય વશ થાજી છું. એટલા માટે હે ભક્તિ !!! તું શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ છે. અને એવીજ રીતે તું સર્વત્ર સ્થિત થા. અને મને વશ કર. (૫૦) હે ભક્તિ !! તારા સમાન મને મારી અન્ય કોઈ પ્રિય સ્વરૂપ નથી. અને થશે પણ નહિ. જે નર આવી ભક્તિ કરે છે. તેનો હું કિંદર સમાન તેની પાસે સ્થિત થાઉં છું (૫૧) તે મારા ભક્તો મારી પાસે કંઈ પણ ઇચ્છતા નથી. છતાં તેઓને મારા લક્ષ લાભરૂપી પુત્રો—સ્વાનંદરૂપી લોક—સિદ્ધિબુદ્ધિરૂપ યોગ—અગર મારી પાસે જે છે તે સર્વ આપું છું. આપવા તૈયાર છું એમાં શંકા નથી (૫૨) આ મારો દેહ પણ ભક્તજનને આધિનજ છે એમ જાણવું. ભક્તના આગળ ભક્તરૂપથી એટલે ભક્તોના પણ ભક્ત સ્વરૂપથી હું સદાએ દાસવત્ સ્થિત રહું છું. તેથી તું ચિંતા કરીશ નહિ. (૫૩) આવી પંચાયતન અલેહ ભક્તિયોગ—અનુક્રમ અન્ય કોઈ પુરાણોમાં વર્ણવેલો નથી. વેદ ઉપનિષદમાં અલેહ અને શુભ સંજ્ઞાયુક્ત છે. તેથી સદ્ગુણી કૃપાએ શુર સમજાવે તોજ પ્રાપ્ત થાય તેમ છે.

कर्म भ्यश्चाधिकं भक्ते तपः परम दुस्वरं ।

તપો ભ્યશ્ચાધિકં જ્ઞાનં નિઃસંગ પદ દાયકં ॥૫૪॥

ज्ञानाद्योगः समारूपातो धिक्ः शान्ति प्रदायकः ।

તસ્માન્નત્વં મહાભક્તે ભવિષ્યસ્યધિકા મિયા ॥૫૫॥

भक्तेः परं नर्किञ्चिन्मे ह्यधिकं शान्त संमतं ।

ભવિષ્યતિ મહા ભાગે મા ચિંતા કુરુ સર્વથા ॥૫૬॥

अन्य द्राणी मदीयं यद् गूढं रूपं भविष्यति ।

તદર્થે તે મિશ્ર ભક્તે કરીએ નૃણ મે વશ : ॥૫૭॥

મદીય યુગ સંસ્થોયં મુદ્ગલઃ સર્વં દર્પહા ।

સ એવ બ્રાહ્મણો યૃત્વા ચરિષ્યતિ નિરંતરં ॥૫૮॥

અર્થ:—હે ભક્તિ !!! યથાર્થ સ્વધર્મપૂર્વક સત્કર્મોતું આચરણ કરવા વાળા ચારીચવાન પુરુષો કરતાં પરમ દુર્લભ એવું તપ. (વાયુભક્ષણ-યાત્રા-મત-તિર્થસેવન-ગુરુભક્ત-ગુરુસેવા) શ્રેષ્ઠ છે. (૫૪) એવા જ્ઞાન વિચારથી શાન્તિદાયક કૃતકૃત્યતા કરનાર બ્રહ્મીભૂતપણુને આપનાર જે યોગ તે સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે તે યોગથી હે મહાભક્તિ !!! તું મારી અધિકા પ્રિયા થાઉં છું. અને એમ બાણુવું કે-જે જનો મિથ્યા સંસારની દુર્વાસના યુક્ત અહં મમતથી પાપાચરણ કરવાવાળા છે પ્રપંચ છળકપટ દંભપાખંડ કલેશકંકાસ અનૃતભાષણ અને અન્ય જીવોને પરિતાપ આપી પોતે સુખ લેવા મથનાર તે તો સદાને માટે બ્રહ્મજ છે. તેનાથી સદાચાર પૂર્વક સત્કર્મોના આચરણ કરવાવાળા શ્રેષ્ઠ બાણુવા. અને તે બ્રહ્મની સંખ્યાના અધિકપણાથી ન્યુન એટલે ઓછી સંખ્યા-માંજ છે, એટલે ન્યુનજ ઊત્પન્ન થાય છે. તે કર્મ કરવાવાળા કરતાં પણ યથાવિધિ સ્વધર્માચાર પાલન કરવાવાળા બહુજ ન્યુન હોય છે. કેમકે સ્વધર્માચાર નિષ્ઠાવાળા શ્રેષ્ઠ છે તેના કરતાં તથોયુક્ત રહેનારા ન્યુનજ હોય છે. તેના કરતાં ચારિત્ર્યવાન જ્ઞાનનિષ્ઠાવાળા બહુજ ન્યુનજનો હોય છે એ સર્વના કરતાં યોગીજનો અત્યંત ન્યુન માલમ પડે છે. અને એવા અનેક યોગીજનોમાં પણ શાસ્ત્રપ્રમાણ ગણેશ ભક્તિ કરનર ગણેશ યોગી સર્વથી શ્રેષ્ઠ હોવાર્થ. બહુજ ન્યુન છે. તેથી પરે શ્રેષ્ઠનો અભાવ છે. એટલા જ માટે હે ભક્તિ તું દુર્લભમાં દુર્લભ છે મનો રંજન કરવામાં તું શ્રેષ્ઠ છે. (૫૫) હે મહાભાગ ભક્તિ !!! શાસ્ત્ર સંમત તારા કરતાં મને અધિક પ્રિય કોઈ પણ નથી તેથી તારે આધિન છું માટે ચિંતા કરવી મેડી દે. એ પ્રમાણે સાંત્વન કરતા અતિ પ્રસન્ન એવા ગણેશ બોલ્યા કે તું ગણેશ ભક્તિ અત્યંત વિરલ છે. (૫૬) પુનઃ ભક્તિતું સાંત્વન કરતાં ગણેશ બોલતા હવા. હે ભક્તિ !!! મેં સિદ્ધિ યુધ્ધિને વરદાન આપ્યું તેથી તું દુઃખયુક્ત થઈ છું. છતાં તને પ્રિય કરું છું. તારું દુઃખ મને અસહ્ય છે. વાણી ને સરસ્વતી તે મારા ગુપ્ત રૂપને કહે છે તેને માટે તને પ્રિય કરું છું તે તું મારું વચન સાંભળ. (૫૭) મારા હાથરૂપ સ્થિત થઈ રહેલા એવા સર્વ અહંના નાશ કરવાવાળા (સર્વ જ્ઞાનના અહંનો નાશ કરવાવાળા) આ મુદ્ગલમુની બ્રહ્મણ થઈને કદ્દાપુ પર્થત વિચરશે. અને મારી ભક્તિનો પ્રકાશ કરશે કેમકે તે ગણેશ મહાત્મ્યના પ્રકાશક છે (૫૮).

કૃતં તેન મદીયં ચૈ પુરાણં વેદ મુંહિતં ।

મુદાર્ય દ્યોતનં ભાવિ સર્વેભ્યો ભક્તિદાયકં ॥૫૯॥

સ્વરૂપં તત્ર મે ભક્તે પ્રકટં પદ્યતાં નૃણાં ।

મૃત્વતાં તત્તદા પૂર્ણં મચિષ્યતિ ન સંશયઃ ॥૬૦॥

તથાપિ દુર્લભા ભક્તિ મંદીયા ત્વં મવિષ્યસિ ।

અતોલ્પ જ્ઞાનમાં દેવી મજિષ્યન્તિ કદાચન ॥૬૧॥

વિઘ્ન મૌદ્રલ જ્ઞાણેહં કરિષ્યામિં ભ્રમપદં ।

અશ્રદ્ધાં તેન નષ્ટં તદ્ભવિષ્યતિ કદાકદા ॥૬૨॥

તવ ભાવસ્ય રક્ષાર્થ મૌદ્રલં નિર્મિતં મયા ।

અતઃ પરં મહાભક્તે વદાકિતે કરોમ્યહં ॥૬૩॥

અર્થ:—તે મુદ્દગલ મુનીએ મહા વાક્યોના—અર્થ સંયુક્ત શુદ્ધાર્થના પ્રકાશમાં વેદના શ્રુત મર્મનું વર્ણન કરતાં સ્પષ્ટ રીતે મારા ગણેશ મહાત્મ્યથી ભરેલા પુરાતન સ્વરૂપ એવા પુરાણોના સમુદ્ધ રૂપ આ પુરાણ દક્ષને સાંભળાવ્યું છે—તેટલા માટે તે મુદ્દગલ વડે કરેલું તે સર્વ સાંભળનારાઓને યથા પાત્રતા પ્રમાણે ગણેશની ભક્તિદાયક છે. અથવા પ્રારબ્ધ યોગે પ્રાપ્ત થશે. માટે ભક્તિ !!! તું ચિંતા કરીશ નહીં, (૫૮) હે ભક્તિ !!! તે મુદ્દગલ પુરાણ જોતાં અને સાંભળતાંજ પાત્ર મનુષ્યોને હું મારા સ્વરૂપે સ્પષ્ટાર્થ રૂપ પ્રકટ છું. અથવા પહેલાં કહી ગયા પ્રમાણે મારા પૂર્ણ શુદ્ધ અર્થ સ્વરૂપથી સર્વાર્થ પ્રકાશક પ્રાપ્ત કરી શકે છે એમાં શંકા નથી કેમકે આ પુરાણ સર્વ પુરાણોમાં ઉપનિષદ સ્વરૂપ છે—(૬૮) હવે ગણેશ ભજનની દુર્લભતા કહે છે. આ મુદ્દગલ પુરાણ ભણવાથી, શ્રવણ કરવાથી પણ મારે વિષે ભક્તિ થવીજ જોઈએ. પણ તે માયા આવરણયુક્ત કે પાપાચરણયુક્ત જનોને થવી અતિ દુર્લભ છે. એનું કારણ છે કે અદ્યક્ષ જનો માયામાં મુગ્ધ છે એમ જાણે છે—હે દેવી ? ? ? મારા સ્વયં પ્રકાશમાવને એવા પાપાત્મક પુરૂષો પાપાચરણ પ્રિય હોવાથી જાણતા પણ નથી અને મને ભજતા પણ નથી. (૬૧) હવે પુરાણના વિધનને કહે છે—હું ગણેશ—આ મુદ્દગલ પુરાણમાં સર્વોત્કૃષ્ટ સ્વરૂપે વર્ણવાયો છું. અન્ય પુરાણમાં વર્ણવાયો નથી. તેથી આ મુદ્દગલ પુરાણમાં માત્ર મુદ્દગલ ઋષિ સંમત છે કેમકે અન્ય ઋષિઓએ માત્ર પ્રશ્નનુંજ પ્રતિપાદન કરેલું છે—અન્ય પુરાણોમાં ગણેશ મુખ્ય છે એમ પણ વર્ણવેલું નથી સર્વ પુરાણોમાં બુદ્ધિમાં સ્થિત એવા બુદ્ધિપરાયણથી પ્રશ્નનું વર્ણન કરેલું છે. તેથી તેમાં ગણેશ મહાત્મ્ય નથી. સિદ્ધિ બુદ્ધિના વરદાન વડે શુદ્ધાર્થપણથી છે એમ સરસ્વતીના ભાષણથી સમજાવ્યું છે. તેથી તેમાં મુખ્ય ગણેશ નથી. એમ અન્ય પુરાણો પ્રશ્નજ્ઞાન સાધનરૂપ પ્રશ્નોત્તરપણને આપનાર ગણેશ ભજન મુખ્ય નથી. અન્ય પુરાણોમાં ગણેશ પ્રભુના મુખ્યત્વનો અભાવજ છે. એવી સમજણને એક ભ્રમપદ છે. તેથી મૌદ્રલ શાસ્ત્રમાં હું જાણી જોઈ વિધન કરું છું. તેજ ભ્રમાત્મક—વિધન વડે આ મુદ્દગલ પુરાણને વિષે અશ્રદ્ધાળુને શ્રદ્ધા ધાયજ નહિ—પાપાચરણ પ્રિયયુક્ત જનોમાં

કોષયુક્ત ગણેશ વસે છે ત્યાં ત્યાં વિષયભક્તિયુક્ત પુરુષો આ મુદ્ગલશાસ્ત્રને જોઈને અશ્રદ્ધાજ કરે છે. અને કરશે. પુરાણમાં રૂપી પણ થશે નહિ. અને ગણેશ્વરનું અપમાન પણ કરશે-તેથી. આ કેવળ બ્રહ્મ વિદ્યા જ્ઞાનયોગદાતા ગણેશનું પુરાણ દેવતાઓ અસહિષ્ણુતાથી છુપાવી રાખશે વા. તેનું જ્ઞાન નષ્ટપ્રાય લોપ કરશે-અને લોક સમૂહ લોગ પ્રાપ્તિને માટે પાખંડ ભક્તિ કરવા વાળા-સ્વર્ગ પર્યંતનાં કૃણ લોગવવાની ઇચ્છા વાળા-કળીયુગમાં થવાના છે. તેથી આ પુરાણ. શુભ સમાચાર રહેશે-વળી દેવતાઓને પણ દ્વેષ થવાનું કારણ થશે કેમકે પૂર્ણયોગ બ્રહ્મ ગણેશનું પ્રતિપાદન થાય તો સર્વ શુભ આદિ દેવતા વિગેરે પોતાનું અપમાન સહન કરી સકતા ન હોવાથી આપુરાણ ઉપર તેમનો દ્વેષ વધશે-તેમ વિષયાસક્તજનોનો વિષય વ્યાપાર પણ બંધ થાય છે એટલે તેમનો પણ આ પુરાણ ઉપર દ્વેષ વધવાનો-તેથી આ શુભ મર્મ વાળા કેવળ સત્ય સ્વરૂપ ગણેશના શુભ મહિમાને પ્રતિપાદન કરનાર આ મુદ્ગલ શાસ્ત્રનું અપમાન કરેજ કરે. તેથી હું પોતેજ પુરાણને વિદ્ય રૂપ છે. એમ જણાવું છું. સ્વપુરાણ પ્રત્યે અસહિષ્ણુત્વ માનીને તેમ કહે છું. એમ ક્યારે ક્યારે અને કેમ કેમ કાળે એટલે કળીયુગની પૂર્ણસ્થિતિ કાળમાં આપુરાણનો પ્રકાશ થશે-કેમ કે ગણેશના એટલે છેક બ્રહ્મ પદની ઉચ્ચમાં જિજ્ઞાસુ સ્થિતિના ભક્તો અશ્રદ્ધા રૂપ થશે. પુનઃ જ્યારે શ્રીગણપતિના પરમ ભક્તોને માટે પુરાણ તેમનેજ તે પ્રિય હોવાથી તે પ્રકાશ કરશે-(૬૨) અર્થાત્ બ્રહ્મ પદના પ્રેમી માત્ર ગણેશ ભક્તો ગણ્યા ગાંઠા હોવાના-તેથી આ પુરાણનું મહાત્મ્ય પણ અદ્યજનોજ માનનારો થશે-આટલી ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિ (બુદ્ધિલય પર્યંતની) આ સંસારના જીવોને થવી હર્લભ છે અને યોગાકાર વૃત્તિ રહેવી પણ હર્લભ છે માટે હે મહાભક્તિ !!! માત્ર તારાજ પ્રેમભાવનું રક્ષણ કરવાને મેં આ મુદ્ગલ પુરાણ નિર્મિત કરેલું છે તેથી તારા અખંડવાસ તેમાં છે અને તેટલાજ માટે હે પ્રિયા !!! તારા આધિન-પણાને લઈને હું તને પ્રિય કહે છું. (૬૩) હવે ભક્તિના સતોષ ભાવને કહે છે.

एवं तस्य वचः श्रुत्वा हर्षिता सानना मत् ।

गणेशं भाव गंभीरा नर्किंचित्पुनर ब्रवीत् ॥६४॥

एतत्ते कथितं दक्ष गुह्यं विघ्नेश्वरस्ययत् ।

अतो गुह्यं प्रकर्षेण शास्त्रं कुरु मदीयकं ॥६५॥

त्वं दक्षः सर्व-भावेषु दक्षा दक्षो न विद्यते ।

अतस्तुभ्यं मया सर्वं कथितं शास्त्रं मुत्तमं ॥६६॥

हृदिस्थेन गणेशेन प्रेरितोऽहं प्रजापते ।

तदाज्ञया हृदिस्थं मे कथितं शास्त्रमुत्तमं ॥६७॥

અનેન વિચિના દક્ષ મજત્વં ગણનાયકં ।

તેનેપ્સિતં સમાસાય ગાણપત્યો મવિષ્યસિ ॥૬૮॥

અર્થ:—એવાં શ્રી ગણેશજીનાં ભાવયુક્ત વચન શ્રવણ કરીને એટલે દેવ અસુરજનને હું સુલભરીત્યા પ્રાપ્ત થતો નથી. મારું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થવું દુર્લભ છે. એવા અત્યંત પ્રીય ગંભીર ભાવયુક્ત પશુથી. હર્ષિત-મુદ્દગલ પુરાણના વાસ-સ્થાનમાં રહેવા આજ્ઞા થઈ તેથી હર્ષિત થયેલી. તે ભક્તિ, શ્રી ગણેશને વાર-વાર નમસ્કાર કરી શાન્ત થઈ. પુનઃ કંઈ પણ બોલી નહીં કારણ પોતાના મનો-રથ પૂર્ણ થયા છે એમ સમજાયાથી. શાન્તિને પામી (૬૪) હવે મુદ્દલ મહારાજ દક્ષ પ્રતિ બોલ્યા હે દક્ષ !!! આ વિધ્નેશ્વરનું ગુપ્ત ગુહ રહસ્ય. તે તમોને એજ કારણથી રૂઢા પ્રકારે કહ્યું. આ મુદ્દગલશાસ્ત્ર પુરાણનું ઉપનિષદ સ્વરૂપ છે. તે અતિ પ્રયત્ન પૂર્વક યોગ શિક્ષાકૃત માર્ગને બતાવનારું હોઈને તેને તમો ગુપ્ત રાખો કેમકે આ શાસ્ત્રનો દ્વેશ અને અપમાન થવાનો સંભવ છે-અને તેથી ગણેશજીને પણ ક્ષોભ થશે-માટે તમો ગુપ્ત રાખશો (૬૫) હે દક્ષ !!! દક્ષ નામવાળા-અન્ય દક્ષનો અભાવ છે. એવા-કેમકે યોગ સાધન પ્રિયતેજ દક્ષ છે. તેથી દક્ષની ગણતરીમાં યોગ સાધન પ્રિય પુરૂષ ગણવા-એમ સર્વ ભાવમાં તમારું દક્ષ સ્વરૂપ છે કેમ કે તમો સારાસારને બાળવા-વાળા છો. તમોજ આ તત્ત્વજ્ઞાન ગ્રહણ કરવા લાયક છો. તેથીજ સર્વ નાના પ્રકારના સાધનના રહસ્ય રૂપ આ શાસ્ત્રનો યોગ અને તેની શિક્ષા-જ્ઞાનને ગ્રહણ કરવા લાયક છે. (૬૬) હે પ્રજાપતિ !!! મારા હૃદયમાં શ્રી ગણેશજીએ મને જે પ્રેરણા તમારા ઉદ્ધારને અર્થે આજ્ઞા રૂપે કરી. અને મારા હૃદય એટલે બુદ્ધિમાં જે શાસ્ત્ર મર્યાદાનું ગુપ્ત રહસ્ય. ભર્યું. તે ઉત્તમ શાસ્ત્ર શ્રી ગણેશજીએજ કહેલું છે એમ જેમ હું સમજી છું તેમ તમો આજ્ઞા રૂપે માનો. જેથી કર્તા અને કાર્યિતા ભાવ તેમનાજ તરફ છે. (૬૭) હે દક્ષ !!! એ પ્રમાણેની વિધિપૂર્વક તમો ગણનાયકને બાળે-તે સજ્જન કરનાથી. ધર્મિસત ક્ષણની પ્રાપ્તિ છે. દક્ષનું ધર્મિસત-ચરાનો નાશ થતાં (બાધા યુક્ત હું પૂર્ણ ચરા કરીશ એવો સંકલ્પ હતો) જે સંકલ્પ હતો તે પૂર્ણ મનોરથ યુક્ત થઈને હે દક્ષ !!! તમો પૂર્ણ યોગી ગાણપત્ય થશો-એજ ગણેશ કૃપા યુક્ત પાળું છે.)

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદયોગીતા મુપનિષત્સુગમાસુ યોગામૃતાર્થ શાસ્ત્રે શ્રીમન્મુદ્રલેય મહાપુરાણે નવમસ્કન્ધે યોગચરિત્રે દક્ષ મુદ્દલ સંવાદે ગણેશ રહસ્ય વર્ણનં નામ પંચદશોઽધ્યાયઃ ॥ યોગીતાવાં મેકાદશોઽધ્યાયઃ ॥૧૧॥ ૐ ૐ ૐ ॥

૬૬ શ્રી સર્વગુણ પરમાત્મને નમઃ ॥

॥ શ્રીયોગગીતાયાં દ્વાદશોઽધ્યાયઃ ॥

દશઽધ્યાય । ધન્યોઽં કૃત કૃત્યોઽં કૃત સ્વચ મહામતે ।

ત્વદાત્મા વસ્રગઃ સ્વામિન્ ગુપ્તં ગ્રંથં કરોમિતે ॥૧॥

અધુના વદમે ભક્તિં ગણેશસ્ય તથા વરં ।

ભજિષ્યામિ વિશેષેણ સદાભક્તિ પરાયણઃ ॥૨॥

દ્વિત્વ ઽધ્યાય । સાંખ્ય યોગૌ પ્રજાનાથ શ્રુણુતે કષયામ્પદૈં ।

તાઝ્યાં યુક્ત સ્તતો ભક્તિં કરિષ્યસિ પરાં મુદા ॥૩॥

ચિત્તં પંચવિધં પ્રોક્તં પંચ સંખ્યા વિવર્જિતં ।

કુરુ ચિંતામણૌ લીનં ભાવેન ત્વં સુ યોગત ॥૪॥

एतत्सांख्यं समाख्यातं गणेशभेद दायकं ।

तेन योगी भवेत्सद्यः शान्ति युक्तो विशेषतः ॥५॥

અર્થ—દશ પ્રજાપતિ પુછે છે કે મુદ્ગલ મહારાજ !! આજે શ્રી યુરુ કૃપાથી હું ધન્ય ધન્ય છું અને કૃતકૃત્ય થયો છું. કે મહામતિવાન !! આપે પુરાણ શ્રવણ કરાવી અને કૃતાર્થ કીધો છે. શ્રી યુરુ આજ્ઞા રૂપ આપના વચનનું યથાર્થ પાલન કરવાના પ્રેમપૂર્વક આ યુગ યોગરૂપ ગ્રંથને હવે આજ્ઞથી હું યુગજ રાખીશ. (૧) હવે અને ગણેશની ભક્તિ કેવી રીતે કરવી તેને માટે કહેા. કે જે ભક્તિથી ભક્તિપરાપણાએ જેમ કહેશે તેમ ભક્તિ કરી પ્રભુનું ભજન કરીના. (૨) એવાં શ્રી દશ પ્રજાપતિનાં વચન સાંભળીને અતિ પ્રસન્ન હૃદયથી મુદ્ગલ મહારાજની કહેતા હવા. કે પ્રજાનાથ !! હવે ભક્તિમાર્ગની અર્થાદા સાંખ્ય યોગથી તમને સમજાવું છું તે તમેો શ્રવણ કરો. તે શ્રવણ કરવાથી તે ભક્તિયુક્ત થઇ તમેો પ્રભુભજન અન્યતઃ આનંદથી કરશે અને પ્રસીદ્ધતપણાને પમાડનાર પરાભક્તિના સ્વરૂપથી જાગૃત થશે. (૩) હવે યોગયુક્ત સાંખ્યથી ભક્તિયોગને કહે છે પાંચ પ્રકારના ચિત્તનું વર્ણન પ્રથમ આવી ગયું છે. તે પાંચ સંખ્યા વિવર્જિત એટલે પાંચ પ્રકારના વિહાર અને તેના વિહારી પણાથી વિવર્જિત થાઓ. તેમાં પ્રથમ ક્ષિપ્ત ચિત્તાનુભવમાં ચિત્ત વિહાર જગત વિષય પ્રાપ્તિ સાધક તેના વૈરાગ્યથી તેના આત્મા પ્રક્ષપરાયણ છે. એમજ મુઢ ચિત્ત વિહાર તે મુર્ખતાથી અર્થાદાવાળું ચિત્ત અને તેના વિહાર કરવાવાળો તે તેના આત્મા પ્રક્ષ પરાયણ છે. એ અનેમંસ્થિત જે વિહાર અને તેના વિહારી ચિંતામણી તેની ભાવનાથી મુમુક્ષુપણા.

રૂપ ચિત્ત તે વિક્ષિપ્ત અને તેનો વિહાર વિહારી તે આત્મા ચિતામણીનો ભાવ છે. તેથી આગળ એકાગ્રચિત્ત જગદાત્મ સાક્ષાત્કાર હોતા તેને વિષે સ્થિત એવો તુર્યાત્મા અને તે જીજ્ઞાસનો અલેદ ને ચિતામણી તેને સ્પષ્ટાત કરવો. તે પછી નિરોધચિત્ત સમાધી વડે તુર્ય ને સોપાધિક પ્રજ્ઞના અલેદપણાએ તુર્યાત્માને નિરૂપાધિક પ્રજ્ઞમાં અલેદ સ્વરૂપે જો અને તેના સાક્ષાત્કારથી સાક્ષાત્કાર પ્રજ્ઞને જો. તેજ અસત્ આત્મા યુક્ત જીવ આત્માને નષ્ટ સ્વરૂપ જો. આત્મા તો કેવળ શુદ્ધ છે એમ હુંજ તે છું એવા અનુભવ પર્યંત ને નિરોધ ચિત્ત તે પંચમ ચિત્ત સ્વરૂપ છે તેથી પરે ચિત્તનો અભાવ છે. એ નિરોધ તે જીવ આત્માત્મક ચિત્તની પરાકાષ્ટા છે એમ પંચ ચિત્તની સંખ્યા વિવર્ણત કરવી. એટલે તે પંચ ચિત્ત નષ્ટ અને મૃતરૂપ છે એમ જાણવું તે યોગ વડે પ્રજ્ઞમાં લીન ભાવ છે. આ નષ્ટ ચિત્ત (બુદ્ધિ) સાંખ્યમાં એટલે સંખ્યામાં લીનતાને પામે તેજ ચિતામણી યોગ પ્રાપ્ત થતાં જીવાત્મા લીનભાવ કહેવાય છે. અર્થાત્ યોગવડે ચિતામણી સદ્ગુણભાવનો સુયોગ તેમાં પોતાનો આત્મા લીન કરે. પોતાની બુદ્ધિનું જ્ઞાન છુટતાં આ ચિત્ત પ્રજ્ઞમાં લય જાય છે. તેજ પ્રમાણે આ પોતાનો આત્મા પ્રજ્ઞમાં લીન જાય છે. એ પ્રમાણે સાંખ્ય યુક્ત યોગને જાણી તાદૃશ પ્રજ્ઞીમૃતપણાની પ્રાપ્તિને પામે (૪) એ પ્રમાણે સાંખ્ય યોગ યુક્ત સાંખ્ય કહેવાય છે. આ રૂઢા પ્રકારે ઉપદેશ છે. તજ ગણેશના અલેદદાયક આ સાંખ્યયોગ યુક્ત અલેદાત્મકપણાથી ગણેશનો અલેદજ છે. તેથી સાંખ્યયોગ વડેજ પૂર્ણ યોગી થાય છે. સાંખ્યયોગના સાધનદ્વારાથી તે યોગી પ્રજ્ઞીમૃતપણાને પામે છે તેથી પરે હવે પછી વિશેષે કરીને કૃતકૃત્ય આત્મપણાથી શાન્તિ યુક્ત થાય છે. (૫)

પંચ ચિત્તોદ્ભવેષુત્વં ભોગેષ્વસિ સુ સંસ્થિતઃ ।

ર્ચિવ રૂપેણ તાન્ ધુંક્વ શાન્ત્યારસ સમન્વિતઃ ॥૬॥

ચિત્તૈષુ ચિત્ત ભૂતેષુ કર્મ જ્ઞાનાદિકં ભવેત્ ।

તદ્ભોગેષ્વર્ષણં સર્વં કુરુત્વં નિત્ય માદરાત્ ॥૭॥

સ્વધર્મ સંસ્થિતં દેહં ચિત્તં શાન્તિ સમન્વિતં ।

કુરુષ્વ સતતં દક્ષ બ્રહ્મભાવ પરાયણઃ ॥૮॥

અયં યોગઃ સમારબ્યાતઃ શઃજ્ઞે ચૈ સર્વ સંમતઃ ।

વેદેષુ ચ પુરાણેષુ બ્રહ્મભૂય મદાયકઃ ॥૯॥

સાંખ્ય યાગૌ સમારાધ્ય મજસ્વ ગણનાયકં ।

યોગાકાર સમાધ્યાય તન્નિષ્ઠસ્તત્પ્રાયણઃ ॥૧૦॥

અર્થઃ—હવે યોગનો ઉપદેશ કરે છે. હે દક્ષ !!! તમે જીવ-યુક્તતાથી પ્રજ્ઞીમૃતપણાને પામેલા છો છતાં દેહાભિમાની દેહમાં સુખ બુદ્ધિ વડે અહં

મમ ભાનથી જીવાત્માની પેઠે દેહ તરફ સાચી દૃષ્ટિ કરી દેહ ધારક બનેા તેા પાંચ પ્રકારના ચિત્ત ધર્મથી ભોગોમાં દરેક સ્વસ્વ ચિત્તમાં સ્વસ્વ આત્મ ભોગોમાં ભેડાવું પડે. કેમકે જીવન-યુક્ત સ્થિતિમાં યોગ્ય અનુભવના સંમયે ભોગ દર્શનથી ભોગી બનેા તેજ દેહની સાથે દેહ ભેદને દેહ રૂપે રમણુ થાય અને તેમાંજ તાદાત્મ્યપણાથી તમે તેમાં સ્થિત થાઓ ત્યારે સાચી રી તમારી જીવન-યુક્તતાના અક્ષીભૂતપણામાં બિંબભાવ કદાપી નથી. છતાં તમારે સાંખ્યયોગ રૂપ બુદ્ધિના વિચારપૂર્વક તે દેહાદિમાં (જીવ) બિંબરૂપથી ભોગ તરફ દૃષ્ટિ કરી માયાના મિથ્યાપણાને બાણુતા છતાં દેહમાં સ્થિત થવું પડશે. આ સાંખ્યયોગ યુક્ત બન્યા એમ બાણુવું. માયાના મિથ્યાપણામાં જે બિંબ-ભાવ તે પણ મિથ્યાજ છે. માત્ર શાન્તિ પ્રદાના અનુભવથીજ શાન્તિ છે. તેટલાજ માટે ભોગોમાં રસોત્પત્તિહીન સ્વભાવથી રસવર્ણત રહેવું ભેદભ્રમે. અર્થાત્ રસોત્પત્તિનેા નાશ કરવા માટે બિંબવત્ બની ભોગોમાં જે રસોને ભોગવેા છે વા ખાઓ છે તે રસવર્ણત થવાંની જરૂર છે. (૬) ભૂતરૂપ શરીર મન-અને ઇન્દ્રિયો આદિના સખધે જે પાંચ પ્રકારના ચિત્તમાં પ્રદા પરમાત્માના અનુભવથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તેટલાજ માટે પ્રથમ તે દેહાદિક વડે ચિત્તના તે તરફના ગનનને બંધ કરવા માટે ધર્મ પાલન સાથે કર્મ કરવાંજ ભેદભ્રમે. એમ ધર્મ સાહિત્ય સાથે પ્રથમ પાયે કર્મ છે. ચિત્તને માયા વિહારમાં જોડવા કરતાં તે ચિત્તને સત્કર્મમાં જોડવું તે શ્રેષ્ઠ છે-અને નિત્ય આદરથી ગણેશ ભક્તિ કરવી. સત્કર્મ એટલે વેદાદિમાં કહેલાં રમેણુજી તમેણુજીથી થતાં કર્મો નહિં કેમકે તે કર્મો આહં મમત યુક્ત-લૌભ મોહ-માન અપમાનયુક્ત નિંદા સ્તુતિ યુક્ત-પાપરૂપ મળથી ભરેલાં હોય છે. અને તે કર્મો પરમેશ્વરને અર્પણુ થતાંજ નથી. માટે તેવાં કર્મો કદાપી પણ ન કરવાં. માત્ર સાત્વિક ગુણુ લક્ષણુ યુક્ત કર્મ કરવાં. પ્રપંચ, દંભ, પાખંડ, રાગદ્વેશ આદિ કર્મો કરવાં નહિં. સાત્વિકતાથી એટલે દયા, ક્ષમા, સંતોષ, ઉદારતા, સરળતા, સત્ય વાણી, સમતા, સમાનતા આદિ સદ્ગુણોથી ભરપુર કર્મો કરવાં. તેજ તે કર્મો નિરભિમાનતાએ ફલેચ્છા રહિત થયેલાં હોવાથી પરમેશ્વરાર્પણુ થાય છે. એમ યથાર્થ રીતે સમજી તે કર્મો શ્રીગણેશાર્પણુ કરવાં. એમ થતાં ભોગ વાસના દેહમાત્ર નાશ થઇ અતે પ્રદામાં પ્રદાભૂત યોગમાર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૭) દેહને વિષે લક્ષ પૂર્વક ભોગ વાસના તરફ ઘસડાઇ પડેલા છતાં પણ બુદ્ધિમાન પુરૂષોએ સનાતન વૈદિક ધર્મની મર્યાદાએ સ્વધર્મવાન બનવા પાતાની તમામ ઇન્દ્રિયોને સાધ્ય રાખવી ભેદભ્રમે. કેમકે વિષય વાસના હીન સ્વભાવથી સ્વધર્મપાલન બરાબર થાય છે. અને શાંતિ યુક્ત રહેવા માટે પોતાની ચિત્તશ્રમીમાં જે સત્કર્મ થાય તે કર્મ સ્વધર્મ સત્કર્મરૂપ છતાં કૃત-ભાવના નિરભિમાનપણુએ અહં મમત્વનેા ત્યાગ કરવોજ ભેદભ્રમે. કેમકે પ્રદા-

ભૂત પરાયણ થવું છે. એટલાજ માટે ઉપર વર્ણવ્યા માર્ગ પ્રકારથી નિરંતર
 પ્રક્ષીભૂતપણાની પ્રાપ્તિરૂપ તેવા સ્વભાવવાળી પ્રજાની ભાક્ત કરવી. (૮) સર્વ
 કષિ સંમત એવાં જે શાસ્ત્રો અને તેવીજ રીતે વેદો અને પુરાણો દેહના
 નાશમાં અથવા દેહબુદ્ધિના નાશમાં પ્રક્ષીભૂતપણાને આપનાર છે. આ યોગ
 યોતાની બુદ્ધિની ધારણાથી બિંબવત આત્માને સમજાવે છે તેથી સાંખ્ય યુક્ત
 (પુરૂષ પ્રકૃતિ યુક્ત) છે. સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં પુરૂષ ૬ મેશાં નિઃસંગ છે એમ
 કહેલું છે. છતાં બિંબના આધારભૂત એવી જે પ્રકૃતિ (બુદ્ધિ) એટલે બિંબ
 જેમાં પડે છે. તે પ્રકૃતિ છે. બિંબનાશર્થ પુરૂષનું જ્ઞાન છે. તેમ બિંબવિકાર
 રહિત છે. બિંબી નિસંગ છે. જગતની ઉત્પત્તિના પ્રકારમાં અધિષ્ઠાન રૂપે તે
 નિઃસંગ પ્રજા પરમાત્માને બિંબીરૂપથી માન્ય કરી તેનું બિંબ મિથ્યા જ્ઞાનિ-
 વત અધ્યસ્ત માયા (બુદ્ધિ)માં પડે તે જનું પડે તે બિંબી પુરૂષ છે. અને તેના
 પડેલાને બિંબરૂપ જીવાત્મા કહેવાય છે. જે અધિષ્ઠાન છે તે બિંબી કોઈ પણ
 રૂપથી નથી. તેતો સદાનો સ્વસંવેદ્ય-પુરૂષ પ્રકૃતિ રહિત પ્રજા સ્વરૂપ છે. તેને
 અધિષ્ઠાન પણ ઉત્પત્તિ કાળના યોગે મિથ્યા ભાવના આધારને માટે કહેવામાં
 આવે છે. છતાં તે પરમાત્મા પ્રજા છે—એટલાજ માટે સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં પુરૂષને
 નિસંગ કહેલો છે તેથી તે પુરૂષ જ્ઞાનરૂપ છે તેથી પણ બિંબરૂપ જીવાત્મા
 મોઢ લોગરૂપ બન્યો છતાં સ્વભાવે વિકાર વર્ણીત છે—કેમકે તેનું મૂળ બિંબી
 તે નિઃસંગ છે. યોગશાસ્ત્રમાં યોતાને આત્મા પ્રજામાં અલેહાત્મકપણાથી લય
 બળ્ય છે. એમ સાંખ્ય યુક્ત યોગ અલેહ વર્ણવેલો છે. (૯) એ પ્રમાણે સાંખ્ય
 અને યોગ એ પરસ્પર અલેહ છે. એવી અલેહ સમજણુ યોગે તે પ્રજાનું
 આરાધન કરવાથીજ પ્રક્ષીભૂત પદ પ્રાપ્ત થાય છે. તે પછી તે પુરૂષ પ્રજારૂપ
 જગણુના તેમાં સાક્ષ્યાવાન થાય અને ગણેશ પરાયણતા પ્રાપ્ત કરે—પરાયણતાની
 સિદ્ધિને અર્થે યોગાકાર તત્ત્વમાસિ ની આકૃતિ ધારક સાંખ્યયોગ સાધ્ય કરી
 ગણેશજીનું ધ્યાન કરે. તોજ તે પ્રત્યક્ષ એટલે અપરોક્ષતાથી અલેહ પ્રજા નાયક
 ગણનાયકનું ભજન કરી શકાય તે ભજનની પૂર્ણતાએ પૂર્ણ ગણેશ જ્ઞાનની
 પૂર્ણતા થાય તો ભજન પૂર્ણ થાય. એવો ભાવ છે—(૧૦)

અવળં ગણનાથસ્ય ગુણાનાં નિત્ય માદરાત્ ।

કીર્તનં તસ્ય તદ્વત્ત્વં કુરુત્ત્વં ત દ્રસ્યેયુંતં ॥૧૧॥

ગણેશસ્ય ચ ભાવસ્ય વિસ્મૃતિં મા કુરુપ્રમો ।

ગણેશ પાદર્જ મોહં ધારયેત્સત્ય ભાવતઃ ॥૧૨॥

સાંગં મણેશ્વરસ્યૈવ કુરુ સર્વં વિશેષતઃ ।

મણેશ્વર વરં મેઠું તંસ્માદ્બિહુલો ભવ ॥૧૩॥

ગાળપત્યસ્ય માર્ગસ્ય સેવનં કુરુ સર્વદા ।

સાક્ષિરૂપં ગળેશ્ચાનં જ્ઞાત્વા હૃત્સ્ય મજસ્વચ ॥૧૪॥

ગળેશ્ચાન્નૈવ મિષોઽં યાવ યસ્વ નિરંતરં ।

एवं नव प्रकारैस्तं भजत्वं भक्तिं संयुतः ॥१५॥

અર્થ:—હવે નવધા ભક્તિના સ્વરૂપને કહે છે. પ્રથમ શ્રવણ ભક્તિ અને બીજી કિર્તન ભક્તિના પ્રકારમાં પ્રથમ પોતાના ચિત્તની યથાર્થ સમજણ પૂર્વક પ્રેમની ઉત્પત્તિના બળથી સત્ય પ્રેમમય ગણેશને ઝૂં પૂર્ણ શ્રદ્ધરૂપે જાણીને તે ગણેશ શ્રવણના સંભવરૂપ છે. તેથી નવધા ભક્તિ તેમાં જાણી અતિ આદર શ્રદ્ધા પૂર્વક તે ગણનાથના શુભોનું શ્રવણ કરવું, અને પોતાને ધન્ય ધન્ય માનવું કે મને ધન્ય છે કે આજ અવતારે મારાથી ગણેશ ભક્તિ થાય છે. અન્યત્ર પ્રેમોત્પત્તિના અભાવ વડે આદર ભક્તિભાવપૂર્વક વેદશાસ્ત્ર સ્મૃતિ પુરાણાદિના સ્વાશ્રયથી શ્રી ગણેશ સ્વરૂપના શુભોનું વર્ણન ગાવું, તેજ શ્રવણ ભક્તિ છે. તેથી પ્રભુપ્રિય થવાય છે. તે ગણેશના પ્રેમપૂર્વક રસમાં તત્તરસ સમાયુક્ત થઈ તેમનું કિર્તન ભજન કરવું વા અન્યને તે આજસરહિત ભજન સંજ્ઞાવવું તે કિર્તન ભક્તિ છે ૧૧ હવે સ્મરણ અને પાદસેવન ભક્તિના સ્વરૂપને કહે છે. હે પ્રભો !!!

દક્ષ !!! ગણેશ પ્રભુની કૃપા અને સ્વરૂપાંતર લેદનો નાશ કરવા માટે હે નાથ !!! તમારા પૂજન દર્શન ઉપવાસાદિકને માટે જે જે કાળે જે જે કરવાનું કહ્યું હોય, તેની કદાપી વ્યસ્થિતિ કરશો નહીં. અને હાડતાં ચાલતાં ખાતાં પીતાં બેસતાં બેડતાં જતાં આવતાં ગમે તેવા પ્રસંગમાં પણ હે સદૃશ !!! હે નાથ !!! હે પ્રભુ !!! હે હેરખ !!! હે શુરો !!! ઇત્યાદિ નામ સ્મરણ ચુકવું નહિં, જેજે કાળે તેતે કાળે પ્રભુની અને પ્રભુ પરાયણતાની યાદ આવે એ સ્મરણ ભક્તિ છે. આ સર્વમિથ્યા દેહમોહ પદાર્થ દર્શન અસત્ય છે અને શ્રીસદૃશ ગણેશ સત્ય છે. પણ અસત પદાર્થોની દૃષ્ટિરૂપ દેહાદિ કાયમ જ હોવાથી મોહની ઉત્પત્તિ થવાનો સંભવ છે. સત્ય ભાવ તો એવો છે કે દેહાદિના સુખ વિષયમાં મિથ્યાભાન સદાને માટે કાયમ જ રહેવું હોય તો મોહની ઉત્પત્તિ મિથ્યા છે. એમ જાણી તે દેહાદિના મોહને પ્રભુચરણમાં વાગી લાવીને પ્રભુપાદમાં પ્રેમરૂપે લોટાવે અને સદૃશ પ્રભુના પાદ સેવનરૂપે અખંડ પ્રેમ ધારણ કરે કે તેથી દેહાદિમાં કદાપી સુખ યુદ્ધિ થાય નહિં, તે પાદસેવનરૂપ ભક્તિથી પાદસેવન પરાયણતા થાય છે. (૧૨) હવે અર્ચન અને વંદન ભક્તિના સ્વરૂપને કહે છે. શ્રીસદૃશ સ્વરૂપ ગણેશજીના સર્વ મહોત્સવાદિમાં અર્ચન ભક્તિ અને વંદન ભક્તિનો એક છે. વિશેષ કરીને વિતરાઘકથ યુદ્ધિના ત્યાગપૂર્વક યથાધિક્ત ભક્તિનો આદર રાખવો અર્ચન કરવું જેમ પૂજાવ્યાહ લગ્નક્રિયા આદિ શુભાશુભ ક્રિયા લોકન્યવહાર માન્યતાને ખાતર-વા

જાતિ સખંધના બંધનને ખાતર કરવામાં આવે છે તે વખતે અનેક પ્રકારે કષ્ટ હોય. ધન ના હોય તો પણ દેવા કરી લાવી પણ કરવાનો ઉત્સાહ ધારે છે. અને તે પછી ધીમે ધીમે તેનો નિકાલ કરે છે. જેમ દેવાદિક સફળ રૂપે ભક્તિના પ્રકારમાં ગમે તેમ કષ્ટ વેડીને પણ વિવિધાક્રમતાનો ત્યાગ કરી અર્ચન કરવા કદાપિ ચુકવું નહિ. સાચી રીતે આ માટે કહેવું માનેવું ધન તેનો સત્ય માલીક તે પરમેશ્વર અને તે વસ્તુનું દર્શન પણ પરમાત્મા સ્વરૂપ છે-છતાં અજ્ઞાન બુદ્ધિના બળમાં તેને પોતાનું માને છે, અને પ્રભુની વસ્તુ પ્રભુને સમર્પણ કરવાનો રૂઢો લાગ મળ્યો છતાં માયાનો માર ખાય છે. જો ધે માથે પડે છે-અને આખરે મોઢામાં ધુળ પેશી બાય છે-તે સમજે છે છતાં મોઢાનો ત્યાગ કરતા નથી એ અફસોસ છે. હોય તો ચુકી જવાનું જ છે-છતાં ધનેષણ પુત્રેષણ લોકેષણનો મોહ ન છુટવાથી પોતાની દુર્દશા પોતાના જ આપે કરી સુખરૂપે માનનાર તે કેવો બહુવો ? ? ?* માટે પ્રભુની અર્ચનભક્તિના સાહિત્યને પ્રભુચર્ણમાં સમર્પણ કરવું તે અર્ચનભક્તિ છે-તેમજ ગણેશાન્નપરં કિંચિત્

। ઋકુર્મેદુરાણેષુ ॥ ब्रह्मणा दीयते देयं ब्रह्मणे मंपदीयते ।

ब्रह्मैव दीयते वेति ब्रह्मार्पणमिदं परम् ॥१॥

नाहं कर्त्ता सर्वमेनद् ब्रह्मैव कुर्वते तथा ।

एतद् ब्रह्मार्पणं प्रोक्तं मृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥२॥

અર્થ:-વિવિધાક્રમતા-કંઠાલતા-કૃપિણતા-કંજુસતા-તુષ્ટાશોભયુતા-એ સર્વ એક અર્થ વાચક શબ્દો છે. તે રમેણુ તમોણુ મિશ્રિત ધર્મો છે. તમોણુની પ્રાધાન્યતાના અંગે આ એક મહાત્મ દુર્ગુણ માણસોમાં પ્રવર્તે છે. વિપત્તિ-અને પામર સ્વભાવના જનોમાં સહજ રીતે વાસ કરી રહે છે. અધિકારી છત્રાસુ અને મુશુક્તની યોગ્યતા ધારણ કરનારને તે દુર્ગુણ નિયંત્રેશવશનાર છે. અહં મમત જેવી અપાર દુઃખદ માયા મિથ્યાભાનાત્મક અસુર બુદ્ધિના વિહારને છોડવાના મનુષ્ય અવતાર સમયે પાપના ભારથી દબાઈને એવા મૃતકા ભરેલા-દેહાદિ પદાર્થના ભોગનું મમત્વ રાખે એ આરિત્ર્યવાન ભક્ત ગણાયજ નહિ. તેથી તેવાજોને સમજવવા માટે કહે છે કે-આપણે જ દાન કરીએ છીએ-તે દાનવાળી વસ્તુનો દરજ્જા દેખાવ તે પૂર્ણબલ પરમેશ્વર પરમાત્માની પૂર્ણતાનો અનુભવ ન થતાં અર્થોપ પૂર્ણબલ સ્વરૂપે ન બેવાતાં તે અન્ય દષ્ટિથી દેખાય એવું તે લીલાભાસ માત્ર મિથ્યાભાન છે. છતાં તે પરમાત્મા છે. જેમ સોનામાં અલંકાર બેવાતાં સોનું ન જણાય ત્યારેજ અલંકાર જણાય છે. જ્યારે અલંકારના મિથ્યાભાનનો ત્યાગ થાય ત્યારે સોનું જણાય છે તેમ લીલા-દરજ્જા લાય જતાં સત્ય વસ્તુ સમજાય છે. અને આપનાર પણ તે બલ પરમાત્મા છે. અને તે પાતે બ્રહ્મજ પોતાનેજ આપે છે. એમ પાતે પોતાનેપોતાનુંજ આપે છે. એમ આપનાર-લેનાર-અને આપવાનું એ સર્વ પાતે સ્વરૂપે બ્રહ્મ છે. બલ રૂપેજ બ્રહ્મરૂપ થઈ રહ્યું છે. એમાં “અહં” અને “અહ” એ કેવળ હસી ? ? ? એટલેજ

ગણેશ જ પ્રત્યક્ષ પ્રકારસ્વરૂપ છે. તેથી તે મય સન્નિધિ ધારણ કરી વારંવાર ગણેશ સ્વરૂપ સદૃશ્ય પ્રભુને વંદવ જ કરવું. હૃદયથી, મનથી, શરીરથી, વારંવાર વંદન કરવું તે વંદન ભક્તિ છે. (૧૩) હૃદે દાસ્ય અને સખ્ય ભક્તિનું વર્ણન કરે છે. ગાણપત્યના શ્રેષ્ઠ માર્ગમાં તે ગણપતિના ભક્તોએ તિલક-માલાદિક ધારણ કરતાં સમજવું કે-આ તિલક આચરણથી હું ગણેશજીનું સ્વરૂપ જ છું અથવા મારું અલેદ સ્વરૂપ મારામાં ગુપ્ત ગણેશ સ્વરૂપે સ્થિત છે એમ સ્પષ્ટ દર્શન કરીને તે રૂપની ધારણા બાંધી કરવું તે-શ્રીગણેશજીની દાસભક્તિ કરતાં શરીર પડી જાય. ત્યારે તેજ ગણેશ તેના ભક્તનું રક્ષણ કરે છે. એવા પ્રેમાભિમાનપૂર્વક સદાએ દાસવત્ ઉભા રહી સરગુરૂ ગણેશની સેવા ઉઠાવવી જોઈએ. હું તેમનો સદાનો દાસ છું. તે મારા સદાને માટે સ્વામી છે. હું તેમની આજ્ઞાપાલક સદાને આજ્ઞાધારક દાસ છું. આ ગણેશ માર્ગ સદાનો શ્રેષ્ઠ છે. તેથી ગણેશ મહિમા વધારવા મારા ઉપર આજ્ઞા છે-તેથી ગણેશનું દાસત્વ સ્વિકારવાને અન્ય પુરોષને દાસવત્ રહેવા સમજાવવું એ મારો દાસ ધર્મ છે. એમ માનવું તે દાસ્ય ભક્તિ છે-દાસ ભક્તિ તે બહુ જ ઉંચા પ્રકારની છે-એવો દાસવત્ રહેનારો ભક્ત સદાએ આ વ્યવહાર સાનિધ્યતામાં સાક્ષીવત્ રમે છે-ગણેશના દાસને ગણેશના લોકની સમૃદ્ધિમાં રમવાનું છે તેને આ મૃતિકાવત્ નાશવત્ પદાર્થોમાં મોહ કરવાની જરૂર નથી. તેથી તે દાસવત્ ભક્તજન સદાએ સાક્ષી-ભાવથી રહે છે એવા ગણેશ સદૃશ્ય પ્રભુને સાક્ષીસ્વરૂપે પોતાની બુદ્ધિરૂપી હૃદયસ્થાનમાં રહેવાવાળા જાણી. બહુ જ જનમૃતિથી પાપ કર્મ કરતાં આંચકે આય છે કેમકે તે પ્રભુને સદા પોતાના હૃદયમાં સર્વસ્વરૂપે જાણનાર જાણીને તે ઇષ્ટગુરૂ ગણેશની રૂબરૂમાં અધમ કર્મો કરવાં, એ આમન્યા લોપવા સરખું છે તેથી સાક્ષીવત્ રહે છે. અને દાસવત્ ભજન કરે છે-તેથી ગણેશજીનો પ્રેમ પ્રાદુર્ભાવ થાય છે-પ્રભુ પણ જાણે છે કે આ મારો સાચો ભક્તજન દાસવત્ જ રહે છે. કેમકે ગણેશ હૃદયમાં જ રહેલા છે વેગળા નથી જ. એમ સન્યપૂર્વક સદાચરણથી ગણેશ પ્રાપ્ત જ છે. એવી ઉત્તમોત્તમ દાસભક્તિ છે-હવે સખ્યા ભક્તિના સ્વરૂપમાં સમજ છે કે-સખ્યા એટલે મિત્રભાવ છે-તે તો સદાએ હૃદયમાં રહેલા હોવાથી સર્વ જાણી શકે છે-મિત્રના આગળ સર્વ ગુપ્ત રહસ્ય પ્રબુ છાતું હોતું નથી. તેમ મારું સર્વ કાંઈ ગણેશ જાણે છે-એવા બુદ્ધિમાં સ્થિત ગણેશ. તેજ બુદ્ધિપતિ સાક્ષાત્ પ્રજ્ઞ જ છે. તેજ જો કે મારી પાસે કેંઈ

હું આપું છું. એમ કહેનારા મિત્રના સમજણના પદત પરિતો છે-એમાં હું ને તેમ સમજાવને કેંઈપણ કરવાપણું રહેલું જ નથી. કર્તો કારણિતા અને કર્મ તે સર્વ સમજ સિદ્ધ સમજાય છે. એ પ્રકારનું સંદોહિત ચિંતન કરતાં જે થાય તે પરમ શ્રેષ્ઠ સમજણ વિધિ છે. આવી સીતના અસાધ્યુનો વિધિ, તત્ત્વદર્શિ કવિ અને એ માન્ય કરેલા છે.

નથી. તો તે ન્યુનપણાને પણ બાંહે છે. ન્યારે ભક્તિમાં પણ ન્યુનતા હોય તે પણ બાંહે છે ત્યારે હું પણ ભક્ત બન્યો નથી. તેથી પોતાની અપૂર્ણતા અને અયોગ્યતાથી પોતાતે ધીકારે છે. ખરેખર સર્વજ્ઞ તો ગણેશ જ છે. એમ નિશ્ચય માને છે. એમ પોતાની ભુદ્ધિને પોતે જ બહુનાર છે—સદાએ હું ગણેશ સ્વરૂપ છું. એવા પ્રેમની ઉત્પત્તિથી તે સખ્યભાક્ત કહેવાય છે. સખાવત્ પોતાના હૃદયમાં રહેલા ગણેશના ચરણનું રંજન કરવાપણાથી તે સખાભક્તિ છે. પોતાના સાક્ષીવત્ ભાનથી તે ગણેશજીની સખારૂપે ભક્તિ કરવી તે સખાભક્તિ છે. (૧૪) હવે આત્મનિવેદન ભક્તિના સ્વરૂપને કહે છે—હવે તે દાસવત્ અને સખાવત્ રહેનારો ભક્ત, પોતાના આત્મારૂપે ગણેશને યથાર્થ રીતે સમજવા લાગે છે. હું તેમનાથી ભિન્ન નથી. તેથી પોતાના આત્માનો ગણેશમાં લય કરે છે એમ સર્વત્ર સર્વભાવથી ગણેશ એમ સમજનાર વર્તનાર તે પ્રાણીભૂત સ્થિતીનો નર—સદાએ આત્માર્પણ કરતાં આત્મનિવેદન ભક્તિને સેવે છે એવા પૂર્ણ યોગીપણાથી ગણેશ સ્વરૂપમાં હું તદરૂપ છું. એવા નિરંતર ભાવથી તે ગણેશમાં લયરૂપે ભક્તિ બજન કરે છે, તે પોતે ગણેશ સ્વરૂપમાં તાદાત્મ્ય ભાન પ્રાપ્ત કરે છે અને ગણેશમાં યોગીપણાના તાદાત્મ્ય ભાનથી સેવ્ય સેવક અથવા સ્વામી સેવકભાવ સિદ્ધ થાય છે ત્યાં ગણેશ પ્રત્યે ઉપકાર છે એવી ભાવના ગણેશમાં નથી. સ્વામી પ્રત્યે સેવકનો ધર્મ સમજી આત્માર્પણરૂપે આત્મનિવેદનતામાં રમે છે. એવી તદરૂપતા રૂપે રહેવાની તે આત્માનવેદનતા ભક્તિ છે એ પ્રમાણે નવપ્રકારની ભક્તિપૂર્વક ગણેશ પ્રત્યે પ્રેમાત્સાહ ધારણ કરી. ગણેશજીનું ભજન કરે તેથી ગણેશ ભક્ત યશો. (૧૫)

વાઘાંતરં ગણેશાર્યં કુરુત્વં કર્મ ચાદરાત્ ।

નવધાર્વદ ભાવેન પૂર્ણભક્તો ભવિષ્યસિ ॥૧૬॥

અથો ચતુર્વિધાં ભક્તિ કથયામિ શ્રુણુષ્વતાં ।

કાચિકાં વાચિકાં પૂર્ણાં માનસોં નિત્યદા કુરુ ॥૧૭॥

તથા સાંસર્ગિકીં દક્ષ તસ્યા શ્વિન્દ્રં વદામ્યહં ।

ગણેશાર્યં સદાદેહ શ્રમે કુરુ મહામતે ॥૧૮॥

ગણેશ ભાવહીનાંયાં વાચંમાત્ત્વં વદસ્વતાં ।

ગણેશ ચિંતનં તદ્વદ્રણેશે ભાવ કસ્ય વા ॥૧૯॥

ગણેશ ભક્તિ યુક્તાનાં સંગતિ કુરુ સર્વદા ।

एवं भजस्व भक्त्यात्वं भक्तराजो भविष्यसि ॥२०॥

અર્થ:—હવે પૂર્ણભક્તિના સ્વરૂપને માટે કહે છે—એટલા જ માટે શ્રાદ્ધ એટલે રૂઢ અને ઈદ્રિઓથી ઉત્પન્ન થતાં અને અંતર એટલે અંતઃકરણ (બુદ્ધિ

મનચિત્ત અદ્ધંકાર) થી ઉત્પન્ન થતાં જે કર્મો-(સત્કર્મો) સાત્વિક શુભ લક્ષણા-
યુક્ત (રમેશુણી તમેશુણી નહિં) તે સર્વ ગણેશને માટે કહે' છું' એવા ૬૬
નિશ્ચય વડે નવધા પ્રકારની ભક્તિપૂર્વક-અખંડ પ્રેમભાવથી ભક્ત-દાસના
સ્વરૂપે ઉભા રહી કરે છે-જે આચરણોથી ગણેશજીની કૃપા થાય. એવાજ
ગણેશચિંતન ગણેશભજન ગણેશસાધન ચિંતન સ્વરૂપે જ ગણેશની
કૃપાની પ્રાપ્ત કરનારાં કર્મ કરી તે ગણેશાર્પણ કરવાથી તમે પૂર્ણ ભક્ત થશો.
(૧૬) (હવે ચાર પ્રકારની ભક્તિના સ્વરૂપને કહે છે.) તે વિના અન્ય પ્રકારે
ચાર પ્રકારની ભક્તિનો વિધી તમોને કહું છું. તેનાં ચિન્હ બાણવાથી તમને
આનંદ થશે-હે મહામતે દક્ષ!!! સદાએ નિરંતર ગણેશની ભક્તિ કાયાવડે
વાચ્યાવડે મનસિક (મનવડે) એમ અખંડ નિત્યદા ભક્તિ કરવી. (૧૭) તથા
તેજ પ્રકારે મનુષ્યના સંસર્ગવડે સાંસર્ગિક ભક્તિ કરવી એમ ચાર પ્રકારની
ભક્તિનાં ચિન્હ કહું છું તે તમે સાંભળો. હે મહામતે દક્ષ!!! ગણેશ
સ્વરૂપની સેવાના કાર્યમાં દેહ ઇન્દ્રિયાદિકને શ્રમ આપી સેવા કરવી તે કાચિક
સેવા કહેવાય છે કાચાથી થતી સેવા તે કાચિક કહેવાય છે આ દેહનાથી થતાં કાર્યો
ગણેશાર્પણ થાય તોજ તે કાચિક સેવા ભક્તિ કહેવાય છે-આ કાચાથી થતાં કોષ
પણ સત્કર્મો વ્યવહાર સામન્ય બુદ્ધિએ ઇષણાત્રયના ભોગરૂપ થઈ પડે નહિ
તેની સંભાળ રાખવી યોગ્ય છે. (૧૮) તેજ પ્રમાણે ગણેશ પ્રત્યેની ભક્તિ અને
ભાવહીનપણાએ આ જે વાણી એટલે વાચ્યા વ્યર્થ વદવારૂપ-અસત્ય બોલવારૂપ-
અથવા વ્યવહારની મિથ્યા પ્રજ્ઞાપના રૂપ, અથવા વ્યવહારની મિથ્યા લોક
પ્રદર્શનમાં દક્ષ ગણુવારૂપ-ચાણીનો વ્યર્થ ઉપયોગ કરવો નહિં. માત્ર ગણેશ
ચરિત્ર મહાત્મ્યને વદવારૂપ વાણીનો ઉપયોગ કરવો. તે વાચીક ભક્તિ કહેવાય
છે તેજ પ્રમાણે ગણેશતું ચિંતન-ધ્યાન-અથવા ગણેશના ભાવમાં કંઈપણ
ગણેશ સેવાને અર્થે તત્ સાધન દ્રવ્યાદિકતું ચિંતન કરવું. તેજ માનસી
સેવા ભક્તિ છે કે જે મનથી સંભવરૂપ છે. (૧૯) તેજ પ્રમાણે ગણેશજીની ભક્તિ
કરનાર એવા સુલકતાની સંગતી સદાએ કરવી. ત્યાં ગણેશ ભજનના અર્થે-ગણેશ
રહસ્ય શ્રવણ કિર્તનાદિકના અર્થે સંગ કરવામાં આનંદ છે-આ સાંસર્ગિકી
ભક્તિ કહેવાય છે-એવો સંભવ સંસર્ગ માત્રથી છે એમ ચાર પ્રકારથી ગણેશની
સેવા ભક્તિ કરવી. અને ગણેશજીને ભજવા-તે ભજન સદાએ ગણેશમાં રત
રહેવાપણાથી તમે ભક્તરાજ થશો. (૨૦)

ભક્તિ સા દ્વિવિધા દક્ષ માનવૈઃ ક્રિયતે પરા ।

પાર્ત્વદ સંયુતા પૂર્ણા દેવ મિત્યર્થ મેવવા ॥૨૧॥

દેહે વિષય ભોગાર્થ મજન સંપવર્તત ।

પાર્ત્વદિનાં સદા દક્ષ લોક મોહ કરં પરં ॥૨૨॥

પાલંદ બજનસ્યેવ ચિન્હં મુરુયં વદામ્યહં ।

તત્ શ્રુણુ ત્વં હિતાર્યાય લોકાનાં લોક તારક ॥૨૩॥

સર્વાહંકાર નિર્મુક્તઃ પાલંદિ દશ્યતે જનૈઃ ।

જના મોહ યુતાયેન ભવંતે ભજનં યતઃ ॥૨૪॥

યત્ર યેષાં રુચિર્દક્ષ યાદક્ષી તાદક્ષં સદા ।

કરોતિ તત્ર યત્નેન સર્વં માર્ગં પ્રદર્શયત્ ॥૨૫॥

અર્થઃ—હવે ભક્તિના બે પ્રકારને વર્ણવે છે. હે દક્ષ!!! માણસો પરશ્વ એટલે સર્વોન્નૃષ્ઠ. બે પ્રકારની ભક્તિ કરે છે. એક પાખંડી ભક્તિ અને બીજી દેવપ્રીતી પુણ્યભક્તિ—એવા બે પ્રકારની છે—પાખંડ વડે પૂર્ણ તે પાખંડી સંપૂર્ણ—અને બીજી દેવપ્રિયર્થપૂર્ણ તે પોતાના ઇષ્ટદેવમાં સંપૂર્ણ પ્રેમાત્મ્યત્તિ યુક્ત ભક્તિ કહેવાય છે—(૨૧) હવે પાખંડયુક્ત ભક્તિનું વર્ણન થાય છે. હે દક્ષ!!! પાખંડી એટલે પરમ અત્યંત લોકને મોહ કરનાર—એટલે બાણે પૂર્ણ દેવભક્ત હોય અગર એના સમાન બીજો કોઈ નથી એવા ભાવ બતાવનારી એવી મોહકર ભક્તિ તે પાખંડી ભક્તિ છે. અને તેનું ચિન્હ એવા પ્રકારે છે કે પોતાના દેહ ઇન્દ્રિયના લોગને અર્થે—તેમ વિષયાદિકના લોગને અર્થે—સંપુત્રાદિકના સંરક્ષણને અર્થે—ભક્ત કોટીમાં ગણાવવાના અર્થે—એમ નાના પ્રકારના દેહ લોગપ્રાપ્તિના કાર્યોની પૂર્ણતાનું સંરક્ષણ કરવા રૂપે ભજનમાં પ્રવર્ત્ત થવાય તો તે પાખંડી ભક્તિ કહેવાય છે. (૨૨) હવે પાખંડી ભક્તિનાં ચિન્હ કહે છે. હે લોકતારક દક્ષ!!! પાખંડ ભક્તિ માર્ગનું ખંડન કરવા અને શુદ્ધ ભક્તિમાર્ગને પ્રકાશ કરવા માટે પાખંડ ભક્તિનાં ચિન્હ બાણવાં જ ભેદભે—તેનાં લક્ષણો બાણનાર તે સુરજન છે—માત્ર લોકના હિતને અર્થે પાખંડને ભક્તિમાર્ગ ત્યાગ થતાં શુદ્ધ ભક્તિમાર્ગ લોકને કંટાળુકારી થાય. (૨૩) હવે તેના ચિન્હને કહે છે. એવી પાખંડી ભક્તિ કરનાર જન બાણે સર્વ અહંકારથી મુક્ત હોય. અર્થાત્ સર્વ ૧૬૧૧ તેનો અહંકાર તેમ પોતાના ઇષ્ટદેવાત્મકના ભક્ત તરીકેના અહંકારથી બાણે મુક્ત હોય એવા અભિમાનના અભાવ પૂર્વક પોતાનો એકત્ર નિશ્ચય જણાવતો હોય એવી પાખંડ યુક્ત બુદ્ધિ વડે પોતાના સ્વાર્થ પરાયણ બુદ્ધિના કાર્યોને છુપાવી રાખી માત્ર લોકને પોતાની ગુપ્ત સ્વાર્થતા ન જણાય તેવા ભાવથી જ ભક્તિ ભજન કરે છે—તે પાખંડી ભક્તિ કહેવાય છે—એવાં આચરણ બતાવવાથીજ માણસો મોહયુક્ત થાય છે અને તેના પ્રમાણે લોકો ભજન કરવા લાગે છે જન મોહક સ્વભાવ ધારણકર વાથી તેનાં એવાં પાખંડ યુક્ત આચરણોની પ્રિયતાવડે માણસો સ્તુતિ કરે છે એવા આચરણ રાખે છે કે જેથી તે સ્વાભિમાનહીન સ્વભાવવાળો દેખાય. (૨૪) હે દક્ષ!!! જ્યારે આવાં આચરણનાં અન્ય માણસોની તેના જેવીજ બુદ્ધિની

૩૨થી થાય છે. ત્યાં તેવા પ્રસંગે સર્વભાવના દર્શનરૂપ આચરણવડે એકનિષ્ઠાચુકત રહેતાં નિરંતર ચત્ત પ્રયત્નથી તેણું જ ભજન લોક કરવા લાગે છે. એ તે જન સચુકને મોહ કરવાના સ્વભાવનું કારણ છે. (૨૫)

યે નૈવ વિષયાણાં ચ પ્રાપ્તિઃ સંજાયતે પરા ।

તાદૃશં ભજનં તસ્ય પરં ભવતિ સર્વદા । ૨૬॥

અથવા ચૈકનિષ્ઠઃ સ ભવતે દેવ તત્પરઃ ।

સ્વદેવ ભક્તાન્સં મોહ્યં શુન્કે દુષ્ટોર્થ લાલસઃ ॥૨૭॥

સ્વદેવ ભજને સક્ત જનાઃ સ્વરૂપમતો વહુ ।

તેષાં રુચ પ્રમાણેન ભવતે ભજનં યતઃ । ૨૮॥

જનાનાં મોહદા ભક્તિઃ કથિતા તે પ્રજાપતે ।

પાર્શ્વદિભિઃ સદા પૂર્ણાં સેવ્યતે સા રુચિપદા ॥૨૯॥

પાર્શ્વ સંયુતા નિત્યં ભક્તિઃ કુર્વતિ શાશ્વતીં ।

ચાંડાલાસ્તે મતાઃ શાસ્ત્રે દેવાનાં દુઃસદાયકાઃ ॥૩૦॥

અર્થઃ—એવા પ્રકારના આચરણવડે દેહ લોગ વિષયોની શ્રેષ્ઠ પ્રાપ્તિ થાય છે. તેવા પાખંડીજનોની પાખંડ ભક્તિના ભજનથી મોહને વશ થયેલા જનો તેવાઓને નાના પ્રકારના પદાર્થો સાથે દ્રવ્યાદિક આપી તેના પશુ મોહની વૃદ્ધિ કરે છે. લોકસમાજની ૩૨થી મેળવવા દ્રવ્યાદિક અને પ્રિય નથી એમ બોલે બતાવે છતાં તેમ ભજન કરવાથી પોતાની ૩૨થીના પ્રમાણથી તેના શુભ રાખેલા સંસારના શુભ મોહને માટે આશ્રય મેળવે એમ તે વિશેષ કરી પાખંડી ભક્તનો પ્રસાર કરી શકે છે. અને મોટી સાધુતા બતાવે છે—અને તેવાજ મોહીજનો તેને આશ્રય આપે તેથી તેના પ્રમાણે તેઓ પશુ મોહી સાધુત્વ સેવે છે—એટલે જામય રીતે મોહ લોભની વૃદ્ધિ થાય છે—લોક પશુ તે મોહના અંધત્વ પ્રપંચમાં અંજવાય છે. માયાના બંધનમાંથી છુટી શકવા જેવી જાતમ ભક્તિ જાળવતા જ નથી. એમ પાખંડ પ્રચારક આ મોહી સાધુત્વ બતાવનારો પુરૂષ અન્ય જન મોહનાર્થે તે જુદા જુદા પ્રકારના સ્વભાવો ધારણ કરે છે—તેનું મુખ્ય ચિન્હ એકજ છે કે—જન સ્વભાવને આધિન રહી પાખંડી ભક્તિ કરનારો પોતે અભિમાનહીન છે એવો ભાવ દરસાવી. પુત્ર, ધન, કિર્તિ—માનના લોભી મનુષ્યોના મનનું રંજન કરે છે. (૨૬) અથવા પશ્ચાંતરે આ પાખંડી પોતાના માનેલા ઇષ્ટદેવ તત્પર એકનિષ્ઠા અર્થાત પોતાના માનેલા ઇષ્ટદેવની મહત્તારૂપે ભક્તિ કરનારો એક દેવરતપણાથી અન્ય નામરૂપ દેવની ભક્તિનો લેશહીનપણાનો ભાવ બતાવતો નથી. અર્થાત દેવમાં ભિન્નતા માને છે. નાના મોટા કરે છે—કુખ્ય ગણ માને છે. કેમકે તે પોતાના માનેલા દેવમાં રતપણું બતાવનારો છે. તેથી સમાજ લોક પશુ તે દેવના ભક્ત

હોય તે પોતાના ઇંદ્રની ભક્તિ કરનાર આ ભક્તજન છે એમ માનતાં શ્રેષ્ઠ ભક્તે બધી સંમોહને પામી તેની રૂચી પ્રમાણે સ્વભાવ ધારણથી અર્થ ને ધનની લાલસા વા વિષય પ્રવાહ ધનવશાદિ અનેક પદાર્થની લાલસાપૂર્વક દેવના નામે સંભય કરી આ દુષ્ટ પુરૂષ પરદ્રવ્યાદિહારકેપણાએ પોતાનાં સ્ત્રી-પુત્રાદિક સંસારના પૂર્ણ મોહયુક્ત ભક્ત ગણાવે છેતાં વિષયોને ખાય છે. આવા પાખંડી જનો યજ્ઞાદિક કરવામાં પૂર્ણભક્તના સ્વરૂપે હજારો રૂપીયા ભત્તપત્ર કરી પછી નિરાંતે સ્ત્રીપુત્રાદિકને લઈ વિષયો જોગવે છે. હાથમાં કાંસી કરતાલ લઈ કીર્તન ગાતા આંખો મીંચી ગરકાવ થઈ ગયેલાની પેઠે નાચતો કુદતો બળે લોક લાજ મર્યાદ અહંકાર છુટયો હોય-પરમાત્મામાં ગીરકૃતાર થઈ ગયો હોય-એમ બતાવતો અનેક પ્રકારની રાસલીલાભાવ બતાવતો-વૈરાગ્યના ભાધમાં આંખમાંથી પાણી દઢાવતો-ગમે તે રીતે લોકોને પોતાના તરફ રૂચી ભત્તપત્ર કરી ખેંચે છે વળી પોતે અન્ન ખાતો નથી અગર કુરાળ ખાય છે અથવા બાજરી જ ખાય છે. એવા અનેક પ્રકારનો નિર્મોહી સ્વભાવ બતાવવાને ઘણા પાખંડ માગેાં જોખી રાખ્યા હોય છે કે તેથી લોકસમૂહ કે જે શ્રેષ્ઠ યુદ્ધિપૂર્વક સમજવા યોગ્ય જ્ઞાન, કર્મ, યોગ. ભક્તિના અધિકારી નથી એવા પામર વિષયીજનોનો મોટો જથ્થો અજવાળ છે. (૨૭) એમ પોતાના દેવની ભક્તિમાં આસકત જનો, આ સ્વદેવ ભક્તિયુક્ત, અથવા બહુ બહુ ભક્તિ યુક્ત, સ્વેદ દેવભક્તોની રૂચી જણાવવાના પ્રમાણુવડે મોહ કરવા માટે પાખંડી બજનો કરે છે તે સર્વ મોહની વૃદ્ધિ કર્તા છે. (૨૮) તેનું મુખ્ય ચિન્હ એ છે કે હે પ્રભુપતી દક્ષ !!! આ ભક્તિ માત્ર પાખંડી જનોને જ રૂચી કર્તા-પાખંડી જનોને મોહ કર્તા-અને વિષયોની વૃદ્ધિ કર્તા હોવાથી આ પાખંડી પૂર્ણ ભક્તિ અને તેના નેતાઓ-શ્રોતાઓ સર્વ પાખંડથી જ ભરપુર છે એમ નિશ્ચય બળેા. (૨૯) એ પ્રમાણે પાખંડ સંયુક્ત શ્રોતા વક્તાઓ જે સદાએ ખંડનહીન શાશ્વતિ ભક્તિના સ્વરૂપને બદલી પાખંડ રૂપમાં ભક્તિ કરે છે. તેથી તેનો છટદેવ દુઃખી થાય છે. કેમકે પ્રભુને કદાપી પાખંડ ભક્તિ પ્રીય હોતી નથી. ગમે તે નામનો છટદેવ પણ પ્રભુ છે. તેથી પ્રભુને તે દુઃખદાયક સ્વરૂપ છે. એટલાજ માટે શાસ્ત્રમાં તેવા પાખંડી જનોને આંડાલ કહેલા છે. ગણેશગીતામાં કહેલું છે કે-મજનમત્તયા વિહીનોયઃ સર્વાંઢાલો મિષીયતે ॥ ચાંઢાલોપિ મજનમત્તયા ત્રાણમેવ્યોષિકોમમ ॥ ૩૦ ॥

સત્ય સંકલ્પ સિત્ધ્યાતે સંયુતં દેવમુત્તમં ।

સંયુદ્ધ મિષ્ટકં દુષ્ટાઃ કુર્વન્તેઽધઃ મગામિનઃ ॥૨૧॥

અથ દેવ મિયાં ભક્તિ જનુસ્વ મુસમાહિતઃ

વિચાર્ય દ્વદયે ભક્તિ કુલ્તે દેવ તુષ્ટયે ॥૩૨॥

સદા દેવપરો ભૂત્વા ભજતે નમ્યમાનસઃ ।

લોકાર્ના તત્ર સંભૂયા દૂષિ વાંશરુચિઃ કદા ॥૩૨॥

લોક નિર્દોષિતં ભક્ત મુક્તમાત્ર સ્તુર્વતિવા ।

તાન નાદસ્ય દેવસ્ય પ્રીત્વર્યં ભજતે સદા ॥૩૪॥

સ્વકીયે હૃદયે સોપિ વિષાયં કુલ્લતે સદા ।

મર્તિં યાં તાં પ્રજાનાતિ દેવસ્તસ્ય હૃદિસ્થિતઃ ॥૩૫॥

અર્થ:—હવે પાખંડી ઓતા વક્તાના ચાંડાલત્વને કહે છે તેવી પાખંડી ભકિત કરનાર-તે સત્યસંકલ્પ સિદ્ધ સંયુત દેવવડે જેમ કલ્પના કરી તે મંથરપણાથી સિદ્ધ જ છે-ઉત્તમ એવા સર્વશાંત શુભચુકત સ્વેષ્ટ દેવ કે નાના પ્રકારના દેવ અથવા ભતિપણાથી એકવચન ગૃહણ કરી તે ભીક્ષુક ભીક્ષાચરણ ચુકત ફરે છે-અને ગૃહગૃહમાં દેવ અને દેવભકિતને ખતાવવાપણાથી ભીક્ષાને માટે વિચરે છે-અને તે દેવ ભીક્ષા લેવા આવે છે એમ કહે છે એટલા જ માટે તે દુષ્ટ ચાંડાળ છે. અને દેવને દુઃખ કરાડે છે દુષ્ટ છે-તેનું આ આચરણ નરક પ્રાપ્તિ કરનાર અને દુઃખદ છે. (૩૧) હવે શ્રદ્ધાચુકત દેવપ્રિય પૂર્ણભકિતને કહે છે-હે દક્ષ !!! હવે એક ચિત્તરસ ચુકત દેવપ્રિય પૂર્ણભકિતને સાંભળો. કે જે દેવને પ્રિય છે. એવા તે દેવભકત હૃદયમાં વિચાર અને શાસ્ત્રોક્ત વિધિપૂર્વક દેવને સંતુષ્ટ કરવા માટે જે આચરણથી દેવ સંતોષને પામે તે પ્રમાણે વિધિ પુરસ્કર ભકિત કરે છે. (૩૨) તે એવી રીતે કે-અનન્ય મનવડે એટલે અન્ય નહિ. આત્મા જ પરમેશ્વર (રામ પણ તેજ કૃષ્ણ પણ તેજ વિષ્ણુ પણ તેજ શિવ પણ તેજ શકિત પણ તેજ. તેજ ઈ ગણેશ છે.) એમ અલેહપણે સમજી અનન્ય મનવડે અન્યત્ર વિષય સુખમાં મન ન હોવાપણાથી માત્ર દેવને જ રંજન કરવાની ધારણાપૂર્વક સદાએ દેવ ચરણમાં નિવાસ કરતો દેહ પોષણાદિ ચિંતારહિત થઈને પોતાના કુટુંબાદિકનું પોષણ ગણેશને આધિન છે. એમ સાચી રીતે સમજી કેવળ પ્રભુની પરાયણતાપૂર્વક ભક્તિ કરે છે-ગણેશગીતામાં કહેલું છે કે-અનન્ય શરણોચામાં મત્તયા ભજતિ મૃમિપ ॥ યોગ ક્ષેમૌ ચતસ્યાહં સર્વદા પ્રતિપાદયે ॥ એવા નિશ્ચયથી ભજન કરનારો ભક્તે દેહ રહેા કે પડેા. સુખદુઃખની પ્રાપ્તિ તે પ્રારબ્ધાધીન છે. જેવું માફ પ્રારબ્ધ હશે-તેમ મારા ગૃહમાં તે સ્વયંમેવ આવશે-તેને માટે યત્ન કરવાની શી જરૂર છે ?? પ્રારબ્ધ હોગવતાં અન્ય ચત્તનપણાનો અભાવ છે-એમ મનવડે નિશ્ચય સમજી દેહનિર્વાહની ચીંતા કરતો નથી. ત્યારે તેનાથી સાચી ભક્તિ થાય છે જ્યારે દેહ નિર્વાહ ચાલે છે ત્યારે તેજ પ્રમાણે પ્રારબ્ધવશાત્ ભજનાર છે એમ પોતાના ચિત્તને ક્ષોભ રહિત રાખે છે. એવા નિશ્ચયથી રહેનારા ભકતના યોગને શ્રી ઈ ગણેશજ કુશળ રાખનાર છે. કેમકે પોતાના

ભક્ત હું ખને સહન કરી શકતા નથી એમ દેવપરાયણ થઈને દેવને ભજે છે. એવા ભક્તજન ભજન કરે તેમાં કોઈને રૂચી થાય કે ભલે ના થાય. તે પોતે કદાપિ લોકમાન કિર્તિની છુધા તસ્ફા જોતા નથી. એ તો સ્વયુદ્ધિવડે શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે ભક્તિ કરનાર છે—તેમાં લોક રૂચીની જરૂર નથી, એમ જાણે છે. અન્યજનના પ્રેમની આકાંક્ષા તેમને હોતી નથી. તેથી શાસ્ત્રોક્ત ભક્તિ કરે છે. (૩૩) હવે લોક રંજનના ભાવને વર્ણવે છે. લોકસમૂહ વિશેષે કરી અજ્ઞાત હોવાથી વખતે આવા ઉત્તમ ભક્તને પણ નંદિ છે—એમ આ પાખંડી છે. ઇત્યાદિ વાક્યોથી નીંદા કરે છે અથવા ઉત્તમ સત્વશુષ્ણી પુરૂષો પોતાની ઉત્તમ દૃષ્ટિથી તેવી શાસ્ત્રોક્ત ભક્તિથી તેમની સ્તુતિપણ કરે છે—લોકનો સમૂહ દ્વિવિધ ભાવને ધારણ કરે છે—એટલા જ માટે તે ઉત્તમ ભક્ત પુરૂષ સ્તુતિ વડે પોતાને ધન્ય ધન્ય માનતો નથી તેમ નિંદાવડે પોતાને ધિક્કાર કે કુત્સિતપણ માનતો નથી. તે તો સદાએ દેવની પ્રિતીને માટે ભજન કરે છે. (૩૪) એવા ભક્ત પોતાના હૃદયથી વિચાર કરે છે કે શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી જે હું ભક્તિ કરું છું તે પ્રેમાત્પત્તિને માટે છે. એમ પોતાના હૃદયમાં સારી રીતે જાણે છે—તેથી જ તે ભક્ત-રાજ છે—કેમકે પોતાના હૃદયમાં સ્થિત તે દેવ ગણેશ છે તેના પોતે ભક્ત છે તેથી તે પોતાની ભક્તિને પોતે જાણે છે—અને તેજ યુદ્ધિ પ્રેમાત્પત્તિકારક સ્વરૂપને જાણે છે. (૩૫)

યદા દૈવસ્ય માર્ગસ્યાપમાને વાહનાદરં ।

કુર્વન્તિ તામ્પરિત્યજ્ય તદાભર્જતિ સર્વદા ॥૧૬॥

લોકાનાં રુચિદં તસ્ય ભજનં જાયતે કદા ।

કદા તેષાં વિરુદ્ધં વા મત્તયા તદેવ તુષ્ટિદં ॥૧૭॥

અનેન વિધિના દક્ષ ભજસ્વ મળનાયકં ।

ગાળપત્યો ન સંદેહો ભવિષ્યસિ પરાત્પરઃ ॥૧૮॥

પંચ વિત્તેષુ યજ્ઞાનં તદ્વિદ્ધિ વિપયાત્મકં ।

તત્ર રુચિ વિહીનસ્ત્વં ભજસ્વ ગળનાયકં ॥૧૯॥

સદા ગળેશ્વરે દક્ષ રસોત્પતિઃ પ્રજાયતે ।

ચિત્તસ્ય નાન્ય ભાવેષુ યસ્ય મક્તઃસ ઉચ્યતે ॥૨૦॥

અર્થ:—હવે લોકના આધિનપણના અભાવનું વર્ણન કરે છે. જ્યારે લોકોના તરફથી કે સ્વજન સગાંસહોદરાદિક તરફથી શ્રીગણેશજીની ભક્તિ સાહિત્યાદિક માર્ગનું અથવા ગણેશ ચારી-ચાહિક માર્ગનું અપમાન થતું હોય. અગર થાય, અમાદર થાય, અને આપણો આદહાદહીન કરતા હોય. ત્યારે તે સર્વ સુહૃદ આદિનો ત્યાગ કરી સદાસર્વદા ગણેશનેજ ભજવા. એવા દહમકરો.

એ બાણુનું કે, ગણેશજીના જે ભકતો છે તેજ આપણા સુહૃદ મીત્રજનો છે. જેમ બહાદુર ગણેશભકત છતાં પોતાના માતાપિતાની ભક્તિ વિરૂદ્ધ સ્થિતીથી તેમનો ત્યાગ કરી ગણેશ ભજનમાં રત રહ્યા હતા. જેમ વિશિષ્ટજી પોતાના જેષ્ઠ ભ્રાતાનો ત્યાગ કરી રામ ભજનમાં આનંદ માન્યો હતો. એમ દેવપ્રિય પૂર્ણભકિતનું સ્વરૂપ છે. (૩૬) હવે ભકતજનની ભક્તિ તે સ્વસ્થ છે તેને વર્ણવે છે. કદાપિ એમ પણ બને કે, કોઈ કાળમાં ગણેશજીનું ભજન પોતાના સુહૃદ મિત્ર આદિ લોકવર્ગમાં સાત્ત્વિકતા યોગે રચિકર્તા લાગે. અગર દેવ પ્રીતીથી રચીકર લાગે અને કદાપિ રજ તમ ગુણ સ્વભાવધારક લોકોના વિરૂદ્ધમાં પણ સમભાય છતાં આ સંસાર વ્યવહાર પ્રિયત્વ સ્ત્રીપુત્ર સ્વજનાદિની શું ગતિ થશે. એમ ન બાણુનાર મૂર્ખ સ્વભાવવાળાની પહેલાં રચી હોય છે. આગળ ભજન ભકિતવડે શુદ્ધ સાત્ત્વિકભાવથી દેવ સંતોષ થાય છે કેમકે સર્વત્ર અનાદરતાથી એક પ્રેમાત્પત્તિ ધારણ સિદ્ધ છે. (૩૭) હવે તેનો ઉપસંહાર કરે છે. એ પ્રકારે યથાવિધિથી હે દક્ષ તમે ગણેશને ભજો. તેજ ભકિતથી પરાથી પણ પર એવા સ્થાનને પામશે. પરાયોગી તે ગણેશના ભકતો છે. કેમકે ગણેશમાં અલેહપણાએ પોતાના આત્માને ગણેશમાં અલેહરૂપે આત્મ નિવેદન ભકિતએ બાણુવાવાળા છે. તેજ શ્રેષ્ઠ છે. કેમકે તેમને સંપૂર્ણ રીતે ગણેશજીનો અનુભવ થએલો છે. તેથી પરે શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ તે ગણેશયોગી—

ૐ તત્ત્વમસ્યાકૃતિધર ગણેશમાં રત રહેવાપણાથી જીવન્મુક્ત તે શ્રેષ્ઠ છે. તે અનુભવથી યોગી માત્ર પ્રારબ્ધ દેહનો ભોક્તા છે. તથાપી ગણેશભકત શ્રેષ્ઠ છે. દેહ ઈન્દ્રિય મન બુદ્ધિ સહ તત્ત્વમસ્યાકૃતિધર ગણેશ સ્વરૂપમાં રત રહેવા પણાથી બાહ્યાંતર પ્રસન્નમાં તે પરપણાથી છે. એમ ગણેશ અથર્વ શિર્ષમાં છે કે—

ત્વાં યોગિનો ધ્યાયન્તિનિત્યમ્ ॥ વળી એક દન્તં ચતુર્હસ્તં એ પ્રકારે ધ્યાન પણ વર્ણવેલું છે વળી एवं ધ્યાયતિ યોનિત્યં સ યોગી યોગિનાં વરઃ ॥ એ પ્રમાણે તમે પૂર્ણ ગણુપતિના ભકત થશો. આ ગણેશ ભકિત રહસ્યની ધારણાથી એમાં સંશય નથી (૩૮) હવે સર્વત્ર પ્રેમાત્પત્તિ હીનપણું કરે છે, પાંચ પ્રકારની ચિત્તભૂમિમાં જે જ્ઞાન છે તે જ્ઞાન તે વિષયમુખને બાણુવાવાળું વિષયાત્મક જ્ઞાન છે. તે બાહ્ય જ્ઞાન દેહના મુખને જાણવનારું છે આત્મવિહારને મુખ આપનાર તે આત્મજ્ઞાન છે છતાં આત્માને વિષે માયાવિહારના દોષદર્શનથી આત્મજ્ઞાન પણ વિષયાત્મક છે. તેથી તે યોગ્ય નથી માટે પંચચિત્ત વિહારમાં જે રચિ એટલે પ્રેમાત્પત્તિ તેથી રહીત તેનો ત્યાગ કરીને પછી ગણેશજીનું ભજન કરવું. (૩૯) હવે ભકિતને વર્ણવે છે. જે માણસનું અગર દેવનું અગર ઇશ્વરનું ચિત્ત—ગણેશમાં રસોત્પત્તિ એટલે પ્રેમાત્પત્તિરૂપ થાય છે. અને અન્ય ભાવમાં પ્રેમાત્પત્તિ નજ થાય. ત્યારેજ તે ગણેશજીનો ભકત છે. એમ મુનિ-જનો વર્ણવી ગયા છે. (૪૦)

પત્ન્યુર્મુક્તિ રહસ્યં તે કથિતં મુક્તિ દાયકં ।
 સમાસેન મજસૈવ ગણેત્ બ્રહ્મ નાયકં ॥૪૧॥
 કૃપં જ્ઞાનં નરો યસ્તુ શૃણુયાચ્છ્રાવયેત્પરં ।
 યોગીભ્યો ના ન્યર્જતુભ્યઃ સર્વેષ્વિતમવાપ્નુયાત્ ॥૪૨॥
 જ્ઞાનેન સદૃશં કિંચિદ્યોગદં જ્ઞાત્ત્વં સંમતં ।
 અસ્ય શ્રવણ-માત્રેણ બ્રહ્મીભૂતો ભવેન્નરઃ ॥૪૩॥
 મહા પાપોપપાપેભ્યો મુચ્યતે પઠનાત્કિલ ।
 શ્રવણાદસ્ય યોગસ્યાં તે બ્રહ્મ માપ્નુયાત્પરં ॥૪૪॥
 પુત્ર પૌત્રાદિ સંયુક્તો ધન ધાન્ય સમન્વિતઃ ।
 આરોગ્યાદિ સમાયુક્તો લભેદં તે પરંપદં ॥૪૫॥
 સ કામકો લભેત્યોગા ન્પઠનાદસ્ય નિશ્ચિતં ।
 અંતે બ્રહ્મમયો ભાવી શ્રવણા માત્ર સંશયઃ ॥૪૬॥
 યોગીતાં પઠેચ્છતુ નિષ્કામઃ શૃણુવાદયો ।
 સવિદ્મં હીનતાં પ્રાપ્ય બ્રહ્મીભૂતો ભવિષ્યતિ ॥૪૭॥

અર્થ:—હવે ગણેશના રહસ્યની સમાપ્તિને કહે છે. હે દક્ષ !!! આ ભકિત રહસ્ય ભકિતદાયક છે તેમાં લખ્યા પ્રમાણે આચરણ કરવાથી ભકિતની પ્રાપ્તિ થતાં પરમપદને પામે છે. તે તમને સંશયથી કહ્યું. એટલાજ માટે બ્રહ્મના નાયક એવા વિનાયક ગણેશનું ભજન કરો. કેમકે ભકતનાધિન ગણેશ છે. (૪૧) હવે યોગીતા પઠનાદિ માહાત્મ્યને વર્ણવે છે. પ્રથમ શ્રવણ કરનાર અને સંભળાવનારના ફલને કહે છે. આ યોગ યોગીજનોને અગર અન્ય જીવાત્માઓને શ્રવણ કરાવ્યાથી તે શ્રવણવડે યોગી બની શિદ્ધ યોગ પૂર્ણ ભૂમિને પામે છે અને શ્રવણ કરાવનારને માહા પુણ્ય થાય છે અને યોગીની કૃપા થાય છે. અન્ય જીવાત્માઓને શ્રવણ કરાવ્યાથી જીવોના પુણ્યને ઉદય થતાં યોગ શ્રવણથી યોગી રૂપી ઉત્પન્ન થાય છે. એમ રૂપી થતાં તે શ્રવણ વડે શ્રેષ્ઠ ઇન્દ્રિયની પ્રાપ્તિ થાય છે. સંપૂર્ણ યોગ શ્રવણથી પુન્ય મહત્તમ છે. (૪૨) હવે યોગને આપનારનું વર્ણન થાય છે. સર્વ શાસ્ત્રોના અભેદ સંમત છે કે—આ શ્રવણ કરવાવડે કિંચિત્ સાધન પણ યોગદાતા થાય છે. પ્ર. વેદ અને ઉપનિષદ યોગદાતા છે ? ? જી તે વાત સત્ય છે. છતાં કહીએ છીએ કે—માહાવાક્યોના વિસ્તારપૂર્વક યોગ વર્ણન તે સાધન હીનત્વ છે. એટલાજ માટે આ શાસ્ત્ર શ્રવણથીજ અક્ષીભૂતની પ્રાપ્તિ છે. શ્રવણવડે યોગમાં રૂપી તેથી સાધન રતપણું અને તે કમવડે યોગનો અનુભવ થતો તે પૂર્ણયોગી થાય છે એજ કમથી શ્રવણનું માહાત્મ્ય ફળદાતા છે, આદિમાં યોગકારણ યોગ શ્રવણ

છે. (૪૩) હવે પાપનાશકપણાને કહે છે. જે મનુષ્યો પાપો અને ઉપપાપોથી
 યુક્ત છે તે આ શાસ્ત્રના પઠન અને શ્રવણથી પાપોથી મુક્ત થાય છે. એટલે
 તે પાપ કરનાથી અને પાપના ત્રાસથી મુક્ત થાય છે. કેમકે આ શાસ્ત્રનું
 માહાત્મ્ય અનુદય છે. અતે દેહાન્ત યોગરૂપીના અનુક્રમ પ્રમાણે જતાં શ્રવણ
 પઠન થતાં સંસ્કાર યુક્તપણાને પામતાં પરમાત્માને પામે છે. (૪૪) જે નર
 પુરૂષ સુચિત મુક્તિ રૂપી યુક્ત છે, તે જ આ યોગ શ્રવણ કરે છે, તેને કહે
 છે. જે પુરૂષ સુચિત ભુક્તિ પરાયણતાએ આ યોગનું શ્રવણ કે પઠન કરે છે.
 તે પુત્રપુત્રાદિકથી સંયુક્ત નાના પ્રકારના લોભોને લોભની આ યોગ શ્રવણ
 પઠનની રૂપીથી પરમપદ એટલે સ્વાનંદ પદને પામે છે. (૪૫) હવે ભક્તિ-
 પ્રીયના શ્રવણ પઠન ફલને કહે છે. જે કોઈ પુરૂષ સકામ વાસનાયુક્ત આ
 યોગનું શ્રવણ-પઠન કરે છે, તે લોભને પ્રાપ્ત થઈ યોગના માહાત્મ્યથી ભાવી
 કાળમાં બ્રહ્મમય થાય છે. એમાં શંકા નથી. જે શ્રવણ પઠનથી યોગરૂપી થાય
 છે, સ્વાનંદની પ્રાપ્ત થાય છે. અને યોગી બની બ્રહ્મસ્વરૂપતાને પામે છે.
 (૪૬) હવે નિષ્કામીના અર્થને કહે છે નિષ્કામ કર્મ કરનારો યોગરૂપીને પ્રાપ્ત
 થઈ મુમુક્ષુપદને રહેને પામે છે. ત્યાં યોગગીતાના અર્થને કહે છે કે-
 યોગો ગીયતે યસ્યાં સા યોગગીતા ॥ તેને બહે છે અથવા સાંભળે છે. તે વિધી-
 હીન યોગને પ્રાપ્ત થઈ યોગમાં આવતા અંતરાયથી રહીત સ્થિતિએ (યોગસૂત્ર).
 વ્યાધિસ્ત્યાન સંશય પ્રમાદાલસ્યા વિરતિ આન્તિ દર્શના લબ્ધ ભૂમિકત્વાનવાસ્થિત
 ત્વાનિ ચિત્ત વિક્ષેપાસ્તેડન્તરાયાઃ ॥ સમાધિપાદ સૂત્ર ૩૦) વ્યાધિ. (રોગ)
 સ્ત્યાન-(દેશકાલની વિરૂદ્ધતા સમજતાં ચિત્તની અસમર્થતા) સંશય (શંકા)
 પ્રમાદ (અપ્રયત્ન) આલસ્ય (તમોશુણી પ્રાપ્તિ) અવિરતિ (તૃષ્ણા) આંતિદર્શન
 (અસાધનપણાની છુદ્ધિ) અલબ્ધ ભૂમિકત્વ (અભ્યાસનો અભાવ) અને અનવસ્થિત
 ત્વ (ચિત્તની અસ્થિરતા) આ ચિત્તને વિશેષ કરનારાં આ નવ યોગમલ કહે-
 વાય છે. તે વિદ્યરૂપ છે.) બ્રહ્મભૂતપણાને પામે છે. ગણેશ આરાધનથી શિવ
 યોગની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૪૭).

યોગગીતાં પઠેચ્ચસ્તુ સ ભવેત શાંતિ સંયુતઃ ।

શ્રુણુયાદ્બ્રહ્મભૂતથ જ્ઞાનવાન સ્થિતિ સંયુતઃ ॥૪૮॥

કર્મ નિષ્ઠૈરિયં સેવ્યા તપો નિષ્ઠૈઃ પ્રજાપતે ।

તત્તત્સિદ્ધિ સમાયુક્તે રિદ્ધાંતે બ્રહ્મ ચાપ્યતે ॥૪૯॥

નિત્યં પઠેદિમાંગીતાં સ ગણેશો ધરાતલે ।

દર્શનાત્પાવનો નૃણાં સર્વ સિદ્ધિઃ પ્રદાયકઃ ॥૫૦॥

एक काल द्विकालं वा त्रिकालं यः पठेदिमां ।

કુત્વા વચ્ય ગણેશાનં સ ભવેત્સર્વ દાયકઃ ॥૫૧॥

શુભ કૃષ્ણ ચતુર્થોસ્તુ પટે દેતાં નરોત્તમઃ ।

સ શ્રુત્ત્વા સકલાન મૌગાન્તે બ્રહ્મ ક્રમેત્પરં ॥૫૨॥

અથવા શુભજાવાંશ ચતુર્થો માત્ર માયયોઃ ।

ઝ્યેષ્ઠે માયેચ કૃષ્ણાયાં પટેદીપ્તિતમાન્નુયાત્ ॥૫૩॥

અથવા ગણરાજસ્ય તીર્થ સેત્રાદિ કેગતઃ ।

પટેદિમાં સુભાવેન સર્ગસ્તિતમવાન્નુયાત્ ॥૫૪॥

વેદશાસ્ત્ર પુરાણેષુ યત્સારં સમુદાહતં ।

યોગગીતા મયં તુભ્યં સર્વં સિદ્ધિ પ્રદાયકં ॥૫૫॥

અર્થઃ—આ યોગગીતાનો પાઠ કરનાર શાન્તિને પામે છે અને જે સાંભળે છે તે જ્ઞાનવાન થઈને બ્રહ્મભૂય પદને પ્રાપ્ત થાય છે. (૪૮) કર્મનિષ્ઠા-વાળાએ આ ગીતાનું અવસ્થા સેવન કરવું. તેમ તપોનિષ્ઠ પુરૂષોએ પણ સેવન કરવું. તે પુરૂષ તે તે સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થઈ અતે બ્રહ્મપદને પામે છે. (૪૯) જે કોઈ પુરૂષ આ ગીતાનો પાઠ કરે તે આ પૃથ્વીતલમાં ગણેશરૂપ થાય છે. એવા ભક્ત ગણેશરૂપે દર્શનથી પાવનરૂપ છે. અને તેજ સર્વ સિદ્ધિને આપનાર છે. (૫૦) આ ગીતાનું અધ્યયન એક કાલમાં બે કાલમાં કે ત્રીકાલમાં જે કરે છે. તે ગણેશને અવસ્થા પોતાને વશ કરે છે. અને તે સર્વદાયક થાય છે. (૫૧) શુકલા કે કૃષ્ણા ચતુર્થિને દિવસે જે કોઈ પુરૂષમાં ઉત્તમ પુરૂષોત્તમ બનેલા પુરૂષ પાઠ કરે તો આ સંસારમાં સકલ લોભોને પ્રાપ્ત થઈ અતે બ્રહ્મ પ્રાપ્તિને પામે છે. (૫૨) અથવા શુકલપક્ષની ચતુર્થિ બાદ્રપદ માસની અને માઘમાસની તેમ કૃષ્ણપક્ષની જેઠ અને માઘમાસની તીર્થોએ પાઠ કરે તે ઇચ્છીત ફલલોભને પામે છે. (૫૩) અથવા ગણેશજીના તીર્થોમાં કે મહાક્ષેત્ર સેત્રાદિમાં સ્થાન મંદીરમાં જઈ આ ગીતાજીનો પાઠ કરે છે તે સદ્ભાવથી ઇચ્છીત ફલને પ્રાપ્ત થાય છે. આ યોગગીતા વેદ-શાસ્ત્ર ઉપનિષદ, યોગ વિગેરેના સારભૂત છે એમ જાણવું તેથી આ યોગગીતા સર્વ સિદ્ધિને આપનાર છે. ઐ (૫૫)

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્યોગગીતા સુપનિષદસુગમામુ યોગશાસ્ત્રે શ્રીમદ્વાન્ત્યે પુરાણો પનિષદિ મૌદ્રલ મહાપુરાણે નવમલહે યોગચરિત્રે દક્ષ મુદ્રલ સંવાદે ભક્તિ રહસ્ય વર્ણન યોગોનામ યોગશોધ્યાયઃ ॥ યોગગીતાયાં દ્વાદશો ધ્યાયઃ ॥૧૨॥

સમાપ્તેયં યોગગીતાશ્વાતન્ધ્યા ગીતા મૂલ શ્લોક સંસ્કૃતા ॥૧૮૯॥

ૐ ૐ ૐ ॥

દોહરા.

યોગગીતા રસપાનથી જીવ બ્રહ્મનો યોગ,
 અભેદ થાતાં બ્રહ્મીભૂત ટાંગે જનિમૃતિ રોગ.
 પૂર્ણ શાન્તિ પદ સ્હેજમાં યોગી પદને માન,
 બંધન મોક્ષ તણ પરે બ્રહ્મરૂપ સન્માન.
 પામર વિષયી બગ તણે કૂદયે મિનતું ભાન,
 અધિકારી રસ અનુભવે જ્ઞાસુ રસપાન.
 મુમુક્ષુ તે તૃપ્તિ ધરી સ્હેજે સાધે યોગ,
 ભક્તિ અભેદે અનુભવે છુટે રોગ ને ભોગ.
 પદ સાધન સાહિત્યમાં ધર્મ કર્મ ને જ્ઞાન,
 તત્ત્વ યોગથી પર રહે ભક્તિ અવિચલ ભાન.
 રોગ ભોગથી પર રમે યોગી યોગાતીત,
 બ્રહ્મ સ્વરૂપે બ્રહ્મવિત્ પૂર્ણજ પૂર્ણાતીત.
 પ્રેમ રસાનંદ રેલતો ભક્ત કૂદયનો ધાર,
 યોગગીતા અમૃત તણ ભોગજ ગ્રહે ગમાર.
 ત્રિકાલમાં તો છે નહિં વંખરિ વાણી દેહ,
 પૂર્ણતત્ત્વ પ્રભુ જયોતિનો વરસે અમૃત મેહ.
 ગફલત ગાફલ ખાઈ રહ્યા ચતુર ચેતિયા ચિત્ત,
 રસિયા રસ રસબસ બન્યા યોગી યોગાતીત.
 ભોગ તજે તે યોગની સ્વરૂપ સમસ્યા સ્હાય,
 યોગામૃત સભરે ભરે જીવન્મુક્તિ પદ પાય.
 સ્વ પર કપાટો ખુલતાં ઉત્તમ યોગ પમાય,
 વિનાયક દર્શન થતાં મુક્ત પરમપદ પાય.



॥ ૪૪ શ્રીગણેશાય નમઃ ॥

શ્રી યોગમીતાના ઉદાર ચારિત્ર્યવાન આહક તરિકે આશ્રય આપનાર
સજ્જનોના નામની યાદી.

કોષાઢ.

(મંજળદાસની મારફત)

- ૧ રા. મંજળદાસ કેશવલાલ શર્મા
- ૧ „ છોટાલાલ બી. ડાક્ટર પુરોહિત
- ૧ „ છગનલાલ જગજીવન રાવળ
- ૧ „ નાથાલાલ દલપતરાલ પંચાલ
- (મયારાંકરની મારફત)
- ૧ રા. મયારાંકર દલસુખરામ પંચાળી
- ૧ „ મણીશંકર ગણપતરામ મહેતા
- ૧ „ મોહનલાલ હરગોવિંદ સોનીવડજ
- ૧ „ દલપતરામ મનસુખરામ પંચાલ
- ૧ „ રણછોડદાસ નરેશભદાસ પંચાલ
- ૧ „ મહાસુખરામ વિશ્વનાથ પંચાળી
- ૧ „ ચીમનલાલ ગોરધનદાસ સોની
- ૩ „ નાનાલાલ દાદાભાઈ (જહાંગીરજીના
જીનમાં)

ધારવાડ.

- ૧ રા. મુકુંદરાયજી બલવંતરાયજી દેશાઈ
- એમ. એ. ગ્રેફિસર

સામલોદ. (તા. ભરૂચ)

- ૧ રા. અન્નદાસંકર દલપતરામ પંડયા
- પાટણ. (યુજરાત)
- ૧ રા. નરભેરામભાઈ જમીયતરામભાઈ
- આ. મં.
- ૧ રા. કર્ણાશંકર નરથુશંકર ગુ. પં.
- દિર્ઘી.
- ૫ રા. રાવજીભાઈ જોમદલાલ પટેલ
- અમદાવાદ.
- (પ્રાણજીવન મારફત)
- ૩ રા. પ્રાણજીવનદા યુક્તાબીદાસ
- ૧ „ પુરેષોત્તમ ગોરધનદાસ
- ૧ „ મહાલાલ નાથાલાલ વૈષ્ણ
- ૧ „ સ્વામી શ્રી વાસુદેવતીલ

૧ રા. કુબેરદાસ મોતીરામ પારેખ

- ૧ „ નાથાલાલ દામોદર ભટ્ટ
- ૫ „ રામમોહનરાય જસવંતરાય દેશાઈ
- ૫ „ છગનલાલ હરજીવન પંડયા
- ૧ „ પુરેષોત્તમભાઈ જોગીભાઈ ક. ચી.
- ૧ „ ગોરધન મગનલાલ ગુ. પં.
- ૧ „ ભાઈલાલ લલ્લુભાઈ દેશાઈ
- ૧ મા. રૈવાળા
- ૧ મા. જડાવળા
- ૧ રા. ભાઈશંકર છગનલાલ શુકલ
- ૧ રા. જમનાદાસ ગીરધરલાલ મહેતા ઠે.
- આર. સી. ટેકનીકલ ઈન્સ્ટીટ્યુટ-
ડેકાર

વાંદોદ.

- ૧ રા. હીરાલાલ ભવાનીશંકર પંડયા
- ૧ „ બંસીલાલ જિજ્ઞમરામ ભટ્ટ
- ૧ „ નાથાલાલ કૃષ્ણારામ બ્યાસ
- ૧ „ મટુંભાઈ તોળાશંકર
- ૧ „ રામરતનદાસ ગુરૂ વિઠ્ઠલદાસ મહંત
- ૧ „ જોડાલાલ ત્રીકેમલાલ ભટ્ટ
- ૧ „ જોરછવલાલ નરેશભદાસ ત્રીવેદી
- ૧ „ હીરાલાલ ચુનીલાલ પાઠક
- ૧ „ પરશોત્તમ શર્મા, શ્રી ગણપતિ મંદિર
- ૧ „ ત્રીભોવનદાસ મુળજીભાઈ જોશી
- ૧ „ અંબાલાલ નાનાભાઈ શુકલ
- ૧ „ નટવરલાલ નગીનલાલ ભટ્ટ
- ૧ „ શંકરલાલ દેવશંકર માસ્તર
- ૧ „ ચુનીલાલ હરગોવિંદ ડાક્ટર
- ૧ „ ચિંતામણી હરગોવિંદ પાઠક
- ૧ „ મોતીલાલ ત્રીભોવનભાઈ વૈદરાજ

સિનોર.

- ૧ રા. મંજળદાસ હરીલાલ પંડયા
- ૧ „ જગજીવનદા હરીલાલભાઈ
- ૧ „ જગજીવનશંકર ભવાનિશંકર ખરેલાલ

સચિન સ્ટેટ.

- ૧ રા. પાર્વતીશંકર હરિશંકર બેશી
- ૧ રા. રાજભાઈ મણીભાઈ ન્યાયાધીશ
- ૧ રા. નાગરજીભાઈ લાલભાઈ દેસાઈ સુ. જી.
- ૧ રા. નરોત્તમદાસ વલ્લભરામ દી. ચી.
- ૧ રા. સવરામભાઈ હરિભાઈ એ. ચી.
- ૧ રા. નંદારસિંહભાઈ પરભુભાઈ કો-ટા.

કતપોર પોસ્ટ હોસિટ.

- ૧ રા. નારજીભાઈ ભગાભાઈ પટેલ બક્ષ
- નારજી કિર્તન સમાજ (જી સચિ)
- દેવગઢ બારીયા.

- ૧ રા. નાયજી નાનકેશ્વર તા. સ્કુ. મા.
- અ કલેચર.
- ૧ રા. કાકેરાલાલ પ્રજ્જલાલ મામલતદાર
- ૩ રા. રેવાશંકર મુળજીભાઈ શુક્લ
- હાલોલ

- ૧ રા. હરગોવિંદ પરભુરામ પંડય
- ૧ રા. સખુર પરસોત્તમ સોની
- શિવ જીપુર
- ૧ રા. જીહાલાલ સંતોકરામ દેરિસ્ટર
- ૧ રા. ગવરીશંકર ગજુપતરામ સોની
- ૧ રા. અંબાલાલ પરસોત્તમ સોની
- નડીયાદ.

- ૪ રા. સરદાર ગોપાલદાસ વિહારીદાસ દેસાઈ
- ૧ રા. બ પાલાલ બાઈલાલ મહેતા
- ૧ રા. માધવલાલ હરીલાલ મહેતા
- ૧ રા. બાઈલાલ મથુરભાઈ પટેલ
- ૧ રા. મણીલાલ કુંવરભાઈ
- ૧ રા. કાકેર મુલાખસિંહ લક્ષ્મણસિંહ બોરીબ
- ૧ રા. ચીમનલાલ બાઈશંકર પંડયા
- ૧ રા. બાદશાહ ગવેરાલાલ કાકેર
- ૧ રા. કેશવલાલ પરસોત્તમ પંડયા
- ૧ રા. અંબાશંકર હરિભાઈ બેશી
- ૧ રા. રવીશંકર અંબાશંકર મુલો
- ૧ રા. રાવશંકર ભોજાનજી પંડયા મોહન
- ૧ રા. મણીશંકર જગજીભાઈ મુલો
- ૧ રા. હરીલાલ નારજીભાઈ શુક્લ

- ૧ રા. નાનાલાલ હરિશંકર બેશી
- ૧ રા. પરસોત્તમ ભીખાભાઈ સોની
- ૧ રા. માણેકલાલ સુનીલાલ પરીખ
- ૧ રા. મોતીલાલ નાથુભાઈ કારભારી
- ૧ રા. ગીરજશંકર કીરપાશંકર આનંદવાળા
- ૧ રા. વૃજલાલ કીરપાશંકર ગાંધી
- ૧ રા. શંકરલાલ મનસુખભાઈ બાંધણ
- ૧ રા. મગનલાલ મુળજીભાઈ દેસાઈ
- ૧ રા. વૃજલાલ મોતીલાલ મોહ બા.
- ૧ રા. ભોગીલાલભાઈ હરિભાઈ શાહ
- ૧ રા. બા નાથાભાઈ અંબાજીદાસ દેસાઈ
- ૧ રા. છળાભાઈ નાથાભાઈ દેસાઈ
- નવસારો.

(ડાક્ટરની માર્ફિત)

- ૧ રા. બળવંતરાય કે ડાક્ટર ભટ્ટ
- ૧ રા. કાનજીભાઈ ગો.વીંદજી
- ૧ રા. ગોરધનદાસ તુલસીદાસ
- ૧ રા. છોટ્ટભાઈ પલીદાસ
- ૧ રા. ધનજીભાઈ જીવનલાલ
- ૧ રા. ભગવાનદાસ નરોત્તમદાસ
- ૧ રા. મોહનજીભાઈ ડાયાભાઈ દેસાઈ
- ૧ રા. ડાયાભાઈ નારજીભાઈ દેસાઈ
- ૧ રા. નાનાલાલ કુંવરજી
- ૧ રા. બાલકૃષ્ણ જીવમુરામ
- ૧ રા. બલકૃષ્ણ વેલાભાઈ
- ૧ રા. વેલાભાઈ કેશવરામ
- ૧ રા. કેશવરામ ભીખાભાઈ
- ૧ રા. મોતીલાલ દગાશંકર કાકેર
- ૧ રા. જીમીયાશંકર અંબાશંકર શુક્લ
- ૧ રા. વેલાભાઈ કલ્યાણદાસ
- ૧ રા. ગાંડાભાઈ મુસાલાભાઈ
- ૧ રા. મોતીરામ દેવશંકર ભટ્ટ
- ૧ રા. દામોદર દેવશંકર સુખડીયા
- ૧ રા. અંબાશંકર વિઠ્ઠલદાસ મં. જી.
- ૧ રા. રાજરામ રામચંદ્ર વિશિષ્ટ જી
- ૧ રા. ગાંડાભાઈ કીરીટભાઈ નાયક પટેલ
- ૧ રા. મગનલાલ નરસીદાસ સોની

- ૧ રા. છપીલદાસ પરમાનંદ સોની
- ૧ રા. ભગવાનદાસ જગજીવન સોની
- ૧ રા. ગોવિંદભાઇ હરગોવિંદ સોની
- ૧ રા. જમનાદાસ પ્રેમાનંદ સોની
- ૧ રા. રંગીલદાસ આશારામ વૈદ સુરત
- ૧ રા. છપીલદાસ હરગોવિંદદાસ સોની
- ૧ રા. દેશાઇ પ્રાગજી ઝેન્ડ ગાંડાભાઇની કુંઠા
- ૧ રા. નારજીદાસ હીરાભાઇ દરજી
- ૧ રા. ઘેલાભાઇ ભીખાભાઇ ગાંધી
- ૧ રા. સુનીલાલ મગનલાલ ઘેલાભાઇ પારેખ
- ૧ રા. ભુખજીદાસ વિઠ્ઠલદાસ સુખડીયા
- ૧ રા. હીરાલાલ ગોકળદાસ માસ્તર
- ૧ રા. ધનજીભાઈ ગેરધનભાઇ
- ૧ રા. દાજીભાઇ રતનજી દેશાઇ
- ૧ રા. જ્ઞાલાલ હેમરાજ ચેવવાળા
- ૧ રા. નાનુભાઇ ખાનુભાઇ દેશાઇ
- ૧ રા. મોહનલાલ પદમશ્રી સોની
- ૧ રા. જગન્નાથપ્રસાદ ડાકટર
- ૧ રા. વલ્લભભાઇ રામભાઇ પટેલ
- ૧ રા. જ્ઞેરામભાઇ નાનાભાઇ મીચી
- ૧ રા. જગજીવનભાઇ ગોવિંદભાઇ મીચી
- ૧ રા. પીલાજીરાવ
- ૧ રા. કલ્યાણભાઇ હરીભાઇ મીચી
- ૧ રા. છોટાભાઇ દેશાઇ
- ૧ રા. ભગતરાવ વીકુંજ સાંયુકે
- ૧ રા. હરિલાલ નાગરજી દેશાઇ
- ૧ રા. પરભુલાલ કાળીદાસ વૈષ
- ૧ રા. વીસરામ મેઘા કંઠાકટર
- ૧ રા. ગણેશ નારાયણ આપટે વઘીલ
- ૧ રા. મગનલાલ રજુછોડલ દેસાઈ
- ૧ રા. વસનજી રામભાઇ દેસાઈ
- ૧ રા. નવર્ન તરામ ગણપતરામ પાઠક
- ૧ રા. મગનલાલ પ્રેમાનંદ વૈષ
- ૧ રા. ગંગારામ કલ્યાણદાસ ભક્ત
- ૧ રા. વામનરાવ રામચન્દ્ર તમિજીકર
- ૧ રા. હરિ રાવજી ચંદિરીકર
- ૧ રા. જયકૃષ્ણ રામકૃષ્ણ ભટ્ટ

- ૧ રા. પરભુદાસ દુર્લભદાસ
- ૧ રા. ખાનુરાવસાહેબ કુંડનવીસ આ. સુ. સ્કા.
- ૧ રા. યાદવરાય ધાન્ડકે પાગેદાર
- ૧ રા. દયારામ જગજીવન મીચી
(લખુભાઇ માર્ફત)
- ૧ રા. ગંગકરામ જયજીરામ શાહી
- ૧ રા. ખુશાલભાઇ લલ્લુભાઇ માસ્તર
- ૧ રા. હરગોવિંદ પરભુદાસ
- ૧ રા. સુનીલાલ જુલાબદાસ મેહેતા
- ૧ રા. હરિશંકર મંગારામ ભટ્ટ
- ૧ રા. ભીખાભાઇ કુંવરજી ભગત
- ૧ રા. નેમાભાઇ મોરારજી
- ૧ રા. રામજીભાઇ રજુછોડલભાઇ
- ૧ રા. મંગાભાઇ ડાહ્યાભાઇ પ્રભાપતિ
- ૧ રા. નારજીભાઇ દયારામ કાપડીયા
- ૧ રા. હીરાભાઇ મંગાભાઇ
- ૧ રા. લખમજીભાઇ ભાણુભાઇ
- ૨ રા. નારજીભાઇ દયારામ
- ૧ રા. પરભુભાઇ પરસોતમભાઇ
- ૧ રા. સુખાભાઇ દાહ્યાભાઇ
- ૧ રા. હીરાલાલ સુરજરામ વાહી
- ૧ રા. પુરષોત્તમભાઇ લલ્લુભાઇ
- ૧ રા. નાહુભાઇ દુર્લભભાઇ ભાવસાર
- ૫ રા. લખુભાઇ મકનજી
- ૧ રા. નરસીદાસ કાળીદાસ
- ૧ રા. પરભુભાઇ વલ્લભભાઇ
- ૧ રા. જગનલાલ સુરજરામ ભટ્ટ
- ૧ રા. પરભુભાઇ ભગવાનદાસ રાણા
- ૧ રા. નગીનલાલ હીરાલાલ રાણા
- ૧ રા. અમૃતલાલ છોટાલાલ મેહેતા
- ૧ રા. ડાહ્યાભાઇ ભીખાભાઇ
- ૧ રા. નરસીભાઇ સોમાભાઈ
- ૧ રા. ગોવિંદભાઇ ભગવાનભાઇ મીચી
- ૧ રા. રજુછોડાભાઇ જુલાભાઇ
- ૧ રા. લાલભાઈ મકનજી
- ૧ રા. ગણપતરામ વજીરામ ભની
- ૧ રા. ગોપાળભાઇ જીજ્ઞાભાઇ ખત્રી

- ૧ રા. પ્રાણુલવન છાયાભાષ ખચી
 ૧ રા. નાથુભાષ તુળજરામ
 ૧ રા. લેલાભાષ લાયગેરીયન
 ૧ રા. નાનાભાષ ભાણુભાષ દાંતી
 ૧ રા. નાથુભાષ મોસરજી તવડી
 (ખંડેન લ. માર્કીત)

- ૧ ચી. લલીતાખંડેન
 ૧ ચી. અખાખંડેન
 ૧ ચી. ગુલાખંડેન
 ૧ ચી. સુરજખંડેન
 ૧ સૌ. મંછાખંડેન
 ૧ સૌ. વિનોદગૌરી
 ૧ સૌ. ચંચળખંડેન
 ૧ સૌ. નંદસુખગૌરીખંડેન
 ૧ ચી. જેઠારખંડેન
 ૧ સૌ. લલીતાખંડેન
 ૧ ચી. હીરાલક્ષ્મી
 ૧ ચી. સુરજખંડેન
 ૧ સૌ. પ્રેમદેવરખંડેન
 ૧ ચી. સુરજખંડેન
 ૧ સૌ. જડાવખંડેન
 ૧ સૌ. મંછાખંડેન
 ૧ સૌ. અન્નપૂર્ણાખંડેન
 ૧ સૌ. વિદ્યાગૌરી ખંડેન
 ૧ સૌ. ગજરાગૌરીખંડેન
 ૧ સૌ. પાવંતીખંડેન
 ૧ રા. નારજુદાસ ગાપાળજી
 ૧ રા. લેલાભાષ જીતમરામ વૈદરાજ
 ૧ રા. નાનુભાષ મલ્લેકલાલ શાહ
 ૧ સૌ. ચંચળખંડેન રમણલાલ
 ૧ સૌ. નાનીખંડેન ભાષલાલ
 ૧ સૌ. લલીતાખંડેન સુનીલાલ
 ૧ સૌ. જડાવખંડેન હમરલાલ
 ૧ શેઠ નાનાલાલ મંછારામ સુખાધ
 ૧ સૌ. શાન્તાગૌરી ભીમરાવ સીરકેતેદાર
 ૧ ચી. તારાગૌરીખંડેન જયમોહનદાસ

જરીવાલા

- ૧ સૌ. પુષ્પાવતી બળવંતરાય અમદાવદ
 ૧ સૌ. પદમાવતી મનમોહનદાસ સુરત
 ૧ સૌ. ભાગીરથી મગનલાલ દેસાઈ
 ૧ સૌ. લલીતાખંડેન કુંવરજી દેસાઈ
 ૧ સૌ. પુષ્પાવતી ખંડેન જગનલાલ સુખાધ
 વીરમગામ.

- ૧ રા. જેઠીશનદાસ આશારામ પરી
 ૧ રા. નાનાલાલ ભુદરભાઈ પરી
 ૧ રા. ધીરજલાલ ચીમનલાલ
 ૧ રા. ચંદલાલ રેવાચંકર
 ૧ રા. માધવલાલ જગનલાલ
 ૧ રા. મણીલાલ માધવલાલ ત્રીવેદી
 ૧ રા. ડાલાભાઈ છાટાલાલ પ્રાંતીજી
 ૧ રા. મણીલાલ મોહનલાલ દવે
 ૧ રા. છાટાલાલ મોહનલાલ પટેલ
 વાડાસીનાર.

- ૧ રા. જમનાથ ગીરધરલાલ
 ૧ રા. શંકરલાલ ભુલાભાઈ સુતાર
 ૧ રા. મગનલાલ ત્રીકમલાલ સુતાર
 ૧ રા. હરમોર્ચંદ વનમણીદાસ સુતાર
 ૧ રા. પુરષોત્તમ નાયજી સુતાર
 ૧ રા. દેવદરભાઈ ત્રીકમભાઈ સુતાર
 ૧ રા. સુનીલાલ કાળીદાસ સુતાર

મોંડવી-સુરત.

- ૧ રા. મણીલાલ ધીજલાલ સોની
 ૧ રા. રણુછોડદાસ ભગવાનદાસ સુખડીયા
 ૧ રા. નાગરદાસ નરસીદાસ
 ૧ રા. પ્રાણુલવન નાથુભાઈ
 ૧ રા. છાટાલાલ કુંવરજી સોની
 ૧ રા. રણુછોડજી હરિશંકર કોડાદ
 ૧ રા. નાથાલાલ ગરબડદાસ સોની
 ૧ રા. જગનલાલ મોતીભાઈ સોની
 ૧ રા. પ્રાણુશંકર પ્રેમશંકર શુક્લ
 ૧ રા. હરિશંકર રામશંકર શુક્લ
 ૧ રા. રવિશંકર મયાશંકર જોષાકર
 ૧ રા. ભીખુભાઈ માસ્તર હા. પ્રાણુશંકર
 ૧ રા. અખારામ તુલજરામ સોની

સંતરામપુર.

- ૧ રા. પહાડસીંઘ અંબારસીંહ
- ૧ રા. હીરાલાલ લક્ષ્મીરામ દવે
- ૧ શ્રીમાન શ્રી હાકારસા. રૂચનાથસિંહજી
રતનાસહજ દેલ હાકાર સાહેબ
- ૧ રા. રજુછાડદાસ હારજનજનદાસ મહંત
સુખાઈ.
- ૧ રા. મગનલાલ સામળભાઈ દવે
- ૧ રા. રજુછાડદાસ ધમદાસ (જ્યાબહેન)
- ૧ રા. જોઠાભાઈ મુળજીભાઈ કુરલાદોડ
અધરી ત્રીભોવનદાસનો અંગલો
- ૧ રા. મોતાભાઈ ગુલાબજાઈ
- ૧ રા. રતનલાલ મુળજીદાસ ધ
- ૧ રા. રમજીલાલ માણીકલાલ સોની
- ૧ રા. રામલાલ જીકીશનદાસ ઝવેરી
- ૧ રા. મગનલાલ વાલજીભાઈ પટેલ
- ૧ રા. ભગવાનદાસ નરોત્તમદાસ
- ૧ રા. નારજીદાસ અમીચંદ
- ૧ રા. જીજીભાઈ જીવજીદાસ
- ૧ રા. છોટાલાલ બેચરભાઈ
- ૧ રા. જમનાદાસ બાહુભાઈ પાસાતાણીયા
- ૧ રા. રંગીલદાસ હરિભાઈ કંસારા
- ૧ રા. ત્રીભોવનદાસ ચંકરદાસ પટેલ
- ૧ રા. અંબાલાલ શિવલાલ ચાણુસ્મા
- ૧ રા. પ્રાણવલ્લભદાસ દામોદરદાસ હક્કર
- ૧ રા. બાબાજીરાવ

નાંદોદ રાજપીપળા.

- ૧ રા. કેશવલાલ દલસુખરામ પુરાણી
- ૧ રા. તોળાશંકર હીમતરામ બટ

ઈંદોર.

- ૧ નંદલાલ ડી. દત્ત ચનીગલી ઇંદોર સીટી
(સી. મી.)
- વખળેશ્વર તા. અંકલેશ્વર.
- ૧ રા. નારજીભાઈ ભગાભાઈ માસ્તર
(જી સાથે)

સજીર રોડ.

- ૧૦ શ્રીમન્નાહારાજા શ્રી વખતસિંહજી મહા
રાજ સજીર દરબાર

મહાસ.

- ૨ રા. ઉમીયાશંકર અંબાશંકર બેન્કર
- ૧ રા. ભક્તીશંકર બાલકૃષ્ણ બેન્કર
- ૧ રા. નાયાલાલ લલ્લુભાઈ શેઠ
- ૧ રા. જોઠાલાલ માણીશંકર શાહુકાર
- ૧ રા. સોમાભાઈ કાળીદાસ શાહુકાર
- ૧ રા. દેવશંકર કાશીનાથ શાહુકાર
- ૧ રા. હારશંકર ભગવાનદાસ શાહુકાર
ભુષ્ણનાહા.

- ૫ નગરશેઠ પુનમચંદ ગુલાબચંદ
- ૧ રા. મહાસુખ પીતાંબર ઉપાધ્યા
- ૧ રા. ભોગીલાલ વરજલાલ બેશી
- ૧ રા. પરતાપસિંહ ભુરાભાઈ પરમાર
- ૧ રા. સચ્ચુરભાઈ હરજીવન પંડ્યા
- ૧ રા. ભીખાભાઈ કાશીરભાઈ કાછીયા
- ૧ ચી. બહેન જોકારબહેન
- ૧ રા. મણીલાલ બાઈચંદ દોશી
- ૧ રા. જમનલાલ દલસુખરામ મીલી
- ૧ રા. લંકારામ મોતીરામ બેશી
- ૧ રા. પુરુષોત્તમ હરજીવન ઉપાધ્યા
- ૧ રા. સોમેશ્વર મોતીરામ સેવક
- ૧ રા. મગનલાલ ભાઈચંદ મેહટે
- ૨ રા. છોટાલાલ મોતીલાલ વરધરી
- ૧ રા. મગનલાલ લલ્લુભાઈ ખાનપુર
- ૧ રા. જોઠાલાલ દોદરભાઈ વરધરી
- ૧ રા. મોહનલાલ ગુલ.ખચંદ સોમી
- ૧ રા. આદિતરામ મોતીરામ માસ્તર
- ૧ રા. વીરચંદ ગુલ.ખચંદ સોની
- ૧ રા. મુળજી બેમચંદ સેની
(મનસુખ પંડ્યાની માહંત)

- ૧ રા. મોતીલાલ પીતાંબર પંડ્યા
- ૧ રા. વણારસી વલ્લભભાઈ સુધાર
- ૧ રા. ગુનીલાલ ગજબરમ સુધાર
- ૧ રા. દલસુખ કાળીદાસ મીલી
- ૧ રા. પરશોત્તમ ગજપતરામ પંડ્યા
- ૧ રા. મનસુખરામ મોતીરામ પંડ્યા
- ૧ રા. હરજીવન મુળજી ભટ્ટ
- ૧ રા. નર્મદાશંકર ગીરધરભાઈ આચાર્ય

- ૧ રા. મનોરભાઇ મોરારજી ભટ્ટ
- ૧ રા. ઝવેરભાઇ રૂપરામ પંડયા
- ૧ રા. બીબાભાઇ છગનલાલ ખત્રી
- ૧ રા. શંકરલાલે દલસુખરામ પંડયા
- ૧ રા. રામશંકર ભેઈતારામ ઉમરેઠ
- ૧ રા. ત્રીકમલાલ ખાપુજી દવે
- ૧ રા. સાંકળેશ્વર ખાપુજી જોશી સોનેળા
- ૧ રા. મગનલાલ સચુરભાઇ દેશી
- ૧ રા. કાળીદાસ ભુલેશ્વર મીસ્ત્રો
- ૧ રા. પુનમચંદ નાથજી મીસ્ત્રો
- ૧ રા. નારણભાઇ રણછીડ ભટ્ટરાજ
- ૧ રા. દોદરભાઇ શામળા સુથાર
(મનુભાઈ મારફત)
- ૧ રા. નાણસિંહભાઇ પો. સુ. સા.
- ૧ રા. જોહારામ ભાઈરામ ઉપાધ્યાય
- ૧ રા. પીતાંબર કોચારામ મેહેતા
- ૧ રા. ગીરધર પીતાંબર દાહી
- ૧ રા. મંગળજી પરસુરામ જોશી
- ૧ રા. મોતીલાલ હરિભાઇ શાહ
- ૧ રા. દોલતરામ પરસુરામ પંડયા
- ૧ રા. મનુસિંહ ગુલાબસિંહ ગુડાણ
- ૧ રા. અદાભાઇ હરિદાસ ભટ્ટ આટકાખીલી
- ૧ રા. નાથાભાઇ કાળીદાસ ભટ્ટ
- ૧ રા. વીરાભાઇ કેવળદાસ ભટ્ટ શામળા
- ૧ રા. કેશવલાલ છોટાલાલ મીસ્ત્રો
- ૧ રા. મોતીલાલ જગજીવન મીસ્ત્રો
- ૧ રા. કેશવલાલ સાંકળચંદ મીસ્ત્રો
- ૧ મી. બહેન મણીબહેન નાગર
- ૧ રા. પ્રજ્ઞાજી કેશવલાલ

પ્રાતીજ.

- ૧ રા. મોતીલાલ કુમેરભાઇ દેશાઈ
- ૧ રા. સુળચંદભાઇ કુમેરદાસ દેશાઈ
- ૧ રા. ચંદુલાલ છોટાલાલ દેશાઈ
- ૧ રા. ચશવંતરાય બળવંતરાય દેશાઈ
- ૧ રા. નાથાલાલ મગનલાલ શાહ
- ૧ રા. અમૃતલાલ ભોગીલાલ દેશાઈ
- ૧ રા. ડાહ્યાભાઈ હરજીવનદાસ દેશાઈ

- ૧ રા. ચંદુલાલ જીવણલાલ દેશાઈ
- ૧ રા. પુંજીરામ વિશ્વનાથ ઠાકોર
- ૧ રા. ડાહ્યાલાલ છોટાલાલ શાહ
- ૧ રા. મણીલાલ ગીરધરલાલ દેશાઈ
- ૧ રા. કાળીદાસ દલસરામ સુતાર
- ૧ રા. રણછીડ અંબાશંકર પુરાણી
- ૧ રા. લક્ષ્મીશંકર રણજી દલાલ વ્યાસ
- ૧ રા. પે.પટલાલ હીમતલાલ બની
- ૧ રા. આરજીવલાલ ગીરધરભાઈ વેદરાજ
- ૧ રા. આરજીવલાલ નરસીદાસ ખત્રીય
- ૧ રા. મંગળદાસ કીરપાનામ બંશા
- ૧ રા. મણીલાલ કીરપાનામ જોશી
- ૧ રા. અમૃતલાલ હીમતલાલ જોશી
- ૧ રા. લલ્લુભાઈ દલસપરામ શાહ
- ૧ રા. જોહલાલ અંબાલાલ પંડયા
- ૧ રા. નાથલાલ જોશંકર દવે
- ૧ રા. નાથાલાલ ગીરજીશંકર
- ૧ રા. છોટાલાલ નાર જી ભટ્ટ
- ૧ રા. સોમનાથ કુમેરજી બજુ કારકુન
- ૧ રા. ચુનીલાલ મગનલાલ ભટ્ટ
- ૧ રા. હરીલાલ છગનલાલ દેશાઈ
- ૧ રા. રેવાશંકર ભેઈતારામ સુતાર
- ૧ રા. ચંદુલાલ કાળીદાસ દેશાઈ
ગાધરા.

- ૧ રા. માધવલાલ મથુરભાઈ પાઠક
- ૧ રા. રતનલાલ સુળજીભાઈ પંડયા
- ૧ રા. જણપતરામ કાળીશંકર
ભરૂચ.

- ૨૦ વકીલ શ્રીમાન આલમશા બાઈશ્રી
- ૧ દી. ખા. અંબાશંકર ઉત્તમરામ મલજી
- ૫ રા. સાકળલાલ ડાહ્યાભાઈ દેશાઈ વકીલ
- ૧ રા. જીવણલાલ હરિવંશભાઈ
ગુડસ માસ્તર
- ૧ રા. પ્રેમશંકર દેવશંકર ગોર
- ૧ રા. છોટાલાલ નરેન્દ્રભાઈ શાહ
- ૧ રા. જમીનતરામ શંભુરામ
- ૧ રા. દત્તાત્રેય મોરેશ્વર રણદીવે હ. ડી.
કલે. ભરૂચ

૧ રા. કાળીદાસ જગજીવનદાસ ટેલર

૧ રા. કલ્યાણજી નિઠાભાઈ દેશાઈ

૧ રા. ગણપતિશંકર જયશંકર

૧ રા. નારણસિંહ ધનસિંહજી

૧ રા. ધર્મરલાલ વેણીભાઈ

૧ રા. ગુણાલભાઈ ગુલાબભાઈ

૧ રા. જીંદાલાલ ગુજળભાઈ શુક્લ

૧ રા. મગનલાલ મથુરાદાસ શા.

૧ રા. જાનુશંકર જમીયતરામ શુક્લ

૧ રા. કરસનદાસ બહેચરદાસ તલાટી

૧ રા. મોતીલાલ ડાહ્યાભાઈ તલાટી

૧ રા. ડુલચંદભાઈ દ્રારકાંદાસ

૧ રા. બીહારીલાલ શીવલાલ

૧ રા. શ્રી ગણપતિમંદીર-મહાદેવ

૧ રા. ત્રીભોવનદાસ નાથાભાઈ ઠક્કર

૧ રા. ગીરધરદાસ કેશવજી ઠક્કર માસ્તર

૧ રા. ગંગાશંકર ઉત્તમરામ જોશી

૧ રા. મગનલાલ વિશ્વનાથ જોશી

(ભાઈ હીરાલાલ મારફત)

૧૬ રા. હીરાલાલ મનસુખરામ

૧ રા. ઉત્તમરામ દુર્લભરામ

૧ રા. પ્રાણુલાલ મણીલાલ

૧ રા. રામચંદ્ર દલપરામ

૧ રા. રાયજીભાઈ નારણભાઈ

૧ રા. શંકરભાઈ બહેચરભાઈ

૧ રા. ચંદ્રશંકર મણીશંકર

૧ રા. છીતાભાઈ દેગાલ પા.

૧ રા. રાયજીભાઈ ત્રીકમભાઈ

૧ રા. છીતાભાઈ નાથુભાઈ

(ડુલાભાઈ મારફત)

૧ રા. ઠાકોરલાલ અંબાશંકર મલજી

૧ રા. પ્રાણજીવનદાસ પ્રાણુશંકર જોશી

૧ રા. મોહનલાલ જગજીવન માસ્તર

૧ રા. ઉત્તમરામ ગુજલંદ દેશાઈ

૧ રા. ખાલાશંકર કૃષ્ણશંકર

૧ રા. નાથાલાલ અમથાભાઈ સોની

૧ રા. ભાઈશંકર ગૌરીશંકર

૧ રા. નરભોરામ કૃપારામ દેશાઈ

૧ રા. ધીરજલાલ પરમદાશય દેશાઈ

૧ રા. ભાઈશંકર નાગેશ્વર અમદાવાદવાળા

૧ રા. કેશવલાલ મહાશંકર ભટ તારમાસ્તર

૧ રા. કાશીશંકર અંબાશંકર પંડ્યા

૧ રા. ચનાભાઈ મોહનલાલ સોની

૧ રા. ગુનીલાલ ડાહ્યાભાઈ દેશાઈ

૧ રા. મણીલાલ કર્ણારામ દેશાઈ

૧ રા. નાગેશ્વર ગુણવતરામ વ્યારા

૧ રા. ઉમેદભાઈ ખાખરભાઈ પટેલ સ. ઇ.

૧ રા. સોમાભાઈ મુળજીભાઈ નાયક

૧ રા. કૃષ્ણવલ્લભ રણછોડદાસ ચોકસી

૧ રા. અંબાલાલ જયસિંહભાઈ માસ્તર

૧ રા. નાનાલાલ રેવાદાસ સોની

૧ રા. જગનલાલ ઇન્દુજીરામ ઠક્કર ગાંધી

૧ રા. ધર્મરલાલ ડાહ્યાભાઈ મહેતા

૫ મા. દયારામ પા.

૧ રા. કૃષ્ણવલ્લભ હરોગોવનદાસ શાહ

૧ રા. હીરાલાલ રાજરામ સેલત

૧ રા. ડુલચંદ જગજીવનદાસ

૧ રા. શંકરલાલ ગુનીલાલ મોદી

૧ રા. ચંદ્રશંકર નાથુભાઈ શુક્લ

૧ રા. માણીકલાલ મણીશંકર દવે

૧ રા. નાનુભાઈ ડાહ્યાભાઈ દેશાઈ વઝીલ

૧ રા. નાનાલાલ મગનલ લ સોની

૧ રા. સોમાભાઈ જગજીવનદાસ સોની

૧ રા. લક્ષ્મીશંકર વેણીરામ જો.જા

૧ રા. મોહનલાલ મણીશંકર જોશી

૧ રા. ડાહ્યાભાઈ દયારામ ભચત

૧ રા. ગોપાળદાસ બેચરદાસ વૈષ્ણરાજ

૧ રા. ધર્મરદાસ વલ્લભદાસ પટેલ

૧ રા. રેવાશંકર બેઠતારામ મહેતા

૧ રા. ઠાકોરલાલ ત્રીભોવનાસ કેટીયાવાળા

૧ રા. ઠાકોરલાલ દ્રારકાંદાસ દેસાઈ

૧ રા. ખાલુભાઈ લક્ષ્મીચંદ શાહ વઝીલ

૧ રા. શ્રીધરરાવ રણુનાથરાવ

- ૧ ૨૧. કુંભુલાલ મોતીલાલ દલાલ
- ૧ ૨૧. મણીલાલ બાઈશંકર તલાટી
- ૧ ૨૧. માણેકલાલ રણછોડદાસ શાહ
- ૧ ૨૧. અંબાશંકર હરીભાઈ ગોર
(ચોરાસી બા. શ્રેઠ)
- ૧ ૨૧. રતનરામ અમૃતરામ માસ્તર
- ૧ ૨૧. ડેસવલાલ નંબકરામ દવે સરદાર
- ૧ ૨૧. ચીમનલાલ બાલાશંકર બેશી
- ૧ ૨૧. શ્રેઠ કુંભુલાલ સુનીલાલ મજમુંદાર
- ૧ ૨૧. શ્રેઠ હીમતલાલ માણેકલાલ
- ૧ ૨૧. રણછોડ વજીરામ બેશી
- ૧ ૨૧. ઠાકોરલાલ મંછારામ (ડેના,)
- ૧ ૨૧. લક્ષ્મીદાસ હરગોવીંદદાસ શાહ
- ૧ ૨૧. ગણપતરામ હરિકુંભુ બદ
- ૧ ૨૧. કાશીશંકર વિશ્વનાથ માસ્તર
- ૧ ૨૧. લક્ષ્મીદાસ છાતાભાઈ

સુરત.

(કેશવલાલની મારફત)

- ૧ ૨૧. પુરષોત્તમ વેલાભાઈ સોની
- ૧ ૨૧. જીણાભાઈ વેલાભાઈ સોની
- ૧ ૨૧. મણીલાલ વાંજીભુખણદાસ પાનવાળા
- ૧ ૨૧. માણેકલાલ લાલભાઈ દુધવાળા
- ૧ ૨૧. હીમતરામ આતમારામ
- ૧ ૨૧. જગનભાઈ વંદરાવન સોની
- ૧ ૨૧. જેઠીશનદાસ હરકીશનદાસ પાનવાળા
- ૧ ૨૧. કેવળરામ મણીરામ બક્ષ
- ૧ ૨૧. પરસોત્તમદાસ ઠાકોરદાસ
- ૧ ૨૧. બાલકુંભુભાઈ રતનેશ્વર વૈધરાજ
- ૧ ૨૧. હીરાલાલ ચીમનલાલ ટી. કલેક્ટર
- ૧ ૨૧. છગનલાલ નાથાભાઈ લુહાર
- ૧ ૨૧. રણછોડભાઈ નાથાભાઈ લુહાર
- ૧ ૨૧. વેણીભાઈ જેઠાભાઈ કક્કર
- ૧ ૨૧. નાનાભાઈ હરજીવન કક્કર
- ૧ ૨૧. જેઠીશનદાસ કલ્યાણદાસ મજજર
- ૧ ૨૧. પ્રજાપતેન
- ૧ ૨૧. અબાપતેન
- ૧ ૨૧. કાળીદાસ ભુખણદાસ સોની

- ૧ ૨૧. ભુરાભાઈ ઇશ્વરદાસ શાહ
- ૧ ૨૧. હરિશંકર ધનજીભાઈ બેશી
- ૧ ૨૧. રતીલાલ ઠાકોરદાસ શાહ
- ૧ ૨૧. વિજયભુખણદાસ કઠાનદાસ શાહ.
- ૧ ૨૧. સુનીલાલભાઈ કીલાભાઈ દલાલ
- ૧ ૨૧. મોતીલાલ વેલાભાઈ સોની
- ૧ ૨૧. નાથાલાલ લલ્લુભાઈ વકીલ
- ૧ ૨૧. નાથાલાલ વેલાભાઈ સોની
- ૧ ૨૧. છગનલાલ છોટાલાલ ગળીયારા
- ૧ ૨૧. હરીલાલ કલ્યાણદાસ સોની
- ૧ ૨૧. લાલભાઈ દોલતરામ સોની
- ૧ ૨૧. નોકમલાલ નરોત્તમદાસ સોની
- ૧ ૨૧. છગનલાલ સુનીલાલ કક્કર
- ૧ ૨૧. નાથુભાઈ નારણભાઈ જરીવાલા
- ૧ ૨૧. ઇશ્વરલાલ નગીનદાસ સોની
- ૧ ૨૧. દુર્લભરામ વલ્લભરામ પટેલ
- ૧ ૨૧. નગીનદાસ જીતમરામ સોની
- ૧ ૨૧. કુમેરદાસ વિજયભુખણદાસ
- ૧ ૨૧. ધીરજીરામ દુર્લભરામ ઠેમોડાર
(અમૃતલાલની મારફત)
- ૧ ૨૧. જેઠીશનદાસ કુમેરદાસ સોની
- ૧ ૨૧. વીકલદાસ જેઠીશનદાસ ઝવેરી
- ૧ ૨૧. નારેશંકર નાગેશ્વર શુક્લ
- ૧ ૨૧. વલ્લભરામ માણજીવન સુડગર
- ૧ ૨૧. માણેકલાલ કાળીદાસ સુખડીયા
- ૧ ૨૧. નગીનદાસ હરકીશનદાસ સોની
- ૧ ૨૧. ગજનન હરિનંદ માંડવીવાળા
- ૧ ૨૧. મોતીલાલ હરકીશનદાસ પટેલ
- ૧ ૨૧. દુર્લભરામ હરકીશનદાસ પટેલ
- ૧ ૨૧. છળીલાભાઈ કીકાભાઈ પચીગર
- ૧ ૨૧. જીણાભાઈ કાળીદાસ કંસારા
- ૧ ૨૧. નગીનદાસ તુલસીદાસ તુરાવાલા
- ૧ ૨૧. દુર્લભરામ લાલભાઈ રાણા
- ૪ ૨૧. લલ્લુભાઈ લાલભાઈ રાણા
- ૧ ૨૧. કાળીદાસ હરગોવીંદદાસ દરજી
- ૧ ૨૧. છોટાલાલ ગીરવરલાલ જરીવાલા

(હરિપ્રસાદ માફત)

- ૧ રા. હરિપ્રસાદ ગણપતરામ
- ૧ રા. નાથુભાઈ હરિભાઈ પટેલ
- ૧ રા. ભવાનીશંકર મનસુખરામ
- ૧ રા. હરીલાલ શેલાભાઈ
- ૧ રા. દયશંકર તુલજરામ
- ૧ રા. અખરામ અદુલાઈ યાજ્ઞિક
- ૧ રા. ધવછાશંકર નારેશંકર
- ૧ રા. હીમતરામ વલ્લભરામ
- ૧ રા. કાલાભાઈ નાથુભાઈ
- ૧ રા. ગીમીયા ઢેડીયા નાગામા
- ૧ રા. લક્ષ્મીદાસ વનમાળી ગજજર

(કાકારભાઈ માફત)

૫ મહાગ્ન કલ્પ જસવંતલાલ ગોરધન-
દાસ વેરાગીવાળા

- ૧ રા. બીજલલ હરહીશનદાસ
- ૧ રા. ચીમનલાલ દુર્લભરામ
- ૧ રા. મણીશંકર ત્રીભોવનભાઈ બદ
- ૧ રા. છોટુભાઈ નિત્યારામ
- ૧ રા. સુનીલાલ વકૂલદાસ
- ૧ રા. કાકારદાસ પ્રાણીવનદાસ
- ૧ રા. માધવરામ કલ્યાણદાસ વ્યાસ
- ૧ રા. ગીરધરલાલ ભીમજીભાઈ મહેતા
- ૧ રા. કાકારલાલ માણેકલાલ વકીલ
- ૧ રા. હરિપ્રસાદ શિવશંકર તલાટી
- ૧ રા. પ્રજેન્દ્રરાય છપ્પાલાનંદ પંડ્યા
- ૧ રા. નટવરલાલ માણેકલાલ ઝવેરી
- ૧ રા. ડાહ્યાભાઈ અમલવનદાસ પાગેખ
- ૧ રા. કાકારભાઈ ધીરજભાઈ વકીલ
- ૧ રા. માણેકલાલ પરસોતમદાસ ટોપીવાળા
- ૧ રા. કાકારદાસ ભગવાનદાસ
- ૧ રા. પરભુશંકર જોષીતાશંકર
- ૧ રા. અમૃતલાલ ગીરધરલાલ માસ્તર
- ૧ રા. લલ્લુભાઈ ધરછારામ શાહ
- ૧ રા. ચંદલાલ જીજીશનદાસ ખારડોલીકર
- ૧ રા. નાથુભાઈ નરસિંહદાસ
- ૧ રા. નોતમરામ રંગીલદાસ રાદેરી

૧ રા. મહાદેવશર્મા મુળશંકર શાસ્ત્રી
(સુમનલાલની મારફત)

- ૧ રા. જયામતી ખડેન
- ૧ ચી. હીવાળી ખડેન
- ૧ ચી. ધરમાખડેન નાગરદાસ
- ૧ ચી. તારાખડેન
- ૧ ચી. ધનકરખડેન જીકાલાલ
- ૧ ચી. લક્ષ્મીખડેન
- ૧ ચી. સુરજખડેન હીરાલાલ
- ૧ ચી. નદુખડેન
- ૧ ચી. નેનસખ ગોરીખડેન
- ૧ ચી. અગનખડેન
- ૧ ચી. લક્ષ્મીખડેન
- ૧ ચી. જીકરખડેન
- ૧ ચી. કમળાખડેન
- ૧ ચી. મણીખડેન
- ૧ ચી. લલીતાખડેન
- ૧ ચી. ગુલામખડેન
- ૧ રા. પાર્વતીશંકર અલભદ્ર

(કાપડીયા મારફત)

- ૧ રા. જીજીશનદાસ ત્રીભોવનદાસ કાપડીયા
- ૧ રા. નગીનદાસ હરિવલ્લભ પાસાતાણીયા
- ૧ રા. ચીમનલાલ કાશીરામ ખત્રી
- ૧ રા. ભોગીલાલ ચીમનલાલ ખત્રી
- ૧ રા. પ્રાણજીવન મંછારામ ખત્રી
- ૧ રા. નાથુભાઈ નાનભાઈ કાપડીયા
- ૧ રા. સુનીલાલ ખાલુભાઈ કાપડીયા
- ૧ રા. જમનાદાસ વંકુલદાસ કાપડીયા
- ૧ રા. છોટાલાલ ડાહ્યાભાઈ કાપડીયા
- ૧ રા. વીજુભાઈ પરભુદાસ સુખડીયા
- ૧ રા. શુરાભાઈ સુનીલાલ સુખડીયા
- ૧ રા. જીજીશનદાસ પરસોતમ સુખડીયા
- ૧ રા. મોતીલાલ બીજલાલ સુખડીયા
- ૧ રા. હરીલાલ જમનાદાસ સુખડીયા
- ૧ રા. જમનાદાસ રથછોડદાસ સુખડીયા
- ૧ રા. તુલસીદાસ કલ્યાણદાસ સુખડીયા
- ૧ રા. જીવજીલાલ નાથાભાઈ સુખડીયા

૧ રા. ધૃવજારામ કલ્યાણદાસ સુખડીયા

૧ રા. શંકરભાઈ રામસૌંદ

૧ રા. દલાભાઈ મહીજીભાઈ ચૌધરી

૧ રા. નરસીદાસ હરીભાઈ મેવાવાળા

૧ રા. મોતીરામ આત્મારામ સુખડીયા

૧ રા. સુનીલાલ ડાહ્યાભાઈ કાપડીયા

૧ રા. હરકીશનદાસ ભગવાનદાસ
(ઠક્કરની મારફત)

૧ રા. જીજ્ઞાભાઈ નરોત્તમદાસ ઠક્કર

૧ રા. હીરાલાલ રેવાશંકર

૧ રા. ત્રીભોવનદાસ જયરામ બેશી

૧ રા. રજુછોડદાસ ભાઈચંદ ખરી

૧ રા. પરભુદાસ ચંપાદાસ પટેલ

૧ રા. નાનાભાઈ સુનીલાલ ખરી

૧ રા. નગીનદાસ છપીલદાસ શાહ

૧ રા. નાથુભાઈ હરગોવિંદદાસ ગળીયારા

૧ રા. જમનાદાસ નારણભાઈ પરત્તાગીયા
(વૈદરાજ મારફત)

૧ રા. નાથુભાઈ દામોદરદાસ વૈદરાજ

૧ રા. છગનલાલ પુનલાલ સોની

૧ રા. ડાહ્યાભાઈ અંબાગમ ટેલર

૧ રા. ગોરાઈ મકનજી માછી

૧ રા. ઠાકોરદાસ જમનાદાસ ટેલર

૧ રા. જીજ્ઞાભાઈ દલસુખરામ ખગડીવાળા

૧ રા. લાલભાઈ બુટીયાજી રાવુ

૧ રા. જીતમરામ ભગવાન ભાવસાર

૧ રા. શંકરરાવ ખાલુરાવ

૧ રા. પરભુદાસ બુજાંદ ટેલર

૧ રા. ઠાકોરદાસ જગજીવન ટેલર

૧ રા. ડાહ્યાભાઈ માણેકલાલ જળવાલા

૧ રા. કેવળદાસ વિકુલદાસ મેચી

૧ રા. ભાણુભાઈ કાકાભાઈ ગજીર

૧ રા. નગીનદાસ ભાણુભાઈ

૧ રા. અગનલાલ વનમાળીદાસ ગજજર

૧ રા. નાથુભાઈ કાશીરામ સોની

૧ રા. ભોગીલાલ પી. વૈદરાજ

૧ રા. ભોળાનાથ નર્મદાશંકર વૈદરાજ

૧ રા. ભીખુભાઈ જીજીશદાસ ઠક્કર

૧ રા. લાલભાઈ મયારામ કીનારીવાળા

૧ રા. ભીખાભાઈ ગોપાળજી પંચોળી

૧ રા. વનમાળી છીખાભાઈ ગજજર

૧ રા. ફરસરામ ઠાકોરદાસ જરીવાળા
(હીરાલાલ સોની મારફત)

૧ રા. હીરાલાલ નરસીદાસ સોની

૧ રા. ધનસુખલાલ કરસનદાસ સોની

૧ રા. છગનલાલ રતનલાલ સોની

૧ રા. છગનલાલ ગોરધનદાસ સોની

૧ રા. મણીલાલ નાનાભાઈ સોની

૧ રા. જમનાદાસ મંછારામ સોની

૧ રા. રતનલાલ ઘેલાભાઈ સોની

૧ રા. નાથુભાઈ પ્રાણજીવનદાસ સોની

૧ રા. ગમનલાલ રતનલાલ સોની

૧ રા. ગમનલાલ ગલાખદાસ સોની

૧ રા. રતનલાલ સુનીલાલ સોની

૧ રા. ઠાકોરદાસ મથુગંદામ સોની

૧ રા. અંપકલાલ નગીનદાસ સોની

૧ રા. છોટાભાઈ નાનાભાઈ સોની

૧ રા. લલ્લુભાઈ જગજીવનદાસ સોની

૧ રા. મંગળદાસ ગોરધનદાસ સોની

૧ રા. ચીમનલાલ લલ્લુભાઈ સોની

૧ રા. નગીનદાસ ગીરધરલાલ સોની

૧ રા. રતનલાલ ગુલ ખદાસ પચીમર

૧ રા. કીકાભાઈ ઠાકોરદાસ સ્ટોરવાલા

૧ રા. ત્રીભોવનદાસ ગોવિંદભાઈ જરીવાલા

૧ રા. ગુલાખદાસ ડાહ્યાભાઈ શાહ

૧ રા. અંદુલાલ ડાહ્યાભાઈ વૈદરાજ

૧ રા. ધંધરલાલ છોટાલાલ હીરધસુ

૧ રા. અંપકલાલ જીજીશનદાસ હીંગલસુ

૧ રા. પુંબલાલ જીજીશનદાસ ઘડીયા

૧ રા. નાથુભાઈ રજુછોડદાસ ઘડીયા

૧ રા. છગનલાલ નાગરદાસ પા ખ

૧ રા. ગોરધનદાસ નગીનદાસ કીનારીવાળા

૧ રા. નાથુભાઈ કાલીદાસ ફેકવાળા

૧ રા. દયારામ અંબારામ ખરડીવાળા

- ૧ રા. નરૈતમદાસ ગીરધરલાલ શાહ
- ૧ રા. મોતીરામ નગીનદાસ સોની
- ૧ પ્રો. રા. મોહનલાલ જનનલાલ ઝવેરી
- ૧ રા. ચીમનલાલ નગીનદાસ
(કથા પ્રસંગે)
- ૧ રા. હર્ષરલાલ રતનરામ ત્રીવેદી
- ૧ રા. રણછોડદાસ કુમરદાસ
- ૧ રા. ભગવાનદાસ નરૈતમદાસ કુધવાળા
- ૧ રા. સોમેશ્વર અંબારામ સાતેડા
- ૧ રા. સાહેરલાલ વેણીલાલ દેશાઈ
- ૧ રા. ઠાકોરલાલ સાહેરલાલ સુખડીયા
- ૧ રા. ખાલુભાઈ હરિપ્રસાદ
- ૧ રા. જનનલાલ આત્મારામ
- ૧ રા. ગુલાબદાસ દેવચંદ
- ૨ રા. હલ્લુભાઈ ગોપાળદાસ
- ૧ રા. ઠાકોરલાલ હરકીશનદાસ
- ૧ રા. નગીનદાસ હરકીશનદાસ
- ૧ રા. ઠાકોરદાસ ગુલાબદાસ
- ૧ રા. નાથુભાઈ વળેરામ
- ૧ રા. પ્રુશાલભાઈ મોતીરામ
- ૧ રા. મગનલાલ જનનલાલ
- ૧ રા. ગોવિંદરાવ જનમતરાવ વેદરાજ
- ૫ ઓ. મંછાખડેન
- ૧ રા. મોહનલાલ કલ્યાણદાસ
- ૧ રા. ઠાકોરદાસ ઇચ્છારામ પારેખ
- ૧ રા. રતીલાલ રેવાશંકર ભટ્ટ
- ૧ રા. શીવલાલ જીકીશનદાસ
- ૧ રા. પાવંતીશંકર ખલસદશંકર
- ૧૨ રા. ક્રીજલાલ નાથુભાઈ
- ૧ રા. અંબારામ ડાહ્યાભાઈ
- ૧ રા. ગુળચંદભાઈ ફરીદભાઈ રાણા
- ૧ રા. નાથુભાઈ કેશવરામ
- ૧ રા. વ્રેદાવનદાસ હરગોવિંદ
- ૧ રા. ડાહ્યાભાઈ નરૈતમદાસ
- ૧ રા. જીઠાભાઈ મોતીરામ
- ૧ રા. દેવચંદ ગોપાળભાઈ પટેલ
- ૧ રા. નગીનદાસ ગુનીલાલ

- ૨ રા. હીરાલાલ ત્રીભોવનદાસ ઝવેરી (ખે)
- ૧ રા. ચીમનલાલ નગીનદાસ લુહાર
- ૧ રા. કાળીદાસ જીવણદાસ પટેલ
- ૧ રા. મોતીરામ ગીરધનદાસ ખાંડવાળા
- ૧ રા. મંછારામ શીવલાલ ખાંડવાળા
- ૧ રા. વિઠ્ઠલદાસ ચેલાભાઈ ખાંડવાળા
- ૧ રા. વરજદાસ લાલભાઈ ખાંડવાળા
- ૧ ઓ. સો. દ્રોપદીખડેન
- ૧ ઓ. ઇન્દુમતિખડેન
- ૧ ઓ. સો. સિદ્ધિદાખડેન
- ૧ રા. નાથુભાઈ રણછોડ ગાંધી
- ૧ રા. મગનલાલ પરજીદાસ રાણા
- ૧ રા. મગનલાલ દામોદરદાસ આંકડાવાળા
- ૧ રા. વળેશંકર નથુભાઈ વ્યાસ
(રજકોટવાળા)

- ૧ રા. ધનસુખરામ નવનીતરામ (ચંદુભાઈ)
- ૧ રા. હીમતરામ મયારામ
- ૧ રા. ગોવિંદરામ વનમાળી
- ૧ રા. વિઠ્ઠલભાઈ કીઠાભાઈ
- ૧ રા. રંગીલદાસ નગીનદાસ
- ૧ રા. ધનશંકર મોતીરામ સોની
- ૧ રા. મગનલાલ દેવચંદ પટેલ
- ૧ રા. છત્રાલાલ જીવણલાલ
- ૧ રા. જમીયતરામ જયશંકર વ્યાસ
- ૧ રા. ખાલુભાઈ ત્રીભોવનદાસ
- ૧ રા. વીરમણીશંકર હરમણીશંકર
- ૧ રા. મણીલાલ કલ્યાણરાય ઠાકોર
- ૧ રા. ભગવાનદાસ નારજીદાસ
- ૧ રા. રણછોડદાસ જગજીવન જસીવાલા
- ૧ રા. જીજ્ઞાભાઈ દયારામ હા. જનન લુહાર
- ૧ રા. ફરીદચંદ પરજીરામ હા. „
- ૧ રા. રણછોડ કાળીદાસ
- ૧ રા. ગીરજશંકર ભવાનીશંકર
- ૧ રા. સોમનાથ દલસુખરામ જની
- ૧ રા. ચીમનલાલ લખમીચંદ
- ૧ રા. આદ્યારામ વિઠ્ઠલભાઈ કંસારા
- ૧ રા. અમૃતલાલ અંબારામ

- ૧ રા. ભુખણદાસ વલ્લભરામ
- ૧ રા. છગનલાલ પરભુભાઈ ધીવાળા
- ૧ રા. નવનીતરામ ગીરજશંકર
- ૧ રા. મણીલાલ મનસુખરામ
- ૧ રા. ભીખાભાઈ નારણભાઈ
- ૧ રા. મગનલાલ હરગોવિંદ પચીગર
- ૧ રા. હીમતરામ માણેકચંદ
- ૧ સી. ખડેન મીતીદાખડેન
- ૧ સી. સૌ. વીરમતીખડેન મોતીલાલ હા.
ધન્દુમતીખડેન
- ૧ રા. ઘેલાભાઈ કુંભારામ વેદ
- ૧ રા. નાનાભાઈ માણેકલાલ
- ૧ સી. જીવદેવખડેન હા. રણછોડભાઈ
- ૧ રા. ગોરધન કુમેરભાઈ
- ૧ રા. ગાંડાભાઈ જગજીવન
- ૧ રા. વીઠ્ઠલદાસ દુર્લભરામ
- ૧ રા. નગીનદાસ પ્રેમચંદ
- ૧ રા. માણેકભાઈ અવેરીશંકર દીક્ષીપ્ત
(પેટલાદવાળા નાની બલપોળ)
- ૧ રા. મણીલાલ મગનલાલ રાવળ ડાકટર
- ૧ રા. મોહનલાલ રણછોડદાસ સુથાર
- ૧ રા. સુનીલાલ છગનલાલ કુંવા
તા. અમદાવાદ
- ૧ રા. કાળીદાસ નાથુભાઈ હા. દલુભાઈ
- ૧ રા. માણલાલ શીવલાલ સે.ની
- ૧ રા. ડાહ્યાભાઈ કેવલરામ મગોદ પોટ
પારડી ડી. વલસાડ
- ૧ રા. શંભુરામ ધરછારામ
- ૧ રા. ઘેલાભાઈ પરસોતમ સુતાર
હા. છગનભાઈ
- ૧ રા. મગનલાલ ધરછારામ સે.ની
- ૧ રા. કુમેરભાઈ પીતાંબર (વ્યારા)
- ૧ રા. હસમુખલાલ પાનાચંદ
- ૧ રા. ડાહ્યાભાઈ નગીનદાસ
- ૧ રા. ઠાકોરદાસ શિવલાલ
હા. રણછોડભાઈ
- ૧ રા. રા. ચંદુલાલ લલ્લુભાઈ

- ૧ રા. લલ્લુભાઈ હરકીશનદાસ
- ૧ રા. રતનરામ પુષ્પાલરામ દર
- ૧ રા. માણેકલાલ જમનાદાસ ભંડારાજ
- ૧ રા. ઠાકોરભાઈ હરકીશનદાસ
- ૧ રા. ગળભાઈ શીવલાલ
- ૧ રા. કાલીદાસ દુર્લભરામ
- ૧ રા. લક્ષ્મીદાસ હરીભાઈ
- ૧ રા. દયારામ સીતારામ કલલાલ
હા. છોટાલાલ
- ૧ રા. એચ. વી. ડી. ગાંધી કલકત્તાખાતે
- ૧ રા. એચ. વી. ડી. ગાંધી રંજુનખાતે
- ૧ રા. જીકીશનદાસ હરકીશનદાસ કલકત્તા
- ૧ રા. સુનીલાલ ચંદુલાલ કાપડીયા
- ૧ રા. બોલાભાઈ જગજીવન દુધવાળા
- ૧ રા. પરાગજી મોતીરામ ભાવસાર
- ૧ રા. શીવલાલ જીવનરામ ખત્રી
- ૧ રા. છગનલાલ દામોદરદાસ હકેર ડાકટર
- ૧ રા. ભગવતીશંકર વલ્લભરામ
- ૨ રા. ફરસરામ જગજીવ નાણાવટ
- ૧ રા. ઇસુદાસ મહમદઅલી નવસારીવાળા
ડાકટર
- ૧ રા. સુનીલાલ રણછોડદાસ કંપાજિન્ડર
- ૧ રા. ભગવાન મોરાર રાણા
- ૧ રા. કીક.ભાઈ હરકીશનદાસ
- ૧ રા. મંજારામ હરગોવિંદ
- ૧ રા. ચીમનલાલ નગીનદાસ
- ૧ રા. હરગોવિંદદાસ દુર્લભદાસ
- ૧ રા. શીવાભાઈ મોતીરામ
- ૧ રા. ગોવિંદભાઈ દુર્લભરામ
- ૧ શેઠ નગીનદાસ લવજીભાઈ મુખાઈ
હા. ડાહ્યાભાઈ
- ૧ શેઠ ધરમદાસ દ્વારકાદાસ મુખાઈ
હા. ડાહ્યાભાઈ
- ૧ રા. રમેશચંદ્ર છોટાલાલ ત્રીવેદી
- ૧ રા. નગીનદાસ ભાધચંદ
- ૧ રા. ભુરાભાઈ છપીલદાસ મારદતીયા
- ૧ રા. તાપીદાસ હીરાચંદ

- ૧ રા. ચંપકલાલ રતનલાલ સોની
- ૧ રા. રા. છોડદાસ જિતમરામ ધીવાળા
- ૧ રા. રમણલાલ નાનાલાલ
- ૧ રા. નાનાભાઈ મયારામની કું
- ૧ રા. છગનલાલ ગંગાગમ મુગટવાળા
- ૧ રા. મંગળદાસ કીકાભાઈ ખારતમેસ
- ૧ રા. નાથુભાઈ અમથાભાઈ મોડીવાળા
- ૧ રા. લાલમધ માણિકચંદ
- ૧ રા. હસમુખલાલ ગોઠળદાસ સોની
- ૨ રા. ગોપાળજી કલ્યાણજી દેશાઈ
- ૨ રા. પરસોતમદાસ ગુલાબદાસ ખત્રી
- ૧ રા. લલ્લુભાઈ નરસીદાસ રાણા
- ૧ રા. જમનાદામ હરજોઈદાસ ખરાહી
- ૧ રા. રણછોડભાઈ કશોરામ જયોતિધી
- ૧ રા. રંગીલદાસ લલ્લુભાઈ પારેખ
- ૧ રા. જીણાભાઈ કાશીગમ કંસારા
- ૧ રા. છત્રીલાલદાસ ડાહ્યાભાઈ કંસારા
- ૧ રા. આત્મારામ બાણાભાઈ ખત્રી
- ૧ રા. કાશીરામ નારણદાસ મુખી
- ૧ રા. મોતીલાલ સોલવલ બામણીય
- ૧ રા. પરાજી ગાંડાભાઈ વેપારી
- ૧ રા. રતનલાલ મુરજરામ સોની
- ૧ રા. છોટાલાલ ગીરધરલાલ જરીવાળા
- ૧ રા. હંરાલાલ વેવાસંકર
- ૧ રા. ત્રીભોવન જયરામ જોશી
- ૧ રા. રણછોડદાસ બાઈચંદ ખત્રી
- ૧ રા. પરભુદસ ગંગાદાસ પટેલ
- ૧ રા. નાનાભાઈ સુનીલાલ ખત્રી
- ૧ રા. નગીનદાસ છત્રીલાલદાસ શાહ
- ૧ રા. નાથુભાઈ હંગે વોદદાસ
- ૧ રા. યજ્ઞવલ્કરાય જયશંકર
- ૧ રા. સનમુખરામ નગીનદાસ
- ૧ રા. મોતીરામ નરસીદાસ ખત્રી
- ૧ રા. જગવાનદાસ આનંદરામ ખત્રી
- ૧ રા. નગીનદાસ પરબુદાસ કંસારા
- ૧ રા. છગનલાલ આત્મારામ
- ૧ રા. કાકેરભાઈ નાથુભાઈ વેદરાજ

- ૧ રા. ઝવેરીલાલ મગનલાલ સોની
- ૧ રા. હુખજીદાસ વણારસી રાણા
- ૧ રા. મેસર્સ એમ. પી. કાપડીયા
(ખંભીલાલ)
- ૧ રા. નાથુભાઈ હરકીશનદાસ વાંકાવાલા
- ૧ રા. રણછોડદાસ ગોપાલદાસ વાંકાવાલા
- ૧ રા. ભીખાભાઈ ભાણુજીભાઈ ખત્રી
- ૧ રા. જેઠાલાલ નારણદાસ પટેલ
- ૧ રા. માણિકચંદ જળજીવનદાસ
- ૧ રા. મગનલાલ નાથુભાઈ ઝરખાણી
- ૧ રા. જેઠાલાલ શીવલાલ ઝરખાલા
- ૧ રા. નગીનદાસ છગનલાલ દુધવાળા
- ૧ રા. હસમુખભાઈ હરકીશનદાસ સોની
- ૧ રા. પ્રસન્નવદનરાવ લક્ષ્મીતાશંકર
હા. વામનશંકર
- ૧ રા. વામનશંકર મજીશંકર દીક્ષિત
- ૧ રા. વસુદેવ વામનશંકર
- ૧ રા. શ્રીધરવિનાયક વામનશંકર
- ૧ રા. સી. ચાંદ્રકાંઠેન
- ૧ રા. વિકુલદાસ ડહાભાઈ મારકુતીયા
- ૧ રા. નગીનદાસ નરસિંમ સોની
- ૧ રા. હરકીશનદાસ કકીરચંદ
- ૧ રા. ખાલાભાઈ જેઠીશનદાસ
- ૧ રા. છગનલાલ નગીનદામ લાકડાવાળા
હા. માણિકલાલ
- ૧ રા. કાનજી અદાજી સ્ટેશન
- ૧ રા. છોટાલાલ માણિકલાલ સોની
- ૧ રા. આત્મારામ કાળીદાસ ગજજર
- ૧ રા. મોતીરામ કાળીદાસ ગજજર
- ૧ રા. કાકેરદાસ વીજળખજીદાસ પચીગર
- ૩ રા. ભીખાભાઈ મોતીરામ વેપારી
- ૧ રા. તુલસીદાસ હંગાભાઈ વેપારી
- ૧ રા. પરસોતમ દેશુભાઈ રાદિર
- ૧ રા. વેણીલાલ છગનલાલ
- ૧ રા. કાશીરામ બાણુભાઈ મીચી
- ૧ રા. ધર્મચંદલાલ ડાહ્યાભાઈ મહેતા
- ૧ રા. આત્મારામ હરકીશનદાસ

- ૧ રા. માવજીભાઈ પીતામર
- ૧ રા. પ્રાણજીવન દારકાંદાસ
- ૧ રા. ડાહ્યાભાઈ તુલસીદાસ પટેલ
- ૧ રા. કસનદાસ શીવલાલ પારેખ
હા. ડાહ્યાભાઈ પારેખ
- ૧ રા છોટાલાલ મંજુભાઈ
- ૨ રા. છોટાલાલ પરસોતમદાસ
- ૧ રા દામોદર જગજીવનદાસ
- ૧ રા. છોટાલાલ ડાહ્યા ભાઈ ખોડીવાળા
- ૧ રા. જમનાદાસ હરજી ગોદ મેસર્સ
- ૧ રા. વિકૃત્તદાસ નાથુભાઈ પટેલવાળા
હા. રણછોડભાઈ
- ૧ રા. ભુખજીદાસ નાથુભાઈ દુધવાળા
- ૧ રા લાખાજી ખોડાજી ડોટલવાળા
- ૧ રા સુરજરામ કુલચંદ ખત્રી
- ૧ રા મણીલાલ રણછોડદાસ જરીવાલા
- ૧ રા. જમીયતલાલ પ્રાણજીવનદાસ શાહ
- ૧ રા. નવનીતલાલ દયારામદાસ
હા. ડાહ્યાભાઈ
- ૧ રા. શાન્તિલાલ એન્ડ ઈર્ષાતલજીવજીવાળા
હા ડાહ્યાભાઈ
- ૧ રા. છખીલદાસ ભુરભાઈ રાણા
- ૧ રા. રંગીલદાસ નરસીદાસ પટેલ
હા. રુક્ષાખભાઈ
- ૧ રા. જગજીવનદાસ આદમરામ ખત્રી
- ૧ રા. ડાહ્યાભાઈ ઇન્દ્રારામ ગજજર
- ૧ રા. ડાહ્યાભાઈ મોતીરામ અંધસવાળા
- ૧ રા અંબ રામ વેલ ભાઈ ખત્રી
- ૧ રા. નાથુભાઈ પ્રસાદદાસ હીરાચુ
- ૧ રા. ઝીણુભાઈ હરકીશનદાસ ભગત
- ૧ રા. ભગવતી મહાલક્ષ્મીનંદરામ બદ
(છા. ગી. જરીવાલાની માફત)
- ૧ રા. મગનલાલ નાથુભાઈ
- ૧ રા. લલ્લુભાઈ કેશુરભાઈ
- ૧ રા. નાયરભાઈ નાથુભાઈ પટેલ
- ૧ રા. પરભુભાઈ મકનભાઈ પટેલ
- ૧ રા. પ્રાણજીવન કાકાનજી

- ૧ રા. હમનલાલ કાશીરામ
- ૧ રા. લલ્લુભાઈ હીરાલાલ
- ૧ રા. લલ્લુભાઈ કલ્યાણદાસ
- ૧ રા. મોહનલાલ દેવચંદ
- ૧ રા. મુળચંદભાઈ કેસુરભાઈ
- ૧ રા. પરસોતમદાસ કસનદાસ
(કયાપ્રસંગે)
- ૧ રા. માંચવદાસ ભગવાનદાસ બૈયાજી (સખ
રજસ્ટર)
- ૧ રા. કૃષ્ણારામ જીવજીરામ ખત્રી
- ૧ રા. ખાપુભાઈ ચેલાભાઈ બી એ. એલ
એલ. બી. વકીલ
- ૧ રા. સોમનાથ રતનચંદર મેહતા
- ૧ રા. દાદારદાસ ચેલાભાઈ જરીવાળા
- ૧ રા. કલ્યાણદાસ જમનાદાસ વેરાગીવાળા
- ૧ રા. જમનાદાસ રણછોડદાસ ખંભાતી
- ૧ રા. કાશીરામ છીતાભાઈ લુકાર
- ૧ રા. હરિપ્રસાદ બાલમુકુંદ ભગત
- ૧ રા. મુળચંદભાઈ ત્રોળેવનદાસ સોની
- ૧ રા ખંડુલ હ લખુમંઈ દેશાઈ
- ૧ બહેન પાવતી જાનન કંશવરામ
- ૧ રા. જયાચંદર સુરજચંદર દીક્ષીત
- ૧ રા. પીતામ્બર વલ્લભરામ સુધાર હા.
હલુભાઈ
- ૧ રા. ચંદુલાલ રણછોડ ખત્રી હા. હલુભાઈ
- ૧ રા. નગીનદાસ ત્રાંભોવન
- ૧ રા. જમનાદાસ મોતીરામ સુધાર
- ૧ રા. મણીશંકર વિવાશંકર શુક્લ
- ૧ સી. પાર્વતીબહેન નાજરની વિવવા હા.
લલાતાબહેન
- ૧ રા. નરસી દુર્લભ કુંભાર
- ૧ રા. છીયાજી માવજી કુંભાર
- ૧ સો. મોદીગેરી મણીલાલ જગજીવજી
કંડાકટર
- ૧ રા. તખ્તસોદજી નારનંદજી ધર્મપુરવાળા
હા. મણુભાઈ દશાઈ
- ૧ રા. નાથુભાઈ નાર, ભાઈ પારેખ

પારડી.

(ડાક્ટર બી. કે. બાઈ નવસારીની આરક્ત)

૧ પટેલ છગનલાલ ભીખાભાઈ

૧ કમળજી ડાઘાભાઈ દયાળજી

વડોદરા.

૧ રા. છાટાલાલ નૌતમલાલ કાયસ્થ હા.

દુર્ગીબહેન

અમદાવાદ.

૧ ૫૯ જેઠાભાઈ દાસજીભાઈ સસપર

૧ પટેલ નગીનદાસ ત્રીભોવનદાસ સસપર

૧ બટ હરીલાલ મગનલાલ સારંગપુર

૧ પરીત નૌતમરામ ધિચ્છ.રામ સારંગપુર

૧ પ્રાણશંકર ભાઈશંકર પંડયા મુ. ખેડા

હાલ અમદાવાદ

૧ કાઠારી દલુભાઈ મોહનલાલ મુ. ઠેડી

અમદા. (અરવ)

૧ રા. પ્રાણશંકર જૈરીશંકર મહારમા

૧ રા. માતીલાલ ગીરભશંકર ડાક્ટર

૧ રા. ભાઈલાલભાઈ દેશાઈ

ૐ

રામ કાંડીની દેશી-પિતાલ.

સંતોની રમત ના ક'ગાય.

મુમુક્ષુ જન રખે ભરમાતા.

સંતોનીં ટેક.

પુરા-અગ્નિસની છત્રીસ રમતો-ત્રેસઠના સ્વરૂપે સમાય.

મુમુક્ષુ ૧

ચતુરને ચુકાવતી બાજીગરની બાજી-અહં મમ રૂપ પરખાય.

મુમુક્ષુ ૨

જેતાં જાહે તે રમતજ થાની ? ?-નિજને ખેતાં તે પમાય.

મુમુક્ષુ ૩

કહે તેમ કરવું-કરે તે નહિં જોવું-ધુપ છાપ રંગી સમભાય.

મુમુક્ષુ ૪

મુક્ત રમતને મુક્ત જન જાણે-શુભ તે વ્યોમમાં ઝીંકાય.

મુમુક્ષુ ૫

જલ છાયા છે થોગી વિનાયક-છાયા ભુલે તે સંત પાય.

મુમુક્ષુ ૬

અરવ્ય, તા. ૧૩-૫-૧૯૨૬



